Rbl. 1.21

TŠERNJ

UNTUK

TAGAN

JAREI

JEFIM TŠERNJAK

TUNTUKS TAGALTJAREIE

Jefim Tšernjak

TUNTUKS TAGANT-JÄRELE

Viis sajandit salaluuret

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
TALLINN 1971

9
Т 79

Originaali tiitel:
Ефим Черняк
Пять столетий тайной войны
Из истории разведки
Издательство «Наука»
Москва 1966

Tõlkinud: H. Heinoja
Kunstiliselt kujundanud: U. Ploomipuu

Käesolevas raamatus leiduvad lood on pühendatud salasõja köitvale ajaloole möödunud sajanditel ja XX sajandi algul.

Ometi pretendeerib raamat kõige vähem sellele, et olla salaluure ja saladiplomaatia «üldine» süstemaatiline ajalugu — sellist teost ei leia te veel üheltki raamaturiiulilt ja selle kirjutamiseks vajataks paljude maade teadlaste (ning mitte ainult ajaloolaste) ühiseid jõupingutusi, võimalust ligi pääseda salaarhiividele.

Käesoleva teose eesmärk on hoopis teine — jutustada osast, mida etendas luureteenistuste võitlus möödaniku suurtes poliitilistes sündmustes, salasõja kõige dramaatilisematest episoodidest. Tihtipeale on kirjeldatavad sündmused nii keeruka ja köitva «faabulaga», et neid võib julgelt seada ühte ritta parimate seiklusromaanidega.

Muidugi mõista ei saa kõiki kõne alla tulevaid fakte nimetada tähtsateks ajaloolisteks sündmusteks. Kuid niisuguste faktide kirjus kaleidoskoobis vilksatab tihtipeale ajastu olemus ja kordumatu omapära, eriti siis, kui faktide fikseerimisega kaasneb püüe näidata ajaloolist tõde — ilma ilustamise ja liialdamiseta.

Spionaaž enne ja pärast maailma loomist

Kes küll ei tunneks legendi Trooja hobusest? Sellest, kuidas Odysseus soovitas kümme aastat asjatult Troojat piiranud kreeklastele kavalat riugast. Kreeklased teesklesid, nagu oleksid nad piiramise lõpetanud ja laevadele tagasi läinud. Vaenlase mahajäetud laagrist leidsid troojalased hiiglasuure puuhobuse. Vangivõetud kreeka noormees Sinon teatas Odysseuse plaani ellu viies troojalastele, et see on võluhobune. Niikaua kuni hobune jääb Troojasse, ei suuda preestrite ennustuse järgi keegi linna vallutada. Rõõmsad troojalased vedasid hobuse linna. Öösel aga pöördusid kreeka laevad Sinoni signaali peale Trooja müüride alla tagasi. Puuhobuse kõhtu peitu pugenud sõdalased ronisid välja ja tungisid magavatele troojalastele kallale. Samal ajal tungisid linna ka naasnud kreeka väed. Ühe ööga saavutati eesmärk, mille poole piirajad olid püüelnud asjatult kümme pikka aastat . . .

Kahtlemata tekkis salaluure kaua enne Odysseust. Jälgi selle kasutamisest leiame väga vanast ajast. Piibli kronoloogia järgi leidsid niisugused juhused aset kui mitte just enne maailma loomist, siis igal juhul enne seda, kui salateenistuse juhina alustas innukat tegevust vanajumal ise. Kui piiblit uskuda, siis hakkas jumal salaluure tööd organiseerima varsti pärast seda, kui ta lõi «taeva ja maa» ning samuti «inimese oma näo järgi». Pärast seda leidsidki aset juhtumid, millele praeguseni armastavad viidata ameerika salakuulajad.

Nähtavasti oli jumalaga üsna mõnus koos töötada: ta aitas vahetult omaenda käske täita ega loobunud tavaliselt ka sissekukkunud agentidest (nii vähemalt kinnitab tema suhtes võibolla liigagi heatahtlik piibel). Tõsi küll, taolised töövõtted ei leidnud jäljendamist: luureteenistus ei ole heategev asutus. Muide, pärast loomisakti ei meeldinud jumalale end tööga üle koormata. Ta eelistas, et teised talle kastaneid tulest välja

tooksid. Spionaaži vahetu juhtimine usaldati prohvetitele, peaasjalikult aga — nagu räägitakse neljandas Moosese raamatus 13. peatükis — prohvet Moosesele.

«Ja Jehoova rääkis Moosese vastu ning ütles:

2. Läkita mehi, et nad läbi katsuksid Kaananimaa, mis mina Iisraeli lastele annan; ühe mehe igast nende vanemate suguharust peate teie läkitama, igaühe, kes vürst on nende seas.

3. Ja Mooses läkitas neid Paarani kõrvest Jehoova suusõna järgi; kõik need mehed olid Iisraeli laste peavanemad.

17. Nõnda läkitas Mooses nad Kaananimaad läbi katsuma ja ütles nende vastu: Minge üles sinna Lõunamaale ja minge üles Mägisele maale,

18. ja vaadake maad, missugune ta on, ja rahvast, kes seal sees elab: kas see vägev on, kas väeti; kas teda pisut on või palju;

19. ja mis maa see on, kus rahvas sees elab: kas ta hea on või paha; ja missugused on linnad, kus ta sees elab: kas leeride sees või kindlustatud linnade sees;

20. ja mis maa see on: kas ta rammus on või lahja; kas seal sees puid on või mitte . . .»

Kuid ärgem jätkakem «jumalike näpunäidete» ja Moosese korralduste esitamist, samuti mitte «maa ülevaatamise» kirjeldamist, sest see võttis aega 40 päeva. Piibli põhjal jõuame moraalini: heatasemeline luure kannab rikkalikku vilja. Jah, veeuputuse-eelsed kombed olid tollal juba minevikku vajunud.

See pole kaugeltki ainus osa pühakirjast, mis imperialistliku spionaaži jumalakartlikele juhtidele meele järele oli.

Joosua raamatus räägitakse sellest, kuidas Joosua Jeerikut piirates saatis sinna kaks salajast maakuulajat. «Ja nad läksid ja tulid hooranaise kotta, kelle nimi oli Raahab, ja jäid sinna.» Jeeriku kuningas, teada saanud kahe kahtlase tundmatu saabumisest, käskis nad kinni võtta, kuid Raahab peitis mehed katusele laotatud linavarte alla. Spioonidel õnnestus pääseda. Piibli järgi olevat linn langenud Jeeriku pasuna hääle läbi. Kuid sellele aitas tublisti kaasa Jeeriku liiderdaja koos oma «konspiratiivkorteriga». Joosua ei olnud tänamatu, sest ta andis käsu: «Ja linn ja kõik, mis seal sees, peab sootuks kaotatavaks saama Jehoovale; hoor Raahab üksipäinis peab elusse jääma, tema ja kõik, mis kojas tema juures on; sest et ta käsud, keda meie olime välja läkitanud, hästi eest ära peitnud.»

Piibel jutustab kiretult ka selle loo lõpu: «Ja kaotasid sootuks ära kõik, mis linnas oli, mõõgateraga, nii mehed kui naised, nii poisid kui vanad, ja härjad ja pudulojused ja eeslid.

Ja põletasid linna ära tulega ja kõik, mis seal sees oli; üksipäinis hõbeda ja kulla, ja vask- ja raudriistad panid nad Jehoova koja varanduse sekka.

Aga hoor Raahabi ja tema isapere ja kõik, mis tal oli, jättis Joosua elusse.»

Niiviisi — nüüd juba Dullese, Ameerika Luure Keskagentuuri endise šefi selgituse järgi (Dulles oli väga hoolikalt uurinud oma piibli eelkäijate kogemusi) — sai kombeks tasustada salaagenti . . . Tuleb veel lisada, et mõned kiriku autoriteedid peavad Raahabi üheks kuningas Taaveti ja muidugi ka Jeesus Kristuse eellaseks. Kirik tõstis ta usukangelaste hulka.

Kes aga poleks kuulnud vilisti naisest Delilast, kelle lugu on ära toodud Kohtumõistjate raamatus? Kangelase Simsoni armukeseks saanud Delila uuris välja, milles on mehe ebatavalise jõu saladus. Tuli välja, et pruugib vaid tema juuksed maha lõigata, kui Simson kaotab oma vägilasjõu. Vähe sellest, et Delila andis «spioonimise teel hangitud informatsiooni» edasi vilistitele — ta aitas neil sooritada ka «diversiooni», lõigates Simsoni peast ära seitse «käharat hiukse tukka». Nõrgaks jäänud kangelasest oli kerge jagu saada: tal torgati välja silmad, ta pandi ahelaisse ja sunniti täitma orja alandavaid kohustusi. Iga vilistite vanem lubas «saatusliku kaunitari» esimesele eksemplarile edu korral «tuhat ja sada hõbeseeklit». Ent Delila lõpetas Simsoni järele spioonimise liiga vara. Juuksed kasvasid uuesti pikaks, ja kangelane sai vaenlastele julmalt kätte maksta.

Salaluure tegevusest annavad peale piiblilugude tunnistust ka vanad kivikirjad ja papüürused, kus on esitatud Egiptuse vaaraode valitsemise ajalugu.

Aastal 1312 e. m. a. pidas noor Egiptuse vaarao Ramses II lahingu hetiitidega Kadeši linna lähedal Põhja-Süürias. Kaks valedesertööri hetiitide hulgast andsid vaaraole vaenlase kohta valeandmeid. Ramses ründas ja sattus piiramisrõngasse. Suuri vaevu õnnestus egiptlastel hetiitide ridadest läbi murda ja hukkumisest pääseda.

«Luuraja» Delila lõikas ära juuksed — Simsoni jõu allika. Veidi teistsuguse rakenduse leidis juustele Sürakuusa valitseja. Soovides Joonia kreeklasi Pärsia kuninga vastu ülestõusule ässitada, saatis ta nende juurde oma kulleri. Käskjalal aeti pea paljaks, kirjutati sinna läkitus kreeklastele ja lasti juustel uuesti kasvada. «Salajase kirjavahetuse» kättetoimetamise viis osutus väga õnnestunuks.

Antiikautorid räägivad mitmesugustest riugastest, mida kasutati võitluses vaenlase luurajatega. IV sajandil e. m. a. sai üks Ateena väejuht teada, et tema sõjaväes on vaenlase spioone. Ta rivistas sõdurid üles ja käskis igaühel üksikasjaliselt oma naaber üle kuulata. Spioonid avastati.

Salaluure jättis oma jälje ka Kreeka-Pärsia sõdadele (V sajand e. m. a.). Reetur Ephialtes viis Pärsia väed salajast rada mööda Termopüülide maakitsusesse, mida kaitsesid 300

spartalast eesotsas kuningas Leonidasega. Ebavõrdses võitluses hukkus spartalaste rühm viimse meheni.

Luure puudumine või puudujäägid selle töös viisid Makedoonia Aleksandri võiduka väe hukkumise äärele. India sõjakäigu ajal ei teadnud makedoonlased, et hindud kasutavad lahinguväljal sõjaelevante. Ainult asjaolude õnnelik kokkusattumine päästis Makedoonia armee lüüasaamisest Hydaspese jõe juures.

Tasub meenutada, et samal ajal oli Makedoonia Aleksander esimene, kes luureabinõuna kasutas posti tsenseerimist. Aastal 344 e. m. a., kui Makedoonia armee sooritas oma kuulsat sõjakäiku Pärsia kuninga Dareiose vastu, ilmutasid sõdurid rahulolematuse tundemärke. Aleksander otsustas kindlaks teha rahulolematuse põhjused ja küpseva mässu peaorganisaatorid. Sel eesmärgil tühistas ta sõjakäigu alguses kehtestatud kodustele kirjutamise keelu. Mõne päeva pärast asusid käskjalad teele, kaasas suur hulk kirju, mida sõdurid oma lähedastele läkitasid. Aleksander käskis kullerid teel kinni pidada ja kirjad hoolega läbi lugeda. Kirjadest selgusid nii rahulolematuse põhjused kui ka nende nimed, kes olid kõige aktiivsemalt Makedoonia kuninga korralduste vastu välja astunud.

Kuulus Hannibal, kes teises Puunia sõjas (III sajandil e. m. a.) lõi korduvalt Rooma vägesid, võlgnes võitude eest tänu mitte üksnes oma väejuhiandele, vaid ka hästi korraldatud luurele. Ühte Sitsiilia linna piirates saatis Hannibal sinna spiooni, kes öösel andis oma onnist tule ja suitsu abil kartaagolaste väele signaale. Linn vallutati. Itaaliasse tunginud Kartaago armee ees liikusid kümned ja sajad piilurid, keda Hannibal oli saatnud andmeid koguma Rooma väe ja kindlustatud linnade kohta. Antiikajaloolased Polybios ja Livius jutustavad, et Kartaago vägede juhataja olevat valehabeme ja parukaga rohkem kui üks kord vaenlase leeri tunginud. Samal ajal oskas ta osavasti oma tegevust maskeerida. Kord seoti Hannibali käsul härgade sarvede külge põlevad tõrvikud, roomlased aga pidasid härjakarja liikumist Kartaago vägede ümberpaiknemiseks.

Teise Puunia sõja lõpul maabus noor Rooma väejuht Scipio oma armeega Aafrikas. Kartaago liitlaseks oli Numiidia kuningas Syphax. Võiduvõimaluste suurendamiseks oli roomlastel vaja kõigepealt hävitada numiidlaste abivägi, ent Scipio ei teadnud ei sõdalaste arvu ega asetust. Ta tegi Numiidia kuningale ettepaneku alustada rahuläbirääkimisi lootuses, et Rooma saadikud oskavad välja selgitada numiidlaste jõud. Et Syphaxi kahtlusi uinutada, saatis Scipio saadikutena tema juurde eraisikud. Neid saatsid orjade sildi all kogenud sõdurid. Numiidia väejuht oli tõepoolest sedavõrd umbusklik, et nõudis Rooma delegatsiooni jäämist neile eraldatud hoonesse ja lubas neid

laagris ringi liikuda vaid nende juurde «kinnistatud» numiidia sõdurite saatel. «Orjade» ülemaks oli Scipio hea sõber Lelius. Viimane palus saadikutel võimalikult palju aega venitada, et tema ja «orjad» jõuaksid luureandmeid koguda.

Aeg läks, roomlased aga jäid range valve alla ega saanud midagi olulist teada. Rooma delegatsiooni juht ütles Leliusele, et läbirääkimisi enam venitada pole võimalik. Lelius palus viivitada veel ainsa ööpäevagi ja hakkas teiste luurajatega nõu pidama, mida ette võtta. Sel hetkel hirnatas üks saadikute hobune valjusti ja ajas end tagajalgadele püsti. Arvatavasti oli mingi putukas teda hammustanud. Leliusel küpses kohe tegevusplaan. Valve eest salajas ajasid roomlased oma hobused lõhkuma. Kohkunud loomad kihutasid kaugemale kohast, kus Rooma saatkond valve all oli. «Orjad» tormasid hobuseid püüdma ja peagi teadsid roomlased kõiki üksikasju numiidlaste kindlustatud laagrist. Läbirääkimised ei kandnud vilja: Scipio ei kavatsenudki anda Syphaxile vahendaja osa Rooma ja Kartaago vahel, mida Numiidia vürst ilmselt taotles.

Numiidlased nagu kartaagolasedki ehitasid oma laagrid väga lohakalt. Sõdurite telkide ehitamiseks kasutasid nad hagu, õlgi ning teisi kergesti süttivaid materjale. Scipio saatis öösel välja väesalgad, kes süütasid numiidlaste laagri. Numiidlased põgenesid, rooma leegionärid jälitasid neid ja tapsid kaitsetuid põgenikke. Tõsi küll, hiljem katsusid numiidlased küll vastupanu osutada, kuid tagajärjetult. Kartaago jäi ilma tähtsast liitlasest ja pidi Itaaliast appi kutsuma roomlaste hirmu — Hannibali koos tema seni võitmatuks jäänud armeega. Hannibal oli sunnitud lahingu vastu võtma ebasoodsates tingimustes ja ta vägi purustati Zama juures. Sõda lõppes Kartaago täieliku purustamisega. Üsna suur osa oli selles ka Syphaxi lüüasaamisel.

Paljud antiikaja kuulsad väejuhid saatsid vastasele tihtipeale valeandmeid meelitamaks viimast tema oma kahjuks tegutsema. III sajandil e. m. a. hakkas Hanno juhatuse all olevas Kartaago väes mässama 4000 Gallia palgasõdurit. Nad olid ärritatud sellest, et palk viibis, ja ähvardasid üle minna roomlaste poolele. Hanno ei julgenud galle karistada, sest see võinuks tõugata nood avalikule mässule ja Rooma poole üleminemisele. Selle asemel saatis ta roomlaste juurde salakuulaja, kes teatas neile koha, kust kartaagolased pidid hobusemoona muretsema. Hanno rahustas galle ajutiselt mitmesuguste lubadustega ja saatis nad siis roomlastele kättejuhatatud kohta. Roomlased juba varitsesidki galle ja hävitasid oma potentsiaalsed liitlased.

Esimese sajandi kolmekümnendatel aastatel e. m. a. sai Rooma väejuht Ventidius teada, et tema armees on Partia spioon. Ta laskis lendu kuulduse, et kardab partialaste pealetungi tasandikult, kus Rooma leegionidel oleks nagu raske

Partia ratsaväe rünnakut tagasi lüüa. Tee üle tasandiku oli pikk, lühike aga kulges üle mägede. Partialased valisid pikema tee. Ventidius oli kavaluse abil võitnud aega, sai juurde tõmmata abiväge ning purustas vastase.

Üks kuulsamaid vanaaja valitsejaid, kes ulatuslikult kasutas salateenistust, oli Pontose kuningas Mithridates VI. Ta elas I sajandil e. m. a. Troonile sai ta juba lapsena, kuid kukutati paleeintriigide tulemusena ja eksles kaua mööda Väike-Aasia maid. Räägitakse, et juba 14-aastaselt olevat ta osanud 22 keelt. Mithridatesel õnnestus troonile tagasi pääseda. Pärast seda hukkas ta oma ema ja paljud lähedased sugulased. Mithridates, tark ja halastamatu võitluses tugevama vastase — Roomaga, oskas teeselda Rooma leegionide poolt alistatud rahvaste sõpra. Tema agendid tegutsesid väsimatult paljudes Rooma riigi Aasia valdustes ja Kreekas, kasutades ära seal valitsevat rahulolematust. Mithridates tundis suurepäraselt ka Rooma sisepoliitilist olukorda: riiki nõrgestas kodusõda Mariuse ja Sulla poolehoidjate vahel. Pontose kuningas oskas varakult teada saada sündmustest, mis Roomas toimuma pidid, ja sai kasutada neid teadmisi oma huvides.

Üks suuremaid vanaaja väejuhte Julius Caesar kasutas Gallia vallutamisel ulatuslikult salaluuret. Ta saatis korduvalt oma spioone valeteadetega vaenlase juurde. Kuid Rooma vabariiklaste vandenõu tabas Caesarit ootamatult.

Rooma keisritel, eriti avalikel türannidel nagu Tiberius ja Domitianus (I sajand m. a. j.), olid terved armeed salaagente, kes jälgisid kõiki kahtlasi isikuid. Roomas nimetati neid agente delatiorideks (informaatoriteks).

Juba minevikus tunti hästi tavaliseks muutunud luuretöö võtteid: šifri kasutamist, postituvide ja teiste eriväljaõppega lindude (sealhulgas pääsukeste) rakendamist teadete edasitoimetamiseks. Vaatamata suurele osale, mida spionaaž antiikajal etendas, pole andmeid, et tol ajal oleksid eksisteerinud erilised luureorganisatsioonid.

Keskaegsed kroonikad jutustavad

V sajandil lagunes Rooma impeeriumi lääneosa ohtrate ülestõusude ja barbarite suguharude surve mõjul. Impeeriumi idaosa (Bütsants) koos keskuse Konstantinoopoliga jäi püsima ja muutus paljudeks sajanditeks üheks kõige võimsamaks ning kõrge kultuuriga keskaegseks riigiks.

Just Bütsants oma keisrite, hiilgava õukonna ning veriste paleepööretega osutus eriti sobivaks riigiks luureteenistuse edasise täiustamise seisukohalt.

516. aastal tervitas vaatajatehulk rikkas Konstantinoopolis vaimustatult noore kauni näitlejanna esinemist. Raske on midagi öelda selle kohta, kuidas ta esitas bütsantsi tantse. Meie kasutuses olevad allikad selle üle otsustada ei võimalda, neis pööratakse tähelepanu muule. Näitlejanna rikkus linnavõimude ranget keeldu, mille järgi ei tohtinud esineda alasti, ja peenike kuldkett piha ümber võis vaevalt leevendada kiriklike moralistide meelepaha. Muide, ei läinudki eriti palju aega, kui needsamad moralistid, nagu seda tihtipeale juhtub, eelistasid vaikida, vastasel korral oleks neil keeled lihtsalt maha raiutud, kõige tõenäolisemalt koos peadega.

Näitlejannast sai rikka bütsantsi üliku naine, kuid mees jättis ta peagi maha, kuna ei talunud naise truudusetust ega soovinud katta tema pidurdamatu pillamise kulusid. Seejärel elas Theodora (nii oli näitlejanna nimi) väga vaeselt Aleksandrias.

Bütsantsi kirjanikud jutustavad, et kord näinud Theodora prohvetlikku und, nagu saaks temast võimsa monarhi naine. Theodora pöördus Konstantinoopolisse tagasi ja mängis patukahetsejat. Võltsvaga neiu elas väikeses majakeses ja ketras hommikust õhtuni. Kogenud koketeerijal õnnestus köita tuntud patriitsi Justinianuse, keisri sugulase tähelepanu. Keisrinna, Justinianuse tädi, keelas noormehel muidugi igasuguse mõttegi

abielust endise näitlejannaga. Ent tädi suri peagi ja Theodorast sai Justinianuse naine. Kui Justinianus aga 527. a. troonile sai, krooniti Theodora keisrinnaks. Tal oli mehele tohutu suur mõju. Esimestest valitsemisaastatest peale paistsid silma Theodora mõistus, ääretu julmus ning täielik ükskõiksus vahendite vastu, millega eesmärki saavutada. Tema poeg esimesest abielust, kuulnud ema karjäärist, kiirustas Konstantinoopolisse ja tahtis paleesse ilmuda. Noormees kadus jäljetult. Theodora hea sõbranna, tuntud väejuhi Belisariose naine, samuti endine näitlejanna, hoidis oma poega Photiost vanglas ja käskis piinamise abil temalt tunnistust nõutada, kes veel oli koos temaga valitsuse kohta halvasti öelnud.

Endine tantsijanna ja tema mees valitsesid türanlikult hiiglasuurt impeeriumi, mis hõlmas poole tollal tuntud maailmast. Oma võimu kindlustamiseks kasutas Theodora suure hulga spioonide teeneid. Viimased jälgisid kõiki Theodora vaenlasi või ka inimesi, kes olid temas lihtsalt kahtlust äratanud. Keisrinna ei unustanud oma agentide instrueerimisel neile jumalakartlikult kinnitamast: «Vannun igavesti elava Jeesuse nimel, et kui te mu korraldusi ei täida, nülitakse teil elusalt nahk maha.» Ähvardus osutus mõjusaks: kõik teadsid hästi, et Justinianuse abikaasale ei meeldinud sõnu tuulde loopida.

Spioonid püüdsid kõigest väest. Belisarios, väejuht, kes võidukate sõjakäikudega oli keisri võimu alla tagasi toonud nii Põhja-Aafrika kui ka suurema osa Itaaliast, märkis kord ärritushoos, et Justinianuse surm oleks õnnistus. Keisrinna sai sellest otsekohe teada. Belisarios võis õnnelik olla, et ta erakordse armu märgiks ellu jäeti ning säilitati osa varandusest.

Theodora suri 548. a., pärast kakskümmend kaks aastat kestnud valitsemist.

Hästi korraldatud luureteenistus säilis Bütsantsis ka järgnevatel sajanditel. Euroopas oli keskaeg üldiselt luureteenistuse allakäigu periood, kuid reeglist oli ka erandeid.

878. aasta maikuu... Taani kuningas Guthrum tõi oma maleva Kagu-Inglismaale ja jäi laagrisse Parretti ning Tone'i jõgede ühinemiskohta. Skandinaavlastest vallutajad (Venemaal nimetati neid varjaagideks) olid anastanud juba suure osa Inglismaa territooriumist. Wessexi kuningas Alfred oli kaotanud oma peavaldused ja nüüd pühitsesid Guthrumi sõdalased võitu maal, mida alles hiljaaegu oli valitsenud Wessexi kuningas. Taanlased ei varjanud oma põlgust võidetud vaenlase vastu, kelle suurt sõjakunsti ülistati kuuldustes. «Alfredile on jäänud üsna vähe sõdureid ning ta ei kogu enam iialgi küllalt jõudu, et vastu panna võitudega harjunud vaprale taanlaste väele.» Niimoodi rääkisid omavahel Guthrumi telgi ümber kogunenud taani sõdalased.

Nende vestluse katkestasid meloodilised helid. Mängiti harfi. See oli keegi anglosaks, kes taani keelt oskas halvasti, aga juba mitmendat nädalat oli Guthrumi laagris viibinud. Temaga oldi sedavõrd harjunud, et isegi imestati, kui teda paaril päeval laagris näha ei olnud. Harfi mängiv muusik oli loomulikult vaene mees. Ta kandis seljas kotti, kuhu peitis liha- ja karaskitükid, toidujäänused, mida võidetud saksidelt ohtrasti vilja ja loomi röövinud taanlased talle hooletult heitsid. Nähtavasti viis harfimängija sõduritelaua jäänused oma perekonnale. See seletas ilmselt ka tema sagedasi, ehkki lühiajalisi kadumisi laagrist.

Mees mängis hästi. Ajuti oskas ta nagu uneldes, kinnisilmi ja saladusliku naeratusega, võluda harfist vaikseid, õrnu helisid, mis mitte ei seganud, vaid pigem õhutasid karmide sõdalaste jutupuhumist. Nii oli ka seekord, kui Guthrum ja tema lähikondlased arutasid harfi helide saatel üksikasjaliselt läbi Wessexi kuninga lõpliku purustamise plaani. Taanlased olid suured meistrid igasuguste trikkide ja kavaluste kasutamiseks lahinguväljal ning nüüd rääkisid nad eelnevalt kokku, mida teha lahingus anglosaksidega.

Varsti algaski sõjaretk. Taanlased olid oma võidus ülimalt kindlad, sest nad olid saanud abiväge, ja liikusid vaenlasele vastu, kuid neid ootas kibe pettumus. Wessexi kuningal oli mitu korda rohkem sõdureid, kui arvasid taanlased. Anglosaksid piirasid taanlaste üksused sisse. Ka sõjakavalus ei aidanud — anglosaksid oleksid nagu teadnud, mida Guthrumi mehed kavatsevad. Taanlased pidid rahu paluma ja tõotama kuuletuda Wessexi valitsejale. Guthrum koos lähikondlastega läks Alfredi laagrisse läbirääkimisi pidama ja leidis sealt seletuse oma ebaõnnestumistele. Kuningas Alfred võttis taani sõdalased vastu, vasakus käes harf ja neile nii tuttav naeratus näol.

XIII sajandil tegid Prantsusmaa kuningas Philippe II Auguste ja Saksa keiser Otto IV suuri jõupingutusi luureteenistuse organiseerimiseks.

Kuid tuleb korrata, et need olid siiski erandid reeglist. Üldiselt aga polnud luure organiseerimine jõukohane pisivürstiriikidele, kellest koosnes tookordne Euroopa. Keskaegses pimeduses teati vähe isegi mitte eriti kaugetest maadest. Enne ristisõdu (XI—XIII saj.) oli eurooplastel üsna kesiselt andmeid Bütsantsigi kohta, rääkimata juba teistest Idamaa riikidest. Prantsusmaa kuningas Louis IX andis suure summa beduiinile, kes oli ristisõdalaste teejuht. Väga iseloomulik on fakt, et Euroopas ei osatud hiljemgi hinnata Marco Polo teekonda paljudesse Aasia maadesse ja tema tähtsatest andmetest kirendavat jutustust idamaadest. See, mida kaupmehed suuri vaevu teada said, oli tavaliselt nende «ärisaladus». Isegi kui nad olid valmis seda

kellegagi jagama, ei kiirustanud kuningad ega vürstid kaugelt toodud uudistega tutvuma.

Idamaades oli luurel tähtis osa Tšingis-khaani ja tema järglaste sõjaväes. Mongolite armee ilmumisele eelnes alati luure. Luurajaid värvati sageli välismaa kaupmeeste hulgast. Need piilurid teatasid andmeid teede, kindlustuste, garnisonide suuruse kohta, andsid poliitilist laadi teateid, mis võimaldasid Tšingis-khaani sõdalastel orienteeruda riigis, kuhu mongolid tulid vallutajatena. Mongolite armee reeglid nägid ette spioonide andmete kontrollimist vangide ülekuulamise teel. Tšingis-khaan pööras tähelepanu ka vaenlase piilurite avastamisele ja karistas neid julmalt, kui nad tabati mongolite leeris. Laialdaselt kasutas spionaaži ka valitsus, mille mongolid lõid pärast mingi maa alistamist. Nuhke värvati kohalike elanike hulgast, aga samuti valitsuse kõrgemate esindajate eneste seast.

Hilisel keskajal saadeti Euroopast juba teadlikult luurajaid idamaadesse informatsiooni hankima. Nii läkitas Inglise kuningas koos Burgundia hertsogiga 1421. a. Kesk-Itta kogenud sõduri ja diplomaadi Ghillebert de Lannoy koos seitsme kaaslasega, et ta koostaks üksikasjalise aruande olukorrast külastatavates riikides. Umbes kümme aastat hiljem saatis Burgundia hertsog samasuguse missiooniga teele rüütel Bertrandon de la Broquière'i. Idamaises rõivastuses rüütel käis paljudes Lähis-Ida maades ja õppis keeli, milles rääkisid sealsed elanikud. XV sajandi lõpul sõitis sinnasamasse salaagendina Firenze valitseja Lorenzo dei Medici poolt saadetud kreeka humanist Lascaris. Peaasjalikult Itaaliast Itta lähetatavate salakuulajate arv kasvas tunduvalt.

Luure taassünd

Renessansiajastu sai ka luure taassünni ajastuks. See oli suurte rahvusriikide kujunemise, absolutistlike monarhiate loomise aeg. Nende riikide käsutuses olid materiaalsed ressursid, mis lubasid mängida kõrget poliitilist mängu kogu Euroopas. Renessansiajastul loodi religioossetest, moraalsetest ning kõigist teistestki kitsendustest vaba teoreetiline ja praktiline poliitika, poliitika, mis arvestas ainult tegelikke huve. Seda poliitikat esindasid Hispaania, Prantsusmaa ja Inglismaa kuningad, kel oli eriti suur osa rahvusriikide loomises. Nende riikide moodustumise põhjustas sundkorras kogu sotsiaalne ja majanduslik areng. Niccolò Machiavelli tõestas oma kuulsas teoses «Vürst», et monarhil peab olema nii inimese kui ka metsloomajooni. Ja lisas: «Niisiis, kuna vürstil peab olema metsloomajooni, peab ta eeskujuks võtma rebase ja lõvi, sest lõvi on abitu võrkude, aga rebane kaitsetu huntide ees. Järelikult tuleb olla rebane, et märgata lõksu, ja lõvi, et kohutada hunte.» Machiavelli õpetas: «Parim viis vaenlasega võitlemiseks on osata varjata tema eest oma kavatsusi kuni nende elluviimiseni.»

Rahvusriikide kujunemise ajal pooldasid ühinemistendentsi inimesed, kes kehastasid salakavalat, mitte mingite moraalireeglitega kitsendatud välispoliitikat ja kes ulatuslikult ning süstemaatiliselt kasutasid spionaaži. Need Lääne-Euroopa valitsejad, kes kärpisid otsustavalt feodaalide eesõigusi, on salaluure ajaloos silmapaistval kohal. Niisugune oli näiteks kuningas Louis XI — umbusklik türann ja väsimatu meister üha uusi ning uusi diplomaatilisi intriige sõlmima. Neisse intriigidesse takerdusid üksteise järel tema vaenlased — niihästi Prantsusmaa kõige võimsamad feodaalid kui ka nende liitlane Burgundia hertsog, Charles Südi, kes võis võistelda Euroopa võimsaimate monarhidega. Kitsipung Louis võis heldelt kulda

puistata, kui oli vaja vaenuliku riigi valitseja lähikondlasi oma agentideks muuta. Näiteks 1475. a. maksis Louis XI Inglismaa kuninga Edward IV Salanõukogu tähtsamatele liikmetele igaaastast pensioni järgmiselt: John Howard sai 1200 eküüd, Thomas Montgomery 1200 eküüd jne. Louis tahtis ära osta isegi lord Hastingsi, kes sai pensioni Charles Südilt. Hastingsile pakuti 2000 eküüd aastas. Louis'l õnnestus enda poole võita Philippe de Commines'i, oma surmavaenlase Charles Südi nõuandjat. Philippe de Commines oli muide keskaja tuntumaid kroonikuid. Ta osutas Louis'le hindamatuid teeneid, kui see 1468. a. laskis end ettevaatamatult Charles Südi valdustesse meelitada, kus burgundlased ta Péronne'is kinni võtsid. 1472. a. lahkus Commines salaja Dieppe'i piirava Charles'i laagrist ja astus Louis' teenistusse. Louis XI määras talle tohutult suure palga — 6000 liiri aastas, hiljem kinkis aga veel Talmonti vürstiriigi ja teisigi valdusi.

Ehkki Louis püüdis teiste valitsejate õukondades alalist agentuuri hoida, sattus ta raevu, kui talle tasuti sama mõõdupuuga. Üks tema lähikondlasi Balue, kes kuninga kaasabil sai kardinaliks, leidis pärast seda kasuliku olevat Charles Südi teenistusse astuda. Tulemusena sai Charles teada rohkem kui ühest kuninga kavalast plaanist. Louis' vangistamine Péronne'is — kuningal õnnestus vabaneda vaid alandavate järeleandmiste hinnaga — oli samuti seotud tema nõuandja kulissidetaguste mahhinatsioonidega. Veendunud Balue' reeturlikus tegevuses, hoolitses Louis kohe pärast vabanemist kardinali saatuse korraldamise eest. Kunagi oli see püha kirikuteener andnud Louis'le mõtte hoida vange raudpuurides, mille mõõtmed olenesid umbes 2,5×2,5 meetrit. Louis' käsul võeti kardinal kinni ja viidi Loches'i lossi (Blois' lähedal), kus ta istus palju aastaid taolises puuris. Asjatult palus paavst Paul II Louis'd lasta Balue välja elamust, mis nii vähe sobis sellise kõrge vaimuliku jaoks. Kuningas ei andnud järele. Muide, rahva hulgaski peeti kardinal Balue' saatust teenitud tasuks tema leiutamiskire eest.

Louis XI eeskuju järgisid ka tema nooremad kaasaegsed, kes tegutsesid päris XV sajandi lõpul ja XVI sajandil — Inglise kuningas Henry VII, kes tegi lõpu verisele sõjale Punase ja Valge Roosi vahel, Hispaania kuningas Ferdinand, kelle ajal toimus rekonkista — maade tagasivallutamine mauridelt, Hispaania araablastelt Pürenee poolsaarel. Kõik nad organiseerisid laiaulatuslikku salajast sõda. Henry VII võis aga enda arvele kirjutada selle, et ta oli esimene, kes lõi spetsiaalse luureorgani Inglise kuningriigis. Sellel organil olid oma värbamiseeskirjad, oma seadused iga masti salakuulajate kasutamiseks ja tasustamiseks. Agentideks olid nii ülikud kui ka kerjused, kes palusid almust kuskil Londoni kärarikkal tänaval. Juba Henry VII päe-

vist peale hakkas Inglismaa Salanõukogu hoidma piiri taga pidevalt salaagente. Neile maksti erifondidest.

See süsteem arenes edasi kardinal Wolsey ajal, kes kaua aega oli Henry VIII valitsuse juht.

Võitluses võimul oleva feodaalide klassi sise- ja välisvaenlastega tõmbasid rahvusriigid peale absolutistliku monarhia soomuskatte. Rahvusriikide poliitiliste organite paisumine avardas nende tõusvate riikide diplomaatia aktiivsuse endisi geograafilisi piire. Üheaegselt avardusid ka luuretegevuse geograafilised piirid. Iga valitseja pidi hästi tundma oma lähemaid naabreid, samuti kogu Euroopa riikide süsteemi. Veel enam, luure pidi tungima üha kaugemale vähetuntud maadesse, olgu siis Ottomani valdustesse või Moskva-Venesse, millega lääne-eurooplastel enne oli vähe kokkupuutumist, või siis täiesti tundmatutesse Hiina ja India riikidesse.

Loomulikult teenis luure tervikuna poliitikat, mida teostati sõjaliste ja diplomaatiliste vahenditega või paralleelselt nii ühe kui teisega. Ent diplomaatiagi pidi sageli luurele teeneid osutama. Diplomaatia ei saanud üksnes tegutseda, tal tuli ka välja uurida, hinnata riigi kui terviku ja selle üksikute piirkondade majanduslikku võimsust, teha kindlaks, mil määral on see jõud valitsuse käsutuses, välja selgitada sõjaväe organisatsioon, monarhi võimed ja plaanid, need, kellele ta toetub, ja need, kes tema oma riigis talle vastu töötavad. Niisugused ja teisedki küsimused esitatakse alati luurajatele, ükskõik kas nad tungivad maale seikluste otsijatena või ületavad riigipiiri pidulikult oma maa saadikutena. Neid andmeid koguvad ahnelt küll rikas kaupmees kui ka meredel ja ookeanidel ringihulkuv laevakapten, kes otsib uusi kaubateid ja uusi maid, mida vallutada ning riisuda. Küsimused, millele vastuse leidmine tehti ülesandeks suurte geograafiliste avastuste ajastu meresõitjatele, erinesid vähe neist, mida esitati diplomaatidele ning salaagentidele. Niisuguse küsimustiku said Vasco da Gama ja Kolumbus, neid vedasid endaga kaasa Inglise Moskva-kompanii kaubalaevad, mis hakkasid sageli Venemaa põhjaosas käima. Küsimustikes nõuti andmeid pinnase viljakusest, toiduainetest ja maagimaardlatest, valitsemise vormidest, kindlustatud punktidest ja teedest, sõjavägede suurusest ja liigist, nende relvastusest ja taktikast. Inglise kaupmeestele antud instruktsioonides soovitati vajalikud inimesed kohalike elanike hulgast purju joota, et kõike tarvilikku teada saada.

Kaupmehe, meresõitja, sõduri, luuraja ja diplomaadi osad sulasid sageli ühte. Saadik ja diplomaadid üldse olid ametlikud luurajad, kes rakendasid tervet võtetekogumit vajalike andmete hankimiseks. Kuid saadikust võis saada ka vastuluure juht, kes jälgis oma valitsusse vaenulikult suhtuvaid emigrante

või lihtsalt agente, keda valmistati ette saadiku kodumaale saatmiseks. Veel tihedamalt põimusid läbi luuraja ja salajase saadiku funktsioonid, mille kohta võib leida hulgaliselt näiteid diplomaatia ajaloost. Teiselt poolt sai luurajast tihtilugu oma maa salajane saadik. Üsna sageli juhtus, et diplomaat pidi täitma niihästi luuraja kui ka diversandi kohustusi ja organiseerima poliitilisi vandenõusid riigis, kuhu ta oli saadetud. Kõik need funktsioonid olid niivõrd tihedalt põimunud, et kedagi ei üllatanud ühe ja sama isiku esinemine «kolmainsusena», tema kiire muundumine diplomaadist luurajaks või vastupidi.

Luure taassünnile aitas suuresti kaasa Ameerika avastamine, õigemini see, et hispaanlased vedasid oma valdustest Uues Maailmas välja hiiglaslikus koguses kulda. Veel täpsemalt — seda soodustas teiste Euroopa riikide kaupmeeste ja seiklejate soov omandada kas või osagi sellest muinasjutulisest saagist. Kiusatus oli suur ja esimesena andsid sellele järele prantsuse kaupmehed ning laevaomanikud. Kohe varsti pärast seda, kui hispaanlased vallutasid Mehhiko, asusid prantslased organiseerima piraatlikke retki laevade püüdmiseks, mis vedasid kulda Ameerikast Hispaaniasse. Prantsuse mereröövel Jean Fleury oskas üle lüüa paljud asteekide viimase kuninga Montezuma aardeid, mis olid Cortési ja teiste Hispaania konkistadooride kätte sattunud. Võitluseks prantsuse korsaaridega tuligi Madriidil soetada salaagente Prantsusmaa sadamates La Rochelle'is, Nantes'is, Dieppe'is ja mujal, et saada teateid röövlaevade väljasõitudest ja korsaaride plaanidest. Halb eeskuju nakatab: prantslaste poolt rajatud teele asusid mõne aja pärast piraadid Inglismaalt ja teistest maadest. Nii et Hispaania spioonidel tuli aastatega tööd üha juurde . . .

Suurt osa luure ajaloos mängis Veneetsia. Sel kõige rikkamal keskaegsel kaubanduslikul vabariigil oli ka kõige kogenum diplomaatia tolleaegses Euroopas. Juba XV sajandil viidi Veneetsias sisse kord, mille kohaselt kontrolliti vajaliku informatsiooni hankimiseks kogu posti. XVI sajandi Veneetsias oli luure diplomaatiast eraldatud, ehkki praktiliselt täiendasid nad teineteist.

Luure juhtimine usaldati Kümnenõukogu (faktilise valitsuse) «inkvisiitoritele» ehk, nagu neid hiljem nimetama hakati, «riigi-inkvisiitoritele». Kaks kolmest inkvisiitorist valis Kümnenõukogu oma liikmete hulgast. Valimised toimusid iga aasta oktoobris. Inkvisiitorid olid peaaegu kõige mõjukamad isikud, keda Veneetsias üha rohkem kartma hakati. Nad võisid ilma igasuguse kohtu ja uurimiseta inimese salaja surma mõista ja anda alluvale valvemeeskonnale — samuti salaja — käsu otsus täide viia. Inkvisiitorite istungite protokollides sisaldub hulgaliselt tõendeid niisuguse salajase arveteõiendamise kohta, mida motiveeriti alati ühtemoodi — riigi huvidega.

Umbes 1586. a. paiku nõudsid inkvisiitorid Veneetsia saadikutelt välisriikides, et nad annaksid teateid, mida teevad tagakiusamise eest Veneetsiast põgenenud isikud. Nende, ajuti üsnagi delikaatsete kohustuste täitmiseks said saadikud spetsiaalselt raha. Lippomano, Veneetsia saadik algul Prantsusmaa kuninga Henri III, hiljem aga Türgi sultani juures, tabati salateadete andmiselt välismaa diplomaatidele. Inkvisiitorite käsul võeti ta Konstantinoopolis kinni ja viidi Veneetsia laevale. Lippomano teadis, mis teda Veneetsias ees ootab, ja hüppas üle parda, eelistades vabasurma.

Veneetsias jälgisid «korravalvurid» hoolikalt isikuid, kes käisid Hispaania saatkonnas, ja samuti teiste maade saatkondi.

Veneetsia luure saavutas suurt edu niihästi XVI kui ka XVII sajandil, mil Veneetsia rahvusvaheline tähtsus hakkas vähenema. Veneetsia saadikul Pariisis oli kardinal Mazarini valitsemise ajal Louvre'is inimene, kes teatas talle üksikasjaliselt Prantsuse õukonna salaplaanidest. Venemaa rahvusvahelise prestiiži kasv ärgitas Veneetsia luuret laiendama oma tegevust ka Venemaa territooriumile. 21. aprillil 1704. a. käskisid inkvisiitorid Veneetsia saadikul Konstantinoopolis leida usaldatav vene keelt oskav inimene, keda võiks Venemaale saata, et kuulda sealsest olukorrast ja selle maa valitsuse salaplaanidest.

Veneetsia kogemusi kasutasid teisedki riigid. XVI sajandil sai süsteemiks alaliste saadikute hoidmine välisriikide õukondades. Saatkonnad muutusid luuretegevuse ja samuti vastuluure keskusteks. Tihtipeale müüsid diplomaadid kuuldud salajasi uudiseid üksteisele või vahetasid hangitud «kaupa». Sel kombel talitas näiteks Hispaania saadik Inglismaa kuninga Henry VII juures. Kõige huvitavam on see, et vastutasuks uudiste eest, mida saadik sai Hispaania diplomaatidelt Madalmaades ja Saksamaal, varustas teda salajase informatsiooniga Inglismaa kohta peale õukondlaste ka . . . Henry VII ise. Inglismaa polnud Hispaaniaga tookord veel sõjajalal. Juba Henry VIII ajal tuli aga Hispaania saadikul informatsiooni hankimiseks äraproovitud võtet kasutada — ta pidi mõjukatele õukondlastele pensioni maksma.

Ka vastuluurekunst arenes XVI sajandil kiiresti. Veel XVI sajandi 20-ndail aastail tegutsesid kardinal Wolsey, Henry VIII minister, või Gattinara, Hispaania kuninga ja Saksa keisri Karl V minister, lihtsalt. Kui nad kahtlustasid välismaa saadikut luuretegevuses, käskisid nad tema depešid kinni püüda. Aga juba kümme aastat hiljem, kuningas Henry VIII teise ministri, Thomas Cromwelli ajal võis «progressi» märgata: kirjad kopeeriti ja saadeti siis hiljem edasi. XVI sajandi teisel

poolel, nagu allpool näeme, tehti järgmine samm: ümbrikuid õpiti niiviisi avama, et pärast ettekande tagasipanemist adressaat ei aimanudki, et see oli juba võõrastest kätest läbi käinud.

Tavaks muutus ka depeššide šifreerimine. Algul olid šifrid lihtsad: iga täht asendati mingi kindla märgiga. Sellise koodi mõistatamine osutus õige lihtsaks, kui tunti vaid keelt, milles kiri oli kirjutatud, ja eriti kui aimati umbkaudu selle sisu. Et ühe või teise tähe kordumissagedus mingis keeles on jääv ja kergesti määratav suurus, polnud raske kindlaks teha kõige sagedamini korduvaid märke, nende tähestikulist vastet ja seejärel leida juba kõik ülejäänud tähedki. Tihti jäid šifrid pikka aega samadeks — vahetevahel säilisid need kümmekond ja rohkemgi aastat, ehkki vaenlasel oli nende saladus ammu käes.

Depeššide edasitoimetamise teed, olgu siis kuival maal või merel, olid väga ebakindlad. Sageli läbisid need mõnda kolmandat riiki, kelle valitsus ei suutnud samuti vältida kiusatust tutvuda välismaa õukonnale saadetava salajase informatsiooniga. Seetõttu tuli saatkonna ettekandeid saata mitmes eksemplaris erinevaid teid pidi lootuses, et ükski neist kohale jõuab. Saadikud võtsid arvesse, et ettekanded sageli läbi loeti, ja teatasid neis meelega valeandmeid — vastase desinformeerimiseks.

Sõbralik «Jeesuse Selts»

Keskajal oli ainult kirikul oma lai luurevõrk peaaegu kõigis Euroopa maades. Tõsi küll, salateenistus ei olnud iseseisev organisatsioon. Kogu kiriklik hierarhia kogus lihtsalt pidevalt informatsiooni kohapealsest olukorrast. Kirikuvõimud, kes juhtisid vaimulikkonda kindlas piirkonnas või maal, summeerisid selle informatsiooni ja saatsid edasi Rooma. Seejuures kulges informatsioon mitut kanalit mööda. Esiteks ahelat pidi, mis sai alguse kogukonna vaimulikust ja lõppes Rooma paavstiga; teiseks liikus see edasi mungaordude vahendusel ja lõpuks paavsti erivolinike abil, ükskõik, olid need siis erinevatesse katoliiklikesse maadesse suunatud nuntsiused või teised Püha Tooli esindajad.

Võimalused informatsiooni kogumiseks olid peaaegu piiramatud. Kui külavaimulik sai oma vaimulikule ülemuskonnale täpselt teada anda meeleoludest tema kogudusse kuuluvates külades, siis mingi monarhi vaimulik oli võimeline andma niisama detailse aruande asjade olukorrast õukonnas ja valitseja plaanidest. Efektiivne vahend teadete hankimiseks oli piht.

Loomulikult ei töötanud Roomat informatsiooniga varustav hiiglaslik masin tõrgeteta. Need häired olid sageli tingitud konfliktidest, mis tekkisid paavstide ja üksikute riikide kõrgemate vaimulike vahel. Kuid üldiselt jäi Püha Tool kuni renessansiajastuni tookordse kristliku maailma valitsuseks, mis oli kõige paremini informeeritud asjade seisust teistes riikides ja maades.

Erakordselt tähtis vahend soovitavate teadete väljapressimiseks oli inkvisitsioon, seda eriti Hispaanias, kus ta oli kõige täiuslikum. «Ketserite» väljanuuskimise süsteem (aga kalduvuses ketserlusele kahtlustati suuremat osa riigi elanikest ja peaaegu keegi polnud kaitstud võimaluse eest kahtlusaluste kilda sattuda), naabrite, tuttavate ja isegi omaste peale keelekandmise kohustuslikuks muutmine, rohkearvulised vangistamised ja ülekuulamised piinamisega — kõik see andis inkvisit-

sioonile teateid mitte ainult «tõelisest usust» kõrvalekaldumise kohta, vaid kõige kohta, mida pühad isad teada tahtsid.

Kuid veel suuremat osa kiriku luure arenemises mängis XVI sajandi esimesel poolel asutatud jesuiitide ordu — «Jeesuse Selts», nagu selle liikmed ise ennast nimetasid. Ordu loodi eelkõige võitluseks reformatsiooni edusammude vastu. Tavaliselt said ordu liikmeteks hoolikalt väljavalitud isikud, keda oli õpetatud tõrkumatult, pimesi alistuma kõrgemal seisvatele isikutele (ordu asutaja Ignatius Loyola sõnade järgi pidi iga jesuiit vaimuliku ülema käes olema nagu vaha). Peale selle õpetati jesuiidile kõiki võtteid, kuidas mõjutada usklikke kogukonnaliikmeid, ja kõiki trikke, mis võimaldasid käiku lasta ja õigustada igasuguseid võitlusvahendeid — valet, laimu, mürki või palgalise mõrtsuka pistoda.

Jesuiitide ordu põhikiri ja käitumisreeglid olid spetsiaalselt ette nähtud selleks, et teha ordu liikmetest katolitsismi ägedad propageerijad ja agendid. Seejuures said neist tihtipeale nende poolt loodud salaluure avalikult tegutsevad või siis salaagendid. Sageli oli kuninga pihiisa või jesuiitide seminari ülem tegelikult — hilisema aja terminit kasutades — resident, kellele allus lai luurevõrk, või spioonide kooli ülem. Jah, nimelt sellise kooli ülem, kus ei valmistatud ette mitte niivõrd jutlustajaid kui just vaimulikke, kes kuulasid üldisi usuteaduslikke ja spetsiaalseid «luureteaduste» kursusi ning kellest said hiljem hea ettevalmistusega luurajad või diversandid. Alatihti olid ühes isikus ühendatud nii vaimulik kui ka luuraja. Mõnikord sai jesuiidist spioon ka ilma «jutlustaja maskita» läbi.

Ordu agentideks võisid olla nii ordu liikmed kui ka ilmalikud inimesed. Tavaliselt tegutsesid jesuiidid ise vaid salajase suunava jõuna, püüdes kõige mustemaid tegusid sooritada võõraste kätega. Vahetevahel sepitsesid «Jeesuse Seltsi» nuhid salaplaane otse vastase territooriumil, mõnikord tegutsesid aga salamahti, käsilaste kaudu, jäädes ise katoliiklikesse maadesse, kaugemale oma vaenlaste haardeulatusest. Nii talitasid näiteks need jesuiidid, kes lõid oma spionaažikeskused Hispaania vägede poolt hõivatud Madalmaades (XVI sajandi viimasel kolmandikul ja XVII sajandi algul). Jesuiitidest luurajad võisid toetada kord kuningat aadelkonna vastu, kord jälle aadlit kuninga vastu, õhutada isegi rahvarahutusi, salajas või avalikult jutlustada türannitapmist — sõltuvalt eesmärkidest, mis ordul antud maal ja antud hetkel olid.

Jesuiidid tervitasid ja toetasid katseid kehtestada Euroopas üheainsa (muidugi katoliikliku) riigi võim, arvates, et sellise universaalse monarhia loomisega kaasneb katolitsismi võidutsemine reformatsiooni (usupuhastuse) üle. XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul püüdis ordu kõigi jõududega toe-

tada Hispaania ja Austria Habsburgide nõudlusi hegemooniale Euroopas. «Jeesuse Selts» ei arvestanud põrmugi seda, et niisugune perspektiiv kahjustanuks tõsiselt teiste katoliiklike riikide huve, kes suhtusid jesuiitidesse sõbralikult, ja et nende plaanide kordaminekut kartis isegi Rooma paavts Sixtus V (ta kartis muutuda lihtsalt Hispaania kuninga vaimulikuks vasalliks). XVII sajandi algul sai ilmsiks Felipe II ja tema järglaste maailmavallutuslike plaanide krahh, aga Kolmekümneaastane sõda (1618—1648) tegi tegelikult lõpu nõudlustele hegemoonia suhtes, mida endist viisi esitas Habsburgide Austria-haru. Siis kandsid jesuiidid kogu oma sümpaatia üle Prantsusmaale, kes omakorda hakkas pretendeerima juhtivale positsioonile Euroopa kontinendil.

Peale luure oli jesuiitide ordul ka oma vastuluure. See ei kujutanud endast eri organisatsiooni — kohustus vaenlase luurajad oma ridadest kinni püüda lasus tavaliselt kõigil jesuiitidel. Aja jooksul pidi ordu hakkama kartma mitte niivõrd vaenlase agente oma leeris kui just ülejooksikuid. Sedamööda kuidas ordu tõeline pale üha ilmsemaks sai, suurenes ka jesuiitide arv, kelle truudusele ordu täiesti kindel olla ei võinud, ja isegi nende hulk, kes ordu ridadest avalikult lahkusid. Eriti ohtlikud olid need, tõsi küll, üsna vähesed jesuiidid, kes katkestasid sideme minevikuga ja esinesid lisaks ka ordu saladuste paljastustega. Just nende isikute suhtes alustaski tegevust jesuiitide «vastuluure». Näiteks protestantlikus Hollandis hakkasid ilmuma endise jesuiidi Pierre Jarrige orduvastased teosed.

Et jesuiitidel polnud võimalust usutaganejat karistada, piirdusid nad algul tema piltide põletamise ja vaidlustraktaatidega. Protestandid asusid otsekohe Jarrige poolele ja vaidlus tõi jesuiitidele kasu asemel tunduvalt rohkem kahju, kuna äratas üldist tähelepanu. Siis katkestati poleemika ootamatult ordukindrali käsul ja Leidenisse, kus Jarrige elas, suundus salajane delegatsioon eesotsas isa Pontelier'ga, et püüda endist kolleegi «Jeesuse Seltsi» rüppe tagasi pöörata. Ümberriietatud jesuiidid tõid Jarrigele orduülema allkirjaga paberi, milles tõotati kõigi pattude andeksandmist. Jarrige kahetses pattu, pöördus ordusse tagasi ja lükkas oma eelmised ketserlikud teosed kirjalikult ümber.

Kuid jesuiitide vastased kinnitasid, et kõik see oli vaid komöödia kuriteo jälgede varjamiseks. Nende versiooni järgi jesuiitide saadikud lihtsalt tapsid või röövisid Jarrige, sest sellest peale ei näinud teda enam ükski võõras. Jesuiidid teatasid, et Jarrige suri rahulikult jesuiitide kolleegiumis Tulle'is (Prantsusmaal), kusjuures tema vaimulikud vennad olevat austanud ja armastanud teda. Kuid on tõenäoline, et ta tapeti või

lasti vangikongis ära mädaneda juba paar aastakümmet enne «ametliku» surma päeva.

Jesuiidid jagasid kogu maailma piirkondadeks — provintsideks. Provintsi eesotsas seisis provintsiaal, kes juhtis tavaliselt ka luuretegevust oma provintsis.

Jesuiitide luure organiseeris kümneid tulemusrikkaid vandenõusid, ülestõuse, nurga tagant tapmisi, loendamatul hulgal paleeintriige, mille käigus aeti korda tähtsaid poliitilisi asju, sõlmiti ja katkestati riikidevahelisi liitusid, toodi võimule või kukutati ühed või teised õukonnarühmitused. Jesuiidid võtsid otseselt või kaudselt osa kõigist tuntumatest poliitilistest mõrvadest XVI sajandi lõpul ja XVII algul.

Kodanlik revolutsioon XVI sajandi teisel poolel Madalmaades. Terve aastakümne kestis Hispaania võimu all olevate Madalmaade provintside võitlus verise hertsog Alba ja tema järeltulijate vägedega. Ülestõusnute armeed juhtis Hispaania ülemvõimu vastase kodanliku ja aadli opositsiooni juht Oranje prints Wilhelm, keda Wilhelm Vaikijaks hüüti. Too oli kogenud poliitik ja osav väejuht, kes suutis lüüasaamistest hoolimata saata hispaanlaste vastu üha uusi ja uusi vägesid. Hispaania kuningas Felipe II ja jesuiidid otsisid pöörases raevus vahendeid, kuidas neetud ketserist lõpuks ometi lahti saada.

Asi sai alguse üsna ootamatult. Hispaania kaupmeest d'Anastrot, kes 1582. a. algul elas Antverpenis, ähvardas pankrot. Oma asjade kurvast seisust rääkis d'Anastro ainult oma parimale sõbrale Juan de Isuncale, aimamata, et räägib jesuiitide ordu salaagendiga. Mõni päev hiljem teatas kuskil — arvatavasti instruktsioonide järel — käinud Isunca suurima saladuskatte all d'Anastrole, et ta avastas, mil viisil sõber saab pankrotti vältida. Tõsi küll, projekti elluviimiseks on vaja veidi mehisust, kuid tasugi tõotas olla rikkalik — 80 000 tukatit! Peale selle annab kirik oma osa — andestab kõik patud ja annab kindla garantii igavesele õndsusele. Teha on vaja vaid üht — tappa Oranje prints Wilhelm, püha kiriku leppimatu vaenlane. Esimese hooga jäi kaupmees nõusse: liiga meeldivalt kõlas pankrotistuja kõrvus 80 000 tukati mainimine. Tollal oli see hiiglaslik summa. Kui ta aga kainelt kõiki asjaolusid kaalunud oli, jäi bilansi passiva osa liiga suureks. Ellujäämise šansse oli vähe, kes aga vajab kuldtukateid teises ilmas? Loobuda peast ja saada vastutasuks ainult taevase õndsuse garantii — sel polnud ilmselt mõtet. Kuid soodsat juhust käest lasta ta ka ei tihanud.

Ja d'Anastro tegi kaupmeheväärse otsuse: ta kutsus oma kassiiri Venero, kes kaua aega tema juures oli teeninud ja usalduse pälvinud. Tõsi küll, Venerogi puikles kahtlase au

vastu, kuid kabas see-eest leida sobiva mehe. Selleks osutus keegi Juan Jaurégui, noor fanaatiline katoliiklane. Isunca ja d'Anastro võtsid Venero ettepaneku vastu ja asusid juba kolmekesi noort fanaatikut «töötlema». See jäi nõusse, ja tema hingekarjane, dominikaani munk Antonius Timmermann katsus igati julgustada Jauréguid tema kiiduväärt kavatsuses.

Jaurégui kavatses atentaadi sooritada 18. mail. Selleks päevaks kiirustasid Isunca ja d'Anastro Antverpenist minema ning põgenesid Tournai'sse, kus seisid Hispaania väed. Jaurégui ootas Oranje Wilhelmit kirikus, kuid ei suutnud õukondlaste hulgast läbi tungida. Ent hiljem oskas ta audientsi saada. Niipea kui Wilhelm astus tuppa, kus Jaurégui teda ootas, tulistas too printsi õige lähedalt püstolist. Wilhelm sai ainult lõuast haavata, kuid kukkus, sest lask oli ta kurdistanud ja plahvatuse leek pimestanud ning juuksed kõrvetanud. Õukondlased raiusid Jaurégui mõõkadega surnuks. Tapetu vestitaskust leiti dokumendid, mille abil õnnestus kindlaks teha tema nimi ja liitlased. Läks korda kinni võtta ka Venero ja Timmermann, kes rääkisid kõigist vandenõu detailidest.

Kuid Wilhelmi jaoks tähendas see lihtsalt ajapikendust. Juba 1530. a. oli Felipe II kuulutanud ta lindpriiks ja jesuiidid otsisid väsimatult uut soodsat juhust Madalmaade ketserite vihatud juhi tapmiseks. Nende käsilaseks sai keegi Balthasar Gérard, keda lõplikult veenis atentaati sooritama üks jesuiidi jutlustaja. Gérard hankis valedokumendid Guyoni nimele. Guyon oli tuntud protestandi poeg, kes hukati uue usu poole hoidmise pärast. Guyoni nimi aitas Gérardil Oranje Wilhelmi laagris usaldust võita. Mõnda aega ta nagu kõhkles, ja läbisõidul Trieris peatudes pidas kordamööda nõu nelja jesuiidiga. Jesuiitide ordu polnud asjatult kuulus oma täpse tsentralisatsiooni poolest. Kõik neli andsid ühe ja sama vastuse. 10. juulil 1584 ilmus Gérard Wilhelmi paleesse ja palus audientsi. Oranje prints oli kinni ja lubas külalisega rääkida pärast lõunat. Mõrvar jäi õue ootama. Kui Wilhelm koos mõne lähikondlasega välja tuli, astus Gérard lähemale ja tulistas püstolist, milles oli kolm kuuli. Oranje Wilhelm sai surmavalt haavata. Jesuiitide agent pani jooksu, kuid sõdurid tabasid ta. Mõni päev hiljem kurjategija hukati.

Jesuiidid võisid veenduda, et Oranje Wilhelmi surm ei muutnud peaaegu midagi. Hollandlased võitlesid Hispaania vägedega üha edukamalt. Ordu püüdis veel kord liikumist juhist ilma jätta ja organiseeris uue vandenõu, seekord Wilhelmi poja, Oranje printsi Moritzi vastu. 1595. a. ilmus jesuiitide agent Peter Pannet Leidenisse, kus viibis Moritz. Leide-

nis kohtus Pannet kahe ümberriietatud jesuiidiga, kes juhtisid tema tegevust ja jõudsid talle üle anda pühade isade poolt õnnistatud pistoda. Pannet osutus halvaks agendiks. Ta päris andmeid Oranje Moritzi kohta ja see äratas kahtlust. Pannet vangistati ja hukati. Tema jesuiitlikest nõuandjatest polnud loomulikult enam jälgegi.

Mõtisklused Pärtliööl

1572. a. august tõotas Pariisis tulla üks rahulikumaid kuid. Pärast palju aastaid kestnud katoliiklaste ja protestantide ususõdasid (protestante nimetati Prantsusmaal hugenottideks) hakkas lõpuks koitma lootus mõlema poole kindlale leppimisele. Egas ilmaasjata hakanud Prantsusmaa pealinna, mis tollal oli katoliikliku partei innukas poolehoidja, kokku sõitma protestantide juhid: tulid nii vana sõjamees admiral Coligny, noor prints Condé — ühes kodusõja lahingus langenud hugenottide väejuhi poeg — kui ka Navarra kuningas Henri Bourbon. Visade kuulujuttude järgi oli tookordse Prantsusmaa kuninga Charles IX ema, võimas ja salakaval Katariina di Medici mürgitanud Henri Bourboni ema. Veel enam, peatselt pidi Pariis olema tunnistajaks «ketser» Henri ja kuningas Charles'i õe Marguerite Valois' abielu sõlmimisele. Neile pidustustele sõitsidki Pariisi sajad aadlikud — hugenottide partei koorekiht.

Seljataha oli jäänud aastakümme, mida märgistasid vihase sõja õudused, aastakümme, kus suured taplused vaheldusid loendamatute relvastatud kokkupõrgetega üksikute linnade ja maakohtade vahel, ühe ja sama piirkonna mõjukate aadliperekondade vahel, kus veriselt hävitati tervete suurte alade rahulik elanikkond. Jõu kõrval kasutati kavalust ja pettust. Nuhkide saatmine vaenlase leeri, alalised katsed teada saada vastase kavatsusi, välja selgitada tema jõud ja ressursid, püüded viia vaenlast segadusse omaenese plaanide suhtes, petta teda teeseldud nõusolekuga läbirääkimisteks ja järeleandmiseks ning tabada teda siis ootamatult vandenõu abil; pistoda ja mürk — kõik need olid igapäevased, palju kordi kasutatud võitlusvõtted. Samasuguseks «normaalseks» nähtuseks oli pöördumine abi järele välismaa valitsejate poole. Katoliiklasi toetasid Hispaania kuningas Felipe II koos oma asehalduritega

Madalmaades ja Habsburgide dünastia teine esindaja — Saksa keiser, samuti Itaalia riigid ja katoliiklikud vürstid Saksamaal, paavst ning jesuiidid. Protestandid nõutasid abi Inglismaalt.

Juba 1560. a. organiseeriti kuulus Amboise'i vandenõu, mille abil prints Condé otsustas ühel hoobil toime tulla kuningas François II-ga ja katoliiklaste partei võimsate juhtide Guise'i hertsogitega. Condé lootis, et pärast arveteõiendamist Guise'idega allutab ta kuninga kindlalt oma kontrollile. Vandenõud valmistati kaua ette ja selle peamine organiseerija Jean du Barry de la Renaudie täitis niihästi Condé kui ka Inglismaa kuninganna Elizabethi korraldusi. Elizabeth andis meeleldi raha, et muuta tegutsemisvõimetuks Guise'id, kelle perekonnast oli pärit üks Šotimaa kuningannasid ja kes sekkusid aktiivselt Inglismaa põhjanaabri asjadesse. Ent vandenõu ei õnnestunud salajas hoida. Sellest said muuseas teada ka Savoia hertsogi ja kardinal Granvelle'i nuhid. Kardinal oli Hispaania asehaldur Madalmaades. Mõlemad tõttasid kõigest Guise'idele teatama. Informatsioon, ehkki võrdlemisi ebatäpne, imbus Guise'ideni ka teiste kanalite kaudu. Katsest tabada õukonda Amboise'is ootamatult ei tulnud midagi välja ja protestantide vandenõu kukkus läbi. Condéd ei juletud puudutada, kuid kümned vandenõu lihtosavõtjad maksid eluga. (La Renaudie tapeti kähmluses kuninga sõduritega.)

Amboise'i vandenõu oli vaid üks näide sellest lakkamatust salajasest sõjast, mis käis kord vaibuvate, kord uuesti puhkevate ususõdade kulisside taga. Kuid hugenotte ei õnnestunud murda ei jõu ega kavalusega. Protestantide partei aluseks ei olnud mitte see osa aadelkonnast, kes usu lipu all püüdis kaitsta oma küllaltki suurt sõltumatust kuningast. Selle partei tuumiku moodustas Lõuna- ja Lääne-Prantsusmaa kodanlus, kes kalvinismis (protestantismi eriliik, millesse uskusid hugenotid) nägid oma klassihuve peegeldavat ideoloogiat. Pärast kümneaastast viljatut võitlust näisid sõdimise perspektiivitust tunnistavat nii Katariina di Medici kui isegi äärmised kalvinismi vastased Guise'id. Kuid vaherahu sõlmimisest üksi oli vähe. Kuidagi tuli taltsutada ka sõja, riisumise ja röövimisega harjunud aadlike jõuke.

XVI sajandi esimesel poolel oli niisuguseks piksevardaks, kus prantslased ja hispaanlased võitlesid ülemvõimu pärast, Itaalia. Pole juhus, et Itaalia sõdade lõpp langes ühte ususõdade algusega Prantsusmaal. Itaaliast naasnud aadlikud hakkasid harjunud tööga tegelema Prantsusmaa pinnal. Nüüd tekkis mõlema partei kokkuleppe pooldajate seas loomulikult mõte tugevdada liitu mõlemapoolse osavõtuga Hispaania-vastasest võitlusest. Hispaania ikke vastu üles tõusnud ja abi

paluvad Madalmaad pakkusid aga ideaalset võimalust meelitada jõud piiri taha.

Seepärast katsus Felipe II vältida võitlevate poolte liitu Prantsusmaal sugugi mitte ainult usuhuvide pärast. Hispaania saadiku arvukad agendid organiseerisid otseseid provokatsioone, et takistada vaherahu sõlmimist. Ühe sellises tegevuses paljastatud Hispaania saadiku pidi Felipe Prantsuse kuninga nõudmisel isegi ära kutsuma. Uus saadik jätkas muidugi endist joont. Kuigi näis, et kõik viib kindla liiduni kahe partei vahel, tabas välismaa diplomaatide terav kõrv just 1572. a. suvel uusi noote katoliiklaste ja protestantide suhetes. Admiral Coligny mõju nõrga iseloomuga, kui mitte just päris nõrgamõistuslikule Charles IX-le näis üha kasvavat ja Coligny püüdis õõnestada Katariina di Medici positsioone. Admirali poolt Flandriasse saadetud prantsuse väesalga hävitasid hertsog Alba väed, sest Alba oli oma spioonidelt Pariisis saanud eelnevalt andmeid vägede saatmise kohta. Katariina di Medici kasutas ebaõnne ära selleks, et saavutada Kuninganõukogult otsus loobuda sõjaplaanidest Hispaania vastu.

Kuid Coligny ei kaotanud lootust kuninga abil seda otsust muuta. Püüdes mõjuda Charles'i auahnusele, veenis ta teda üsnagi suure eduga lõpuks oma ema eestkoste alt vabanema. See oli juba liig. Katariina di Medici ja tema lemmikpoeg Anjou hertsog (tulevane kuningas Henri III) otsustasid iga hinna eest admiralist lahti saada. Neile oli tagatud Guise'ide toetus, sest need vihkasid Colignyd kogu südamest. Sel ajal olid välissaadikud, eriti paavsti nuntsius, juba kindlad: Colignyst proovitakse varem või hiljem vabaneda. 17. augustil pühitseti pidulikult Navarra Henri pulmi Marguerite de Valois'ga. Pulmapidustused jätkusid ka järgmistel päevadel. Reedel, 22. augustil, kui Coligny tuli Kuninganõukogu istungilt, kostsid ühest majast lasud. Admiral sai haavata. Aadlikud tema kaaskonnast tormasid majja, kuid leidsid sealt eest ainult teenrid, kes midagi ei teadnud. Ühe ülakorruse akna juures vedeles veel suitsev arkebuus. Maja kuulus hertsoginna Guise'ile. Peagi selgus ka arkebuusist tulistanud isik — see oli keegi Maurevel, palgaline mõrtsukas, kelle teeneid kuninga ema oli korduvalt kasutanud. Ta leidis Coligny teenrite jälitamise eest varju Katariina di Medici ühe lähikondlase mõisas.

Charles IX kuulis admiralile korraldatud atentaadist pallimängu ajal. Visates vihaga reketi käest, hüüdis kuningas pahaselt: «Kas ma ei saa siis iialgi rahu? Jälle tüli, uuesti tüli!» Charles tõttas hugenottide pealikult vabandust paluma. Järgmisel päeval ilmus kuningas isiklikult koos ema, venna ja hulga õukondlastega haavatu juurde. Coligny palus võimalust rääkida kuningaga nelja silma all. Kõik väljusid, sealhulgas

ka Katariina, kes suuri vaevu suutis piinavat rahutust maha suruda. Tagasiteel küsis ta Charles'ilt, mida Coligny oli rääkinud. Admiral oli soovitanud kuningale võtta ema poolt haaratud võim jälle enda kätte. Katariina otsus ohtlikule vaenlasele lõpp peale teha muutus kõigutamatuks. Ja ta tundis oma poega selleks liiga hästi, et edus mitte kahelda.

Louvre'is teatasid Katariina ja Anjou hertsog kuningale otseselt, et Maurevel oli tulistanud nende käsul, et admirali poolehoidjad aimavad juba nagunii tõde ja tuleb minna lõpuni — hävitada hugenottide juht. Pärast loidu vastupanu andis Charles alla — kui see on ainus viis rahu säilitada, olgu's pealegi... Kuid ootamatult raevu sattunud kuningas lisas: hävitatagu siis koos Colignyga ka teised ketserid, et keegi ei saaks monarhi sõnamurdmises süüdistada. Katariinat saatvad katoliiklastest ülikud kiitsid plaani rõõmsalt heaks. Pariis jagati ringkondadeks, millest igaüks usaldati spetsiaalselt määratud isikute hoolde. Hertsog Guise'ile jäeti õigus tappa admiral.

Kiiresti kutsuti kohale Pariisi kaupmeeskonna endine pea Marcel, äge katoliiklane ja politsei sõnade järgi mitte kellegi poolt määratud asekuningas Pariisis. Mitu inimest võib Marcel ööpäeva jooksul kuninga käsutusse anda? Tuhandet kakskümmend või rohkemgi, vastas kaupmeeste vanem. Marcelile anti käsk astuda ühendusse ringkondade ülematega, kes pidid iga maja poolt ühe relvastatud inimese andma. Majade aknaist pidi paistma valgus. Guise kogus kokku ringkondade kaptenid ja andis neile täpsed juhtnöörid. Ülikud nagu marssal Tavannes või Nevers'i hertsog said ülesande tappa see või teine admirali abiline või mõni teine nimekas hugenott.

Palavikulised ettevalmistused kutsusid juba 23. augusti keskpäeval Pariisis esile halvasti varjatud ärevuse. Kolm päeva enne mainitud kuupäeva paigutati korra hoidmiseks Pariisi kutsutud 1200 sõdurit laiali piki Seine'i jõge ja eriti Béthisy tänava lähedusse, kus asus admirali maja. Vägede liikumine ei saanud hugenottidele märkamatuks jääda. Üks neist kiirustas Louvre'isse, et paluda kuningalt väesalka Coligny residentsi kaitseks. Kuningas paistis väga erutatud olevat ja, hugenoti ära kuulanud, saatis ema järele.

«Milles on asi, mis see kõik tähendab?» karjus kuningas, kui ema ilmus. «Ta räägib, et pariislased relvastuvat ja valmistuvat ülestõusuks.»

«Nad ei tee ei seda ega teist. Nagu te mäletate, valitseja, andsite te täna hommikul kõigile käsu jääda koju, selleks et vältida rahutusi.»

«See on õige, kuid ma keelasin relvade kandmise,» vastas kuningas kähku.

Hugenottide saadik otsustas palvet korrata. Kõnelusse sekkus koos emaga sisenenud Anjou hertsog:

«Teil on õigus. Võtke Cosseins ja viiskümmend kaardiväelast.»

Hugenott märkis ettevaatlikult, et kuuest kuninga autoriteedile toetuvast sõdurist piisaks rahvahulga peatamiseks.

«Ei, ei,» käis kuningas peale. «Võtke Cosseins, te ei leia sobivamat inimest.»

Saadik ei julgenud enam vastu vaielda. Louvre'ist lahkudes kohtas ta üht hugenotist aadlikku.

«Nad ei oleks saanud teie kaitseks leida suuremat vaenlast,» ütles see aadlik murelikult oma usukaaslasele.

Cosseins ja tema 50 sõdurit võtsid kohad sisse kahes poes admirali elamu läheduses. Pärast neid ilmus kuninga korterimeister ja andis naabruses elavatele katoliku usku aadlikele edasi kuninga käsu vabastada oma elamud. Hugenottidel kästi vabaneda korteritesse asuda, et olla ohutumas paigas ja ühtlasi ka admiralile ligemal. Ainult osa hugenotte jõudis käsku täita.

Õhtul toimus Coligny korteris hugenottide partei juhtide nõupidamine. Üks kohalolijaist nõudis kainelt ja visalt, et Pariisist tuleb kohe ära sõita. Vajaduse korral võib endale mõõgaga teed raiuda. Kuid enamik ei näinud tarvidust äärmiste abinõude rakendamiseks. Koosolek lõppes hilja ja osavõtjad läksid rahulikult laiali. Navarra Henri ja Condé prints pöördusid Louvre'isse tagasi. Coligny juurde jäid mõned omakseid ja viis Šveitsi palgasõdurit. Paleesse tagasipöördunud Henri ja tema saatjad olid üllatatud, et hilisest ajast hoolimata olid paljud aknad valgustatud. Ka palees valitses arusaamatu elevus — igal pool põlesid tuled, kõik olid jalul, sunnitud naeratused ja halvasti varjatud ootus õukondlaste nägudel...

Hilisõhtul kutsuti Louvre'isse Charron — Pariisi kaupmeeskonna ametlik ülem, Marceli järeltulija. Charronile teatati hugenottide vandenõu avastamisest. Vandenõu otsustati nurja ajada mitmete abinõudega, mis pidid tagama kuningliku perekonna, pealinna ja kogu riigi julgeoleku. Charron sai käsu sulgeda kõik linnaväravad, tuua kõik paadid Seine'il ühte kohta ja siduda nad kokku, seada valmis kõik politseinikud ja relvakandmiseks suutelised elanikud, paigutada väesalgad igasse rajooni ja kõigile tänavaristidele, seada üles kahurid nii Grève'i väljakule kui ka raehoone juurde. Ära olid märgitud juba kõik majad, kus elasid hugenotid. Neist ettevalmistustest, mida nimetati kaitseabinõudeks, tehti Pariisi linnavalitsuse protokollidesse kesköö1 seaduse nõuete kohased sissekanded.

Viimane hugenott, kellel Louvre'ist lahkuda lubati, oli La

Rochefoucauld, heasüdamlik paksuke, kuninga alaline mängupartner. Kella 11 paiku muutus õhkkond Louvre'is rõhuvaks ka La Rochefoucauld'le. Enne tema lahkumist soovitas kuningas tal ööbida kuninga tubades. Hugenott keeldus viisakalt ja läks oma korterisse Saint-Honoré tänaval.

Määratud tunnil ilmus mõrtsukate jõuk eesotsas Guise'i hertsogiga Béthisy tänavale. Kaardiväelased ühinesid hertsogi saatjatega. Uksed murti kähku maha. Coligny teenrid langesid hertsogi meeste ja kuninga sõdurite pistodade all. Mõnel hugenotil õnnestus akna kaudu põgeneda. Rahvasumm murdis Coligny tuppa sisse — ja minuti pärast visati aknast Guise'i jalge ette vana admirali moonutatud surnukeha. Hertsog tuli hobuselt maha ja pühkis vere tapetu näolt. «See on tema,» ütles Guise. «Ma tunnen ta ära.» Ja andis signaali: «Tapke, tapke!» Pariisis kõlas häirekell. Tuhanded relvastatud katoliiklased tungisid hugenottide majadesse ja surmasid kõik järjepannu — noored ja vanad, mehed ja naised, lapsed emade kätel ja haiged, kes vooditest tõusta ei suutnud. Tapeti kõikjal: tubades ja treppidel, kitsastel tänavatel, kus majade karniisid näisid kokku põrkavat, katustel, väljakutel, Seine'i vees, kus püüdsid pääsu leida õudusest haaratud inimesed ja kuhu visati sadu moonutatud laipu. Louvre'is hävitati külmavereliselt Navarra Henri kaaskonda. Surmaähvardusel astus ta ise katoliku usku.

Kolm tuhat inimest langes mõrtsukate ohvriks Püha Bartholomeuse päeva — 24. augusti koidikul 1572. Pärtliööle järgnesid Pariisis teisedki, niisama verised ööd. Edasi laienesid tapatalgud paljudele Prantsusmaa linnadele.

Kohutavat vaatemängu jälgiv Hispaania saadik Pariisis kiirustas oma valitsejat rõõmustama: «Sellal kui ma neid ridu kirjutan, tapavad nad neid kõiki; tirivad neilt ära rõivaid, lohistavad mööda tänavaid, röövivad nende kodusid ega halasta isegi lastele. Olgu õnnistatud Jumal, kes pööras Prantsusmaa printsid ennast teenima! Vaimustagu ta nende südameid jätkama seda, mida nad alustasid!» Teise saatkonna aknast jälgis veriseid tapatalguid Inglise kuninganna saadik. Sir Francis Walsingham oli enne sellele ametikohale asumist jõudnud läbi teha tõsise luurekooli ja viibida salaagendina paljudes Euroopa maades. Väheste hoolikalt valitud fraaside taga jäi tema ettekannetes Londonisse liiga palju välja ütlemata. Millest võis mõtelda too range protestant ja kaine, paindlik poliitik neil veristel augustiöödel? Kas sellest, et admiral Coligny ja teised hugenottide juhid, kes olid lapsest peale harjunud sõjaga ja teadsid, et vaenlase kavatsusi ja jõude tundmata pole võimalik saavutada edu, lasksid end meelitada kõige lihtsamasse lõksu? Lõksu, mis töötas sedavõrd kindlamalt, et polnud varem plaanitsetud. Tõsi küll, Rooma paavst ja Felipe II kuulutasid Pärtliöö tagantjärele kaua aega ettevalmistatud jõupingutuste viljaks, kuid tegid seda vaid selleks, et anda niisugusele «pühale asjale» veelgi suuremat tähtsust.

Ei saa öelda, nagu poleks hugenottide juhtidel üldse olnud oma spioone vaenlase leeris, nagu nad poleks püüdnud hankida teateid vaenlase tegevuse kohta. Kuid seda tehti juhuslikult, igaüks omal initsiatiivil ja eraldi. Ükski hugenottide agentidest ei saanud teada või ei jõudnud teatada saladusest, millesse olid pühendatud tuhanded ja tuhanded inimesed ja millega seoses anti neile ülesanne teha rohkesti ettevalmistusi, saladusest, mis oleks võimaldanud vältida vähemalt osa hukkumisele määratute surma, nii nagu pääsesid mõned hugenottidest aadlikud, kes kogunesid ja hüppasid hobustele (nad ujusid üle Seine'i ja pääsesid jälitajate eest). Hugenottide partei agentide hajutatud jõupingutused, mis kõige kriitilisemal momendil olid veelgi nõrgendatud, ei olnud ülesandega üldse vastavuses. Nad ei kõlvanud seal, kus oli vaja organisatsiooni ja süsteemi, kus ainult eri allikatest saadud informatsiooni summeerimisel võis aimata vaenlase kavatsusi, kus ühe agendi ebaedu oleks kompenseerinud teise edu, kus otsustavad jõupingutused otsustaval hetkel oleksid võinud olla koondatud otsustavasse lõiku.

Selliselt või ligikaudu selliselt pidi formuleerima oma järeldused külmavereline, läbinägelik mees, kellele Inglismaa kuninganna Elizabeth usaldas peagi pikkadeks aastateks Inglise luure juhtimise. Vähemalt olid sellised põhimõtted, millele ta rajas Briti luureteenistuse.

Mõrtsuka pistoda

Pärtliöö ei andnud hugenottidele surmahoopi. Ususõjad jätkusid endise ägedusega. Charles IX järeltulija, tema vend Henri III jätkas üldjoontes Charles'i poliitikat. Ta kord sõdis hugenottidega, kord leppis nendega ära, et takistada katoliiklaste organisatsiooni — Katoliikliku Liiga ja selle juhi hertsog Henri Guise'i täielikku võimutsemist. Kuningas teadis hästi, et Henri Guise ootab vaid sobivat juhust, et trooni vallutada. Lõpuks muutus konflikt Katoliikliku Liiga ja Henri III vahel avalikuks tüliks. Kuningas pidi lahkuma Pariisist, kus kõike juhtis Liiga. Henri leppis järjekordselt ära hugenottide juhi Navarra Henriga. Algas «Kolme Henri sõda». Kuninga sõjavägi piiras isemeelset pealinna. Henri III nõudis, et Guise'i hertsog tuleks asja selgitamiseks tema juurde, aga kui too läbirääkimistele ilmus, laskis ta hertsogi oma ihukaitsjatel pistodadega surnuks pista.

Pärast Guise'i tapmist jätkus sõda Henri III ja Katoliikliku Liiga vahel. Liiga etteotsa sai Henri Guise'i noorem vend Mayenne'i hertsog ja tema õde krahvinna Montpensier, kes otsustasid iga hinna eest arveid klaarida vihatud kuningaga, Valois'de dünastia viimase esindajaga. Tema surm oleks avanud Guise'idele tee troonile.

Guise'ide plaani realiseerimisel valiti patuoinaks noor dominikaani munk, kahekümne kahe aastane Jacques Clément — järsk, otsustav ja samal ajal piiratud noormees, tervenisti kõige rumalama ebausu kütkeis. Püha Jakobi tänaval asuva kloostri prior püüdis vend Clément'ile sisendada, et talle on määratud sooritada kiriku heaks suur kangelastegu. Munka veendi isegi selles, et tal on imepärane võime end inimsilmadele nähtamatuks muuta.

Kui kuninga armee Pariisile lähenes, kuulutas Clément ise oma vaimulikele ülematele, et ta püüab korda saata suure teo. Ettevaatlikult, pärimata üksikasju, püüdis prior kinnitada

vend Clément'i tema otsuses. Liikusid kuuldused, et «truuduse» eesmärgil anti talle mingit narkootikumi. Clément'i esitleti isegi krahvinna Montpensier'le. Vaatamata vormitule kehale ja lühikestele jalgadele, avaldas luksuslikult riietatud aristokraat noorele mungale sügavat muljet. Krahvinna püüdis Clément'i veenda mitte mingil juhul loobuma oma kiiduväärsest kavatsusest. Käiku lasti kõik ahvatlusvahendid, kardinalimütsi ja igavese taevase õndsuse tõotused. Peale selle, lisas krahvinna, käsib ta pantvangidena kinni võtta suure hulga Henri III poolehoidjaid, nii et keegi kuninga peakorterist ei julge teda sõrmegagi puudutada. Peagi sai munk teada, et selles suhtes pidas krahvinna sõna — vahi alla võeti 300 isikut, keda süüdistati ükskõiksuses Katoliikliku Liiga suhtes ja kuningameelsuses.

Clément läks priori juurde ja palus luba üle minna kloostrisse Saint-Cloud's, kus asus kuninga peakorter. Prior ei küsinud Clément'ilt midagi, vaid kiirustas talle luba muretsema Pariisist lahkumiseks ja andis edasi mõned kirjad (osa neist olid tõelised, osa — võltsitud) Henri III Pariisis areteeritud poolehoidjatelt.

Clément ilmus kuninga juurde Liiga vaenlaste salajase kullerina. Kuninga õukondlased uskusid tema juttu ja korraldasid talle järgmisel päeval audientsi Henri III juures, sest munk oli lubanud avaldada tähtsa riikliku saladuse. Clément andis kuningale kirja ... ja torkas talle noa kõhtu.

«Neetud munk, ta tappis mu,» hüüdis Henri õudusega.

Munk isegi ei proovinud põgeneda, sest uskus kindlalt imesse. Kohalejooksnud valve pistis ta piikidega surnuks. Järgmisel päeval, 2. augustil 1589 Henri III suri.

Maad laastavad ususõjad kestsid veel mõne aasta. Lõpuks tundis isegi prantsuse aadelkond vajadust rahu järele, seda enam et riigis hakkas lõõskama talurahvarahutuste leek. Navarra Henri vahetas järjekordselt usku, pillates seejuures kuulsa lause: «Pariis väärib missat.» Võitnud vaenlased ja saanud Prantsuse kuningaks, hakkas Henri IV ajama poliitikat, mis pidi lahendama kaks ülesannet — taastama ususõdade ajal laostunud majanduse ja kindlustama kuningavõimu.

Teise ülesande lahendamisel põrkas Henri kohe ülikute vastupanule. Vastuhakkajate seas oli neidki, kes sõdisid tema poolel Katoliikliku Liiga vastu. Rahulolematute hulka kuulus ka marssal Biron. Seda märgati isegi välismaa õukondades. Kui Biron Henri saadikuna Elizabethi külastas, näitas viimane talle sadu maharaiutud päid, Londoni silla süngeid ehteid, ja märki, et sel kombel talitatakse Inglismaal kõigi reeturitega.

Biron ei pannud seda hoiatust miskiks. Ta astus tehingusse

Henri vaenlaste — Savoia hertsogi ja muidugi Madriidiga. Biron ja tema liitlased (Bouilloni hertsog jt.) leppisid kokku Prantsusmaa jagamises kindlaks hulgaks poolsõltumatuteks valdusteks Hispaania protektoraadi all. Olukord riigis oli raske ja vandeseltslased kavatsesid kasutada oma huvides ära kõiki rahulolematuid — nii katoliiklasi kui ka protestante.

Vandenõu avastati tõenäoliselt mitte niivõrd kuninga luure pingutuste kui just selle tõttu, et üks vandeseltslastest — La Fin — pidas paremaks Henri IV poolele üle minna. La Fin arvestas Bironi otsustusvõimetust ja kõikuvat iseloomu, tema lapsikut usku astroloogiasse ja musta maagiasse, seda, et too korduvalt mehisust üles näidanud vana sõdur kaotas tihti pea ja tegi rumalusest, auahnusest ja upsakusest lollusi. La Fin teadis hästi Savoia hertsogi, eriti aga Hispaania uue kuninga Felipe III lubaduste hinda. Seepärast otsustaski vandeseltslaste ja Savoia vahel kulleriks olev La Fin kuningale salaja kõigist Bironi plaanidest ette kanda.

Et õigustada hertsogi vangistamist, oli vaja süütõendeid. Ja La Fin hankis need. Kord õhtul koostas Biron La Fini juuresolekul kirja, milles tõi esile vandenõu eesmärgid. La Fin teatas, et see on liiga ohtlik dokument, et originaali alles hoida. Kuninga spioon tegi ettepaneku kirjast koopia valmistada, kiri ise aga hävitada. Biron jäi nõusse. La Fin tegi kiiresti koopia ja viskas originaali põlevasse kaminasse. Muidugi ei võinud Biron seejuures märgata, et saatuslik kiri ei sattunud mitte tulle, vaid kamina tagakülje ja kiviseina vahelisse pilusse. Sellesama kohtumise ajal palus La Fin Bironil kirjutada käsk põletada kõik marssali paberid. Peagi olid mõlemad dokumendid kuninga käes. Olid olemas ka Bironi kirjad La Finile. Sellest piisas. La Fin sõitis hiljem Hispaaniasse Itaaliavägede juhataja Fuentese juurde, kuid umbusklik hispaanlane haistis lõksu ja — kokkuleppel veel ühe vandenõust osavõtja, Savoia hertsogiga — otsustas vabaneda La Finist. Aga kui Fuentes kahtlustas La Fini, siis veel varem hakkas too kahtlustama Hispaania kindralit. Lühidalt, La Fin jõudis põgeneda.

1602. a. suvel kutsuti Biron kuninga juurde. Pärast mõningaid kõhklusi ta sõitiski, sest tal ei olnud La Fini reetmisest aimugi. Biron vangistati ja hukati Pariisi parlamendi otsuse põhjal. Kuni viimase hetkeni arvas upsakas hertsog, et surmaotsus on ainult komöödia ja et tema, Biron, kukkus sisse La Finiga seotud kuradi nõiavõimu ja sepitsuste tõttu. Tegelikult, nagu näeme, olid La Finil hoopis teised sidemed.

Pärast Bironi hukkamist oli La Finil võimatu Pariisi jääda. Paljud hukatud marssali mõjukad liitlased tõotasid reeturile kätte maksta. La Fin peitis end kuninga sõdurite kaitse all

provintsi. Alles mitme aasta pärast julges ta pealinna tagasi pöörduda, sest lootis oma vaenlaste lühikesele mälule. Arvestus osutus valeks. Notre-Dame'i sillal tormas La Fini juurde rühm relvastatud mehi, tiris ta hobuse seljast maha ja tappis mitme püstolilasuga õige lähedase maa pealt.

Kogu valitsemise vältel pidi Henri IV võitlema mitmesuguste vandenõude vastu: kord kavatseti ta kukutada ja panna troonile üks tema ebaseaduslikest poegadest, kord läheti vaenlase kätte anda Marseille ja Narbonne. Kõigi nende vandenõude taga võis endist viisi aimata Hispaaniat ja jesuiitide ordut.

27. detsembril 1595 võttis kuningas vastu lähikondlasi, kes õnnitlesid teda võidu puhul. Ootamatult tormas tema juurde keegi noormees ja püüdis talle pistoda rinda torgata. Henri kummardus parajasti, et üht õukondlast põlvitamast üles aidata ja see päästiski kuninga elu — löök sattus suhu ja Henri kaotas vaid ühe hamba. Kallaletungija Jean Châtel tegutses jesuiitide — isa Guignard'i ja isa Guéret' õhutusel. Esimene neist saadeti võllasse, jesuiidid aeti aga veel samal aastal Prantsusmaalt välja. Kuid mitte kauaks. 1603. a. oli Henri IV sunnitud lubama neil tagasi pöörduda ja võtma endale demonstratiivselt isegi jesuiidist hingekarjase. Pärast seda lakkasid ajutiseks kõik kallaletungid. Rahuseisund ei kestnud aga kaua. Võitlus algas uuesti niipea, kui selgus, et Henri hakkas järjekindlalt välja astuma Austria ja Hispaania Habsburgide ülemvõimu vastu Euroopas.

14. mail 1610. a., veidi enne plaanitsetud sõjakäiku, läks Henri IV suures tõllas jalutuskäigule. Ühel väikesel Pariisi tänaval, kohas, kus tänav veelgi ahenes hiljaaegu ehitatud kaupluse tõttu, jäi tõld seisma, sest teel olid ees kaupa täis vankrid. Keegi punajuukseline mees oskas vankrisse hüpata ja pistoda Henri rinda torgata. Kallaletungija jõudis anda veel teise ja kolmandagi hoobi, enne kui ta kinni võeti. Ravaillaci — nii oli mõrtsuka nimi — selja tagant paistis jälle jesuiitide vari, kuid neil õnnestus kõik jäljed kaotada. Pärast kuninga tapmist läks võim tema naise Maria di Medici kätte, kes nimetas enese Henri alaealise poja regendiks. Fanaatiline katoliiklane Maria di Medici käskis Ravaillaci üle kohut mõista nii, et süüdlaseks jääks ainult tema üksi ja mitte keegi teine. Jesuiitide ordu võis end õnnitleda veel ühe õnnestunud ürituse puhul, mis võeti ette «jumala suuremaks auks».

Võistlevad kuningannad

XV sajandi teise poole Inglismaal lõõmas aastakümneid Punase ja Valge Roosi sõda. Nii nimetati sõda kuningliku perekonna kahe võistleva haru vahel. Need oli Lancasterid ja Yorkid, kes sõdisid Inglismaa trooni pärast. Võim käis palju kordi käest kätte. Sooritati kõikmõeldavaid kuritegusid, veriseid arveteõiendusi; võidetute massiline hukkamine muutus tavaliseks. Vana inglise aristokraatia hävitas end selles kodusõjas, milles panuseks oli õigus krooni abil võtta endale suurem osa rahva tööga loodud rikkustest. Punase ja Valge Roosi sõda lõppes 1485. aastal, kui troonile sai Lancasterite kauge sugulane Henry VII Tudor. Tema ajal täienesid feodaalaristokraatia read uusaadlikega, kes olid pärit kuninga teenistuses karjääri teinud linnakodanike hulgast. Just nimelt uusaadel hakkas tarastama oma maavaldusi, ajas talupojad armsaks saanud paikadest ära ja hakkas üle minema uutele majandamismeetoditele. Just nimelt uusaadel toetas Henry Tudori poega Henry VIII-ndat (1509—1547), kui too katkestas sidemed Rooma paavstiga, kuulutades enda Inglise kiriku peaks, sulges kloostrid ja konfiskeeris nende hiiglaslikud maavaldused, aga samuti paljude katoliiklusele truuks jäänud aadlike mõisad. Põhiosa sellest rikkalikust saagist langes uusaadli — Tudori õukonna ja aristokraatia kätesse. Nüüd olid neil ülimõjuvad põhjused karta katoliikluse restauratsiooni, mis oleks kaasa toonud maavalduste tagastamise nende endistele omanikele.

Inglise kiriku esimese juhi perekonnaasjad olid väga segased. Henry oli kuus korda abielus. Tõsi küll, kõik naised ei jaganud Sinihabeme naiste saatust. Kuid ikkagi saadeti kaks neist süüdistatuna truudusemurdmises tapalavale ja abielud nendega tunnistati kehtetuks. Teistelt sai kuningas raskusteta lahutuse. Lühidalt, pärast Henry surma olid tema pärijate lootused troonile üsna ebakindlad, andes võistlevatele

fraktsioonidele võimaluse üles seada oma kandidaate. Mõni aasta oli kuningaks Henry poeg — alaealine Edward VI (1547—1553), seejärel aga läks troon vanemale tütrele Maryle, kes restaureeris küll katoliikluse, kuid kartis konfiskeeritud maade uutelt omanikelt nõuda maa tagastamist Rooma kirikule. Pärast Mary surma sai 1558. a. troonile Elizabeth Tudor, kes pööras riigilaeva jälle protestantluse poole. Elizabeth oli Henry VIII tütar abielust Anne Boleyniga, ühega kuninga hukatud naistest. Et see abielu pärast Anne Boleyni hukkamist kehtetuks tunnistati (katoliiklaste silmis oli see kehtetu juba algusest peale, sest paavst polnud lubanud Henryt end esimesest naisest lahutada), võidi Elizabethi õigused troonile kahtluse alla panna. Nende õiguste alusetust hakkaski näitama Hispaania kuningas Felipe II, kes oli abielus Maria Katoliiklasega. Trooni nõudlemist alustas ka Šotimaa kuninganna Mary Stuart, kes oli suguluses Inglise kuninga perekonnaga.

Üles kasvanud Prantsusmaal ja abiellunud seal Prantsuse kuninga François II-ga, kes peagi suri, pöördus Mary Stuart pärast mehe surma kodumaale tagasi. Siin abiellus ta juhusliku tuju ajel ilusa, ent tühise inglise aristokraadi Henry Darnleyga. Kuid varsti tappis ta koos armukesega, Bothwelli hertsogiga oma mehe ja vabanes koormast. Teatanud oma abiellumisest Bothwelliga, läks Mary lõplikult tülli Šoti ülikutega ja sai alanud avalikus võitluses lüüa. Mary vangistati ja 1568. a. põgenes ta Inglismaale. Elizabeth vihkas teda ja muutis oma «kalli õe» ruttu vangiks. Algul oli see vangistus üsna austusväärne, kuid muutus vähehaaval üha vähem austusväärseks.

Šoti kuninganna romantiline kuju, tema traagiline saatus on korduvalt innustanud poeete ja kirjanikke alates Schillerist kuni Stefan Zweigini. Neid köitis ka konflikti teravus hurmava, ägeda, mõtlematuteks tegudeks võimelise Mary ja inetu, kaine, arvestava Elizabethi vahel. Need surmaheitluses kokkupõrganud naised sidusid endaga kaht võimsat ja vaenulikku leeri — hääbuvat feodalismi ja uut sündivat kodanlikku korda. Kahe kuninganna võitlus oli kontrrevolutsiooni ja reformatsiooni kokkupõrge. See oli maailmavalitsemise poole püüdleva katoliikliku Hispaania ja kiiresti jõudu koguva protestantliku Inglismaa konflikt.

Seni kui Mary Stuart elas Inglismaal, olgugi vangina, jäi Šoti kuninganna kõigi katoliiklaste intriigide juhiks. Eriti ohtlikud olid need intriigid võimsa Hispaania ja kogu katoliikliku Euroopa toetuse tõttu. Oli ju tunduv osa Inglismaa elanikkonnast, sealhulgas ka paljud aadliperekonnad, eriti riigi põhjaosas, tollal veel katoliku usku. Kogemused näitasid, et pide-

valt kääriva talupoegade rahulolematuse võis suunata ülestõusu teele, kusjuures loosungiks oleks olnud katoliiklik restauratsioon. Maa üleminek uute peremeeste kätte tähendas talupoegadele ju ainult maksude järsku suurenemist, vahel aga aeti nad oma maatükilt lihtsalt minema, et puhastada koht lammaste suurpidamiseks.

Sellises süütematerjaliga küllastatud sotsiaalses õhkkonnas, läheneva otsustava kokkupõrke äikeselises atmosfääris toimuski salajane sõda Elizabethi-Inglismaa ja Hispaania kuninga Felipe II poolt juhitava katoliikliku vastureformatsiooni vahel.

Flaamlane Baillie ja suurmärtrid

Kord 1571. a. vaadati sadamalinna Doveri tolliametis läbi noore flaamlase Baillie' pagasit. Baillie ei sõitnud esimest korda Inglismaale ja oskas suurepäraselt inglise keelt. Võinuks lisada, ehkki tolliametnikud seda vaevalt tookord teadsid, et Baillie rääkis niisama soravalt ka prantsuse ja itaalia keelt, et Inglismaal peeti teda inglaseks, Šotimaal aga šotlaseks. Ta võis end kahtlust äratamata esitleda aadlikuna, kaupmehena või näitlejana, sõnaga, esineda kõige erinevamates maskides. Õieti öelda poleks tolliametnikud sõitjale seekordki erilist tähelepanu pööranud, kui nad poleks eelnevalt saanud läbiotsimiskäsku Elizabethi peaministrilt sir William Cecil Burghleylt, katoliikliku partei ja Mary Stuarti surmavaenlaselt. Burghley spioonid, kes juhtisid Elizabethi luureteenistust, olid ammu tähelepanu pööranud juba liialt osava ja kärme välismaalase sõitudele. Läbiotsimine andis soovitud tulemusi. Baillie' pagasi hulgast avastati kirjad ja šifreeritud paberid, mida Burghley juba palju kuid oli püüdnud hankida . . .

Kuninganna Mary Stuarti kolmas Inglismaal viibimise aasta lähenes lõpule, ja tema sõbrad ei tukkunud. Aresti all oleval kuningannal oli arsenalis võimas vahend hiljaaegsete vaenlaste võlumiseks ning köitmiseks. Ja see vahend polnud mitte niivõrd poeetide poolt ülistatud Šoti kuninganna hurmavus ja ka mitte see, et ta kaitses katoliku usku, kuivõrd just ahvatlev lootus vangiga abiellumise kaudu avada endale tee Šoti, aga võib-olla ka — kes teab — Inglise krooni juurde. Vähe sellest, et kiusatusele ei suutnud vastu panna mitmed katoliku usku aadlikud, sellele andis alla ka võimas, ehkki lühikese aruga Norfolki hertsog, protestant ja peaaegu kõige rikkam ülik Inglismaal. Kui Cecil teatas Elizabethile, et Norfolk, kes oli määratud komisjoni, mis pidi uurima Mary Stuarti osa mehe tapmises, on läinud üle kaebealuse poolele,

polnud Inglise kuninganna raevul piire. Kohmakalt oma reetmist varjata püüdev Norfolk ütles Elizabethi juuresolekul Mary Stuarti kohta halvasti. Vihjates viimase osavõtule Darnley tapmisest, ütles hertsog, et Darnley polnud harjunud öösiti nurga tagant hoopi ootama. «Milord,» märkis Elizabeth kuivalt, «uurige lähemalt patja, millele te oma pea panete.»

Norfolk areteeriti ja paigutati Towerisse, vanglasse, kus hoiti riiklikke kurjategijaid. Norfolki poolehoidjad püüdsid temaga sidet pidada veinipudelites edasi toimetatavate kirjade abil.

Riigi põhjaosas organiseeritud katoliiklaste ülestõus suruti maha. Tuhanded ülestõusust osavõtjad poodi kohtuta üles. Burghley andis käsu, et poodute kehi tuleb lasta rippuda «seni, kuni nad tükkideks lagunevad». Ülestõusu juhid, Westmorlandi ja Northumberlandi krahvid pagesid Iirimaale. Tõsi küll, nende lähim nõuandja sir Robert Constable oli selle poolt, et nad Inglismaale tagasi pöörduksid. Ta veenis Westmorlandi, et talle antakse tõenäoliselt armu. Westmorlandi krahv ei teadnud muidugi, et Constable oli Burghley spioon, kes võis kulutada hiiglasuure summa — 1000 naelsterlingit — põhja-alade katoliiklaste juhi kinnipüüdmiseks. Siiski eelistas Westmorland Hispaaniasse põgeneda. Northumberland tuli kahe aasta pärast Inglismaale tagasi ja pani pea tapapakule, aga Norfolk, kelle vastu polnud otseseid süütõendeid, lasti Towerist küll välja, kuid jäi kodusesse aresti.

Ent vandeseltslased tegutsesid edasi. Rooma paavst Pius V pani Elizabethi eribullaga kirikuvande alla ja kuulutas Inglismaa kuninganna troonilt kukutatuks. Et Elizabeth oli protestant, siis polnud ta kunagi kiriku alla kuulunudki. Vandeseltslaste juhiks sai Rossi piiskop šotlane John Lesley. Lesley kuulus nende Mary Stuarti õukondlaste hulka, keda Maryl lubati enda juures hoida. Ametlikult oli Lesley Šotimaa kuninganna saadik Inglismaal. Teine tähtis vandenõust osavõtja oli Itaalia pankur Ridolfi, kes samal ajal oli paavsti, Felipe II ja Madalmaade asevalitseja, verise hertsog Alba agent. (Seepärast hakatigi hiljem rääkima «Ridolfi vandenõust».) Itaallane sai Norfolkilt nõusoleku aidata Hispaanial Inglismaale tungida. Hertsog lubas organiseerida ülestõusu ja pidada kuninga vägesid 40 päeva kinni, kui talle antakse rahalist abi ja kohustutakse teda toetama 6000 mehe suuruse Hispaania abiväega.

Ridolfi käis Flandrias hertsog Alba juures, Madriidis ja Roomas. Tõsi, Alba oli skeptiliselt meelestatud ja arvas, et saladust, millesse on pühendatud juba liiga palju inimesi, ei saa hoida ning et see määrab vandenõulaste plaanid läbikukkumisele. Ta soovitas Felipel mõelda hoopis Elizabethi kõrvaldamisest. Pärast seda saatis Ridolfi Baillie' šifreeritud kirjadega Lesley, Norfolki ja veel ühe vandeseltslase — lord Lamley juurde. Baillie viis kaasa ka hoolikalt ärapeidetud šifri võtme ja samuti Flandrias trükitud Lesley teose «Mary, Šotimaa kuninganna au kaitsmine», kus täiesti ühemõtteliselt oli räägitud Mary õigusest Inglise troonile.

Niisuguse ohtliku koormaga pidasidki Doveri tolliametnikud Baillie' kinni. Juba üksi mässumeelsete ingliskeelsete raamatute sissetoomine andis areteerimiseks küllaldase aluse. Flaamlane koos äravõetud kirjade ja paberitega saadeti valve all lõuna-sadamate ülema lord William Cobhami residentsi. Teel õnnestus Baillie'l saata Lesleyle teade enda vangistamisest.

Kirjade läbivaatamisel selgus, et neis pole näidatud adressaatide nimesid, on vaid pandud numbrid 30 ja 40. Baillie väitis, et teda paluti need kirjad lihtsalt edasi toimetada ja et ta ei tea šifrit ega nende numbrite tähendust. Kuid peagi leiti šiffer — see saadi kätte pärast seda, kui harutati lahti Baillie' vesti vooder. Sel kombel sattusid Cobhami kätte kõige ohtlikuma vandenõu niidid, mida vastureformatsioon punus Elizabethi valitsuse vastu. Gobham ei teadnud veel, kes peituvad numbrite 30 ja 40 taga, ja ta kavatses äravõetud paberid toimetada otsekohe lord Burghley kätte. Sellest kuuldes vaatas Baillie kuidagi veidralt ülekuulamisel viibiva Gobhami venna Thomase otsa, kes hiljaaegu oli salaja katoliku usku astunud. See mõistis pilgu tähendust ja sõnas, et kui need paberid Burghley kätte satuvad, siis on Norfolki hertsog kadunud mees. Kuid ei Thomas ega Baillie julenud Cobhamile selgitada, kuidas saladuslike numbritega 30 ja 40 märgitud adressaadid on seotud võimsa hertsogiga. Lõuna-sadamate ülem otsustas Burghley juurde sõita.

Teel, paadis, hakkas Thomas uuesti venda tuliselt veenma, et see neid pabereid Burghleyle ei annaks. Neil palvetel oli seda suurem kaal, et William Cobham ise oli mingil moel Ridolfiga seotud ja kartis, et peaminister saab asjast teada. Aga kuidas varjata Burghley ja tema kõikjal viibivate nuhkide eest pabereid, mida tolliametnikud olid ametlikult konfiskeerinud ja Cobhamile toonud? Paat jõudis ministri maja juurde. Ikka veel kõhklev Cobham andis ära Baillie' areteerimisel äravõetud raamatud... ja pöördus kirjadega koju tagasi. Midagi tuli otsustada. Selle asemel, et anda kirjad Burghleyle, saatis Cobham nad Lesleyle viisaka palvega, et piiskop kui välisriigi saadik tuleks järgmisel päeval tema juurde ja et nad koos leiaksid lahenduse saladuslikule korrespondentsile. Osav prelaat ei vajanudki midagi muud. Aegaviitmata tormas ta Hispaania saatkonda, kus ta koos saadiku don Gerau Despesigá hakkas kiiresti fabritseerima võltsitud

kirju, mis pidid asendama tõelisi. Võltskirjades kasutati sama šifrit mis tõelistes. Neis säilitati Elizabethi-vaenulik toon, kuid jäeti välja kõik vihjed vandenõule. Pakki pandi lisaks veel teisigi kirju, näiteks Mary Stuarti kiri don Geraule, et Burghley kahtlusi lõplikult hajutada. Tõelised kirjad saadeti kiires korras Norfolkile ja lord Lamleyle. Pärast seda kui võltskorrespondents oli Burghleyle saadetud, nõudis Lesley (et asi tõepärane näiks) isegi avalikult selle tagasiandmist, viidates diplomaatilise kirjavahetuse puutumatusele.

Mõnda aega sai Burghleyd võltsitud kirjadega petta. Kuid teda üllatas Lesley raamatu häbematu toon. Selle taga pidid peituma mingid kaugeleulatuvad plaanid. Peale selle toitsid ministri kahtlusi ka Flandriasse saadetud luuraja John Lee ettekanded. Lee esines katoliiklasena, kes oli põgenenud valitsuse tagakiusamise eest. Ta puges Inglismaalt evakueerinud katoliku usku aadlike hulka. Need katoliiklased võtsid aktiivselt osa vandenõust Elizabethi vastu. Ent Burghley ei sallinud liigset kiirustamist. Tema põhimõte oli: «Kivi tuleb visata nii, et kiviviskaja kätt poleks näha.» Ettevaatuse mõttes saatis ta Baillie' Marshalsea' vanglasse, ehkki sellest teada saanud Lesley tõestas asjatult, et flaamlane on tema teener ja tal on diplomaatiline puutumatus.

Burghley viidi osaliselt eksiteele, kuid midagi ta siiski aimas (üht-teist sai ta tõenäoliselt teada ka Prantsusmaa saadikult). Ta otsustas mängu jätkata ja oma vaenlased kavalusega üle trumbata. Peatrump oli tal Baillie' vangistamine ja Lesley ning don Gerau kartused, et nende sidemees teatab midagi sellist, mis räägib vastu versioonile, mille nad Burghleyle võltsitud kirjade abil esitasid. Burghley ootas, et Baillie'ga püütakse sidet luua, ega eksinud oma oletustes. Algul saatis don Gerau usaldusväärse inimese, et see flaamlase juurde jõuaks, seejärel saatis Lesley ühe iiri vaimuliku. Kumbki neist ei tulnud tagasi. Siis tuli ootamatult appi õnnelik juhus . . .

Pimedal ööl ilmus süngesse niiskesse vangikongi, kus õlesülemil lamas külmast värisev Baillie, äkki mingi inimkuju. Vang tundis rõõmuga ära oma vana tuttava. Jah, see oli Thomas Herly, keda vagad katoliiklased pidasid pühaks suurmärtriks. Leedi Northumberlandi, hiljaaegu toimunud katoliiklaste ülestõusu juhi naise nõbu oli ülestõusust osavõtu eest vanglasse heidetud. Marshalsea' vangla vangid ja külastajad nägid, kuidas õnnetu kannataja pandi rasketesse ahelatesse ja hoiti nädalate kaupa maa-aluses kongis vee ja leiva peal. Katoliiklased, sealhulgas ka Rossi piiskop ja don Gerau, pidasid Herlyt protestantide süütuks ohvriks. Paljud püüdsid saada vangilt nõuandeid ja õnnistust vagas usus, et jumala vaim käib tema peal. Viimast

on muidugi raske tõestada. Usaldusväärselt on teada muu: lord Burghley maksis Herlyle pidevalt palka; ei ole ainult teada, kas Herly nõudis palgalisa oma pühakukuulsuse eest. Igal juhul oli ta valmis osa võtma iga inimese röövimisest ja tapmisest, kui lord Burghley oleks ainult soovi avaldanud. Just selle armastusväärse inimese teenete poole pöörduski minister, kes tahtis «dešifreerida» Baillie'd ja tema osa vandenõus.

Seda kõike Baillie muidugi ei teadnud. Vastuseks Herly poolt teatatud «tähtsatele saladustele» rääkis ta talle palju niisugust, mida suurima huviga kuulas hommikul William Cecil. Kuid nõudmine märtri teenete järele kasvas kiiresti. Pühaku poole pöördus ka Lesley ja, arvestades seda, et Herlyl lubati külalistega kokku saada, palus teda olla sidemeheks enda ja Baillie' vahel. Herly oli hea meelega valmis täitma auväärt prelaadi soovi. Kirjadest, mida ta toimetas Lesleylt Baillie'le ja Baillie'lt Lesleyle, tehti lord Burghley kantseleis muidugi täpsed koopiad. Need kirjad olid aga šifreeritud ja šifrit avastada ei õnnestunud. Järjekordsel kohtumisel Baillie'ga ei mänginud pühakki oma osa just eriti osavalt ja rääkis end sisse. Baillie sai aru, et tema ees on valitsuse spioon. Siis käskis minister Baillie' enda juurde tuua ja nõudis, et ta dešifreeriks oma kirjavahetuse Lesleyga. Flaamlane kinnitas, et ta on kaotanud šifri võtme. Siis käskis Burghley tuua vang üle Toweri, et isoleerida ta teistest vandenõulastest ja piinata teda seal seni, kuni ta avaldab šifreeritud kirjade sisu.

Baillie' vangikongi seinal on säilinud sissekraabitud kiri 10. aprillist 1571: «Targad inimesed peavad tegutsema ettevaatlikult, läbi mõtlema selle, mida nad öelda kavatsevad, vaatlema seda, mida nad kätte võtta tahavad, mitte seltsima inimestega ilma valikuta ja eelkõige mitte usaldama neid uisapäisa. Charles Baillie.» Aga nagu me näeme, omandas autor ise halvasti selle õppetunni, mille ta oma tutvusest Thomas Herlyga oli ammutanud . . .

1571. a. aprillis ja mais kuulati Baillie'd korduvalt üle ning piinati, aga piinad polnud selles suhtes karastatud kaasaegsete mõiste järgi eriti karmid. Don Gerau, kes arusaadava huviga jälgis sündmusi, teatas asjalikult, et «Baillie'd rohkem hirmutati, kui talle kehalisi vigastusi tekitati». Lesley ei saanud jagada hispaanlase külmaverelist rahu: viimast ähvardas halvimal juhul kodumaale saatmine, aga piiskopile, kes kandis vangistatud Mary Stuarti «saadiku» kahtlast tiitlit, paistis reaalselt joonistuvat perspektiiv ise tutvust teha Toweri võlvidega. Pole siis midagi imestada, et ta katsus igati tugevdada Baillie' hinge, saates talle voodipesu, maitsvat toitu ja, peaasi, alalisi meenutusi sellest, kuidas käitusid ketserite vanglates need kristlikud pühakud, kes kiriku kuulsaks olid teinud.

Ilmselt ei tahtnud «pühakud» õnnetut flaamlast tõepoolest kuidagi rahule jätta. Trikk Herlyga osutus niivõrd õnnestunuks, et Cecil otsustas seda veel kord proovida. Et Baillie' loomulikust umbusust jagu saada, otsustati pöörduda sellise pühaku teenete poole, kelle reputatsioon oli väljaspool igasugust kahtlust. Toweris istus sel ajal teoloogiadoktor John Story. Katoliiklik fanaatik oli üles kutsunud tapma Elizabethi; pärast Elizabethi troonile asumist põgenes ta Flandriasse ja temast sai Hispaania alam. Sealgi jätkas ta vandenõuvõrkude punumist Inglise valitsuse vastu. Hertsog Alba usaldas Story hoolde jumalale meelepärase tegevuse — otsida läbi Antverpenis seisvad laevad ja konfiskeerida protestantlikud raamatud, mida salakaubana püüti Hispaania kuninga valdustesse sokutada. Kord, kui auväärne usuteaduse doktor ühele laevale ilmus, hiivas meeskond ootamatult ankru ja suundus täies purjes Inglismaa sadamasse Yarmouthi. See oli laev, mis saadeti spetsiaalselt selleks, et püüda kinni Story ja toimetada ta Inglismaale. Kohus mõistis Story kui reeturi surma, aga Elizabeth mängis neil aastail veel halastajat ja keeldus alla kirjutamast surmaotsusele poliitiliste kuritegude eest. (Tuhanded põhjapiirkondade ülestõusust osavõtjad hukati kohtuta, ja pealegi olid need ainult lihtsad talupojad!) Kuidas lugu ka polnud, Story istus Toweris ja ootas oma saatust, aga tema autoriteet kasvas ägedate katoliiklaste silmis iga vangis viibitud kuuga.

Tõsi küll, doktor Story, kes varmalt täitis hertsog Alba korraldusi, ei kõlvanud lord Burghley agendiks. Kuid minister polnud harjunud niisuguste pisiasjade ees peatuma. Baillie ei tundnud ju Storyt nägupidi, flaamlane teadis vaid, et lugupeetud doktor istub ühes naaberkongidest. Story osa mängimine tehti ülesandeks ühele Cecili osavatest luurajatest, kellelegi Parkerile (tollelesamale, kes organiseeris jumalasulase varastamise Antverpenist!).

Öösel ilmus tukkuva Baillie' ette uue pühaku kõhn pikk kuju. Kas doktor Storys võis kahelda? Seda enam, et ta ju ei küsinud Baillie'lt midagi, ainult tundis talle kaasa ja oli surmani kurb flaamlast tabanud õnnetuste pärast. Vähe sellest, et ta oli kurb, ta andis Baillie'le lisaks veel tarka nõu, kuidas vältida ülejärgmisel päeval teda ootavat piinamist, mis pidi olema karmim kui eelmised, ja kuidas samal ajal truult teenida püha kirikut ning kuninganna Maryt. Baillie peab astuma lord Burghley teenistusse ja hakkama tema järel spioonima, teatades hangitud andmed Rossi piiskopile. Aga Burghley teenistusse astuda on väga lihtne: asi on selles, et minister on šifri võtme juba kuidagi teada saanud. Nii et Baillie'l on kõige parem avaldada see šiffer, mida nagunii juba teatakse, ja võita sel kombel Burghley usaldus... Baillie andis alla ahvatlevale ettepanekule

vältida piinu ja aidata samal ajal vandeseltslasi. Järgmisel päeval avaldas ta šifri võtme ja oli äärmiselt rabatud, kui sai aru, et oli reetnud need, kes temasse uskusid. Ettepanek Burghley juurde teenistusse astuda lükati Baillie' suureks imestuseks ka muidugi tagasi. Õnnetul flaamlasel jäi üle vaid täita oma vangikongi kiviseinad õpetlike sententsidega vähese kannatlikkuse kahjulikkusest. Neid sententse kirjutas ta inglise, prantsuse ja ladina keeles. (Baillie vabastati mõne aasta pärast ja saadeti tagasi kodumaale.)

Baillie aga ei teadnud ega saanud seepärast välja anda peamist saladust — kes peituvad numbrite 30 ja 40 taga. Burghley katsus seda teada saada Lesleylt eneselt meie vana tuttava Thomas Herly abil. Rossi piiskop ei teadnud midagi Herly tõelisest osast, sest talle ei antud Baillie'lt edasi mingeid teateid, ja ta jätkas endist viisi sidepidamist ustavate inimeste kaudu. Üksköik kui palju märter poleks ka ahelatega kõlistanud ja kaevanud selle üle, et ketserliku kuninganna ebaaus minister kiusab teda taga, ei osanud piiskopi saadik teatada talle kahe saladusliku arvu tähendust. Ja kirjadki, mida nüüd sai dešifreerida, olid võltsitud — sellest sai Burghley aru. Vaja oli kätte saada tõelised kirjad.

Varsti sai piiskop Herly kirja. Auväärt märtrit, nagu Lesley teada sai, kuulati uuesti üle ja ähvardati piinamisega. Herly palus oma kirjas piiskopilt abi ja usaldust. See aga, vaatamata kaasatundmisele piinatavale märtrile, ei näinud ikkagi põhjust teatada talle oma salajase kirjavahetuse sisu.

Midagi polnud teha, Salanõukogu otsusega areteeriti Lesley ja kuulati üle kirjade suhtes, mida Baillie oli toonud, ja korralduste osas, mida Ridolfi oli andnud. Piiskop proovis uue pettuse abil välja rabelda: ta teatas, et «30» tähendas don Geraud, aga «40» — Mary Stuartit ja et ta põletas mõlemad kirjad ära. Mis puutub Ridolfiga saadetud kirjadesse, siis need sisaldasid Lesley kinnitust mööda palvet abi saamiseks Rooma paavstilt ja hertsog Albalt võitluseks Mary Stuarti vaenlaste vastu Šotimaal. Teiste sõnadega, piiskop püüdis meeleheitlikult kaotada jälgi oma osavõtust Elizabethi-vastasest vandenõust ja varjata ka vandenõu enese olemasolu.

Burghley ei uskunud muidugi ühtki sõna Rossi piiskopi tunnistustest. Kuid minister ei teadnud veel ikkagi, kes peitusid tegelikult kahe numbri taga. Seni aga pandi piiskop, arvestades tema seisust ja, tõsi küll, viirastuslikuks muutunud «välismaa saadiku» osa, ühe anglikaani piiskopi residentsi aresti. Mary Stuarti vangipõlv muutus märgatavalt karmimaks, tema teenritel keelati pärast päikeseloojangut lahkuda kuninganna kinnipidamiskohast.

Võitlus jätkus. Hispaania Riiginõukogu sai kätte hertsog

Alba ettepaneku ja hakkas arutama Elizabethi tapmise võimalikke viise. Ridolfi võeti Roomas ja Madriidis auavaldustega vastu. Omalt poolt püüdis Burghley visalt kõiki vandenõu niite avastada. Sel eesmärgil kasutati ootamatult ära John Hawkins, üks kuninganna piraatidest, kes faktiliselt kuninganna heakskiidul pidasid merel Hispaania vastu väljakuulutamata sõda. Nad kaaperdasid kulla ja hõbedaga lastitud Hispaania laevu, mis olid asumaadelt teel kodumaale. Et vabastada oma madruseid, kes hispaanlaste juurde vangi olid sattunud ja inkvisitsiooni vanglates vaevlesid, hakkas John Hawkins mängima inimest, kes on otsustanud katoliku kiriku rüppe tagasi pöörduda. Saanud Mary Stuartilt audientsi, saatis ta Madriidi oma agendi George Fitzwilliami, kes viis endaga kaasa Šoti kuninganna soovituskirja. Petetud Felipe II tegi korralduse vabastada inglise meremehed ja anda igaühele neist 10 tukatit. Hispaania kuningas käskis Hawkinsile edasi anda patendi Hispaania grandi tiitlile ja, mis veel olulisem, suure rahasumma — tervelt 40 000 naela. Hawkins omakorda lubas koos oma laevastikuga üle minna Hispaania poolele. 1571. a. septembris või oktoobris pidid Inglise laevad sõitma Flandria sadamatesse ja andma end hertsog Alba käsutusse. 4. septembril kirjutas Hawkins Burghleyle oma Hispaania-partneritest rahulolevalt: «Loodan, et Issand Jumal purustab nende plaanid, ja nad murravad kaela omaenese kavatsuste läbi.»

Lõplikult ei olnud selge ainult see, kes pidi Hawkinsi arvamuse järgi murdma kaela t e m a plaanide läbi. Õigemini, vapper meremees arvas, et see oleneb olukorrast. Burghley teadis, et Hawkins pidas läbirääkimisi hispaanlastega oma algatusel ja alles kui Salanõukogu neist teada sai, hakkas tegutsema Elizabethi valitsuse volitusel. Kuid Burghley ei teadnud, et Hawkins ei teatanud talle kaugeltki kõike, mida ta teadis Hispaania sissetungiplaanidest. Piraatide kapten jättis enesele võimaluse Alba edu korral täita kokkulepet hispaanlastega, mille Hawkins oli sõlminud Burghley käsul eesmärgiga petta hispaanlasi. Asjad aga arenesid nii, et Hawkinsi kodumaa-armastus ei pidanud läbi tegema tõsist katsumust.

Kuid pöördugem Ridolfi vandenõu juurde tagasi. Burghley teadis hispaanlaste plaanidest juba enne Hawkinsi kirjagi — ministrile kirjutasid sellest Inglismaa diplomaadid ja salakuulajad välismaalt. Teadetes mainiti Norfolki nime. Sellal tuli Burghleyle taas appi õnnelik juhus. Mary Stuart palus Prantsuse õukonnalt raha võitluseks oma vaenlaste vastu Šotimaal. Prantsuse saadik andis Pariisist saadud suure summa edasi Norfolkile, see aga käskis oma sekretäril Higfordil saata see raha edasi Shropshire'i, kust see pidi toimetatama Šotimaale. Higford palus Shropshire'i suunduvat kaupmeest viia väike

kott hõbemüntidega hertsogi ühe sealse mõisa valitsejale. Mees oli meeleldi nõus täitma niisugust täiesti tavalist palvet. Kuid teel tekkisid tal kahtlused — kott oli ebatavaliselt raske. Kaupmees murdis pitsati lahti. Kotis oli suur hulk kulda ja šifreeritud kiri. Kaupmees pöördus tagasi ja andis koti Burghleyle üle. Higford areteeriti otsekohe, kuid too kinnitas, et ei tea kirja šifrit. Ent Norfolki ärahirmutatud teener teatas silmapilk salapanipaigast hertsogi magamistoas. Burghley saadetud politseinikud leidsid sealt Mary Stuarti šifreeritud kirja Ridolfi plaanide kohta. Pärast seda andis Higford alla ja teatas kullakotist leitud kirja šifri võtme.

Selsamal ööl areteeriti Norfolk ja paigutati Towerisse. Algul hakkas ta kõike eitama, kuid hiljem, kartes oma elu pärast, lubas kõik ära rääkida. Burghley saatis Norfolkile pika küsimustiku. Varsti tõi Toweri komandant vastuse asemel hertsogi kirja, mille too oli katsunud oma teenriga vanglast välja saata. Selles kirjas andis hertsog käsu põletada ära tema šifreeritud kirjavahetus. Pärast seda võis Burghley juba kindlamalt tegutseda. Üks Norfolki sekretäridest andis otsemaid seletusi ja näitas, kus hoiti Mary Stuarti kirju. Teine sekretär proovis kangekaelselt salata, kuid temalt saadi tunnistus piinamise teel kätte. Areteeritud teenrid paigutati Marshalsea' vanglasse, kus nende hoolitsevaks sõbraks (ja tähelepanelikuks kuulajaks) sai meile tuttav Thomas Herly. Too töötas sel ajal täie koormusega ja tegi isegi ületunde.

Nüüd jõudis järg ka John Lesleyni. Lesley püüdis läbi ajada lorajuttudega, niikaua kuni talle mõista anti, et jutt on juba tema enda isiku julgeolekust. See oli piiskopi hell koht. Kui Lesleyt rahuldaski märtri karjäär, siis ainult Thomas Herly laadis. Auväärne prelaat polnud eriti suur liigsöömise vastane (on säilinud juhtnöörid, mida ta isegi vanglas olles andis oma teenritele rikkalike pidusöökide valmistamise kohta). Samuti polnud John Lesley askeet — kurjad keeled kirjutasid tema arvele isegi kolm ebaseaduslikku last. Lesleyle polnud niigi üsna ühemõttelist vihjet vaja teist korda teha. «Rumal on varjata tõde, nähes, et asi on avalikuks tulnud,» märkis Rossi piiskop seejuures moraalitsevalt.

Ta rääkis kõik, mis teadis: Mary Stuarti ja Norfolki osast hiljaaegu mahasurutud põhja-alade katoliiklaste mässu ettevalmistamisel, uue ülestõusu plaanidest — seekord Ida-Inglismaal —, ja kavatsusest tappa Elizabeth. Kuid Lesley ei piirdunud sellega. Oma initsiatiivil, püüdes Elizabethile meele järgi olla, teatas ta, et nii nagu tema kindlatest allikatest teab, oli Mary Stuart teadlik oma mehe Darnley tapmisest (milles teda Inglismaal süüdistati ja mida ta visalt eitas). Veel enam, kogenud õukondlase elegantsiga sepitses Lesley kui katoliku kiriku piis-

kop Mary Stuartile kohe läkituse, isalikult teda manitsedes ja kutsudes üles loobuma vandenõudest, lootma jumala ja kuninganna Elizabethi armule. «See papp on loomapiinaja, jõle papp,» hüüdis Šotimaa raevunud kuninganna, kui ta sai kätte piiskopi südamepuistamisavalduse. Peale selle kirjutas Lesley ka lipitseva ja orjameelse jutluse Elizabethi auks. Pärast seda ei pruukinud Rossi piiskopil karta enam Inglise õigusemõistmise karistavat kätt. Tõsi küll, ta pidi kartma muud — et Elizabeth annab ta välja Šotimaa valitsusele vahetuskaubana seal areteeritud inglise katoliiklaste ülestõusust osavõtjate vastu. Kuid ühe tähtsaima neist vangidest šotlased lihtsalt müüsid 2000 naela eest inglastele.

Nüüd võis Rossi piiskop juba filosoofilise rahuga jälgida sündmuste edasist arengut. 2. juulil 1572 oli tal oma aknast Toweris võimalus vaadelda Norfolki hertsogi hukkamist. See vaatepilt viis ta eleegilistele mõtisklustele sellest, et vaevalt küll Norfolkil oleks parem olnud, kui tal oleks õnnestunud saada Mary Stuarti meheks. Vesteldes teoloogiadoktor Thomas Wilsoniga, selgitas ta, et Šoti kuninganna mürgitas esimese mehe, tappis armukese abil teise ja proovis samal meetodil vabaneda ka oma kuriteo kaassüüdlasest.

Pärast seda, kui don Geraul ei õnnestunud palgaliste mõrtsukate abil koristada teelt lord Burghleyd, pidi ta Inglismaalt lahkuma.

Nii lõppes kuulus Ridolfi vandenõu. Noh aga Lesley, küsib võib-olla lugeja, kes tahab kuulda piiskopi edasisest saatusest pärast seda, kui ta vabanes Towerist ja sõitis Prantsusmaale. Oo, see elu oli tulvil tööd paljude isikute — nii kuninganna Elizabethi, Felipe II, Prantsusmaa kuninga Henri III kui ka Rooma paavsti heaks... Ühesõnaga, kõigi heaks, kes auväärse piiskopi lootuste järgi võisid tagada väärilise pensioni ja anda talle tagasi Šotimaal konfiskeeritud maavaldused. Et aga kõigi nende isikute sihid olid reeglina otse vastupidised, siis paljastati Lesleyt korduvalt kahekeelsuses, spionaažis, varguses ja riigipaberite võltsimises ning veel paljus-paljus muus. Aga nagu võiski oodata, oli auväärt prelaat kõrgemal sellest, et pöörata tähelepanu vaenlastele, kelleta pole ju ükski kiriku püha isa oma elu elatud saanud.

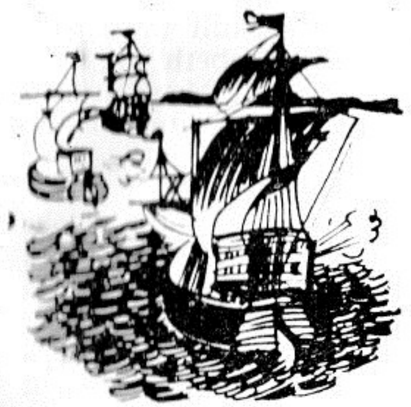

Walsinghami nuuskurid

Salateenistuse tähelepanuväärne areng Elizabethi ajal nõudis töö põhjalikku ümberkorraldamist. Burghley sai lordkantsleriks (faktiliselt valitsuse juhiks) ja tema kohale — üheks kuninganna «peasekretäriks» (ministriks) määrati Francis Walsingham. Temale allus Inglismaa salaluure, ehkki Burghley jäi endiselt selle tegevuse üldjuhiks.

Veendunud protestandina, osava ja eduka luurajana, kavala diplomaadina (nagu mäletame, oli ta Pärtliöö ajal Inglismaa saadik Pariisis) valdas Walsingham oivaliselt salajase sõja meetodeid ja võtteid, mille olid välja töötanud itaallased, eriti aga firentslased ja veneetslased, samuti jesuiidid. Ta pooldas kompromissitut sõda Hispaaniaga. Juba diplomaadina otsis Walsingham Burghley jaoks sobivaid inimesi. Elizabeth nimetas tõmmut Walsinghami mauriks ning tegi talle avalikult etteheiteid «ketserite» soosimise pärast. Jutt oli puritaanidest, kes kritiseerisid anglikaani kirikut sellepärast, et see oli säilitanud palju katoliiklusest. «Ma ei taha sõda, ma ei taha sõda!» karjus ühel vastuvõtul ettevaatlik kuninganna, pannes oma liiga sõjakal ministril suu kinni. Kuid Elizabeth, kes oskas valida inimesi, ei kahelnud hetkekski oma peasekretäri truuduses, võimetes ega ka mõistuses.

Esimestel aastatel pärast ministriks määramist käis Walsingham korduvalt diplomaatiliste ülesannetega välismaal, olles üheaegselt nii kuninganna saadik kui ka salateenistuse ülem. Muide, neil aastail juhtis ta põhiliselt Burghley poolt teenistusse võetud inimesi. Kuid järgneval aastakümnel lõi Walsingham juba omaenese laialdase luurevõrgu, mis mängis olulist osa katoliikliku reaktsiooni ja Elizabethi-Inglismaa vahelises võitluses. See võitlus jättis sügava jälje Euroopa ajalukku.

Felipe II ja tema liitlaste — Saksa keisri, Rooma paavsti ja kõigi katoliikliku vastureformatsiooni jõudude plaanid jäid üldjoontes endisteks: hävitada selline «ketserluse» kolle nagu

Hispaania Madalmaad. Selleks tuleb nad täielikult ilma jätta igasugusest abist Inglismaa poolt; kukutada Elizabeth, olgu siis vandenõu või tapmise teel; panna Inglise troonile Mary Stuart, kes pakkus oma kätt Hispaania kuningale, ning kehtestada sel kombel Hispaania ning katoliikluse täielik hegemoonia. (Ususõdades lõhestunud Prantsusmaa ei võinud olla otsustav takistus nende plaanide elluviimisel.) Juhul kui Elizabethi poleks õnnestunud salajase sõja abil kukutada, jäi reservi plaan saata Inglismaale Hispaania armee, mida tollal peeti Lääne-Euroopa parimaks.

Inglismaa püüdis neid plaane nurja ajada, organiseerides pidevat sõda Hispaania laevade vastu. See, et inglise korsaarid vallutasid ja röövisid Hispaania laevu, nõrgestas Hispaaniat ja suurendas samal ajal tunduvalt Inglismaa ressursse, aitas otseselt kaasa varakate klasside rikastumisele, alates Londoni kaupmeestest ja lõpetades Elizabethiga, kuninganna piraatide kompanii salajase osanikuga. Inglise salaluure ülesandeks oli eelkõige pareerida vandenõusid, jälgida Hispaania armee ettevalmistusi dessandiks Inglismaale ja lõpuks koguda informatsiooni, mis oleks kergendanud inglise piraatide sõda merel. Walsinghami luure tuli kõigi nende ülesannetega üldiselt üsna edukalt toime.

Ägeda kalvinistina uskus Walsingham ettemääratuse doktriini ja oli tõemeeli veendunud, et kuulub jumala väljavalitute hulka. Ta ei põlanud elukutseliste kurjategijate, avantüristide ega kõrilõikajate teeneid, neist aga polnud puudust üheski Euroopa linnas. See oli ju pööbel, inimesed, kellele jumala arm ei laienenud. Sel pole mingit tähtsust, kui nad koormavad oma hinge ühe lisasurmapatuga, sest see hing on neil nagunii määratud igavesele needusele. Aga niisuguste inimeste truudust ei saa teisiti kindlustada kui hirmu ja . . . kullaga. «Vajalike teadete eest ei ole kunagi võimalik liiga palju maksta,» oli Walsinghami deviis.

Tagasihoidlik munk, kes õppis jesuiitide kolleegiumis Douai's või Saint-Omeris, inglise aadlik, kes pöördus tagasi katoliku kiriku rüppe, rikas itaallane — ükskõik, oli ta siis sündinud tõesti Itaalias või pärines mõnest Inglismaa krahvkonnast, olles võtnud üksnes itaalia perekonnanime, sadamaametnik Malagas või prantsuse rändkaupmees, Pariisi duellant või mõne kuulsa Saksa ülikooli tudeng — iga sellise kesta sees võis peidus olla Walsinghami luuraja. Tal oli erineva profiiliga agente — «lihtsalt» spioonid, spioonid-provokaatorid, spetsialistid dešifreerimise alal, kirjade ja pitsatite võltsimise meistrid.

Nii näiteks ilmus 1580. a. mandrile keegi John Sledd. Kuude kaupa rändas ta Inglismaalt põgenenud katoliku vaimulike seltskonnas, käis Roomas ja tuli Londonisse tagasi üksikasjalise

aruandega 285 välismaal viibiva inglase kohta, kelle hulgas oli üliõpilasi, sõjaväelasi, kaupmehi, vaimulikke. Aruandes olid detailselt ära näidatud nende isikute perekondlikud suhted, iseloomulikud tunnused, juhul kui on vaja neid süüteolt tabada, jne.

Walsinghami võrk koosnes tuumikust — usaldusalustest isikutest, keda kasutati pidevalt ja keda arvatavasti ei olnud palju — ning suuremast arvust agentidest, keda kasutati juhuslikult, väikese tasu eest.

Inglismaa polnud veel too rikas riik, kelleks ta hiljem sai. Kokkuhoidlik Elizabeth tundis raha väärtust ega jaganud seda luuretööks just eriti heldelt. Rohkem kui kord tuli saadikutel ja ka Walsinghamil enesel ohates maksta oma taskust ja seda raha ei saanud ihnsalt kuningannalt ühegi võttega välja meelitada. Ja ikkagi, mis puutus pideva salasõja pealõikudesse, siis siin ei koonerdatud. Kõige enam silma paistnud agendid said pensioni ja ametikohad õukonnas.

Walsinghamil polnud veel ametkondlikku aparaati, kellele ta oleks võinud usaldada oma keeruka masina juhtimise. Peasekretär pidas isiklikult sidet kogu rohkearvulise agentuuriga. Walsinghami lähimad abilised olid tema erasekretärid — Francis Mills ja Thomas Phelippes. Phelippest, seda lühikest kasvu punaste juuste ja rõugearmidest moonutatud näoga meest kohtame edaspidi veel korduvalt. Ta oskas paljusid võõrkeeli, teda peeti õigusega ületamatuks spetsialistiks šifreeritud tekstide lugemise, samuti võõraste käekirjade võltsimise alal. Ta oskas suurepäraselt avada kirju pitsateid purustamata. Minevikus oli tal olnud mingi konflikt seadusega ja Walsingham oli ta karistusest päästnud. Nii et Phelippesi lojaalsus oli tagatud niihästi tänulikkusega päästja vastu kui ka hirmuga, et Walsinghami poolt «summutatud» asi võib uuesti päevakorda kerkida. On teada ka teine Walsinghami usaldusalune «ekspert» — Arthur Gregory, kes oli spetsialist avama kirju ilma ümbrikuid vigastamata ja meister fabritseerima võltsitud pitsateid.

Jesuiitide «Inglismaa küsimus»

Jesuiitide ordu jätkas ettevalmistusi Inglismaa «pööramiseks». Üksteise järel jõudsid Inglismaa rannikule jesuiitide nuhid, kes salajas jutlustasid «ketserliku» kuninganna vastu ja mis peamine — tegelesid katoliikliku partei kõigi jõudude koondamisega, uute vandenõude ettevalmistamisega Mary Stuarti kasuks, uute ülestõusude organiseerimisega, mis oleksid kaasa aidanud Hispaania armee plaanitsetavale sissetungile.

Vandenõude juhiks oli kutsumuse poolest isa Robert Parsons, kes oli isiklikult juhatanud 1580. aastal salaja Inglismaal käinud jesuiitide «missiooni». Parsonsi kaaslane Campion saadi kätte ja poodi üles, Parsonsil õnnestus põgeneda. Sellest ajast peale oli ta palju aastaid Walsinghami peavaenlane salajases sõjas, ja punus Roomast üha uusi ning uusi vandenõude võrke. Jesuiitidel õnnestus Inglismaal isegi illegaalselt kuninganna-vastaseid pamflette trükkida. Parsons kandis hoolt selle eest, et koostati plaan Inglismaa tulevase riigikorralduse kohta pärast Felipe ja jesuiitide võitu. Katoliku piiskopid pidid saama õiguse määrata Inglise parlamendi Alamkoja liikmeid, kavatseti kehtestada inkvisitsioon.

Teised silmapaistvad katoliiklike vandenõude juhid olid kardinal Allen (inglise emigrant nagu Parsonski) ja Walesi aadlik Hugh Owen, eriti viimane. Kuulduste järgi — võib-olla need polnudki õiged — olevat Owen juba 1571. a. võtnud osa Ridolfi vandenõust. Tõsi küll, tema osa oli tagasihoidlik: Owen pidi kindlustama hobuste häireteta vahetuse kogu tee ulatuses, mida mööda plaanitseti Mary Stuarti põgenemist. Emigreerinud Owen töötas koos Parsonsi ja Alleniga välja detailse plaani Hispaania vägede sissetungiks Inglismaale. Mitme aastakümne vältel maksis kitsivõitu Hispaania valitsus Owenile korralikku pensioni. Ja mitte asjata. Oweni maja Brüsselis muutus Inglismaa vastu võitlevate katoliiklike riikide spionaaži keskuseks.

Siit asusid teele inimesed, kes teissuguses rõivastuses ja teise nime all ilmusid Londoni taverni või aadlimõisasse kuskil Shropshire'is või Northumberlandis, et täita neile usaldatud ülesandeid. Nad tõid kaasa kirju, mis olid peidetud elegantsesse keppi puuritud õõnsusse või kingataldade vahele. Kirjad olid õhukesel paberil — tihti õnnestus agendil pärast areteerimist kompromiteeriv dokument ruttu alla kugistada. Juhtus muide sedagi, et inimene, kes öö katte all lahkus juustuturu lähedal paiknevast majast Brüsselis, sisenes paar päeva hiljem sir Francis Walsinghami Londoni residentsi. Ja vastupidi. Nüüd, peaaegu neli aastasada hiljem, on võimatu kindlaks teha, kelle heaks õieti töötasid paljud agendid, kes olid korraga nii Inglismaa kui ka tema vastaste — katoliiklike riikide salaagentide nimekirjas.

Võitlus oli halastamatu. Owen ja Parsons oleksid peaaegu sattunud Flandrias sõdiva inglise väesalga kätte. Sel juhul oleks nende saatus kähku ära otsustatud — Elizabethi valitsus nõudis Oweni väljaandmist juba Ridolfi vandenõu päevist alates. Teinekord õnnestus Owenil ja tema agentidel ärgitada deserteerima uelslastest koosnevat väesalka, kes andis lahinguta hispaanlaste kätte veel lisaks Deventeri kindluse. Väesalga komandör William Stanley sai Hispaania salateenistuse koloneliks. Tema Flandrias tegutsev väesalk täienes emigreerinud katoliiklastega ning palju aastaid kavatsesid vandeseltslased riigipöörde ja Elizabethi kukutamise korral toetuda sellele sõjaväele.

80-ndate aastate alguses organiseerisid jesuiidid järjekordse vandenõu (mille nad nimetasid «Inglismaa küsimuseks») eesmärgiga tappa Elizabeth ja panna troonile Mary Stuart. Seekord sai Walsingham tänu õnnelikule juhusele vandenõust rutem teada. Inglise võimud areteerisid 1582. a. Hispaania uue saadiku don Mendoza nuhi. Läbiotsimisel leiti peeglike, mille tagakülje vahele olid peidetud tähtsad paberid.

Peagi saadi Šotimaalt täiendavaid andmeid. Seal areteeriti George Douglas — Mary Stuarti romantiline austaja, kellele kuninganna usaldas mitmesuguseid ülesandeid. Piinamisel Edinburgh'i lossis tunnistas ta, et Šoti kuninganna peab kirjavahetust katoliiklike riikidega Prantsuse saadiku Castelnau de Mauvissière'i ja teiste tema kaaskonda kuuluvate isikute vahendusel. Pärast seda oskas Walsinghami luuraja Henry Fagot astuda Prantsuse saatkonna teenistusse ja ära osta saadiku usaldusaluse sekretär Cherelles'i.

Fagoti kaudu sai Walsingham teada, et uue vandenõu peaorganisaator on Francis Throckmorton. Tema areteerimisel avastati vandenõust osavõtjate nimekiri ja sissetungiplaanid.

Throckmorton oli tugev inimene. Vangikongi aknast Toweris õnnestus tal välja visata mängukaart mõne kiiresti kritseldatud

lausega. Ta teatas oma kaasosalistele, et eitab kõike, vaatamata igasugustele piinadele. Kuid Throckmorton hindas üle oma jõudu ja mehisust. Ta lükkas vihaga tagasi armuandmisettepaneku, mis tehti tingimusel, et ta teatab vabatahtlikult vandenõu üksikasjad. Walsingham käskis teda kõige julmemal kombel piinata, märkides süngelt ühes oma kirjas: «Ma olen näinud, kuidas õnnestus murda inimesi, keś polnud sugugi vähem otsustavad kui Throckmorton.» Piin ja pettus (vangile lubati armu anda vastutasuks kirjaliku ülestunnistuse eest) tegid oma töö: kõik vajalikud andmed olid valitsusel käes. Muuseas selgus ka Guise'ide — Šoti kuninganna sugulaste aktiivne osavõtt vandenõust.

Vandeseltslaste selja tagant paistis aga jällegi Hispaania saadiku don Bernardino de Mendoza vari. Walsingham püüdis teda ümbritseda oma inimestega. Nende hulgas oli ka Borghese saadiku sekretär. Isegi Mendoza enese agendid, nagu arst Rodriguez Lopez, kes pidi luurama Elizabethi soosiku, krahv Leicesteri järele, ei olnud eriti usaldusväärsed. Rodriguez Lopez, osav intrigaan ja mürkide tundja (kasulikud teadmised õukondlasele!), oli ilmselt kaksikspioon.

Don Mendozat paluti kohtuma Salanõukogu liikmetega. Nende juuresolekul jutustas Walsingham üllatunud ja raevunud hispaanlasele üksikasjaliselt tema osast Throckmortoni vandenõus. Felipe II saadikule tehti ettepanek 15 päeva jooksul lahkuda Inglismaalt. Lakkamatu salasõja järjekordses lahingus oli Elizabeth taas võidu saavutanud.

Kuid ka pärast vandenõu avastamist jätkas Prantsuse saatkonna sekretär Cherelles hästi tasutava usinusega koopiate tegemist kirjavahetusest, mida Mary Stuart ikka veel pidas Prantsuse saatkonna kaudu oma peamise agendiga Pariisis — Thomas Morganiga.

Kameeleoni seiklused

Throckmortoni vandenõu puhul on seda esialgu ümbritsenud saladuslikkusele vaatamata kõik enam-vähem selge. Vandenõust osavõtjate ja neid jälitavate Walsinghami inimeste sihid on selgelt piiritletud. Võllas, kuhu saadeti Francis Throckmorton, ja saatkonna uksed, mis ärasõitev don Mendoza kinni lõi, olid viimasteks lülideks selles vandenõus, ent vandenõu ise ei jäänud viimaseks. (Mary Stuartit hakkas Walsingham siitpeale oma isiklikes kirjades nimetama rästikuks, sest tal polnud kalduvust jagada poeetide vaimustust Šotimaa kuninganna suhtes.)

Hoopis teise õhkkonda satume, kui vaatleme järgmist Elizabethi-vastast vandenõu. Seda lahutas Throckmortoni omast kõigest paar-kolm aastat. Siin on kõik kahtlane: pole selged ei ühegi osavõtja tõeline roll ega motiivid, millest juhindusid peategelased. Faktid lubavad erinevaid, otse vasturääkivaid tõlgitsusi. Ebaselgeks jääb, kes oli tõeline organisaator, kellest pidi aga saama uue vandenõu ohver . . .

Olukord Inglismaal jäi ärevaks. Liikusid kuuldused aeglaselt, kuid kindlalt ettevalmistatavast hiiglasuure Hispaania armee sissetungist, jesuiitide uutest vandenõudest.

Kuid kõigepealt on meil vaja tutvuda ühega peategelastest — doktor William Parryga. Tema minevikust on teada vähe usaldusväärset. Ise pidas ta ennast vaese, kuid vana aadlisoo järeltulijaks. Valitsus väitis, et Parry on kõrtsmiku ja külavaimuliku tütre poeg. Mõlemad pooled valetasid oma tunnistustes aga nii palju ja nii sageli, et on raske ühte versiooni teisele eelistada. Hoopis tähtsam on, et Parry sai tolle aja kohta hea hariduse. Sõitnud Londonisse õnne otsima, astus ta kõigepealt ühe rikka aristokraadi teenistusse. 1570. a. sai ta isegi mingi väikese ametikoha õukonnas. Dokumendid ei näita tulevast vandeseltslast sugugi mitte parimast küljest. Ta oli kaks korda abielus olnud rikaste leskedega ja mõlemal korral oli ta

abiellunud raha pärast. Parryl polnud häbi alustada kohtuprotsessi teise naise poja vastu, et saada endale lõviosa mingist pärandusest. Doktor laristas nii esimese kui ka teise naise varanduse kiiresti läbi. Ise selgitas ta laostumist oma maavalduste ebaõnnestunud juhtimisega, aga samuti liigse heldusega sugulaste ja sõprade suhtes. Kuid Londoni kõrtside alalised kunded olid teistsugusel arvamusel.

Varsti pärast seda, kui rahad läbi olid, sõitis Parry mandrile, põgenedes ilmselt võlausaldajate eest. Ta käis Itaalias, Roomas, ja kahtlemata Burghley salaagendina. 1577. a. pöördus ta Inglismaale tagasi, et paari aasta pärast jälle võlausaldajate eest piiri taha pageda. Seekord peatus Parry pikemalt Pariisis. Arhiivis on säilinud kirjad, mis ta sealt Burghleyle saatis. Viimane usaldas oma agenti sedavõrd, et soovitas Prantsusmaa pealinna sõitval vennapojal Anthony Baconil sõlmida Parryga sõprussidemed ja kasutada viimase nõuandeid. Vastutasuks nende heade nõuannete eest oskas Parry ministri vennapojalt korraliku rahasumma «laenata».

Ülesanded, mida Parry täitma pidi, olid ilmselt üsna delikaatset laadi. Ta palus oma ettekannetes tungivalt, et Burghley hoiaks nende kirjavahetuse salajas. Parry jälgis katoliiklastest emigrante, kellest suur osa elas tookord Pariisis.

1580. a. sügisel pöördus Parry tagasi Inglismaale, kus teda aga taas hakkasid müürina piirama võlausaldajad. Erilist agarust ilmutas neist üks — keegi Hugh Hare. Raevunud Parry tungis Hare'i majja ilmse kavatsusega teha lõpp võlausaldajale ja kustutada teda ära tüüdanud võlg, aga võib-olla ka selleks, et võtta kaasa mis ripakil. Plaan läks luhta ja doktor sattus kohtu alla. Kohus mõistis ta surma. Kuninganna andis Parryle armu, kuid näib, et ta jäi veel umbes aastaks vanglasse. 1581. a. alguses käskis Salanõukogu leida tal endale rida käendajaid ja anda tõotus maksta võlg Hare'ile ära. Kuid ka pärast seda ei vabastatud Parryt ja ühes palvekirjas anus ta Salanõukogu lorde astuma välja «kavala ning südametu liigkasuvõtja vastu selle kasuks, kes väärib paremat kohtlemist oma monarhi ja riigi poolt». 1582. a., pärast seda kui Parry oli maksnud kautsjoni ja andnud lubaduse mitte tekitada kehavigastusi Hugh Hare'ile, sai ta lõpuks vabaks.

Heatahtlikkus armu saanud kurjategija suhtes oli tingitud ilmselt lootusest kasutada teda uuesti luuretöös. Varsti pärast vabanemist sai Parry loa kolmeks aastaks välismaale sõita. Walsingham varustas ta isegi soovituskirjaga Inglise saadikule Pariisis. On säilinud kirjad, mida Parry saatis oma uuest «komandeeringust» lord Burghleyle ja Walsinghamile.

Pariisis pöördus Parry katoliku kiriku rüppe. See oli võte, mida Walsinghami inimesed sageli kasutasid, ja Parryl ei

õnnestunud hajutada kahtlusi, mis inglise emigrantidel tema suhtes olid. Pariisist kiirustas Parry Milaanosse, kus asjad paremini edenesid. Seal võeti ta lugupidamisega vastu ja tal õnnestus inkvisitsioonilt saada omamoodi tõend usaldatavuse kohta. Milaanost sõitis doktor Veneetsiasse ja siin omandas tema tegevus kahepalgelise iseloomu, mida tuli oma leivaisade eest hoolikalt varjata.

Jesuiitide toetuse võitnud osavat seiklejat esitleti Veneetsias nuntsiusele (Rooma paavsti saadikule). Nuntsiuse abiga saatis Parry paavsti peaministrile, kardinal di Comole kirja, kus selgitas, et tema, inglise aadlik, tuli kontinendile salajaste ülesannetega kuninganna Elizabethi poolt, kuid jõudis järeldusele, et nende korralduste täitmine ei tee talle au, vaid ta tahab kogu oma jõu pühendada katoliku kiriku teenimisele. Edasi lisas Parry, et kavatseb teatada paavstile erakordselt tähtsaid uudiseid.

Roomas ilmselt kõheldi, sest ei teatud, kes nende ees on — vaenlase nuhk või ootamatult ilmunud ja tõepoolest kohane agent salajases sõjas Inglise kuninganna vastu. Otsest vastust Parry kirjale ei tulnud, kuid talle teatati, et soovi korral võib ta sõita Rooma. Parry aga usaldas pühasid isasid veelgi vähem kui need teda. Ta teatas di Comole, et kardab, kas teda, Parryt, ei peeta äkki Roomas kinni. Selline viivitus reedab tema teod Inglise valitsusele ja — lisas doktor tähtsuse mõttes — võib viia temaga seotud inimeste hukkumisele. Vastuseks teatas di Como nuntsiusele: Parryle võib anda suulise ausõna, et teda Roomas ei areteerita, kuid kirjalikke lubadusi anda pole ilmselt otstarbekas. Suure tõenäosusega on ta ikkagi Inglise valitsuse nuhk ja midagi väärtuslikku temalt teada ei saa.

Parry ei kasutanud suusõnal antud lubadust ja sõitis Rooma asemel Lyoni. Enne ärasõitu teatas ta nuntsiusele, et peab ära sõitma, kuna ei tunne end julgena. Peale selle teatas Parry Rooma uudishimu äratamiseks oma uuele sõbrale jesuiit Palmiole, et kavatseb avaldada plaani, millest teavad ainult Elizabeth, tema peafavoriit (ilmselt lord Burghley) ja tema, Parry, kes on teeninud kuningannat 14 aastat (ilmselt on arvestatud ka aastaid, mis Parry veetis kriminaalvanglas!). Plaan olla sedavõrd tähtis, et sellega tutvumine võimaldavat paavstil anda Elizabethile tugev hoop. Pärast plaanist rääkimist tahtnud tema, Parry, sõita Prantsusmaale, kui aga asja huvid seda oleksid nõudnud, olnuks ta valmis jääma Rooma, isoleerituna kõigist. Rooma aga ei sõitnud ta seepärast, et kartis halba kohtlemist, mille osaliseks inglased seal saavad. Kui paavst ikkagi saadab talle passi, siis olgu Palmio nii kena ja ärgu keeldugu seda passi edasi Lyoni toimetamast . . .

Uuele kohale asumisel ei unustanud Parry ka vana. Lyonist

saatis ta üksikasjalise ettekande lord Burghleyle, milles teatas hooplevalt, et diskrediteeris Rooma ees mõnda eriti ohtlikku inglise emigranti ja üldse tõotab võidelda ennastohverdavalt üliarmuliku kuninganna Elizabethi huvide eest ning katoliiklike intriigide vastu. Selles läkituses pidas Parry aga liigseks meenutada oma asjalikku kirjavahetust kardinal di Comoga.

Samal ajal hakati Roomas kahetsema, et hirmutati eemale väärtuslik inimene. Kardinal di Como teatas nuntsiusele Veneetsiasse, et see kirjutaks Parryle kirja, mis oleks ühtlasi ametlik luba Rooma sõiduks. Nuntsius saatis kardinal di Como instruktsioonid šoti jesuiidile William Crichtonile, kes viibis Lyonis. See teatas Parryle, et tal on lubatud sõita läbi kõigi paavsti valduste. Jesuiit kiitis Parry mõistust, kuid lisas: pole ainult selge, mis tal mõttes on. Saanud loa, mida ta näiliselt nii väga taotles, sõitis Parry Rooma asemel hoopis uuesti põhja — algul Orléans'i (nagu õpingute jätkamiseks), aga pärast, 1583. a. lõpul, Pariisi. Hilisemas kirjas di Comole väitis doktor, nagu oleks luba liiga hilja tulnud. See oli ilmne vale, sest Parry jäi veel mõneks ajaks Lyoni ka pärast nuntsiuse kirja saamist — sellest annavad muu hulgas tunnistust tema järjekordsete lord Burghleyle saadetud ettekannete kuupäevad.

Pariisis jätkas Parry tegutsemist Inglise valitsuse agendina: jälgis emigrante, soovitas sobivaid inimesi salateenistusse, muu hulgas — et tõsta oma hinda valitsuse silmis — ka spiooni, kes oleks võinud anda täpset informatsiooni olukorrast Veneetsias, teatas mitmel korral põhja-aladel ettevalmistatavast uuest katoliiklikust ülestõusust. Samal ajal sõlmis Parry tihedad sidemed Mary Stuarti peamiste esindajatega Pariisis — Thomas Morgani ja Charles Pagetiga. Mõlemal neist oli üsna pinev vahekord isa Parsonsi ja kardinal Alleniga. See sobis Parryle eriti hästi, kuna nii Allen kui Parsons pidasid doktorit spiooniks ega vaevunudki varjama oma arvamust. Vestlustes Morganiga arutas Parry Elizabethi tapmise küsimust, kusjuures seda, kellele kuulus initsiatiiv küsimuse algatamisel, pole enam võimalik kindlaks teha.

1583. a. 10. detsembri ööl koputasid kaks mantlisse mähitud inimest paavsti nuntsiuse uksele Pariisis. Need olid Morgan ja katoliku vaimulikuks riietunud Parry. Nuntsiuse kaudu saatis Parry kardinal di Comole uue kirja, milles vabandas, et ei saanud Rooma sõita, ja teatas, et asus sõprade palvel Pariisi, lähemale Inglismaale. Sellessamas kirjas kinnitas doktor oma palavaimat soovi teenida vääriliselt püha katoliku usku, aga palus ka oma pattude andeksandmist. Oma sõnade kinnituseks vihjas Parry niisuguste lugupeetud katoliiklaste arvamusele, nagu seda olid Morgan, Paget, jesuiit Crichton ja meie vana tuttav — Rossi piiskop, kes sel ajal Pariisis elas. Nuntsiusele paistis Parry

üsna kahtlase tüübina ja seepärast ei jõudnudki doktor oma kirjale vastust ära oodata. Kuid see ei viinud läbipõlenud avantüristi segadusse. Mõni päev hiljem meisterdas ta juba läkituse paavstile endale, teatades, et kavatseb teha midagi, mis toob suurt kasu kogu ristirahvale ja eriti Šotimaa kuninganna huvidele, ning palus, et paavst annaks talle andeks kõik patud.

Aga sel ajal kui see kiri Rooma poole liikus, kirjutas Inglise saadik sir Edward Stafford Parry teenetest kaks korda Walsinghamile ja kuningannale endale. Peale kõige muu teatati neis kirjades, et doktor kavatseb peagi Inglismaale tagasi pöörduda, kus ta teatab tema kõrgeaususele erakordselt tähtsaid asju. Varustatuna niivõrd kaalukate soovitustega, läks Parry Londonisse.

1584. a. jaanuaris võttis Elizabeth Parry vastu Whitehalli palees. Osav doktor teatas, et Thomas Morgan ja jesuiidid saatsid ta paavsti heakskiidul Pariisist ära selleks, et ta tapaks kuninganna. Tema, Parry, saab peagi Roomast kirja, mis selle projekti heaks kiidab. Iseenesest mõista jääb ta kuninganna alamaks ja võttis vandenõust osa ainult eesmärgiga paljastada seda Elizabethi ees. Sel ajal jõudis aga Pariisi Rooma vastus Parry kirjale. Vaatamata nuntsiuse teadetele Parry halva kuulsuse kohta, saatis di Como talle paavsti kirja ja kirja ka endalt, mis läkitati avantüristile Londonisse järele. Neis väga armastusväärses toonis koostatud kirjades sisaldus teade kõigi pattude andeksandmisest ja rikkalikust taevasest tasust — tagasihoidlikkusest ei pretendeeri Parry ju mingitele maistele hüvedele.

Need kirjad, nagu Parry kogu kirjavahetus Roomaga, olid üsna ettevaatlikes väljendites. See oli ka arusaadav, sest pooled usaldasid teineteist üsna vähe ja pealegi kardeti fikseerida kompromiteerivaid fakte paberil. Kuninganna tapmise plaane arutati Parryga ainult suusõnal ja nii ei saanudki doktor otsest ja selget vastust. Kuid raske on kahelda, et just seda plaani peeti Roomas silmas, kui paavst ja kardinal di Como soovitasid kirjas Parryle: «Tehke teoks oma pühad ja õilsad kavatsused ning hoolitsege oma tervise eest.» Ehkki katsed paavsti Elizabethi-vastasest vandenõust puhtaks pesta pole tänapäevani lakanud, kasutatakse selleks ilmselt sobimatuid vahendeid.

Parry näitas Roomast saadud kirju kohe kuningannale. Elizabeth pidas silmapaistnud agenti väärilliseks mitu korda audientsi saama, ja mis veel tähtsam — määras talle soliidse pensioni. Aga 1584. a. novembris valiti William Parry parlamendiliikmeks Queensborough'st Kenti krahvkonnas.

Kuid heaolu ei kestnud kaua. Isegi kuninganna pension ei päästnud Parryt teda pidevalt jälitavate rahaliste raskuste eest. Ta ei saanud ka tulusat riigiametit, nagu ilmselt oli arvesta-

nud. Ja austusväärt parlamendiliige Queensborough'st hakkas uuesti tööle . . .

Just sel ajal tuli Londonisse tagasi keegi Edward Neville, kes oli nagu Parrygi inglise spioon Prantsusmaal, Roueni linnas. Ka Neville tundis teravat rahapuudust ja lisaks kandis veel viha lord Burghley peale. Neville pidas end lord Latimeri pärijaks, kes oli olnud tema vanaisa onu. Kuid kogu lordi varanduse päris tema tütar Dorothy, kes oli abielus Burghley pojaga. Pole siis ime, et Neville polnud rahul ja ka valitsus pidas Neville'i kahtlaseks isikuks. Ja nüüd Parry selgitaski selle Neville'ile, kellega ta oli kauges suguluses, et ainus viis fortuuna palet enda poole pöörata on tappa Elizabeth. Doktor pöördus korduvalt selle teema juurde tagasi, kuid Neville keeldus arutamast seda ettepanekut ja neid üsnagi fantastilisi vahendeid, mida Parry pakkus oma kallaletungiplaani elluviimiseks.

1584. a. detsembris leidis aset üks kaunis segane lugu. Alamkoja liige Queensborough'st kritiseeris teravalt arutusel olevat katoliiklastevastast seaduseelnõu. Tookordse «sõnavabaduse» juures tegi Alamkoda ise korralduse areteerida tõrges deputaat. Alles pärast kuninganna vahelesegamist ja pikki alandavaid vabandusi andestati Parryle ja lubati tal uuesti asuda oma kohale parlamendis. Jääb ebaselgeks, milles oli Parry esinemise mõte. Võib-olla püüdis ta sel teel tõsta oma aktsiaid katoliiklikes ringkondades. Igal juhul on seda esinemist raske seletada: kas pidada Parryt endist viisi Elizabethi agendiks, kes tegi lolliks paavsti või, vastupidi, paavsti agendiks, kes tõesti valmistas ette kuninganna tapmist. Mõni nädal pärast intsidenti parlamendis esitas Parry Neville'ile Elizabethi tapmise uue plaani. Seekord ei pidanud Neville vastu ja . . . kiirustas kaebama oma sugulase peale Walsinghamile.

Saanud kätte Neville'i kaebuse, olid nii Walsingham kui ka Elizabeth nagu raskustes, teadmata lõplikult, mida otsustada. Walsingham kutsus Parry välja sõbralikuks vestluseks ja küsis, kas ta on kellegagi rääkinud atentaadist kuningannale, loomulikult eesmärgiga paljastada niisugused plaanid. Algul Parry eitas niisuguseid jutuajamisi, kuid siis meenutas äkitselt, et rääkis sellest tõepoolest oma sugulase Neville'iga. Küsimust arutati muidugi täiesti teoreetiliselt, jutt oleks nagu olnud uue doktriini hindamisest, mis oli esitatud kardinal Alleni uues raamatus. See doktriin väitis, et monarhi tapmine on lubatud, kui see toimub katoliku usu kindlustamise huvides. Parry lisas, et ta pole midagi rääkinud kallaletungist kuninganna Elizabethile. Kui ta Neville'iga silm silma vastu seati, teatas Parry, et tema vastu tunnistab vaid üks inimene. (1552. a., Edward VI valitsemisajal vastuvõetud seaduse järgi oli vaja riigireetmises

süüdistamise puhul vähemalt kahte tunnistajat ja võib-olla Parry arvestas seda, kui ta alustas oma ohtlikku mängu Neville'iga.)

Parry areteeriti pärast jutuajamist Walsinghamiga ja mõni päev hiljem koostas ta kirjaliku «ülestunnistuse», milles oli palju väärväiteid, sealhulgas ka ilmset laimu iseenda peale. Pole teada, kuidas lord Hunsdonil õnnestus Walsinghami ülesandel endiselt spioonilt seda dokumenti kätte saada. Näib, et Parryt ei piinatud, ehkki talle avaldati survet ähvardusega kasutada piinamist.

Kas sellisest ähvardusest siiski piisas, et sundida nii kogenud inimest, nagu oli too kaksikspioon, tegema ülestunnistust, mis määras ta surmale? Asjatult hüüdis Parry lord Hunsdonile: «Ma ei kavatsenud teda kunagi tappa. Langegu minu veri Jumala ees kuninganna Elizabethi ja teie peale ja kogu maailma peale!» Asjatult tõestas ta, et teda sunniti ülestunnistust kirjutama. Formaalselt ju Parry ikkagi kuulus reeturlikku vandenõusse, mille eesmärk oli tappa kuninganna! Kohus lähtus sellest, et katoliiklik vandenõu oli olemas, et Parry võttis Rooma paavsti ülesandel enda peale Elizabethi tapmise plaani elluviimise. Sellel eesmärgil olekski Parry nagu Londonisse sõitnud ja teeselnud, et annab kuningannale välja paavsti poolehoidjate vandenõu.

Kui aga oletada, et Parry kavatses tõenäoliselt atentaati sooritada, siis miks ei kasutanud ta selleks niisugust juhust nagu mitu era-audientsi Elizabethi juures? Dokumente «Parry vandenõu» kohta võltsiti Burghley näpunäidete järgi teadlikult, et tõestada valitsuse jaoks mugavat teesi, ning sel kujul nad ka avaldati. Varjati muuseas ka Parry kirja ninapidi veetud Morganile, kus doktor teatas suisa, et keeldub tapmisest, sest ei pea seda jumalale meelepäraseks teoks.

2. märtsil 1585. a. hukati Parry avalikult ning pühitseti pidulikult paavsti järjekordse vandenõu läbikukkumist. Tegelikult, nagu veendusime, oli asi palju keerulisem. See polnud kaugeltki ainus juhus, kus Elizabethi salateenistus oma agendist sel kombel vabanes. Mõni aasta hiljem areteeriti eespool mainitud Lopez, kes oli Walsinghami agendiks don Mendoza juures. Elizabethi favoriit lord Essex sai katkendlikke andmeid Lopezi spioonitegevusest Hispaania kasuks, mis tegelikult oli katteks tema osale inglise agendina. Essex, kelle see keeruline topeltspionaaž oli segadusse viinud, sai teada Lopezi näilisest kavatsusest mürgitada Elizabeth (Lopez oli sellal kuninganna ihuarst). Ettevaatlik Burghley pidas mugavamaks mitte asjasse sekkuda. Lopez nagu Parrygi suri piinarikast surma, mis oli ette nähtud riigireeturitele . . . Kuid pöördume tagasi aega, mis järgnes vahetult Parry hukkamisele.

Babingtoni vandenõu

Ridolfi ja Throckmortoni vandenõud olid katoliiklikud vandenõud Elizabethi vastu. Parry vandenõu oli vandenõu imitatsioon kaksikspiooni poolt, mille valitsus ära kasutas. Babingtoni vandenõu oli valitsuse provokatsioon, mis väliselt oli rüütatud katoliikliku vandenõu vormi. Selles «evolutsioonis» kajastus võib-olla samuti Elizabethi-Inglismaa positsioonide tugevnemine võitluses Hispaania ja tema liitlaste vastu.

Võib tekkida seaduspärane küsimus: miks oli Inglise valitsusel vaja fabritseerida näilisi vandenõusid, kui tegelikkegi oli külluses? Polnud ju mingit kahtlust, et Euroopas, keskusega Madriidis, loodi terve organisatsioon, mis ei töötanud küll libedalt ega täpselt nagu muudki Felipe II algatused, kuid mis siiski püüdis pidevalt uuendada katseid vabaneda Elizabethist tapmise, paleepöörde või uue katoliiklaste mässu abil.

Mida muud vajasid veel Burghley ja Walsingham, kellele oli kasulik, et rahvas pidas Elizabethi Hispaania kuninga ja selle liitlaste pärast surmaohus olevaks ja nõustus riigi julgeoleku tagamiseks kandma nurisemata maksudekoormat? Peale kõige muu oli Burghleyl ja Walsinghamil vaja hirmutada Elizabethi alaliste vandenõudega — see oli ainus viis, kuidas ihnsat kuningannat, kes korduvalt oli kärpinud salateenistuseks assigneeritavaid summasid, sundida rahakotti avama. Pealegi ei kulgenud tegelikud vandenõud selliselt, nagu Whitehalli režissöörid oleksid tahtnud. Neist ei pruukinud vahetult osa võtta just need isikud, kellest Inglise valitsus pidas eriti vajalikuks vabaneda ettekäändel, et nad aitavat kaasa Hispaania intriigidele. Reaalsetest vandenõudest osavõtjad ei sattunud kaugeltki mitte alati Walsinghami võrkudesse. Tavaliselt jäid tabatuiks vaid etturid, kelle näitliku hukkamisega oli raske rabada rahva kujutlusvõimet, sest inimesed olid harjunud alaliste veriste vaatepiltidega Londoni väljakuil ja maharaiutud

peade, kõrvade ning keelte näitustega tapalavadel ja Toweri müüridel. Selles suhtes oli «oma», läbimõeldud ja vastavalt Whitehalli koostatud stsenaariumile elluviidud vandenõul suured eelised tegelike ees.

Burghley ja Walsingham pidasid äärmiselt vajalikuks vabaneda «rästikust» — Mary Stuartist. Elizabethi tapmise korral oleks Inglise troonile astunud Šoti kuninganna (egas paljud ettenägelikud õukondlased, sealhulgas ka Elizabethi favoriidid krahv Leicester ja Hatton, püüdnud asjata hoida ohtliku vangiga salajast sidet). Kuid viia timuka tapakirve alla vang, kes ikkagi formaalselt jäi Šotimaa kuningannaks ja andis end vabatahtlikult oma sugulase Elizabethi kätte, ei olnud võimalik muidu, kui tuli leida tingimatud, vastuvaidlematud tõendid tema osavõtu kohta vandenõust. Ja seejuures tingimata vandenõust, mille eesmärgiks oleks olnud Mary Stuartile peavarju andnud Elizabethi tapmine. Kuidas aga niisuguseid tõendeid hankida? Burghley ja Walsingham otsustasid, et Mary Stuarti tõmbamine väljamõeldud vandenõusse on tunduvalt kindlam ning usaldatavam. Jäi üle tehniline probleem, ja selle kallale asuski Walsingham talle omase asjatundlikkusega. Muidugi, Inglise salateenistuse ülemale pidi kuuluma vaid idee, selle täideviijateks võisid saada üksnes Mary Stuarti usaldusalused. Paljusid neist ei saa ära osta; mis siis ikka, seda parem! Teadmata, mis teevad, mängivad nad neile usaldatud osi seda loomulikumalt ja pärast pole neil võimalik kohtus mingeid piinlikke tunnistusi anda.

Aluse vandenõule rajasid Walsinghami kõikjal viibivad nuhid. Nende hulgast pöörame tähelepanu kellelegi Robert Poleyle. Me kohtume temaga veel ühes järgmises peatükis, kui hakkame tegelema hoopis teiste salajase sõja mõistatustega. Just need nuhid viisid mõned katoliiklastest aadlikud — piiratud mõistusega Anthony Babingtoni ja tema sõbrad — mõttele koostada plaan Mary Stuarti vangist vabastamiseks. Babington kutsus Poleyt oma «armsaks Robiks». Walsinghami kogenud agentidelt ei nõudnud pärast erilist vaeva ässitada vaimustatud vandeseltslasi, kes varem plaanitsesid ainult Šotimaa kuninganna vabastamist, mõtlema Elizabethi tapmisest. Vandenõust osavõtjate seas olid fanaatikud nagu vaimulik Ballard ja välismaalt kohale sõitnud John Savage, kes vandus, et tapab Elizabethi. Savage muidugi ei kahtlustanudki, et Reimsis teda visalt nii kiiduväärsele teole õhutanud auväärsel katoliiklasest džentelmenil Gilbert Giffordil olid selles osas sir Francis Walsinghami kindlad näpunäited ja et too esitas viimasele regulaarselt arveid ülesnäidatud teenete eest. Seesama Gilbert Gifford veenis Thomas Morganit, Mary Stuarti peamist agenti Pariisis, teatama salaja Šoti kuningannale, et viimane usaldaks Anthony

Babingtoni. Pärast seda viidi Mary Stuart, keda seni hoiti rangeima valve all, üle lossi, mis asus Babingtoni mõisa ligidal, ja näiliselt nõrgendati järelevalvet.

Niisiis, püünised olid välja pandud. Tõsi küll, aeg-ajalt haaras vandeseltslasi õnnetuse ähmane eelaimus, ebaselge tunne, et mingi nähtamatu käsi punub aina tugevamaks nähtamatut võrku, mis peab nad hukutama. Babington kavatses isegi kõik pooleli jätta ja välismaale sõita: ta teatas sellest koguni oma usaldatavale sõbrale Robert Poleyle! Pariisis selgitas Gifford Morganile vajadust ärgitada Mary Stuartit sisse seadma otsest kirjavahetust Babingtoniga, et truud poolehoidjat innustada. Morgan kõhkles — ta sai aru, milline kohutav tähendus võiks olla sellistel kirjadel, kui nad Walsinghami kätte peaksid sattuma. Ent kiusatus oli liiga suur. Ja Morgan läks kompromissile — ta valis kõige ettevaatlikumad väljendid ja koostas kirja teksti, mille Mary Stuart pidi Babingtonile saatma. Alguseks pole sugugi halb, mõeldi arvatavasti Londonis.

Walsinghami inimesed hoolitsesid ka selle eest, et seataks sisse alaline side Šoti kuninganna ja vandeseltslaste vahel. Õllevaatidest, mida toodi Mary Stuarti teenritele, õngitses tema ustav õukondlane välja kinnikorgitud plasku, mis sisaldas väärtuslikke läkitusi. Side töötas suurepäraselt mõlemas suunas. Egas ilmaasjata leiutanud seda nii kogenud inimene nagu Gifford, kes arusaadavalt arvestas ka oma ülemuste mugavust: iga kirja, mis Mary Stuartile saadeti või mille tema saatis, dešifreeris ja kopeeris segamatult Walsinghami sekretär Thomas Phelippes. Ja ka Gifford ise kiirustas Morgani usaldusalusena sündmuskohale. Just tema veenis Babingtoni pühendama Mary Stuartit vandenõulaste plaanidesse, teatama talle lähenevast vabanemisest niihästi vangipõlvest kui ka ketserist, kes ebaseaduslikult on hõivanud Inglise trooni. Babington kirjutas selle saatusliku kirja ja — pärast mõnepäevaseid piinavaid kõhklusi — Mary Stuart vastas. Ta kiitis vandeseltslaste plaanid heaks.

Londoni kannatamatus oli nii suur, et Thomas Phelippes komandeeriti kohapeale kirja dešifreerima ja kõigest kiiremini Londonisse teatama. Asi oli oivaliselt korda läinud. Et õnnestumine veelgi täielikum oleks, tegi Phelippes Mary Stuarti šifreeritud kirjale märkuse, mis sisaldas palvet teatada nende kuue dzentelmeni nimed, kes andsid vande tappa kuninganna.

Raske öelda, kas Walsingham näitas tõepoolest Elizabethile pilti, kus oli kujutatud kuut vandeseltslast, nii nagu räägib legend. Edasi polnud enam mingeid raskusi. Walsinghami agendid areteerisid üksteise järel kõik vandenõust osavõtjad. Järgnesid tavalised piinad, kohus ja barbaarne hukkamine. Aga

vandeseltslaste kohtule järgnes protsess nende kaaslase ja innustaja — Mary Stuarti üle. Tõendid tema vastu olid tapvad, otsus juba eelnevalt ära tehtud. 8. veebruaril 1587 lõpetas Mary Stuart oma elutee timuka kirve all. Oli tehtud veel üks oluline samm protestantliku Inglismaa võidu poole katoliikliku vastureformatsiooni üle. Kuid otsustav lahing seisis ikka veel ees.

«Pool kuningriiki hobuse eest» ehk huumorimeelne paavst

Mary Stuarti hukkamine kutsus paljudes Euroopa pealinnades esile pahameele. Ent enamikul juhtudel piirdus asi kirjalike protestidega. Prantsusmaa kuningas Henri III, kellel oli küllalt tegemist sõnakuulmatute alamatega, käskis pidada Pariisi Jumalaema kirikus piduliku leinamissa hukatud sugulase auks ja luges sellega oma kohustused ammendatuks. Mary Stuarti poeg James, Šotimaa kuningas, avaldas näiliselt valju hääli oma pahameelt ja ähvardas isegi sõjaga, kuid salajas saatis usaldusmehed Elizabethi juurde kinnitusega, et ta on lojaalne, kui Elizabeth kuulutab ta vastutasuks Inglise trooni pärijaks. Ettevaatuse mõttes kandsid Walsinghami spioonid oma ülemale ette Šotimaa kuninga igast sammust. Jamesi kõige usaldatavamad teenrid olid inglise agendid. Elizabethi osav minister varustas neid instruktsioonidega, kuidas käituda ja mida oma valitsejalt täpselt välja uurida. Walsinghami teadmishimu laienes naabermonarhi elu kõigile külgedele — alates tema koertearmastusest kuni ettearvatult leigete tunneteni kuninganna Elizabethi vastu, rääkimata juba kõige pisematest detailidest Jamesi kirjavahetuses välisõukondadega. Sellest küljest oli kõik rahulik.

Teisiti käitus ainult Felipe II. Ta sai muidugi täpsed andmed Babingtoni vandenõu kohta ja sattus nagu vandeseltslasedki eksitusse selles osas, kes oli kogu asja organiseerija. Hispaania kuningas kiitis isegi heaks talle esitatud spetsiaalse meelespea — keda Elizabethi nõuandjatest tuleb pärast vandenõu õnnestumist kinni võtta või hukata. Selles nimekirjas figureerisid teiste hulgas muidugi ka Burghley ja Walsinghami nimed. Imeks tuli vaid panna, et kuiv ja sünge fanaatik Escoriali palees, kellele oli võõras igasugune halastustunne, tegi ühe erandi — lord William Cecil Burghley suhtes. «Cecili pärast pole vaja eriti muret tunda,» kirjutas Felipe ette. «Ehkki ta on suur ketser, on ta väga vana ja just nimelt tema soovitas saavutada vastastikust mõistmist Parma hertsogiga (Hispaania

asevalitseja ja vägede ülemjuhataja Madalmaades. — *J. T.*). Peale selle ei tee ta kahju.» Niisiis, vana rebane Burghley, kes jättis endast «mõõduka» inimese mulje ega kiitnud heaks selliste protestantlike fanaatikute nagu Walsinghami äärmusi, oskas valmis olla igasugusteks ootamatusteks. Huvitav on ainult see, kas Cecili kreatuur Francis Walsingham teadis, milliste abinõudega oskas lord Burghley saavutada niisuguse leebe, õigemini, heatahtliku suhtumise kuninganna Elizabethi kõige kurjema vaenlase poolt? Aga siinkohal — pole vaja vist öeldagi — osutus Walsinghami kuulus luurevõrk, mis teadis kõike igast Inglismaale saabunud välismaalasest ja igast välismaale suundunud inglasest, täiesti kurdiks ning pimedaks.

Felipe II tehti lolliks nagu teisedki vandenõust osavõtjad. Kuid ta ei kaotanud tasumislootust. Katoliikliku vastureformatsiooni juht jätkas talle omase aegluse ja süngusega seninähtamatu suurusega eskaadri — Võitmatu armaada ettevalmistamist. See pidi toimetama Hispaania armee Inglismaa rannikule ja kustutama ohtliku ketserluse kolde, mis seisis teel ees «universaalse», maailmamonarhia loomisel, mille keskus oleks asunud Madriidis. Oma plaanides arvestas Felipe II endist viisi Rooma paavsti ja jesuiitide ordu igakülgset abi, sest see ordu pidas Hispaania kuninga võimsust katoliikluse kindlustamise ja levitamise tagatiseks.

Uus paavst Sixtus V, karm ja energiline poliitik, toetas sõnades asjalikult Madriidi õukonna algatust ja lubas isegi rahalist toetust miljoni kuldtukati ulatuses, tõsi küll, ettevaatliku klausliga maksta see välja osade kaupa ja, mis peamine, pärast Hispaania armee maabumist Inglismaal.

Üks XVII sajandi teisel poolel, s. t. umbes 100 aastat pärast kirjeldatavaid sündmusi elanud itaalia ajaloolane (G. Leti), kellel oli võimalus tutvuda hiljem kaotsiläinud eraarhiividega Inglismaal, räägib siinjuures huvitava loo. Seda võib tõenäoliselt uskuda, sest teised taolised Leti lood on säilinud dokumentide põhjal tavaliselt kinnitust leidnud. Inglise valitsus saatis Sixtus V juurde salaagendi, õukondlase Carri (ilmne pseudonüüm), katoliiklase, kelle sugulastest oli enamik protestandid. Carr oli juba varem Roomas olnud ja tundis Sixtus V sellest peale, kui see veel kardinal oli, samuti tundis ta tema armsat sugulast Alessandro Perettit. Carr teadis, et katoliku kiriku pea ja Hispaania kuninga vahekord polnud kaugeltki nii sõbralik, nagu see esimesel pilgul paistis. Paavst tahtis oma valdustele liita Naapoli kuningriiki, kus peremehetsesid hispaanlased. Kui Hispaania saadik kinkis uuele paavstile oma valitseja poolt tõuhobuse, märkis Sixtus südametäiega, et ainult loll võib kuningriigi hobuse vastu vahetada. Võtku hispaanlased oma traavel tagasi ja andku vastu Naapol.

Rooma sõitnud inglise luuraja võeti vastu tähelepanuavaldustega, mida osutatakse sõbraliku riigi saadikule. Peretti abiga sai ta Sixtuselt audientsi. Paavst puistas kuninganna komplimentidega üle ja laskis lendu isegi üsna raskekaalulise nalja — tema, Sixtus, ja Elizabeth peaksid abielluma, et kinkida maailmale uus suur monarh, kes oleks võrreldav Makedoonia Aleksandriga. Pühale isale meeldis üldse sel kombel väljenduda. Teine kord märkis ta, et protestant Navarra Henri veedab vähem aega voodis kui Prantsuse Katoliikliku Liiga juht Mayenne'i hertsog laua taga, ennustades seega liiderdaja võitu õgardi üle. Carri kaudu kutsus Sixtus Elizabethi üles osutama rohkem abi Madalmaade ketseritele, et siduda Hispaania kuninga käsi.

Carr, kes oli samal ajal nii luuraja kui ka salasaadik, esitles end formaalselt emigrandina. Inglise valitsus konfiskeeris näiliselt isegi ta mõisad. Mõistagi ei saanud Hispaania saadikule meeldida inglase sagedased visiidid paavsti juurde, kuid viimane seletas Felipe II rahutuks muutunud esindajale, et tema, Püha Peetruse asemik maa peal, võtab Carri vastu puhtast halastusest nagu inimest, kes on kannatada saanud truuduse läbi katoliku usule.

Olles loonud sidemed Rooma vaimulikkonna ülakihtides, tutvus Carr kardinal Alleniga ning õngitses temalt andmeid inglise emigrantide kohta. Aga see polnud veel kõik. Felipe II teatas Sixtusele oma plaanidest ja palus õnnistust, aga paavst andis saadud teated edasi Londonisse. Näib, et sel teel sai Inglise valitsus täiendavaid andmeid ka Babingtoni vandenõu kohta, ehkki tal vaevalt neid vaja läks.

Saanud teada Mary Stuarti hukkamisest, hüüdis huumorimeelne paavst: «Oo, õnnelik kuninganna, keda peeti vääriliseks nägema oma jalge ette langevat kroonitud pead!» Väljendanud sel originaalsel kombel veendumust, et inglasest ketseri peale langeb õnnistus katoliiklasest kuninganna hukkamise eest, pani Sixtus Elizabethi Hispaania kuninga survel varsti jälle kirikuvande alla ...

Tookord Roomas levinud kuulduste järgi oli paavstil armuke, kes seisis Walsinghami teenistuses. Tõsi, pühal isal polnud selles küsimuses mingeid illusioone, kuid ta vaatas sellele asjaolule läbi sõrmede, eelistades ilmselt jagada oma kulusid Inglise salaluurega. G. Leti aga lükkab pahameelega need kuulujutud ümber, vihjates Sixtus V vooruslikkusele ja sellele, et ta keelas Roomas lõbumajad. Tema arust ajas julm kuuldus Rooma esimese vaimuliku segi viimase sugulase Perettiga, kel oli tõepoolest armuvahekord inglanna Anne Ostoniga, kes omakorda oli Carri teenistuses.

Paavst ei olnud kunagi üleliia helde. Milliste võtetega ta

küll püüdis hävitada Rooma röövleid, kes ei pidanud piisavalt lugu paavstivõimust! «Jäägu tühjaks vanglad ja paindugu laipade koorma all võllased!» kuulutas Püha Peetruse maapealne asemik julgelt. Kuid raha ta ei andnud, vahest ainult tugeva nööri ostmiseks. Isegi tasu, mis kuulutati välja röövlite tabamise eest, oskas kaval Sixtus välja pressida kurjategija sugulastelt ja selle paikkonna elanikelt, kust need kurjategijad pärit olid.

Hispaanlaste surve all pidi Rooma esimene vaimulik südame siiski kõvaks tegema ja andma Felipe II-le käsirahaks pool miljonit tukatit lubatud miljonist — toetust, mis oli ette nähtud selleks, et ellu viia jumalale nii meelepärane plaan nagu ketserliku Inglismaa vallutamine. Kuid juba ainult mõte kiriku rahade raiskamisest selleks, et muretseda Hispaania kuningale veel üks valdus, pani Sixtuse otse märatsema. Hispaania saadik kandis Felipe II-le ette, et tema pühadus on alaliselt suures vihas, sõimab valimatute sõnadega teenreid, kui laua taha istub, ja peksab raevunult nõusid puruks. «Ta ei maga öösiti,» lisas saadik, «ja käitub üldse kõige ebasobivamal kombel.» Aga Veneetsia diplomaat teatas, et paavst ja paljud kardinalid rääkivat lootusrikkalt inglaste võimalikust edust.

Sixtus V-l oli tõsine põhjus mitte katkestada salajasi läbirääkimisi Londoniga — hiljem rääkis ta isegi inglise vägede saatmisest Itaaliasse, et ajada hispaanlased Naapolist välja. Egas Sixtus V sõdinud jesuiitide vastu asjata ja võib-olla need isegi mürgitasid ta.

«Madriidi õukonna saladused»

Otsustav lahing lähenes varmalt. Hispaanial oli veel ikka kõige tugevam sõjalaevastik ja kõige tugevam armee ning Felipe II otsustas lõpuks riskida nende mõlemaga. Nüüd ei läheks Inglise troon Elizabethi kukutamise järel ju mitte Mary Stuartile, kes oli tihedalt seotud Prantsusmaaga, vaid Felipe II-le endale, kelle Šotimaa kuninganna oli enda pärijaks kuulutanud!

Plaanitsetud sissetungi luure osa usaldas Felipe II meile juba tuttavale Bernardino de Mendozale, kes Throckmortoni vandenõusse segatuna oli sunnitud Inglismaalt lahkuma. Ülbe hispaanlane kuulutas Elizabethile enne ärasõitu: «Bernardino de Mendoza pole sündinud mitte selleks, et õhutada riikides rahutusi, vaid selleks, et neid riike vallutada.» Asunud 1584. a. Pariisi, sukeldus Mendoza algul ülepea prantsuse katoliiklaste ja hugenottide võitlusse. See oli ususõdade kõige tulisem periood ja iga partei lõi oma luureteenistuse — seda tegid Katoliiklik Liiga, jesuiidid, kuningas, hugenotid ja muidugi ka hispaanlased. (1587. a. soetas Pariisi parlament isegi omaenese vastuluure, et jälgida kõigi teiste parteide agente.) Kuid kindlustades Hispaania salaluuret Prantsusmaal, ei kaotanud Mendoza silmist Inglismaad.

Kõigepealt otsustas ta tegutseda juba läbiproovitud äraostmismeetodil. Peab ütlema, et erinevus altkäemaksu ja «seadusliku» välispensioni saamise vahel oli tollal nii ebaselge ja väike, et huvitatud pooled ei pruukinud sellele erinevusele tähelepanu pöörata. Ühesõnaga, vajalikud inimesed Inglismaal hakkasid saama Hispaania raha. Samuti kogus Mendoza usinasti informatsiooni inglise katoliiklastest emigrantide abil. Aastail 1586, 1587 ja 1588 sai Felipe II Mendozalt esmajärgulise tähtsusega andmeid Inglise laevastiku suuruse, laevade liikumise, uute laevade ehitamise jms. kohta. Tõsi, see informatsioon polnud alati täpne ja ajuti jõudis vananedagi, enne kui

Madriidi saabus. Mendoza organiseeris ka agentide Londonisse saatmist. Londonis leidsid nad alati sõpru, kes kergendasid andmete hankimist. Saadud teated anti sageli edasi Londoni Prantsuse saatkonna kaudu ja teisigi teid pidi. Mendozal olid alalised agendid paljudes sadamalinnades.

Sellesse aega kuulub ka Inglismaa Pariisi-saadiku sir Edward Staffordi «reetmine», mille mõtte suhtes ei suuda ajaloolased juba rohkem kui kolmesaja aasta jooksul ühisele arvamisele jõuda. Pole kahtlust, et Stafford, kes varem vihkas Mendozat, hakkas 1587. a. Hispaania saadiku ja katoliikliku üliku — emigrandi Charles Arundeli kaudu müüma Madriidi tähtsaid andmeid. On säilinud kirjad, milles sir Stafford kaebas nördinult selle üle, et talle ei makstud nende teadete eest määratud summasid õigel ajal välja. Nagu me teame, oli Staffordist juba enne seda saanud Walsinghami kaastöötaja. Tekib küsimus, kas ta oli kaksikagent või vedas ta lihtsalt hispaanlasi valeinformatsiooniga ninapidi. Inglise saadik oli kirglik kaardimängija ja jõudis teha ohtrasti võlgu, nii et suurte rahasaadetiste saabumine Madriidist kulus talle marjaks ära. On teada ka, et Walsingham esitas Staffordile mitmel korral erisuguseid süüdistusi, kuid viimane jäi siiski oma kohale edasi. Selge on ka see, et hispaanlaste sidemeid Staffordiga ei õnnestunud absoluutses saladuses hoida. 1587. a. sai Felipe II teada, et Longlé, Prantsuse saadik Madriidis, teadis Staffordi ja Mendoza salajastest kohtumistest. Madriidist tuli Mendozale korraldus olla konspiratiivsem.

Paralleelselt Mendozaga püüdis Inglismaal oma agentuuri soetada Hispaania asevalitseja Madalmaades Alessandro Farnese. Kuni Madalmaade täieliku alistamiseni oli ta selle vastu, et Hispaania armee Inglismaale tungiks, ja püüdis seepärast Inglise Salanõukogu liikmete äraostmise teel luua parteid, mis pooldaks rahu Hispaaniaga. Inglise lordid võtsid meeleldi vastu iga altkäemaksu, mida neile andis Hispaania asevalitseja, kuid nende kirjavahetus viimasega oli Burghley ja Walsinghami range kontrolli all.

Loomulikult kontsentreerusid Inglise salaluure jõupingutused üha enam andmete kogumisele hiiglasuure armaada ettevalmistamise kohta (armaadas oli 130 laeva, 30 000 meremeest). Armaada eesmärgiks oli Briti saarte vallutamine. Ükskõik millises Euroopa osas Walsinghami agendid ka ei viibinud, kõikjalt püüdsid nad ahnelt Madriidist tulevaid teateid. Kokkuvoolav informatsioon andis toimuvast piisavalt täpse pildi. Walsingham kasutas sidemeid inglise kaupmeeste, Lombard Streeti juveliiride ja Põhja-Itaalia pankurite vahel ning saavutas, et ükski neist ei andnud Felipe II-le krediiti. See pidurdas tugevasti sõjaettevalmistusi.

Tähtsaks informatsiooniallikaks olid portugallased, kellest paljud polnud rahul sellega, et Felipe II armee oli anastanud nende maa. Londonis elava doktor Hector Nuñezi sugulased G. Pardo ja B. Luis ühendasid spionaaži salakaubavedamisega ja tõid Hispaaniast peale koloniaalkaupade ka teateid armaada ettevalmistamise kohta. Lõpuks käskis Hispaania kuningas arreteerida mõlemad spioonid-salakaubavedajad, kuid Pardo oskas isegi vanglast saata Londonisse kirju. Neid toimetas kohale ühe Saksa laeva kapten.

Walsinghami agent Itaalias Anthony Standen — ta elas seal Pompeo Pellegrini nime all — saatis Madriidi flaamlase, kelle vend teenis markii di Santa Cruzi (Võitmatu armaada komandöri) saatjaskonnas.

Flaamlane saatis oma ettekanded edasi Toskaana Madriidi-saadiku Giuseppe (või Giovanni) Figliazzi kaudu. Huvitav, et kogenud meremees markii di Santa Cruz suri ootamatult just enne eskaadri väljasõitu ja tema asemele sai andetu ning mereasjanduses täielik võhik hertsog Medina Sidonia. See asendus aitas tublisti kaasa Inglise laevade hilisemale edule võitluses Hispaania laevastiku vastu. Walsingham sai koopia aruandest armaada olukorra kohta enne väljasõitu, mis oli koostatud Felipe II jaoks. Egas Standen asjata lubanud Figliazzile pärast viimase tagasipöördumist Madriidist muretseda talle kuningannalt erilise tänukirja. (Walsinghami salaluure praktikasse juurdus üha rohkem võte kasutada sõbralike riikide saadikuid, kes olid akrediteeritud vaenlase valitsuse juurde, ja üldse diplomaate, keda sai ärgitada Inglismaa heaks teeneid osutama.) Peale flaamlase oli Standenil Hispaanias teisigi agente ja ta võis kindlalt teatada, et 1587. a. armaada välja ei sõida.

Armaada kogu ettevalmistamisaja jooksul ei lakanud teadetevool Londonisse. Kuid hiljem kaotas Walsingham laevastiku nagu ajutiselt silmist; ta arvas, et tuul on laevad laiali ajanud. Tegelikult polnud need Hispaania sadamatest veel välja sõitnudki. Ent pea hakkas informatsiooni jälle reeglipäraselt saabuma. Standen organiseeris spioonide võrgu Prantsusmaa Atlandi ranniku ulatuses, kust pidi kulgema ka armaada tee. Niipea kui Standeni agent märkas horisondil Hispaania laevu, istus ta hobusele ja kihutas ühte Prantsuse sadamasse La Manche'i ääres, sõitis üle kanali ja ilmus ettekandega Walsinghami juurde. Hispaania galioonid liikusid aeglaselt, Standeni agendid tublisti kiiremini, ja Walsingham teadis täpselt, kus vaenlane antud hetkel asub. Inglise kaptenid teadsid ette, kuhu vastane ilmub, kuidas on galioonidele parem läheneda, et jääda väljapoole hispaanlaste kahuritule ulatust.

Teateid tuli vahetult päevani, mil väärtuslike luureandmetega varustatud Inglise laevad hakkasid sooritama üksteise järel

kallaletunge vaenlase laevade suurele ja kohmakale kogumile. Ülejäänu tegid vaenulikud tuuled ja oskamatu juhtimine. Felipe II Võitmatu armaada sai täielikult lüüa ja koos sellega purunesid kõik võidulootused. Ent katoliiklik vasturevolutsioon keeldus veel kaua tunnistamast «Inglismaa küsimuse» läbikukkumist.

Walsingham suri varsti pärast Võitmatu armaada purustamist. Mõni aasta hiljem suri ka lord Burghley, kes oli seisnud valitsustüüri juures 40 aastat. Walsinghami asendas 1596. a. lord Burghley noorem poeg Robert Cecil. Too küürakas oli isalt pärinud erksa vaimu ja sihikindluse eesmärgi taotlemisel. Walsinghami eeskujul fabritseeris Robert Cecil isegi mitu, ehkki, tõsi küll, väikesevõitu vandenõu. Uus minister pidas visa võitlust jesuiitidega, kelle tegevus Inglismaal hakkas aktiviseeruma. Walsinghami vanale agendile Robert Poleyle lubati pensioni ja ta tuli tööle tagasi. Mees oskas kindlaks teha palju salateid, mida mööda jesuiidid Inglismaale saabusid. Cecil säilitas Walsinghami spionaaživõrgu nii siseriigis kui ka välismaal, uuendades seda vaid oma inimestega.

Võitlus jätkus. Kibeda õppetunni saanud hispaanlased püüdsid korraldada oma luure ja vastuluure tööd. 90-ndail aastail pandi salaluure etteotsa André Velasquez de Velasco, kellele allutati kõik luure ja vastuluurega tegelevad asutused ning isikud. (Hiljem, 1613. a. loodi spetsiaalne «peaspiooni» ametikoht. Sellele kohale sai Velasco, kes muutus «Espia Majoriks».)

XVI sajandi 90-ndail aastail õnnestus hispaanlastel pääseda Inglise Salanõukogu saladuste juurde, ja selle tegevuse aruandeid hakati regulaarselt Madriidi saatma.

1597. a. lubas keegi «üldtuntud pettur nimega Monpalmer» (nii oli öeldud ametlikes paberites) Hispaania võimudele teatada «kõik Inglismaa saladused, aga samuti paljud spioonid, kes on Hispaanias, nii nagu nende plaanidki». Kõik need andmed lubas Edmond Palmer (nii oli «üldtuntud petturi» tõeline nimi) armastusväärselt esitada 500 eskuudo eest. Sellises asjas koonerdada on patt, ja Hispaania võimud võtsid tingimused raske südamega vastu. Palmer jõudis isegi välja kaubelda osa tuludest, mis saadakse hispaanlastele reedetud inglise kaupmeestespioonide varanduse konfiskeerimisest. Peale selle arvas Walsinghami kooli läbi teinud Palmer, et on rumal loobuda sissetulekutest, mida andis Inglise salateenistus. Seitsme aasta jooksul (kuni 1604. a.) saatis ta oma aruandeid ka Londonisse ja sai ettenähtud tasu.

Muide, selline mäng polnud alati ohutu, nagu näeme kaupmees Richard Barley puhul, kes elas 1580. aastast San Sebastiánis. Mees kaebas Hispaania võimudele, et tema kolleeg John Donne on inglise spioon. Kui aga algas Hispaania ja Inglismaa

sõda, astus Barley Hispaania teenistusse. Uus Hispaania alam tegi agaralt ettepanekuid värvata kuningas Felipe II laevastikku paljusid inglise katoliiklasi. Kuid Madriidis kardeti mängida trumpe kätte inglise agentidele, kes olid maskeerunud emigrantideks-katoliiklasteks, ja ettepanek lükati tagasi nii nagu rida teisigi Barley projekte. Need kartused tugevnesid veelgi, kui mõne aja pärast hakkasid liikuma kuuldused, et Barley on inglise nuhk. 1593. a. leidsid kuuldused nagu kinnitust, kuid Hispaania valitsus hoidis teda ikka veel kaks aastat teenistuses. 1595. a. Barley areteeriti ja kogu sõjaaja istus ta vangis. Alles 1603. a. lasti kaupmees vabaks ja selgitati, et areteerimine oli viga. Talle maksti palk kõigi vangisoldud aastate eest välja ning lubati laevastikku teenima. Tolle kummalise loo lahenduse võib leida Inglise admirali William Monsoni memuaaridest. Robert Cecil saatis Barleyle kirja, milles väljendas tänu teenete eest kuningannale (need teened oli Inglise luure ise välja mõelnud). Hispaanlased uskusid seda ja pistsid vanglasse ühe oma kõige aktiivsema poolehoidja inglise emigrantide hulgas.

Vaatamata tervele reale sissekukkumistele, funktsioneeris Cecili luurevõrk Hispaanias kuni päris sõja lõpuni. Muide, Cecilil oli 8 residenti peamistes Hispaania linnades ja sadamates.

Veel enne Elizabethi surma astus Cecil salajasse kirjavahetusse Jamesiga, Šotimaa kuningaga, lubades täielikult toetada tema nõudlusi Inglise troonile. Kui oma väljavaadetes ebakindla Jamesi agendid 1601. a. Londonisse ilmusid, üllatas neid rõõmus uudis. Kõikvõimas Robert Cecil, lord Burghley poeg, Elizabethi parem käsi, asus Šoti kuninga poolele. Salajasel kohtumisel Cecili majas Strandil, just Londoni südames, kooskõlastati kirjavahetuses kasutatav kood. Jamesi märgiti tähega 30, Elizabethi — 24, Cecili — 10, ka kõik teised silmapaistvad isikud said oma numbrid. Kaval «10» oskas Jamesi kiiresti sisse mässida, öeldes talle tegevusplaani faktiliselt ette. Cecil ei olnud oma kandidaadi poolt mitte lihtsalt niisama — ta püüdis kindlustada endale Inglismaa tulevase kuninga armulikkust ja kõrvaldada teelt teised võimalikud pretendendid (eriti aga Hispaania printsessi Isabellat, kellele Felipe II pärandas oma «õiguse» Inglise troonile).

Kuid vana, elu külge klammerduva Elizabethi silmis ei erinenud salajased läbirääkimised Jamesiga millegi poolest riigireetmisest. Palju inimesi oli tapakirve alla läinud märksa väiksemate süütegude pärast. Robert Cecil oli hästi omandanud inglise poeedi Harringtoni poolt sõnastatud tõe:

Ei iialgi edu või kroonida reetmist;
vastasel juhul reetmiseks seda keegi ei nimeta.

Et keegi ei julgeks seda niiviisi nimetada, varjaski Cecil kirjavahetuse Jamesiga sügava saladuskattega. Elizabethi salaluure tegutses seekord kuninganna enese vastu.

Kord, kui riigisekretär Robert Cecil saatis kuningannat mingil sõidul, köitis Elizabethi tähelepanu postisarve hääl. Ta käskis postipoisil peatuda ja anda sekretär Cecilile üle kirjad, mis olid talle saadetud Edinburgh'ist. Kahvatu Cecil võttis saadetise vastu, teadmata, mis teha. Kirju mitte lahti võtta tähendas välja kutsuda Elizabethi kahtlusi, avamine aga — kes teab, mida saadetud korrespondents sisaldada võis. Ministri aitas hädast välja leidlikkus. Ta võttis ühelt õukondlaselt noa, avas ümbriku, nuusutas seda ja teatas, et kirja tuleb hoida värskes õhus, enne kui seda tema kõrgeaususe juuresolekul ette lugeda, sest see lõhnab halvasti. Cecil teadis kuninganna vastikust halbade lõhnade vastu ja see osutus kahtlustustest tugevamaks. «10» võis ilma kõrvaliste silmadeta vaadata läbi korrespondentsi, enne kui tutvustas sellega Elizabethi.

Inglise salaluure ülema salajane side teise riigi monarhiga kestis kuni Jamesi poolt kauaoodatud kevadpäevani 1603. a., mil kuller vahuleaetud hobusel Edinburgh'i galopeeris ja Šotimaa kuningale vana kuninganna surmast teatas. Šotimaa kuningas James VI sai nüüd Inglismaa kuningaks James VII-ks.

Haarem Enfield Chace'is

XVII sajandi algul seisis Enfield Chace'is, Essexi ja Hertfordi krahvkondade piiril üksik maja. Enfield Chace oli noil aegadel Londoni kauge äärelinn, õigemini, linnalähedane asula. Neliteist miili, mis teda kesklinnast eraldasid, ei olnud just lühike maa, ehkki linn laius maju ümbritsevate aedade, parkide, salude ja niitude arvel kaugele.

Üksik maja Enfield Chace'is ei paistnud sadade temaga sarnaste majade hulgast peaaegu millegagi silma. Erandlik võis vahest olla peremeeste mugavusearmastus. Seepärast tõenäoliselt oligi see üksik maja igast küljest piiratud suure aiaga, aga puude tihe lehestik koos kõrge planktaraga varjas maja kindlalt uudishimulike pilkude eest.

Tänaseni Inglismaal säilinud kombe kohaselt on paljudel majadel oma nimed, nagu kõikjal antakse nimesid tänavatele või laevadele. Maja Enfield Chace'is nimetati White Webbsiks. White Webbs sarnanes naabermajadega üksnes väliselt. Selles madalas, pooleldi kivist, pooleldi puust ehitises oli palju vaikseid nurgakesi, ohtrasti sisse- ja väljapääse, salauksi, liikuvaid põrandaid, salatube, keldreid, kust viisid maa-alused käigud läheduses voolava tillukese jõeni . . .

Muide, vähesed naabrid ja veel harvemad möödujad pidasid vaevalt küll aru White Webbsi ehitamise iseärasuste üle. Salaurkaid leidus paljudes Londoni majades, mis olid ehitatud Valge ja Punase Roosi sõja tormilistel aastatel, kui võim käis mitmeid kordi käest kätte, või niisama ohtlikul ajal (mida ei mäletanud küll paljud tollal elavad inimesed, kuid mäletasid kindlasti nende isad), mil korduvalt vahetus Inglismaa riigiusk ja iga muutuse ajal pakkusid võllased ning ketserite maharaiutud pead pidevat vaatepilti Londoni sildadel ja Tower Hillil. Ühesõnaga, oma pea ei ole kellelgi üleliigne, aga liigne salakäik aitas peal mitmelgi korral õlgadele jääda.

White Webbsil oli küllalt soliidne reputatsioon, nii et ta ei

köitnud Robert Cecili spioonide tähelepanu. Nagu kogu Enfield Chace, oli ka maja umbes 30 aastat enne perioodi, millest juttu tuleb, kuulunud Inglismaa valitsejale. Elizabeth kinkis selle õuearstile Robert Hewickile, see aga üüris hoone mõne aja pärast kuninganna ametnikule Roland Watsonile. Peagi ilmus majale uus üürnikupretendent.

Veidi enne Essexi vandenõu paljastamist (kõikvõimas ülik püüdis sidemeid sõlmida katoliiklike emigrantidega ja rahulolematute katoliiklastest aadlikega Inglismaal) tuli Robert Hewickule külaline. See oli üsna tüse keskmistes aastates mees ja riietuse järgi võis teda jõukaks külarentnikuks pidada. Külastaja teatas valmilt, et teda hüütakse Meaze ja et ta pärineb Berkshire'i krahvkonnast. Tal on üsna rikas õde nimega Perkins, kes tahaks üürida maja vaikses paigas, kus tal oleks võimalus elada eemal linnakärast ja kus Londoni sõpradel oleks talle kerge külla tulla. Tõenäoliselt olid Meaze'i poolt pakutud tingimused üsnagi soodsad, sest kuninganna ihuarst andis White Webbsi kõhklemata uue üürniku käsutusse. Viimane, tõsi küll, ei kiirustanud asuma tema jaoks üüritud majja. Alguses oli ilmselt vaja majas perenaise maitsele vastavaid ümberkorraldusi teha. Sellega asuski tegelema tema maja valitseja Robert Skiner. Kui tööd olid lõppenud, läks ta Londonisse, jättes majja just äsja tööle võetud teenri nimega Johnson.

Kõige järgi otsustades polnud mrs. Perkins mitte lihtsalt usklik naine, vaid ka erakordselt innukas palvetaja. Üks tuba tema majas muudeti kabeliks, kuid ka teistes tubades võis kõikjal näha teoloogilisi traktaate ja kõike vajalikku katoliikliku jumalateenistuse läbiviimiseks. Mrs. Perkins oli katoliiklane nagu enamik inglasi tol ajal. Midagi imestamisväärset polnud ka selles, et kõik tema üsnagi rohkearvulised teenrid, kaasa arvatud Skiner ja selle naine, osutusid katoliiklasteks. Oli loomulik püüda end ümbritseda samausulistega, seda enam, et protestantide suhtumine isikutesse, kes olid säilitanud poolehoiu katoliku usule, oli kaugel sallivast.

Mrs. Perkins osutus nooreks naiseks, kellele meeldis koguda oma majja sõpru ja tuttavaid. Mõned peatusid ta juures kaua, teiste külaskäik oli põgusam. Vahetevahel toimus suurem koosviibimine ja kõik külalised elasid White Webbsis kaks-kolm päeva. Sellest, et seltskond ei tegelenud kaugeltki kollektiivse paastuga, andis tunnistust aukartustäratav kogus metslinde ja punast veini, mis iga kord enne sellist vastuvõttu White Webbsi veeti. Perkins käitus vallalise naise kohta ilmselt liiga vabalt. Muuseas, jäi selgusetuks, kas ta oli abielus või ei. Tema külaliste hulgas oli keegi mr. Perkins, kes sõitis sageli White Webbsi nagu isiklikku majja ja jäi sinna ajuti pikaks ajaks. Peale selle asus majja varsti proua Perkinsi ja järelikult ka mr. Meaze'i

õde, kes nimetas end Londoni kaupmehe Thomas Jenkinsi naiseks. Tema abikaasa, lühikest kasvu rässakas punahabe külastas oma naist harva. Mõnevõrra ootamatu oli teenritele see, et mr. Meaze, kes tuli tagasi pärast järjekordset, üsna pikaajalist äraolekut, käskis end nimetada nüüd mr. Farmeriks, aga vestluses kutsus üks külaline teda ettevaatamatult isa Walleyks. Teener James Johnson — seesama, kelle palkas Skiner — sai oma üllatuseks teada, et perenaise vend on katoliku vaimulik ja ka perenaine ise, nagu peagi selgus, pole mingi mrs. Perkins, vaid hoopis katoliku usku lordi William Vaux' vallaline tütar, aga «mrs. Jenkins» on tema teine tütar Eleanor, kes oli abielus punahabemelise Edward Brooksbyga. See rikas skvair maksis oma taskust suurema osa White Webbsi renditasust, mis läks kuninganna arstile.

Ent mitte keegi peale väheste saladusse pühendatute ei võinud oletada, et White Webbs sai katoliikliku vastureformatsiooni järjekordse vandenõu keskuseks. Vandenõu oli suunatud katoliikluse vastaste vastu ja hoop katsuti anda jällegi Inglismaa pinnal.

Väärikas mr. Meaze (ehk Farmer) ei olnud keegi muu kui jesuiitide ordu Inglise provintsiaal Garnet ise. Jesuiit oli ka tema teener John — kogenud vandeseltslane Nicholas Owen, ja «mr. Perkinsi» teener vaimulik Oldcorne. Majas leidsid peavarju samuti jesuiidid, kes sõitsid sinna mitmesuguste valenimede all: Fisher, kes esines Percy ja Fairfaxina, Gerard, kes nimetas end kord Standishiks, kord Brookiks, ja lõpuks Greenway, keda tunti nimede Greenwill ja Tesemond all.

White Webbsis käis teisigi külalisi, kes sutaani ei kandnud. Need olid suuremalt osalt katoliiklased — Elizabethi ebasoosingusse sattunud favoriidi Essexi 1601. aasta mässust osavõtjad. Nad arutasid jesuiitidega edasisi tegevusplaane. Eriti sagedased külalised White Webbsis olid pikk noor džentelmen Robert Catesby ja väike paks mees, keda tema kaaslane Tomiks kutsus. Too oli väga tähtis külaline, kes hiljaaegu oli naasnud Roomast, kus ta käis nõu pidamas isa Parsonsiga. Taolised külalised ei öelnud üldse oma nime — kogenud ülemteener Skiner saatis nad lihtsalt otse maja tõelise peremehe mr. Meaze'i juurde.

Miks see vandeseltslaste pesa sai hiljem nimeks haarem? Muidugi tõi isa Garneti viibimine üksikus majas koos oma kahe «hingetütrega» pärastpoole kaasa palju frivoolseid mõtteid. Neid oli raske vältida, kuna Eleanor Brooksby tõi ilmale poja, Garnet pidi aga tunnistama, et ristis lapse ise. Poiss sündis kiilaspäisena ja ülemkohtunik Coke ütles tseremoonitsemata: «Võimalik, et poisil on tonsuur*.» Külalislahkest White Webb-

* Tonsuur — paljaks pöetud lagipea katoliku vaimulikel.

sist lahkunud Garnet kirjutas hiljem Anne Vaux'le, et tal on praegu kõik elumugavused, kuid ta kahetseb üksnes seda, et jäi ilma oma «hommikusest naudingust».

Hulga hiljem, kui isa Garnetiga hakkasid lähemalt tegelema kohtuvõimud, polnud tal enam aega niisugustele pisiasjadele mõelda, ent julgeid vihjeid tema oma kolleegide poolt tuli taluda märksa varem. Eelkõige olid need vanausulised, s. t. see inglise katoliikliku vaimulikkonna osa, kes astus välja jesuiitide ja nende Hispaania-meelse poliitika vastu. Seepärast pidi jesuiitide juhtkond saatma ordu autoriteedi säilitamiseks kohale eriuurija Griffith Floydi, et teada saada, kas provintsiaal tõesti andus liigsöömise patule ja andis suhetele oma aristokraatlike austajatega lubamatult intiimse iseloomu.

Isa Floyd teatas, et ta «on avastanud üleliia palju». See «üleliia palju» ei saa juba teadlikult erapooliku uurija suus kuidagi tähendada liiga vähe ega kaaluda üles Garneti kõiki hilisemaid eitamisi. Nii et garantiiks jääb ainult «jesuiidi moraal». See aga kaalub niigi üsna vähe. Jesuiitluse tuntud teoreetik isa Moullet kirjutas «Vooruslikkuse alustes»: «Kes võtab neitsi jõu, ähvarduse või kavalusega, see on kohustatud hüvitama talle ja tema sugulastele tekitatud kahju... Kui aga asi jäi salajaseks, pole ta südametunnistuse järgi kohustatud neitsile tasuma.» Tõsi küll, see pandi kirja märksa hiljem, pärast juhtumit White Webbsis, kuid jesuiitide praktika on korduvalt teooriast ette jõudnud.

Kõik algas reetmisest

Lahkhelid, mis eraldasid isa Garnetit vanakatoliiklaste parteist, olid, nagu juba rääkisime, tunduvalt tõsisemat laadi kui vaidlused selle üle, milline on parim käitumisviis Anne Vaux' ja Eleanor Brooksby hingekarjase jaoks. Seepärast jätkus vaidlus üha kasvava hooga. Parsons nimetas oma oponente talle omase lühidusega pedantideks ja lollpeadeks. Parsonsile vastas vanakatoliiklaste poolt paater William Watson traktaadiga «Kümme delikaatset küsimust», mille eest teda omakorda hakati etteheitvalt «delikaatseks Watsoniks» kutsuma. Just seesama «delikaatne Watson» ja teine vaimulik William Clark tegelesidki erilise usinusega «kuningas» Garneti auahnuse paljastamisega, mõistes teravalt hukka hispaanlaste võimalikule kallaletungile kaasaaitamise plaane. Et Parsonsil polnud käepärast niisugust õilist materjali nagu provintsiaali «hingelised» harjutused, süüdistas ta oma vastuses kõiki vanakatoliiklasi kõlvatus elus ja joomises ega unustanud mainida ka nende spatust kalduvust mängida täringut ja varastada tinanõusid.

Jäigi välja selgitamata, mis laadi oli isa Garneti ja Eleanor Brooksby side. See-eest on kindlalt teada, et ajaks, mil Eleanor valmistus maha saama, saatis Garnet tema mehe sooritama jumalale meelepärast tegu — ühinema vanakatoliiklaste vandenõuga, hiljem aga reetma see valitsusele, kes siis juba ise pidi saatma jesuiitide ordu ebasoovitavad vastased võllasse.

Sel ajal jõudsid katoliiklased juba veenduda, et Inglise troonile asunud Mary Stuarti poeg ei kavatsenudki lõppu teha protestantismile, veel enam, ta ei kavatsenud täita isegi lubadust muuta ära repressiivsed seadused, mis Elizabethi ajal olid kehtestatud Rooma kiriku poolehoidjate suhtes. Isa Watson, kellele James omal ajal seda lubanud oli, sai Edinburgh'ist Londonisse asunud kuningalt uue audientsi. Kui ta aga meenutas Jamesile viimase lubadust, sai ta vastuseks ammendava selgituse: «Kuna praegu on kõik protestandid minu poolt, siis ei

ole paavsti poolehoidjad mulle vajalikud.» Paatrid Watson ja Clark otsustasid Jamesile näidata, et katoliiklased on talle endist viisi «vajalikud», et nad kujutavad endast Inglismaal jõudu, ja mõjutada sel kombel uue kuninga seisukohta, sest kuningas polnud just julgete killast. See oleks viinud vanakatoliiklaste partei kõigi oma sihtide saavutamiseni: katoliiklaste võrdõiguslikkusele Inglismaal ja jesuiitide diskrediteerimisele.

Siht oli ahvatlev, pole midagi öelda, aga vahendid, millega Watson ja Clark otsustasid seda saavutada, osutusid ebareaalseteks. Paatrid kavatsesid kuningat rabada sellega, et nad koguvad Londoni lähedusse katoliku usku aadlikke, kes, rivis nagu enne lahingut, oleksid Jamesile üle andnud petitsiooni, mis sisaldanuks nende nõudmisi, ja oleksid marssinud Londonisse. Pärast seda oleks kuningas pöördunud tagasi püha katoliku kiriku rüppe ja esimese asjana muidugi ... ajanud minema jesuiidid, kes on näidanud ennast riigi ja Issanda Jumala vaenlastena. Kuid katoliiklastest aadlikud vastasid loiult üleskutsele ellu viia see ahvatlev, kuid täiesti ebareaalne plaan. Algul õnnestus vandenõust osa võtma meelitada endine ohvitser Greefin Markham, mees, kes tolleks ajaks oli moraalselt täiesti alla käinud, ja Anthony Copley, jesuiitide kasvandik, kellele Inglise valitsus hiljem armu andis ja kes sellest peale muutus ordu ägedaimaks vaenlaseks. Teiste väheste vandenõust osavõtjate seas oli ka Brooksby, kelle osavõtt, nagu teame, oli üsna kahtlane saavutus katoliiklaste antijesuiitliku fraktsiooni seisukohalt.

Kaua aega ei nihkunud asi kaugemale Püha Pauli katedraali lähedal asuvas trahteris õllekruuside taga peetavaist plaanidest. Ükski mõjukatest katoliiklastest ei avaldanud soovi vandenõust osa võtta. Kuid paatrid ei pidanud veel kõike kaotatuks. Kui ei õnnestu kaasa tõmmata katoliiklasi, miks mitte proovida siis õnne protestandi ülikute juures? Need seisid vastu Hispaaniaga leppimise poliitikale, mida teostas Cecil, ja võisid selles mõttes osutuda sobivateks liitlasteks vanakatoliiklikule parteile, kes oli vaenujalal Hispaania-meelselt häälestatud jesuiitidega.

Isa Watsonil õnnestus veenda Cecili väimeest George Brooke'i võtma endale vahendaja osa läbirääkimistel ühega neist ülikutest, lord Greyga. Mõlemad pooled kavaldasid. Brooke teatas Greyle, et jutt on ainult katoliku usku aadlike petitsiooni esitamisest Jamesile ja palus osa võtta üritusest, mis võiks avada kuninga silmad Cecili trikkide suhtes. Petitsioon tuleb üle anda siis, kui tollal Greenwichis viibiv kuningas sõidab oma Windsori lossi. Grey teatas, et tal pole esitatud plaani vastu midagi.

Mõni päev hiljem külastasid Greyd Brooke ja Markham ning esitasid delikaatse küsimuse, mil moel talitada juhul, kui

kuninga eskort tungib kallale aadlike rühmitusele ajal, kui nad liginevad Jamesile, et anda üle petitsioon. Grey vastas ettevaatlikult, et mitte ühelgi juhul ei tohi kuninga valvurkonnale vastupanu osutada. Pettunud saadikud tulid selle teatega Watsoni juurde. Mida teha? Osav paater muutis ruttu tegevusplaani. Grey nõustus ju koos teiste aadlikega petitsiooni üle andma. Tähendab, võib provotseerida kakluse kuninga kaaskonnaga, ilma et sellest enne Greyle rääkida. Näiteks keegi vandenõust osavõtja võiks nagu juhuslikult tulistada või hobuse tagajalgadele püsti tõmmata, ning kuninga ihukaitsjad tormaksid arvatavasti salgale kallale. Kuid see polnud veel kõik.

Otsustanud kerge südamega reeta protestandid, kellega peeti läbirääkimisi, oli paater Watson niisama valmilt nõus ohverdama ka oma liitlasi vandenõus. Metsparte meelitatakse jahil sageli ligi sel teel, et hoitakse küttide lähedal koduparti. Just niisuguse peibutuspardi osa määraski Watson oma abilistele . . .

Peagi palus ettevõtlik paater esitleda end Somersetshire'i mõisnikule sir Edward Perhamile, kellel Watsoni seisukohast oli kolm vajalikku omadust, nimelt: ustavus katoliku kirikule, otsustav loomus ja — mis niisama oluline — küllalt piiratud mõistus, et järele mõtlemata asuda talle usaldatud ülesande kallale. Watson teatas Perhamile suure saladusena, et kuningas valmistub vastu võtma katoliku usku ja tema järel pöördub püha kiriku rüppe tagasi enamik ülikuid. Perham peab teadma ka seda, et paavst Clemens ise käskis kõiki katoliiklasi kaitsta valitsejat teda ähvardava kohutava ohu eest. «Millise ohu eest?» küsis kõigist neist uudistest rabatud Perham. Ja nüüd usaldas Watson talle veel õudsema saladuse. Paatri selgituse järgi avaldas ta selle vaid tasuks Perhami kõigutamatu truuduse eest katoliku kirikule ja mis peaasi, võttes arvesse tema suuri andeid, mis peavad tagama Perhamile õukonnas tähtsaima koha.

Milles see saladus siis seisis? Aga järgmises: tema, isa Watson, sai teada, et rühm protestante kavatseb kallale tungida kuningale ja talle ustavatele katoliku usku õukondlastele. Kui, kudrutas paatri lipitsev hääl, kui sir Edwardil õnnestuks kokku koguda oma katoliiklikud sõbrad, saaks ta niisuguse kordumatu juhuse ära kasutada. Ta päästaks kuninga vandeseltslaste käest ja kas oleks pärast seda veel vaja kahelda, et paleesse tagasi viidud kuningas muudab kohe ära kõik katoliiklastevastased repressiivsed abinõud ning teeb oma päästjast Perhamist esimese isiku riigis enda järel. Edasist veenmist polnud vaja.

Watsonile näis, et vandenõu on juba küps ja iga osavõtja hakkab tegutsema selle plaani järgi, aimamata talle määratud tõelist osa. Ent Grey oli Perhamist targem ja aimas lõksu. Kui Watsoni saadikud jälle tema juurde ilmusid, selgitas ta, et kui

katoliiklased tahavad kuningale petitsiooni anda, võivad nad seda teha ise, ilma protestantide osavõtuta. Varsti pärast seda sõitis Grey Flandriasse, kus inglise väed võtsid osa võitlusest Hispaania vastu.

Niit katkeb ikka kõige hapramast kohast, ütleb vana kõnekäänd. Ehkki Grey ärasõit ajas Watsoni plaanid segi, ei tähendanud see veel läbikukkumist. Pealegi võis leida Grey jaoks ettenähtud osa täitjaks kellegi teise. «Hapraks» osutus hoopis teine koht, nimelt see, kus asus vandeseltslaste nõupidamistel tüse mister Brooksby, toosama, kelle abikaasa oli teda White Webbsis pärijaga õnnelikuks teinud. Lühidalt, Brooksby teatas kõik vandenõu üksikasjad Garnetile. Jesuiitide provintsiaal saatis omakorda minutitki kõhklemata oma alluva — isa Burnaby inglise piiskopi Richard Bancrofti juurde kõigi vajalike andmetega vandenõu ja vandeseltslaste asukoha kohta. See oli aga täpselt sama mis kanda vandenõust ette Robert Cecilile endale.

Raske oli võimsale ministrile teha paremat kingitust kui see ebaõnnestunud vandenõu, mis andis suurepärase ettekäände tugevdada repressioone katoliiklaste suhtes ja õiendada arveid rahulolematute aristokraatidega, kes astusid välja rahuläbirääkimiste vastu Hispaaniaga. Watson, Clark ja Brooke lõpetasid oma elu tapalaval. Teistele anti armu, kusjuures Copleyle ja jesuiitide nuhile Brooksbyle anti isegi nende õigused tagasi. Opositsioonilised aristokraadid — Grey, samuti Northumberland ja kuulus meresõitja Raleigh, kes mingil moel osalesid vandenõus — paigutati pikkadeks aastateks Towerisse. Cecil (ta oli selleks ajaks saanud Cranborne'i vikonti tiitli, peagi sai temast aga Salisbury krahv) kasutas jesuiitide teeneid, kuid ei näidanud üles mingit tänulikkust. Vastupidi, jesuiitide informeeritus rääkis ordu suurtest sidemetest ja mõjust Inglismaal, mis tuli peaministri arvates kõige otsustavamal kombel välja juurida.

Kaevamine

Samal ajal küpses teine vandenõu, mida jesuiidid ei kavatsenudki võimudele välja anda. Selle organiseerisid mõned katoliiklastest aadlikud. Nende hulgas oli ka rikas skvair Robert Catesby, Essexi nurjunud mässust osavõtja Catesby oli tormilised noorusaastad veetnud teiste aristokraatlike elupõletajate seltsis, tundes üsna vähe huvi usuküsimuste vastu. Oma protestantlike joomakaaslaste eest ta varjas, et oli katoliiklane. Kuid juba 1598. a., mil Catesby sai kõigest kakskümmend aastat vanaks, surid teineteise järel tema isa ja naine. Siis leidis aset tol epohhil sugugi mitte nii haruldane nähtus nagu kergemeelse ringiulaja muundumine usufanaatikuks, keda hõivas jäägitult mõte kiriku teenimisest. Kiriku käsutusse andis ta oma varanduse, oma mõõga, ja nagu peagi selgus — lapsest peale käsutama harjunud aristokraadi külma kõrkuse ning vandenõulase raevuka otsustavuse. Osavõtu eest Essexi mässust pidi Catesby maksma tohutu trahvi — üle 2500 naela. Indu täis Catesby pidas paavsti ennast ja jesuiite mitte küllalt usinateks ning otsustusvõimelisteks selles osas, mis puutus Inglismaa tagasipööramisse katoliikluse rüppe. Ta lootis seda püha sihti saavutada ühel hoobil.

Teine vandenõu esialgsetest organisaatoritest oli Thomas Winter, katoliku usku vaese aadliperekonna noorem poeg Worcesteri krahvkonnast, Catesby kauge sugulane ja lähedane sõber. Ka Catesbyl oli selles krahvkonnas valdusi. Oivalise haridusega Winter, kes rääkis prantsuse, itaalia ja hispaania keelt, sai vandeseltslastele omamoodi «välisministriks». Juhus tahtis, et just Thomas Winteri nimega osutusid seotuks tähtsad dokumendid, mille üle ka praegu, kolm ja pool aastasada hiljem, ei lakka vaidlused nende hulgas, kes püüavad tungida vandeseltslaste korterite, valitsuse kantseleide ja Toweri karmide maa-aluste vangikongide lahendamata saladustesse... Seni aga külastas Winter sageli White Webbsi, kus «mister

Thomast» tervitasid rõõmuga Garnet ja teised tolles jesuiitide varjupaigas elavad isikud.

Catesby kõrval sai vandeseltslaste juhiks Thomas Percy. Ta oli teistest vandenõust osavõtjatest märksa vanem, olles jõudnud juba 45-ndasse eluaastasse, kui suurem osa ülejäänutest alles lähenes või oli just ületanud 30-nda eluaasta piiri. Percy oli Northumberlandi krahvi, kõige suursugusema katoliku usku lordi sugulane, Inglismaa ajaloost tuntud aadlisuguvõsa järeltulija. Percyl oli tunduvalt kõrgem ühiskondlik positsioon kui tema liitlastel. Õukonnas liikudes võis ta kuulda uudiseid, mida oleks raske olnud hankida teisel teel. Lühikeste jalgade, pika, väljavenitatud kere, kühmus selja ja pikast ning laiast habemest raamistatud punase näoga aristokraati tunti varem kui löömameest ja trahterite ning teiste pealinna lõbustusasutuste alalist külalist. Ta oli laristanud läbi küllaltki suure osa oma varandusest ning teda tunti inimesena, kes usuasjadest suurt ei hoolinud. Kuid nagu Catesbyski, toimus ka temas järsk murrang ja endine priiskaja muutus patukahetsejaks, kes suretas paastudega liha ja järgis kuulekalt pühade isade — jesuiitide nõuandeid. Seda, et kuningas rikkus katoliiklastele antud lubadusi, võttis ta isikliku solvamisena, mille eest ta lubas sõpradele avalikult oma käega tappa James.

See inimene oli läbinisti vastuoluline. Percyde soo taltsutamatus ja loomupärane kõrkus seostusid kummalisel kombel kogenud sõduri külmaverelise arvestuse ja läbimõeldud tegudega. Äge katoliiklane, kes alles 40-aastaselt läks avalikult üle katoliku usku; harras usklik, kes ei peatunud kahe naise pidamise surmapatu ees; inimene, keda ühed pidasid jesuiitide tööriistaks, aga teised valitsuse provokaatoriks; võib-olla vandeseltslane, kes salakoosolekute külastamise vahepeal tegi veelgi salajasemaid visiite Robert Cecilile. Vandenõu paljude saladuste hulgas jäi suureks saladuseks ka üks selle peaorganiseerijaid Thomas Percy.

Ja lõpuks Guy Fawkes — vandeseltslastest küll kõige tuntum, aga kes tegelikult oli ainult teiste poolt kavandatud plaanide elluviija. Yorkshire'ist pärit Guy Fawkes teenis juba noorena Inglismaalt emigreerinud katoliiklastest koosnevas William Stanley rügemendis. Selle rügemendi ridades võitles Fawkes prantslaste vastu ja jõudis ohvitseri auastmeni. Pikka kasvu, süngeilmeline, tumepunase habemega otsustav ja vaimulike nõuandeile kuuletuv sõdur oli katoliikliku vandenõu organiseerijate jaoks ideaalne tööriist.

Meil on aga aeg tagasi pöörduda, et teada saada, kuidas tekkis ja milline eesmärk oli sellel vandenõul, mis Inglismaa ja salajase sõja ajaloos nii kuulus on. Kuid kohe tekivad ületamatud raskused. Peamised saladused viisid vandeseltslased endaga

hauda kaasa. Osa sellest, mis teatavaks on saanud, äratab kahtlust — ja mitte juhuslikult. Liiga võimsad olid isikud, kes tundsid huvi, et kogu tõde vandenõust ei saaks kunagi teatavaks. Nende tsensuurist käis läbi peaaegu kõik, mida me vandenõust teame, ja ainult sel kombel, et me eristame tõe tilkhaaval välja valedest või märkamatult, ent põhjalikult moonutatud teadetest, et me otsime puuduvaid lülisid kohtadest, mis olid neile isikutele kättesaamatud või tundmatud — ainult sel teel saab luua sündmustest kas või osaltki õige pildi.

Palju räägib selle poolt, et vandenõu idee pärineb Robert Catesbylt. Kas keegi viis ta sellele mõttele? Võib-olla oli see Thomas Morgan, endine Mary Stuarti agent Pariisis, kes sellest peale võttis osa jesuiitide arvukatest suurtest ja väikestest ettevõtmistest — alates korduvatest katsetest tappa Elizabeth kuni Flandrias tegutseva Inglise ekspeditsioonikorpuse ohvitseride deserteerima meelitamiseni, laagri prostituutide jälgimisest (neid kahtlustati salateadete edasiandmises Madalmaade mässajatele) kuni Hispaania kuninga asehalduri ja Hispaania vägede ülemjuhataja prints Alessandro Farnese enese jälgimiseni. Ka Farnese ise ei suutnud vältida Madriidi õukonna haiglast kahtlustamist. Üsna hiljaaegu oli kadunud Antverpeni ja Ostende kõrtsides aega parajaks teinud Morgan, et taas pinnale kerkida inglise piraatide edust üsna ärevusse sattunud Hispaania admiralide nõuandjana Sevillas ja et veel veidi hiljem sattuda ohtlike paleeintriigide punumise keskpunkti Pariisis. Eksisteerib versioon, et Morgan mõtles välja vandenõu plaani, mille ta teatas meile juba tuttavale Owenile, see aga omakorda tutvustas selle plaaniga Robert Catesbyt. Võimalik, et kõik oli just nii, kuid peab veel kord mainima, et sellest vandenõu versioonist olid huvitatud liiga mõjukad isikud, ja juba sellepärast tekitab see mõningaid kahtlusi. Pealegi oli vaevalt vaja tolle plaani leiutamiseks Thomas Morgani rahvusvahelise spionaaži kogemusi ja Oweni osavust, et veenda Catesbyt selle teostamine enese peale võtma. Piisab, kui meenutada üht sündmust, mis, tõsi küll, toimus enne Robert Catesby ja peaaegu kõigi vandeseltslaste ilmaletulekut, kuid millest kõik vandenõu kaasaegsed suurepäraselt teadlikud olid.

Umbes 40 aastat enne seda, 10. veebruaril 1567, pühapäeva öösel vastu esmaspäeva, raputas kohutav plahvatus Šotimaa pealinna Edinburgh'i kõiki hooneid. Õhku lendas väike maja Kirk o'Fieldis, kuhu Mary Stuart oli paigutanud oma teise mehe lord Darnley. Sellesama, kellele ta läks mehele äkilise tuju ajel ja kelle tühisusest ta sai aru juba peaaegu esimese kuu jooksul pärast abiellumist. Sellesama mehe, kes võttis osa lordide vandenõust tema vastu, kes juba ammu elas kindlas varjupaigas Glasgow's sõprade hulgas, kust ta võis iga hetk istuda

stardivalmis laevale ja Inglismaale põgeneda. Kõik teadsid, et Darnley on teel ees võimsal krahv Bothwellil, kuninganna armukesel, kes oli Mary täielikult oma mõju alla saanud. Bothwellile kuulekas Mary sõitis Glasgow'sse, mängis seal rumala mehega leppimiskomöödiat ja tema eest hoolitsemise ettekäändel — Darnley oli haigestunud rõugetesse — meelitas ta Edinburgh'i. Seal, üksikus majakeses Kirk o'Fieldis, külastas ta meest kõigest mõni tund enne katastroofi, et peagi tagasi sõita paleesse, kus kaks ustavat teenrit pulmi pidasid. Aga mõne tunni pärast tõmbasid tapmise uurimist teesklevad Bothwelli teenrid Kirk o'Fieldi varemete alt välja Darnley laiba, James I, Inglismaa ja Šotimaa tulevase kuninga isa surnukeha!

Muidugi pidi see eeskuju seisma tulevaste vandeseltslaste silme ees. Nende jaoks oli Mary Stuarti traagiline lugu üks kõige mälestusväärsemaid sündmusi hiljutises unustamatus minevikus. Seejuures on oluline lisada (edaspidi saab lugeja aru, miks see oluline on), et 10. veebruari 1567. a. sündmused pidid muidugi ka võimukandjate, eelkõige Robert Cecili silme ees seisma. Minister oli suurepäraselt ja detailideni kursis Mary Stuarti looga küll riigidokumentide, küll perekonnaarhiivi ja isiklike mälestuste põhjal.

Muide, juhtum Šotimaal ei jäänud ainukeseks. Tehti katseid lasta õhku hoone Antverpenis, kus pidasid istungeid Farnese ja tema nõuandjad, samuti valitsushooned Haagis. Niisamasuguse katse tegi Michael Mudie juba Elizabethi valitsemise ajal. Sõnaga, eeskujusid oli külluses, et läbi ajada ilma Morgani ja Oweni nõuanneteta, kui Catesbyl ja tema sõpradel tekkis mõte vabaneda James I-st, kes oli murdnud katoliiklastele antud lubadusi. Kujunenud rahvusvahelises olukorras võis taoline plaan ainuvõimalikuna näida. Selles pidid Catesby ja tema sõbrad veelkordselt veenduma, kui nende poolt Madriidi saadetud Thomas Winter tuli tühjade kätega tagasi. Tõsi küll, algul lubas Hispaania õukond aidata. Kuid peagi tuli teade Elizabethi surmast ja Jamesi troonile asumisest. Loodeti, et Inglismaa endine Hispaania-vastane poliitiline kurss muutub. Hispaanial ei olnud raha uue armaada organiseerimiseks ega olnud ka Felipe II-st, kes kuni surmani 1598. a. püüdles visalt saavutamatu sihi — Inglismaa alistamise poole.

Madriid tegi ilmselt panuse rahule. Seal arvati, et tunduvalt rohkem võib saavutada, kui raisata kesiseks jäänud kullatagavarasid altkäemaksudeks Cecilile, Northamptonile ja teistele James I favoriitidele, selle asemel et toetada, sest viimastel polnud võitluses võimu pärast õnnestunud isegi lühiajalist edu saavutada.

Ülestõusukatse ilma välismaise abita oli juba ette ebaõnnestumisele määratud. Kõik mäletasid täielikku fiaskot, mis

tabas hiljuti Essexit, aga viimasel oli olnud tunduvalt rohkem šansse edule kui Percyl ja Catesbyl. Katoliiklaste suhtes oli aastakümneid püsinud süüdistus, et nad tahavad troonile panna välismaalasi, Inglismaa vaenlasi — šotlannat Mary Stuartit, Felipe II või Hispaania printsi. Nüüd osutus katoliiklastel võimalikuks mängida puudutatud patriootlikel tunnetel, uue kuninga — šotlase ja tema kaasatoodud lemmikutehulga ebapopulaarsusel. Šotlasi peeti ju endiselt Inglismaa põlisvaenlasteks, neid ei vihatud sugugi vähem kui hispaanlasi või prantslasi. Kui oleks õnnestunud maad «uimaseks lüüa» teatega James I, tema vanema poja ning troonipärija Henry ja peamiste nõuandjate surmast, vahest oleks siis võimalik olnud ootamatuse momenti ära kasutades võtta kinni mõni kuninga nooremat lastest — prints Charles või printsess Elizabeth — ja luua nende nimel regentluse sildi all katoliiklik valitsus, mis teeb lõpu Šoti ülemvõimule? Aga eelnevalt moodustatud katoliiklikud aadelkonna maakaitsevägi ja Stanley emigrantide rügement, mis kiiresti Londonisse pidi toodama, oleksid andnud selle valitsuse kätte ka soliidse sõjalise jõu.

Nii või umbes nii võisid arutada vandeseltslased, vähemalt kui uskuda meie päevini säilinud dokumente. Aga kas neid võib uskuda või mitte, seda me veel näeme. Need plaanid näivad üsna fantastilistena, kuid vandeseltslased olid teoinimesed ja oskasid valitsevaid meeleolusid ning olukorda võib-olla paremini hinnata kui nende õpetlastest kriitikud, kes elavad nüüd, rohkem kui kolm aastasada pärast kirjeldatavaid sündmusi.

Aeg on aga jutustada, kuidas tekkis ja arenes vandenõu ise. 1603. a. novembris tulid Catesby kutsel ühte tema Londonis Thamesi ligidal asuvasse majja Thomas Winter ja John Wright, meile juba tuttava Thomas Percy naisevend. Ilma erilise sissejuhatuseta esitas Catesby neile oma plaani «juurutada ühel hoobil ilma igasuguse välismaise abita jälle katoliku usk» ja lasta sel eesmärgil õhku parlamendihoone. «Selles paigas,» kuulutas Catesby, «tegid nad meile igasugust kurja ja võib-olla on jumal ette määranud, et see paik neile karistuseks saaks.» Sõprade kahtluste peale märkis ta vaid: «Haiguse iseloom nõuab nii tugevatoimelist ravimit.»

Kuid et sõprade kõhklusi hajutada, tegi Catesby ettepaneku kontrollida veel viimast korda, kuivõrd arvestatav on Hispaania abi. Winter sõitis Flandriasse, kus Kastiilia vägede ülemjuhataja valmistus Londonisse sõitma, et sõlmida rahuleping Inglismaa ja Hispaania vahel. Arusaadavalt vabaneti Winterist tühjade, mitte midagi tähendavate lubadustega kosta inglise katoliiklaste eest kuningas Jamesi juures. Tõenäoliselt Flandrias kohtus Winter Oweni ja jesuiitidega, kellele ta esitas vandenõulaste plaanid. Me ütleme tõenäoliselt sellepärast, et meil

pole teisi tõendeid peale nende, mis on toodud dokumentides, need aga võivad olla mitteusaldatavad. 1604. a. aprillis tuli Winter tagasi koos ustava inimese — Guy Fawkesiga, keda oli talle soovitanud kolonel Stanley. Fawkes nimetas end Inglismaal muidugi väljamõeldud nime ja perekonnanimega — John Johnsoniks. Kahe nädala pärast tõmmati vandenõusse kaasa Londonisse sõitnud Percy. Aga veel mõni päev hiljem tõotasid kõik viis pealinna südamesse, Strandile kogunenud vandenõulast pühalikult hoida saladust, mitte reeta seltsimehi ega taganeda oma plaanidest. Seejärel kuulati naabertoas missat, mida pidas jesuiit — isa Gerard, kes selleks oli White Webbsist kohale sõitnud, ja käidi armulaual. Kas Gerard teadis, mida arutasid tema hingelapsed mõni minut enne seda, kui nad missat kuulama tulid? Nagu näeme, pole sellele küsimusele kerge vastata ja seepärast ootame järeldustega seni, kuni oleme tutvunud kõigi oluliste faktidega.

Pärast missat esitas Catesby üksikasjaliselt oma plaani. Enne seda oli ta kogunud andmeid Lordidekojaga külgnevate majade kohta. Traditsioonikohaselt viibib kuningas parlamendi istungjärgu avamisel. Edaspidise mõistmiseks tuleb meeles pidada, et hoonete asetus meenutas tähte H. Horisontaalne joon oli Lordidekoda, vasakpoolse vertikaaljoone ülemine osa — printsi ruumid, selle joone alumine osa oli parlamendi ametnike ja muu teenindava personali päralt. Parempoolse vertikaaljoone ülemise poole moodustas Maalikoda, kus toimusid Lordidekoja ja Alamkoja volinike nõupidamised. Majadest, mis moodustasid parempoolse vertikaaljoone alumise osa, pole mõtet rääkida, sest neil pole meie loos olulist tähtsust. Parlamendihoonetest umbes viiekümne meetri kaugusel voolas Thames. Lordidekoja alla võis tungida kas printsi ruumidest või parlamendi ametnike majadest. Printsi ruumid langesid loomulikult välja, jäid veel ametnike majad.

Lordidekoja hoone oli kahekorruseline. Lordidekoda ise hõivas ülemise korruse. Esimene korrus oli ilma eriliste tseremooniateta antud kaupmees Brightile söelaoks. Järelikult ei saanud vandenõulased viia püssirohtu vahetult Lordidekoja, vaid selle söelao alla. Aga eelkõige tuli leida võimalus üürida üks riigikassale kuuluvaist majadest, mis külgnesid parlamendihoonega ja kus, nagu juba märgitud, elasid parlamendi ametnikud. Kõige sobivama asetusega oli Venegr House, mille oli rendile võtnud keegi kuninga ihukaitsesse kuuluv John Whynniard. Muidugi ei saanud hiljaaegu armu leidnud mässaja Catesby kahtlust äratamata veenda Whynniardi vahetult parlamendihoone läheduses asuvat maja välja üürima. Tõsi, teener Thomas Bates, kelle Catesby oli saatnud üksikasju uurima, teatas, et Whynniard on maja üürinud kellelegi Henry Ferrersile, kelle

valdused Warwicki krahvkonnas asusid Catesby mõisate naabruses. Ferrers oli katoliiklane. Ja siiski ei tohtinud riskida, sest Ferrers oli ilmselt vanakatoliiklaste — jesuiitide vaenlaste poolehoidja.

Ainus inimene vandeseltslaste hulgas, kes võis üritada tähelepanu äratamata maja üürida, oli Thomas Percy, aristokraat, kes nagu majaomanikki teenis kuninga ihukaitses. Percy võttiski asja enda peale. Veenda Ferrersit, elatanud inimest, antikvaarsete harulduste kogujat, kes vähe linnas viibis, loovutama Venegr House'i üürimise õigust ei olnud raske. Kuid Ferrers teatas, et ta ei saa oma õigusi teisele isikule anda ilma Whynniardi nõusolekuta, viimane polnud sel ajal aga linnas. Percyl õnnestus Whynniardi naist veenda otsust vastu võtma enne mehe saabumist. Perenaist, kes ühtviisi muretses nii raha kui ka selle pärast, et mainitud maja elanik oleks väärt viibima Whynniardi majas, veensid suhteliselt suur summa, mida Percy nõustus maksma, ja tema kõrge positsioon õukonnas. Venegr House'il oli väike kõrvalehitis, kus elasid uksehoidja Gedeon Hibins ja tema naine; esialgu andis Percy maja valvamise nende hooleks. Majja asus alaliselt Guy Fawkes, kes figureeris endiselt Johnsoni nime all ja keda peeti Thomas Percy teenriks. Percy sõitis pealinnast sageli ära, sest täitis oma sugulase, Northumberlandi krahvi korraldust koguda makse viimase ulatuslike maavalduste rentnikelt.

Venegr House oli vandeseltslaste käsutuses ja ainult paks kivisein eraldas selle maja keldrit Lordidekoja keldriruumist. Ent Venegr House oli liiga väike ja asus liiga silmapaistval kohal. Sinna ei saanud märkamatult sisse viia ja hoida suurt püssirohutagavara, mida läks vaja parlamendihoone õhkulaskmiseks. Laoks valiti üks Catesby Londoni-maja, mis asus Lambethis jõe kaldal, Venegr House'i ligidal. Laohoidjaks sai Robert Keyes, kaua aega katoliiklasest lord Mordounti juures teeninud inglise vaimuliku poeg. Selles pealinna kärarikastest tänavatest kaugel asuvas majas tegid Keyes ja Winter kõik vajalikud ettevalmistused ja peitsid püssirohukotid kõrvalisse kohta jõesadamas. Seal seisvat paati polnud kõrvalt üldse näha. Vaevalt küll keegi pööras Londoni sügisõhtute külmas pimeduses tähelepanu üksikule paadile, mis mitu korda maabus Venegr House'i ligidal. Kord, tõsi küll, märkas üks parlamendihoonest töölt tulev teener paati ja inimesi, kes midagi maha laadisid ja Venegr House'i kandsid. Et aga nende hulgas oli ka uksehoidja Hibins, siis toimus asi ilmselt maja uue peremehe, mr. Percy teadmisel ja nõusolekul, kui aga asi nii on, siis kes võib lugupeetud õukondlasel keelata vedada enda juurde asju, mida süda lustib. Selle stseeni juhuslikule tunnistajale ei võinud muidugi pähegi tulla, et uksehoidja Hibins taipab toimuva mõtet niisama vähe ega tea, mida nimelt kandsid majja inimesed sõnaahtra ja sünge mister Johnsoni käsul.

Kuid kõik vandeseltslaste plaanid olid tehtud ilma maja tõelise peremeheta, kelleks oli riigikassa. Andes Venegr House'i rendile, jäi riigikassale õigus võtta see uuesti enda valdusse, kui tal seda vaja läheb. Ja niisugune vajadus tõepoolest tekkis. Maja näis sobivat selleks, et seal käratult läbi viia konverents, mis pidi arutama üsnagi ebapopulaarset projekti Inglismaa ja Šotimaa ühendamisest ühise kuningaga riigiks.

Hoop oli kohutav, ja Fawkes, kes sellest esimesena teada sai, saatis Thomas Winteri järele. Mida teha? Majja kokkuveetud püssirohu ja kaevamiseks vajalike laudade kiire koristamine ei tulnud kõne allagi. Jäi üle loota, et konverentsi kõrgetel külalistel ei tule pähe heita pilku hoone pimedasse, ebamugavasse keldrisse ja et teenrid pole uudishimulikumad oma isandatest. Arvestus osutus õigeks. Tulemusena toimusid läbirääkimised, millest Inglismaa poolel võttis osa Francis Bacon, kuulus filosoof ja hiljem Inglismaa lordkantsler, sõna otseses mõttes püssirohukottidel.

Siiski läks kõik rahulikult. Konverents lõpetas töö ja vandeseltslased said uuesti Venegr House'i peremeesteks. Fawkes isegi kindlustas seda maja võimaluste piires, et vajaduse korral mitmetunnilisele piiramisele vastu pidada. Pärast jäi ta valvesse, jälgides ümbrust ja olles valmis ohu korral häirekella lööma. Nendest ettevalmistustest hõivatud Fawkes ei võtnud algul osa kaevamisest, kuigi vandeseltslastest olid üksnes temal mõningad kogemused maa-aluste miinide paigaldamises. Ülejäänud nelik — Catesby, Winter, Percy ja veel üks vandenõust osavõtja Wright asusid vapralt tööle, kuid kõva kivivundament andis halvasti nende jõupingutustele järele. Olles harjunud käsitsema mõõka, mitte aga kangi, olid nad ilmselt oma jõudu üle hinnanud. Isegi appi kutsutud Keyes ja Cristopher Wright, John Wrighti väimees ei viinud asja edasi.

Kahe nädala jooksul jätkasid vandeseltslased visalt kaevamist. Kord kostis kivimüüritise tagant, mis kangekaelselt kangi ja labidate löökidele vastu pani, undamist. Oli proovitud kindlat abinõu — seina piserdati püha veega, millest tiheda sideme tõttu White Webbsiga puudust ei saanud olla. «Mustad jõud» siin järelikult mängus ei olnud, kuid lärm viis vandeseltslased mõttele, mis enne seda oli kuidagi tagaplaanile jäänud — aga mis siis, kui parlamendihoone näiliselt mahajäetud kelder ei olegi tühi? Kas võib olla kindel, et see ei ole mõne lao all? Sel juhul oleks kaevamine kasutu; vähe sellest, vandenõule lausa saatuslik. Ka alla tulnud Fawkes ei suutnud müra põhjust kindlaks teha.

Tuli minna luurele. Tarastatud õuel printsi ruumide ligidal

käisid mõned inimesed sisse ja välja väikesest uksest, mis viis ihaldatud keldrisse. Fawkesil ei olnud raske teada saada, et kaupmees Bright, kellele, nagu teame, oli üüritud esimene korrus ja ühtlasi ka keldrid, müüs oma söetagavara ja ühtlasi ka hoone üürimisõiguse kellelegi Skeenerile, kaupmehele King Streetilt. Järelikult tuli Skeenerit iga hinna eest veenda keldri üürimise õigust omakorda üle andma. Siis läks Percy uuesti mrs. Whynniardi juurde ja seletas talle, et ootab oma naist, kes ei ela Londonis. Et Venegr House'i tema päralejõudmiseks ette valmistada, tuleb osta kütmiseks küllalt sütt. Ühesõnaga, kas mrs. Whynniard poleks nõus rääkima mrs. Skeeneriga, et see soovitaks mehele üürida oma kelder temale, Percyle. Loomulikult ei saa mrs. Whynniard tema palvet täites kahju. Kakskümmend šillingit osutusid mrs. Whynniardile mõjuvaks vahendiks, aga Skeeneri puhul mängis niisamasugust osa ettepanek müüa oma üürimisõigus suure kasuga edasi. Asi oli korras. Madal keldriruum, mille võlvlagi tekitas palju pimedaid nurki ja urkaid, läks vandenõulaste käsutusse.

Varsti toodi Venegr House'ist ja Catesby majast Lambethis täiendavalt püssirohukotte, mis olid uudishimulike pilkude eest kaetud söe, kivide ja katkise klaasiga. Ettevalmistused olid lõpule jõudnud, aga aeg kavatsuste täideviimiseks polnud veel käes. Valitsus viis ilma nähtava põhjuseta parlamendiistungite järjekordse avamise üle 7. veebruarilt 3. oktoobrile 1605. a. Järelikult oli aega tegelda teiste vandenõu osade ettevalmistamisega. Fawkes läks Flandriasse, et leppida tegutsemisplaani suhtes kokku Oweni ja kolonel Stanleyga. Catesby ja Percy asusid organiseerima katoliiklaste väljaastumist, mis pidi aset leidma pärast vandenõu õnnestumist. Tuli mõelda ka uute inimeste kaasatõmbamisele vandenõusse kas või juba seepärast, et ettevalmistused nõudsid palju raha. Siiani oli neid finantseerinud Catesby, aga tema ressursid hakkasid lõppema. Catesby ja Percy said teistelt vandeseltslastelt ohtliku õiguse teatada oma äranägemisel vandenõu saladusest igaühele, keda nad lootsid enda poole võita. Sõites läbi oma sõprade mõisad, meelitas Catesby vandenõust osavõtjate ridadesse Thomas Winteri venna Roberti ja John Granti. Ülejäänutele ei avanud Catesby kõiki plaane, vaid püüdis saada neilt nõusoleku osavõtuks katoliiklaste kahe tuhande mehelisest vabatahtlikust ratsaväerügemendist, mida James oli Hispaania asevalitsejal Flandrias lubanud Inglismaa territooriumilt värvata. Nii näiteks tõmmati vandenõusse kaasa Robert Winteri naabrid Huntingdoni krahvkonnas onupojad Stephen ja Humphrey Littletonid. Üks Catesby liitlaste hulka võetutest oli ka Ambrose Rockwood, rikas skvair Suffolkist, kellel oli hobusekasvandus; talle kuuluvad esmaklassilised traavlid pidid vandenõu ajaloos oma osa mängima.

Aga millega tegelesid kogu selle aja White Webbsi lugupeetud elanikud? Sellele küsimusele pole kerge vastata, õigem, pole kerge täpselt vastata. Me teame, et White Webbsi saadiku isa Gerardi juures käisid armulaual esimesed viis vandeseltslast, pärast seda kui nad olid andnud truudusevande. Kuid nende kinnituse järgi oli jesuiit teises toas ega teadnud mitte midagi vandest. Seda väitis hiljem ka Fawkes ja isegi piinamine ei sundinud teda oma tunnistust muutma. Ja ikkagi on raske, väga raske kujutleda, et jesuiidid ei aimanud sel ajal midagi vandenõust, ehkki ei pidanud seda võib-olla eriti vajalikuks.

Muu hulgas on teada, et Catesby pidas Garnetiga vestlusi «moraali» teemadel ja arutles, kas õiglase eesmärgi nimel on lubatud tappa süütuid. See toimus 1605. a. juunis ja jutt oli formaalselt sõjast Flandrias, sellest, kas on lubatud purustada vaenlase kindlust, milles peale vaenlase võis asuda ka õigeusklikke katoliiklasi. Jesuiit vastas otsemaid, et seejuures puudub kavatsus tappa just katoliiklasi — neid tapetakse üksnes juhuse ajel. Kas keegi hakkab vastu vaidlema käe amputeerimisele, kui selle on läbi puurinud mürgitatud kuul? Amputeerimisel ei eraldata ju ainult mürgi läbi kannatada saanud koht, vaid kogu käsi ja sõrmed, mis on küll terved, kuid lahutamatult käega seotud. Edasi on selge, et Garnet esitas näiteid piiblist, kuid need jätame vahele, et lugeja kannatust mitte kurjasti tarvitada.

Üsna rahulolev vandenõu organisaator palus jesuiitide juhti see vestlus salajas hoida, kuni tema, Catesby, veel elus on. Ja isa Garnet täitis vastutulelikult tema soovi. Tõsi küll, pärast Catesby nii paljutähendavat märkust otsustas jesuiit kindlalt temaga veel kord kohtuda ja hoiatada läbimõtlematute ettevõtmiste eest. Kuid juhtus nii, et kohtumist ei toimunud. Oma kiiduväärsetest kavatsustest teatas Garnet tunduvalt hiljem, kui tema huvides oli visalt tõestada, et taolised õilsad plaanid olid tal tõepoolest olnud: Catesby võis ju jutuajamist Garnetiga kasutada uute liikmete värbamiseks, veendes kõhklejaid selles, et kirik toetab neid ja kiidab nende sammud heaks.

Juuli teisel või kolmandal nädalal pihtis Catesby nagu usklik katoliiklane kunagi vandenõust isa Tesemondile, viimane aga teatas sellest — jälle pihil — kuskil 23. ja 25. juuli vahel oma ülemusele Garnetile. Garnetilt ja üldse jesuiitide allikast lähtuvate kinnituste järgi oli jesuiitide juht kuuldust vapustatud, ja mõistis vandenõu plaani igati hukka, millest teatas ka Rooma, kuid ei saanud midagi teha, sest oli seotud pihisaladusega.

Raske on lõpuni aru saada neist pooltõe ja otsese vale põimingutest. Paavsti poliitika oli neil aastail mitmeti heitlik. Kõiguti vana varjamatu valitsusvastase vaenu ja katsete vahel hoida oma poolehoidjaid täielikus sõnakuulmises sellele valitsusele lootuses, et James I-st saab katoliiklane või vähemalt muu-

dab ta katoliiklastevaenulikke seadusi. (Tõsi, just 1605. a. suvel hakati neid repressiivseid abinõusid veelgi tugevdama.) Võib-olla näis ülestõusu plaan Garnetile ebareaalsena. Lõpuks on üsna tõenäoline, et jesuiitide tõendid kujutavad endast osavalt ja varem koostatud õigustavaid dokumente. Igal juhul on väide, et jesuiidid ei teatanud vandenõust seepärast, et ei saanud rikkuda pihisaladust, üsna ebaveenev. Taoline argument paneb muigama igaühe, kes ordu tegevusest teadlik on.

Varsti pärast seda, kui Garnet — isegi tema enese tunnistuse järgi — sai teada vandenõust, otsustas ta lahkuda White Webbsist. Nagu teistelgi reisidel, saatis teda muutumatult «mrs. Perkins» oma õega. Teenritele anti kõva käsk hoida maja alati valmis nende džentelmenide vastuvõtuks, kes varem olid võõruslahket pererahvast külastanud. Provintsiaal ja mõlemad daamid suundusid seejärel Gothursti Everard Digby, katoliku usku rikka maaomaniku mõisa. Sealt liikusid nad mõnekümne katoliiklasest mõisniku saatel Püha Winifredi allika poole Flintshire'is (Walesis), eelistades minna läbi Kesk-Inglismaa krahvkondade, kus tunduv osa elanikkonnast oli truuks jäänud katoliiklusele.

28. juulil teatas valitsus, et parlamendiistungite algus viiakse 3. oktoobrilt üle 5. novembrile. Uuesti Londonisse sõitnud vandenõulased tegid viimaseid ettevalmistusi. Fawkes ja Winter kontrollisid, kas püssirohi pole niiskunud, ja täiendasid selle tagavarasid. Catesby ostis hobuseid sildi all, et need lähevad vabatahtlike rügemendi tarvis. Samal ajal tõmbas ta vandenõusse kaasa meile juba tuttava Everard Digby, kellele usaldati katoliiklaste ülestõusu juhtimine selle oletatavas keskuses — Warwicki krahvkonnas, ja Francis Treshami, Catesby ning Winteri sugulase, kes oli katoliiklase lord Monteagle'i väimees. Tresham liitus vandenõuga pärast tõsiseid kõhklusi ja väga hilja — 14. oktoobril 1605. Treshami osa järgnevates sündmustes, ehkki see jäi paljus ebaselgeks, oli oluline ja seda tuleb meie jutustuses veel korduvalt puudutada.

Püssirohuvandenõu oli tegutsemisküps. Miin oli üles seatud ja Fawkes, kes pidi toime panema plahvatuse, oli juba pika süütenööri püssirohukottidega ühendanud. Veerand tunni jooksul, mis tulel miinini jõudmiseks kulus, pidi Fawkes lähedal ootava lootsikuni jõudma ja parlamendihoonest võimalikult kaugele sõitma. Jõel pidi Fawkesi ootama laev, mis oleks ta aegaviitmata Flandriasse toimetanud. Seal oleks ta saanud teatada Owenile ja William Stanleyle, et kauaoodatud tegutsemisminut on saabunud.

Parlamendiistungite alguseni jäi kümme päeva.

Õhtusöök Hoxtoni lossis

1605. aasta 26. oktoobri õhtul (see oli laupäev) läks lord Monteagle õhtustama Hoxtoni lossi, mille ta oli saanud oma naise, Elizabeth Treshami kaasavarana. Enne kuninganna Elizabethi surma oli lord Monteagle koos teiste püssirohuvandenõu tulevaste osavõtjatega olnud tegev Essexi mässus, mille eest teda sunniti tasuma laostavat trahvi rohkem kui 5000 naelsterlingi suuruses summas. Lord Monteagle oli lähemas või kaugemas suguluses paljude vandeseltslastega, sõbralikes suhetes Catesbyga, Francis Treshamiga, kelle õega ta oli abiellunud, Thomas Winteriga, kes teenis tema kaaskonnas, ja paljude teistega. Kuid pärast Jamesi troonileasumist teatas Monteagle kirjas kuningale, et soovib astuda anglikaani usku. Seejärel anti Monteagle'ile tagasi ta mõisad ja temast sai Lordidekoja liige. Selleks ajaks oli Monteagle juba võitnud Robert Cecili usalduse ja toetuse. Sellest ei pruukinud Catesby ja tema seltsimehed teada. Salajane asi sai ilmsiks alles rohkem kui kolm aastasada hiljem Cecilide perekonnaarhiivi hoolikal uurimisel.

Niisiis, 26. oktoobri õhtul läks Monteagle õhtustama Hoxtonisse. Tema külaliseks oli Thomas Ward, aadlik lord Montague' saatjaskonnast. Monteagle oli liitunud vandenõuga, ehkki mitte andnud vannet. Kui sõbralik eine oli täies hoos, tuli tuppa paaž, kes hoidis käes kirja. Paaži sõnade järgi oli kirja andnud talle tundmatu isik palvega toimetada see isiklikult lord Monteagle'i kätte. Too murdis pitsati lahti ja andis paberi Wardile palvega see kõvasti ette lugeda.

Selles kuulsas, väga uduselt koostatud kirjas soovitati Monteagle'il, kui elu talle armas on, mitte osa võtta parlamendiistungist, sest jumal ja inimesed on otsustanud karistada kurjategijaid «kohutava hoobi läbi». Ward luges kahemõttelise, ärevust tekitavaid vihjeid sisaldava kirja ette paažide ja teenrite juuresolekul. Viimased olid toimuvast seda enam üllatunud, et Monteagle tõusis kohe laua tagant ja käskis saduldada

hobused. Kell 10 õhtul, pärast meeletut kihutamist lendas ta vahus hobusel valitsushoone, Whitehalli ette. Vaatamata hilisele tunnile olid seal Cecil ise ja neli katoliiklasest lordi: Nottingham, Northampton, Worcester, Suffolk, kes kuulusid kuninga Salanõukogu koosseisu. Lordid olid tulnud Cecili juurde õhtust sööma, kuid hilisele ajale vaatamata polnud nad veel lauda istunud. Kiirustades saali astunud Monteagle ulatas salapärase kirja Cecilile. Kohalviibijad lugesid kirja läbi ja võtsid vastu otsuse kogu asi sügavas saladuses hoida ja enne kuninga saabumist mitte midagi ette võtta (kuningas oli Roystonis jahil ja pidi varsti pealinna tagasi tulema). Monteagle aga ei pidanud vajalikuks varjata seda otsust Wardi eest, kes kirja sisu juba nagunii teadis.

Pühapäeva hilisööl vastu esmaspäeva tormas Ward magava Winteri juurde ja jutustas toimunust. Koidikul otsis Winter ruttu üles jesuiidi Oldcorne'i ning John Wrighti ja kihutas koos nendega White Webbsi, kus asus Catesby. Kuid kangekaelne Catesby ei pidanud isegi pärast saatusliku teate saamist mängu kaotatuks. Ta ei uskunud, et vandenõu saladus on avastatud. Võib-olla, väitis Catesby, on see Francis Treshami intriigi tulemus, sest viimane oli äsja saanud suure päranduse ega varjanudki eriti oma uskmatust plaanitsetud asja edusse.

Tuli kindlaks teha, kas parlamendihoone keldrivõlvide saladus on avastatud, kas Cecil teab seal asuvast püssirohust. Catesby otsustas saata Fawkesi kontrollima asjade seisu. Winter märkis, et see on väga ohtlik ülesanne, kuid Catesby teatas süngelt, et hool püssirohu säilimise eest on Fawkesi kohustus ja peale selle pole teda vaja pühendada põhjustesse, mis kutsusid välja vajaduse täiendava kontrolli järele.

Kolmapäeva varahommikul suundus Fawkes pealinna ja pääses märkamatult keldrisse. Piisas ukse avamisest ja mõnest sammust, et lakata närveerimast. Kõik Fawkesi poolt osavasti tehtud märgid, mida tõenäoliselt oleks riivatud, kui keegi oleks keldris käinud, olid oma kohal. White Webbsi tagasi pöördunud Fawkes teatas, et miin on puutumata ja Cecili nuhid pole seda avastanud.

Kes aga läkitas saatusliku kirja?

Catesby kahtlustas endiselt Treshami. Neljapäeval Londonisse tagasi pöördunud Winter andis Treshamile edasi Catesby kutse kohtuda temaga järgmisel päeval. Catesby otsustas, et kui kohtumisel selgub Treshami reetmine, torkab ta tema kõhklemata pistodaga surnuks. Reedel, 1. novembril, küsitles Catesby visalt oma suguiast, kas mitte tema ei saatnud seda kirja ega murdnud seega vannet. Kui Tresham oleks hetkekski segadusse sattunud, oleks Catesby ta sealsamas tapnud. Kuid Tresham lükkas süüdistuse vihaselt tagasi. Muidugi oli Tresham jesuiitide õpilane, kuid Catesby ei suutnud uskuda, et ta võis kergelt suhtuda palveraamatul antud vandesse. Tõsi, Tresham ei varjanud oma arvamust, et valitsus teab vandenõu saladust ja et Catesby peab aegaviitmata Prantsusmaale põgenema. Kuid Catesby ei tahtnud ikka veel uskuda asja nurjumisse. Ta kuulutas, et jääb Londonisse, vähemalt kuni Thomas Percy saabumiseni, kes pidi tagasi tulema ringsõidult põhjapoolsetes krahvkondades, kus ta kogus rendist krahv Northumberlandi jaoks.

Kuid Catesby otsustas kontrollida Treshami siirust ja palus talt 200 naela relvade ning hobuste ostmiseks. Kui Tresham oleks juba valitsusega seotud olnud, siis vaevalt küll oleks ta julenud kompromiteerida end sellise abiga vandeseltslastele. Tresham lubas valmilt raha (tema hilisema seletuse järgi arvanud ta, et Catesby kasutab seda Prantsusmaale põgenemiseks). Öösel andis Tresham Thomas Winterile esimesed 100 naela ja vastuseks palvele muretseda ülejäänud summa võimalikult kiiresti lubas selle hankida laupäeval, 2. novembril. Tõepoolest, laupäeva õhtul sai Winter veel 90 naela; rohkem, nagu seletas Tresham, polnud ta suuteline nii lühikese aja jooksul muretsema. Tresham väitis uuesti, et tema arvamust mööda on vandenõu avastatud ja pakkus põgenemiseks oma jahti, mis seisis Thamesil.

3. novembril sai Winter veelgi halvemaid teateid. Ward teatas talle, et kuningas jõudis linna tagasi, luges Monteagle'ile saadetud kirja ja käskis Salanõukogu liikmeteks olevatel lordidel hoida kõike kõige suuremas saladuses. Anti käsk aegaviitmata ja märkamatult otsida läbi Lordidekoja hoone keldrid, eriti see osa, mis asus kuninga trooni all.

Catesby ja juba naasnud Percy kuulasid White Webbsis segaselt Winteri erutatud juttu. Kuid ka seekord polnud kindlust, et vandenõu on avastatud. Võib-olla ei otsita väga hoolikalt ja katva söe- ning lauakihi all ei avastata püssirohtu. Õhtul pöördusid vandeseltslased Londonisse tagasi. Fawkes laskus uuesti keldrisse. Miini polnud puudutatud. Märkamatult Whitehallini hiilinud vandeseltslased võisid veenduda, et seal polnud näha mingit erilist aktiivsust, mingeid häire tundemärke. Kõik oli vaikne. Veetnud rahutu öö kodudes, said Catesby ja tema sõbrad hommikul Fawkesilt teada, et keldris on kõik korras. Percy ostis kella — tollal polnud see just odav asi — ja saatis Fawkesile. Vandeseltslased läksid laiali kokkulepitud kohtadesse, aga Greenway ja Oldcorne lahkusid Londonist, et teatada uudistest Garnetile. Catesby läks White Webbsi, Percy krahv Northumberlandi juurde. Hobused hoiti valmis ja vandenõust osavõtjad võisid iga hetk jõuda kiiresti paika, mis pidi saama ülestõusu keskpunktiks.

Varsti pärast seda, kui vandenõulased olid jõudnud määra-

tud kohtadesse, ilmusid Lordidekoja hoone juurde lord-kammerhärra Suffolk ja lord Monteagle paaži saatel. Nad läksid keldrisse, kus neid tähelepanelikult jälgis Fawkes. Lord-kammerhärra küsis, kes ta niisugune on ja mis söehunnik see on. Fawkes vastas, et ta on mr. Percy teener ja tema isandale kuulub ka siia kuhjatud süsi. Suffolk tähendas midagi teravmeelset suurte ettevalmistuste kohta jõulupühadeks ja lordid, naerdes lõbusalt kogu selle ringkäigu ajal, läksid varsti minema. Naasnud kuninga juurde, kus viibisid Cecil ja veel mõned teised Salanõukogu liikmed, teatas Suffolk kahtlust äratavalt suurest söekogusest, mis oli varutud selle maja kütmiseks, kus Thomas Percy nii harva viibis. Suffolki üllatas ka Fawkesi välimus. Tema sõnade põhjal oli too pikka kasvu noormees, kes välimuse järgi on võimeline «meeleheitlikuks sammuks». Lord-kammerhärra märkis samuti, et Monteagle'i arvates oli kirja autoriks tõenäoliselt Percy. Võib-olla tahtis ta päästa Monteagle'it, arvestades neid siduvat tihedat sõprust.

Pärast Suffolki keldris käimist kiirustas Fawkes sellest Percyle teatama. Pimedal novembriööl silmitsesid vandeseltslased veel kord kaugusest palee- ja valitsushooneid. Kõik oli rahulik. Ilmselt ei James ega Cecil teadnud, mis neid järgmisel päeval ootab. Juba enne seda oli Fawkes kella ja laternaga keldrisse läinud. Laterna valgust ei olnud kõrvalt peaaegu näha. Seadnud valmis süütenööri, mida ta kavatses õigel ajal süüdata, läks Fawkes printsi ruumide taha tänavale...

Vaevalt oli ta välja jõudnud, kui tema juurde tormasid varitsuspaigas oodanud inimesed eesotsas rahukohtuniku Knyvetiga, kes oli saadetud keldrit uuesti üle vaatama. Minutist piisas, et vang, kelle käed kinni seoti, mõistis — kõik on kadunud. Knyveti küsimusele, mis ta siin teeb, vastas ta: «Kui te oleksite mind sees kinni võtnud, oleksin ma õhku lasknud teid, enda ja kogu hoone.» Knyveti käsul otsiti kelder hoolikalt läbi. Püssirohukotid avastati ja tehti kahjutuks...

Vandeseltslased hakkasid kiirustades pealinnast lahkuma veel enne seda, kui said teada vandenõu ebaõnnestumisest. Seda tehti kooskõlas nende plaaniga, mis nägi ette ülestõusu üheaegse alguse reas Kirde-Inglismaa krahvkondades. Varsti jõudis vandenõu juhtidele järele Rockwood, kes oli juba varem pannud tee äärde valvepostid traavlitega oma hobusekasvandusest. Rockwood tõi teate Fawkesi areteerimisest. Kui Catesby ja Percy jõudsid oma liitlase Digby lossi, oli sinna kogunenud juba rühm kohalikke mõisnikke, kes kavatsesid ülestõusust osa võtta. Kuid teade vandenõu läbikukkumisest röövis neilt mehisuse. Enamik neist lahkus kiirustades. Catesby ja tema sõbrad otsustasid põgeneda Walesi mägedesse ja õhu-

tada ülestõusule sealne üsna arvukas katoliku usku elanikkond.

Peagi algas tagaajamine... Holbeache House'is — Stephen Littletoni majas Staffordshire'is tegid vandeseltslased lühikese peatuse. Catesby ja mõned tema kaaslased katsusid kuivatada püssirohtu, mille nad jõest üle ujudes olid märjaks teinud. Kuivatamisel kukkus säde linale, kus oli püssirohi. Catesby ja tema sõbrad paisati mustade ja põlenud nägudega eemale. Püssirohukott lendas plahvatuse mõjul läbi katuseaugu välja. Enamik vigastamata jäänud vandeseltslasi, sealhulgas ka Digby ja Robert Winter, põgenesid. Ülejäänuid ümbritses peagi väesalk, mille oli kogunud krahvkonna šerif. Catesby ja Percy olid ühest lasust surmavalt haavata saanud, peale nende hukkusid veel mõned vandeseltslased. Käest haavatud Thomas Winter, Rockwood, Morgan ja Grant vangistati. Järgmiste nädalate jooksul võeti kinni teisedki püssirohuvandenõust osavõtjad. Neid ootasid Toweri kasematid, piinamine ja Londonisse ning teistesse linnadesse kõigi vandeseltslaste näitlikuks hukkamiseks püstitatud võllased.

Kuid uurimine, ülekuulamised ja piinamine ei teinud asja selgemaks, vaid, vastupidi, ajasid püssirohuvandenõu — ja võib-olla meelega — veelgi segasemaks.

Kaks isa Gerardit

Nii näiteks on alust oletada, et lord-kammerhärra visiit keldrisse Fawkesi juurde pole midagi muud kui väljamõeldis. Ja see — kui lugu nii oli — ei kujutanud endast kaugeltki juhuslikku väljamõeldist vandenõu aruandes, mille koostasid Cecil ja tema abilised, seda enam, et Suffolki ja Monteagle'i vaikimisele võis täiesti kindel olla, aga Fawkes ei saanud kellelegi enam mitte midagi teatada sellest, mis tegelikkuses aset leidis. Et aga mõista, miks valitsus niisugust väljamõeldist vajas, tuleb kõigepealt teha mõttes hüpe üle kolme sajandi — 17. sajandi algusest kanduda üle 19. sajandi lõppu.

Maailm oli selle ajaga tundmatuseni muutunud. Ammu olid minevikku vajunud lahkhelid, mis eraldasid inglise kodanlust ja paavstlust. Paavsti ustavad teenrid jesuiidid lülitusid kogu kirega võitlusse töölisklassi revolutsioonilise liikumise vastu ja muutusid kodanluse tervitatud abilisteks. Ainus häda oli selles, et nonde kasulike inimeste reputatsioon oli rohkem kui halb. Oli ju sellesama kodanluse paljusid põlvkondi kasvatatud juttudega jesuiitide salasepitsustest Inglismaa vastu, püssirohuvandenõust. Sellest rääkisid üksikasjaliselt kõigi ausate kodanlike ajaloolaste tööd. «Jeesuse Selts» oli otseselt huvitatud taoliste «arusaamatuste» likvideerimisest ja asus asja kallale ordule omase osavusega.

Lugeja pole tõenäoliselt veel unustanud isa John Gerardit, kelle juures vandeseltslased käisid armulaual pärast seda, kui sidusid end truudusevandega, ja kes poleks nagu midagi teadnud naabertoas antud vandest. Hiljem põgenes see jesuiit Inglismaalt ja koostas 1606. a. üksikasjalise, ehkki tõest kaugele jääva jutustuse püssirohuvandenõust. Rohkem kui kahe ja poole sajandi pärast avaldas teine jesuiit John Morris Inglismaal isa Gerardi jutustuse. Aga 1897. a. hakkas teine John Gerard, samuti «Jeesuse Seltsi» liige, juba täielikult ümber

lükkama traditsioonilist lugu Catesbyst, Guy Fawkesist ja nende liitlastest. Talle vastas kõige silmapaistvam liberaalne ajaloolane Samuel Gardiner, kes kaitses traditsioonilist versiooni. Gardineri autoriteet oli niivõrd suur, et arvukaid vastuväiteid, mida isa Gerard avaldas, lugesid vaid vähesed ja veel vähem leidus nende uskujaid. Kuid jesuiitide seeme kukkus ikkagi viljakandvale pinnasele. Oli käes XX sajand koos selle tormiliste revolutsiooniliste sündmustega. Inglise kodanlus muutus üha reaktsioonilisemaks, kasvas tema püüd ühineda ükskõik milliste liitlastega kirikliku reaktsiooni leerist. Pole midagi imestada, et jesuiitide versioonile sai osaks üha heatahtlikum suhtumine. Ja tõepoolest, meie päevini ilmub raamatuid, mis visalt püüavad veenda lugejat püssirohuvandenõu jesuiitide versiooni õigsuses.

Muidugi poleks jesuiidid olnud nemad ise, kui nende jutustus oleks koosnenud ühestainsast kergesti paljastatavast valest. Vastupidi, nagu näeme, oli selles palju niisugust, mille puhul vandenõu traditsioonilisė kirjelduse pooldajad silmad sulgesid. Jesuiidid andsid hoobi oma vaenlase kõige nõrgemasse kohta — katsele ühel või teisel määral ilustada Inglismaa tookordsete valitsejate palet, eelkõige aga Robert Cecili. Nad andsid hoobi soovile mitte tunnistada, mil määral aitasid vandenõu arengule kaasa provokaatorid, mil määral oli see vandenõu seotud kõikvõimsa ministri otseste huvidega, sest minister øtsis ettekäänet, et taastada täies ulatuses Elizabethiaegne katoliiklastevastane seadusandlus.

Kuid jesuiitide kaitsjad kinnitasid midagi enamat: kogu püssirohuvandenõu oli leiutanud Robert Cecil ise ja vastsündinud lapsukestena puhtad jesuiidid said Catesby plaanidest teada alles viimases staadiumis, nad olid südames hirmul ennekuulmatu teo pärast, kuid ei saanud midagi teha — nende huuli sulges pihisaladus. Et selles kõiges selgusele jõuda, pöördugem tagasi juba tuttavate sündmuste juurde.

Paljugi jääb siin arusaamatuks. Näiteks õõnestustööd ise, mida konspiraatorid tegid Venegr House'is. Valitsuse versiooni kohaselt saadi informatsiooni selle kohta üksnes areteeritud vandeseltslastelt, palju hiljem pärast tutvumist Monteagle'i kirjaga ja alustatud otsinguid. Kas on tõenäoline, et nende otsingute ajal ei avastatud pikka käiku lähedal asuvast majast, mis kuulus kuulsale püssirohuvandenõust osavõtjale Thomas Percyle? Kas ei tinginud valitsuse versiooni vajadus kinnitada, et vandeseltslased olid tehtud töö jäljed hoolikalt hävitanud, ja anda sellesamaga vastuvõetav seletus faktile, et keegi ei näinud käiku ennast?

Kuid see pole veel kõik. Mõelge, milline hunnik mulda tekib juba õige väikese augu kaevamisel. Kuhu jäi muld, mis

õõnestamise ajal välja kaevati? Väheusutav, et selline mullahulk võidi laiali puistata majaga külgnevasse tillukesse aeda, äratamata naabrite ja möödujate uudishimu nii rahvarohkes kohas nagu parlamendihoone-esine väljak. Üsna lähedal olid ju teised parlamendiametnike majad. Asja ei päästa ka Gardineri väide, et muld visati arvatavasti läheduses voolavasse Thamesi.

Veel salapärasem on püssirohuvandenõu puhul küsimus püssirohust endast. Nagu mürgiselt kirjutas teine isa Gerard, «kaob avastatud püssirohi ajaloost kohe pärast seda, kui valitsus oli selle avastanud». Vandenõu uurimisel jälgiti hoolikalt igasuguseid, sageli üsna tühiseid detaile, aga niisugune ülitähtis küsimus jäi — vaevalt küll juhuslikult — täiesti varju. Plahvatuse korraldamiseks oli vaja palju püssirohtu. Aga püssirohi oli 1601. aastast peale riigi monopol ja seda hoiti range kontrolli all Toweris. Püssirohu kulutamist jälgis Cecili lähedane sõber krahv Devonshire, aga samuti tema asetäitjad Carew ja Brookner. Kui hiljem tekkis seoses finantsküsimustega vajadus kontrollida püssirohukulu, lubati seda teha aastate vahemikus 1578 kuni 1604. Teisiti öeldes, uurimine katkestati just püssirohuvandenõu aastal. Paberid püssirohukulu kohta 1604. aastal olid hiljem kaotsi läinud.

Veel üks detail. Valitsuse esimestes aruannetes räägiti siseuksest, mille võti oli valitsuse käes ja mille kaudu sai minna keldrisse, kus peitus püssirohi. Vastavalt esimesele aruandele sattus sir Thomas Knyvet just selle ukse kaudu «juhuslikult» keldrisse ja kohtas seal Fawkesi. Järgmises aruandes uks kadus, kuna see ei olnud kooskõlas väitega, et valitsus ei teadnud vandenõust veel midagi. Selle asemele ilmus lord-kammerhärra visiit. Vastandlike andmete tulemusena teatati, et Fawkes areteeriti keldris, või tänaval keldri juures, või koguni tema oma korteris.

Kuid läheme edasi. Suur osa sellest, mis vandenõu kohta teada on, põhineb varsti pärast selle avastamist trükitud valitsuse ametlikul aruandel. Et aruanne aga paljudes olulistes punktides tõele vastu käib, selles ei saa kahtlust olla. Vaielda võib ainult selle üle, millistes küsimustes ja mil määral aruanne tõde moonutas. Aga millel põhineb aruanne ise? Kõigepealt areteeritute tunnistustel, mis enamikus anti piinamistel või piinamisähvardustel (ametlikult piinati ainult Guy Fawkesi, kuid Cecili kirjavahetusest avastati tõendid, et piinati ka teisi süüaluseid). Teadlased uurisid tähelepanelikult ülekuulamiste protokolle ja veendusid, et ülemkohtunik Coke «parandas» tihti oma käega tunnistusi, kriipsutades maha millegi poolest «ebamugavatena» näivaid kohti ja pannes asemele talle vajalikke fraase. Enamikul juhtudel on nende puhastuste ja juurdekirjutuste põhjused üsna läbipaistvad, kuid mitmetes vähetähtsates kohtades jäävad Coke'i motiivid mõistatuslikeks, mis veelgi enam mähib säilinud ülekuulamisprotokollid puiklemiste ja valede ebaselguse uttu.

Kuid see pole veel kõik. Kõige olulisem vandenõu ajaloost ja vandeseltslaste plaanidest sai teatavaks pihtimusest, mille vanglas kirjutas Thomas Winter, ainus, kes püssirohuvandenõu juhtide hulgast ellu oli jäänud. See aga on dokument, mille ümber tiheneb kahtluste vari. Et neist kahtlustest rääkida, tuleb meil ajutiselt üsna kaugele kõrvale põigata.

Phelippes ilmub uuesti

Lugeja pole arvatavasti unustanud Thomas Phelippest, kes Babingtoni vandenõu ja Mary Stuarti protsessi puhul nii suurt osa mängis, toda väikest kasvu rõugearmilise näoga lühinägelikku värdjat? Todasama osavat šifreerijat ja erinevates keeltes kirjade võltsijat, keda Walsingham nii kõrgelt hindas? Tõsi küll, Cecil pidas võimalikuks vana spioon pensionile saata. Saades suurepäraselt aru, milles on asi, kirjutas Phelippes James I-le truualamliku kirja, veendes viimast, et temal, väikesel inimesel, polnud mingit pistmist kuningliku kõrguse ema hukkamisega. Tema, Phelippes, tegeles ainult kirjade dešifreerimisega valitsuse käsul. Aga ehkki kuningat sai kõige vähem süüdistada ülemäärases kiindumuses ema mälestusse, meeldis talle siiski jälgida välist kombekust, ja Phelippesi petitsioon jäi vastuseta.

Seejuures ei loobunud eruspioon, kel Londoni sadama valitsuses oli tulus koht, lootusest võita Cecili tunnustus ja uuesti tema juurde tööle asuda. Jälgides tähelepanelikult saabuvaid ja lahkuvaid reisijaid, tajus Phelippesi kogenud pilk, õigemini haistis tema kui professionaalse spiooni treenitud vaist küpsevat vandenõu. Aga kord juba jälgedele sattunud, ei saanud ta enam pidama ja otsustas oma kulu ning kirjadega uurimist alustada.

Sel eesmärgil kavatses Phelippes sõlmida salakirjavahetuse emigrantide tunnustatud juhi ja paljude vandenõude organisaatori Hugh Oweniga Brüsselis. Kirjavahetus jäi ühepoolseks, kuna niisamavõrd kogenud intrigaan Owen kahtlustas kirju, mis tulid kelleltki «Vincentilt» (nii allkirjastas Phelippes oma saadetisi). Kuid selline takistus ei võinud vana kirjadevõltsijat muidugi peatada ja ta võttis suuremeelselt enda peale ka Oweni vastusläkituste loomise. Owen figureeris nime «Benson» all.

Phelippes ei arvestanud vaid üht: ka Robert Cecil oli läbi

teinud Walsinghami kooli. Võrreldes «Vincenti» ja «Bensoni» kirju, sai Cecil kohe aru, milles asi on. 1605. a. jaanuaris käskis vihane minister areteerida spioon ja tuua ta viivitamatult enda juurde. Phelippes tunnistas ruttu kõik üles. Kurtes kibedasti oma vaesuse üle, avaldas spioon veel ühe ootamatu tegutsemismotiivi: ta tahtis Madriidi õukonnaga seotud oleva Oweni kaudu kasutada raha, mida Hispaania Londoni-saadik nii heldelt puistas, et tugevdada hiljaaegu sõlmitud rahu pooldajate parteid! Kui Londoni sadama teenistuja oleks vaid teadnud, et äraarvamata rikas Cecil oli ka siin temast ette jõudnud, sest oli kohe pärast rahu sõlmimist vastu võtnud pensioni Hispaania valitsuselt, kellele lubas avaldada Inglise riigisaladusi! Aga nagu ütleb Rooma vanasõna: «Mis on lubatud Jupiterile, see ei ole lubatud...» Ühesõnaga, Cecil käskis Phelippesi omavolilise sekkumise eest riigiasjadesse Gate House'i vanglasse saata, kuhu viimane jäigi kuni kevadeni. Oma jõudeaega täitis mees kahetsuskirjade ja armuandmispalvete kirjutamisega. Phelippes tõotas, et ta «ei soovi midagi rohkem, kui võimalust osutada Teile (s. t. Cecilile — *J. T.*) mingi teene».

Seekord vana spioon ei valetanud. Pärast vanglast vabanemist oli Phelippes laostunud mees. Ta unistas ainult Cecili juurde tööle asumisest, et parandada oma majanduslikku olukorda. Selle asemel areteeriti ta 1606. a. jaanuaris, mõni päev enne kohut püssirohuvandenõust osavõtjate üle uuesti ja paigutati Towerisse.

Tolle teise aresti eellugu, mis ilmus päevavalgele alles meie päevil (Cecili arhiivi publitseerimise tulemusena), väärib peale kõige muu tähelepanu veel selle poolest, et iseloomustab Inglismaa faktilise valitseja «töövõtteid». Kui Phelippes teenis Walsinghami juures, töötas temaga koos veel teinegi kogenud kirjade võltsija ja elukutseline spioon Thomas Barnes, kes muu seas proovis valitsuse ülesandel võita Hugh Oweni usaldust ja saada tema agendiks. Erinevalt Phelippesist oli Barnes 1605. a. veel teenistuses.

Just aasta lõpul tegi Barnes Cecili otsesel käsul järele Phelippesi kirja Owenile. Mõne päeva pärast anti Barnesile kätte välispass, millele Cecil ise oli alla kirjutanud. Pass oli välja antud Thomas Wilsoni, Cecili ühe sekretäri nimele (on jäänud selgusetuks, kas Barnes ise polnud Inglismaal seesama «sekretär Wilson»). Andnud Barnesi-Wilsoni passile allkirja, kirjutas Cecil tolsamal päeval oma käega erakirja Doveri komandandile sir Thomas Fane'ile. Kirjas kästi suurima saladuskatte all, ilma igasuguse lärmita areteerita inimene nimega Thomas Wilson, kes kavatseb maalt lahkuda. Ja Wilsoni suureks pahameeleks ta areteeritigi, vaatamata tema vannutava-

tele kinnitustele, et on juhtunud mingi eksitus ja et ta tegutseb täpses vastavuses kõikvõimsa ministri peasekretäri Levinus Moncki käskudega. Vastavalt instruktsioonidele paigutas Fane Wilsoni üksikkongi, aga äravõetud kirjad saatis Londonisse Cecili ja lord Northamptoni nimele (viimane oli kuninga asevalitseja mõningates lõunapoolsetes linnades, kaasa arvatud Dover).

Kogu nõks oli selles, et esimest korda ei areteeritud Phelippest mitte Cecili, vaid Northamptoni käsul. Nüüd andis Northampton, kes ei kahtlustanud intriigi, käsu Phelippes teist korda areteerida. Seega ühelt poolt isoleeris kaval minister Phelippesi täielikult, teiselt poolt aga võis teha näo, et arest on tehtud ilma tema, Cecili teadmiseta ja osavõtuta. Samal ajal polnud Barnesi areteerimine ministri vaatekohalt samuti liigne karistus sellele agendile. Barnes vabastati peagi ja tal lubati sõita Flandriasse, kuhu ta ka läks, veendes Cecili palju kordi oma truuduses ja andumuses ametiasjadele.

Seni istus Phelippes kindlalt Toweris. Aga nagu ammu teada, pole head inimesed maailmast kadunud. Endise spiooni saatusele tundsid kaasa kaks meest, kes tavaliselt vähe sentimentaalsusse kaldusid. (Ja see «hool» näib juba teadaolevate faktide valguses eriti paljutähendav.) Phelippesist hakkas kahju kahel tema — võiks öelda — kaasteenistujal: Levinus Monckil ja Toweri komandandil sir Williame Wade'il, keda tunti kui vangide julma piinajat ja provokaatorit. Hiljem vallandati ta sellelt töökohalt, sest ta varastas briljandid, mis kuulusid kuninga ühele vanglasseheidetud sugulasele. Järelikult, vähe sellest, et Phelippes isoleeriti, ta pandi ka olukorda, millest ainus väljapääs oli osutada Cecilile hiiglasuur teene. Monck ja Wade juba kostsid tema eest Cecili juures. Ei tohi unustada ka seda, et kuni 1606. a. jaanuarini võis Cecil kasutada Barnesi teeneid, kes hiljem saadeti hoolitsevalt Flandriasse, nii nagu Phelippes Towerisse. See oli just aeg, mil kohtule esitati Thomas Winteri «Pihtimus».

Thomas Winteri tunnistuste mõistatus

Kas see pihtimus on võltsing? 8. novembril võeti Winter Holbeache House'is kinni. Nool haavas tema paremat kätt ja seepärast ei saanud ta end kaitsta (kui «Pihtimust» uskuda, siis sai ta lahingus veel teisegi haava ning hiljem löödi talle veelgi mõned haavad). Tagajärjeks oli, et Winter ei valitsenud paremat kätt ja esimese ülekuulamise ajal Worcestershire'i šerifi juures ei saanud ta oma tunnistustele alla kirjutada. Kuid nädala pärast, 21. novembril, teatas Wade Cecilile, et Toweris asuva Winteri käehaav on sedavõrd paranenud, et ta kavatseb üles kirjutada kõik, mida teatas ministrile veidi varem toimunud vestluse ajal, ja samuti selle, mida tema, Winter, suudab täiendavalt meelde tuletada.

«Pihtimuse» originaal on kuhugi kadunud ja kõik katsed seda arhiividest leida on seni tagajärjetuks jäänud. See originaal pidi olema aluseks kümne lehekülje pikkusele «Pihtimuse» tekstile, mis on dateeritud 23. novembriga aastal 1605. Selle dokumendi kirjutaja käekiri meenutab Winteri käekirja niisugusena, nagu see oli enne haavatasaamist. Kuid kirjas on detail, mis teeb kohe valvsaks. On teada, et nimede õigekirjutus polnud tollal veel eriti range (tuletame meelde, et tol ajal elanud Shakespeare'il on säilinud palju nimekujusid, mis on korduvalt andnud põhjust kõige erinevamateks, sageli fantastilisteks oletusteks ja teooriateks). Üldiselt öeldes oli ühe ja sama nime erinev kirjutamisviis XVII sajandi algul pigem erand kui reegel. Kõigis säilinud allkirjades, mis ei tekita kahtlusi tõepärasuse suhtes, on Winter muutmatult ja alati väga täpselt alla kirjutanud «Wintour». «Pihtimuse» tekstis seisab allkiri «Winter», nii nagu tavaliselt kirjutasid Winteri nime teised, mitte aga tema ise. «Pihtimuse» allkirjade võrdlemine teiste Winteri säilinud autograafidega peaaegu välistab võimaluse, et allkiri tuli niisugune seetõttu, et sulg libises

juhuslikult paberil ja kaks tähte «ou» muutusid «e»-ks. Muidugi pidanuks võltsija samuti püüdma Winteri allkirja täpselt järele teha. Ent võltsija eksimine on siiski tõenäolisem kui Winteri enese viga.

Originaaliks peetava «Pihtimuse» tekstist, mida säilitati Cecili arhiivis, tegi Levinus Monck koopia, mis esitati kuningale. James tegi selle äärtele mitmesuguseid märkusi, näidates muu hulgas ära ühe talle ebaselgena tunduva fraasi, mis pärast ümber tehti. Seda Moncki tehtud koopiat hoitakse Riigiarhiivis ja see avaldati valitsuse ametlikus aruandes.

Pöördugem aga tagasi oletatava originaali juurde, mis on võib-olla lihtsalt võltsing või originaalina esitatud enamvähem ümbertöötatud koopia. Esimese lehekülje ülaservas on kohtunik Coke'i iseloomuliku käekirjaga kuupäev 23. november miskipärast asendatud 25. novembriga (ehkki Moncki koopias oli jäänud kuupäev 23. november). Et see polnud juhuslik viga, seda näitab asjaolu, et «Pihtimuse» algusesse ja lõppu tegi Coke spetsiaalsed juurdekirjutised, mis teatavad, et käesolev dokument sisaldab Thomas Winteri ülestunnistust vandenõu uurimise komisjoni ees, et see on tehtud vabatahtlikult 25. novembril ja kirjutatud tema oma käega selsamal päeval. Ehkki pole mingeid tõendeid, et Winter tõepoolest tegi selle ülestunnistuse komisjoni liikmeteks olevate lordide ees, on neid lorde Moncki koopias kõiki Cecili käega hoolikalt meenutatud kui tunnistajaid. Nende allkirjad puuduvad.

23. novembriga dateeritud Moncki koopias on servadel kaks lühikest ja vähetähtsat lisa. Need sarnanevad kuninga märkustega, mis too tegi trükiväljaande jaoks. Kuid niisamasugused ääremärkused leiame «originaalist» ja seejuures kirjutatud sama käekirjaga mis ülejäänud tekstki! Ilmselt olid need märkused originaalis tehtud pärast seda, kui «Pihtimus» Towerist Moncki juurde koopiate tegemiseks oli saadetud. Vähe tõenäoline, et originaal pärast kopeerimist Winterile tagastati käsuga sisse viia need muutused, millel praktiliselt polnud mingit olulist tähtsust. Vastupidi, pidades «originaali» võltsinguks, on kerge oletada, et võltsija tegi täiendusi vastavalt märkustele, mida koopiasse olid teinud ülemused.

Lõpuks on säilinud mõnerealine katkend Thomas Winteri teisest tunnistusest 25. novembrist, mis puudutab tema sõitu Hispaaniasse 1602. a. Selle alla on kirjutatud «Wintour». Ja mis eriti huvitav: hiljaaegu avastati Cecili paberite hulgas Wade'i kiri 25. novembrist, milles ta teatab, et Winter andis tunnistusi oma tegevusest Hispaanias, mis tema enda poolt on paberile pandud. Kirjale on lisatud kahelehekülgjeline tunnistus Winterilt, mille allkiri on «Wintour». Kuid kogu kirja tekst on kirjutatud ilmselt sama käega nagu «Pihtimuse» «originaalgi». Veel enam, sellesse tunnistusse on lülitatud veidi muudetud vormis ka katkend tõepoolest Winteri oma käega kirjutatud tekstist. Teisiti öeldes, mingi Winteri tunnistus oli muudetud kujul ümber kirjutatud teise isiku poolt, kes tegi järele areteeritud vandeseltslase käekirja, ja selle dokumendi lõppu oli Winter kas sunnitud oma allkirja andma või oli seegi võltsitud.

See 25. novembril fabritseeritud tunnistus lubab, vähemalt tunduva tõenäosusega, teha järelduse, et «Pihtimus» on võltsing. Me ütleme «tunduva tõenäosusega», sest lõplike järelduste tegemiseks on vaja korraldada kõigi mainitud dokumentide käekirjade põhjalikum uurimine.

Tuleb teha ainult üks reservatsioon — isegi meie poolt kindlaks tehtud võltsija töömeetodid räägivad selle poolt, et ta ei «leiutanud» tunnistusi, vaid tegi areteeritu tõelised sõnad ümber vastavalt Cecili vaadetele ja kavatsustele. Ja raske on ka oletada, et asi oli teisiti — muidu oleks võltsing olnud liiga jäme ja kaasaegseid vaevalt küll eksitusse viinud. Pealegi polnud niisuguse täieliku asendamise järele vajadust — tarvis oli vaid välja jätta see, mida Cecili huvides varjata tuli, ja sisse panna see, mida ta vandeseltslaste kaela ajada tahtis.

Vaevalt on ilma tõelise originaalita võimalik kindlaks teha neid juurdepanemisi ja vahelejätmisi. Jääb üle suhtuda Winteri «Pihtimusse» äärmise ettevaatusega, eriti nendesse kohtadesse, mida Cecilil oli ilmselt kasulik teksti viia. Kuid «Pihtimuseta» siiski läbi ei saa, kuna üksnes selle abil võib püssirohuvandenõu ajaloost mingil määral seostatud ettekujutuse saada. Aga selles, et vandenõu olemas oli, pole mingit alust kahelda. Teine küsimus on, milline osa oli selle organiseerimises valitsuse provokatsioonil.

Kui «Pihtimust» mitte uskuda

Kui Thomas Winteri «Pihtimuse» ehtsust ei usuta, võib paljude püssirohuvandenõust osavõtjate tegevust hoopis teises valguses näha. Näiteks Venegr House'i üürimine võis olla lihtsalt Thomas Percy soov, sest ta tahtis endale korterit kuninga õukonna ligidal. Maja üüriti 24. mail, aga 9. juunil sai Percy lord Northumberlandi eestkostmisel õukonnas ameti, millest ta oma mõjuka sugulase kaudu muidugi juba eelnevalt teadis. Isegi Fawkesi kodumaale tulekul võis hoopis teine tähendus olla. Kuudel, mil katoliiklaste tagakiusamine nõrgenes, pöördus suur osa emigrante Inglismaale tagasi. See aga, et Fawkes võttis endale Johnsoni nime, võis olla ettevaatusabinõu, mida kasutasid muide paljud emigrandid ja mitte põhjuseta.

Kuid vandenõu olemasolu faktis endas kahelda ei saa ja seepärast pole ka põhjust kahelda, et Winteri «Pihtimuse» järgi koostatud lugu vastab tervikuna üldjoontes tegelikkusele.

Ent tekib küsimus, kas on õigus neil katoliiklastest autoreil, kes otseselt osutavad Cecilile kui vandenõu organiseerijale. Nad viitavad sellele, et niisugune oli valitsuse tavaline süsteem (näiteks Babingtoni vandenõu organiseerimisel). Pole kahtlust, et õigel ajal avastatud püssirohuvandenõu oli äärmiselt suur teene Cecilile. See lubas tal järsult suurendada oma mõju kuningale, sundida viimast loobuma mõttest pehmendada katoliiklastevastaseid seadusi, mille poole püüdis James ja mis oli absoluutselt vastuolus Cecili ning tema seljataga seisva protestantliku aadli huvidega. Aga mis võis olla parem avastatud vandenõust, mille eesmärgiks oli tappa kuningas, troonipärija, enamik riigi kõrgemaid ametnikke ja luua selle asemel katoliiklik valitsus?

Mis teed pidi võis Cecil, kui ta oli kogu asja organisaator, sisendada Catesbyle mõtte vandenõust? Vastus tuleb sedamaid

keelele — ainult lord Monteagle'i kaudu. Vähe sellest, et tollele endisele mässajale andeks anti, ta oli ministri juures ilmselt heas kirjas ja alatistes sidemetes viimasega. On üks väga oluline detail, mis sellise oletuse kasuks räägib.

Parlamendi istungjärgu algus 1605. a. sügisel ei pidanud juriidiliselt olema uue parlamendi avamine, vaid ainult vana parlamendi ajutiselt katkestatud istungjärgu uuendamine. Sellise uuendamise puhul pole kuninga kohalviibimine ette nähtud. 1605. a. otsustas James rikkuda reeglit, sest parlamendil seisis ees ülitähtis küsimus — seadusandlik ühinemine Šotimaaga. Sellest kuninga otsusest teadis kitsas isikutering, sealhulgas ka Monteagle, šotlastega uniooni tingimusi arutanud Inglise delegatsiooni liige. Kui ei oleks teatud, et kuningas on otsustanud viibida parlamendi töö taasalgamise juures, ei oleks olnud ka püssirohuvandenõu. Tõenäoliselt sai Catesby sellest teada Monteagle'ilt.

Sellele järeldusele pole vaja omistada erilist tähtsust. Monteagle võis kuninga otsusest teatada oma sugulasele ka ilma igasuguse tagamõtteta. Catesby, kes liikus rikka *gentry* hulgas (ehkki mitte õukonnas), võis ka teiste, meile tundmatute teede kaudu saada andmeid selle kohta, et James kavatseb isiklikult osa võtta parlamendiistungite taasalustamise tseremooniast.

Kõik on küll nii, aga jääb faktiks, et Monteagle oli Cecili spioon ja sai vandenõust teada palju varem, kui mängiti komöödia kirja saamisega Hoxtoni lossis. Aga et kiri oli varem plaanitsetud etendus, selles pole vaja kahelda. Me ei räägigi sellest, et teine stseenist osavõtja — Thomas Ward, kelle Monteagle kutsus õhtust sööma ja kellel ta palus saadud kiri valjusti ette lugeda, oli tõenäoliselt samuti Cecili salaagent. Stseen ise oli ilmselt arvestatud selleks, et dramaatilises vormis näidata, mil viisil sai mittemidagiaimav valitsus esmakordselt vandenõust teada. Peale selle pidi ministrite nõmedus rõhutama fakti, et kuningas sai kirja udusest mõttest otsekohe aru. Kõik see lõi vajaliku fooni Jamesi «jumalikule, hingestatud tarkusele». Taoline sündmuste kujutamine meelitas kuningat, kes oli oma vaimsete võimete suhtes enam kui heal arvamisel. Robert Cecili huvides ei olnud veenda oma monarhi lahti ütlema sellest meeldivast eksitusest.

Iseloomulik fakt. Paljukogenud minister ei olnud harjunud kedagi täiesti usaldama, sealhulgas muidugi mitte ka Monteagle'it. Ja me saamegi teada, et üks tema spioonidest, keegi Gage, Francis Treshami naaber, pöördus viimase poole sõbraliku ettepanekuga välja rabelda rahalistest raskustest, milles see oli kuni päranduse saamiseni, sel teel, et temast saaks Cecili salaagent. See oli ilmne katse luua täiendav informat-

siooniallikas Monteagle'i ja tema sugulaste — vandenõust osavõtjate suhete kohta.

Francis Treshamist ei saanud Cecili agenti. Pole ka otseseid tõendeid selle kohta, et just tema saatis Monteagle'ile kirja, milles teda kahtlustasid Catesby ja Winter. Kuid seejuures jääb Treshami osa paljuski mõistatuslikuks. Veel mitu päeva pärast Fawkesi areteerimist ja teiste vandeseltslaste põgenemist jäi ta Londonisse ja mõningate andmete järgi pakkus isegi oma teeneid põgenike otsimisel. Ehkki Fawkes varsti piinamise all antud tunnistustes nimetas teiste vandenõust osavõtjate seas ka Treshamit, ei andnud valitsus nelja päeva kestel käsku tema areteerimiseks, aga tema omakorda käitus nagu inimene, kes ei karda võimusid. Tresham areteeriti alles 12. novembril. Tema käitumist vandenõu avastamise eel võib seletada oletusega, et ta proovis suusõnal hoiatada Monteagle'it (ja oma teist väimeest — katoliiklast lord Stourtonit) parlamenti minemise eest ja vestluse käigus sai aru, et valitsus teab vandenõust. Aga võib-olla teadis Tresham liiga palju Monteagle'i osast ja pidas seda oma julgeoleku garantiiks. Valitsus omakorda kõhkles samuti, kas areteerida Tresham, kuid otsustas lõpuks, et tema vabadusse jätmine on ohtlikum. Treshami tunnistustest on kellegi hoolikas käsi maha kustutanud igasuguse vihje Monteagle'ile. Ja ikkagi oli Tresham ilmselt ülearu ohtlik vang, selleks et tema üle oleks võinud nagu teiste vangide puhul avalikult kohut mõista.

Treshami noorema venna korteris korraldatud läbiotsimisel — seal elas ka Treshami isiklik sekretär — leiti kaks koopiat traktaadist mõtete kahemõttelise väljendusviisi kohta. Ühe koopia pealkiri oli isa Garneti käega ümber tehtud «Traktaadiks vale ja pahatahtliku silmakirjatsemise vastu». Ent selles anti nende rakendusvaldkondade «piiramise» sildi all praktilisi nõuandeid, kuidas neid käiku lasta. Francis Tresham jälgis nähtavasti täielikult selles jesuiitlikus traktaadis sisalduvaid nõuandeid, ehkki eitas oma tutvust nendega.

Kuus nädalat pärast areteerimist oli ta juba haige inimene. Ühel ööl — 23. detsembril — dikteeris ta oma sekretärile Cecili jaoks kirja, milles lükkas ümber oma tunnistused tutvusest Garnetiga ja sellest, mida ta teadis Winteri Hispaaniasse saatmisest, ning tegi juuresviibinud naisele ülesandeks see kiri ministrile üle anda. Samal ööl Tresham suri.

Ametlikult pandi tema surm «lämbumise» arvele («haigus, mille all ta oli kannatanud pikka aega»). Et aga kuus nädalat varem oli Tresham välja näinud täiesti terve inimesena, siis ei uskunud keegi ametlikku seletust. Paljud kaasaegsed arvasid, et Tresham mürgitati ja et see oli Monteagle'i kätetöö. Väga tõenäoline, et Tresham teadis Cecili ja Monteagle'i tõelisest osast

ega teinud erilist saladust sellest, et tal on seda laadi ohtlikud teadmised. See otsustaski tema saatuse. On säilinud Wade'i kiri Cecilile 23. detsembrist 1605, kus avaldati rahutust, et ei ole saadud käsku surnukeha võimalikult kiiresti maha matta — see asjaolu võis samuti anda tunnistust soovist varjata mürgi mõju. Väga kahtlustäratav on ka fakt, millest Wade tollessamas kirjas Cecilile teatas: Tresham ise, aga samuti teised vandenõust osavõtjad arvasid, et kui ta saab terveks, siis «pole tal vaja karta õigusemõistmist».

Ja ikkagi pole vaja teha rutakaid järeldusi. Kui Cecil oleks tahtnud sundida Treshami enne kohut igaveseks vaikima, kas ta oleks siis areteeritud riikliku kurjategija naisel ja sekretäril lubanud viibida pidevalt tema kongis, peaaegu kuni viimse minutini, aga pärast vabalt ja takistamatult Towerist lahkuda?

Järeldusi tehes tuleb öelda, et pole olemas otseseid tõendeid selle kohta, nagu oleks Cecil provotseerinud vandenõu, ja vaevalt neid saigi säilida. See-eest on väga tõenäoline, et ta sai vandenõust teada varsti pärast seda, kui konspiraatorid asusid tegutsema, ja sai seejuures teada korraga mitmest allikast, ehkki pole selge, kuivõrd üksikasjaline saadud informatsioon oli. Üks võimalikke teadete allikaid võis olla Monteagle. Teine — Thomas Ellison, kes liikus Flandrias emigrantide hulgas. Valitsus sai andmeid ka kelleltki Henry Wrightilt, kes oli õukonnas mingil ametikohal. Juba 1604. a. aprillis teatas Wright vandenõust sir Thomas Challonerile, Cecili usaldusmehele, ja nagu Wright ise kaebas, ei saanud ta oma teenete eest mingit tasu, ehkki ta osutas neid peaaegu kahe aasta jooksul, kuni lord Monteagle mainitud kirja sai. Wright pöördus apellatsiooniga kuninga enese poole, kes, nagu selgus, teadis Wrighti «teenistusest» ja kiitis selle otseselt ka heaks.

Isegi areteerimisele järgnenud piinamisel ei nimetanud Fawkes nimesid. Ta tunnistas vaid, et tema oma nimi ei ole Johnson, vaid Fawkes. Seega 8. novembrini, mil ta tugevamate piinade mõjul nimetas teiste vandeseltslaste nimed, teadis valitsus ametlikult üksnes seda, et vandenõust võtsid osa ainult Fawkes ja Thomas Percy, kes üüris keldri Lordidekoja all. Seda ilmekam on fakt, et juba 7. novembril avaldati ametlik teadaanne, mis kirjutas ette areteerida Catesby, Winter, Rockwood, Grant ja rida teisi vandeseltslasi. Järelikult oli valitsusel mingi informatsioon olemas, võib-olla küll mitte eriti kindel ja täpne. Valitsusel olid andmed, et hakata tegutsema, ja kui ta veel viivitas, siis nähtavasti seepärast, et ootas hetke, mil on kõige kasulikum vandenõu «paljastada».

Selle versiooni pooldajad, mille järgi vandenõu «fabritsee-

ris» Cecil, tõestavad, nagu oleks ta võltsinud peaaegu kogu juurdluse. Kuid lordide seas, kes vandeseltslasi üle kuulasid, oli mitu Cecili ilmset vaenlast ja võistlejat, kes kuidagi poleks nõus olnud saama relvaks auahne ministri käes. Pigem oleksid nad püüdnud Jamesi ees kohe paljastada võltsitud vandenõu, mille avastamine aitas nii tublisti kaasa Cecili plaanide teostumisele.

Tuleb arvestada ka seda, et faktiliselt oli olemas kaks vandenõu — püssirohuvandenõu ja katoliiklaste ülestõusu plaan. Teist vandenõu pidi juhtima Everard Digby ja Cecil teadis sellest oma nuhkide kaudu. Ta võis kahtlustada Thomas Percyt ja Catesbyt, kuid ei pruukinud teada Venegr House'i kasutamise plaanidest. Cecili paberite hulgas on palju kirju, mis sisaldavad ähmaseid vihjeid küpsevast vandenõust, uue — kaugeltki mitte esimese katoliiklaste mässu võimalikkusest. Üks anonüümne hoiatus visati puukastikeses sõiduteele ja selle oli kirjutanud katoliiklasest teener, kes soovis paljastada vandenõu, millest tema isand osa võttis. Kiri hoiatas, et hädaoht varitseb kuningat, lord Salisburyt ja peakohtunik Pophami.

Näib, et vandeseltslaste rahvusvahelised sidemed olid tunduvalt laiemad, kui seda esimesel pilgul oletada võib. Vähemalt sai Cecil otsese hoiatuse sir Thomas Parrylt, Inglise saadikult Pariisis. Ilmselt oli see haaranud lennult vihje, mille poolihääli pillas Veneetsia saadik. Parry andis edasi, et tuleb karta Prantsuse saadikut Londonis krahv de Beaumont'i. Tõepoolest, Beaumont lahkus kiiresti Londonist, et mitte viibida parlamendi istungjärgu avamisel. Prantsuse rannikule jõudnud, teatas ta kuningas Henri IV-le, et parlamendi töö taasalgamise päeval tehakse katse «tappa James ja kõik kuulsad isikud». Aga küsimus on, kust Beaumont sellest teada sai — kas vandeseltslastelt või oma spioonidelt valitsuse kantseleides. Kuidas asi ka polnud — Henri IV hoiatas Parryt võimalike kallalekippumiste eest Jamesi elule.

Cecili spioonid John Reynolds ja George Southake Calais's ning Willyaston Rouenis jälgisid agaralt jesuiitide tegevust, kes kavatsesid Jamesile nagu petitsiooni üle anda. Selle oli koostanud isa Parsons Roomas. Willyaston avaldas seejuures paljutähendavalt kartust, et nad «ei puudutaks vaid tema kõrgeaususe või mõne tema lapse isikut». Willyaston andis Parry kaudu edasi, et jesuiidid kavatsevad Inglismaal maabuda šoti kaupmeestena. Cecili spioonid jälgisid kaupmehi tähelepanelikult, kuid need sõitsid viimasel minutil mingil Šoti laeval minema ja lipsasid käest.

Need ja teised taolised teated võisid vaid tugevdada Cecili püüdu kätte saada jesuiitide prefekt Garnet ja tema lähemad

abilised. 8. jaanuaril 1606 areteeriti Worcestershire'is Stephen Littleton, kes pärast Catesbyst ja teistest vandeseltslastest lahkumist oli end varjanud, ning tema onupoeg «punapäine Humphrey» Littleton, aga samuti Robert Winter, Thomase vend. Lootes päästa oma elu, reetis «punapäine Humphrey» jesuiitide peidupaigad . . .

Jesuiitide provintsiaali lõpp

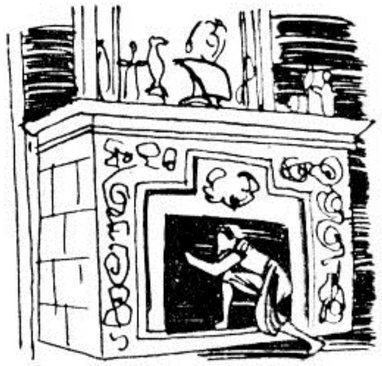

Kesk-Inglismaal ühel mäekingul, kust avanes vaade paljude miilide ulatuses, seisis loss, mis vähe meenutas madalat, pooleldi puust White Webbsi. Maja oli küll ehitatud iseloomulikus Tudori stiilis, kuid ta erines ometi neist arvukatest rüütlilossidest, mida oli ehitatud juba palju aastasadu. See ei olnud kindlus, mis vaenlase piiramisele oleks suutnud kaua vastu panna. Maja seinad polnud kohandatud selleks, et sealt kuulidega vaenlast tabada. Kuigi rikas katoliiklane, maaomanik Thomas Abington oli Hindlip House'i lasknud ehitada alles hiljuti, sarnanes maja üksnes väliselt ülikute paleede ja Elizabethi-aegsete rikaste mõisatega. Asi oli selles, et kui White Webbsi ainult kohandati jesuiitide staabiks, siis Hindlip House oli spetsiaalselt ehitatud isa Garneti ja tema kristliku väesalga varjupaigaks.

Kogu loss kujutas endast üht suurt mõistatust. Igas toas oli peidetud nišše, seinad olid täis peiduurkaid, riiulid maskeerisid nähtamatuid ruume pööningul. Isegi ahjud olid kui mitte just topeltpõhjaga, siis kahe väljapääsuga — üks suitsu, teine jesuiitide jaoks, kui neil miskipärast oli vaja jälgi jätmata kaduda. Kamin perenaise magamistoas oli kitsa toru kaudu ühendatud nišiga, kuhu sel kombel sai kahtlust äratamata toimetada toitu ja veini, mida redupaikade elanikud ilmselt veele eelistasid. Jesuiidist arhitekt ei töötanud šablooni järgi: igal peiduurkal oli oma «saladus» ja ühe avastamine ei muutnud teiste otsimist kergemaks.

Kui Londonist saadi käsk Hindlip House läbi otsida, kirjutati sir Henry Bromleyle, kelle hooleks see töö usaldati, spetsiaalselt ette erakordsed valvsusabinõud: panna valve iga ukse juurde, jälgida kõiki teenreid, eriti aga seda, kuhu nad süüa viivad, tirida maha tapeedid ja seinte vooderdus, mõõta ära iga toa pikkus, et üla- ja alakorruste pindala võrreldes kindlaks teha salaniššide asukoht. Lõpuks kästi eriti kontrollida kõiki lõõre.

Ülesanne oleks sir Henryle ja tema meeskonnale üle jõu käinud, kui nad poleks lossi ilmunud ootamatult. Garnet koos kolme alluvaga jõudsid vaevu kahte peiduurkasse varjuda. Kuid need polnud ette valmistatud lossi pikaajalise piiramise juhuks. Bromley sõnade järgi oli neis toidutagavarade asemel vaid «paavstlik rämps». See segas väga peiduurgaste elanikke, takistades neid liikumast. Bromley ja tema väesalk veendusid, et külastajate arv ületas ilmselt nende arvu, kes formaalselt majas viibisid, ja mõned näiliselt kasutamata voodid olid veel soojad. Kui aga Bromley inimesed hakkasid seinu ja lagesid mõõtma, ei õnnestunud neil midagi avastada. Peagi saadi teade Littletoni ülestunnistusest (enne seda tegutses valitsus ilmselt lihtsalt kahtlustuse põhjal) ja see innustas läbiotsijaid. Lõpuks andis sir Henry buldogihaare tulemusi. Ta ei lasknud majaelanikke silmist, ja Garneti nälja käes vaevlevad alamad, pärast aga provintsiaal ise, tulid peiduurgastest välja ning usaldasid end võitja armulikkuse hoolde.

Nad viidi Londonisse, aga kuidagi ei suudetud saada tunnistusi nende osavõtu kohta püssirohuvandenõust. Garnetit ei julgenud Cecil piinata lasta. Et jesuiiti alt vedada, saadeti tema juurde vangivalvur, kes teeskles, et ta hoiab katoliiklaste poole. Too korraldas Garnetile nagu salajase kohtamise teise areteerituga, isa Oldcorne'iga (sein, mis lahutas nende konge, oli nagu meelega avaga, mida võis märgata, kui lauda veidi kõrvale nihutati). Cecili agendid, kes istusid kõrval peiduurkas, kirjutasid Garneti vestluse Oldcorne'iga muidugi sõna-sõnalt üles. Jesuiitide kaks vestlust moodustasid hiljem ühe neist tõenditest, mida kohus vajas Garneti ja tema kolleegide süüdimõistmiseks. Teiseks jesuiidile äärmiselt ebasoodsaks asjaoluks oli see, et avastati traktaat kahemõttelisest väljendusviisist või lubatud vale piiridest, mis, nagu mäletame, leiti Treshami juurest. Mida maksid Garneti kinnitused, et ta ei tea midagi püssirohuvandenõust peale selle, mis talle teatati pihil, kui ta oli ise «teoreetiliselt» põhjendanud vale vajalikkust situatsioonis, millesse ta oli sattunud?

Garnet ja tema alluvad, peale nende, kellel nagu Tesemondil (Greenwayl) ja Gerardil õnnestus välismaale pageda, lõpetasid oma elupäevad võllas.

Inglise uus, kodanlikustunud aadelkond ja kodanlus olid võitnud veel ühe raundi pikaajalises võitluses katoliikliku reaktsiooni ja selle ustava relva — jesuiitide orduga. Kuid juba James I esimestel valitsemisaastatel ilmnes, et inglise absolutism on lakanud mängimast progressiivset osa: ta sattus üha enam vastuollu kodanluse ja uusaadli huvidega. Absolutism hakkas toetust otsima oma hiljaaegsetelt vaenlastelt — neilt aadlike kihtidelt, keda maa uus, kapitalistlik areng ei olnud

püüdutanud ja kes püüdlesid vana, feodaalse korra poole, — ja astus samme katoliku kirikuga leppimiseks. Muutus ka Inglismaa välispoliitika — sõlmiti rahu Hispaaniaga. Hispaania saadik Gondomar, osav ja kogenud diplomaat, omandas James I õukonnas peagi suure kaalu. Gondomar lõi Inglismaal luurevõrgu, mis koosnes elukutselistest luurajatest. Ta ei põlanud ära ka uudiste «tükikaupa» ostmist. Tema paberitest võib lugeda selliseid ülestähendusi: «G. la Forestile ja teistele isikutele Prantsuse saatkonnas hinnaliste teadete eest — 4533 reaali; minister Lake'i teenrile tähtsate depeššide esitamise eest — 300 reaali; isikule, kes andis mulle lepingute koopiad... Inglise arhiividest — 1200 reaali.»

Gondomar võitis Jamesi usalduse ja sõbralike pärimiste sildi all õngitses kuningalt välja teateid viimase kavatsuste kohta. Kuid Hispaania saadiku vestluskaaslane osutus loomult haruldaselt kapriisseks ja kalduvaks tüssamisele. Kõik see toimus temas tuju ajel, mitte mingi kindla sihiga. Pärast Jamesiga kohtumist pidi hispaanlane iga kord pead murdma, missugune oma kroonitud sõbralt väljaõngitsetud teadetest vastas tegelikkusele, missugune oli aga ainult kuninga kummalise fantaasia sünnitis. Et jutt oli Jamesi kavatsustest, mida ta ainult ise teadis lõpuni, ja et kuningas rääkis tõtt ning valetas ilma igasuguse tagamõtteta, lihtsalt tuju ajel, siis ülesanne, mille Madriidi õukonna saadik pidi lahendama, polnud kaugeltki kergete killast.

Tunduva osa mustast tööst jättis aristokraat Gondomar Madalmaade tolleaegse asevalitseja ertshertsog Alberti saadiku Jean Baptiste van Malé hooleks. See väikeste ametnike seast vaevaga välja rabelnud diplomaat tegeles igasuguste pisiasjameeste värbamisega Hispaania teenistusse. Nii näiteks püüdis ta 1620. a. augustis visalt ära osta valitsuse šifritemeistrit, kedagi Vincentiot, kes juba enne seda oli sidemete pärast Hispaania luurega kuus aastat Toweris istunud. Van Malé tahtis, et Vincentio loobuks dešifreerimast Hispaania Viini-saadiku tähtsaid kirju ertshertsog Albertile, mille Inglise luurajad olid kätte saanud. Vincentiole pakuti raha — muidugi mõista otse vastupidise sihiga — ka Madalmaade saadiku nimel. Kõik kokkuleppivad pooled kauplesid seejuures nagu turul. Lisaks tahtis van Malé enne maksmist veenduda «kauba» väärtuses. «Kaubaks» oli antud juhul Vincentio võime avada hispaanlaste šiffer. Müüjalt nõuti, et ta tooks näite oma toodangust. Sel ajal aga inglise võimud taipasid asjade seisu ja tegid Vincentiole ettepaneku kiirustada, kui ta ei taha tutvust teha piinakambriga...

Ühesõnaga, kogenud dešifreerijad olid hinnas. Kuni viimase ajani ei teadnud ajaloolased, mis juhtus Thomas Phelippesiga

pärast püssirohuvandenõuga seotud sündmusi. Jälg leiti Gondomari kirjavahetusest. 1621. a. teatas hispaanlane kavatsusest ära osta ja Flandriasse saata see «häbitu vanamees, kes on juba üle 70 aasta vana».

Inglise luure käis alla juba Robert Cecili ajal, kes, nagu teame, sai Hispaania õukonnalt suurt pensioni ega kavatsenud eriti usinasti ajada oma liitlaste jälgi. Cecili asendanud salaluure juhid ei kasutanud endale alluvat organisatsiooni mitte niivõrd vaenulike riikide vastu võitlemiseks kui just oma võistlejate jälgimiseks õukonnas. Nad ei suutnud võistelda Gondomariga, kel oli pealegi mõju Jamesile.

Siiski tuli ka osaval Hispaania saadikul ette ebaõnnestumisi. Eriti kummaline oli see, mis juhtus Gondomari poolt Madriidi saadetavate depeššidega. Seal sai Inglise saadik sir John Digby mingil seletamatul teel neist koopiad, dešifreeris koodis kirjutatud lõigud ja saatis oma saagi Londonisse James I-le. Nii toimus see hulk aastaid, hoolimata Gondomari jõuetust vihast ja paljude saladusse pühendatute küünilisest rahulolust. Tõsi küll, ustavad inimesed Londonis teatasid saadikule viivitamatult, et tema järjekordne Madriidi saadetud depešš on jõudnud Inglise kuningani. Harilikult teatas selle uudise Gondomarile üks äraostetud õukondlastest (Calvert või keegi teine). Asjatult vahetas Gondomar šifreid ja kullereid ning palus, et Madriidis satuksid tema ettekanded ainult absoluutselt usaldatavate isikute kätte. Asjatult saatis «peaspioon» don André Velasquez de Velasco üha uusi ja eriti usaldatavaid nuhke Inglise saatkonda. Asjatult seadis Hispaania minister hertsog Lerma lõkse Riiginõukogu liikmetele ja nende ametnikele, püüdes reeturit avastada.

Informatsiooniallikat ei avastatudki. Gondomar otsustas, et see on ikkagi keegi Riiginõukogu liikmetest. Palju aastaid hiljem, olles Hispaaniast juba tagasi pöördunud, andis Digby Gondomari visadele palvetele järele ja avaldas saladuse. Depešid võeti ära ja kopeeriti sel ajal, kui kuller puhkas viimases postijaamas, Hispaania pealinna ligidal. Jääb teadmata, kas teatas Digby tõtt või püüdis ta ka sel juhul oma edukat hispaania kolleegi ninapidi vedada.

Muide, Digbyl oli Gondomari ettekannete põhjal võimalus koostada täielik nimekiri isikutest, kellele Madriidist pensioni maksti. Nende hulgas oli palju Jamesi lähikondlasi. Kuid sir John Digbyl oli küllalt taktitunnet, et mitte panna sinna nimekirja kuningat ennast, kes sai Hispaanialt samuti sugugi mitte väikest toetust.

Salajane sõda ja William Shakespeare

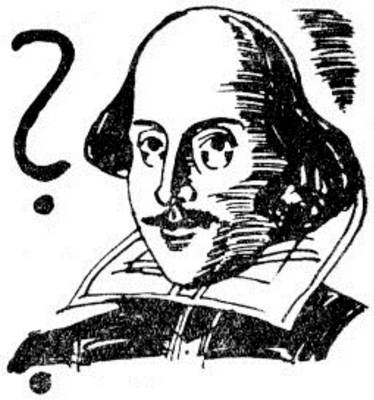

1606. a., mil peeti kohut Garneti üle, või veidi hiljem ilmus William Shakespeare'i uus tragöödia «Macbeth», mida tema trupp mängis isegi Jamesi juuresolekul. Selles kurjakuulutavas verises tragöödias on humoristlik stseen, mis muide vähe muudab näidendi üldist sünget koloriiti. See on väravavahi monoloog. Monoloogis on read, mis kaasaegsele vaatajale jäävad arusaamatuks, kuid mille mõtet suure dramaturgi kaasaegsed oivaliselt mõistsid. Kuulnud koputust, küsib väravavaht: «Kes seal on?» Ja lisab: «Aa — sõnaväänaja, kes võis mõlemal vaekausil teise kausi vastu vanduda.» Näidendis on otsene vihje jesuiitide provintsiaalile ja tema laineidlöönud traktaadile. Vihje, mis polnud eriti heatahtlik. Ja siiski leidus inimesi, kes sidusid Shakespeare'i jesuiitide tegevusega ja geniaalse kirjaniku nime vastureformatsiooni salajase sõjaga tema vaenlaste vastu, sõjaga, mis XVI sajandi lõpus ja XVII alguses käis ülima ägedusega.

Kas te, lugeja, olete üldjoontes tuttav kuulsa «Shakespeare'i probleemiga», teiste sõnadega, probleemiga, kas William Shakespeare oli tõepoolest tema nime all ilmunud suurteoste autor? Selle probleemi kohta on Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides saja aasta jooksul kirjutatud terved raamatukogutäied teoseid, suur osa neist on ilmunud alles viimastel aastatel. Meie maal ei ilmutata juba üsna kaua täiesti õigustatult mingit erilist huvi taolise kirjanduse vastu, ja see, eriti hiljuti ilmunud osa, on meil suhteliselt vähe tuntud.

Põhjus, mis kutsus esile autorluse probleemi, on Shakespeare'i kohta teadaolevate elulooliste andmete äärmine nappus. Teatakse järgmist: Shakespeare sündis 1564. a. Stratfordis, tema vanemad olid tõenäoliselt harimatud ja pole teada, kas poiss käis koolis. Kaheksateistkümne-aastaselt abiellus Shakespeare Anne Hathawayga, kes oli temast 8 aastat vanem. Neil oli 3 last. Shakespeare lahkus Stratfordist ja asus Londonisse. Temast sai näitleja ja ta oli kuulsa teatri «Globe»

osanik. Kaasaegsed pidasid teda mitme näidendi autoriks. Pöördunud mõni aeg enne surma 1616. a. Stratfordi tagasi, ostis ta kinnisvara, laenas raha protsentide peale (ehkki näidendis «Veneetsia kaupmees» mõistis ta liigkasuvõtmise kirglikult hukka), koostas testamendi, milles meenutas hoolitsevalt isegi «halvemat sorti voodit», kuid ei poetanud ainsatki sõna oma geniaalsete teoste kohta (võib-olla näitleja Shakespeare teadis, et need on võõrad ega kuulu talle?). Testamendis pole juttu ka raamatutest, mis XVII sajandi algul olid üsna kallid ja mida tema majas pidi leiduma, kui ta oleks olnud nii mitmekülgselt haritud inimene, nagu tema nime all ilmunud teoste autor kahtlemata oli. Pole säilinud ühtki käsikirja Shakespeare'i näidenditest, ei ühtki tema kirja. Kahtlust äratavad ka Shakespeare'i säilinud allkirjad mõnel juriidilisel dokumendil. Tekib küsimus, kas notarid ei kirjutanud oma kliendi eest alla, sel juhul oleks tema harimatus ilmne olnud.

Mõni päev enne surma koostatud testamendis on tema nimi kirjutatud kord ühel, aga neli korda teisel kujul (William Shackspeare ja William Shakespeare). Seepärast on testamendi üles tähendanud ilmselt notar Francis Collins. Aga seejuures ilmutavad Shakespeare'i näidendid paljude uurijate arvates head antiikkirjanduse, rooma ja inglise õiguse, geograafia, mitme võõrkeele, paljude riigijuhtimise küsimuste tundmist, viimast võib kohata vaid kogenud poliitikategelaste puhul. Reas näidendites väljendab autor avalikult poolehoidu aristokraatia vastu ja põlgust lihtrahva suhtes, mis on üsna kummaline tillukese provintsilinna elaniku poja seisukohalt.

Shakespeare'i surm jäi Stratfordis, seda enam aga väljaspool linna, täiesti märkamatuks. Tema surma puhul ei kirjutatud ühtki eleegiat, nagu see tol ajal muidu kombeks oli. Ükski kaasaegne ei rääkinud otseselt näitlejast Shakespeare'ist kui selle nime all ilmunud teoste autorist. Aga kaasaegsete ülejäänud ähmased meenutused lubavad kaksipidi mõistmist. Shakespeare'i nime ei maini ka näitleja Allan, kes pidas päevikut, kuhu ta märkis üles palju teatrialaseid sündmusi ja juhtumusi. Shakespeare'i väimees doktor Hall ei pillanud oma päevikus samuti ühtki sõna selle kohta, et tema äi on tuntud teoste autor.

Kõik Shakespeare'i portreed on apokrüüfilised. Kahtlust äratab isegi tema hauale püstitatud mälestussammas. See kujutab meest, kes vähe sarnaneb portreega, mis oli lisatud Shakespeare'i teoste esimesele kogumikule. Viimane ilmus 1623. a., s. t. seitse aastat pärast näitleja surma Stratfordis.

Ja veel üks kummaline asjaolu. 1656. a. avaldas antikvaar William Dugdale Warwicki krahvkonna vaatamisväärsuste kirjelduse. Selles teoses on Shakespeare'i mälestussamba kujutis.

Teine taoline joonistus on paigutatud Shakespeare'i esimesse biograafiasse, mis pärineb Rowe' sulest ja nägi ilmavalgust pool sajandit hiljem, 1709. a. Neil kahel joonisel näeb hauasammas hoopis teisiti välja kui pärastpoole, mil sellest sai suure dramaturgi geniaalsuse loendamatute austajate kummardamisobjekt. Neil esimestel joonistustel kujutab hauasammas jässakat habemega meest, kes mõlema käega surub kõhule mingit kotti (või patja). Tähendab, pärast 1709. a., kui Shakespeare'i nimi hakkas ülemaailmset kuulsust omandama, tegid Stratfordi elanikud mälestussamba ümber. Koti asemel on ühes käes nüüd sulg, aga teises paberileht. Shakespeare'ile pühendatud vaimustatud kiidukõnes, mis koostati seoses esimese teostekogumiku ilmumisega 1623. a., pillas teda lähedalt tundnud kaasaegne, väljapaistev dramaturg Ben Jonson saladuslikud sõnad: «Sa oled hauasammas ilma hauata» (Thou art a Moniment without a tombe). Kas juba sellestki ei piisa, et äratada tõsist kahtlust, kas oli ikka näitleja Shakespeare temale omistatavate näidendite autor, kas ei peitu selle taga mitme sajandi vanune saladus, mida on kutsutud lahti mõtestama uurijate visadus ja teravmeelsus?

Shakespeare'i autorluses kahtlesid suured kirjanikud, isegi Byron ja Dickens, kes kirjutas, et Shakespeare'i probleemi saladus peab avanema.

Näitleja Shakespeare'i autorluse eitamise põhjused olid erinevatel puhkudel erinevad. Väga tihti oli see püüd eitada võimalust, et Shakespeare'i geniaalne looming kuulub rahva hulgast pärinevale isikule, ja kirjutada need teosed valitseva ladviku esindajate arvele. Sageli oli suur osa ka sensatsiooni tagaajamisel, soovil pakkuda sajandite mõistatuse uut efektset lahendust. Aga ajuti oli selle taga tõeline armastus inglise geeniuse loomingu vastu (egas asjatult aidanud mitmete näitleja William Shakespeare'i autorluse vastu vaidlevate autorite tööd kaasa Shakespeare'i teoste uurimisele), protest selle enesega rahuloleva, heatahtliku ja väärika Stratfordi väikekodanlase vastu, nagu suure dramaturgi väheste elulooliste andmete põhjal oli teda kujutanud kodanlik kirjandusteadus.

«Shakespeare'i kandidaate» on esitatud ohtrasti. XIX sajandil kuulus peamine koht nende hulgas Shakespeare'i silmapaistvale kaasaegsele, filosoofile ja riigitegelasele Francis Baconile. Hiljem lülitati pretendentide nimekirja krahv Rutland (see hüpotees levis 20-ndatel aastatel mõnevõrra ka Venemaal). Hiljem asendasid Rutlandi krahvid Derby ja Oxford, kes on säilitanud peamiste pretendentide osa tänapäevani. Inglismaal ja Ameerika Ühendriikides on olemas spetsiaalsed teaduslikud ühingud, millel on üksainus eesmärk — põhjendada nende poolt valitud kandidaadi, olgu siis Baconi, Oxfordi või

kellegi teise «õigusi». Pretendentide hulk üha kasvab, nende hulka ei ole arvatud mitte ainult mehi, vaid ka naisi — Shakespeare'i naist ja isegi kuninganna Elizabethi. Praegu on kandidaate üle poolesaja (57). On jäänud vähe neid Elizabethi-aegse aristokraatia esindajaid, kelle arvele pole pandud kas või osavõttugi Shakespeare'i sonettide, tragöödiate ja komöödiate loomisest. Paljudest pretendentidest pole teada, et nad kunagi oleksid kirjutanud värsiridagi või üles näidanud huvi teatri vastu.

Peale «eitavate tõendite», mis, nagu nägime, peavad tunnistust andma, et mitte näitleja Shakespeare ei kirjutanud tema nimel avaldatud näidendeid, on leiutatud ohtrasti teisi, mis on kutsutud tõestama, et teosed kirjutas just see pretendent ja ei keegi muu. Nii näiteks otsisid Baconi pooldajad Shakespeare'i näidenditest šifrit. Kui valida kindlas süsteemis tähti tema teoste esimese väljaande erinevatelt lehekülgedelt, võib koostada nagu fraasi, mis väidab, et need teosed kirjutas Francis Bacon. Rutlandi autorluse pooldajad tegid kindlaks, et Rutland õppis Itaalias koos Taanist pärit tudengitega, kelle nimed olid Rosencrantz ja Guildenstern. Täpselt niisamasugused nimed on õukondlastel «Hamletis». Antistratfordistid — selle nimega ühendatakse kõiki neid, kes on Stratfordist pärit Shakespeare'i autorluse vastased — on leidnud Shakespeare'i näidenditest ohtrasti episoode, mis mingil määral langesid kokku sündmustega eri maades, mille tunnistajaks oli (või võis olla) oma välismaareiside ajal see või teine «pretendendiks» esitatud aristokraat.

Või veel üllatavam fakt — silmapaistev ühtelangemine Baconi märkmikes ja Shakespeare'i näidendites avastatud mõtete vahel. Aga seejuures ei avaldanud filosoof neid mõtteid teostes, mis ilmusid tema oma nime all, või kui avaldaski, siis alles pärast Shakespeare'i tragöödiate ja komöödiate ilmumist, kus leidub paralleelseid märkusi ja väiteid. Raske on oletada, et näitleja Shakespeare'il oleks võimalust olnud tutvuda märkmetega, mida tegi ülik, riigitegelane Francis Bacon isiklikult enda jaoks märkmikesse, mis polnud sugugi määratud kõrvalistele pilkudele. Kas sellest ei järeldu, et Bacon ise kordas algul märkmikes kirja pandud mõtteid näidendeis, mida ta avaldas Shakespeare'i nime all? Sarnaseid kokkulangemisi ja taolisi küsimusi on antistratfordistide töödes rikkalikult esitatud. Nad püüavad tõestada, et Stratfordist pärinev Shakespeare oli vaid kate, mask, mille taha peitus Shakespeare'i teoste tõeline autor . . .

Kuid medalil on ka teine pool. Stratfordistid ei jäänud võlgu, vaid andsid hoobi hoobi järel oma vastaste poolt püstitatud hoonete alustugede pihta ja süüdistasid viimaseid eel-

kõige selles, et nad uurivad Shakespeare'i, tundmata seltskonda, kus ta liikus, ega tutvu tema epohhi teiste dramaturgide töödega. Kui me aga paneme Shakespeare'i tööde uurimise neisse raamidesse, langevad paljud kahtlused iseenesest ära.

Shakespeare'ist pole säilinud peaaegu mingeid biograafilisi andmeid ega ühtki käsikirja. Kuid Shakespeare pole erand — niisamapalju teame peaaegu kõigist tolle aja dramaturgidest. Ka nende käsikirjad on kaotsi läinud. Shakespeare oli kaasaegsetele vaid üks tuntud näidendikirjutaja teiste seas. Ta polnud kaasaegsete jaoks see hiiglaslik, ületamatu geenius, kelleks ta järeltulevate põlvede silmis õigusega sai. Alles XVIII, eriti aga XIX sajandil omandas Shakespeare maailmakuulsuse. Arusaadavalt võisid käsikirjad nende põlvkondade elu jooksul, kelle jaoks Shakespeare «polnud veel Shakespeare», kaotsi minna nagu suurema osa teiste dramaturgide käsikirjadki, kes elasid Elizabethi ja James I valitsemisajal. Peale selle olid näidendikirjutajad tol ajal sotsiaalsel redelil äärmiselt madalal kohal. Kui Ben Jonson avaldas oma näidendid pealkirja all «Teosed», kutsus see esile pilkeid ja mõnitusi. Tol epohhil poldud veel harjutud dramaturgide loomingut kõrgelt hindama.

Siin võib muu hulgas vastata küsimusele, miks Shakespeare ei räägi testamendis midagi oma näidenditest. Aga lihtsalt sellepärast, et nad ei kuulunud temale, et neid polnud Stratfordis. Käsikirjad olid loomulikult selle teatri omandus, kus neid mängiti, ja neid hoiti sealses raamatukogus. Aga see, et testamendis raamatutest ei räägita, ei tähenda sugugi seda, et neid majas ei olnud. Teadlased uurisid XVI sajandi lõpu ja XVII alguse õpetlaste ja riigitegelaste testamente. Enamikus neist ei mainita raamatuid. Öeldu kehtib ka Francis Baconi enese testamendi kohta! Vastupidi, ajuti on isegi lihtsate talupoegade (*yeoman*'ide) testamentides juttu mõnest raamatust. Võib-olla oli juba varem otsustatud, et Shakespeare'i raamatud lähevad doktor Hallile.

Shakespeare oli suhteliselt jõukate vanemate laps, kellel Stratfordi elanike hulgas oli üsna silmapaistev positsioon. Seepärast pole alust arvata, et poiss ei käinud kohalikus koolis. Muidugi pidi ta Londonis täiendama oma teadmisi iseõppimisega. Kuid see oli tee, mida mööda käisid paljud tolleaegsed dramaturgid. Raamatud polnud tollal sugugi nii kallid, nagu eeldavad antistratfordistid. Odavaid väljaandeid (*quarto*) müüdi mõni penn köide — hind, mis oli «Globe'i» teatri osanikule täiesti jõukohane. Aga odavate väljaannetena ilmus palju ajaloolisi kroonikaid, kreeka ja rooma klassikute tõlkeid, geograafiaalaseid teoseid jms. Shakespeare'i teoste uurimine näitab

pealegi seda, et ettekujutus nende autori ebatavalisest õpetatusest on liialdatud. Kõik teostes sisalduvad andmed võis Shakespeare hankida raamatutest, mida tollal polnud eriti palju, aga jämedaid vigu, mida ta tegi, eriti geograafias, võis vaevalt teha mõni haritud aristokraat või veel enam suur teadlane Francis Bacon.

Teisest küljest peegeldavad Shakespeare'i näidendid tõepoolest seda, et tema autor tunneb põhjalikult ühte ala — teatri seadusi, mis elukutselise näitleja puhul on loomulik, aga aristokraatlike diletantide korral vähetõenäoline, kuigi nende mitmekesiste harrastuste hulka kuulus ka dramaturgiaga tegelemine. Midagi imelikku pole selleski, et Shakespeare — õueteatri näitleja — tundis õukonna kombeid, riigitegelaste käitumist. Teadmisi teiste maade geograafiast ja elu-olu detailidest võis hankida mitte ainult raamatuist, vaid ka kaasnäitlejate jutustustest (inglise trupid käisid tollal sageli mandril, kus andsid etendusi, mis olid väga populaarsed). Lõpuks on paljud Shakespeare'i näidendid varasemate sel teemal kirjutatud näidendite ümbertöötlused, ehkki geniaalsed (taolist viisi uute teoste loomisel teatri tarbeks peeti tollal täiesti loomulikuks). «Detaile», mida tõstavad esile antistratfordistid, võis Shakespeare kahtlemata hankida näidenditest, mis olid talle toormaterjaliks, need pole aga suuremalt jaolt tänapäevani säilinud. Needsamad allikad selgitavad ka kokkulangevusi üksikutes kohtades Baconi märkmikes ja Shakespeare'i näidendites — nii üks kui teine kasutas tõenäoliselt neidsamu allikaid.

Antistratfordistide kõige «ümberlükkamatumad» tõendid varisevad kaardimajakesena kokku, kui neid hoolikalt analüüsida. Näiteks hauasamba saladus. Uuriti üksikasjalisemalt raamatut, kus Shakespeare'i hauasammas on kujutatud tänapäevasest erineval kujul. Ja mis selgus? Raamatu autor William Dugdale, kes kirjutas XVII sajandi keskel, ei tundnud Shakespeare'i nime suhtes veel erilist austust. Suure dramaturgi hauasammast on kujutatud teiste kohalike «antiiksustega» ühes reas. Võrreldi ka teiste selles raamatus esinevate hauasammaste kujutisi nende originaalidega ja tehti kindlaks, et lugupeetud antikvaar ajas, ilmselt mälu järgi joonistades, segi kümned pealiskaudselt ülevaadatud vaatamisväärsused. Aga Shakespeare'i esimese biograafia autor Rowe kopeeris lihtsalt Dugdale'i raamatus leiduvat joonistust. Seega muutub väide monumendi ümbertegemisest peaaegu vaieldamatust faktist ilmseks legendiks. 1725. a. oli monumendil kindlasti juba praegune kuju. On olemas ka Stratfordi õpetaja Joseph Greeni tunnistus. Green võttis osa raha kogumisest monumendi remondi jaoks 1749. a. Sellesama aasta septembris, pärast remonti, märkis

Green, et näidati üles erilist püüdu säilitada hauasamba esialgne kuju.* Vähetõenäoline, et õpetaja Stratfordist oleks kirjalikult teinud taolise avalduse, kartmata otsekohe paljastamist sadade tunnistajate poolt, juhul kui monumenti oleks muudetud. Ja polnud ka põhjust spetsiaalselt end õigustada või valetada: Shakespeare'i küsimust tollal veel ei eksisteerinud.

Kirjandusteaduslik analüüs purustab müüdi Shakespeare'i aristokraatlikest sümpaatiatest, näitab, et on naiivne samastada dramaturgi tema näidendite tegelastega. Pealegi ei tohi unustada, et Shakespeare oli oma ajastu inimene, aga XVI sajandi lõpul polnud monarhia positiivne osa Inglismaal veel täielikult ammendatud. Baconi pooldajate avastatud «kood» Shakespeare'i teostes, nagu näitasid šifreerimisekspertide uuringud, oli samuti väljamõeldis. Sellise «dešifreerimis»-meetodi korral võib näidendite tekstist moodustada iga fraasi, sealhulgas ka kinnituse, et näidendid on kirjutanud Shakespeare Stratfordist.

Või Shakespeare'i allkirjad. Üksikasjaline grafoloogiline analüüs näitab, et kõigil allkirjadel on, olenemata dokumendist, iseloomulikud ühised jooned ja järelikult kuuluvad nad ühele ning samale isikule. Aga nagu teame, polnud nimede erisugune kirjutamisviis Elizabethi-aegsel Inglismaal harva esinev nähtus. Paljude tolleaegsete ajalooliste isikute ja kirjanike nimed on jõudnud meieni kümnetes transkriptsioonides. Niisamuti langevad ära tõendid «harimatuse» kohta, millest on üldse rumal rääkida õuetrupi näitleja puhul, kes pidi talle usaldatud rollid ruttu selgeks õppima.

Lõpuks väheveenvad näited, millega antistratfordistid põhjendavad seda, miks Baconil või teistel pretendentidel oli vaja säilitada inkognitot, peites end Shakespeare'i maski taha. Elizabethi ja James I valitsus ei näinud Shakespeare'i näidendites ilmselt midagi «seadusevastast». Tsensuur kiitis need heaks, nõudes ainult vahetevahel üksikute kohtade väljajätmist, nagu näiteks troonilt kukutamise stseen «Richard II-s», kus leiti mingeid analoogiaid tolleaegsete päevasündmustega. Vastupidi, «Globe'i» trupp oli õukonna pidevas soosingus. Kui 1600. a. üks Essexi vandenõust osavõtjaid sir Gelly Merrick otsustas kasutada «Richard II», mida mängiti koos väljakärbitud stseeniga, londonlaste ässitamiseks Elizabethi vastu, sattus kuninganna raevu ja käskis korraldada põhjaliku juurdluse. Tulemusena hukati Merrick, aga näitlejatele kuulus endiselt kuninganna heasoovlikkus, sest vandeseltslased olid neid lihtsalt tööriistadena kasutanud. Salanõukogusse ei kutsutud ülekuulamisele ka näidendi «Richard II» autorit näitlejat William Shakespeare'i.

Antistratfordistid tõestavad üksmeelselt, nagu oleks põhjuseks olnud asjaolu, et valitsus ei pidanud Shakespeare'i näidendite tõeliseks autoriks. Kuid sel juhul valitsus teadis tõelist autorit ja selle nime salajas hoidmine oleks veel mõttetum olnud, või teadis valitsus ainult, et Shakespeare pole autor ja pidanuks muidugi huvi tundma, kes siis kirjutas näidendi. Kuid tavaliselt nii usinad Robert Cecili uurijad sedasi ei talitanud. Ei proovitud välja õngitseda, kas või piinade abil, tõelise autori nime näitlejalt Shakespeare'ilt, kellega polnud mõtet tseremoonitseda. Miks? Vastus võib olla vaid üks: Elizabethi kõiketeadval politseil polnud vähimatki alust kahelda selles, et autoriks on Shakespeare Stratfordist. Politsei uuris värskeid jälgi ja lükkas juba eelnevalt ümber antistratfordistide teooriad. (Muuseas, Francis Bacon oli üks Essexi süüdistajaid kohtus!)

Me rääkisime juba sellest, et polnud nähtavat alust, miks tõeline autor pidanuks aastakümneid saladust hoidma. Seda enam veel valima katteks näitleja tollest trupist, kes lavastas näidendeid. Näitleja oleks pidanud ju selles osas iga päev sattuma rumalasse olukorda, kui tal oleks tulnud seletusi anda segaste kohtade asjus näidendites, mida ta ise polnud kirjutanud, teha vajalikke muudatusi, teada peast sadu ja tuhandeid võõraid ridu. Antistratfordistide püüd igati alandada Shakespeare'i kui näitlejat, kujutada teda harimatu joodikuna ja raha väljapressijana tõeliselt autorilt (seda tehakse eesmärgiga tõestadā Stratfordist pärineva isiku võimetust kirjutada talle omistatavaid näidendeid) muudab aga veelgi totramaks võimaluse, et ta sai aastakümneid mängida «katte» osa. Ja üldse, miks oli tõelisele autorile vaja sellist katet, kui tunduvalt lihtsam oleks olnud võtta varjunimi! Mõningad Shakespeare'i kaasaegsed nii talitasidki, kusjuures nende tõelised nimed jäid ja jäävad praegugi saladuseks.

Meil on mõned tõendid, sealhulgas ka Ben Jonsonilt endalt, et kaasaegsed pidasid Shakespeare'i näidendite autoriks näitlejat Shakespeare'i Stratfordist. Rutland oli Shakespeare'ist noorem, seepärast tuleb eeldada, et ta kirjutas mitmed Shakespeare'i näidendid juba 15—16-aastaselt. Teised pretendendid surid tunduvalt varem kui näitleja Shakespeare, näiteks krahv Oxford suri 1604. a. Seepärast püüavad antistratfordistid tõestada, et Shakespeare'i näidendid, mis ilmselt on kirjutatud pärast 1604. aastat (ja sisaldavad vihjeid nende aastate sündmustele), olid siiski kirjutatud varem, aga pärast neid muudeti. Jääb arusaamatuks, miks oli vaja hoida saladust nii pärast

---

* Kuid 1769. a. märkis kirjanik Horace Walpole, et Stratfordi linnavõimud «ilustasid Shakespeare'i tunduvalt», vihjates ilmselt monumendi ümbertegemisele.

tõelise autori kui ka Stratfordist pärineva Shakespeare'i surma isegi teoste kogumiku väljaandmisel 1623. a.

Kõik antistratfordistid püüavad Shakespeare'i sonettidest ja näidendeist leida vihjeid nende poolt kaitstava pretendendi eluloo tõelistele või oletatavatele detailidele. Kuid nii ebakindlat meetodit kasutades võib, nagu näitasid stratfordistid, veel suurema õigusega «siduda» teisi kohti neis sonettides ja näidendites teadaolevate või võimalike juhtumitega näitleja Shakespeare'i elust. Kõik antistratfordistide teooriad, mis kaitsevad igaüks oma kandidaati, räägivad meeleheitlikult üksteisele vastu, igaüks neist kummutab kõik teised, näitab, kuivõrd meelevaldsed on teiste järeldused, mis on tehtud ühtede ja samade andmete alusel. Egas asjata pruugi antistratfordistide erinevad koolkonnad üksteise aadressil krõbedaid epiteete («kuutõbised», «ülimalt võimatute vaadete» poolehoidjad jne.).

Veel olulisem on, et kindla kandidaadi poolehoidjad räägivad ise üksteisele vastu ja on sunnitud pidevalt ka iseendale vastu rääkima. Ühest küljest peavad nad oletama, et nende pretendent oli mingite eriliste, tema jaoks ülitähtsate põhjuste tõttu sunnitud hoolikalt jälgima oma autorluse saladust ja seepärast olid kaasaegsete tunnistused, et sonetid ning näidendid kirjutas näitleja Shakespeare, tingitud lihtsalt selle saladuse mitteteadmisest. Teiselt poolt selleks, et leida kas või tõestuse varjugi, pidid antistratfordistid oletama, et seda saladust teadsid paljud isikud, kes vihjasid sellele niihästi kirjavahetuses kui ka trükitöödes, et autor ise teatab korduvalt oma nime paljudes näidendites.

Uute tõendite otsingul ei jätnud antistratfordistid rahule isegi haudu. Teise maailmasõja eelõhtul avati Edmund Spenseri haud, sest kaasaegsete tunnistustest leiti märge, et kirstu pandi kaasa eleegiad, mis olid kirjutatud selle poeedi surma puhul. Kuid Spenseri täpset matmiskohta ei õnnestunud kolm ja pool aastasada hiljem kindlaks teha ning otsingud jäid tulemusteta. Sugugi mitte vähem ei erutanud antistratfordiste Shakespeare'i niinimetatud Ashbourne'i portree uurimine (portreed nimetati nii sellepärast, et see avastati Ashbourne'is, Derbyshire'i krahvkonnas). Portreed valgustati röntgenikiirtega ja avastati, et see kujutab endast mingi teise isiku ümbertehtud portreed, kusjuures see isik oli üsna sarnane krahv Oxfordiga — ühega peapretendentidest Shakespeare'i rollile. Tuleb aga arvesse võtta, et Ashbourne'i portree ilmus päevavalgele alles 1847. a. Kõige tõenäolisemalt kujutas ta endast tõesti ümbertehtud Oxfordi või mõne teise isiku pilti, mis tehti XVIII sajandi lõpus, kui pingeliselt otsiti Shakespeare'i portreid ja kollektsionäärid olid valmis maksma nende eest hiiglaslikke summasid. Nõudmine sünnitas pakkumise.

Ja miks pidid Shakespeare'i kaasaegsed kasutama aluseks Oxfordi portreed? Raske on endale ette kujutada, et nad otsustasid sel teel «ajutiselt» varjata saladust, jättes tulevastele põlvedele võimaluse seda lahendada. Kas nad tõesti võisid ette näha võimalust, et XX sajandil valgustatakse portreed röntgenikiirte abil? Kui nad tahtsid saladust avaldada, kas poleks siis lihtsam olnud jätta alles Oxfordi portree tema esialgsel kujul ja selgitada, et see on Shakespeare'i portree?

Asjaolu, et antistratfordistide sadade ja tuhandete poolehoidjate jõupingutused — nende hulgas oli palju andekaid ja teadmistega inimesi — andsid nii tühiselt väikesi resultaate, räägib paremini kui miski muu sellest, et neid teooriaid ei saa tõestada. Egas asjata ei avaldanud kirglik Oxfordi pooldaja Percy Allan varsti pärast Teist maailmasõda isegi raamatu, kus ta püüdis küsimust Shakespeare'i autorlusest lahendada... spiritismi abil. Allanil õnnestunud vestelda Baconi, Oxfordi ja Shakespeare'i «vaimudega». Vaimude poolt antud vastust võis juba ette teada, kui oli loetud Percy Allani varasemaid töid. Tuli välja, et Shakespeare'i teosed kirjutas Oxford Baconi, aga samuti Stratfordist pärineva näitleja Shakespeare'i mõningase kaasabiga.

1964. a. tegi üks antistratfordist meeleheites ettepaneku usaldada Shakespeare'i näidendite autori küsimuse lahendamine... elektronarvutile, sest inimmõistus pole suuteline selle ülesandega toime tulema.

Ja vaatamata kõigele ei õnnestu ikkagi kaugelt iga antistratfordistide väidet ümber lükata. Nad tegid palju, et selgitada rohkeid segaseid kohti Shakespeare'i loomingus. Nende töödes on ka tõestused selle kohta, et üksikud kaasaegsed (näiteks satiirikud Hall ja Marston) pidasid Baconit — ja teisi pretendente — kaasautoriks või autoriks ühe või teise töö puhul, mida meie loeme kuuluvaks Shakespeare'ile, mis aga kuidagi pole antistratfordistide teooriate kas või osalisekski tõestuseks. Ühesõnaga, Shakespeare'i elu ja loomingu uurijatel on veel küllalt tööd...

Meil on aga aeg oma ekskursilt tagasi tulla ja vaadata, kuidas «Shakespeare'i küsimus» osutus seotuks Elizabethi-aegse salajase sõjaga.

Eelkõige on huvitav märkida, et Shakespeare'i loorberitele pretendeerijate hulka on lülitatud kaks antagonisti — Robert Cecil oma spioonidega ja jesuiitide ordu, täpsemalt — ordu nuhid ning jutlustajad Inglismaal. Mõlemad «avastused» tehti Ameerika Ühendriikides. Nii ilmus 1916. a. Indianapolises D. M. Maxwelli uurimus «Inimene maski taga: Robert Cecil, Salisbury krahv, Shakespeare'i näidendite ainus tõeline autor». Cecili eluaastad on lähedased Shakespeare'i omadele.

Sonettides avastas Maxwell vihjeid autori füüsilistele puudustele, aga nagu teada, oli kõikvõimas minister küürakas. Peale selle kuulutas Maxwell autobiograafiliseks stseeni Hamletist, kus Polonius jätab jumalaga oma poja Laertesega, enne kui viimane sõidab Pariisi.

Maxwell pidas isegi võimalikuks panna Cecili arvele mitte ainult Shakespeare'i, vaid ka suurema osa teiste tolle epohhi dramaturgide näidendid (selles osas jälgis ameeriklane küll ainult Baconi pooldajate eeskuju; mõned neist olid niisama helded oma kandidaadi suhtes).

Selsamal 1916. a. avaldas teine ameeriklane Harold Johnson Chicagos töö pealkirjaga «Kas jesuiidid kirjutasid «Shakespeare'i»?» Johnson vastas sellele küsimusele jaatavalt. Põranda alla minema sunnitud pühad isad lõid Shakespeare'i tragöödiad, komöödiad ja sonetid kui valitsusevastase propaganda vahendid oma sagedaste jõudehetkede ajal. (Oxfordi autorluse pooldajad väidavad vastupidist: Oxford ja tema poolt juhitav õukondlaste grupp lõid Shakespeare'i näidendid Hispaania ja katoliiklaste vastase propaganda eesmärgil.) Kust tuli pseudonüüm «Shakespeare»? Ka sellele leidis Harold Johnson vastuse. Pseudonüümi inspireeris paavsti Hadrianus IV (1154—1159) nimi ja perekonnanimi, sest see paavst oli ainus inglane, kes on katoliku kiriku juhi toolile istunud. Enne paavstiks valimist oli tema nimi Nicholas Breakspeare. Inglise keeles tähendab see «piigimurdja». Siit pole pikk tee «piigiraputajani» (Shakespeare). Peale selle oli paavst Hadrianus nagu näitleja Shakespeare'gi pärit lihtrahva seast. Arusaadavalt ei jäänud Johnsoni teooria jäljendajateta, eriti katoliiklaste seas. Korduvalt ilmus raamatuid, mille autorid püüdsid Shakespeare'i näidenditest asjatult välja lugeda, et nende autor oli katoliiklane.

Kuid Maxwelli ja Johnsoni teooriatesse suhtuvad «tõsised» antistratfordistid põlgliku irooniaga nagu veidrustesse, mis ei vääri tähelepanu. Teine asi on teooria, mis väidab, et Shakespeare'i teoste autor on William Stanley, kuues krahv Derby (1561—1642), keda Oxfordi ja Baconi kõrval peetakse peapretendendiks. Tema initsiaalid (W. S.) langevad kokku Shakespeare'i initsiaalidega, mis olid Shakespeare'i näidendite mõningate varasemate väljaannete all.

Derby autorluse kaitsjate lähtepunktiks olid jesuiitide spiooni (tema nimi või pseudonüüm oli George Fenner) ettekanded. Fenner oli kirjavahetuses isa Parsonsiga Roomas ja teiste isikutega. Kaks neist ettekannetest, mis olid dateeritud 30. juuniga 1599. aastaga, püüdis kinni Salanõukogu vastuluure ja neid hoiti Inglismaa Riigiarhiivis. Spioon teatas Parsonile katsetest veenda mõnda inglise aristokraati, kes on

katoliikluse suhtes heatahtlikult meelestatud, et nad võtaksid osa Elizabethi-vastasest vandenõust. Eriti soovitavaks vandenõust osavõtjaks oleks olnud krahv Derby, kellel olid mingid kauged õigused troonile. Seepärast on mõistetav jesuiidist nuhi kurbus, kui ta veendus, et selle üliku kaasatõmbamiseks lootust ei ole, sest «krahv Derby tegeleb praegu vaid komöödiate kirjutamisega lihtsate näitlejate jaoks».

See fraas kordub väikeste variatsioonidega mõlemas kinnipeetud ettekandes. Siit ei saa muidugi kuidagi välja lugeda, et jutt on Shakespeare'i näidenditest. See on üsna kehvavõitu alus Derby kandidatuuri esitamiseks (mida, tõsi küll, täiendatakse teiste, niisama väheveenvate argumentide abil). Tuleb vaid märkida, et luurematerjalide põimumine autorluse probleemidega isegi sellises ulatuses tekitab suurt kahtlust. Kas George Fenneri teadet tuleb võtta sõna-sõnalt? Miks ta seda, oma jesuiitidest ülemate jaoks üsna tähtsusetut asjaolu kordab visalt kahes teadaandes, mis mõlemad läkitati samal aadressil, ja kordab seejuures peaaegu samade väljenditega? Kes teab, kas ei peitu selle süütu fraasi taga šifreeritud teade, mis on rohkem seotud katoliiklaste vandenõu huvidega ja krahv Derby võimaliku osavõtuga sellest?

Kuid osa viimase aja antistratfordistidest arvab, et salajase sõja ajalugu on veel tihedamalt läbi põimunud «Shakespeare'i küsimusega». Me peame silmas neid isikuid, kes esitavad kõige selle tegeliku autorina, mida on kirjutanud William Shakespeare, viimase suurt kaasaegset, dramaturgi Christopher Marlowe'd.

Kõige tuntum Marlowe' kandidatuuri kaitsja, ameerika ajakirjanik Calvin Hofman andis 1955. a. välja raamatu, milles püüdis seda teooriat tõestada. Marlowe erineb põhjalikult teistest kandidaatidest selle poolest, et ta oli tõepoolest dramaturg ja seejuures veel geniaalne. Kui Christopher Marlowe poleks noorelt surnud, oleks Shakespeare'il olnud tõenäoliselt kaasaegsete hulgas tõepoolest võrdne või peaaegu võrdne võistleja. Marlowe hukkus 29-aastaselt 1593. a., mil suurem osa Shakespeare'i töödest polnud ilmselt veel kirjutatud. Näib, et see peaks ületamatu takistus olema, kuid seegi ei vii Marlowe' kandidatuuri pooldajaid segadusse, sest neil on vastus olemas igale vastuväitele.

Et nende argumentatsiooni mõista, tuleb meenutada mõningaid fakte Marlowe' elust, millest me muide ei tea sugugi rohkem kui Shakespeare'i omast. Sündinud samal aastal kui Shakespeare'gi, suutis Canterbury kingsepa poeg Christopher Marlowe lõpetada Cambridge'i ülikooli ja sai magistrikraadi. Juba ülikoolis astus ta Walsinghami teenistusse. See polnud mingi erandnähtus. Salateenistuse agentideks olid teisedki

tolle aja kirjandus- ja teatrimaailma tegelased, näiteks šoti poeet Anthony Munday (kes tegutses Inglise kolledžis Roomas), dramaturg ja näitleja Matthew Royden, noorelt surnud andekas dramaturg William Fowler, võib-olla ka Ben Jonson.

1587. a. veebruaris kadus noor Marlowe Cambridge'ist, teatamata kellelegi, kuhu sõidab. Cambridge'i pöördus ta tagasi alles sama aasta juulis. Kui ülikooli juhtkond kavatses tudengit rangelt üle kuulata tema pikaajalise äraoleku põhjuste suhtes, siis tehti neile pealinnast vihje taolise uudishimu sobimatuse kohta. Walsinghami salaagendina või selle ühe abilisena külastas Marlowe erinevaid riike Euroopa mandril. Ta esitles end katoliku usku üle läinud noormehena. Marlowe käis Reimsis, kus tollal asus üks katoliku vaimulike ettevalmistamise keskusi Inglismaalt emigreerinud isikute jaoks. Seal vestles tulevane dramaturg isa Parsonsiga. Tudengile, kes ütles teravusi Elizabethi kohta, räägiti Inglismaa katoliiklaste salaplaanidest.

Kuid hiljem Marlowe' suhted valitsusega halvenesid. Ta liitus suurepärase meresõitja ja teadlase Walter Raleigh' vabamõtlejate ringiga. Jesuiidid kinnitasid, et Raleigh ja tema sõbrad tegelesid sellega, et lugesid tagurpidi sõna «jumal» ja said sõna «koer» (inglise keeles vastavalt «god» — «dog»). Valitsevates ringkondades vaadati Raleigh' rühma tegevusele samuti umbusuga: Robert Cecili spioonid ei võinud ju teada, et kolm sajandit hiljem kuulutab osa agaraid antistratfordiste, et ring tegeles õuetrupi näitleja William Shakespeare'i näidendite «kollektiivse kirjutamisega». Marlowe'd süüdistati ateismis. 20. mail 1593 kutsuti ta Salanõukogu istungile, kuid ei areteeritud, vaid kohustati ainult end iga päev «möllima» Salanõukogu kantseleis seni, kuni tehakse otsus. Ei ole teada, millest nõukogu selline suhteliselt armulik otsus oli tingitud — kas süüdistuse nõrkadest tõestustest, mingitest Marlowe' säilinud sidemetest või isegi kavatsusest kasutada teda uuesti «teenistuses». Võib-olla aga soovist teha vaikselt lõpp ebasoovitavaks muutunud kirjanikule, siduмata end ametliku arveteõiendamisega.

Seega lasti Marlowe vabaks kuni Salanõukogu uue otsuseni, aga seda ei järgnenudki, sest 10 päeva hiljem süüalune tapeti. On teada aga, et selle aja jooksul sai Salanõukogu täiendavaid süütõendeid Marlowe' vastu, mis sisaldusid ühe agendi — Richard Baynesi ettekandes. Süüdistused olid ilmselt nii tõsised, et Baynesi ettekande koopia saadeti kuningannale. Selles paberis märgiti, et ettekanne saabus 2. juunil, mil Marlowe oli teiste andmete järgi juba kaks päeva surnud. Koopias eneses aga näidati, vastupidi, et Marlowe suri kolm

päeva p ä r a s t seda, kui Salanõukogu oli ettekande saanud. Kummaline asjaolu, kui seda ei loeta ümberkirjutaja veaks. Ta kavatses tõenäoliselt kirjutada kolm päeva e n n e, aga kirjutas kolm päeva p ä r a s t ettekande saabumist poeet suri. Muidu oleks aga raske mõista, miks ei räägita midagi sammudest, mida Salanõukogu pidi ette võtma, kui Marlowe oleks dokumendi saamishetkel veel elus olnud. Aga selliseks sammuks võis olla ainult viivitamatu vangistamiskäsk.

Tuleb märkida veel üht paljutähendavat fakti. Baynesi ettekandes on Marlowe' kõrval nimetatud veel sir Walter Raleigh'd ja astronoom Harriotti ning näidatud, et süüdistust peab laiendama ka teistele, nendega seotud kõrgelseisvatele isikutele, kelle nimed esitatakse hiljem. Elizabethile saadetud ettekande koopiast oli Raleigh' nimi välja jäänud . . .

Deptfordis, linnas, mis asus mõne miili kaugusel Londonist, algas 30. mai 1593 nagu alati. Linna elanikud võisid end vaid veel kord õnnitleda selle puhul, et pealinnas märatsev katkuepideemia läks Deptfordist mööda. Sel põhjusel voolas Deptfordi ärahirmutatud londonlasi, kes maksid head raha peavarju ja kosti eest. Rahvast sõitis nii palju kokku, et keegi ei pööranud tähelepanu neljale, samuti pealinnast saabunud mehele, ehkki kolmel neist oli rohkem kui kahtlane kuulsus. Need olid valemängija Ingram Frizer, tema vääriline abiline Varas Nicholas Skeres ning valitsuse spioon ja provokaator, lugejatele juba tuttav Robert Poley. Neljas oli aga mees, kellega kohtumist sellises seltskonnas näis raske olevat oodata — Christopher Marlowe.

Kõik neli läksid väikesesse majja Deptford Strandil, arvatavasti trahterisse, mis kuulus kellelegi Eleonore Bullile. Seal nad veetsid «alates kella kümnest hommikul» — nagu märgiti hiljem uurija poolt koostatud protokollis — «koos aega, lõunatasid ja pärast lõunat jalutasid rahulikult ringi, hulkusid mainitud maja juurde kuuluvas aias kuni kella kuueni õhtul. Seejärel pöördusid nad mainitud aiast tagasi ja sõid koos õhtust.» Pärast õhtusööki heitis Marlowe oma toas voodisse, sellal kui tema kolm kaaslast istusid pingile seljaga oma tuttava poole. Ingram Frizer istus keskel. Peagi tekkis vaidlus. Frizeril ja Marlowe'l oli terav sõnavahetus, juttu oli rahaasjadest.

Marlowe haaras raevus noa, mis tolknes tema vastase rihma küljes selja taga, tõmbas selle tupest välja ja lõi Frizerit, ilmselt pidemega, ja tekitas pähe nahahaava. Frizer jõudis Marlowe'l käest kinni haarata. Järgnevas heitluses, rääkides sellesama protokolli sõnadega, Frizer «eespool mai-

nitud pistodaga, mis maksis 12 penni, tekitas nimetatud Christopherile parema silma alla surmava haava sügavusega 2 ja laiusega 1 toll; nimetatud surmavast haavast eespool mainitud Christopher Marlowe selsamal hetkel ja selsamal kohal suri».

Et kuninganna Elizabeth asus 12 miili piires Deptfordist, usaldati uurimine seaduse järgi kuninglikule uurijale Danbyle, kes koostaski tsiteeritud protokolli. Pikka aega ei teadnud Marlowe' sõbrad tema hukkumise üksikasju. Paljud arvasid, et ta langes musta katku ohvriks. Arstide otsuse järgi ei pidanuks taoline haav, nagu kirjeldatud protokollis, esile kutsuma silmapilkse surma. Veel kummalisemana näib esimesel pilgul mõrtsuka saatus. Algul heideti ta vanglasse. Kuid juba kuu aja pärast andis Elizabeth talle armu põhjendusega, et ta tegutses enesekaitseks. Taoline kuninglik armulikkus avaldus harva nii kähku pärast kuriteo sooritamist. 1590. a. surnud ministri Walsinghami vend Thomas Walsingham, Marlowe' sõber ja toetaja, võttis Frizeri viibimatult enda juurde teenistusse, kus too oli olnud ka enne seda ja kuhu jäi veel 20 aastat hiljemgi (kusjuures teda kasutati eriti «delikaatsete» ja tihtipeale kohtulikult karistatavate tegude täideviijana).

Huvitav on veel üks asjaolu. 1593. a. mais sõitis Robert Poley Inglismaalt järjekordse spionaažiülesandega Haagi. Päeval, mil tapeti Marlowe, pöördus ta sir Thomas Walsinghamile määratud salainformatsiooniga tagasi ja kiirustas pärast peremehega kohtumist Deptfordi, Eleonore Bulli majja, kus kohtus Marlowe', Frizeri ja Skeresiga. Vaevalt küll ta seda omal initsiatiivil tegi. Teiselt poolt, miks pidi Marlowe, kes tollal polnud enam kogenematu nooruk, kohtuma ja veetma aega nii kahtlaste ning ohtlike isikutega, kui ta poleks kindlalt teadnud, et neile oli antud käsk teda aidata?

Kaua aega olid teaduse käsutuses vaid kaasaegsete vastukäivad tunnistused, mis andsid edasi tollal liikunud kuuldusi sellest, kuidas mõrv aset leidis. 1820. a. läkitas üks teadlane Londoni lähedal asuvasse Deptfordi, kus toimus tapmine, kohalikule vaimulikule kirja palvega otsida kirikuraamatutest veel mingeid teateid mainitud sündmuse kohta (registritesse kanti sisse andmed sünni, abielu ja surma kohta). Vastuseks saatis vaimulik väljakirjutise raamatust, mis kõlas nõnda: «1. juunil 1593. a. tapeti Christopher Marlowe Francis Archeri poolt.» 1925. a. otsis inglise teadlane Lesley Hotson Inglise riigiarhiivist üles uurija Danby poolt koostatud protokolli originaali ja vandekohtunike otsuse Marlowe' tapmise kohta. Vandekohtunikud jõudsid otsusele, et Marlowe' tappis 30. mail 1593 Ingram Frizer, kes tegutses enesekaitseks. Tapmine toimus Skeresi ja Robert Poley juuresolekul.

Need, kes pooldasid Marlowe' kandidatuuri Shakespeare'i osale, ei jätnud muidugi kasutamata seda lahkuminekut tapja nimes. Calvin Hofman püstitas niisuguse väliselt efektse hüpoteesi: Marlowe kartis uut väljakutset Salanõukogusse, piinamisi, süüdimõistmist. Siis tuli talle appi Thomas Walsingham, kes instseneeris tapmise, kusjuures ta tõmbas selleks vandenõusse kaasa niihästi oma teenrid ja alamad — Poley, Ingram Frizeri, Skeresi kui ka uurija Danby, kes korraldas uurimise arusaamatu kiirustamisega, ei kuulanud üle isegi maja perenaist Eleonore Bulli ja, mis peamine, võttis laest tapja nime «Archer», asendades selle alles hiljem Frizeri nimega. Võibolla tapeti mõni sissesõitnud meremees, keda keegi Deptfordis ei tundnud ja keda oli kerge Marlowe'na esitada. Viimane aga elas ohtliku aja ära Walsinghami mõisas, sõitis siis mandrile ja saatis pikki aastaid Inglismaale näidendeid, mida lavastati Shakespeare'i nime all.

Teravmeelne teooria, eks ole? Kuid selles on üks oluline puudus — see ei tugine mingitele tõenditele peale selle, et Shakespeare'i teosed hakkasid ilmuma varsti pärast 30. maid 1593, aga samuti sarnastele kohtadele Marlowe' ja Shakespeare'i näidendeis, mis ei puutu asjasse, või väljamõeldistele, et mõningates Shakespeare'i draamades vihjab Marlowe nagu oma saatusele ja et saladuslikule «W. H.»-le pühendatud sonetid olid tegelikult adresseeritud Thomas Walsinghamile, kelle nimi kirjutati vahel sidekriipsuga — Walsing-Ham.

Seni kuni Hofman ja tema pooldajad ei suuda tuua kas või ühtki tõendit, et Marlowe'd nähti elusana pärast 30. maid 1593, baseerub nende teooria puhtal fantaasial. Nagu märkis mürgiselt üks stratfordistidest, on ainus tõend Marlowe' autorluse kasuks tegelikult see, et ta tapeti, kuna Shakespeare jäi elama aastatel, mil kirjutati Shakespeare'i näidendid.

1953. a. tehti Corpus Christi kolledžis Cambridge'is, kus õppis Marlowe, remont toas, mida XVI sajandist peale ei olnud peaaegu üldse ümber tehtud. Hilisemasse perioodi kuulunud krohvikihi alt avastati ülevärvitud laud. Hoolikam uurimine näitas, et see on pilt, mis kujutab üht noormeest. Hofman püüab lugejat veenda, et see on Marlowe' portree, ja pealegi veel täiesti sarnane Shakespeare'i portreega, mis oli lisatud Shakespeare'i teoste esimesele väljaandele.

Shakespeare'i komöödias «Nagu teile meeldib» teatab narr Luisk: «Kui kellegi värssidest ei saada aru või kui ninakas laps Arusaamine ei taba hea nalja mõtet, tapab see hullemini kui suur arveteõiendus pisikeses kõrtsitoas» (sõna-sõnalt — «suur tasu väikeses toas»; III vaatus, 3. stseen). Kõik, mitte ainult Marlowe' kandidatuuri pooldajad, näevad neis sõnades vihjet traagilisele stseenile Deptfordi võõrastemaja väikeses toas.

Aga miks pidi selle vihje tegema «pääsenud» Marlowe, aga mitte Shakespeare ise?

Hofman püüdis minna veel kord mööda antistratfordistide tallatud rada — avada haudu. Pärast pikki asjaajamisi saadi luba lahti kaevata Thomas Walsinghami haud, kust loodeti leida Marlowe' käsikirju. 1956. a. kaevati haud lahti ja pettunud Hofman pidi teatama: «Me leidsime liiva, ei olnud ei kirstu, ei pabereid, ainult liiv.» Ajakirjanduses märgiti irooniliselt, et tühi haud kriipsutab suurepäraselt alla teooria tühjust. Kuid ameeriklane oli eelnevalt ettenägelikult teatanud: kui hauast ei leitagi midagi, pole sellest lugu, sest ei leita vaid ühte võimalikest «võtmetest» Shakespeare'i teoste autori «saladusele», mille tema, Hofman, on avastanud. Seniks tegeleb Hofman oma raamatu kordustrükiga koos vastava järelsõnaga . . .

Pole mõtet rääkida sellest, et hüpotees Thomas Walsinghami «vandenõust» on üsna kunstlik: kui ta oleks tahtnud Marlowe'd aidata, siis ajavahemikul 20. maist kuni uue ettekande saabumiseni Salanõukogule võinuks Walsingham raskusteta organiseerida Marlowe' põgenemise välismaale, kasutamata kohmakat tapmise instseneeringut. Mis puutub erinevusse tapja nimes, siis, nagu seda näitas juba 1925. a. Lesley Hotson, oli see vaimuliku viga. Ta sai halvasti aru Elizabethi-aegsest kiirkirjast ja pidas kahe «f»-ga kirjutatud Frizeri (ffrizer) nime kahte esitähte suureks A-ks, ülejäänud tähed mõtles ta lihtsalt juurde. Nii saadi perekonnanimi «Archer». Hotson toob oma töös «Christopher Marlowe' surm» fotokoopia sissekandest kirikuraamatus, mis ümberlükkamatult tõestab vaimuliku eksitust. Raamatus on kahtlemata Frizeri nimi, ehkki talle on ekslikult lisatud eesnimi Francis. Huvitav, et korduvalt Hotsonit tsiteeriv Hofman läheb visalt mööda sellest inglise teadlase järeldusest.

Väheveenvad on ka Hofmani katsed tõestada uurija Danby poolt kujutatud tapmispildi ebatõenäolisust. Seal on öeldud, et tekkinud tüli ajal haaras Marlowe noa, mida Ingram Frizer kandis seljal. See märkus kutsub välja Hofmani pilgeterähe seoses pistoda ebatavalise hoidmisviisiga. Kuid Frizeri kaasaegsete tunnistused kinnitavad ümberlükkamatult, et Elizabethi ajal oli see laialt levinud relvakandmise viis.

Hofman kinnitab, et Marlowe'l ei saanud olla midagi ühist niisuguste kahtlaste tüüpidega nagu Frizer ja Skeres. Kuid oma sotsiaalselt päritolult polnud nad Marlowe'st madalamal. Frizeril oli väike varandus, Skeres oli kaupmehe poeg ja Marlowe' ühe sõbra sõber. Hofman juhib tähelepanu ka faktile, et lisaks peatsele õigeksmõistmisele säilitas Frizer koos Poley ja Skeresiga ka oma koha poeedi soosija — Thomas Walsinghami

juures. Seejuures jätab Hofman kahe silma vahele ühe olulise asjaolu: kogu kolmik ei teeninud enne seda ustavalt mitte Thomas, vaid Francis Walsinghami, nagu Marlowe'gi oma noorusaastatel. Poley'l oli oma osa Babingtoni vandenõu avastamises. Frizeri, Skeresi ja Poley teenistusse jätmine räägib kas nende kasulikkusest, mistõttu Thomas Walsingham ei pidanud vajalikuks neist lahti öelda, või . . . või oli tõesti olemas vandenõu, aga mitte eesmärgiga päästa, vaid tappa Marlowe, aga sel juhul täitis Thomas Walsingham võimude näpunäiteid. Põhjuseks, mis ajendas Marlowe'st vabanema, ei pruukinud olla mitte ainult tema ateism (nagu mäletame, jõudsid kõige tõsisemad süüdistused Salanõukokku alles pärast Marlowe' tapmist), vaid ka mingid salateenistuse ja endise luuraja ning suure draamaturgi vahelised kokkupõrked. Aga võib-olla ka Thomas Walsinghami hirm, et Marlowe reedab piinamisel mingisugused tema ja Raleigh' ringi saladused.

Need oletused jäävad ilmselt igavesti oletusteks. Muuseas, ka süüdistus ateismis kõlas võlmude jaoks küllalt tõsiselt, sest nende seas oli ohtrasti pööraseid protestante. Peale selle võis Elizabethi luurel olla erilisi põhjusi, miks ta ei tahtnud lubada avalikku kohut poeedi üle. Marlowe'l oli ju võimalus jutustada midagi «liigset» oma sõitudest salateenistuse agendina mandrile. Elizabethi luure eesotsas seisid osavad ja ettevaatlikud inimesed. Nii et vaevalt küll on arhiivides säilinud tõendeid kuninganna ministrite osast juhuslikus kakluses Deptfordi linnakeses, milles keegi Frizer tappis Cambridge'i ülikooli tudengi Christopher Marlowe'.

Kardinal ja «hall kardinal»

Salajase sõja ajaloos polnud Richelieu' valitsusel väiksem osa kui Prantsusmaa ja kogu Lääne-Euroopa ajaloos . . .

1585. a. sündinud Armand Jean Duplessis, kardinal ja hertsog Richelieu, kasvas paleeintriigide õhkkonnas. Juba varakult hakkas ta õukonnas karjääri tegema ja õppis suurepäraselt valdama vastase kavatsuste väljauurimise ning omaenese plaanide varjamise «tehnikat», mis oli sageli edu vajalik tingimus. Esialgu kavatses Armand saada sõjaväelaseks, kuid perekondlikel põhjustel võttis ta varsti vastu otsuse saada vaimulikuks: ootamatult vabanes Luçoni piiskopi koht, mis oli Duplessis'de suguvõsas faktiliselt päritav. Teel oli vaid üks takistus — Armand oli üksnes 20-aastane, seega liiga noor ega võinud kiriku seaduste kohaselt piiskopiks saada. Kuningas Henri IV, kes suhtus hästi tema isasse, ei pööranud sellisele pisiasjale muidugi tähelepanu ja määras Armand Duplessis' piiskopiks. Kuid piiskopiks pühitseda võis ainult paavst Paulus V. Sünge vanamees kuulas vaikides ära aastatest nooremana näiva kahvatu kõhnavõitu noormehe lillelise ladinakeelse kõne. Paavst küsis:

«Aga kas te olete jõudnud juba ikka, mis on nõutav kiriku seadustes?»

«Olen, Teie Pühadus,» vastas Duplessis, tehes Rooma esimese vaimuliku ees kombekohase kummarduse.

Kui pidulik talitus lõppenud oli, langes värske piiskop ootamatult paavsti ette silmili maha ja hüüdis:

«Teie Pühadus, andke mulle andeks suur patt, ma ei ole ju veel jõudnud vajalikku ikka!»

Paulus V-ndal jäi vaid üle anda piiskopile andeks kõik tema patud ja märkida paljutähendavalt, et see võllaroog jõuab veel kaugele. Võib-olla aimas paavst ette, et sellest «võllaroast» tuleb varsti kardinal teha ja anda talle andeks palju suuremad patud ning ebameeldivused — ja kõik vastutasuks selle eest,

et ta katsub piirata kiriku armastatud poegade — Hispaania ja Austria Habsburgide mõju, kelle «ülemääranе» võimsus tegi Püha Tooli väga rahutuks.

Peaaegu 20 aasta jooksul — aastast 1624 kuni oma surmani aastal 1642 — oli kardinal Richelieu tühise Louis XIII kõrval Prantsusmaa faktiline valitseja. Et keegi teda nüüd võimu tipust alla ei saaks tõugata, pidi Richelieu õppima mängima püsimatu, kõrvalistele mõjudele alluva Louis XIII kapriisidel ning nõrkustel ja olema kogu aeg kursis lakkamatute paleeintriigidega. Neist intriigidest võtsid aktiivselt osa kuninga ema, naine ja vend, aga samuti teised printsid, rääkimata juba mõjukatest ülikutest. Need polnud lihtsad, suurema poliitilise tähtsuseta paleeintriigid. Neist osavõtjad püüdsid õõnestada poliitikat, mis taotles kuninga absolutismi tugevdamist, aristokraatia täielikku alistamist monarhi ülemvõimule. Sellist poliitikat viis Richelieu visalt ellu, toetudes aadelkonna ning kodanluse enamikule. Viimased vajasid kindlat võimu linnaelanike ja talupoegade üha arvukamate ülestõusude mahasurumiseks.

Richelieu'le vastutöötamisel kasutasid tema vastased peaaegu muutumatult armastatud vahendit — sobingut Habsburgidega, kelle vastu Henri IV joont jälgiv kardinal visa võitlust pidas. Seepärast pidi Richelieu' salaluure lahendama mitmetahulisi, ehkki tihedasti läbipõimunud ülesandeid: nuhkima välja kardinali vaenlased õukonnas, avastama nende sidemed Hispaaniaga ja Saksa keisriga ning teenima lõpuks otseselt välispoliitikat, mis nägi muu hulgas ette Rootsi protestantliku kuninga Gustav Adolfi ja Saksa protestantlike vürstide mobiliseerimist tollesama keisri vastu. Kerge on ka mõista, miks Richelieu eelistas sellistes tingimustes anda luureteenistusele eraiseloom ja tasuda oma nuhkidele iseenese taskust, mis muide sai pärast seda riigikassa arvel jälle kähku täis.

Richelieu ei usaldanud isegi oma isiklikke sekretäre. Kui nad tähtsaid pabereid ümber kirjutasid, jälgis kardinal ise nende tööd: ta tahtis veenduda, et seejuures ei tehta saladokumentidest lisakoopiaid. Nende väheste isikute hulka, kes kasutasid Richelieu' piiramatut usaldust, kuulus tema lähim abiline diplomaatias ja paleeintriigides, tema salaluure faktiline juht, kaputsiinide ordu munk isa Joseph («hall kardinal», nagu vaenlased teda irooniliselt nimetasid).

Joseph du Tremblay oli tõepoolest andekas diplomaat ja osav luuraja, kelle abi kardinal pidevalt vajas. Üks isa Joseph'i suuremaid kordaminekuid oli tema missioon 1630. a. suvel Saksa keisri Ferdinand II õukonnas. Et isa Joseph'il ei olnud valitsuses formaalselt mingit ametikohta, sai ametlikuks esindajaks Prantsuse sõadik Šveitsis Brûlart, kuid kõiki samme

juhtis loomulikult kaputsiin. Teel kohtus Joseph keisri parima väejuhi Wallensteiniga. Vesteldi nelja silma all. Vestlusest osavõtjad olid juba varem, ilmselt kaputsiini initsiatiivil, sidet pidanud. Võib-olla oli juttu Wallensteini salaplaanist saada mõne sõltumatu vürstiriigi peaks.

Keisri juurde saabunud Richelieu oskas Ferdinandi veenda ,et Prantsusmaa säilitab käimasolevas Kolmekümneaastases sõjas (1618—1648) neutraliteedi. Veel enam, kaputsiinil õnnestus äratada keisris kahtlusi Wallensteini suhtes, kes peagi erru saadeti. See aitas Prantsusmaa liitlasel, Rootsi kuningal Gustav Adolfil purustada keisri väed. Pärast seda, tõsi küll, sai Wallenstein oma väejuhikoha tagasi, kuid et ta polnud keisriga rahul, siis astus ta salasuhetesse paavsti agentidega, kes õhutasid tagant tema soovi saada Tšehhimaa kuningaks. Lõppkokkuvõttes tapsid Wallensteini tema oma armee ohvitserid, kes tegutsesid Viinist saadud käsu põhjal. Keiser ja katoliiklikud saksa vürstid kaotasid oma parima kindrali.

Juba Richelieu' valitsemise esimestel aastatel organiseeriti tema vastu vandenõu eesotsas kuninga venna Orléans'i Gastoniga. Vandenõust võtsid osa Louis' naine Austria Anna, Vendôme'i printsid, marssal Ornano ja krahv de Chalais. Vandeseltslased tahtsid röövida Louis XIII ja Richelieu', asja ebaõnnestumise korral aga organiseerida relvastatud mäss, mida Viinis ja Madriidis lubati täielikult toetada.

Vandenõu avastamises oli suur osa isa Joseph'i ühel parimal luurajal — Rochefort'il. Arvatavasti tunnevad paljud teda Alexandre Dumas' kuulsa romaani «Kolm musketäri» järgi. Rochefort riietus kaputsiiniks ja, saanud isa Joseph'ilt üksikasjalised näpunäited selle kohta, kuidas vastava ordu mungal on sünnis käituda, läks Brüsselisse. Et vaenlase partei spioone valejälgedele juhtida, rääkis Rochefort lisaks veel prantsuse keelt tugeva vallooni aktsendiga ega unustanud sobiva juhuse avanemisel mainida, kuivõrd Prantsusmaa-vaenulik ta on. Brüsselis oskas võltsmunk võita ühe vandeseltslase, hertsoginna de Chevreuse'i armukese markii Laïques'i usalduse. Peagi andis Laïques teenistusvalmile mungale mõned kirjad, et see need Pariisi toimetaks. «Sel kombel,» lisas Laïques, «osutate Hispaaniale suure teene.» Kindluse mõttes mängis Rochefort komöödiat, väites, et tal pole võimalik Prantsusmaale minna, sest on petnud kardinali spioone, ja andis alles siis järele, kui Laïques lubas hankida talle vaimulikelt ülemustelt sõiduloa. Poolel teel kohtus Rochefort isa Joseph'i kulleriga, kes kirjad kiiresti Pariisi toimetas. Kirjad olid šifreeritud, kuid kood avastati peagi ja Richelieu võis tutvuda vandeseltslaste plaanidega.

Pärast läbilugemist anti kirjad jälle Rochefort'ile tagasi,

kes andis nad adressaadi, kellegi advokaat Lapierre'i kätte. Lapierre elas Maubert'i tänava ligiduses. Tema järele seati sisse alatine valve. Sel teel avastati peagi, et tegelik adressaat oli kuninga õukondlane krahv de Chalais, kelle suhtes juba ammu oli kahtlusi. Kuid eriti oluline oli, et Rochefort'i toodud kirjades arutati peale Richelieu' soovitava surma ka Louis XIII tapmise küsimust. See võimaldas Richelieu'l hiljem vandeseltslastega kui monarhi pühale isikule kallalekippujatega arveid õiendada. Richelieu oli kohe valmis krahv Chalais'd areteerima ja tapalavale saatma, kuid «hall kardinal» nõudis peenemat tegutsemismeetodit. Chalais'd hakati pidevalt jälgima, et teisi vandeseltslasi avastada. Rochefort, saanud toodud kirjadele vastused, saadeti jälle Brüsselisse.

Chalais'le ei tulnud pähegi, et ta on mässitud kardinali agentide võrku, ja saatis rahulikult kulleri Hispaania kuninga juurde ettepanekuga sõlmida salaleping, mille üle käisid juba läbirääkimised Hispaania võimudega Brüsselis. Hispaania õukond näitas üles täielikku valmisolekut rahuldada kõik vandeseltslaste palved. Kuid Madriidist tagasipöörduv kuller vangistati ja Richelieu sai enda kätte kõik tõendid selle kohta, et peale kõige muu olid vandeseltslased süüdi veel riigireetmiseski. Pärast seda kui kardinali luurel õnnestus lahti harutada vandenõu niidid, andis reeturiks sündinud Orléans'i Gaston valmilt välja kõik oma liitlased. Chalais lõpetas elu tapalaval.

Ligikaudu samasse perioodi kuulub tuntud episood kuninganna Austria Anna briljantehetega, mis moodustab Alexandre Dumas' romaani «Kolm musketäri» intriigi telje. Esmakordselt rääkis sellest loost sündmuste kaasaegne, prantsuse kirjanik La Rochefoucauld. Kahe Inglise kuninga — James I ja Charles I lemmik ning kõikvõimas minister Buckinghami hertsog armastas Austria Annat. Kui La Rochefoucauld'd uskuda, kinkis Austria Anna Buckinghami hertsogile mälestuseks briljantkee, mille veidi enne seda oli talle andnud kuningas. Kardinal, kes oma spioonide kaudu kõigest teada sai, otsustas kasutada juhust, et anda hoop oma vaenlasele — kuningannale. Dumas' romaanis käsib Richelieu salakavalal leedi Winteril lõigata balli ajal Buckinghamilt kee küljest ära kaks ripatsit ja saata need kiiresti Pariisi. Pärast seda vihjas kardinal Louis XIII-le, et see paluks kuningannal kanda keed lähimal vastuvõtul. Dumas'l toovad d'Artagnan ja tema vaprad sõbrad musketärid, vaatamata tuhandetele kõikvõimalikele takistustele, mida Richelieu' agendid nende ette seavad, kee Londonist kuningannale Pariisi tagasi koos kahe kiires korras valmistatud uue ripatsiga, mida oli võimatu eristada leedi Winteri poolt varastatutest. Kardinal, kes juba ette arvas oma võitu nautivat, oli häbistatud. Tegelikult mängis leedi Winteri osa krahvinna

Carlisle, Buckinghami armuke, kui ... kui ainult kogu see episood pole La Rochefoucauld' fantaasia vili või, mis veel tõenäolisem, tema poolt edasiantud kuulujutt, mis liikus õukonnas.

Võitlus Richelieu' vastu ei lakanud.

Järgmise vandenõu juhiks oli Louis XIII ema Maria di Medici, kes varem ministri vastu välja ei olnud astunud. Richelieu oli noorena olnud tema favoriit ja võlgnes talle isegi tänu oma karjääri eest. Kasutades ära kuninga haigust, hakkasid Maria di Medici ja tema pooldajad veenma kuningat, et see ei sõidaks Savoiasse tegevarmeesse, nagu seda nõudis kardinal. Kuninga haigus ägenes ja Maria di Medicil koos Austria Annaga õnnestus pisarate ning palvetega Louis'lt välja meelitada nõusolek kardinalist lahti öelda. Kuninga ema pühitses võitu ja ajas Richelieu' toorelt välja, kui see tema juurde vastuvõtule ilmus. Terve hulk õukonna tallalakkujaid pidas juba õigemaks kardinali esikust üle kolida kuninga ema eestuppa. Kuid nad kiirustasid liialt. Louis XIII sai terveks ja, unustanud lubaduse, kutsus kohe enda juurde kardinali, kes uuesti sai riigi kõikvõimsaks juhiks. Egas asjatult see päev — 10. november 1630 — läinud ajalukku nimetusega «Tüssatute päev». Paljud «tüssatute» hulgast kõrvaldati õukonnast, aga pärast ebaõnnestunud katset organiseerida Hispaania Madalmaade-valduste lähedal asuvas La Cappelle'i kindluses mäss, saadeti Maria di Medici maalt välja.

Kuid Orléans'i Gastonil õnnestus ikkagi organiseerida mäss Lotringis ja sõlmida salaliit Hispaaniaga, kes lubas aidata Richelieu' vastaseid. Et mässajatele hirmu peale ajada, käskis kardinal hukata nende poolehoidja marssal Marillaci. Kuninga armee tungis Lotringisse ja purustas mässuliste väed. Üks mässu juhte, hertsog Montmorency kaotas tapalaval pea. Orléans'i Gaston «kahetses» jälle, reetis oma liitlased, veenis pisarsilmil kardinali igaveses armastuses ... ja hakkas taas Richelieu' vastu intriige sepitsema. Aga Brüsselisse sõitnud Maria di Medici ei töötanud visalt vastu mitte ainult kardinali välispoliitikale, vaid lõi ka omamoodi keskuse atentaatide organiseerimiseks kuninga peaministrile. Louis XIII soovitas Richelieu'l mitte puutuda kontrollimata puuvilja ja linde, isegi kui need on saadetud kuninga käsul.

1633. a. avastas isa Joseph'i luure järjekordse vandenõu, millest võtsid osa hertsoginna de Chevreuse, prints Gaston ja teised kardinali vaenlased. Isa Joseph uuris välja kõik vandenõu harud kuni Inglismaani, kus kardinali vaenlasi toetasid kuninganna ja tema lähikondlased.

1635. a. lisandusid Prantsusmaa ja Hispaania vahelisele varjatud sõjale veel avalik lõhe ning arvukad salajased kallalekippumised Richelieu' elule. Hispaania väed tungisid Picardie'sse

ja hõivasid Corbie' kindluse. Louis XIII ja Richelieu' armee piiras seda tähtsat kindlust. Siis, kindlad oma karistamatuses, leppisid Orléans'i Gaston ja Soissons'i krahv hispaanlastega kokku, et nad saavutavad blokaadi lõpetamise kardinali tapmise läbi. Seekord kardinali vastuluure nähtavasti ei märganud atentaadi ettevalmistamist. Atentaat ei õnnestunud, sest harjumuspäraselt lõi Gaston araks ega andnud mõrtsukatele kokkulepitud signaali. Peagi sai Richelieu kõik andmed selle vandenõu kohta, ja Gaston ning Soissons'i krahv, saanud teada, et nende plaanid on päevavalgele tulnud, põgenesid kiiresti üle piiri.

Jäi veel Austria Anna, kes astus välja kardinali välispoliitika vastu ja pidas salajast kirjavahetust Madriidi ning Viiniga. Richelieu' luure jälgis väsimatult kuninganna iga liigutust. Pärast Corbie' piiramist oskasid Richelieu' spioonid saada enda kätte terve kuhja kirju, mida Austria Anna oli oma käega kirjutanud ja mis olid adresseeritud tema sõbrannale, meile juba tuntud hertsoginna de Chevreuse'ile, kes mängis endist viisi silmapaistvat osa Richelieu'-vastastes vandenõudes. Kuninganna kuulati karmilt üle ja ta pidi andma vande, et ei pea enam kirjavahetust Prantsusmaa vaenlastega.

1637. a. puhkes aga uus mäss, mille organiseerisid Soissons'i krahv ja Sedani kindluse komandant Bouilloni hertsog. Nagu ennegi, lubasid nii Hispaania kuningas kui ka Saksa keiser vandeseltslasi aidata. Mässuliste väega ühines seitsmest tuhandest keisri sõdurist koosnev armee. Kuninga armee sai Marfée lähedal toimunud lahingus lüüa. Vandeseltslased lootsid, et pärast seda ohverdab Louis XIII Richelieu', ja otsustamisvõimetu kuningas kaldus juba nõustuma kardinali kõrvaldamisega. Kuid 1641. a. tuli ootamatu teade — vandenõu juht Soissons'i krahv langes tundmatu mõrtsuka käe läbi. Kardinali pooldajad võisid asja selgitada vaid sellega, et nähtavasti lõpetas krahv elu enesetapmisega ... Pärast Soissons'i krahvi surma eelistas Bouilloni hertsog Richelieu'ga kokku leppida, teised vandeseltslased põgenesid välismaale.

Kuid samal aastal hakkas kujunema uus, Richelieu' jaoks veelgi ohtlikum vandenõu, millesse pooleldi õnnestus kaasa tõmmata kuningat ennastki. Kardinal pidi kogu aeg pidevalt jälgima kuninga vaimulikke ja favoriite. Kord meelitas kuninga hingekarjane jesuiit Caussin jumalakartlikult Louis'lt välja nõusoleku kardinal erru saata. Kuningas palus Caussini nimetada Richelieu' järeltulija nimi. Kõik hästi läbi mõelnud jesuiit osutas Angoulême'i hertsogile. Kuid hertsog teadis hästi, et Richelieu' ees ei ole saladusi, ja eelistas ise minna peaministrile kõigest ette kandma. Tulemusena lendas Caussin momentaanselt kuninga pihiisa ametist.

Keerulisem oli asi favoriitidega. Richelieu' agendid jälgisid tähelepanelikult õuedaame, kes tõmbasid endale Louis' tähelepanu. Enne kui neil kuninga soosikuteks lubati saada, pidid neist saama kardinali spioonid. Louis XIII oli tavaliselt suuteline vaid platooniliseks kiindumuseks, ja seepärast ei pidanud praktiliselt meelestatud Richelieu favoriite monarhile küllalt tugevaks mõju avaldamise vahendiks. Hiljem asendasid naisi kardinali poolt väljavalitud mehed. Üks neist, Henri de Cinq-Mars, Richelieu' pooldaja marssal d'Effiat' poeg, sai uue vandenõu hingeks, kuhu jällegi olid muutumatult kaasa tõmmatud Orléans'i Gaston, Bouilloni hertsog ja tõenäoliselt ka Austria Anna.

Prantsusmaa oli endiselt Hispaaniaga sõjajalal ja vandeseltslased pöördusid abi saamiseks vaenlase poole. Nad kirjutasid alla salalepingule Hispaania esimese ministri Olivaresega. Hispaanlased pidid Prantsusmaale põhja poolt kallale tungima, aga Bouilloni hertsog loovutama neile Sedani. See oleks seganud Prantsuse armee edasiliikumist Kataloonias. Vastutasuks lubasid hispaanlased vandeseltslastele igakülgset abi kuni varjupaiga pakkumiseni oma territooriumil vandenõu luhtumise korral.

Cinq-Mars'i osavaim agent oli tema sõber vikont de Fontrailles, kahest küürust moonutatud vigane mees.

Kord naeris Fontrailles koos mõne noore õukondlasega välja etenduse, mis, nagu selgus, oli lavastatud Richelieu' käsul. Kardinal ei unustanud selliseid tegusid. Kohates vikonti mõni päev hiljem oma palee saalis hetkel, mil kanti ette välissaadiku ilmumisest, ütles Richelieu valjusti: «Astuge kõrvale, härra Fontrailles. Saadik ei tulnud Prantsusmaale selleks, et värdjaid vaadata.» Kardinali surmavaenlaseks muutunud Fontrailles'st sai vandenõu aktiivne osavõtja. Kaputsiini mungaks riietunud Fontrailles sõitis Madriidi kohtuma Olivaresega ja tuli Cinq-Mars'i juurde tagasi allakirjutatud lepinguga.

Kuid saata lepingu eksemplare vandeseltslastele, kes tol hetkel eri kohtades asusid, polnud sugugi kerge. Kõikjal olid kardinali spioonid. Cinq-Mars näiteks kahtlustas abee La Rivière'i, Orléans'i Gastoni usaldusnõuandjat. Ja mitte alusetult — La Rivière oli Richelieu' agent. Seni kui lepingut edasi saadeti, jõudis üks eksemplar ... kardinali kätte! Raskesti haige Richelieu saatis oma lähikondlase lepinguga Louis XIII juurde, ja kuningas pidi pärast lühikest tõrkumist nõustuma oma soosiku Cinq-Mars'i vangistamisega. Kuningannat ja Orléans'i Gastoni muidugi puudutada ei saanud. Bouilloni hertsogi päästis tema naine. Hertsoginna laskis Richelieu'le teatada, et kui tema mees hukatakse, siis annab tema, hertsoginna, Sedani hispaanlaste kätte. Hertsogile anti armu, kuid ta pidi loobuma

Sedanist. 12. septembril 1642 läks Cinq-Mars tapalavale. Ta oli tollal 22-aastane. Koos temaga hukati ta parim sõber de Thou. Viimane ei võtnud vandenõust osa, kuid teadis sellest ega kandnud kardinalile ette. Fontrailles jõudis põgeneda. Osav vikont taipas kohe, et mäng on kaotatud, kui ta sai teate, et kardinali saadik oli külastanud kuningat. «Teie,» märkis ta ilusale Cinq-Mars'ile, kes ei uskunud ohtu, «näete küllalt kena välja ka siis, kui teil pea õlgadelt maha võetakse.» Vikont ise aga otsustas, et oma väikest kasvu arvestades ei või ta endale säärast luksust lubada ja, riietunud järjekordselt kaputsiini kuube, kadus piiri taha.

Jääb saladuseks, mil viisil hankis Richelieu' luure Hispaaniaga sõlmitud lepingu teksti. Juba kolm sajandit ei jõua uurijad selles küsimuses kokkuleppele. Mõned arvavad, et vandeseltslased võis reeta Olivares ise vastutasuks teatavale kompensatsioonile Richelieu' poolt. Kui asi nii oli, siis saatis Olivares lepingu tõenäoliselt edasi Kataloonias viibiva prantsuse väejuhataja de Brézé, kardinali naisevenna kaudu. Kuid palju räägib selle hüpoteesi vastu. Vaevalt võis Bouilloni hertsog olla reetur — muidu poleks ta maksnud Sedani kaotamisega. Kas polnud see Orléans'i Gaston — arg looder ja elukutseline reetur? Võimalik. Kuid vandenõu võis reeta ka Austria Anna — tema armuke oli ju kardinal Giulio Mazarin, Richelieu' lähim nõuandja ning järglane Prantsusmaa peaministri kohal.

Legendi järgi oli Cinq-Mars salaja kihlatud õukonna tuntud kurtisaani Marion Delorme'iga. Viimase elukäik andis materjali V. Hugo romantilisele draamale «Marion Delorme» ja A. de Vigny romaanile. Delorme, kelle austajate hulgas oli palju ülikuid, kuningas Louis XIII ja lõpuks kardinal ise, oli kahtlemata üks Richelieu' agente. Hiljem liitus ta Mazarini vaenlastega ja ainult ootamatu surm 1650. a. päästis Delorme'i vanglast. Laialt levis legend, et Marion Delorme ise instseneeris oma surma eesmärgiga vältida vangistamist ja põgeneda Inglismaale. Seal, väidab legend, abiellunud ta rikka lordiga, kelle vahetanud välja röövlipealiku vastu. Matnud maha kolm meest, olevat Delorme elanud 1706. või isegi 1741. aastani, mil ta polnud ei rohkem ega vähem kui 130-aastane.

Delorme'i kõrval oli Richelieu' luure agent ka Cinq-Mars'i teine armuke mademoiselle Chémerault, keda tunti hüüdnime «Imeilus kõlvatu» all.

Mazarini ajal sai salateenistuse ülemaks piiskop Ondendei. Võimete poolest jäi ta kaugelt maha «hallist kardinalist», kuid mõned tema agendid polnud halvemad Richelieu' parimatest luurajatest. Ühel neist, frantsiskaani mungal Bertaut'l oli isiklikult Louis XIV poolt allakirjutatud patendiga lubatud kanda igasugust rõivastust, kui seda nõuavad kuninga huvid. Varsti

pärast patendi saamist võtsid ülestõusnud Bordeaux' aadlikud Bertaut' vangi ja kavatsesid Mazarini spiooniga karmilt arveid õiendada. Bertaut kasutas kavalust. Ta palus luba kirjutada kiri Blaye' linna vaimulikule, väites, et see on tema onu. Kirjas oli juttu ainult rahaasjadest, aga äärel leidus märkus: «Saadan teile silmamääret; määrige sellega silmi, ja Te hakkate paremini nägema.» Bertaut usaldas kirja kohaletoimetamise ühe talupoja hooleks, sosistades talle, et kiri tuleb anda kuninga pooldaja hertsog Saint-Simoni kätte. Hertsog sai kirja ja taipas salviga võida neljandat, puhast lehekülge: Bertaut palus abi põgenemise organiseerimisel. Saint-Simon käskis ühel paadimehel salaja Bertaut'le madruserõivad viia. Ümberriietatud frantsisklane oskas petta valvet ja põgeneda Bordeaux'st.

XVII sajandi sõdades peeti luuret niivõrd tähtsaks, et mõnigi kord võtsid väejuhid luurajate osa enda peale. Arrasi piiramise ajal tungis Prantsuse marssal Fabert vaenlase kindlusesse ja uuris kaitsesüsteemi. 1668. a. tungis Prantsuse kindral Catinat korstnapühkijana vaenlase poolt hõivatud Luxembourg'i kindlusesse. Veel sagedamini juhtisid suured väejuhid isiklikult oma luuret. Nii koostas Savoia prints Eugène 1702. a. Cremonale kallaletungi plaani oma spiooni Cosoli tunnistuste põhjal. Cosoli teatas salakäigust, mille kaudu tungis jaanuariööl linna Savoia Eugène'i 600-meheline armee. Cremona saatus oli otsustatud. Prantsuse marssal Luxembourg sai väärtuslikku informatsiooni Madalmaade asehalduri Oranje Wilhelmi sekretärilt. Kuid spioon paljastati ja ta nõustus andma Luxembourg'ile valeandmeid Wilhelmi vägede liikumisest. Tulemusena aitas vaid juhus Luxembourg'il pääseda vangilangemisest omaenese laagris Steinkirchenis.

Salateenistuse täiustamine mitme sajandi jooksul oli lahutamatult seotud absolutistlike monarhiate arenguga. Algul kasutati salateenistuse aparaati valdavalt monarhide võitluses feodaalaadli vastu, kes nõudis sõltumatust keskvalitsusest. Hiljem, pärast absolutismi kindlustumist, ei jäänud monarhile parempoolseid vaenlasi, aga oma peaülesande täitmisel — ekspluateeritavate rahvahulkade, eriti talupoegkonna vastupanu mahasurumisel — toetus absolutism eelkõige armeele ja kiiresti kasvavale tsentraliseeritud politseile. Nüüd sai salateenistusest relv peaasjalikult võitluses absolutistliku riigi välisvaenlastega (kuigi seda ka varem oli loomulikult sel eesmärgil kasutatud).

Väga näitlik oli olukord Prantsusmaal: veel XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel, vahetult kuni Richelieu' ja Mazarini valitsemiseni tegeles salaluure absolutismi sisevaenlastega. XVII sajandi teisel poolel, Louis XIV valitsemise ajal,

kandus rõhk üle välispoliitikale. Samaaegselt kasvas kiiresti politseiorganisatsioon, mille kompetentsi läks ka salaluure. Kuid absolutistliku Prantsusmaa administratiivasutuste kirjus kaoses, kus paljude asutuste ülesanded ristusid ja kattusid, tegeles spionaažiga nii diplomaatiline kui ka sõjaline ametkond, nii provintside intendandid kui ka monarhi (ning tema favoriitide) isiklikud usaldusalused, kes ajuti ajasid segi kõigi teiste asutuste kaardid. Louvois, Louis XIV kuulus sõjaminister, lõi laialdase spioonide võrgu Saksa riikides. Siseriigis jälgisid Louvois' inimesed kõiki väljapaistvaid Prantsuse ohvitsere. Oma spioonideks värbas Louvois toatüdrukuid, teenijaid, modiste, moodsate tantsude õpetajaid, kes oma elukutse tõttu puutusid kokku paljude inimestega. Spionaaži juhtis Louis XIV ajal ka politsei korpusekomandör de la Reynie, kes muutis tavaks politseiagentide saatmise kurjategijate sekka.

Louis XV ajal pidas suurt luurevõrku politseiülem Berrier. Veel suurema arengu saavutas luuretegevus tema järglaste de Sartine'i, kellest veel juttu tuleb, ja Lenoiri ajal.

Juhused, kus luurajail õnnestus poliitiliste sündmuste käigule olulist mõju avaldada, polnud tol ajastul haruldased. Luurajad või luure poolt äraostetud teatud riigi poliitikud olid tihtipeale peategelased paleepööretes, valitsuse vahetustes ja teistes sündmustes, mis muutsid järsult poliitilist kurssi, ehkki ei määranud muidugi nende riikide üldist ajaloolist saatust. Veel sagedamini oli luurajate osaks mitte otsene osavõtt mingitest sündmustest, vaid sellise informatsiooni kogumine, mis andis ühe maa valitsusele võimaluse sõjaväeliste ja poliitiliste abinõude või teiste vahendite abil mõjutada teise riigi valitsust. Ent mõlemal juhul olid otsustavad sotsiaalmajanduslikud tingimused, mis määrasid poliitilise olukorra, milles tegutses luure. Luure enda edusammud osutusid võimalikuks ainult kindlate ajalooliste tingimuste tõttu. Kui luure ette seati ebareaalsed ülesanded — peatada või suunata ajaloolise arengu seaduspärane protsess tagasi —, tabas teda kindlasti ebaõnn.

Saatana embuses

Luure kohustuseks oli välja selgitada, mis teatud hetkel mingis riigis sünnib. Teated omandasid erilise väärtuse, kui nende alusel sai kindlaks teha, mis h a k k a b toimuma selles riigis — mida kavatseb ja võtab ette valitsus või sellele vaenulikud jõud, kes asub vabanenud troonile või ministritoolile õukonnas, kas tekivad rahutused, milline saatus ootab inimesi, kellega olid seotud mingid lootused... Ja siin ühines luureamet ootamatult tookord kõige moodsama «teadusega», millesse uskus enamik haritud inimesigi — astroloogiaga, mis püüdis kergitada tulevikku varjavat katet tähtede salapärase keele mõistatamise kaudu. Liiga ahvatlev oli teada saada julma vaenlase eelseisvast surmast või mingi ammu oodatud sündmuse lähenemisest, saada hoiatus ees ootavatest hädadest...

Vanakreeka legendis sai Trooja valitseja Priamose ilus tütar Kassandra jumalalt Apollonilt vastutasuks lubatud armastuse eest prohvetiande. Kuid Kassandra ei pidanud sõna ja vihane Apollon, kes ei saanud Kassandralt tema annet enam ära võtta, karistas isemeelset kaunitari sellega, et keegi ei uskunud tema alati täituvaid ennustusi. Astroloogid, kes ei rikkunud Apollonile antud lubadusi, sattusid otse vastupidisesse olukorda: neid usuti, ehkki nende ettekuulutused ei täitunud kunagi...

Astroloogide eneste hulgas oli ohtrasti inimesi, kes jagasid oma kaasaegsete usku selle «teaduse» võimalustesse. Oli muidugi ka šarlatane, kes oskasid edukalt välja rabelda kõige raskematest olukordadest, millesse neid viisid ebaõnnestunud ennustused. Tuntud on juhus Galeotiga, kuningas Louis XI õueastroloogiga. Uskudes selle astroloogi poolt koostatud horoskoopi (mitte vähem kui salakavala kardinali Balue' sõnu), tuli Louis kohtuma oma võimsa võistleja Charles Südiga, võtmaksuhimuline kuningas otsustas õnnetu ennustajaga arveid õiendada. Louis kutsus ta enda juurde ja küsis irooniliselt, kas ta teab omaenese surmatundi.

«Tean väga hästi,» vastas leidlik petis, kes kohe taipas hädaohtu, «ma suren kolm päeva enne Teie Hiilgust.»

Louis oli niisama ebausklik kui kättemaksuhimuline ja kiirustas loobuma kavatsusest õiendada arveid osava tähetargaga.

Monarhide käsul koostas vahetevahel horoskoope isegi selline silmapaistev teadlane nagu Kepler, kes ise astroloogiasse ei uskunud. On säilinud hulgaliselt paljude XVI ja XVII sajandi ajalooliste isikute horoskoope, sest sel ajal levis astroloogia eriti laialdaselt. Ükski neist horoskoopidest ei tabanud märki. Kuid see ei heidutanud neid, kes uskusid tähtede järgi ennustamisse.

Ennustused olid tavaliselt kahetähenduslikud. Kui horoskoop ennustas midagi ebasoovitavat ja see tõepoolest täideläks, siis peeti seda vaieldamatuks tõendiks saatuse vältimatusest ja astroloogiateaduse täpsusest. Kui ennustus ei täitunud, ei kaotanud astroloog samuti pead, vaid vihjas sellele, et tänu õigeaegsele ennustusele suudeti ennustatud sündmust muuta. Enamiku «täitunud» astroloogiliste ennustuste iseärasus on selles, et nende mõttest ei saanud keegi aru seni, kuni ennustatu ei toimunud tegelikkuses. Teisiti öeldes, nad olid sedavõrd udused, et paljusid sündmusi võis teatava sõnaosavusega alati kujutada nagu ennustuste täitumist. Nii lugesid XVI sajandil elanud prantsuse astroloogi Nostradamuse austajad tema nelikvärssidest välja tervelt kolm Pärtliöö ennustust.

Teaduse poolt väljatõrjutud astroloogia klammerdus agavisalt oma positsioonide külge. Veel enam, ta isegi «täiustas» oma ettekuulutusi, kasutades ära astronoomia avastusi. Usk paljudesse astroloogilistesse ettekuulutustesse säilis kaua. Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides on praegugi kümneid tuhandeid astrolooge (Itaalias organiseerisid nad isegi omalaadse ametiühingu!). Mis siis imestada, et veel meie päevil ilmub Läänes raamatuid, milles analüüsitakse tollesama Nostradamuse teost «Sajandid», milles oleks nagu ette märgitud kõik Euroopa ajaloo põhifaktid XVI sajandist kuni XX sajandi lõpuni. Neil Nostradamuse poolt koostatud tulevikuandmetel on üks põhiline puudus. Nad on liiga segased, ehk, nagu ütlesid astroloogid, niivõrd oskuslikult šifreeritud, et mitte kuidagi pole võimalik jõuda selleni, mida tegelikult ennustas Nostradamus, enne kui «ennustatud» sündmus on juba aset leidnud. Räägitakse, et Nostradamus olevat täpselt näidanud, kui kaua valitseb «Suure sugulane», s. t. Napoleon III, kes oli Napoleon Bonaparte'i sugulane, ja nimelt: 18 aastat ning 9 kuud

(keisririigi väljakuulutamisest 2. detsembril 1852 kuni lüüasaamiseni Sedani all 2. septembril 1870). Need on andmed, mis oleksid Prantsuse-Preisi sõja eel marjaks ära kulunud Bismarckile ja preislaste staabiülemale Moltkele! Kuid kahjuks on õnnestunud XIX sajandil ja meie päevil ilmunud Nostradamust käsitlevates raamatutes dešifreerida ainult mineviku kohta käivaid «ennustusi». Meie sajandi 20-ndail ja 30-ndail aastail «dešifreeriti» Esimest maailmasõda puudutav materjal, pärast 1939. a. — Teist maailmasõda puudutav osa. Ühesõnaga, XVI sajandil valmistatud «informatsioon» jäi alati hiljaks.

Anglosaksi maades levisid kaua aega «ema Shiptoni» ettekuulutused. «Ema Shipton» olevat elanud XV sajandi lõpul ja XVI sajandi esimesel poolel. Ka temale omistati taolisi sündmuste ennustusi nagu Nostradamusele, kuid ainult kuni XIX sajandi lõpuni, sest «ema» olevat kuulutanud, et «maailma lõpp tuleb aastal 1881». Üks selle ja mõne teise ennustuse tegelikke autoreid, keegi Hindley, tunnistas oma müstifikatsiooni ise üles. Kuid ennustuste jüngrid viskasid nende hulgast välja Hindley ennustused, ülejäänuid aga pidasid endist viisi usaldatavateks.

Targa prohveti majesteetliku kuju on joonistanud poeedi fantaasia:

> Seal käratsevas pidulauas tummana
> kui mahajäetud kõigist sõpradest ta istus,
> pilk vaimus kauge tulevikuteega ristus,
> mis meile oli kuulmata.

Materjali andis Lermontovile prantsuse akadeemiku Laharpe'i jutustus. Kuus aastat enne prantsuse revolutsiooni kogunesid ühe aristokraadi juurde peole paljud poliitikamaailma silmapaistvad tegelased. Nende hulgas oli kuulus müstitsismi jutlustaja kirjanik Cazotte, kes täpselt ennustas kõigile kokkutulnuile nende saatust — enamik neist lõpetas elu giljotiinil —, aga samuti kuninga hukkamist ja enda surma tapalaval. Laharpe'ile, kes nooruses oli vabamõtleja, ennustas Cazotte usklikuks katoliiklaseks muutumist. Seda peeti Laharpe'i jutustuse õigsuse üheks tõendiks, sest pärast revolutsiooni sai Laharpe'ist äge usklik müstik ja vaevalt oleks ta Cazotte'i ennustusi hakanud välja mõtlema. Kui aga hiljem uuriti Laharpe'i käsikirja originaali, mis alles postuumselt trükist ilmus, avastati, et kirjastaja oli teadlikult ühe fraasi välja jätnud. Selles märkis Laharpe, et ta mõtles välja episoodi «ennustusega», et illustreerida oma vaateid revolutsiooni «õudustele». Hiljem leidsid Cazotte'i müstikuande kummardajad meenutusi nende ennustuste kohta kaasaegsete memuaaridest. Need memuaarid olid kirjutatud enne revolutsiooni, kuid trükiti alles mõnikümmend

aastat pärast seda, kui «ennustuses» mainitud sündmused olid aset leidnud. Memuaaride käsikirjad on kadunud, koos nendega aga ka võimalus kontrollida, kas polnud need «tunnistused» hiljem sisse pandud . . .

Kuidas asi ka polnud, aga astroloogia «andmete» ühendamine hoopis praktilisemate luureandmetega ei lakanud ka XX sajandil. On teada, et Hitleri Ida-sõjakäigu edu ennustas nii admiral Canarise, fašistide spionaaži juhi luure kui ka natside füüreri õueastroloogid. Mõlemad «ennustused» olid ühepalju väärt.

Kuid ärgem rutakem tähetundjate kogemusi meenutades ette. Pöördume tagasi astroloogia õitseaega XVI—XVII sajandil. See oli aeg, mil tugevnes usk nõidumisse ja nõidadesse, kes olevat astunud lepingulisse vahekorda kuradiga. Siin pole koht, et peatuda saatana prestiiži ebatavalise kasvu põhjustel. Ütleme vaid, et see kasvas jõudsalt nii katoliiklikes kui ka protestantlikes riikides. Ja see usk avaldas korduvalt mõju paljudele salajase sõja sündmustele.

Saatanat kahtlustati omakasupüüdlikus nuuskimises. Sellele vihjavad oma vestluses ka Goethe «Fausti» peategelased:

> Faust: Näen, nuhkida on armsaim amet sul.
>
> Mefisto: Ei kõike tea, kuid üsna palju küll!

Tolleaegsete inimeste fantaasia segas ära kuradite sabati ja täiesti maise spionaaži. Tihtipeale peitus mustkunstniku maski taga osav luuraja. Nii vabastas Burghley vanglast mustade tehingute eest vangistatud astroloogi Bomeliuse ja saatis ta asendamatu spetsialistina (ta olevat olnud nii matemaatik kui ka arst!) Ivan IV õukonda. Tsaar aga sai tema juurde saadetud välismaalasest omamoodi kasu, usaldades tema hooleks mürkide segamise. Antud juhul varjas nõiakuub spiooni. Juhtus ka vastupidist. Kui inglise piraat Francis Drake (kes sai admiralikraadi) otsustas hukata luuraja Doughty, kelle lord Burghley oli tema eskaadrisse läkitanud, ei saanud ta teda puua mitte kui kõikvõimsa ministri spiooni, vaid õiendas temaga arveid kui mustkunstnikuga, kes tõi Inglise laevadele ebasoodsat tuult. Drake katsus tõestada, et spionaaž oli vaid kate nõidumisele.

Seega olid vihjed nõidumisele mõnikord vahendiks hoopis teiste sihtide saavutamisel. Kuid oli ka selliseid juhtumeid: poliitiline luure rakendati välja selgitama vaenlase katseid oma plaane nõidumise abil ellu viia. Nii tegi krahv Shrewsbury, kellele usaldati Mary Stuarti valvamine, 1572. a. kahele spioonile ülesandeks leida koht, kus peavad oma sabatit «katoliiklikud nõiad», keda ta ilmselt kahtlustas püüdes vabastada

Šoti kuninganna. Et protestandid samastasid katoliikluse sageli nõidusega, siis saatis Salanõukogu oma agente välja uurima, kus katsuvad peitupugenud paatrid loitsimisega hinge välja võtta Elizabethil, lord Burghleyl või teistel ministritel (katoliiklikes maades samastati nõidust loomulikult niisama ilmtingimata protestantlusega). Liidus kuradiga kahtlustati sageli poliitilisi vastaseid. Nii rääkisid parlamendipartei poolehoidjad Charles I valitsemise algul avalikult kuninga soosiku Buckinghami hertsogi ühendusest kuradiga. Aga pärast inglise revolutsiooni väideti sedasama Oliver Cromwelli kohta.

John Thurloe' «Pitseeritud sõlm» ja «must raamat»

Inglise kodanlik revolutsioon XVII sajandil jõudis kulminatsiooni aastail 1647—1649. Kuningas Charles I hukati, Inglismaast sai vabariik. Kuid revolutsiooniga võitnud klassid — kodanlus ning uusaadel — kartsid rahvast, kelle abiga nad olid võitnud kuninga. Nad unistasid tugevast võimust, mis oleks kaitsnud nende vallutusi ohu eest nii vasakult — töötava klassi poolt — kui ka paremalt — võidetud, kuid kaotatut tagasi võita unistavate rojalistide poolt. (Kavalerid, nagu rojaliste siis tavaliselt nimetati, koondusid emigratsioonis oleva Charles II, hukatud kuninga poja ümber.)

Riigis kehtestati kindral Oliver Cromwelli diktatuur, kes kuulutas enda lordprotektoriks. Cromwell pidi võitlema aktiivselt tegutsevate illegaalsete rojalistidega. Kavalerid katsusid pidevalt mässu tõsta, pidada läbirääkimisi kõigi rühmitustega, kes ei olnud rahul protektoraadi režiimiga, valmistasid ette atentaate lordprotektorile. Võitluses kavaleride vastu polnud Cromwelli luure tähtsus sugugi väiksem kui armeel — kuulsatel «raudkülgsetel». Cromwell töötas isiklikult välja mõned oma luureteenistuse organiseerimise printsiibid, näiteks viis sisse reegli, et ükski agent ei pidanud teadma midagi peale selle, mis oli talle hädavajalik tegutsemiseks ja ilma äärmise vajaduseta ei pühendatud teda teiste agentide töösse. Lordprotektorile meeldis oma lauda kutsuda sõpru ja isikuid, kes näisid talle kahtlastena, et üllatada esimesi ja hirmutada teisi sellega, kui palju ta neist igaühest teab.

Juba 1649. a. usaldati luure juhtimine Thomas Scotile — ühele «kuningatapjatest», kes oli hääletanud Charles I surmaotsuse poolt. Rojalist Clemens Walker, kes tolleaegse tava kohaselt meenutas piibli müüti juutide vangipõlvest Egiptuses, kaebas, et Scoti agentidest «kihab kogu Inglismaa, nagu Egiptus kihas täidest ja konnadest». Scot kasutas peale spioonide veel agente, kes provotseerisid kavalere halvasti organiseeritud väljaastumistele.

Scoti energiliseks abiliseks sai peagi kapten George Bishop, kes tegeles spionaaži organiseerimisega siseriigis. Cromwelli luureülema teine abiline oli Oxfordi ülikooli geomeetriaprofessor John Wallice, Phelippesi vääriline järglane, kes kinnitas, et ta rajas uue teaduse — krüptograafia. Wallice dešifreeris paljud rojalistide koodid. Väideti, et polnud šifrit, mida tal poleks õnnestunud mõistatada. Seejuures, erinevalt Cromwelli tulisest poolehoidjast Bishopist, kujutas Wallice endast teisest maailmast pärit olevat inimest, teadlast, kes dešifreeris huvist teaduse vastu. Hyde, emigratsioonis elava Charles II kantsler, ei suutnud kaua uskuda, et Wallice lahendas rojalistide šifreid. Hyde arvas, et šifri võtmed reetis keegi kavaleridest. Alles pärast restauratsiooni, saanud kätte Wallice'i tööde näidised, pidi Hyde tunnistama, et ta oli Oxfordi geomeetriaprofessori võimeid alahinnanud.

Rojalistid said varsti tunda Scoti poolt loodud süsteemi efektiivsust. Kuninga lähikondlane markii Newcastle tunnistas seda vestluses ühe kavaleriga, kes muide oli samuti Bishopi agent. Too kirjutas oma ülemustele: «Nad arvavad, et te olete liidus kuradiga. Tarvitseb neil vaid midagi mõelda, kui te juba teate seda.»

1653. a. läks luure üldjuhtimine Scotilt ja Bishopilt üle John Thurloe' kätte, ehkki mõlemad endised juhid jätkasid oma tegevust. Pärast Cromwelli surma sai Scot jälle mõneks ajaks luureteenistuse juhiks.

Thurloe oli kahtlemata kõige võimekam Inglise salaluure juht pärast Francis Walsinghami. Thurloe' agentide hulgas oli rojaliste, kes olid valmis üle tulema Cromwelli poolele, ja jumalariigi maa peale saabumise eksalteeritud jutlustajaid, mehi ja naisi, vanu ja noori. Salateenistuse ülem päästis surmamõistetuid võllast tingimusel, et neist saavad lordprotektori spioonid.

Thurloe'l olid nuhid Charles II lähikonnas: uuele riigisekretärile meeldis saada salajasi uudiseid algallikaist. Muuseas, palju kasulikku teatasid Thurloe'le ka agendid, kes ei kuulunud küll kuninga usaldusaluste hulka, kuid liikusid kavaleride seas, need aga ei osanud sageli keelt hammaste taga hoida. Thurloe' spioonide hulgas oli Joseph Bamfield, kellele rojalistid usaldasid paljud salajased missioonid. Cromwelli luure šefi agendid teatasid talle kõigist rojalistide 1655. a. kevade ülestõusu ettevalmistamise üksikasjadest. See oli üks põhjusi, miks «raudkülgsed» surusid märtsis alanud mässu raskusteta maha.

Laialt kasutas Thurloe vana nõksu, et saatis areteeritud rojalistide juurde oma inimesi, kes teesklesid, et nad on kavalerid. Paljud rojalistid, kes järk-järgult kaotasid lootuse edule, hakkasid pakkuma oma teeneid Thurloe'le. Üks neist, sir John

Henderson, saadeti 1654. a. Kölni, kus asus Charlesi õukond. Henderson oskas välja õngitseda hulga tähtsaid teateid kuninga ministrilt Peter Massonettilt. Kuid veel tähtsam oli Thurloe' teine agent — Henry Manning, endine aktiivne rojalist. 1655. a. algul sõitis Manning rojalistliku põrandaaluse nimel väljaantud võltsdokumentidega Kölni. Tema pudelikaaslasteks joomaorgiatel olid sellised rojalistide partei juhid nagu näiteks krahv Rochester. Arusaadavalt sai Cromwelli luure saadik palju väärtuslikku informatsiooni, mille aegaviitmata saatis edasi Thurloe'le, kes maksis talle hiiglaslikku tasu — 1200 naela aastas. Muuseas, kui uudiseid hankida ei õnnestunud, laskis Manning käiku oma elava fantaasia. Nii näiteks sisaldab üks ettekanne täpse kirjelduse Charles II ja kantsler Hyde'i nõupidamise käigust, millel oli aga üsna oluline miinus: see aruanne kujutas endast algusest lõpuni väljamõeldist.

Kui Charlesi õukondlased paljastasid Manningi, viitas ta neile väljamõeldud aruannetele kui oma «kuningatruuduse» tõendile. Kavalerid mõistsid Manningi surma. Emigratsioonis viibides ei saanud nad otsust ametlikult täide viia. Manning viidi metsa. Mõne päeva pärast avastas juhuslik möödasõitja laiba. Inglane oli tapetud lasuga südamesse.

Thurloe' teenistuses oli ka naisluurajaid. 1655. a. mais ilmus Antverpeni rojalistide sekka noor kaunitar Diana Jennings. Ta mängis osavalt hiljaaegu duellil tapetud rojalisti, krahv Derby olematu nõo leske. Diana jättis tugeva mulje kolonel Robert Phelipsilé, kes valmilt võttis huvitava leedi eest hoolitsemise enda peale. Phelipsi sõbrad said palju naerda, kui selgus, et võltslesk oli ilmne petis. Ent nad oleksid tunduvalt vähem teravmeelitsenud, kui oleksid teadnud, et flirdi ajal Phelipsiga oskas Diana Jennings mehelt teada saada kõik detailid atentaadist, mida tema ja mõned teised kavalerid valmistusid Cromwellile sooritama. Vandeseltslased kavatsesid tulistada lordprotektorit ja põgeneda viiekümnest mehest koosneva salga kaitsel. Diana Jennings kiirustas Dunkerque'ist Inglismaale suunduvale laevale ja oskas peagi Thurloe'le üle anda vandeseltslaste nimekirja, aga samuti «postkasti» aadressi, mille kaudu nad pidasid kirjavahetust mõttekaaslastega.

Mõned auahned isikud kavaleride parteist, keda Charles II ümber kihavates intriigides oli tabanud ebaõnn, otsustasid kättemaksuks Thurloe' teenistusse astuda. Nii talitas sir John Marley, endine Newcastle'i rojalistlik valitseja. Charles II õukonnas teeninud Richard Palmer tõi Thurloe' asutusse kirju, mida tal Kölnis oli kästud edasi anda rojalistidele Inglismaal, ja pakkus ka tulevikus oma teeneid. Palmer juhendus ilmselt vaid soovist saada rohkem raha. Hiljem saatis Thurloe ta luurajaks Inglise saadiku juurde Haagis.

Niisama hinnalised agendid olid Thurloe'l äraostetud rikaste kavaleride teenrid. Nii näiteks aitas rojalist James Halsalli teener William Masten paljastada veel ühe tapmiskatse ettevalmistamist. Rojalist Armoreri teener Thomas Pearce reetis pärast areteerimist peremehe plaanid ja sõitis Thurloe' korraldusel Kölni provotseerima uut kallaletungi lordprotektorile. Kuid Pearce oli ilmselt kaksikagent. Inglismaale tagasijõudmisel pandi ta uuesti vanglasse ja, vaatamata kõigile truudusvannetele, jäi ta kuni Cromwelli surmani vahi alla.

Protektoraadi viimastel aastatel suurenes kavaleride laagrist ülejooksikute arv üha. Paljudest said Thurloe' aktiivsed agendid. Nende hulgas oli John Walters, kes 1656. a. saadeti Antverpeni ja kes varustas seal Cromwelli salaluuret tähtsa informatsiooniga rojalistlike emigrantide kohta. Veel aktiivsemalt elas luuraja rolli sisse anglikaani kiriku vaimulik Francis Corker. Ta hankis Londoni rojalistide kohta teateid, mille tähtsuse üle võib otsustada selle järgi, et mõningate andmete põhjal maksnud Thurloe talle 400 naela aastas; tolle aja kohta oli see väga suur summa.

Oli ka juhtumeid, kus üksikud rojalistid nagu Henry Bishop astusid Thurloe teenistusse ainsa sihiga anda valeteateid. Aga oli veelgi keerulisemaid lugusid. Mõned rojalistid said tasu Thurloe'lt ja veensid oma mõttekaaslasi, et teevad seda vaid sihiga lollitada lordprotektori salateenistust. Tegelikult varustasid nad Thurloe'd aga väärtusliku informatsiooniga. Nii oskas näiteks korraldada oma asju Gilbert Talbot, kes oli osa võtnud 1655. a. ebaõnnestunud atentaadist Cromwellile. Ja see polnud sugugi ainus juhtum.

Kuid Thurloe' salateenistuse kõige suurem edusamm võitluses rojalistide vastu oli tungimine «Pitseeritud sõlme». See oli kavaleride partei kõige kõrgem organ Inglismaal, kuhu kuulusid üksnes mõned mõjukad ülikud. Ehkki «Pitseeritud sõlme» autoriteeti ründasid aeg-ajalt teised rojalistlikud tsentrid, kes ei olnud rahul selle ootamispoliitikaga, jäi «Pitseeritud sõlm» ikkagi kavaleride tähtsaimaks organiks. Seda olulisem oli sir Richard Willise, ühe «Pitseeritud sõlme» liikme reetmine. Willisest sai võib-olla juba 1654. a., aga kaks aastat hiljem kindlasti Thurloe' agent. Teated selle kohta jõudsid järkjärgult Charles II ja tema nõuandjateni ning nad käskisid kavaleridel katkestada sidemed Willisega. Kuid rojalistlik põrandaalune ja sealhulgas ka «Pitseeritud sõlme» liikmed alistusid kuninga käsule viivitades ja väga vastumeelselt. Kui Willisel oli pärast restauratsiooni vaja end õigustada, siis toetus ta osavasti sellele, et ei olnud reetnud paljusid rojalistide saladusi, aga oma sidemeid Thurloe'ga seletas sooviga meelitada Cromwelli salaluure juht kuninga poolele! Arhiividokumendid

aga näitasid, et Willis jätkas informatsiooni toimetamist protektoraadi võimudele soliidse tasu eest ka 1659. a., mil Thurloe oli juba erru lastud ja salateenistuse ülemaks sai jälle Thomas Scot.

Huvitav on märkida, et erilist edu saavutas protektoraadi luure võitluses rojalistliku põrandaalusega just mõni kuu enne restauratsiooni, ehkki «Pitseeritud sõlme» ja teisi organisatsioone lõplikult purustada tal ei õnnestunud. Pärast Charles II tagasipöördumist nõudsid kättemaksujanus põlevad rojalistid arveteõiendamist Thurloe'ga. Ent viimane hoiatas ette, et kui talle midagi tehakse, avaldab ta «musta raamatu», mis pooled kavalerid võllasse viib. Ähvardus mõjus, ehkki selles oli tugevasti bluffi. Veel enam, Charles II küsis koguni mitu korda Thurloe'lt nõu.

Muidugi ei tegutsenud Thurloe' luure aktiivselt ainult kavaleride suhtes, vaid ka lordprotektori vaenlaste vastu vasakult — levellerite partei vastu. Levellerid vastasid sellega, et organiseerisid Cromwellile atentaate. Mõned levellerite endistest liidritest, iseäranis Wildman ja Sexby, astusid sel eesmärgil isegi rojalistidega liitu. 1657. a. otsustasid vandeseltslased lasta Cromwell õhku tema majas Whitehallis. Vandenõus osalesid mõned sõdurid; tunnimees Toop lubas püssirohu sisse viia, kuid viimasel hetkel avaldas kogu vandenõu Cromwellile. Järgmisel päeval kohale ilmunud vandeseltslased areteeriti. Muuseas, John Wildman, kes rohkem kui pool sajandit oli elanud vandenõude väsimatu organisaatori elu, kirjutas restauratsiooni ajal teose «Lühike traktaat luuretegevusest». Thurloe' kogemustele toetudes soovitas Wildman valitsusel pidada oma agente kõigis parteides, kontrollida postisaadetisi, eriti saadikute — «suurspioonide» omi, panna jälgijad kõigi kahtlastena näivate välismaalaste juurde jne.

Thurloe lõi ulatusliku luurevõrgu niihästi Cromwelli vaenlaste seas kui ka välisriikide valitsustes.

Oma romaanis «Kümme aastat hiljem» selgitab Alexandre Dumas 1660. a. toimunud Stuartite restauratsiooni Inglismaal väga lihtsalt. D'Artagnan varastas märkamatult ära endise Cromwelli kindrali Moncki (nagu ta tegi seda enne kardinal Mazariniga). Pärast vabastas musketär äraviidud kindrali, kuid Monck oli juba otsustanud Charles II poole üle minna ja aidata tal jälle troonile saada. See on seiklusromaan. Aga mida kosta selle peale, kui paljude kodanlike ajaloolaste ettekujutused asjast ei tõuse kõrgemale taolisest sündmuste mõistmisest? See libisemine nähtuste poliitilisel pinnal ilma sügavate protsesside tõsise analüüsita viib tihti selleni, et luuret autasustatakse imepärase võimega avaldada otsustavat mõju tähtsaimate sündmuste kulule, suunata ajaloolaeva kurssi.

Tegelikult näitab Cromwelli protektoraadi ja Stuartite järgneva restauratsiooni tõeline ajalugu seda, kuidas otsustavaid sündmusi määrab ühiskonna arengu peajõud — klassivõitlus. Salajase sõja edu või ebaedu, kuivõrd tähtis see iseenesest ajuti ka pole, sõltub lõppkokkuvõttes alati erinevate klasside jõudude paigutusest ja võitlusest. Protektoraadi ja restauratsiooni periood on ülimalt ilmekas, sest see oli aeg, mil rahvahulgad olid pärast nende kui aktiivse poliitilise jõu ilmumist kodusõja ja vabariigi ajal maha surutud ja peata jäetud, aga võitlus toimus põhiliselt valitsevate klasside eri gruppide vahel. Inglismaal tegutses kogu Cromwelli valitsemise aja väga energiline rojalistlik partei, mis laialt rakendas salaluuret. Kuid kõik tema sammud osutusid täiesti viljatuteks, kuni — juba pärast Oliver Cromwelli surma — valitsevad klassid tervikuna ei tajunud alt, rahvahulkade poolt ähvardavat uut ohtu ega otsustanud end kaitsta monarhia restaureerimise teel. Monck kõhkles kaua, kuid tundes nende meeleolude survet, läks üle Stuartite poolele. Vähem tähtis pole ka see, et tema armee, kust revolutsiooniline vaim oli ammu haihtunud, kus tooni andsid ohvitserid, kes olid röövinud maid hiljuti uuesti alistatud Iirimaalt, nõustus saama restauratsiooni kuulekaks relvaks.

Restauratsiooni ajal käis luureteenistus alla. Mitte asjata ei kaevanud minister Morris, et talle antakse luuretööks ainult 700 naela aastas, aga Cromwell raiskas sada korda rohkem ja hoidis see-eest taskus kõigi Euroopa monarhide saladusi. Kuid ka pärast kaebamist suurendas kitsi «kavalerlik» Alamkoda assigneeringuid lõigule «Salateenistus» ... 50 naela võrra!

Väheste andekate restauratsiooni-aegsete luurajate seas oli George Downing, endine Thurloe' salaagent Madalmaades, kes otsustas reeta oma peremehe, kui Charles II Inglise troonile tagasipöördumise perspektiiv reaalseks muutus. Downing jäi Briti residendiks Haagis. 1668. a. kiitles ta, et tema agendid võtsid regulaarselt võtmeid de Witti, Madalmaade vabariigi valitseja vestitaskust, kui viimane magas, kirjutasid ümber luku taga olevad salajased paberid ja panid võtmed tasku tagasi.

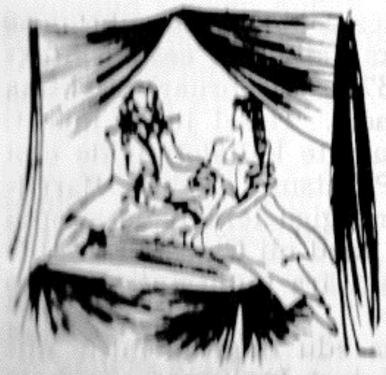

Himurus puritaanluse vastu

Pärast Stuartite restauratsiooni 1660. a. kõikus poliitikapendel kaugele väljapoole neid piire, mida algul olid talle seadnud inglise revolutsiooniga võidule tulnud klassid — kodanlus ja uusaadel. Kartes, et rahvas astub uuesti poliitilisele areenile, andsid varakad klassid jällè troonile asunud Charles II-le mõneks ajaks faktiliselt vabad käed, sest jutt polnud põhilistest sotsiaalsetest tulemustest, mida need klassid revolutsiooni käigus olid kätte võitnud. Charles II-l jätkus taipu mitte kaljale tungida neile võitudele ja see hoidis teda troonil, vaatamata tollele tavaliselt äärmiselt ebapopulaarsele poliitikale, mida ta ajas.

Muide, see poliitika püüdles üheainsa sihi poole — maksimaalsele sõltumatusele parlamendist. Kuid parlamendi nõusolekuta polnud võimalik saada raha (Charles II isa maksis peaga katse eest koguda makse parlamendist mööda minnes). Nii oli muidugi vaid siseriigis, aga raha võis väga hästi hankida ka piiri tagant. Louis XIV oli valmis andma Charles II-le igal aastal suurt toetust, et kindlustada viimase positsiooni parlamendi suhtes, ja mis peaasi, tagada Inglismaa toetus või vähemalt neutraliteet neis sõdades, mida Prantsuse kuningas pidas oma hegemoonia nimel Euroopas.

Arusaadavalt pingutasid Prantsuse diplomaatia ja Prantsuse luure äärmiselt tugevasti, et hoida Inglismaa välispoliitikat oma kontrolli all. Peale Charles II-le makstava «ametliku» salajase subsiidiumi seadsid Louis' agendid sisse isiklikud kontaktid ja kinkisid suuri rahasummasid Inglise ministritele ja isegi nende sekretäridele. Näiteks Inglismaa ministri Buckinghami hertsogi (Charles I favoriidi poeg) salaagent, Londoni kaupmees Leyton, kelle kaudu hertsog pidas läbirääkimisi Prantsuse õukonnaga, sai 1668. a. kingiks 400 pistooli.

Kuid prantsuse agendid ei ostnud ära ainult ministreid ja nende teenreid. Tihti läks Prantsuse kuld ka parlamendiopositsiooni liidrite taskuisse, kes materdasid valitsust Louis XIV ees

lömitamise ja viimase anastusplaanidesse ükskõikse suhtumise pärast. Vahel olid subsiidiumid tasuks vaikimise eest. Näiteks läks selline vaikimine Louis XIV-le 1677. a. veebruaris maksma 2950 naela, juunis aga ainult 450 naela. Teisel juhul maksti raha mitte vaikimise, vaid veel ägedamate kallaletungide eest kuninga poliitikale. (Nii tegutsesid Prantsuse saadiku Barrilloni agendid 1678. a.) Seda tehti eesmärgiga teravdada sisepoliitilist olukorda Inglismaal ja siduda käed nii Charles II valitsusel kui ka selle vastastel; sellega hoiti ära Inglismaa aktiivne väljaastumine välispoliitilisel areenil.

Muidugi polnud niisuguse poliitika edu tingitud mitte niivõrd Prantsuse salaluure kullast kui just Inglismaa varakate klasside vastandlikest huvidest. «Vennalik» protestantlik Madalmaade vabariik, kellega parlamendiopositsioon kutsus üles Prantsusmaa vastu liituma, oli Inglise kodanluse peamine ja tollal veel murdmata konkurent kaubanduses. Madalmaade vastu sõdis juba Cromwell. Kui Charles II astus nüüd Louis XIV mõju all samuti sõtta Madalmaade vastu, siis kutsus see inglise kaubandus- ja tööstusringkondades esile väga segaseid ja vastuolulisi meeleolusid. Alles sajandi lõpul, mil Madalmaad kui Inglismaa ohtlik konkurent olid võidetud ja riigi edasine nõrgenemine vastas igati Louis XIV anastuspoliitika huvidele, põrkas sellise poliitika toetamine Stuartite poolt inglise kodanluse otsustavale ja ületamatule vastupanule.

Esialgu oli aga Prantsuse luurel pinnas tegutsemiseks olemas, ja ta ei piirdunud kaugeltki inglise poliitikute äraostmisega. Louis XIV püüdis Charles II ja tema lähikondlasi ümbritseda terve agentide võrguga. Üsna suur osa oli selles kellelgi Samuel Morlandil. Morland oli väga koloriitne figuur. Õpetlase ja leidurina jõudis ta otsingutes aurumasina loomise mõtteni, kuid samal ajal oli ta kogenud, kaksikosaga harjunud luuraja. Ta alustas sellega juba enne restauratsiooni, Cromwelli protektoraadi ajal.

Kord korraldas Cromwelli-aegse salaluure juht Thurloe hoones, kus asus luurevalitsus, salajase nõupidamise. Peale Thurloe' võtsid sellest osa vaid kaks isikut — lordprotektor Oliver Cromwell ise ja üks Inglismaa rojalistliku põrandaaluse peajuhte, meile juba tuttav sir Richard Willis. Otsustanud üle minna Cromwelli teenistusse, esitas Willis kavala plaani — meelitada emigratsioonis olev Charles II nagu monarhistlike vandeseltslaste nimel Inglismaale. Charles ja tema vend Yorki hertsog pidid maabuma Sussexi krahvkonnas, kus politsei oleks nad kinni võtnud. Kui nõupidamine oli lõppenud, paiskas umbusklik Cromwell kõrvaltoa ukse pärani. Tuba polnud tühi — kirjutuslaua taga magas või teeskles magamist üks mees. Cromwell haaras pistoda ja tahtis nii tähtsat kõnelust pealt

kuulanud spiooni kohapeal tappa. Kuid Thurloe rahustas oma šeffi. Magaja, seletas ta, on tema isiklik sekretär Morland. Vaeseke oli kirjutanud kiireid pabereid ega olnud juba kaks ööd järjest sõba silmale saanud, nii et loomulikult võis ta kirjutuslaua taha tukkuma jääda. Lordprotektor uskus oma luureülemat. Kuid instinkt ei petnud Cromwelli. Petetuks osutus kõiketeadev Thurloe: tema sekretär oli, või vähemalt muutus sellest hetkest minemakihutatud Stuartite agendiks.

Peab ütlema, et rojalistide ninamehed pidasid Morlandi kavalaks müüdavaks lojuseks ja just seepärast ei uskunud kaugeltki kohe Willise reetmist. Teated lähtusid liiga segasest allikast.

Selleks ajaks oli Morland jõudnud Thurloe' teenistuses juba silma paista, eriti kirjade perlustratsiooniga. Ta kritiseeris selle asjaga tegelevat Isaac Dorislaus'd (välismaal rojalistide poolt tapetud Cromwelli diplomaadi poega). Nagu Morland kirjutas, ei teadnud Dorislaus-noorem kahjuks paremat viisi kui avada kirjad sulenoa abil ja hiljem vahaga üle valada. Tehnikat täiustati selles osas alles restauratsiooniperioodil. Kuid Morland tegi juba Cromwelli ajal tähtsa leiutise: kahtlaste kirjade avastamisel anti adressaatidele üksnes oivalised koopiad, originaale aga hoiti puhuks, mil neid süüdistusmaterjalina tarvis läks.

Suur oli londonlaste üllatus, kui kohe pärast restauratsiooni võttis Charles II Cromwelli luureametniku Morlandi esimeste hulgas vastu ja tõstis ta aadliseisusesse. Morland hakkas aga peagi tuntud radu tallama — temast sai Louis XIV spioon. Ta abiellus prantslannaga, ostis Prantsusmaale suure mõisa, laostus ja elas läbi rea seiklusi, mis võiksid au teha igale kelmiromaani kangelasele, kaasa arvatud kõige tuntumale neist — Gil Blas'le. Just see inimene oli Inglise õukonnas oma võrke laotavale Prantsuse luurele väga hea leid.

Sugugi mitte väiksemat osa ei mänginud ammu Inglismaale asunud prantslasest eruohvitser Saint-Évremont, kes kogus poliitilist salainformatsiooni Prantsuse saatkonna jaoks Londonis. Louis XIV luure kasutas ka paljusid teisi agente, sealhulgas ühte prantsuse protestantide liidrit Ruvignyd, kellel olid Inglismaal laialdased sidemed. (See toimus muidugi enne, kui kõik hugenotid Prantsusmaalt kuninga käsul minema aeti). Prantsuse luure agentideks olid ka kaupmehed, kellel oli Inglismaal sidemeid, luksusesemete hankijad ja veinikaupmehed, näitlejad, isegi tagasihoidlik prantsuse modist madam Deborde, kes allutas oma mõjule Charles II naise, kuninganna Elizabethi. Muide, kasu oli sellest Louis XIV vaatevinklist minimaalne, sest inetul ning rumalal Portugali printsessil, kes sai Inglismaa kuningannaks, polnud mingit mõju oma mehele.

See-eest oli külluses teisi naisi, kel oli mõju himurale monarhile. Charles II ei kujutanud endale ette elu ilma mõne

n.-ö. alalise metressita, arvestamata arvukaid ajutisi armukesi. Asjatult püüdsid mõned ministrid tüüdata kuningat oma ettekannetega. Küüniline Charles jagas arvamust, mida oli avaldanud üks tolleaegne teravmeelne prantsuse kirjanik hertsog La Rochefoucauld: «Vanad inimesed armastavad anda head nõu, tasudes endale selle eest, et nad pole enam võimelised andma halba eeskuju.» Charles ise eelistas viimast.

Tundes vähe muret selle üle, kuidas hoida alal jõudude tasakaalu Euroopas (millest parlamendis oli ohtrasti juttu), oli Charles üsnagi huvitatud jõudude tasakaalust oma peamiste armukeste vahel. Viimased tegutsesid tihti veelgi laiduväärsemalt kui Inglismaale kõige vaenulikumad välisriigid. Inglise poliitikameestele ja Euroopa diplomaatia juhtidele ei saanud märkamatuks jääda side nende kahe võrdsel määral saavutamatu «tasakaalu» vahel ja kuninga võitlevad soosikud said erinevate parteide ning välismõjude esindajateks õukonnas. Egas ilmaasjata hoolitsenud jumalakartlikud puritaanlastest kodanlased, kellele aristokraatlikuks lõbumajaks muudetud õukonna kombelõtvus õuduse peale ajas, samal ajal üsna hoolsasti selle eest, et tolles «kuradi lossis» oleks erilises soosingus neile sobiv armuke, aga mitte selle võistlejannad.

Kord peatas ärritatud londonlaste summ tõlla, kus arvati sõitvat prantslanna Louise de Kéroualle, keda kahtlustati selles, et ta kavatseb meelitada Charlesi katoliku usku. Kuid tõllas istus teine kuninga armuke — Nell Gwyn. Elukutseline näitlejanna oskas rahvahulga ähvardushüüded heakskiiduüminaks pöörata.

«Rahunege, head inimesed,» hüüdis Nell Gwyn. «Kõik on korras. Mina olen protestandi usku lõbutüdruk.»

Charles II armust sai Louise de Kéroualle Portsmouthi hertsoginna tiitli. Vähem helde polnud ka Louis XIV, kes ülendas ta d'Aubigny hertsoginnaks. Kaasaegsed väitsid, et Louise'i vanemad olevat tütrele peaaegu juba lapsena määranud Louis XIV armukese osa. Kuid asi äpardus: Louis'd köitis tollal mademoiselle de la Vallière. Ent galantne kuningas leidis Louise'ile teise koha ja saatis ta sel eesmärgil Londonisse. Mõlemalt kuningalt, kusjuures ta nuhkis ühe järel teise kasuks, sai Louise hiiglasliku summa — miljon franki. Võib-olla on mõni prantsuse ajaloolane (nagu Forneron) liiga vaimustatud «väikesest bretoonlannast, kes andis meile (prantslastele) võimaluse võita tagasi meie Flandria ja meie Franche-Comté». Kuid kahtlemata oskas Charles II armukeseks saanud Louise de Kéroualle säilitada oma mõju rohkem kui poolteise aastakümne jooksul. Seejuures tegutses ta pidevalt Versailles' agendina, ehkki oli ajuti mõnede Päikesekuninga (nagu meelitajad Louis XIV-ndat nimetasid) vahetuvate saadikutega pahuksis.

Prantsuse kuninga saadikute üks peaülesandeid oli Louise'i kaitsmine teiste «huvitatud poolte» kallalekippumiste eest. Kupeldamistele ja intriigidele, mis olid seotud katsetega lepitada Louise de Kéroualle'i teiste favoriitidega, eelkõige Clevelandi hertsoginna, Richmondi hertsoginna, hertsoginna Mazarini ja Nell Gwyniga olidki suunatud Louis XIV ametlike ja salajaste esindajate pingutused. Neil oli selleks seda enam alust, et Charles II-le makstavad Prantsuse subsiidiumid muutusid Inglise salaluure rahadeks, viimastel oli aga omakorda üks peaeesmärk — tasuda kuninga armukestele. Nii et tahes-tahtmata tuli Louis'l oma arvel ülal pidada ka Louise de Kéroualle'i peamisi võistlejannasid. Pole midagi öelda, keeruline värk see diplomaatia!

Charles II valitsemise viimasel perioodil teravnes sisepoliitiline olukord järsult ja siin kerkisid mõnevõrra ootamatus rollis jälle esiplaanile jesuiidid. Mitu inglaste põlvkonda oli harjunud igas poliitilises intriigis nägema jesuiitide ordu kätt. Protestandid kaldusid arvama, et iga poliitiliselt neile ebasoodus sündmus on Loyola õpilaste salariugaste tulemus. Tihtilugu olid need kahtlused täiesti põhjendatud, kuid neid ei õnnestunud tõestada. Nii intrigeerisid jesuiidid restauratsiooni ajal tõepoolest aktiivselt Yorki hertsogi, kuninga venna kasuks, keda tundus osa inglise poliitikuist tahtis kui katoliiklast troonipärija õigustest ilma jätta (Charlesil polnud «seaduslikke» lapsi). Kuid need konkreetsed sammud ning plaanid, mida jesuiitide arvele pandi, olid puhas väljamõeldis. Keegi Titus Oates, ametist ilma jäänud anglikaani kiriku vaimulik, suundus kahtlastel asjaoludel mandrile ning veetis end katoliiklasena esitledes mõne aja jesuiitide kollegiumides. Kelle initsiatiivil Titus Oates niisuguse maskeraadi korraldas, jäigi teadmata. Taolist moodust olid omal ajal korduvalt kasutanud Walsinghami agendid.

Inglismaale naasnud Oates teatas, et 24. aprillil 1678 toimus inglise kõrtsis «Valge Hobune» inglise jesuiitide koosolek, kus arutati plaane, kuidas põletada kõik laevad Thamesil, hävitada protestandid ja tappa kuningas (kas siis mürgi, pistoda või spetsiaalsete hõbekuulide abil). Muidugi oli see puhas muinasjutt: jesuiidid ei kavatsenudki tappa Charles II, kes neid salajas toetas. Veel enam, kuningas teadis väga hästi, et 24. aprillil 1678 toimus inglise jesuiitide kongregatsioon, aga mitte «Valge Hobuse» kõrtsis, vaid Yorki hertsogi juures, millest Titus Oatesil polnud loomulikult vähimatki aimu.

Kuuldused «paavsti vandenõust» kutsusid riigis esile tohutu erutuse, mida parlamendiopositsioon oma huvides ära kasutas. Paljud katoliiklased maksid selle eest peaga, sellal kui jesuiidid jätkasid oma salasepitsusi. Muide, nende mõju poliitilise võitluse käigule ei maksa üle hinnata.

Marlborough ja jakobiidid

XVII sajandi viimasel kolmandikul hakkas üle-euroopalisele hegemooniale, «universaalse» monarhia loomisele pretendeerima absolutistlik Prantsusmaa. Olukord Euroopas oli kuningas Louis XIV plaanidele ja intriigidele haruldaselt soodne. Kunagine ähvardav Habsburgide Hispaania elas Felipe II armetute järeltulijate all üle täieliku languse: ahne aadelkonna ja õgardlike vaimulike poolt vaeseks muudetud riik, purukstallatud tööstuse algmed, täieliku laostumiseni viidud armee ja laevastik. Restaureeritud monarhia Inglismaal kartis niivõrd oma sisevaenlasi, et tal polnud aega töötada vastu võimsa Prantsuse kuninga plaanidele. Peale selle lõhestas Inglise kodanlust terav võistlus Madalmaade kodanlusega, mis viis korduvalt Inglise-Madalmaade sõdadeni. Aga Prantsusmaa idapiiril oli arvukalt pisivürstiriike, milleks oli jagunenud Saksamaa, mis pealegi oli hiljuti lõppenud Kolmekümneaastase sõja tõttu täiesti kurnatud. Saksa keiser (nagu Hispaania kuningaski oli ta Habsburgide suguvõsast) oli peremees vaid Austrias ja teistes pärilikes valdustes. Osav diplomaatia võis alati luua keisriga rahulolematute vürstide koalitsiooni.

Louis XIV esimesed vallutussõjad tõid talle edu edu järel. Tema diplomaadid ja luurajad hakkasid mängima lausa lahtiste kaartidega. Nii nagu katoliiklik partei orienteerus XVI ja XVII sajandi alguses Hispaaniale, nii otsisid inglise katoliiklased — äärmised absolutismi pooldajad — nüüd toetust Prantsuse kuningalt. 1685. a. asus Inglise troonile katoliku usku kuningas James II. Kuid ta ei valitsenud kaua. 1688. a. toimunud riigipöörde tulemusena tõugati James, keda ei toetanud keegi peale käputäie õukondlaste ja jesuiitide, troonilt. Võimule sai Jamesi tütre Mary mees — Madalmaade asehaldur Oranje Wilhelm III. Rahvusvaheline olukord muutus järsult. Inglismaal ja Madalmaadel oli ühine riigipea, kogenud poliitik ja

väejuht, kes seadis oma elu eesmärgiks purustada Prantsuse kuninga vägevus.

Nagu ajaloo kogemused näitasid, polnud Stuartitel šansse uueks restauratsiooniks, sest seda ei tahtnud ei kodanlus ega kodanlustunud aadelkond. Aga algul polnud see kaugeltki selge ja Oranje Wilhelmi Inglise troon näis üsna ebapüsivana. Paljud tooride mõjukad tegelased, kes kartsid katoliikluse taaskehtestamist, nõustusid Jamesi kõrvaldamisega, nüüd aga, mil ülekaalu said nende vastased viigid, hakkasid nad mõtlema äraaetud kuninga tagasikutsumisele. Seda osa tooridest hakati jakobiitideks kutsuma. Puudust polnud ka poliitilistest kameeleonidest, kes pidasid vajalikuks jätta alles sillad, et olla kindlustatud juhuks, kui kättemaksuhimuline James II peaks troonile tagasi saama.

James ise leidis varjupaiga Louis' juures, kes tunnistas teda Inglise seadusliku kuningana, ehkki pärast ühe Inglismaa vastu peetud sõja lõppu kohustus ta sellest tunnistusest loobuma. James ja tema viirastuslik «õukond» Prantsusmaal toetusid Louis' sugugi mitte viirastuslikule abile ja osutasid talle omakorda kõikvõimalikku toetust. See toetus väljendus katsetes siduda Wilhelmi valitsuse käsi, õhutades tema vastu opositsiooni kõikjal — Inglismaal, Šotimaal, Iirimaal (põhjust rahulolematuseks valitsusega, kes tegutses suurmaavaldajate, pankurite ja kaupmeeste huvides, oli enam kui küllalt). Samal ajal sõlmiti üha uute vandenõude võrke eesmärgiga tappa Wilhelm ja panna uuesti troonile James II, hiljem aga tema poeg. Õigupoolest oleks seda võinud samavõrd nimetada jakobiitide abiks Louis XIV-le, kuivõrd see oli jakobiitide kätega Pariisist teostatav luure- ja diversioonitegevus Inglismaa vastu.

Jakobiitide vandenõudest ei puudunud muidugi ka jesuiitide, eriti nende Inglise provintsiaali isa Warneri käsi. Enamik jakobiitide agente sattus muide Inglise salaluure võrku, mida juhatas Oranje Wilhelmi soosik William Bentinck, kes sai Portlandi hertsogi tiitli.

Üks esimesi jakobiitide vandenõusid avastati kullerite süü tõttu. Kas sel lool on romantiline või koomiline maik man, selle üle otsustagu lugeja. Asi ise oli lühidalt järgmine. Üks kulleritest oli William Fuller, kes oli armunud kuninganna õuedaami, kuid Bentincki teenistuses oleva agendi lubadused olid tugevamad nii õuekaunitari võludest kui ka katoliku vaimulike magusatest kõnedest, sest Wilhelmi valitsuse poole üle minnes ütles Fuller ühtlasi ka katoliiklusest lahti.

1690. a. suundus Fuller koos teise noormehe Crowniga Calais' valitsejalt saadud kalapüügikuunaril salaja Inglismaale. See, et Pariisis peeti vajalikuks saata korraga kaks kullerit, ei olnud tingitud mitte ainult informatsiooni tähtsusest, mida ei

juletud tervikuna ühe inimese hooleks usaldada, vaid ka selle kohaletoimetamise viisist: nähtamatu tindiga kirjutatud kirjad olid peidetud Fulleri ja Crowni alusvesti nööpide sisse. Neil ettevaatusabinõudel polnud erilist tähtsust, sest pärast Crownist lahkumist ruttas Fuller kohe Kensingtoni paleesse, kus asus Oranje Wilhelm.

Peagi võeti Crown kinni ühes Londoni kõrtsis, kus ta hüüdis tooste Jamesi auks ja tõotas kuningale truuks jäänud vägede peatset sissetungi Inglismaale. Crowni valduses olid eriti tähtsad teated — tema tunnistuste alusel oleks võinud kahjutuks teha palju silmapaistvaid jakobiite. Mis siis imestada, et valitsus lubas juba ette armu anda, kui Crown tunnistab kõik avameelselt üles. Vastuseks lasksid jakobiidid uuesti käiku naiselikud võlud. Keegi mrs. Clifford, Crowni tuttav, külastas teda usinalt vanglas, veendes Crowni kangelasena käituma.

Vahepeal püüdsid jakobiidid aga kohut edasi lükata. Pärast 1688. a. riigipööret pidi valitsus selliste protsesside korraldamisel jälgima kohtupidamise seaduslikke vorme, ja seda katsusidki James II pooldajad ära kasutada. Kõigepealt haigestus süüdistuse peatunnistaja Fuller. Teiseks õnnestus jakobiitidel paljud vannutatud meeste kandidaatidena esitatud isikud kõrvaldada. Kui ka selle võtte võimalused olid ammendatud, oskasid jakobiidid vannutatud meeste hulka sokutada omainimese. Otsuse langetamiseks oli vaja vannutatud meeste üksmeelt, aga jakobiit keeldus otsustavalt Crowni süüdi tunnistamast.

Vannutatud meeste vaidlus lukustatud toas kestis kogu öö ja järgmise hommiku. See oleks tõenäoliselt kauemgi kestnud, kui näljane enamik poleks vihaga märganud, et kõikjal viibiv mrs. Clifford viskas salaja läbi akna maiuspalasid oma jakobiidist mõttekaaslase võitlusvaimu ergutamiseks. Jakobiit pidi taanduma. Mõni päev kõhkles Crown aegaviitmatu ülestunnistamise nõude (selleks et pääseda võllast) ja mrs. Cliffordi armuvannete vahel. Lõpuks lõi ta käega ja jutustas kõik, mida teadis ettevalmistatavast vandenõust... Jakobiitide juhid saadeti Towerisse, aga prantslaste oletatav dessant jäi ära.

Jakobiitide vandenõud muutusid Williami ja Mary järglase kuninganna Anne'i valitsemise ajal aina aktuaalsemaks: pärast Anne'i tahtsid jakobiidid troonile upitada pretendendi — James II poja. See toimus juba Hispaania pärilussõja ajal (1700—1714), mille kutsus esile võitlus Prantsuse hegemoonia ohu vastu.

Lastetu ja nõrgamõistusliku Hispaania kuninga Carlos II lähimad sugulased olid Louis XIV ja tema pojad. Ent juba varem, kui Prantsuse printsess abiellus Hispaania kuningaga, keeldusid nad pidulikult kõikidest nõudlustest Hispaania kroonile: ainult sel teel õnnestus jagu saada teiste riikide oppositsioonist, kes kartsid pööraselt Prantsuse ja Hispaania krooni sattumist ühtedesse ja samadesse kätesse. Carlos II kui Habsburgide Hispaania-haru viimane esindaja määras oma testamendis pärijaks kauge sugulase, ertshertsog Carlose, kes pärines Austria Habsburgidest. Kuid Carlos II selja taga leppis Prantsuse diplomaatia kokku Saksa keisri, Inglismaa ja Madalmaadega tulusa ettevõtte suhtes — Hispaania Euroopavalduste (Lõuna-Itaalia, Belgia) ning Uues Maailmas asuvate ääretute kolooniate jaotamise osas. Kuuldusi sellest salalepingust imbus pidevalt ka Madriidi. Ja siis juhtus midagi, mida isegi Prantsuse diplomaatia ette ei näinud. Hispaania Riiginõukogu liikmed, keda varem ka kõige tulusamate lubadustega ära osta ei õnnestunud, hakkasid tegutsema nii, nagu oleksid nad ihust ja hingest andunud Prantsuse kuningale.

Salalaegas avanes lihtsalt: hispaania grandid ei soovinud Hispaania jagamist kas või juba sellepärast, et see oleks nad ilma jätnud hiiglasuurtest sissetulekutest Hispaania krooni alla kuuluvate valitsejate ja asevalitsejate ametikohtadel. Need üllikud otsustasid õigesti, et neile on kasulikum prantslasest kuningas kui riigi jagamine. Ja kord juba otsusele jõudnud, tegid Louis XIV vabatahtlikud agendid lühikese ajaga seda, mis polnud jõukohane tema diplomaatidele. Nad viisid Carlos II mõttele, et Hispaania trooni pärib Bourbonide dünastia ja soovitasid kuningal pärija määramise asjus nõu küsimiseks pöörduda Rooma paavsti poole (juba ette oli selge, et viimane annab Louis XIV-le soodsa vastuse). Lühidalt, asi aeti kähku ja sügava saladuskatte all korda.

Hispaanlastele ei meeldinud Austria Habsburgid ning nende diplomaadid, kes juba ammu olid «sugulase õiguste põhjal» seganud end Hispaania asjadesse. Seepärast ei suutnud üks vandeseltslastest-grandidest, hertsog d'Abrantès, loobuda Carlos II pärija määramisest teatamisel väikesest lõbust. Enne kui kokkutulnutele teatada järglase nimi, langes hertsog rõõmsalt kaela keisri saadikule krahv Harrachile, hüüdes: «Härra, ma teatan sügava rahuloluga...» Pärast hingetõmbamist, et veel tugevamini saadikut emmata, lisas ta: «Jah, erakordse rõõmuga ja kogu eluks...» — ning, kahekordistades suudluste hulka, lõpetas: «...ning täielikult rahul olles, et lahkun teist ja jätan jumalaga suursuguse Austria majaga.» Vaevalt küll võis Louis XIV luure kiidelda mõne teise nii eduka üritusega, kus juures kõik toimus ilma temata ja võib-olla isegi tema teadmata, kuid see edu oli alles raske sõja algus, kus Prantsusmaa pidi võitlema võimsa koalitsiooni vastu ja mis tegi pikaks ajaks lõpu Prantsusmaa katsetele kehtestada Euroopas Prantsuse hegemoonia.

1714. a. astus Inglise troonile Hannoveri kuurvürst George I nime all. Küsimus jakobiitide restauratsioonist oli lahendatud nüüd ja igavesti eitavalt, kuid kaasaegsed ei saanud sellest ikka veel aru. Ja seepärast teatas Marlborough «pisarsilmil» 1716. a. teda külastanud jakobiitide agendile, et ta kavatseb «teenida James III-t» (s. t. pretendenti). Muidugi mõista oli see paljas suurte sõnade tegemine, aga selles osas oli ihne hertsog Marlborough alati ebatavaliselt helde.

«Robinson Crusoe» autori sada nime

Üksnes antistratfordistid püüdsid Shakespeare'i loomingut siduda lakkamatult salajase sõjaga. Ent teine tuntud inglise kirjanik mängis spionaaži ajaloos tõepoolest suurt osa.

...1702. a. ilmus Londonis anonüümne brošüür «Lühim viis arveteõiendamiseks dissidentidega». Esimesel pilgul paistis see olevat käreda reaktsionääri, toori, Inglise riigikiriku ägeda pooldaja teos, mis kutsus üles hävitama erinevate protestantlike sektide pooldajaid sunnitöö ja võllaste abil. Kuid peagi sai selgeks, et see peaaegu juba ebatõepäraselt «äge» pamflett oli ilmne paroodia tooridest kirikuteenrite kohta. Avastati ka autor — viig, Londoni kaupmees, kes mitu korda oli rikastunud ja omandatud varanduse uutes spekulatsioonides jälle kaotanud, mees, kes alles hiljaaegu oli olnud kuningas Wilhelmi usaldusalune. Just sellel inimesel, kes elu jooksul oli kasutanud oma sadat pseudonüümi ja kirjutanud palju erinevaid teoseid, oli määratud omandada surematu kuulsus tänu ühele neist, mille pealkiri oli «Robinson Crusoe elu ja imepärased seiklused».

Ent see tuli hiljem, aga seniks paigutati Daniel Defoe julge satiiri eest Londoni Newgate'i vanglasse, ilma et talle oleks karistuse tähtaega määratud — see jäeti kuninganna «äranägemise» hooleks. Timukas põletas pamfleti käsikirja, Defoe ise pidi lisaks maksma suure trahvi ja peale selle seisma kolm korda häbipostis. Defoe ei lasknud aga pead norgu. Ta kirjutas isegi «Hümni häbipostile» (1703), kus astus välja vaba mõtte ja trükivabaduse kaitsjana. Kuid Defoe polnud printsipiaalne ja visa võitleja ning pealegi mandus tooride ja viigide võitlus — ja Defoe sai sellest oivaliselt aru — müüdavate klikkide võitluseks. Mõne kuu pärast leppis Defoe valitsusega ära ja ta lasti vabaks.

Aga 1704. a. sai lugupeetud Robert Harley, Alamkoja spiiker ja tulevane Oxfordi krahv erikullerilt allkirjata dokumendi, mis oli esitatud 23 lehel ühtlase, loetava käekirjaga. Harley

ootas dokumenti, mille sisust oli talle juba teatatud, ja tundis muidugi selle autorit Daniel Defoe'd. Viimane aga teadis omakorda, kellele see teos läkitada.

Harley oli tark, auahne ja täiesti põhimõttelage poliitik, kes oli igasuguste vahenditega valmis võitlema oma võimu säilitamise ja tugevdamise eest. Nagu üks kaasaegsetest (William Cowper) märkis, «armastas» lugupeetud mister Harley juba loomu poolest «tegelda pettuse ning intriigidega, isegi kui selle järele polnud vajadust, et tunda mõnu oma kavalusest. Kui kellelegi on sündimisest peale ette määratud saada petturiks, siis on see tema.» Arusaadavalt luges Harley Defoe' saadetise tähelepanelikult läbi. See sisaldas projekti kõikehõlmava spionaaživõrgu loomiseks nii Inglismaal kui ka piiri taga. (Ja mis pole vähem oluline — see salaluure pidi nuhkima ka Harley enda vaenlaste järele valitsuses ja tegema Harleyst ministeeriumi täievõimulise juhi.) «Kui mina oleksin minister,» kirjutas Defoe 2. novembril 1704 Harleyle, «püüaksin ma võimalust mööda teada saada, mida keegi minust räägib.» Alguseks tegi Defoe ettepaneku luua taoline organisatsioon Kagu-Inglismaal. Arvestades tolleaegseid kehvi teeolusid, mistõttu üksikud rajoonid olid teistest isoleeritud, soovitas ta sisse viia salaagentide regulaarse saatmise igasse rajooni. Need agendid pidid ette kandma kõige väiksematestki valitsusevastaste meeleolude tundemärkidest. Projekti hinnati ja Defoe'st sai salaluure organisaator.

Suundunud 1704. a. juulis ringsõidule mööda riiki ülesandega punuda spionaaživõrku, kirjutas Defoe ministrile: «Ma olen täiesti kindel, et see sõit paneb aluse sellisele luureteenistusele, mida Inglismaa pole veel kunagi näinud.» Alexander Goldsmithi nime all sõitis Defoe läbi riigi idaosa ja kuulas valvsalt jutuajamisi võõrastemajades, kõrtsides, postitõldades ning proovis sel moel määrata poliitilisi meeleolusid ja selgitada välja valitsuse šansse eelolevatel parlamendivalimistel.

Järgmisel aastal ringi rännates — seekord juba Inglismaa läänekrahvkondades — õnnestus Defoe'l vaevu vältida vangistust, mille kohta kohalik rahukohtunik oli andnud juba vastava käsu. Veel suurem arusaamatus tekkis Weymouthi linnas, kuhu Defoe'le tuli Harley instruktsioonidega kiri. Kiri saadeti kellegi kapten Turneri nimele, kuid sattus eksikombel tema nimekaimu kätte. See leidis kirja muidugi üsna segase olevat ja näitas seda peaaegu igaühele linnas lootuses, et leidub keegi, kes oskab aru saada selle mõistetamatu läkituse mõttest. Aga lõppkokkuvõttes võis Defoe pärast oma sõitu Harleyle pidulikult teatada: «Näib, et mul on selge pilt sellest Inglismaa osast ning korrespondente igas linnas ja igas maanurgas.»

Varsti heideti Defoe' võrk ka piiri taha välja. Informatsiooni

kogumise tsentriteks said Pariis, Dunkerque, Brest ja Toulon. Defoe oli salaluure ülem umbes kümmekond aastat, jäädes sellesse ametisse üksteist väljavahetavate tooride ja viigide ministeeriumide ajal. 1706. a. saadeti Defoe Šotimaale selgitama elanikkonna suhtumist kavatsetavasse Inglismaaga ühendamisse. Talle kirjutati ka ette likvideerida eos igasugused uniooni-vastased vandenõud.

Erinevates paikkondades võttis Defoe endale isesuguse näo. Kaluritega vesteldes huvitus Defoe kalandusküsimustest, kaupmeestele rääkis, et kavatseb soetada endale klaasipuhumistöökoja, lina või villa töötleva ettevõtte, pastoritega arutas ta piiblisalmide tõlkimist, õpetlastele esitles end aga kui Inglismaa ja Šotimaa suhete ajaloo uurijat. Et aeg aga läks ja Defoe ühtki oma plaanidest ellu ei viinud, siis laskis ta oma pikaajalise Šotimaal viibimise seletamiseks lendu kuulduse, et on pankrotti jäänud ning varjab end Šotimaal võlausaldajate jälitamise eest (see polnudki tõest kaugel). «Sir,» kirjutas Defoe seejuures Robert Harleyle, «minu spioone ja neid, kes minult raha saavad, on kõikjal. Tunnistan, et siin on väga lihtne värvata inimest, kes reedaks oma sõpru.» Harley ja Defoe' sidemeid hoiti nii salajas, et teised Harley agendid rääkisid ministrile korduvalt Defoe'st kui ohtlikust inimesest.

Ülesanne, mida Defoe täitis, polnud ohutu. Uniooni-vastaste hulk peksis puruks isegi selle maja aknad Edinburgh'is, kus inglane peatus, ent eksis korrusega. Näib, et Defoe'l õnnestus Edinburgh'is peale riigiasjade parandada osaliselt ka oma asju. Võttes endale ettevõtja maski, tegi ta ilmselt mõned tulusad spekulatsioonid. Luure ja äri käisid käsikäes. Pärast uniooni loomise akti kinnitamist sai Defoe (pika viivituse järel) ministrilt kätte osa talle kuuluvast tasust. Kui aga Defoe Londonisse tagasi pöördus, pidi Harley oma kohast loobuma. Üks Harley ametnik oli välismaa spioon ja toorist ministri vaenlased kasutasid head ettekäänet, et sundida teda erru minema. Defoe astus siis teise ministri — Godolphini teenistusse ja sõitis viimase ülesandel jälle kaks korda Šotimaale, et välja uurida sealsete jakobiitide plaane.

1710. a. läks võim mõõdukatelt tooridelt ja viigidelt üle tooridest äärmuslastele, kellel olid ilmselt jakobiitlikud sümpaatiad. Nende hulgas oli aga jällegi Harley, kes võttis Defoe' oma teenistusse. Defoe hakkas oma terava ajakirjanikusulega aktiivselt toetama uut ministeeriumi, aga salaluure dokumentidesse ilmus teateid soliidsete summade väljamaksmisest kellelegi Claude Guilot'le (see oli üks Defoe' loendamatutest pseudonüümidest). Kuid 1714. a. muutus olukord jälle järsult. Suri kuninganna Anne, kes oma viimastel valitsemisaastatel oli tooride parteid toetanud. Jakobiitide lootused purunesid. Inglise

troonile sai George I ja viigid tulid kindlalt võimule. Mõne aasta jooksul astus Defoe välja juhtiva autorina tooride ajakirjades, eriti peamises opositsiooniorganis «Mist's Journal». Ainult nüüd tegi ta seda... viigidest ministrite ülesandel, kes eelistasid arusaadavalt «jakobiitlikku» ajakirja, mida juhtis valitsuse agent. Kui Defoe varem oli viigist ajakirjanikuna teeninud mõõdukate tooride valitsust, siis praegu täitis ta toori ja jakobiidina viigide ministeeriumi ülesandeid. Muidugi ei paista need Defoe' teod eriti ilusatena. Ent nii elus kui ka kirjanduses oli kuulus romanist kapitali esialgse akumulatsiooni epohhi kodanlane, kes arvas, et kõik abinõud on head, kui nad ainult küllalt tulusad on.

Elu lõpul, kui Defoe oli juba 70-aastane, kadus ta ootamatult. Kaks aastasada murdsid teadlased pead selle üle, millise salavaenlase eest kuulus kirjanik peitu puges. Suhteliselt hiljuti õnnestus mõistatuse lahenduseni jõuda — suur kirjanik peitis end kõige halastamatumate vaenlaste — võlausaldajate eest, tehes seda «salateenistuse» kõigi talle hästi tuntud võtetega...

Nagu juba märgitud, oli salajase sõja õitseajaks Hispaania pärilussõdade periood, mil Defoe tegutses salateenistuse ülemana. Üks selle sõja episoodidest leidis laia vastukaja ajalehtedes ning pamfletikirjanduses. 1702. a. areteerisid Prantsuse võimud Constantin de Renneville'i, kes korduvalt oli piiri taga täitnud Louis XIV valitsuse salaülesandeid, sest teda kahtlustati vaenlase kasuks spioonimises. 1713. a., pärast vabanemist, avaldas Renneville raamatu «Prantsuse inkvisitsioon ehk Bastille' ajalugu», mis tõmbas endale laialdase tähelepanu. Renneville'i kinnitust mööda oli Bastille täis areteeritud salakuulajaid ja vastuluuretöötajaid. Ehkki autorit õhutas raamatule järge kirjutama selline mõjukas isik nagu Inglise kuningas George I, uusi paljastusi ei järgnenud. Pole teada, mis Renneville'ist sai — kord tehti talle Amsterdamis ebaõnnestunud atentaat. Võimalik, et see oli prantsuse agentide kätetöö, kes järgmine kord oskasid ülesandega edukalt toime tulla.

Leidis aset ka teine, võrratult tuntum ja dramaatilisem episood, kus Bastille' ajalugu ristus salajase sõja omaga.

Raudne mask

18. septembril 1698 kell kolm pärast lõunat sõitis läbi Saint-Antoine'i eeslinna Pariisi suur tõld tihedalt kaetud akendega. Igast küljest valvasid tõlda relvastatud ratsanikud. Tõld kuulus Saint-Mars'ile, kes noorena (tema noorus langes sajandi keskpaigale) oli musketäriks kuulsa d'Artagnani all. Kui kuningas tegi d'Artagnanile ülesandeks areteerida kõikvõimas rahandusminister Fouquet, käskis leitnant omakorda Saint-Mars'il kinni pidada üks selle ministri lähikondlasi. Saint-Mars täitis käsu edukalt ja sai kuninga helduse osaliseks. Sellest peale teenis ta ülemana mitmesugustes kindlustes, mis olid muudetud vanglateks riiklike kurjategijate tarvis. Ja nüüd ootas teda karjääri kroon: Louis XIV määras Saint-Mars'i Bastille' vanglaülema kõrgele kohale.

Tõld, milles sõitsid Saint-Mars ja veel üks isik, peatus Bastille' ülestõstetud silla ees. Sild lasti viivitamatult alla, väravad paiskusid valla ja, lasknud tõlla sisse, sulgusid uuesti. Koos tõllaga tungis Bastille'sse saladus, mida kindlalt valvasid keskaegse lossi paksud seinad ja mida juba rohkem kui kaks ning pool sajandit püüavad lahendada teadlased...

Raudse maski loos peegeldub nagu veetilgas õiglusetus, omavoli ja seadusetus, mis olid lahutamatult seotud absolutistliku monarhia välis- ja sisepoliitikaga. Kohutavad kuninglikud *lettres de cachet* — salajased (ja ajuti ka nimetud) areteerimiskäsud, inimeste vanglates hoidmine aastakümnete kaupa ilma süüdistust esitamata ja isegi vangistamisfakti ennast tunnistamata, monarhi kapriisi, kuninga ja tema favoriitide soovide ülendamine kõrgeimaks seaduseks, nii et ebasoovitav inimene muutus halastamatult jälitatavaks «riiklikuks kurjategijaks» — kõik see oli enne XVIII sajandi Suurt kodanlikku revolutsiooni Prantsusmaal tavaline nähtus. Pole midagi imestada, et raudse maski lugu köitis tähelepanu ja selle saladus ahvatleb uurijaid veel tänapäevalgi.

Legend raudsest maskist on sedavõrd varjutanud tegelikke fakte, et ainult seda teabki enamik neist, kes on midagi kuulnud tollest tuntud loost. Sellest on kirjutatud terve raamatukogutäis teoseid. Ja nende hulgas eelkõige Dumas' «Kolm musketäri», õigemini, üks selle järgedest — «Kümme aastat hiljem ehk Vikont de Bragelonne». See romaan aitas tugevasti kaasa legendi populariseerimisele.

Nagu te arvatavasti mäletate, osutus raudset maski kandvaks ja igavesse vangistusse Bastille's jäävaks inimeseks Louis XIV kaksikvend, kes toodi ohvriks, et kuninga ainuõigus troonile ohtu ei satuks. (Dumas' motiividel on loodud ka prantslaste tuntud film «Raudne mask».) Raudse maski loo juurde pöördusid Alfred de Vigny poeemis «Vangla», Victor Hugo draamas «Kaksikud» ja toosama Dumas «Bastille' vangis». Palju romaane maskist on ka teisejärgulistelt prantsuse kirjanikelt. Need hakkasid ilmuma juba XVIII sajandi keskel ja ilmuvad veel tänapäevalgi. Piisab, kui nimetada C. de Mouchy (1750), J. Regnault-Warini (1804), Le Tourner' (1849), De Robeville'i (1860), Leynadieu' (1874), F. du Boisgobey (1870), E. Ladoucette'i (1910), R. Dunani (1929), A. Bernède'i (1930) jt. teoseid.

Alexandre Dumas polnud kaugeltki esimene, kes esitas efektse versiooni, et mask on Louis XIV vend. Sada aastat enne Dumas'd andis sündmuste värskete jälgede põhjal niisamasuguse seletuse Voltaire oma teoses «Louis XIV sajand»*. Ise ei võtnud ta väljamõeldud lugu muidugi üldse tõsiselt ja tõenäoliselt tahtis lihtsalt naerda inimliku kergeusklikkuse üle. Kuid Voltaire ei oodanud ilmselt muljet, mida väljamõeldud lugu avaldas. Loost haaras kinni rida memuaaride kirjutajaid. Legend hakkas kohe rikastuma detailide poolest. Nii viitas vaimulik Papon oma «Provence'i ajaloos» ühele ligi 80-aastasele eruohvitserile, kes oli rääkinud järgmise loo. Tema roodu arst oli saadetud teenima kindlusvanglasse Sainte-Marguerite'i saarel. Ta nägi kord, et üks vang viskas merre mingi valge eseme: see oli särgi küljest ärarebitud tükk. Arst õngitses selle välja ja viis saare valitsejale Saint-Mars'ile. Viimane keeras riidetüki lahti, selle siseküljele oli midagi kirjutatud. Pärast seda hakkas Saint-Mars arsti karmilt üle kuulama, kas too on lugenud seda omapärast kirja. Arst vandus, et pole. Kaks päeva hiljem leiti arst surnult oma voodist.

Märgime muuseas, et legendi arengu esimestel etappidel kandis vang samet-, aga mitte raudmaski. Hiljem näis raud aga romantilisemana ja võitis vähem efektse sameti. Parun

* Legend tekkis juba XVIII sajandi algul. Nii kirjutas üks õuedaam 1711. a. maskist, et see on keegi lord-jakobiit.

Gleichen mõtles välja juba versiooni, et Louis XIV oli kuninganna Austria Anna ja tema favoriidi Mazarini poeg ning et nad vahetasid Bastille'sse suletud seadusliku troonipärija tema vastu välja.

Täiesti kurioosse järje sai Voltaire'i versioon XIX sajandi algul, Napoleon I Bonaparte'i valitsemise ajal. Algus oli endine: Louis XIV-t peeti kuninganna ebaseaduslikuks pojaks, aga tõeline pärija oli raudne mask. Ent edasi tuli üks huvitav lisand — enne kui vang, raudne mask näol, Bastille'sse saadeti, siis, kui ta asus veel Sainte-Marguerite'i saarel, õnnestus tal salaja abielluda ühe vangivalvuri tütrega. Tollest ebatavalisest abielust sündinud poiss viidi Korsikale ja anti seal ustava inimese kasvatada. Laps — lühikese, kuid õnneliku ühenduse vili — sai itaalia keeles nimeks Buona-Parte (s. t. hea osa) ja oli järelikult Napoleon Bonaparte'i otsene eellane. Taolise väljamõeldise abil püüdis bonapartistlik propaganda veenda rojalistlikult meelestatud ringkondi, et just Napoleon on Suure Prantsuse revolutsiooni poolt kukutatud Bourbonide seaduslik pärija. (Niikaua kuni Bonaparte'i plaanid polnud neile veel selged, kuulutasid rojalistid, vastupidi, et Napoleon kui maski järeltulija tõstab uuesti troonile «seadusliku kuninga» Louis XVIII.) Kuid neistki rumalustest ei piisanud. Eksisteeris versioon, mille järgi raudne mask ei olnud mitte Louis XIV vend, vaid isa, keegi vaene õukondlane, kes oli saavutanud kuninganna, Austria Anna soosingu.

Ilmus palju teisigi pretendente. Nii peeti maskiks krahv de Vermandois'd, Louis XIV ja tema armukese de Vallière'i poega. Nagu aga kindlaks on tehtud, suri Vermandois 1683. a., ammu enne seda, kui mask Bastille'sse ilmus. Veel vähem sai mask olla hertsog de Beaufort, kes jäi 1669. a. lahingu ajal teadmata kadunuks, ehkki kirjanduses on korduvalt tema kandidatuuri esitatud. (Beaufort sündis 1616. a. ja 1703. a., maski surma-aastal, oleks ta olnud ligi 90-aastane.) Mõned arvasid, et raudne mask on rahandusminister Fouquet. Minister tagandati ametist ja areteeriti kuninga käsul, sest viimane vihkas teda. Raamatus «Raudne mask ehk Kahe sajandi pärast» jagas A. Wageman teistega oma arvamust, et maski taga peitus... kuningas Charles I, kellel inglise revolutsiooni ajal, 30. jaanuaril 1649 raiuti avalikult pea maha kui «türannil, mõrvaril ja riigivaenlasel». A. Wagemani kinnituse järgi asendanud Charles I-st keegi temaga sarnane rojalist. Egas asjatult läinud Cromwell hukatud kuninga surnukeha juurde ja peatunud arusaamatuses (see episood kuulub ka väljamõeldiste kilda). Miks pidi Louis XIV «pääsenud» Charles I-st vangis hoidma, sellele on muidugi võimatu

vastust leida. Tuleb lisada, et maski surma ajal oleks Charles I olnud juba 103-aastane!

Keda kõike ei pandud selle maski taha — küll inglise hertsogit Monmouthi, kes alustas ülestõusu James II vastu ja hukati pärast mässuliste purustamist, küll Konstantinoopoli ja Jeruusalemma Armeenia patriarhi Avedicki, kelle jesuiidid salaja kinni võtsid ja Prantsusmaale tõid. Edasi tulevad juba üsna vähetuntud isikud, nagu keegi krahv Kéroulze. Üks eriti arenenud fantaasiaga autor nimetas, vastupidi, kõigile tuntud nime — Molière! Tuleb välja, et suur kirjanik ei surnud mitte 1673. a., nagu kombeks on võetud arvata, vaid paigutati «Tartuffe'i» autorit vihkavate jesuiitide õssitamise tulemusena vanglasse. Mõne mainitud kandidaadi suhtes tehti veel mingeid lähemal vaatamisel täiesti paikapidamatuid järeldusi. Ülejäänud juhtudel olid «teooriad» lihtsalt laest võetud. Siiski pühendati iga hüpoteesi tõestamisele üks või rohkemgi teost.

Veel mõned näited. 1873. a. avaldas D. Yung raamatu «Tõde raudsest maskist», kus ta püüdis salapärast vangi siduda Louis XIV vastasest tegelikust või näilisest vandenõust osavõtnud aristokraadiga. XIX sajandi lõpul ilmus Burgaud' uurimus «Raudne mask. Louis XIV šifreeritud korrespondentsi dešifreerimine», mille ta kirjutas koos Bazeries'ga. Töö avaldas suurt muljet, sest selle autorid, spetsialistid koodide alal, väitsid, et nende järeldused põhinevad Päikesekuninga salakirjavahetuse dešifreerimisel. Peajäreldus kõlas aga, et mask oli keegi kindral Bulonde. See kindral oli tõepoolest vangistatud, kuid tema areteerimist ei hoidnud võimud sugugi salajas, vastupidi, sellest teatati ametlikult ja avalikult. Peale selle oli koht, kus mainiti maski ja mis mingil moel võis kinnitada uut hüpoteesi, dešifreeritud kui lihtsalt oletus. Ja pealegi polnud suurel dešifreerimistööl endal mõtet, Prantsuse Rahvuslikus Arhiivis on alles koopiad dokumentidest, mille dešifreerisid... juba XVII sajandil Prantsuse sõjaministeeriumi ametnikud! Lisaks tehti veel kindlaks, et Bulonde suri 1709. a., s. t. tunduvalt hiljem kui mask.

Muide, Burgaud' teooria fiasko ei seganud saksa uurijat F. Schechelit avaldamast 1914. a. tööd, milles maskiks kuulutati veel üks kindral — Malta rüütel Jacques Breteuil. Teiste näidetega taolistest «avastustest» hilisemal ajal tuleb meil veel tutvust teha.

Et lahendusele lähemale jõuda, tuleb kõrvale jätta fantaasia ja väljamõeldised ning pöörduda väheste teadaolevate, täpselt kindlaks tehtud ning kergesti kontrollitavate faktide, säilinud, kahtlust mitteäratavate tõeliste dokumentide poole, mis lähtuvad sündmuste vahetutelt osavõtjatelt.

18. septembril 1698 sai Vahemeres asuva Sainte-Marguerite'i saare komandant Bastille' komandandiks. Vang, keda varem hoiti Sainte-Marguerite'i vanglas ja kelle ta kaasa tõi, kandis näol sametmaski. Sellest, kes too vang oli ja milles seisis ta kuritegu, vaikisid võimud täiesti. Komandant Du Junca, üks Bastille' ametnikke, tegi 18. septembril 1698 oma päevikusse sissekande Saint-Mars'i saabumisest koos salapärase vangiga, kes oli enne asunud riigivanglas Pignerolis (selles Põhja-Itaalia osas, mis tollal kuulus Prantsuse riigi koosseisu). Päevikus märgitakse, et vangi nimi pole teada. Algul paigutati ta Bazinière'i torni esimesse kongi, aga mõne tunni pärast saadeti Bertaudière'i torni kolmandasse kongi, mis eelnevalt, mõni päev enne seda, oli Saint-Mars'i käsul korralikult sisustatud. Vang sõi koos komandandiga, teener andis kandikuid neile kõrvaltoast kätte. Enne sööki lukustas komandant hoolikalt kongi uksed. Saint-Mars magas vangiga ühes toas.

On säilinud komandandi kiri, kus ta kirjeldab erakordseid ettevaatusabinõusid, mida ta kasutas enda haigestumise puhul selleks, et vangile toitu toovad ohvitserid ja sõdurid ei näeks vangi nägu. On täiesti selge, et vangi koheldi üsnagi tähelepanelikult, ehkki erakordsest austusest, millega komandant maskisse olevat suhtunud, luksusest, mis vangi tema kongis olevat ümbritsenud, ei leia me mingit kinnitust dokumentidest ja see kuulub arvatavasti müütide kilda.

Väljavõtted Du Junca päevikust avaldas rohkem kui poole sajandi pärast, 1769. a., Bastille' vaimulik Griffet. Griffet väitis, et mälestus ebatavalisest vangist elas aastakümneid Bastille' ohvitseride ja sõdurite seas. Väideti, et hiljem hävitati kõik asjad, mis olid seotud maski Bastille's viibimisega, seinad valgendati ja värviti kiiruga üle, asendati ka kongi põrand, kus vang oli olnud, eesmärgiga likvideerida kõikvõimalikud jäljed. Griffet' tunnistusi kinnitavad major Chevalier' märkmed. Chevalier oli ajavahemikus 1749—1787 üks Bastille' juhtivaid ametnikke. See kuulekas ja tööd armastav teenistuja, kes ajaloolise iseloomuga märkmete vahele kirjutas registreerimisraamatutesse ka Du Junca ülestähendusi, teatab, et salapärane vang, kes Bastille's viibimise aja jooksul polnud kordagi haige, tundis end kord halvasti ja suri mõni tund hiljem. Ta maeti 20. novembril 1703. a.

Griffet' ja Chevalier' tunnistustele pole vaja omistada erilist tähtsust (tõenäoliselt on need teineteisega seotud) peale selle osa, milles teatatakse täiesti kindlatest faktidest. Mõlemad tunnistajad kirjutasid siis, kui legend maskist oli juba laialt tuntud, ja see võis mõjutada nende jutustust.

Pöördudes uuesti tagasi originaaldokumentide juurde, on kerge veenduda, et legend ignoreeris ühte olulist asjaolu:

vangistuse rangus nõrgenes järk-järgult. Nagu näitavad sissekanded registreerimisraamatus, viidi mask 6. märtsil 1701 Bertaudière'i tornis teise kongi, ja mis eriti huvitav, seal polnud ta üksi. Sinna oli juba mõni kuu varem paigutatud noor teener Tirmont, keda süüdistati raskes kriminaalkuriteos (14. detsembril 1701 viidi Tirmont teise vanglasse, kus ta suri 1708. a., läinud enne seda hulluks). Need faktid pakuvad huvi niihästi sellepoolest, et välistavad Tirmont'i identifitseerimise maskiga (tehti ka selliseid katseid), kuid tõestavad ühtlasi, et maskiga tuttav inimene paigutati varsti teise vanglasse, kus ei saanud hoida sellist salajasust nagu Bastille's.

Veel enam, pärast Tirmont'i ilmus maskile teine konginaaber — 60-aastane Jean Alexandre de Maranville (pseudonüüm — Ricardville), kes sattus Bastille'sse kriitiliste märkuste pärast valitsuse aadressil. 1708. a. viidi Maranville Bastille'st Charentoni, nn. avatud vanglasse, kus vangidel oli õigus sidet pidada üksteise ja välismaailmaga. Maranville suri 1709. a. Raske on ühendada kaheldamatut fakti, et maski saladust jälgiti rangelt, ja seda, et ta oli ühes kongis vangidega, kellele administratsioon hiljem ise lõi võimaluse levitada teateid, mida nad said salapäraselt vangilt. Pealegi polnud vangide ühte kongi paigutamiseks mingit vajadust, sest konge oli Bastille's tol perioodil tunduvalt rohkem kui vange. Ja reeglina hoiti vange üksikkongides. Nii näiteks paigutati kongi Bertaudière'i tornis, kus kord oli asunud mask, 22. veebruaril 1703 abee Gonzel, keda süüdistati siponaažis.

Huvitav on märkida, et juba Chevalier' ülestähendustes on koht, mis annab ilmselt võtme maski identifitseerimiseks. Chevalier näitab, et ta maeti Marchiergnes'i nime all. Vangi surma kohta on, nagu juba märgitud, sissekanne Du Junca päevikus, mis avaldati XIX sajandil. Selles näidatakse samuti, et vang suri ootamatult. Kuid siinsamas teatatakse, et surnule anti surnute registreerimisnimekirjas mingi võõras nimi, misjärel servale oli lisatud, et tema (Du Junca) sai hiljem teada, et tundmatu kanti surnud vangide nimekirja de Marchioli nime all. Lõpuks leiti ka register ise, selles oli märgitud: «19. (novembril 1703. a.) Marchioli, umbes 45-aastane, suri Bastille's.» Edasi järgnesid andmed matuste kohta järgmisel päeval ja surnukeha muldasängitamisel viibinud ametiisikute kohta. Selles märkuste teises osas väärib tähelepanu hooletus: Bastille' arsti nimi, kes matuseid jälgis, on kirjutatud täiesti erinevalt tekstis ja dokumenti kinnitavates allkirjades («Relge» ja «Reilhe»). Seega ei paistnud vanglakirjutaja silma erilise tähelepanelikkuse (või kirjaoskuse) poolest, isegi kui ta kirjutas dokumentidesse Bastille' väheste ja talle hästi tuntud

ametnike nimesid. Seda vabamalt võis ta ümber käia vangi täiesti tundmatu, esimest korda mainitud nimega.

Niisiis, «Marchioli». See nimi, mis ilmus päevavalgele XIX sajandil leitud dokumentide lugemisel, kinnitab tõsiselt teooriat, mis tekkis sada aastat varem. Juba 1770. a. samastas üks bibliofiil, parun d'Heiss, kirjas «Journal Encyclopédique'i» maski krahv Mattioliga ja seda seisukohta kinnitasid hiljem paljud uurijad. Vastu olid Voltaire'i jutustatud loo efektsus ja selle edasine populariseerimine Dumas' poolt.

Seda versiooni kaitsti 1825. a. avaldatud Delort'i monograafias ja veel mõnes teises töös. Nende seas kuulub eriline koht M. Topini raamatule «Inimene raudses maskis» (Pariis, 1870), kus esmakordselt avaldati rida tähtsaid dokumente, sealhulgas Saint-Mars'i kirjad. Mattioli kandidatuur sai ülekaalu XIX sajandi lõpul ja XX algul. Selle versiooni eriti aktiivne pooldaja oli tuntud prantsuse ajaloolane Funck-Brentano, kes tõi hüpoteesile ohtrasti põhjendusi oma mitu korda väljaantud uurimustes, mis olid pühendatud raudsele maskile, aga samuti Bastille' ajaloole. Funck-Brentano põhjendusi on korratud ka enamiku mitteprantsuse autorite töödes, kes kirjutasid maskist, näiteks W. Bröckingi või Bastille' ajaloo uurija F. M. Kircheiseni raamatutes. (Hiljem, 30-ndail aastail, hakati Mattioli versiooni kritiseerima. Aga sellest pärastpoole.)

Kes see krahv Mattioli oli ja mis oli tema salapärase vangipõlve põhjuseks? Sellele küsimusele vastuse saamiseks tuleb meil peatuda Prantsuse ja Austria diplomaatia ning luure vahelisel võitlusel Itaalias.

Krahv Ercole Mattioli sündis 1640. a. (järelikult kui ta oli mask, siis oli ta surres 63-, mitte aga 45-aastane, nagu öeldakse vanglaregistris). Juba noorena õnnestus Mattiolil saavutada Mantua hertsogi Karl III, hiljem aga ka tema järglase Karl IV soosing. Viimane oli epohhi tüüpiline pisivürst, kes mõtles ainult oma lõbudele. Karl IV müüs riigitulud mitu aastat ette rentnikele ära ja veetis aega Veneetsias, loopides saadud raha tuulde. Temaga oli kaasas riigisekretär Mattioli.

Kõik see vastas täiesti Louis XIV plaanidele. Juba 1632. a. olid prantslased Pignerolis (kus, nagu teame, asus ka üks Prantsuse riigivanglaid). Louis tahtis oma Itaalia-valdusi ümardada Casale arvel, mis kuulus Mantua vürstiriigi koosseisu. Vajalik polnud mitte Casale ise, vaid huvi pakkus tema soodne geograafiline asend. Casale omandamise korral võinuksid prantslased osutada efektiivsemat survet Piemontele, mis omakorda oli üsna oluline niihästi võitluses Itaalia pärast kui ka Louis' diplomaatilistes kombinatsioonides teistes Euroopa osades. Ja Louis otsustas Casale ära osta.

Louis'l oli Veneetsias ettevõtlik saadik — abee d'Estrades. Tema korraldusel ümbritses keegi Giuliani, kes tegelikult oli Prantsuse luuraja, Mattioli oma spioonidega. Kogutud andmed osutusid soodsateks. Giuliani rääkis ruttu Mattioliga kokku Casale loovutamise osas. 12. jaanuaril 1678 osutas Louis Mattiolile erilist au ja kirjutas talle oma käega tänukirja. Aga veel kaks kuud hiljem kohtusid d'Estrades ja Mantua hertsog nagu juhuslikult Veneetsia karnevali ajal väljakul ja täpsustasid kõik kokkuleppe tingimused. Veneetsia luurajad, kes tavaliselt kõike teadsid ega lasknud silmist Louis XIV saadikut, magasid selle, vabariigi huvidele nii ohtliku kohtumise maha . . .

1678. a. detsembris kirjutas Mattioli Pariisis lepingule alla. Karl IV sai Casale asemel 100 000 eküüd. Ei unustatud ka riigisekretäri. Eraaudientsi ajal kinkis Louis XIV talle hinnalise briljandi ja käskis talle välja anda 100 topeltluidoori. Louis ei maksnud Mattiolile mitte niivõrd lepingu enese teostamise kui just saladuse hoidmise eest, sest Päikesekuningas lootis nagu real teistelgi puhkudel seada Euroopa sündinud fakti ette. Muidu poleks Louis' vastased loomulikult nõus olnud Prantsuse positsioonide sellise, mitte millegagi kompenseeritava tugevnemisega.

Kuid saladus ei jäänud saladuseks. Mattioli sõidust Prantsusmaale polnud möödunud kahte kuudki, kui lepingust teati juba nii Viinis, Madriidis, Torinos (Piemonte pealinnas) kui ka Veneetsias. Aga varsti lakkas saladus olemast niihästi leping ise kui ka see, mil viisil selle sisu sai teatavaks kõigis asjast huvitatud Euroopa pealinnades. Saanud raha Louis XIV-lt, müüs Mattioli teated lepingu kohta aegaviitmata edasi kõigile Prantsuse kuninga vastastele. Savoia hertsoginna pidas aga endale kasulikuks reeta Mattioli kahekordne mäng Louis'le.

Kuninga viha teda lollitanud itaallase vastu muutus veelgi suuremaks, kui Viini intriigide tõttu areteeriti Karl IV asupaika Veneetsiasse ratifitseerimiskirju vahetama sõitnud Louis' salasaadik.

D'Estrades oli raevunud, kuid ta kartis ka oma karjäärī pärast. Ta tegi ettepaneku alatu itaallane ära varastada. See oli oluline mitte ainult kättemaksuks reeturile, vaid ka selleks, et saada Mattiolilt kätte salakirjavahetus, mis kompromiteeris Prantsuse valitsust. Peale selle teatas osav Giuliani, kes oskas sõlmida sõprussuhteid Karl IV lähikondlastega, et Mattioli kadumise järel on hertsog ilmselt valmis uuendama läbirääkimisi Casale müümise üle.

Pärast mõningat kõhklemist nõustus Louis XIV d'Estrades'i ettepanekuga (viimasest oli sel ajal saanud saadik Torinos), kuid

rõhutas, et varastada tuleb ilma igasuguse lärmita. Jäi üle kuninga poolt heakskiidetud plaan ellu viia.

D'Estrades, tehes näo, et ta ei tea midagi Mattioli intriigidest, tegi mantualasele ettepaneku sõita koos Pariisi, et saada tänulikult Prantsuse kuningalt uusi autasusid. Mattioli läks lõksu. Varsti pärast seda, kui tõld oli ületanud Prantsusmaa piiri, piiras ratsanike salk selle sisse, ja mõni tund hiljem oli Mattioli Pigneroli kindluses, kus komandandiks oli Saint-Mars. See toimus 2. mail 1679. Tuleb lisada, et sel ajal oli Itaalias kombeks vangidele mask ette panna (nii talitati sageli näiteks Veneetsias).

Pärast lühikest põiklemist tunnistas Mattioli Pignerolis piinamise ähvardusel üles, et salakirjavahetus Pariisiga on peidetud tema isa majja Paduas. Giuliani, kellele anti kaasa Mattioli kiri, kiirustas Paduasse. Pigneroli uue vangi isa, kes muidugi ei teadnud veel midagi poja saatusest, tõttas täitma tema palvet ja andis salapaberid Giulianile. Prantsuse luuraja suundus aga sedamaid Veneetsiasse, kust need dokumendid läkitati diplomaatilise postiga Pariisi.

Eeldusel, et mask oli Mattioli, leiab paljugi asjaolusid selletuse. Louis'l olid tõsised põhjused selleks, et varjata rahvusvahelise õiguse karjuvat rikkumist — välisriigi ministri varastamist. Möödusid aga aastakümned, episood jäi üha kaugemale minevikku ja vajadus rangelt saladust hoida muutus vähehaaval väiksemaks. Ja nii näemegi, et Bastille' võimud läksid välja isegi sellele, et paigutasid maski ühte teiste vangidega, kes võisid pärast rääkida saadud teadetest. Sametmask ei pruukinud ees olla mitte saladuse varjamiseks, vaid vanglarežiimi pehmendamiseks. Maskis vang võis kongist väljas käia, mida riiklike kurjategijate kinnihoidmise reeglid ei lubanud.

Kuid kõigest sellest pole loomulikult kaugeltki küllalt, et olla täiesti kindel: mask oli Mattioli. On aga ka täiendavaid tõendeid. On säilinud Louis XIV depešš d'Estrades'ile, milles kuningas kiitis heaks mantualase röövimise idee ja tegi korralduse viia Mattioli Pigneroli. On olemas ka aruanne selle väesalga ülemalt, kes antud käsu pidi ellu viima. Sõjaminister Louvois' jaoks kirjutatud aruandes kriipsutati alla, et asi saadeti korda sügava saladuskatte all ja areteeritu nime ei teadnud isegi ohvitserid, kes aitasid itaallast kinni pidada ja türmi toimetada. Lõpuks on olemas 1682. a. Itaalias ilmunud brošüür «Terve mõistus, mis võidutses Casales», kus sündmuse värskete jälgede põhjal väidetakse, et Mattioli võeti kinni ja viidi Pigneroli (seega ei õnnestunud ikkagi täielikku saladust hoida).

Du Junca üleskirjutustest teame, et mask oli Pignerolis

Saint-Mars'i järelevalve all. Seal hoiti tollal (1681) üldse viit riiklikku kurjategijat. Kolm neist suri enne, kui mask Bastille'sse viidi, neljanda surmakuupäev pole teada, viies oli mask, kes suri 1703. a. Bastille vangla surnute registreerimisraamatus on maski nimetatud, nagu juba märgitud, «Marchioliks» (*maršioli*; aga kui seda nime itaaliapäraselt lugeda, siis saame *markioli*). Saint-Mars ise kirjutas reas dokumentides «Martioli», mis on juba üsna lähedane tegelikule.

Mõni aastakümme pärast Mattioli surma, kui küsimus maskist kutsus esile üldise uudishimu, nõudis Louis XV kõikvõimas soosik markiis de Pompadour kuningalt, et see käsiks korraldada juurdluse. Hiljem Louis XV sõnas, et mask oli «ühe itaalia vürsti minister». Kuninganna Marie Antoinette'i õuedaam räägib oma memuaarides, et naise palvel päris Louis XVI maski kohta andmeid ühelt oma lähikondlaselt, kes hästi mäletas sajandi algust. See ütles, et mask oli ohtlik itaalia intrigaan, Mantua vürsti alam. Algul viidi see itaallane Pigneroli, hiljem Bastille'sse.

Tõendeid oleks nagu küllalt. Ja siiski... Peaaegu igaüht neist võib kahtluse alla seada, iga dokumenti tõlgendada omamoodi, pidada nende dokumentide autoreid inimesteks, kes ei tea tõde. Võib ju oletada, et vale versioon esitati meelega, varjamaks asjade tõelist seisu. Seda enam, et kõik range salastamise motiivid pole eriti arusaadavad juhul, kui maskiks oli Mattioli. Tema vangistamisest teati. Mingeid proteste ainsa isiku poolt, kes võis protesteerida — Karl IV poolt oodata polnud. Mattioli oli petnud ju nii Louis XIV-t kui ka Karli. (Vastupidi, Karl IV soovis ilmselt, et Mattioli ei pääseks Prantsuse vanglast.)

Ühesõnaga, Mattioli areteerimine polnud enam mingi saladus ega võinud kaasa tuua mingeid ebameeldivusi Louis XIV-le peale juttude, mida räägiti nagunii, olenemata sellest, kui hoolikalt hoiti saladust vangi viibimise kohta mitmetes Prantsusmaa vanglates. Teiselt poolt nõuame Louis XIV-lt võib-olla liiga palju, püüdes leida ranget loogikat tema käitumises, mida sageli juhtis kapriis, hetkeline tuju. Aga monarhi poolt kord antud käsku võidi täita aastakümneid, ilma et keegi oleks julgenud Päikesekuningat tülitada tühise ja pealekauba veel ebameeldiva asjaga. (Muide, reeglina oli Louis väga tähelepanelik seda sorti «pisiasjade» vastu.)

Üsna varakult tekkis versioon, et kõik saladusse pühendatud surid XVIII sajandi algul. Arvati ka, et valitsev kuningas andis raudse maski saladuse edasi ainult troonipärijale. Sel juhul pidi aga saladus surema koos Louis XIV-ga, sest ta ei saanud seda teatada oma alaealisele pärijale Louis XV-le ja

vaevalt küll usaldas ta regenti — Orléans'i hertsogit. Aga kui ikkagi oletada, et vana kuningas avaldas saladuse Orléans'i hertsogile, siis Louis XVI-l polnud ilmselt aega seda saladust jagada oma venna ja pärija Louis XVIII-ga, kui nad mõlemad — ainult eri tõldades — põgenesid revolutsioonilisest Pariisist. Louis XVI võeti kinni, aga ta vennal õnnestus piiri taha põgeneda. Lisame juurde, et põgenemishetkel oli veel elus Louis XVI poeg, kes suri 10-aastaselt. Nii et kui Louis XVI viimast korda venda nägi, ei aimanudki ta veel, et vend saab tema järglaseks. Seepärast ei saanud Louis XVIII, vastupidi mõnede kaasaegsete kinnitustele, kuidagi teada maski saladust. Üldiselt ei näi see lugu tõepärasena, eriti kui arvestada, et Louis XV ja Louis XVI kogusid lähikondlaste palvel andmeid maski kohta. Vaevalt oli neil põhjust müstifikatsiooniga tegelda.

Viimastel aastatel on uurijad esitanud mõned uued kandidaadid maski ossa, kes samuti mängisid salajases sõjas mingit rolli. Nende hulgas on Inglise kuninga Charles II ebaseaduslik poeg Jacques de la Cloche ja keegi Eustache Dauger de Cavoye, kellest tuleb veidi põhjalikumalt rääkida, kuid selleks peame jälle tagasi pöörduma Pigneroli, kuhu 2. mail 1679 viidi Mattioli.

Tähelepanu köidab asjaolu, et Saint-Mars'i ülemus sõjaminister Louvois ja Saint-Mars ise ei teinud oma ametialases kirjavahetuses Mattioli kindlusse paigutamisest mingit saladust. 7. septembril 1680 teatas Saint-Mars šifreerimata kirjas Louvois'le tervest reast kokkupõrgetest, mis tal oli itaallasega, nimetades viimast nimepidi. Vastupidi, isikutest, kelle vanglas hoidmist taheti saladuses hoida, kirjutati šifreeritult ja välditi ka õigete nimede kasutamist, tarvitades selle asemel väljamõeldud nimesid või rääkides lihtsalt vangist, kes toodi sellisest kohast sel ja sel aastal või selle ja selle isiku korraldusel. Ja Mattioli puhul polnud saladuse jälgimiseks mingit põhjust. Mattioli oli peaaegu kõige vähem salastatud riiklik kurjategija, kelle areteerimise kohta avaldati 1682. a. raamat, ja nagu näitasid uusimad uurimused, kellest kirjutati isegi Madalmaade ajalehtedes.

1679. a., kui Mattioli Pigneroli toodi, oli seal veel 6 riiklikku kurjategijat. Mantualane oli järelikult seitsmes. 1680. a. suri üks seitsmest — endine minister Fouquet, aga 1681. a. vabastati teine vang Lauzun, üks prantsuse kõrgema aristokraatia esindajaid. Saint-Mars'i ärasõidu ajal Pignerolist Exilles'i (1681) oli järelikult alles viis vangi. Need olid: 1) Mattioli; 2) «teener» Eustache Dauger; 3) Fouquet' endine kammerteener La Rivière, kes algselt teenis areteeritud ministri juures vabal kokkuleppel palgatud lakeina, kuid

pärast ministri surma jäeti vangi; 4) «spioon» Dubreuil; 5) munk, kes selleks ajaks oli tõenäoliselt peast segaseks läinud. Nende viie hulgas oli kindlasti inimene maskis. Kui ta hiljem Bastille'sse üle viidi, märkis Du Junca oma päevikus, et Saint-Mars tõi endaga kaasa «oma vana vangi, keda ta varem hoidis Pignerolis».

Saint-Mars'i üleminekul uuele kohale Exilles'is käskis Louvois tal kaasa võtta kaks vangi, kes olid «üsna tähtsad». Ainult need kaks huvitasidki nähtavasti sõjaministrit, kuningas Louis XIV paremat kätt. Teiste puhul oli Louvois isegi unustanud, kes nad on ja päris Saint-Mars'ilt nende kohta järele. Me ei tea, kes olid need kaks, keda Saint-Mars Exilles'i viis. Varem arvati, et nende hulgas oli Mattioli. Kuid umbes sada aastat tagasi leidis prantsuse teadlane M. Topin (kes ise oli Mattioli kandidatuuri poolt) Saint-Mars'i kirja abee d'Estrades'ile, kes, nagu mäletame, võttis aktiivselt osa itaallase vangistamisest. Sellest kirjast 25. juunist 1681 selgub ilmselt, et Mattioli ja veel kaks teist vangi jäid Pigneroli.

Me ei saa täpselt kindlaks teha, kas kuulus maskis vang Pigneroli jäetud «kolmiku» hulka või «paari» sekka, kes viidi Exilles'i. Du Junca fraas, et Saint-Mars tõi endaga Bastille'sse «oma vana vangi, keda ta varem Pignerolis hoidis», ei ütle midagi selle kohta, kas see vang oli pidevalt Saint-Mars'i valve all pärast seda, kui ta Pignerolist ära sõitis, või enne seda, kui ta võttis vastu Bastille' komandandi kohustused. Kuid loogika ütleb nagu ette, et mask pidi kuuluma «paari» koosseisu. Saint-Mars võttis ju kaasa vangid, kelle usaldamist vangla uue komandandi järelevalve alla ta ei pidanud otstarbekaks ja tõenäoliselt seepärast, et mitte pühendada veel ühte isikut nende vangide saladusse. Peale selle köitsid Louvois' tähelepanu just need kaks riiklikku kurjategijat. Kuid samal ajal (vastupidi maski ajaloo uusimate uurijate arvamusele) ei saa eitada, et Louvois' kirjavahetuses Saint-Mars'iga meenutatakse põlglikult Exilles'i viidud vange. Saint-Mars'il oli lubatud üsna pikalt Exilles'ist eemal olla, mis samuti ei sobi kokku murega maski saladuse jälgimise eest.

Viis ja pool aastat pärast Saint-Mars'i üleviimist Exilles'i, 1686. a. lõpus või 1687. a. algul üks kahest Pignerolist toodud vangist suri. See oli vang, kes «kannatas vesitõve all». Sellest teatas Saint-Mars 1687. a. Louvois'le. Jäi veel üks vang. Me teame, et tema suhtes võeti kasutusele erilised ettevaatusabinõud. Saint-Mars'i äraolekul oli teda asendaval ohvitseril kategooriliselt keelatud arestandiga rääkida. Aga peagi viidi Saint-Mars uuele kohale — vanglakomandandiks Sainte-Marguerite'i saarel — ja kästi tal ellujäänud vang kaasa

võtta. Vang oli sellal — 1687. a. aprillis — haige ja tervelt 18 päeva kanti teda täiesti kinnisel kanderaamil uude vanglasse. Nagu 8. jaanuaril 1688 Saint-Mars oma kirjas Louvois'le teatas, paigutati vang mugavasse tuppa ja hoiti teda seal range valve all. Muide, samas kirjas märkis Saint-Mars, et vangi peetakse hertsog de Beaufort'iks või «surnud Cromwelli pojaks» (ilmselt siit pärineb versioon, nagu oleks mask olnud inglise lord). Märgime samuti, et Sainte-Marguerite'i saarele saabus Saint-Mars ainult ühe vangiga, kuid seal oli ees juba mitu vangi. Ei ole teada ei vangide arv, nimed ega vangistamise põhjused.

1691. a. juulis Louvois suri. Sõjaministri ametikoha andis Louis Louvois' pojale Barbezieux'le. Oma kirjas 13. augustist samal aastal käskis Barbezieux' Saint-Mars'il jälgida vangi suhtes endisi ettevaatusabinõusid (ka uut ministrit huvitas vaid üks vang). Kirjas mainiti, et see vang on Saint-Mars'i järelevalve all olnud juba 20 aastat. Kas see ei näita võtit kindluses piinleva inimese isiku kindlakstegemiseks?

Pöördume jälle meie «viisiku» juurde tagasi. Munk toodi Pigneroli nähtavasti 7. aprillil 1674, Dubreuil — juunis 1676, Mattioli mais 1679, La Rivière polnud kuni 1680. a. üldse vang, vaid vangi teener. Lõpuks, Eustache Dauger paigutati Pigneroli 1669. a., teisiti öeldes, ainult tema võis olla vang, kes 1691. a. oli juba 20 aastat Saint-Mars'i valve all olnud. Ülejäänud vangid olid palju lühemat aega vangis olnud. Neist munk 17 aastat, Dubreuil 15, aga Mattioli 12 aastat. Kaheteistkümnel ja kahekümnel on liiga suur vahe, selleks et Barbezieux oleks eksida saanud.

Juba ainuüksi selle põhjal ei räägita kirjas ilmselt sugugi mitte Mattiolist. Pealegi mainitakse kirjas veel seda, et Saint-Mars valvas vangi pidevalt. Aga nagu teame, sõitis Saint-Mars 1681. a. Pignerolist ära. See oli kõigest veidi rohkem kui kaks aastat pärast Mattioli areteerimist — aga itaallane jäi kindlusse. On veelgi kaalukam tõend. Isegi 1693. a. oli Mattioli veel Pignerolis. See nähtub Barbezieux' kirjavahetusest sealse vangla komandandi La Prade'iga. Barbezieux' vastuskirjast komandandile 27. detsembril 1693 selgub, et Mattiolil oli kammerteener. Märgime selle fakti ära ja läheme edasi. Eespool mainitud kiri on viimane, milles figureerib Mattioli nimi. Mõned ajaloolased tegid selle põhjal järelduse, et mantualane suri varsti pärast seda Pignerolis, seda enam, et La Prade'i kirjas oli juttu mingite vangi asjade ülevaatamisest, ilmselt pärast tema surma. Kuid see on liiga ennatlik järeldus. Nime võimalikust juhuslikust mittemainimisest ei saa teha järeldust itaallase surma kohta, aga tema asjade ülevaatamine tähendas tõenäoliselt lihtsalt järjekordset läbiotsimist.

Kuid varsti tõepoolest keegi endisest vangide «kolmikust» suri. 11. jaanuaril 1694 teatas Barbezieux Saint-Mars'ile La Prade'ilt kuuldud uudist, et Pigneroli endise komandandi «kõige vanem» vang on surnud. Sõjaminister ei meenutanud mingil põhjusel surnu nime, arvates kahtlemata, et Saint-Mars'il on niigi kõik selge. Aga veel poolteist kuud hiljem — 26. veebruaril 1694 — teatas Barbezieux Saint-Mars'ile kuninga käsust viia Pignerolis hoitavad riiklikud kurjategijad üle Sainte-Marguerite'i kindlusse. Palju neid vange oli? Edasisest kirjavahetusest selgub, et kolm, nende seas kaks ellujäänut vangide «kolmikust», kelle Saint-Mars 1681. a. Pigneroli jättis. Tehti kindlaks ka kolmanda nimi. See oli keegi d'Herse, kes paigutati Pigneroli vanglasse augustis 1687 (ainus «uustulnuk» pärast 1681. aastat). D'Herse oli Sainte-Marguerite'i saarel veel aastal 1700, seega pärast Saint-Mars'i ülekolimist Bastille'sse, ja juba üksnes sellepärast ei saanud ta olla mask.

Niisiis hetkeks, kui kõik 1681. a. viisikust ellujäänud vangid olid 1694. a. jälle koos samas vanglas Sainte-Marguerite'i saarel, oli nende arv vähenenud kolmeni. Kuid me ei tea, kes neist suri ja kes jäi ellu.

Olukord muutub veelgi segasemaks Barbezieux' üsna segase kirja tõttu Saint-Mars'ile 20. märtsist 1694. Sõjaminister kirjutas, et kolmest saadetud vangist «on vähemalt üks tähtsam» kui vangid, kes asusid Sainte-Marguerite'i saarel enne. Barbezieux räägib siin ilmselt vastu oma isale Louvois'le, kes 1681. a. arvas, et Saint-Mars viis Pignerolist Exilles'i kaks kõige tähtsamat seal hoitavatest riiklikest kurjategijatest.

Asi läheb veel segasemaks seetõttu, et nagu järgnenud kirjavahetus näitab, toodi Pignerolist ära tegelikult mitte kolm, vaid neli vangi. Võib-olla oli neljas keegi vang, kes oli Pigneroli toodud veidi enne kõigi seal olnud riiklike kurjategijate üleviimist Sainte-Marguerite'i saarele (vaenlane ähvardas Pigneroli ja see loovutati hiljem Piemontele). Vangid viidi uude vanglasse 1694. a. aprillis, nii et Pigneroli komandandil polnud aega saada Pariisist uusi instruktsioone neljanda vangi suhtes.

1694. a. aprillis oli Saint-Mars'i valve all: 1) üks vangidest, kes 1681. a. Pignerolist ära viidi; 2) mingi hulk protestandi pastoreid ja veel keegi *chevalier* Thezut (või Chezut), kelle Saint-Mars leidis Sainte-Marguerite'i komandandi kohale asudes ja kellest me ei tea mitte midagi; 3) neli vangi, kes hiljaaegu olid Pignerolist saabunud, nende hulgas kaks 1681. a. viisikust.

1694. a. aprilli lõpus suri üks vang, aga kas see oli üks 1681. a. viisikust? Barbezieux, saanud vangi surmateate, tõttas kohe kirjas 10. maist 1694 Saint-Mars'ile teatama, et kiidab heaks Sainte-Marguerite'i kindluse komandandi korralduse hoida surnud vangi teenrit vahi all ja eraldi. Nagu mäletame, oli Mattiolil kindlasti teener.

Kas ka mõnel teisel vangil oli teener? See on vähe tõenäoline. Vangid tohtisid ilmselt ainult suure erandina teenrit pidada.

Sellise loa said endine minister Fouquet, aristokraat Lauzun ja endine minister krahv Mattioli. Vaevalt küll said teenri omamise õiguse spioon Dubreuil, hull munk, protestandi pastorid, La Rivière, kes ise oli lakei olnud, ja «teener» Eustache Dauger, kes, nagu me hiljem näeme, täitis samuti Fouquet' kammerteenri osa. Pealegi ei paigutatud pastoreid ilmselt riiklike kurjategijate hulka, sest ainult need allusid sõjaminister Barbezieux'le. 27. juulil 1697 kirjutas Barbezieux n e l j a s t riiklikust kurjategijast, keda hoiti Sainte-Marguerite'il, s. t. ilmselt vangist, kelle Saint-Mars 1681. a. Exilles'i võttis, ja kolmest nende nelja hulgast, kes toodi 1694. a. aprillis.

Niisiis, 1694. a. aprilli lõpus surnud riiklik kurjategija, kellel oli teener, ei saanud olla ei keegi pastoreist, ei neljas vang Pignerolist, loomulikult ka mitte d'Herse (sest too oli veel 1700. aastalgi elus), ei — tõenäoliselt — ka keegi 1681. a. viisikust — välja arvatud Mattioli. Meenutame, et pärast 1694. a. aprilli kadus Mattioli nimi ametlikust kirjavahetusest täiesti.

Seega oli 1694. a. aprilli lõpuks jäänud 1681. a. viisikust ellu kaks. Aga jällegi ei saa me täpselt kindlaks teha, kes just ellu jäid.

Kirjas 17. novembrist 1697 hoiatas Barbezieux Saint-Mars'i, et eriti vajalik on säilitada rangeid ettevaatusabinõusid tema «vana vangi» suhtes. Kuid sellest väljendist ei selgu, kas on jutt vangist, kelle Saint-Mars 1681 endaga kaasa võttis, või ühest Pigneroli jäetud ja alles hiljem Sainte-Marguerite'i saarele toodud isikust. 15. juunil 1698 informeeris Barbezieux eelnevalt Saint-Mars'i, et kuninga tahtel asub ta Bastille' komandandi kohale ja tal tuleb kaasa võtta oma «vana vang». Aga 19. juulil 1698 saadeti Saint-Mars'ile juba ministri ametlik käsk teatada Du Juncale vajadusest valmistada ette ruumid selle vangi jaoks. «Vana vang» sai maski tavaliseks nimeks: selle nime all, nagu teame, märkis Du Junca ära vangi Bastille'sse toimetamise fakti 18. septembril 1698. Poolteist kuud hiljem, 3. novembril 1698, teatas kuninga õukonnaminister ametlikult Saint-Mars'ile «kuninga armulikkusest» Bastille' uue vangi suhtes. Komandant võis nüüd lubada «maski» juurde vaimuliku, kui ta seda vajalikuks peab.

Kes siis ikkagi toodi 18. septembril 1698 sellest 1681. a.

viisikust Bastille'sse? Ajaloolane Funck-Brentano, Mattioli kandidatuuri kõige autoriteetsem kaitsja, arvas, et kahe vangi põlglik meenutamine, mis sisaldus ühes Louvois' kirjas, käis Eustache Dauger' ja Dubreuil' kohta ning et Saint-Mars tõi just nemad Exilles'i. Kuid seda väidet ei kinnita miski. See ei seleta huvi, mida Louvois ilmutas just nende kahe Exilles'i toodud vangi vastu, ja mis peaasi, Funck-Brentano eksis ilmselt Dubreuil' suhtes — on olemas andmeid selle kohta, et veel 1682. a. asus too Pignerolis. Aga madal päritolu polnud veel tõend, et Louis XIV ei võinud neid isikuid endale ohtlikeks pidada, kui nad teadsid tähtsaid saladusi.

Terve rida uurijaid oletab, et 1686. a. lõpul või 1687. a. algul suri Exilles'is La Rivière, teised — et hull munk. Kuid on vaid teada, et see oli vang, kes «kannatas vesitõve all». Neidsamu nimesid nimetatakse, kui räägitakse vangist, kes suri 1693. a. lõpul või 1694. a. algul Pignerolis. Ja jälle ilma reaalsete tõestusteta. Funck-Brentano arvas, et 1694. a. aprillis suri Sainte-Marguerite'i saarel üks protestandi vaimulikest, aga ei suutnud oma arvamust muidugi põhjendada.

Summeerime nüüd selguse mõttes Mattioli kandidatuuri poolt ja vastu rääkivad asjaolud. Selle versiooni kasuks, et mask oli mantualane, räägivad järgmised faktid:

1) ta oli üks 1681. a. viisikust;

2) ta oli seda viisikut moodustavatest vangidest kõige tähtsama positsiooniga;

3) nelja vangi ületoomisel Pignerolist 1694. a. märkis Barbezieux, et «vähemalt üks» neist on tähtsam kui need, keda juba hoiti Sainte-Marguerite'i kindluses;

4) pärast Mattioli üleviimist 1694. a. Sainte-Marguerite'i kindlusse ilmub esmakordselt (1697) väljend «Saint-Mars'i vana vang»;

5) Mattioli nime sarnasus nimega, mille all maskis vang kanti Bastille's surnute registrisse. (Tõsi, Mattioli oleks tollal olnud 63-, aga mitte 45-aastane, nagu märgiti registris.)

Mattioli kandidatuuri vastu võib tuua niisama kaalukaid argumente:

1) tema vangistamine polnud saladus;

2) teda ei viidud Exilles'i nende kahe vangi hulgas, keda Louvois pidas «üsna tähtsaks» ja kellest ta huvitus rohkem kui Mattiolist;

3) 1691. a. käskis Barbezieux Saint-Mars'il eriti hoolikalt valvata vangi, kes oli tema valve all olnud juba 20 aastat (see polnud ilmselt Mattioli);

4) pärast 1693. a. kaob Mattioli nimi ametlikust kirjavahetusest; pole selge, mis võis olla põhjuseks, et alates 1697. a.

hakati itaallast nimetama «vanaks vangiks», kui varem öeldi endise Mantua ministri nimi avalikult välja;

5) lõpuks, 1694. a. aprillis surnud vang, kellel oli teener, sai tõenäoliselt olla ainult Mattioli (see sünnitab muuseas uue küsimuse — miks tuli tema teener rangesse vangistusse jätta?).

Esitati idee, et mask on hullumeelne munk, et just tema saadeti 1681. a. koos Dauger'ga Exilles'i ja et ta ei surnud 1686. a. lõpus või 1687. a. alguses (surnud vang palus koostada testamendi, aga mungal polnud midagi pärandada). Kuid järgnevad uurimised tõestasid, et jutt on peaaegu kindlasti ühest mungast, kes areteeriti 1674. a. osavõtu eest õukonna intriigidest, mitmesugustest pettustest, kuhu olid segatud ka kuninga soosikud. Peale selle teatas Saint-Mars korduvalt, et munk läks hulluks. Louvois ei ilmutanud tema vastu vähimatki huvi. Näib, et Dubreuil'd pole veel keegi maski kandidaadina esitanud. La Rivière langeb ilmselt välja, nagu me hiljem näeme. Jääb Dauger.

Alustame sellest, et see oli kummaline «teener» — ainus neljast, kes Louvois'd eriti huvitas, juba sedagi pole vähe. Fouquet'l oli kaks teenrit. Üks neist suri 1674. a. Jäi La Rivière, keda tollal ei peetud vangiks. Saint-Mars otsustas talle abiks anda vangi Eustache Dauger'. Louvois kiitis selle idee heaks, kuid veidra tingimusega: et Dauger ei näeks kedagi peale Fouquet' (ja loomulikult La Rivière'i). Ministrile näis see tingimus miskipärast väga tähtsana, ja ta vaevus seda ettekirjutust Saint-Mars'ile saadetud kirjades korduvalt mainima, rõhutades eriti: mitte mingil juhul ei tohi lubada, et Lauzun, kellel oli luba Fouquet' juures käia, kohtuks Dauger'ga. Kas see ei tähenda, et nad olid juba varem tuttavad? Veel enam. Louvois tegi juba ühe täiesti arusaamatu sammu. Ta saatis kirja otse vang Fouquet'le ja keelas selle sisust rääkida Saint-Mars'ile. Kirjas nõudis Louvois Fouquet'lt, et viimane takistaks Dauger' ja Lauzuni võimalikku kohtumist tema juures. Fouquet' vastuse teatas Louvois Louis XIV-le. Milleks olid sellised ettevaatusabinõud lihtsa teenri suhtes vajalikud? Ja kas La Rivière ei jäetud pärast Fouquet' surma mitte sellepärast vangi, et ta teadis mingeid surnud ministri ja Eustache Dauger' saladusi? (1669. a., kui La Rivière polnud Dauger'ga veel tuttav, kirjutas Louvois Saint-Mars'ile, et Fouquet' teenri võib vabaks lasta, kui ta seda tahab, aga enne seda tuleb teda siiski 7 või 8 kuud vangis hoida, et ta ei jõuaks õigel ajal mõnda oma peremehe läkitust vabadusse edasi anda.)

Pärast Fouquet' surma sai Saint-Mars Louvois'lt käsu saata Lauzunile valeteade La Rivière'i ja Dauger' vabakslask-

mise kohta. Louvois lisas, et selline on kuninga tahtmine. Fouquet' endisi teenreid tuli hoida ranges isolatsioonis. Tõenäoliselt neist räägitaksegi Louvois' hilisemas kirjavahetuses, kus meenutatakse kahte isikut, kes asusid Pigneroli vangla «alumises tornis». Mõlemad nad teadsid ilmselt mingit ühte saladust. Louvois ja Saint-Mars'i kirjavahetuses sisalduvad udused vihjed selle kohta, et Eustache Dauger rakendas «mürke» või «salatinte» (mõningaid lahuseid võis kasutada nii üheks kui ka teiseks otstarbeks). Kahtlemata tundis Louvois Eustache Dauger' vastu suurt huvi, alates viimase areteerimisest 1669. a. kuni aastani 1681, aga La Rivière teadis Dauger' saladusi. Seepärast on tõsine alus arvata, et Saint-Mars võttis Exilles'i sõites Louvois' käsul kaasa just Dauger' ja La Rivière'i.

Kes neist kahest siis suri 1687. a. Exilles'is? Tõenäoliselt võis see olla La Rivière. Ellujäänud vangi kohta kirjutas Barbezieux ju 1691. a., et see oli Saint-Mars'i juures vahi all olnud juba 20 aastat. Dauger oli Saint-Mars'i valve all 22 aastat (1669. a. peale), aga La Rivière oli vang ainult 7 aastat, ehkki ta ka enne seda oli vangistatud Fouquet' kammerteener olnud. Huvitav on veel üks, seni mainimata joon Barbezieux' kirjas 13. augustist 1691. Sõjaminister käskis Saint-Mars'il vaikida sellest, mida tema vang tegi. Kuid La Rivière ei teinud ilmselt m i t t e m i d a g i. Aga Dauger areteeriti millegi eest 1669. a. ja kohaldati tema suhtes rangeimat üksikvangistust, rääkimata juba mingitest tema tegudest enne Fouquet' surma. Seepärast on kõige tõenäolisemalt juttu Dauger'st. Järelikult suri La Rivière 1686. aasta lõpul või 1687. a. algul, aga ellu jäi Eustache Dauger. Kui on õige, et La Rivière ja Dauger viidi 1681. a. Exilles'i, siis jäid Pigneroli Mattioli, Dubreuil ja munk. 1693. a. lõpul või 1694. a. algul suri Saint-Mars'i «kõige vanem vang». «Kõige vanem» ellujäänutest oli munk, kes toodi Pigneroli 1674. a. Sel juhul olid 1694. a. aprilli alguseks elus Dauger, Mattioli ja Dubreuil. 1694. a. aprilli lõpul suri vang, kellel oli teener. Võib-olla oli see Mattioli, vähem tõenäoline, et Dauger. 1697. a. kirjutas Barbezieux Saint-Mars'ile tema «vanast vangist». See ei olnud loomulikult Dubreuil, kelle vastu Louvois ja Barbezieux kordagi huvi ei ilmutanud. «Vana vang» võis olla kas Mattioli või Dauger, kusjuures Dauger oli kahtlemata «vanem».

Miks oli vaja teda vangis hoida? Võimalik, et Dauger teadis Fouquet' saladusi ja võis need välja lobiseda. Veel olid elus Lauzun, kes arvas, et Dauger kadus, ja Fouquet' naine, aga endine minister teadis paljugi õukonna, eriti kuninga ema Austria Anna isiklikust elust, mida Louis XIV püüdis unustada. See oli üks põhjusi, miks Fouquet ligi 20 aastat istus

ranges vangistuses. Ta võis rääkida talle teada olevatest saladustest Eustache Dauger'le, aga viimane maksis ohtlike saladuste teadmise eest veel kahe vangis istutud aastakümnega, mask näo ees.

Kuid räägitakse, et mask paigutati Bastille's ühte teiste vangidega, see aga seostub halvasti püüdega hoida saladust. Kuid dokumentide — Du Junca ülestähenduste hoolikam analüüs näitab, et nende mõte pole kaugeltki selge. Võib-olla pidas Du Junca silmas seda, et maski ei hoitud teiste vangidega mitte ühes kongis, vaid ühes tornis (mille igal korrusel oli üks kong). Argument, et mask maeti Marchioli nime all, pole samuti kaugeltki nii vääramatu, nagu algul võib paista. Asi on selles, et riiklike kurjategijate matmisel oli kombeks märkida valenimed (ja vale iga — siit vihje, et surnud vang oli 45-aastane). Pealegi pole «Marchiel» ja isegi «Marchioli» veel «Mattioli». Samal ajal rakendati maskiloo puhul selliseid jõupingutusi saladuse hoidmiseks, et võib-olla püüdis Saint-Mars teadlikult juhtida tähelepanu hästi tuntud Mattiolile, kes suri tegelikult juba 1694. a., et varjata, kes oli maskis vang. Võib oletada, et jälgede segamine õnnestus sedavõrd hästi, et Louis XV ajal ei teadnud enam keegi tõtt ja kuningas võis uudishimulikule madam Pompadourile teatada vaid, et mask oli ühe itaalia vürsti minister. Lisame muuhulgas, et Napoleon I ei uskunud seda. Seoses legendiga maski poja Korsikale saatmisest käskis Napoleon otsida andmeid Prantsusmaa arhiividest ja välismaalt. Otsingud ei andnud mingeid tulemusi, vaatamata keisri käsku võimalikult hästi täita soovivate ametnike nõistetavale püüdlikkusele.

Miks pidas Saint-Mars soovitavaks varjata tõtt, kuid vihjata mitmete detailide kaudu (nagu sissekanne Bastille' registreerimisraamatus), et mask on Mattioli, aga mitte Dauger? Sel kombel sundis Saint-Mars'i — kui ta tõesti nii tegi — talitama väid teadmine, et kõigile tundmatu Dauger on üksnes pseudonüüm.

Mitte eriti veenev hüpotees, isegi kui oletada, nagu enamik uurijaid viimasel ajal, et mask oli Dauger. Egas asjata öelnud selle seletuse esitanud suur prantsuse ajaloolane G. Mongrédien, kes on raudsest maskist kirjutatud parima töö (1952) autor: «Te kergitate maski ja leiate selle alt vangi, kel ei ole ei elulugu ega nägu.» Tõsi, juba 1932. a. avaldas prantsuse ajaloolane Duvivier raamatu «Raudne mask», milles ta kuulutab, et pärast otsinguid arhiivides avastas ta Dauger'ga ühenimelise isiku, kellegi Eustache Dauger de Cavoye, kes oli sündinud 1637. a. See oli aristokraat, kaardiväeohvitser, kes väljendus usulistel teemadel väga vabameelselt. Mazarin sundis ta erru minema, jättes tä seega ilma elatusvahenditest. Üks selle Eus-

tache Dauger' vendi oli Louvois' võistleja, ta areteeriti ja vabastati hiljem vastu ministri tahtmist. Kuid me ei tea, mida tegi Eustache Dauger de Cavoye pärast 1665. aastat. Pealegi kirjutas Louvois 1669. a. «teenrist» Eustache Dauger'st. Pole näha põhjusi, miks minister pidi varjama, kes oli vang.

Kas pole aga Dauger pseudonüüm, mis varjas mõnda hästi tuntud isikut? Tuleb pöörata tähelepanu ühele asjaolule, mida mainisid Voltaire ja Dumas, kuid mille maski probleemiga tegelevad teadlased hiljem nagu tagaplaanile nihutasid. Miks oli vaja panna mask ette itaallasele Mattiolile, keda Prantsusmaal nagunii keegi ei tundnud ja keda igal juhul keegi ei võinud tunda riigivanglas? Maskis inimese nägu pidi olema küllalt tuntud, muidu kaotas mask mõtte. Voltaire'i—Dumas' versioon seletab täiesti, miks vang maski taha peideti. Enamik teisi teooriaid sellele iseenesest pähetükkivale küsimusele vastust ei anna.

Seoses sellega on avaldatud isegi kahtlust, kas Voltaire'i jutustust tulebki täielikuks müstifikatsiooniks pidada. Kirjanik istus noorena ise aasta Bastille's. See oli aastal 1717, ja Voltaire rääkis vangivalvuritega, kes olid valvanud kõigest 13 aastat enne maski surma. Muidugi ei pruukinud vangla administratsioon olla saladusse pühendatud. Kuid võimalik, et ta jutustas edasi faktidel põhinevaid kuuldusi.

Niisiis on maski saladusest tõenäoliselt võimalik aru saada, kui välja selgitada, kes oli Dauger. Aga just seda ei õnnestugi teha. On teada, et 1669. a. ta areteeriti. Sama aasta 19. juulil kirjutas sõjaminister Saint-Mars'ile, et Pigneroli tuuakse Dunkerque'i ligidal kinni peetud tähtis kurjategija — teener nimega Eustache Dauger. «Erakordselt tähtis on see,» käskis sõjaminister seejuures, «et tal poleks võimalust anda kirjalikult või ükskõik mil muul viisil ühelegi elavale hingele edasi seda, mida ta teab. Ma teatan Teile sellest juba ette, et Te saaksite talle valmis seada kindla ruumi, mille akende alt keegi mööda ei käiks ja millel oleks lukustatavad topeltuksed, et Teie tunnimeestel, kes ukse taga seisavad, poleks võimalust kuulda, mida ta (vang) räägib. Te peate talle isiklikult kord päevas kõik vajaliku viima ja mitte ühegi ettekäände all kuulama seda, mida ta soovib Teile avaldada. Te peate ähvardama teda surmaga, kui ta räägib Teiega millestki peale oma igapäevaste tarviduste.»

Me ei tea, mille eest vangistati Dauger. Kuid seda võib siiski oletada. Just sel ajal toimusid Louis' ja Charles II läbirääkimised. Charles II oli vastutasuks Prantsuse subsiidiumi eest, mis võimaldas tal vabaneda parlamendi toetuse alt, valmis säilitama neutraliteeti või isegi toetama Prantsusmaad eesseisvas sõjas Madalmaade vastu. Neid läbirääkimisi pidasid

ametlikult ministrid ja mitteametlikult salaagendid. Aktiivselt võttis neist salajastest läbirääkimistest osa Charles II õde, kes oli abiellunud Louis XIV noorema vennaga. Charles'i kirjavahetuses vilksatas keegi itaaliane (võib-olla ka Itaaliast pärinev isik), kelle tõelist nime ei teadnud isegi kuninga õde. Seda inimest katsuti mõnda aega samastada abee Pregnaniga.

Too prelaat, kes ühendas salaagendi osa astroloogi funktsioonidega, kelle ettekuulutusi sündmuste käik pidevalt ümber lükkas, too kergemeelse loomuga inimene sai küll vaevalt see «itaallane» olla. Arvati, et Pregnani ja Dauger on üks ja seesama isik. Kuid juba 1912. a. õnnestus tõestada, et Pregnani elas 1674. aastast kuni oma surmani 1679 Roomas, sellal kui Dauger oli ilmselt vanglas. Aga võib-olla varjas Eustache Dauger end Pregnani «teenri» nime all ja figureeris «itaallasena»? Selle oletuse kasuks räägib üks fakt. On olemas Charles II poolt allakirjutatud välispass Pregnani nimele. Passis on kuupäev 15. juuli 1669. Järgmisel päeval lahkus Pregnani Inglismaalt ja veel päev hiljem — 17. juulil — jõudis Calais'sse. Aga 19. juulil, nagu juba öeldud, kirjutas Louvois Saint-Mars'ile kirja, et saadab tema juurde Dunkerque'i lähedal (Dunkerque asub 15 miili Calais'st) kinnipeetud «teenri» Eustache Dauger', ja käskis teda hoida kõige karmimas vangistuses. Seega võib oletada, et Dauger teadis mingeid diplomaatilisi saladusi, mida mõlemad monarhid tahtsid iga hinna eest varjata (näiteks Inglise kuninga lubadust üle minna katoliku usku, mis avalikuks tulemise korral oleks võinud Charles II-le krooni maksta).

Kuid ka selle hüpoteesi puhul on raske seletada saladuskatet, mille all hoiti Dauger'd, ja maski, mida vang kandis. Peale selle pidi iga saladus, mis oli seotud 1669. a. Doveri kokkuleppe ettevalmistamisega, kaotama tähtsuse pärast Charles II surma 1685. a. ja eriti pärast riigipööret 1688. a. ning Wilhelm II troonile pääsemist. Aga maski hoiti endist viisi visalt vangis ja ta viidi isegi Bastille'sse üle! Juba täiesti arusaamatuks jääb see, miks oli vaja Dauger'd panna Fouquet' teenriks.

1934. a. avaldas ajaloolane P. Vernardeau raamatu «Kuninganna arst», väites selles, et Austria Anna kirurg P. Gondinet avastas surnud kuninga lahkamisel, et tal ei saanud olla järeltulijaid ja järelikult ei olnud ta Louis XIV isa. Sellest ohtlikust saladusest rääkis kirurg oma kohtunikust vennapojale, aga viimane (ei saa aru, miks) politseiülemale La Reynie'le. Ülejäänu on sõnadetagi selge.

Kuid varsti tegid uurijad kindlaks, et Gondinet sai alles 1644. a. kuninganna ihuarstiks ega saanud osa võtta aasta enne seda surnud Louis XIII lahkamisest. Aga kohtunik suri

rahulikult oma kodulinnas 1680. a. novembris, jättes järele testamendi, mida praegugi säilitatakse kohalikus arhiivis...

Egas asjata pöördunud mitmed ajaloolased pärast sellist fiaskot tagasi vana versiooni juurde, värskendades seda uute väljamõeldistega. Vastavalt sellele versioonile on Dauger keegi aadlik, võimalik et Henri IV ebaseaduslik poeg või lapselaps (ja järelikult Louis XIII vend või vennapoeg), kes Richelieu' ülesandel sai Austria Anna armukeseks ja Louis XIV isaks. See versioon vastab küsimusele, miks ei vabanetud maskist lihtsalt mürgi abil või mõnel muul viisil. Kuid hüpotees ei seleta üldse teisi meile teada olevaid fakte maskist ja «teenrist» Eustache Dauger'st. Muuseas, seda hüpoteesi õigeks tunnistades tuleb arvestada, et vang oli surres üle 80 aasta vana. Seepärast mängivad mainitud versiooni pooldajad Saint-Mars'i kirjavahetuses korduvalt esineva meile juba tuttava kahemõttelise väljendiga «vanast vangist». «Vana» võib siin tähendada niihästi kõrget iga kui ka, vastupidi, on lihtsalt konstateering, et mask — vang — on ammu Saint-Mars'i «hoolitsuse» all. Üsna hiljuti avaldas prantsuse akadeemik M. Pagnol raamatu «Raudne mask». Autor pöördub tagasi Voltaire'i ver-, siooni juurde ja tõestab, nagu oleks Eustache Dauger' pseudonüümi all varjatud Louis XIV kaksikvenda. Poliitiliste segaduste vältimiseks saatsid Richelieu ja Louis XIII ta kasvatada Inglismaale Charles I naise, Prantsuse printsessi Henriette'i juurde. 1669. a. meelitati mask Prantsusmaale ja paigutati Pigneroli.

Ajalooline juhus maskiga on üsna tühine episood, kuid ikkagi erutab ja kütkestab see kujutlusvõimet — egas asjata ei lakka katsed leida vanale mõistatusele uut lahendust.

Galantse sajandi uuendused

XVIII sajandi Euroopa suured väejuhid omistasid hästi korraldatud sõjalisele ja diplomaatilisele luurele hiiglasuure tähtsuse. Preisi kuningas Friedrich II, kes lõi suure luureorganisatsiooni, kirjutas: «Teades vaenlase kavatsusi, võib tagada jõudude üleoleku isegi arvuliselt minimaalse armee korral.» Roßbachi juures purustas Friedrich II Prantsuse marssali prints Soubise'i sõjaväe. See on üks kõige häbiväärsemaid lüüasaamisi Prantsuse armee ajaloos. Oma võidu põhjusi selgitades märkis Friedrich avameelselt: «Marssal de Soubise'i järel liigub sada kokka, aga minu ees — sada spiooni.»

Friedrichil oli spioon isegi Austria vägede ülemjuhataja Brauni kantseleis. Preislased ostsid ära ka Austria armee ladude juhataja. Niisama aktiivselt tegutsesid Friedrichi luurajad diplomaatilistes ringkondades. Nii näiteks toimusid Seitsmeaastase sõja ajal, 14. novembril 1756 salajased läbirääkimised Austria ja Prantsusmaa vahel. Kolme nädala pärast sai Friedrich II täieliku informatsiooni nende sisust.

Oma salaluure ridade täiendamise nimel polnud Preisi kuningal mitte millestki kahju. Nagu ta ise oma memuaarides tunnistas, sunniti kohalikke elanikke tema korraldusel täitma Preisi spioonide osa, ähvardades vastasel korral õiendada arveid nende perekondadega.

Vene armeel, kes Seitsmeaastase sõja ajal purustas Friedrichi väed ja hõivas Berliini, õnnestus kahjutuks muuta tema tagalas tegutsevad Preisi kuninga spioonid.

Üks selle perioodi suuremaid väejuhte Saksi prints Moritz pööras erilist tähelepanu «tegudele», mis on vajalikud vaenlase eksiteele viimiseks. Ta kirjutas, et «ettevalmistustel oma väeosade valeks paigutamiseks on palju suurem tähtsus, kui harilikult on tavaks arvata, muidugi tingimusel, et see paigutamine tehakse ettekavatsetult ja viiakse läbi niiviisi, et vale

paigutuse võib kõige lühema aja jooksul muuta õigeks. Miski ei vii võitu arvestavat vaenlast nii segadusse kui seda sorti sõjakavalus.»

XVIII sajandi 40-ndatel aastatel toimunud Austria pärilussõdades oli Saksi Moritzil suur osa Prantsuse luure organiseerimisel. Prantsuse saadik Madalmaades de Bonnac saatis Inglismaale terve rühma spioone, peaasjalikult jakobiitide hulgast. Üks neist, Maubert, tegi isegi uuendusettepaneku: ta soovitas organiseerida Inglise pangatähtede järeletegemist. Hiljem võttis selle relva salasõjas kasutusele Inglise valitsus, kes XVIII sajandi lõpul toimunud prantsuse revolutsiooni aastail valmistas miljoneid valefranke. Sama võtet rakendas Napoleongi, kes Venemaa-sõjakäigu eelõhtul 1812. a. laskis trükkida suure hulga Vene ja Austria valerahasid.

Kuid tervikuna elas salateenistus Prantsusmaal XVIII sajandi keskel üle langusperioodi. Pole midagi imestada, et uut Prantsuse saadikut Haagis — d'Affryd vedasid kaksikspioonid Falkone ja Philippe kaua aega ninapidi ja varustasid teda väljamõeldud andmetega Inglismaa sõjaliste plaanide kohta. D'Affry ei olnud niisamavõrd usaldav ühe teise, võrratult kuulsama avantüristi suhtes, aga sellest tuleb juttu seoses teiste asjadega.

Salaluure arsenalis hõivasid endiselt tähtsa koha «kingitused» ministritele ja teistele vaenuliku maa ametiisikutele. Prantsuse diplomaat de Wicquefort, kuulsa teose «Saadik ja tema funktsioonid» autor, tõestas üksikasjaliselt, et välisriigi ministrite äraostmine on täiesti kooskõlas rahvusvahelise õiguse kõigi tunnustatud tavade ja normidega. Aga sultani valitsuse all olevas Türgis, kus tunti vähe huvi teooria vastu, kuid seda usinamalt tegeldi praktikaga, organiseeriti juba XVII sajandil üsna omapärane vastuluure — «altkäemaksude kantselei», mis pidas arvestust altkäemaksude kohta ja hoolitses selle eest, et seaduslik protsent neist laekuks riigikassasse.

XVIII sajandil asendasid endisi õueintrigaane ja -vandeseltslasi professionaalsed naisluurajad. Nagu lugeja mäletab, töötasid naisagendid juba XVII sajandi keskel John Thurloe' heaks. Stuartite restauratsiooni aastail tegutses luurajana Aphra Behn, kes sai kuulsaks populaarsete romaanide autorina. Aphra oli Surinami valitseja tütar, kes Inglismaale tagasi tulles abiellus hollandi kaupmehe Behniga. Pärast mehe surma sai Aphra Behnist kurtisaan, üks Charles II arvukatest armukestest, hiljem aga Inglismaa esimene elukutseline ajakirjanik. 1666. a. saadeti Aphra Behn Madalmaadesse jälgima pärast restauratsiooni sinna põgenenud vabariiklasi. Ta leidis oma uue ameti äärmiselt ebatulusa olevat — valitsus tasus nii kitsi käega, et luuraja pidi oma kuldsõrmused panti panema.

Edukam oli XVIII sajandi algul tegutsenud prantsuse luuraja madam de Tencin. Prantsuse välisasjade minister Rorcy tutvustas Tencini Inglise ministri, kuulsa Bolingbroke'iga. Prantslanna avaldas inglasele nii suurt mõju, et pääses peagi ligi salajastele dokumentidele. Prantsuse valitsus saatis pidevalt välismaa diplomaatide juurde oma naisagente. Nii usaldati see roll XVIII sajandi 80-ndail aastail Prantsusmaal saadikuks olnud Dorseti hertsogi puhul näitlejanna Baccellile. Baccelli aga «pakkus ilmselt üle», kui võttis hertsogilt ära Inglismaa kõrgeima autasu — Sukapaelaordeni —, kinnitas selle oma riiete külge ja tantsis sel moel Pariisi ooperi laval...

1770. a. suri Rotterdamis asuva tähtsa Inglise spionaažikeskuse juht Richard Wolters, kes oli seal tegutsenud juba tervelt veerand sajandit ning varustanud Londonit (eriti just kirjade perlustratsiooni teel) andmetega mitmete riikide mereväebaaside kohta. Pärast Woltersi surma anti selle keskuse juhtimine üle tema lesele. Margaret Wolters tegutses antud kohal veel tublisti poolteist aastakümmet.

XVIII sajandil arenes ulatuslikult minevikust pärinev kirjade perlüstratsioon. XVIII sajandi Lääne-Euroopa monarhiat nimetatakse sageli valgustatud absolutismiks. Ei saa eitada, et absolutism rakendas tõepoolest äärmiselt suuri jõupingutusi, et «valgustuda» võõraste riigi- ja erasaladustest postisaadetiste läbivaatamise teel. See oli «mustade kabinettide» õitseaeg. Tõsi, aluse oli neile pannud XVI sajandi alguses Saksa keiser Maximilian. Muide, Inglismaal, kus Inglise kodanlik revolutsioon hävitas absolutismi, tehti kirjade perlustratsiooni süstemaatiliselt kahe järgneva aastasaja vältel — kuni aastani 1844, mil see ametlikult katkestati, kuid tegelikult kaugeltki ei kadunud. Restauratsiooni ajal leiutas postmeister James Hickes seadme, mis võimaldas kahe minutiga kirjast koopia teha, kuid nagu kinnitatakse, hävis see seade tulekahju ajal.

Osa korrespondentsi oli šifreeritud, seepärast kasutas postiamet kogenud dešifreerijate abi. Viimaseid värvati tavaliselt Oxfordi ja Cambridge'i ülikooli matemaatikaprofessorite hulgast. Tihtilugu said nad peale ametliku palga tasuks veel kõrged vaimulikuseisuse auastmed — neist said dekaanid või piiskopid. Kuid Inglise luure kontrollis kirjavahetust mitte ainult Inglismaal, vaid ka teistes riikides. Selleks kasutati asjaolu, et 1714. a. oli Inglise kuningas ühtlasi Hannoveri kuurvürst, aga Hannoveri postiameti kaudu käis tookord rea maade, sealhulgas Prantsusmaa ja Rootsi kirjavahetus.

Peale selle ostsid inglise agendid ära erinevate maade postmeistreid, et kirjadele ligi pääseda. Nii näiteks XVIII sajandi 20-ndate aastate alguses, mil Inglismaa ja Venemaa suhted olid katkenud, organiseeris inglise salaagent Danzigis Joshua

Padaemanda õpetaja

Kas te olete kuulnud krahv Saint-Germaini, tolle saladusliku isiku nime, kes teatas vanale krahvinnale Puškini «Padaemandas» kolme kaardi saladuse? Möödunud sajandi keskpaiga tuntud inglise kirjaniku E. Bulwer-Lyttoni romaani «Zanoni» peakangelase prototüübiks on ilmselt olnud Saint-Germain koos oma ebamaise võimu, tarkuse ja surematusega. Bulwer-Lytton veenis lugejat, et see romaan põhineb käsikirjal, mis kuulus müstilisele roosikrantsiühingule, mille liikmed pretendeerisid läbikäimisele üleloomulike, hauataguste jõududega.

Juba 1785. a., pärast Saint-Germaini surma teatas üks ajaleht, et krahv on elus. Taolised teated levisid laialdaselt. Madam de Genlis kinnitas, et kohtas Saint-Germaini 1821. a. Viinis. Teda olevat näinud ka keegi õuedaam, krahvinna d'Adémar, kellele krahv olevat enne surma lubanud ennast veel viis korda ilmutada. Endine õuedaam nägi Saint-Germaini alati enne mingeid ajaloolisi sündmusi, mis näisid talle eriti tähtsatena — näiteks enne Marie Antoinette'i hukkamist prantsuse revolutsiooni ajal või Enghieni hertsogi mahalaskmist Napoleoni korraldusel. Ainult üks asi on kahtlane: kas krahvinna d'Adémar oli üldse olemas, täpsemalt, kas oli selle tõepoolest olemasoleva aadlisoo mingi esindaja olnud Versailles's õuedaamiks või on 1863. a. tema nime all ilmunud «Mälestused», nagu mõned teadlased arvavad, võltsing, mille on kirjutanud vähetuntud prantsuse romanist Lamothe-Langon. Aga kellegi Frantz Gräfferi memuaarides, mis avaldati 1845. a. Viinis, kuulutas Saint-Germain nende autorile prohvetlikult: «(XVIII) sajandi lõpus kaon ma Euroopast ja lähen Himaalajasse. Ma puhkan, ma pean puhkama. Täpselt 85 aasta pärast näevad inimesed mind jälle.» Kuid memuaarides on hoolikalt mööda mindud selle ennustuse täpsest kuupäevast. 1938. a. kinnitati, et Saint-Germain elab Veneetsias «ühes palees Canal Grande ääres».

Ka Ameerika Ühendriikides tekkis 1930-ndail aastail «ballardistide» sekt, kes kirikutes austavad Saint-Germaini võrdselt Jeesus Kristusega. Meie päevilgi ilmub veel raamatuid, milles üksikasjaliselt räägitakse kohtumistest saladusliku tundmatuga, kelleks osutub füüsilise surematuse saladuse avastanud Saint-Germain.

Aga kui lugeja teeb siit järelduse, et krahv Saint-Germain oli üldse algusest peale müüt, siis on see viga. Ei, Saint-Germain oli täiesti reaalne inimene, kellest jäid järele tema oma käega kirjutatud kirjad, kelle kohta on meil paljude teda näinute tunnistused, alates memuaaride kirjutajate jutustustest ja lõpetades kroonikarubriigiga ajalehtedes ning arhiividokumentides. Kaasaegsed, kes olid Saint-Germaini paljude arusaamatutena näivate tegude ja sammude tunnistajateks, panid aluse sellele võlumuinasjutule, milleks muudeti lood tema elust. XIX sajandi keskel käskis keiser Napoleon III koguda kokku kõik, mis oli riigiarhiivides säilinud Saint-Germaini kohta. Kuid peagi alanud Prantsuse-Preisi sõja ja Pariisi piiramise ajal põles ära hoone, kus neid dokumente hoiti. Saladus, selle asemel et koos tulekahjusuitsu hajumisega selguda, muutus veelgi läbitungimatumaks. Õpetlastel läks vaja ohtrasti kannatust ja pingelist usaldatavate andmete otsimist, et tõsta kas või osaliseltki kate teadmatuselt. Ja seejuures tuli ilmsiks fakte, millel on otsene seos meie jutustusega salasõjast.

Seni pole õnnestunud kindlaks teha ei Saint-Germaini sünnikohta ega -aastat. Ise levitas ta kuuldusi, et on üks Rákóczi, Austria Habsburgide vastu toimunud Ungari rahvusliku ülestõusu juhi poegadest, keda ta välimuselt tõepoolest meenutas. Saint-Germaini päritolu kohta on palju teisigi oletusi, kuid kõik nad on jäänud vähepõhjendatud hüpoteesideks. Horace Walpole kinnitab, et juba 1743. a. areteeriti see avantürist Londonis kui jakobiitide agent. Krahvi ligikaudseks sünniajaks peetakse aastat 1710. Muide, Prantsuse Veneetsia-saadiku lesk madam de Gergy, kes kohtas Saint-Germaini XVIII sajandi 50-ndate aastate lõpul Pariisis, teatas, et nägi teda selles kuulsas Itaalia linnas 1710. a. ja siis oli too umbes 45-aastane. Et pool sajandit hiljem ei näinud Saint-Germain samuti vanemana kui 45—50-aastasena, siis võib-olla siit tekkiski kuuldus tema surematusest. Tuleb vaid lisada, et madam de Gergyl endal ei õnnestunud nii hästi säilida: ta oli juba üle 80 aasta vana ja eaka daami mälule võis vaevalt küll eriti kindel olla. Muuseas, sellele juhtis irooniliselt tähelepanu ka Saint-Germain ise, kui talt hakati aru pärima madam de Gergy väidete kohta. Kuid mõistatuslikul krahvil oli üks iseärasus: tal õnnestus üleloomulike jõudude valitsemist alati selliselt eitada,

et ta vestluskaaslased veendusid lõplikult ringiliikuvate kuulduste põhjendatuses.

Kuuldused aga kasvasid lumepallina. Selles oli oma osa Saint-Germaini «teisikul», kes 60-ndate aastate alguses Pariisis viibis. See oli logard ja osav isehakanu, keda tunti lord Goweri nime all. Pseudonüümi sai ta Seitsmeaastase sõja ajal, mil ta esitles end puhtaverelise inglasena ja saatis ettekandeid Inglise armee olukorrast. Vale-Saint-Germain, kelle nime omistas niisama vale «lord Gower», rääkis näiteks jutu sees, et tal oli juhus viibida kirikukogu üldkoosolekul Nikaias, mis toimus IV sajandil.

«Tõeline» Saint-Germain tegutses ettevaatlikumalt, kui jutustas paljude kaugete ajaloosündmuste detailidest. Tema kaasvestlejail enestel tekkis juba idee, et neid detaile võib teada ainult pealtnägija. Paljude keelte hiilgav tundmine võimaldas Saint-Germainil anda oma jutustuste «alltekstile» tõepärasuse maiku. Kas ta pole neid keeli õppinud ühe oma eelmise «ümberkehastumise» ajal, küsisid tema tuttavad endalt. Mõnikord rääkis Saint-Germain end väga läbimõeldult «sisse».

Kord, kui jutt oli Kristusest, märkis Saint-Germain möödaminnes:

«Ma tundsin teda hästi. See oli parim inimene maailmas, kuid ettevaatamatu ja romantiliselt meelestatud. Ma ennustasin talle sageli, et ta lõpetab halvasti.»

Tõeline Saint-Germain, kes ilmus Pariisi umbes aastal 1757, jõudis saada üldise uudishimu objektiks. Isegi alati igavlevas Louis XV-s ärkas huvi, kui võõras hävitas tema silma all ainsa käeliigutusega mõra briljandis, mis otsekohe tõstis tolle kalliskivi hinna kolmekordseks. Võõrast hakati kutsuma kuninga lauda, talle loodi väike laboratoorium, kus ta näitas kuningale oma katseid. Tõsi, jutt polnud elueliksiirist, vaid proosalisemast asjast — uutest värvainetest prantsuse kangaste tarvis. Kuid siingi oskas Saint-Germain anda oma tegevusele salapärasuse oreooli ja veenda Louis'd, et ta avab uued tuluallikad Prantsuse riigikassa jaoks.

Tundmatu mõju muutus nii suureks, et temaga hakati nõu pidama riigiasjades ja tal õnnestus saavutada mõningate ametimeeste tagandamine. Krahv Saint-Germaini sümpaatia oli ilmselt Prantsusmaaga sõdiva Preisimaa poolel. Ta pooldas Austria-vastast poliitikat, millest Prantsusmaa loobus, astudes liidus Viiniga välja Friedrich II vastu. Saint-Germaini ennustused omandasid poliitilise iseloomu. Ta ennustas, et tugevad löögid, mis Vene armee andis Friedrich II vägedele, ei vii Preisimaa lüüasaamisele. (Seda ei juhtunud tõepoolest, sest Jelizaveta Petrovna suri ja Vene troonile asunud Peeter III, Preisi kuninga kirglik kummardaja, kiirustas oma ebajumalaga rahu sõlmima.)

Skeptiliselt meelestatud isikud, kellest Prantsusmaal kunagi puudust polnud, hakkasid kahtlustama, et krahv Saint-Germain on lihtsalt Friedrich II agent. Seda kahtlust ei ole kunagi tõestatud. Võib-olla oli see ebaõiglane, ja krahvi ütlused peegeldasid sõjaministri marssal Belle-Isle'i vaateid, kellega ta oli tollal tihedalt seotud. See Preisi-meelne poliitika pidi esile kutsuma kokkupõrkeid Prantsusmaa välisministri hertsog Choiseuliga, kes ehitas kogu oma karjääri liidupoliitikale Austriaga.

1760. a. sai Saint-Germainist, keda kahtlustati spioonimises Friedrich II kasuks, Louis XV salaagent. Krahv Saint-Germain sai inimeseks, kes viis ellu Prantsuse kuninga isiklikku diplomaatiat. Samal aastal saadeti krahv salaülesannetega Haagi. Ta väljendas meeleolusid, mis domineerisid Prantsuse valitsuses. Osa valitsuse liikmeid pooldas Prantsusmaale nii palju ebaõnnestumisi toonud sõja lõpetamist. Sellesse rühmitusse kuulusid sõjaminister Belle-Isle ja markiis de Pompadour. Tegutsedes Prantsuse ametliku diplomaatia seljataga — seda juhtis hertsog Choiseul, aktiivne sõja jätkamise eest võitleja —, tuli Saint-Germainil pidada salajasi läbirääkimisi Inglise saadikuga Haagis kindral Yorke'iga. Teine prantsuse agent, kes sellal Haagi saadeti, oli kuulus rahvusvaheline aferist Casanova. Ta jutustas, et elas Saint-Germainiga ühes hotellis «Oranje Prints». Casanova püüdis Saint-Germaini kui ohtlikku konkurenti Prantsuse Haagi-saadiku d'Affry silmis mustata. Saadik aitas ilmselt kaasa sellele, et Saint-Germaini salajased läbirääkimised Inglise ja Preisi esindajatega ebaõnnestusid. Kuid kõige rohkem kahju tegi Saint-Germain endale ise. Tal õnnestus küll luua saladuslikkuse oreool omaenese isiku ümber, kuid usaldatud ülesannet salajas hoida käis tal üle jõu. Krahv suhtus oma ohtlikku diplomaatilisse ja luureülesandesse ilmselt nagu järjekordsesse avantüüri. Salaagent jutustas valmilt kõigile oma saamudest, et tõsta ümbritsevate isikute arvamust oma mõjust ja annetest. Peale selle, nagu teatas Saksi esindaja Haagis Kauderbach, rääkis Saint-Germain ka Prantsuse kuninga nõrkustest ja Versailles' õukonna pahedest.

Prantsuse saadik d'Affry kõhkles mõnda aega — kadedus võitles argliku austusega üleloomulike jõudude ees, mida Saint-Germain käsutas ja millega ettevaatlik Prantsuse diplomaat kartis end siduda. Kuid lõpuks saatis ta üksikasjalised ja Saint-Germaini suhtes äärmiselt vaenulikud teated Pariisi oma ülemusele hertsog Choiseulile. Viimane tegutses kähku. Choiseulil õnnestus veenda markiis de Pompadouri, et see näitaks talle Saint-Germaini poolt saadetud ettekandeid. Ministrite istungil, millest võttis osa kuningas, demonstreeris Choiseul seda dokumenti. Louis XV ja teised saladusse pühendatud ministrid tõt-

tasid Saint-Germainist lahti ütlema. Pärast seda saatis Choiseul d'Affryle korralduse, et too kutsuks Saint-Germaini enda juurde ja teataks käsust vanglaähvardusel mitte enam poliitikasse sekkuda. Veel enam, Choiseul püüdis saavutada isegi seda, et Madalmaade võimud oleksid krahvi välja andnud ja ta Prantsusmaale saatnud. Hädavaresest selgeltnägija päästis üks tema mõjukas soosija, kes hoiatas krahvi hädaohu eest ja veenis teda Inglismaale põgenema. Kuid inglise võimud otsustasid, et ei luba vallandatud agendil riigis viibida, sest see võinuks nende läbirääkimised Choiseuliga keerukamaks muuta. Inglismaalt läks Saint-Germain Saksamaale.

Oma memuaarides väidab Casanova, et ta kohtas Saint-Germaini mais 1761 Pariisis, kus ta lõbutses koos markii d'Urféga. Casanova arvas, et enne seda täitis Saint-Germain Londonis Choiseuli ülesandeid, täpsemalt, oli vaenlase territooriumil tegutsev Prantsuse vastuluure töötaja. Selles osas langevad andmed kokku veel ühe memuaaride kirjutaja teadetega, kes viitab tollelesamale markii d'Urféle. Viimane oleks nagu rääkinud Choiseulile Saint-Germaini Pariisis viibimisest ja saanud ootamatu vastuse: «See ei üllata mind, sest ta veetis öö minu kabinetis.» Kuid teised vaieldamatud faktid muudavad niisuguse versiooni vähe tõenäoliseks.

Järgnevatel aastatel viibis Saint-Germain erinevates Euroopa õukondades, pakkudes kõikjal oma võlts- ja tõelisi saladusi. Ehkki ta ei tundnud ei elueliksiiri, filosoofilise kivi ega mitteväärismetallide kullaks muundamise saladusi, näib, et ta tõepoolest teadis mitme tähtsa keemilise värvaine retsepti, mida püüdiski ära kasutada.

Saint-Germain suri Saksamaal, Eckernfördis, 27. veebruaril 1784 ja maeti 2. märtsil selsamal aastal, mille kohta tehti vastavad sissekanded kirikuraamatusse. Seega on Saint-Germaini surma-aasta ja -koht fikseeritud täiesti täpselt, erinevalt sünniajast ja -kohast. Kuid ei üks ega teine olnud takistuseks tema müstiliselt meelestatud austajate ohjeldamatule fantaasiale, kes levitasid legende võluteadmistega saladuslikust krahvist, surematuse põletava saladuse varjajast.

Figaro Londonis

Alguses ei äratanud prantsuse aadliku *chevalier* de Ronaci saabumine Londonisse erilist tähelepanu — kas siis vähe välismaalasi iga päev Inglismaa rahvarohkesse pealinna saabus! Kuid need Londonis elavad prantsuse emigrandid, kellel selle saabumisega oli vahetult pistmist, said kerge vaevaga teada kõik vajaliku inimese kohta mittemidagiütleva perekonnanimega de Ronac.

Peab ütlema, et ka saabunu ise ei proovinud ilmselt väga inkognitot hoida, muidu poleks ta esinenud läbipaistva pseudonüümi all, mida kergesti dešifreeriti kui sõna «Caron» anagrammi. «Caron» oli Pierre Augustin Caroni perekonnanimi, kes lisas sellele aristokraatlikult kõlava «de Beaumarchais». Inimene, kellel seisis ees muuta oma nimi surematuks «Sevilla habemeajaja» ja «Figaro pulma» loomisega, oli jõudnud selleks ajaks elada tormilist, seiklusrohket elu, mis sai paljuski tuntud komöödiate peategelase kuju loomisel algmaterjaliks. Jõuka kellassepa poeg Beaumarchais tungis nagu teisedki kodanluse hulgast pärit olevad isikud tõe ja valega privilegeeritud aadelkonna hulka, sukeldus spekulatsioonide ja õukonnaintriigide keerisesse, sattus konflikti Pariisi parlamendiga, mis tookord oli bürokraatlik kohtuasutus. Hiilgavad «Memuaarid», mis paljastasid parlamendis valitsevaid kombeid, tõid Beaumarchais'le laialdase tuntuse. Kuid «Memuaaride» autor ise polnud teadlik võitleja absolutismi vastu. Ta kasutas heameelega ära avanenud juhuse osutada teene Louis XV-le, kes vastutasuks oleks pikaks veninud kohtuasja parlamendiga tema kasuks otsustanud. Aga «delikaatne» ülesanne, mille Beaumarchais enda peale võttis, oli täiesti kooskõlas paljude teiste kuningadiplomaatia ja -luure ettevõtmistega.

Londonis elas sellal keegi Théveneau de Morande, rahvuselt prantslane, elukutselt pettur ja väljapressija. Tema arvel oli rohkesti kriminaalasju, kuid Morande'i armsaimaks erialaks

jäi šantaaž. Muidugi oli see rahutu tegevus (üks Morande'i tahtmatutest «klientidest» peksis ta näiteks julmalt otse tänaval läbi), kuid, nagu selgus, üsna tulus.

Morande kogus kompromiteerivaid andmeid mitmesuguste isikute kohta ja sundis neid kallilt maksma oma vaikimise eest. Kolinud ohutusse Londonisse, kasutas ta kiiresti ära tollal seal eksisteerinud trükivabaduse võimalused (peab ütlema, et see vabadus oli üsna piiratud, kui asi puudutas tõsiste poliitiliste küsimuste arutamist). Nüüd ähvardas Morande šantažeeritavaid paljastuste avaldamisega ajalehes. Nende isikute hulka otsustas Morande arvata ka sellise rikka inimese nagu Louis XV. Võimu kuninga üle haaras sellal uus armuke madam du Barry. Nii temale kui ka Louis XV-le poleks sugugi meeldinud näha ilmumas raamatut silmatorkava pealkirjaga «Avaliku naise salajased mälestused». Selles esitati ohtrasti nilbeid episoode uue soosiku üsna maalilisest minevikust. Kõige süütumad neist olid üksikasjadega esitatud rõvedad lood sellest, kuidas Reimsi peapiiskop ja kantsler Maupeou täitsid du Barry toaneitsite kohuseid . . .

Algul otsustas Versailles tegutseda kähku ja äraproovitud viisil. Londonisse komandeeriti ümberriietunud politseinike salk. Need pidid lõbusõidu ettekäändel meelitama või lihtsalt jõuga tassima Morande'i laevale, mis aegaviitmata oleks šantažeerija Prantsusmaale, või õigemini, ühe Prantsuse vangla trellide taha toimetanud. Kuid terav kirves leidis kivi. Politsei nuhid pidid selles peagi veenduma sõna otseses mõttes oma nahal. Otsi lolli — otsustas kogenud pettur . . . ja kutsus lihtsameelsed spioonid armastusväärselt endale külla. Algul võitis Morande neilt suure summa riigi raha, siis aga hakkas meeleheitlikult appi karjuma. Rahvas jooksis kokku ja Morande ässitas londonlaste summa suurema vaevata «Versailles' despoodi» agentide kallale. Agendid lintšiti peaaegu ja visati hoiatuseks Thamesi. Juhtumist räägiti laialt ja see kutsus esile tugeva pahameele. Pärast seda ei saanud enam mõeldagi Morande'i vägivaldsest äraviimisest. Prantsuse politsei nukrutses ja nuputas, mida ette võtta. Beaumarchais arvas, et pärast raha leiutamist on niisugused mõtisklused üleliigsed.

Tõsi, kui Beaumarchais Londonisse sõitis, keeldus Morande mõni aeg kohtumast *chevalier* de Ronaciga. «Kas pole see uus äraandlik röövimis- või tapmiskatse?» küsis väljapressija oma hinda tõstes. Lõpuks leidis kohtumine aset. Morande ei varjanud *chevalier* de Ronaci eest, et «Salajased memuaarid» olid just trükist ilmumas. Muide, Beaumarchais'l õnnestus veenda šantažeerijat pidurdama nende ilmumist kuni selle ajani, mil ta jõuab käia Versailles's uusi juhtnööre saamas. Agent võttis teadmiseks pamfletisti selgitused, et tema, Morande, vajab

peale kõige muu veel hüvitust selle eest, et sai kannatada röövimiskatse tagajärjel. Pole selge, kas nõudis Morande nendegi jõupingutuste kinnimaksmist, mida tal tuli raisata, et võita kaardimängus ja õngitseda politseinikelt raha välja. Kuid kindlalt on teada, et Pariisist tagasipöördunud Beaumarchais andis petturile 32 000 liiri ja Prantsuse valitsuse kohustuse maksta Morande'ile eluaegset pensioni 4000 franki aastas. «Salajaste memuaaride» murelik väljaandja saavutas, et mainitud kohustusse võeti punkt, mis garanteeris, et pärast Morande'i surma jätkatakse pensioni maksmist poole summa ulatuses tema lesele. Üks Morande'i väärikaid sõpru — temast tuleb juttu järgmises peatükis — tegi Morande'ile irooniliselt etteheiteid, et too lubas end alt vedada, jättes kasutamata suurepärase võimaluse kindlustada riikliku pensioniga nii oma ebaseaduslikud lapsed kui ka maja kassid ja koerad.

Kuidas lugu ka polnud, aga «Salajaste memuaaride» kogu tiraaž põletati pidulikult Beaumarchais' ja teiste Prantsusmaa esindajate juuresolekul. Beaumarchais'l tekkis isegi mõte muuta nüüd täielikult rahuldatud Morande (eritasu eest muidugi) spiooniks, kes jälgiks prantsuse emigrante, et vältida uute kuninga-vastaste paskvillide ilmumist. Edust joobunud Beaumarchais pöördus tagasi Pariisi, kuid sellest ei saanud enam kellelegi teatada: selleks hetkeks oli Louis XV jõudnud juba äkitselt ära surra ja du Barry kaotanud õukonnas igasuguse mõju. «Milline erinevus on minu ja Teie vahel!» kaebas Beaumarchais kirjas oma uuele Londoni-tuttavale Théveneau de Morande'ile. «Teie teenisite ilma vaevata 100 000 franki, aga mina, katnud kuue nädalaga 780 miili ja raisanud ära 500 gini, ei tea isegi, kas mulle tasutakse reisikulud. Ja pealegi oleks Teie raamat nädala pärast kaotanud igasuguse tähtsuse!»

Muide, Figaro autor ei heitnud meelt ka raskemates situatsioonides. Kuningas on surnud, elagu kuningas! Pole Louis XV-t, kuid on Louis XVI, kes samuti tunneb muret oma naise Marie Antoinette'i pihta käivate pamflettide voo üle (Morande, vastates heateole heateoga, saatis Beaumarchais'le Londonist nende teoste täieliku nimistu.) Beaumarchais sai uue ülesande ja lisaks isikliku kirja Louis XVI-lt, mis volitas teda täitma «salajasi ülesandeid» Inglismaal ning Madalmaades.

Algas Beaumarchais' uus Londoni-seikluste seeria: *chevalier* de Ronac otsis visalt ja rahustas «paskvillante». Peagi asus Beaumarchais jälitama ühte neist, kes oli võtnud küll raha, kuid ei hävitanud paskvilli käsikirja. Jälitamine jätkus mandril. Loos esinesid kõik seiklusromaani tunnused: ümberriietumine, metsik galõpeerimine, röövlid, kes tegid Beaumarchais' paljaks, lõpuks intriigid Viinis, kus Beaumarchais tahtis võita

Marie Antoinette'i ema, keisrinna Maria Theresia usaldust. Kuid me ei jälgi väsimatut Figarod tema rännuteedel. Viinis tal ei vedanud: ta isegi areteeriti, kuid Pariisis oli ta endiselt soosingus. Aga hiljem järgnes veel peadpööritavam epopöa, milles Beaumarchais esines kui firma *Roderick Hortales & Co* juht. Firma saatis salaja relvi ülestõusnud Inglise kolooniatele Põhja-Ameerikas.

Peeter Suure võltstestament

1812. a. kevad. Napoleon I koondas oma vägesid Neemeni äärde, valmistudes Vene valdustesse tungima. Ja just neil kuudel ilmus Pariisis mahukas uurimus «Vene võimsuse kasvust riigi algupäevist kuni XIX sajandini». Selle paksu 500-leheküljelise köite kirjutas, nagu näidatud pealkirjas, ajaloolane Lesueur, kes oli Prantsuse välisministeeriumi teenistuses. Prantsuse valitsus tegi erilisi jõupingutusi raamatu levitamiseks. Aga kui sama aasta talvel vene rahva ja vägede poolt purustatud suur Napoleoni armee Venemaa piiride taha põgenes, avastasid Kutuzovi sõdurid vaenlase staapides sadu eksemplare tollest mahukast teosest. Kaasaegsed väitsid otseselt, et Lesueuri raamat anti välja Napoleoni isiklikul korraldusel, kes katsus «vene hädaohule» viidates õigustada Venemaale tungimist.

Lesueuri raamatus teatati muu hulgas: «Väidetakse, et Vene tsaaride koduarhiivis hoitakse salajasi märkmeid, mis on kirjutatud Peeter I enda käega, ja kus täie avameelsusega räägitakse tolle riigijuhi plaanidest. Ta juhib neile plaanidele järeltulijate tähelepanu ja paljud neist ongi nõuandeid järginud, võib öelda, peaaegu religioosse visadusega. Toome nende plaanide sisu.» Ja siis esitatakse täiesti fantastiline programm, kuidas Venemaa vallutab kogu Euroopa ja Aasia.

Lesueuri raamatus on toodud vaid ümberjutustus nendest märkmetest, mis otsekohe said nimeks «Peeter Suure testament». Kuid hiljem trükiti Prantsusmaal ka Peetri «Testamendi» täielik tekst. Sellest ajast peale on seda paljude aastakümnete vältel kasutanud diplomaadid ja ajakirjanikud nendes Euroopa riikides, kes on Venemaaga vaenujalal olnud. Aga 1941. a., kui hitlerlased tungisid reetlikult Venemaale kallale, meenus Saksa propagandaministeeriumile doktor Goebbelsi näpunäite peale kohe «Testament». Ei jäetud seda kasutamata ka sõjajärgsetel aastatel. «Külma sõja» pooldajad mõlemal pool Atlandi ookeani spekuleerisid innukalt ikka sellesama

«Testamendiga», kinnitades, et bolševikud jätkavad selles visandatud programmi.

Seejuures torkab silma üks huvitav asjaolu. Kõik arvukad Lääne propagandistid, kes opereerivad «Testamendiga», püüavad harva nähtava üksmeelega unustada seda, kuidas testament ilmale tuli. Ja muidugi mitte juhuslikult. Aga seejuures on «Testamendi» ilmumislugu seotud väga huvitava episoodiga salajasest sõjast XVIII sajandil.

Oli 1755. a. suvi. Ida-Saksamaa tolmustel teedel, aga hiljem ka läbi Poola ja Balti mere rannikut pidi sõitis tõld, milles oli kaks reisijat, jättes arvestamata teenri. Täpsemalt, mees ja naine, sest elatanud rändurit, ilmselt välismaalast, saatis noor neiu, tema sugulane, kellesse mees suhtus kõigi väliste hoolitsus- ja tähelepanuavaldustega. Rändur oli šoti aadlik Douglas-Mackenzie, jakobiit, ehkki pagendatud Stuartite poole hoidmine oli juba ammu moest läinud. Võib-olla toetas Douglase jakobiitlust vihkamine inglaste vastu, mida ta eriti ei varjanud. Muide, šotlane oli korduvalt valjult kuulutanud, et on loobunud poliitikast ja pühendunud armastatud tegevusele — geoloogiale. Ja tõepoolest, sõites läbi Tšehhi valduste, tundis Douglas erilist huvi sealsete kaevanduste vastu ja tegi isegi suure haagi sisse, et käia Saksimaal ja vaadata mõningaid kuulsaid kaevandusi.

Teatud ajani vaevalt keegi aimas, et kõik see oli üksnes suitsukate ja et jakobiit koos oma kaaslannaga sõitis täitma Louis XV ülesannet — ellu viima «kuningasaladust». Selle nime taga peitus Louis' saladiplomaatia, mis vahetevahel käis risti vastu Versailles' avalikule diplomaatiale.

«Kuningasaladust» võib täie õigusega nimetada ka kuninga luureks. («Kuningasaladuse» agendid olid nii Saint-Germain kui ka Beaumarchais lugejale juba tuttavate sündmuste ajal.) Võib-olla oleks õigem öelda, et Louis XV katsus luure abil visalt õõnestada omaenese diplomaatia positsioone.

Näis, et Louis pidas endale koormavaks sundida välisministrit ja saadikuid jälgima tema poliitilist joont. See-eest jätkus tal kannatust seada neile vastu terve salaagentide võrk, mis pidi löögi andma Prantsuse ametliku diplomaatia jõupingutustele. Ajuti pühendati üks või teine Prantsuse saadik «kuningasaladusse» ja siis sai tema kohuseks täita välisministri korraldusi ning samal ajal segada nende elluviimist. Sagedamini aga usaldati viimased funktsioonid saatkonna sekretärile või väiksemale teenistujale, kes lisaks pidi veel saadiku järel spioonima.

Vähehaaval süvenes kuningas üha enam iseenese vastu organiseeritavatesse vandenõudesse, mängu saladuslike ümberriietumiste, valepasside ja teiste rekvisiitidega, mis olid kindla

koha leidnud seiklusromaanide autorite varustuses. Veel enam, mängu jätkav Louis hakkas nn. ametliku «kuningasaladuse» kõrval looma ka teist, mitteametlikku «saladust», mis tegutses esimese seljataga ja tihtipeale jälle sellele vastu. Kirjas ühele «kuningasaladuse» juhile Tercier'le kaebas Louis selle üle, et ta ise orienteerub suuri vaevu enda poolt loodud labürindis. Need kaks, hiljem ka kolm ja neli saladiplomaatiat ning luuret, millest igaüks kiskus ise kanti, tekitasid riigiasjades absoluutse kaose ja kahjustasid muidugi äärmiselt tugevasti Prantsusmaa huve. Ent taolised tühiasjad huvitasid Louis XV loomulikult vähem kui miski muu.

Ajal, millesse kuulub meie jutustus, s. t. 50-ndate aastate keskel, juhatas «kuningasaladust» prints Conti. Temale tegigi Louis ülesandeks läkitada teele Douglas koos oma saatjannaga ja sugugi mitte selleks, et vaadata üle Saksimaa kaevandused, vaid selleks, et uurida võimalusi Pariisi ja Peterburi läbirääkimiste uuendamiseks. Kahe riigi suhted olid rea oluliste põhjuste tõttu äärmiselt kehvad. Saadikud olid ära kutsutud. Prantsuse diplomaatia valmistas ette järsku pööret: traditsioonilisest sajanditepikkusest nägelemisest Austria Habsburgidega üle minna liidule nendega, et võidelda Friedrich II poliitikaga, mis mõlemale riigile tublisti tüli tegi. Preisi kuningas püüdis mitmete vallutuste abil muuta jõudude vahekorda enda kasuks ja astus peale selle veel liitu Inglismaaga, kes pidas visa võitlust Prantsusmaa vastu ülemvõimu pärast kolooniates ja merel.

Nõis tingimustes oli Venemaa seisukoht Preisi-vastase koalitsiooni organiseerimisega tegeleva Pariisi jaoks ülitähtis. Samal ajal aga olid Peterburis Louis XV-le vaenulikud meeleolud veel sedavõrd ülekaalus, et ta kartis teha avalikult ettepanekut uueks saadikute vahetamiseks, sest arvas, et sellest öeldakse ära, mis oleks olnud Prantsuse õukonna prestiižile üsna valus hoop. Isegi salasaadikuid saata oli ohtlik: üks neist, *chevalier* Villecroissont, tunnistati igasuguste tseremooniateta spiooniks ja heideti Schlüsselburgi kindlusesse. Piirivalve sai käsu paigutada teisedki prantsuse agendid trellide taha. Nii et igas pealinnas oli Louis'l vähemalt kaks agenti (üks avalik, teine salajane), aga Peterburis mitte ühtki. Seepärast keerutaski Douglase ja tema sugulase tõld Ida-Euroopa lõputute! teedel tolmu üles.

Douglase hooleks usaldatud delikaatne ülesanne ei eeldanud mingeid ekstravagantseid samme ja Douglas ei kavatsenud muidugi riietuda rahvuskostüümi — Šoti seelikusse. Sedasama ei saanud öelda aga tema kaaslase kohta. Vähe sellest, et ta polnud Douglase sugulane, näib, et tal polnud sugugi rohkem õigust kui vapral jakobiidil kanda naiseriietust. Aga miks ainult «näib», see selgub edaspidisest. Asi on selles, et kaas-

aegsed ei jõudnudki ühisele arvamusele, oli ta naine või mees.

«Sugulane» või teisiti — *chevalier* d'Éon de Beaumont sündis 1728. a. Mõned biograafid väidavad, et lapsena riietati teda nagu tüdrukut ja alles hiljem sunniti kandma meesterõivastust. Asja selgitati sellega, et ebanormaalne isa soovis kindlasti poega ja otsustas selle saavutada vastu looduse enese tahtmist. Aga mõnikord anti proosalisem seletus — sellise maskeraadi abil lootsid vanemad saada oma lapsele tulusat pärandust, mis muidu oleks perekonna käest minema libisenud. Kuid kihlveod, mida sõlmiti suurtele summadele d'Éoni soo kohta, ja pikka aega kestnud vaidlused on ammu lahendatud. On olemas ümberlükkamatud tõendid, et d'Éon oli kahtlemata mees. (Sellest räägib ka lahkamisprotokoll.)

Neis tingimustes ei ole põhjused, miks ta mitmetel puhkudel pidi jätkama müstifikatsiooni ning jääma naiserõivastusse, alati arusaadavad. Kõige väiksem kaal on seejuures d'Éoni enda avaldustel, sest peab ütlema, et ta ei paistnud silma kindla arvamuse poolest selles osas, millist sugu ta on. Mõned prantsuse teadlased on selle alusel teinud isegi järelduse «naiselikust» ebajärjekindlusest vaadetes, kuid me võime veenduda, et selles ebajärjekindluses oli oma süsteem.

Kui d'Éoni memuaare uskuda (aga neid ja nende väljaandjat küll vaevalt võib milleski uskuda), siis ilmus ta kord naljapärast õukonnaballile naiseriietuses ja see ümberriietumine meeldis Louis XV-le. Kust aga tekkis kuningal pöörane mõte saata d'Éon naiseriietuses Venemaale, see jääbki saladuseks. Selge on vaid üks: see prantsuse luuraja ei kavatsenud põrmugi vastavalt tol ajal moes olnud kelmiromaanide vaimule tungida ümberriietatult nunnakloostrisse või muhameedlaste haaremisse. Värskeltküpsetatud neitsil oli, arvestades asjade seisu, rumal liialdada koketeerimisega. Vastupidi, tuli võtta arglik, tagasihoidlik hoiak, et tuliseid kavalere mitte liiga lähedale lasta. Maskeraad polnud just väga mugav, kuid arvati, et sellises rõivastuses on d'Éonil kergem keisrinna Jelizaveta Petrovna lähikonda tungida ja sosistada seal asju, mis tulid kasuks «kuningasaladusele».

Tuleb muuhulgas märkida, et «saladuse» juhil prints Contil olid ka omaenda galantsed plaanid. Just seepärast varustas ta d'Éoni oma kulul üsna heldelt luksuslike daamitualettidega. Auahne prints kavatses ei rohkemat ega vähemat kui pakkuda end keisrinnale meheks, kui see asi aga korda ei lähe, siis paluda, et Jelizaveta usaldaks talle, Contile, vene vägede ülemjuhatamise või — kõige halvemal juhul — paneks ta mingi vürstiriigi, näiteks Kuramaa troonile. (Oma plaanidest saada ka Poolamaa kuningaks eelistas Conti veel vaikida.) Ütleme

juba ette, et kõigist neist plaanidest ei tulnud muidugi midagi välja. Aga veidi hiljem teatas Vene saadik Pariisist juba printsi ja markiis de Pompadouri lahkhelidest: «Conti oli Pompadournaga suures tülis.» Pärast tülitsemist tuli printsil lahkuda loomulikult ka «kuningasaladusest».

Kuid kordame, et see juhtus hiljem, aga esialgu leppis Conti Douglase ja d'Éoniga kokku šifri suhtes. Douglas ise tohtis Peterburist vaid ühe kirja saata. Et ta pidi üles näitama huvi karusnahkadega äritsemise vastu, siis oli ka šiffer vastavalt koostatud. Nii pidi Austria-partei tugevnemist tähendama lause «ilves on hinnas» (ilvese all mõisteti kantsler A. P. Bestužev-Rjuminit), aga tema mõju nõrgenemisel tuli teatada, et «soobli hind langeb»; «hermeliin on moes» tähendas Austria-partei vastaste ülekaalu; «hõberebaseks» nimetati Inglise saadikut. Ausalt öelda, niisugune kood loodi eelkõige selleks, et «hõberebane» haisu ninna ei saaks.

Kuid see polnud ainus kood. Ilmudes salajasele kohtumisele viitsekantsler M. I. Vorontsoviga, keda peeti Prantsusmaaga suhete parandamise pooldajaks, oli *mademoiselle* de Beaumont šifreid ja salapabereid sõna otseses mõttes täis pikitud. Tal oli kaasas Montesquieu' raamat «Seaduste vaim». Jelizavetale määratud raamatu nahkköitesse olid paigutatud Louis XV salajased kirjad. Kingatallas oli libaneitsil salakirjavahetuse võti ning korsetti õmmeldud volitus läbirääkimiste pidamiseks.

Muidugi ei tule üle hinnata osa, mis oli «kuninganna ettelugejal», kellena osav avantürist end ilmselt esitles. Egas asjata mõned tõsised uurijad, ja nende hulgas ka Vandal ning Rambaud, eitanud loo usaldusväärsust tervikuna ning kinnitanud, et d'Éon ilmus Peterburi alles 1756. a. Vastupidi, Gaillardet, Boutaric, uusimate tööde autoritest aga A. Franck ja A. Castelot ei kahelnud selle õigsuses. (Vihjeid «Léa de Beaumont'i» sõidule leidub Prantsuse diplomaadi l'Hospitali korrespondentsis ja Louis XV enda kirjas 4. augustist 1763, mis oli adresseeritud d'Éonile.) Douglase ja d'Éoni missioon õnnestus muidugi eelkõige sellepärast, et Vene poliitika juhtidel enestel tekkisid tõsised põhjused Versailles'le lähenemiseks. Lühikeseks ajaks Pariisi tagasi pöördunud d'Éon läks uuesti Peterburi, seekord juba saatkonna sekretärina (diplomaatiliseks asjaajajaks sai Douglas). D'Éon jäi mõneks ajaks vahendajaks mõlema õukonna vahel isegi pärast seda, kui 1757. a. saabus Peterburi Prantsuse ametlik saadik marssal de l'Hospital. Kui pärast tüli «Pompadournaga» asendati Conti teistega (Tercier' ja Maunenoniga), sai D'Éon uued šifrid ja kirjavahetus ei lakanud.

Juba noorena avaldus d'Éoni kalduvus kirjutada ja ta kirjutas isegi traktaadi sissetulekutest, mis andis Louis XV-le idee

võtta tulevane «Léa de Beaumont» rahandusametisse tööle. Nagu näeme, ei kadunud see kalduvus tal küpses easki. Me ei peatu neil õukonna- ja diplomaatilistel intriigidel, millesse d'Éon Peterburis oli segatud. Tema osa oli ka neis tõenäoliselt väiksem, kui ta seda kujutab oma memuaarides. Just nimelt teistkordselt Venemaa pealinnas viibides oskas d'Éon — tema oma sõnade järgi — varastada keisri kõige salajasemast arhiivist Peterburis Peeter I testamendi koopia.

Niisugune jutt näib ülimalt ebatõenäolisena ja seejuures on arvesse võetud lugeja suurt kergeusklikkust. Kuid veel rohkem paljastab d'Éoni «Testamendi» enese tekst. Piisab kõige pinnalisemast analüüsistki, et jõuda vaieldamatu järelduseni: see dokument ei pärinenud ega võinudki pärineda Peetrilt. Aga d'Éonilt ja tema ülemustelt «kuningasaladuses» võis see küll lähtuda! Ajuti meenutab «Testament» vastust küsimustikule, mis liideti Douglasele ja d'Éonile antud salainstruktsiooniga.

Kas «Testamendi» fabritseeris d'Éon ise? Igal juhul oli selle kahtlemata koostanud inimene, kellel Vene poliitikast oli vaid õige ähmane ettekujutus. Paljudele lollustele ja ilmsetele väljamõeldistele on vahele poetatud «plaane», mis tõepoolest peegeldasid tsaarivalitsuse sihte. Seda võis teha aga iga kaasaegne, kes veidigi oli tuttav XVIII sajandi esimese poole diplomaatia ajalooga. Pole kahtlust, et d'Éonil oli erakordselt kasulik hoobelda Louis XV ees Peterhofist varastatud dokumendiga. Tehtud koopia täpsust polnud nagunii võimalik kontrollida — Louis ei saanud ju taolise palvega Peterburi pöörduda! Muide, tookord ei omistanud Prantsuse valitsus «Testamendile» erilist tähtsust. Koopia jäigi arhiivi, kuni 1812. a. sattus Lesueuri silma alla. Viimane, otsustanud tõenäoliselt, et pole mõtet ära tuua ilmselt võltsitud «Testamendi» tervet teksti, jutustas selle lühendatud kujul ümber. Võimalik, et Lesueur talitas nii Napoleoni näpunäitel. Aga hiljem, d'Éoni samuti põhiliselt võltsitud «memuaaride» väljaandmisel, trükiti ära juba võltsingu täielik tekst, kust see sattus Venemaa-vastaselt meelestatud kirjanike ja ajakirjanike loendamatutesse teostesse.

Milliseks kujunes võlts-«Testamendi» oletatava autori (või ühe autori) edasine elukäik?

Lühiajalise sõjaväeteenistusse tagasipöördumise vältel jõudis d'Éon tragunikapteni aukraadini, kuid uuendas peagi oma luurajakarjääri. Prantsusmaa Londoni-saadiku hertsog Nivernois' sekretärina ilmutas d'Éon jälle oma võimeid. Ta oskas märkamatult ära võtta Inglise välisministri asetäitja Robert Woodi portfelli, kui teda sõbralikult Prantsuse saatkonnas vastu võeti, ja teha koopia ultimaatumist, mida Briti kabinet kavatses Prantsusmaale esitada. D'Éon saatis kuningale Prantsuse sõjaväeinseneri de la Rosière'i luure-ettekandeid. Rosière uuris

Inglise rannikukindlustusi. Pärast mainitud spiooniürituse õnnelikku lõpetamist sai d'Éon saadikuks.

D'Éoni diplomaatiline karjäär oli tema teenetest hoolimata üsna vaevaline. Juba ühe Peterburi-sõidu ajal, mil ta oli ühtlasi diplomaat ning kuninga spioon, juhtis d'Éon lühikest aega — Prantsuse endise saadiku lahkumise ja uue päralejõudmise vahel — saatkonna asju ning laristas läbi suure rahasumma. Uus saadik keeldus saatkonna sekretäri kulusid riigikassa kanda võtmast. Pealegi avastas markiis de Pompadour oma suureks pahameeleks, et d'Éon pidas ikka veel sidet tema vaenlase prints Contiga. Peale «Pompadourna» jõudis d'Éon hulgaliselt teisigi vaenlasi soetada.

«Kuningasaladuse» esindajana oli d'Éon konfliktis Prantsuse Inglismaa-saadiku de Guerchyga ja välisministri hertsog Praslinga ning allus ametlikult ebasoosingusse langenud krahv de Broglie'le. Ei Guerchy, Praslin ega seda enam nende soosija Pompadour tohtinud teada, et õukonnast eemaldatud Broglie juhtis «kuningasaladust»! Aga kui siia lisada, et d'Éonile tehti ülesandeks koostada prantsuse vägede sissetungiplaan Inglismaale, ja seda just enne rahulepingu lõplikku allakirjutamist (1763), siis ei saa olukorda isegi niisuguse karastatud avantüristi jaoks liiga lihtsaks nimetada! Kuni Guerchy veel kohale polnud jõudnud, seni asi veel kuidagi läks. Kuid varsti pärast tema saabumist algasid tülid saadiku ja ajutise usaldusmehe vahel, kellest nüüd sai jälle saatkonna sekretär. D'Éon valis oma ülemuse solvavate teravuste märklauaks. Pärast seda toodi ootamatult Praslini poolt allakirjutatud käsk, et d'Éonil tuleb Prantsusmaale tagasi pöörduda. D'Éoni'l polnud vähimatki tahtmist kuuletuda. Praslin ju ei teadnud, et d'Éon polnud Londonis mitte lihtsalt saatkonna sekretär, vaid Louis' isiklik esindaja. Oma sõnakuulmatuse õigustamiseks vihjas d'Éon kuninga kirjale. Üsna tõenäoline, et selle kirja kirjutas «neitsi de Beaumont» ise, kuid võib-olla tuli see tõesti Louis XV-lt. Sunnituna favoriidi ja ministri survel väljendama erakordselt tähtsaid salapabereid omavale agendile oma meelepaha, võis Louis katsuda isikliku kirjaga süüd leevendada.

Korraldades saadikule kärarikkaid skandaale, millest järgmisel päeval rääkis kogu London, keeldudes avalikult allumast välisministrile, tegi d'Éon samal ajal näo, et on endiselt «kuningasaladuse» truu agent ja jätkas kirjavahetust selle juhtide Tercier' ja krahv de Broglie'ga. Seejuures täitsid kirju kaebused saadiku katsete üle mürgitada või röövida d'Éon ja kinnitused, et ta «taples nagu tragun kuninga, tema salajase kirjavahetuse ja krahv de Broglie' eest». Lugedes neid kirju, mis olid täis pööraseid lïïaldusi, hakkas Louis XV tõsiselt kartma oma salakorrespondentsi saatuse pärast. Pidamata nõu isegi de

Broglie' ja Tercier'ga, saatis ta kulleri kiires korras Guerchy juurde teatega, et on kiitnud heaks hertsog Praslini ametliku kirja, mis nõudis d'Éoni väljaandmist Inglismaalt. Sõnakuulmatu sekretäri areteerimise korral pidi saadik otsekohe talt ära võtma «kõik paberid, mis on härra d'Éonil, teatamata kellelegi (Guerchy pidi aru saama, et ka mitte hertsog Praslinile) nende sisust». Paberid tuli pitseerida ja saadik ise pidi nad hiljem Pariisi Louis' kätte toimetama. Kuningas lootis, et pühendades Guerchy osaliselt «kuningasaladuse» asjusse, kindlustab ta sellega saadiku vaikimise d'Éoni paberite suhtes kirjavahetuses välisministriga.

Broglie ja Tercier sattusid Louis' ennatlikust teost, mis avas saadikule «kuningasaladuse», paanikasse. Aga mis peaasi — kõik see oli tapmata karu naha jagamine. Tragun tõestas, et teda ei saa paljakäsi kinni võtta. Tema väljaandmine oli ilmses vastuolus Inglise seadustega ja Briti valitsusel polnud mingit põhjust Louis' palvetele eriti vastu tulla, seda enam, et juhtum d'Éoniga läks suure kella külge. Kui Pariisist ilmusid politseiagendid käsuga sõnakuulmatu luuraja ära varastada, hakkas d'Éon käima väljas ainult mitme tuttava seltsis. Enamasti istus ta aga kodus, mis oli muudetud tõeliseks kindluseks. Seda valvas mitu tema endise rügemendi sõdurit ja prantsuse desertöörid, keda ta Londonist üles otsis.

Veendunud, et tragunikapten lõi otserünnaku tagasi, otsustas de Guerchy ringi minna. Palgalise paberimäärija abiga avaldas ta aruande oma kokkupõrgetest d'Éoniga, lootes, et viimane vastab teravalt ja teda võib vastutusele võtta laimamisseaduste alusel. Kuid d'Éon ei läinud õnge ja vastas väga tagasihoidlikult. De Guerchy omakorda valmistas õela paljastuse d'Éoni kohta. Vaidlusse sekkus ohtrasti kõrvalisi isikuid ja mõne kuu jooksul ilmus rikkalikult pamflette — d'Éoni poolt ja vastu. Siis, tundnud, et on tulnud tasumistund, avaldas d'Éon 1764. a. märtsis raamatu, mis oli tulvil mürgiseid paljastusi de Guerchy minevikust, aga peaasjalikult oli seal tsitaate Praslini ja Nivernois' kirjadest, kus oli antud tappev hinnang saadiku vaimsetele võimetele. Pärast selle teose ilmumist otsustas Inglise valitsus alustada uurimist laimamise pärast. Praslin märatses ja raevutses, nõudes kõikide abinõude kasutusele võtmist, et d'Éon tagasi Prantsusmaale viia. Ent Louis XV oli tagasihoidlikum — ta teadis oivaliselt, millised paberid on tema salaagendi peiduurgastes. Tõenäoliselt poleks nende avaldamine viinud sõjani Inglismaaga (nagu mõned tollal arvasid), kuid oleks igal juhul täielikult paljastanud «kuningasaladuse» ja paljud teisedki Versailles' kulissidetagused.

Saamata toetust «kuningasaladuselt», lähenes d'Éon ootamatult inglise kodanlike radikaalide liidrile Wilkesile ja tema

pooldajatele. Viimased lootsid omakorda hankida d'Éonilt tõendeid, et Prantsuse valitsus ostis ära Inglise peaministri lord Bute'i rahuläbirääkimiste ajal, mis tegid lõpu Seitsmeaastasele sõjale. Pärast seda otsustas Louis saata oma salaemissari d'Éoni juurde, kuid too lükkas kuninga ettepanekud tagasi.

Sügisel oli kohus ja d'Éon mõisteti laimamises süüdi. Kui aga kohtuametnikud sõjaväevalve saatel kohtuotsuse täideviimiseks tema majja ilmusid, leidsid nad sealt ainult kolm naist. Kust need politseinikud võisid siis aru saada, et üks daamidest oligi välissaadiku laimamise eest süüdi mõistetud *chevalier* d'Éon! Viimane lõi aga samal ajal oma isikliku «salateenistuse», mis jälgis pidevalt d'Éoni otsivaid politseinikke. Ajendudes — tema enda sõnade järgi — «ainult ettevaatusabinõudest, mida tragunikapten peab sõjas jälgima», vältis d'Éon edukalt vangistamist ja pani võidutsevale saadikule vastusmiini. Ta ostis ära Guerchy agendi, kellegi T. de Vergy, kes oli võlgade pärast türmi pandud, ja too tegi tähtsaid paljastusi. Nimelt rääkis ta, et Guerchy oli ette valmistanud d'Éoni varastamist või tapmist. Nüüd võis d'Éon alustada protsessi saadiku vastu! D'Éonil jätkus häbematust kirjutada de Broglie'le (s. t. kuningale), ja paluda, et talle saadetaks raha kohtukulude katteks, sest ta kavatseb kohtus võidelda Louis' huvide eest kuritegeliku saadiku de Guerchy vastu! Olukord muutus niivõrd tõsiseks, et de Broglie' otsustas Louis' loal sõita ise Londonisse d'Éoniga läbi rääkima.

Kuid vahepeal oli olukord veel keerukamaks läinud. Calais's võeti kinni d'Éoni teener, keegi Huggonnet, kes toimetas edasi ettekandeid «kuningasaladusele». Huggonnet'l olid kaasas Drouet', de Broglie' sekretäri kirjad. Ahelatesse needitud Huggonnet toimetati Bastille'sse. Peagi järgnes sellele Drouet' areteerimine. Hertsog Praslin teatas kuningale võidukalt, et lõpuks ometi on tal käes tõendid krahv de Broglie' sidemete kohta riikliku kurjategija d'Éoniga. Enesele truuks jääv Louis ei julgenud avalikult katkestada uurimist, mis ähvardas «kuningasaladuse» avalikkuse ette tuua. Selle asemel käskis ta politseiülem de Sartines'il kõrvaldada Huggonnet' ja Drouet' toimikutest salaja kõik paberid, mis puudutasid Broglie'd, Tercier'd ja teisi «kuningasaladusega» seotud isikuid. Broglie ise vaatas kõik äravõetud dokumendid üle ja jättis toimikusse ainult äärmiselt ebaolulised. Pärast seda külastas Tercier salaja Huggonnet'd ja Drouet'd ning harjutas nendega nende tulevasi tunnistusi kohtus. Praslin, ehkki taipas, et teda lolliks tehti, pidi tunnistama oma lüüasaamist. Mis puutub Huggonnet'sse, siis jäeti ta lihtsalt rohkem kui kaheks aastaks Bastille'sse, et mitte välja kutsuda kahtlusi nii leebe suhtumise pärast spioonidesse, ja laostati täielikult.

Vahepeal, 1. märtsil 1765, otsustasid vannutatud mehed Londoni kohtus võtta krahv de Guerchy vastutusele kavatsuse eest tappa *chevalier* d'Éon. Rahvusvaheline õigus ei andnud selles osas täit selgust ja veel vähem oli võimalik täpselt orienteeruda Inglise seaduse džunglites. Need seadused põhinesid pretsedentidel — kohtute eelmistel otsustel taoliste asjade puhul. Ainus sobiv pretsedent oli Portugali saadiku hukkamine Cromwelli ajal!

Iga hetk vangistamist ootava Guerchy olukord muutus täiesti talumatuks. Londoni lihtrahvas, kes polnud harjunud tseremoonitsema, demonstreeris talle täiesti ühemõtteliselt oma vaenulikku suhtumist. Saadiku tõlda loobiti kividega. De Guerchy peitis kähku oma ordenid ja pidi teatama rahvale, et ta pole sugugi Prantsuse saadik, vaid saatkonna sekretär. Ühesõnaga, ta pidi kiiresti Inglismaalt kaduma. Hiljem lubati tal lihtsalt viisakuse pärast veel kord lühikeseks ajaks Londonisse sõita — ja sellega de Guerchy diplomaadikarjäär lõppeski. Peagi saadeti ta käratult erru.

De Guerchy koha sai ajutine asjaajaja Durand, kes oli samal ajal «kuningasaladuse» agent. Louis XV-l tuli astuda sobingusse d'Éoniga, kes oli selleks ajaks soetanud endale Londonis ohtrasti tuttavaid (ja mõne uurija arvates mängis aktiivselt kaksikspiooni osa). Üksteise järel käisid Versailles' salasaadikud d'Éoni juures üha meelitavamate ettepanekutega. D'Éon oli kindlalt otsustanud end kallilt maha müüa.

D'Éon esitas riigikassale nõudmise kenakesele summale — 317 000-le liirile — ja ähvardas keeldumise korral avaldada kuninga salajase kirjavahetuse mitme agendiga. Esialgu aga avaldas ta käsilaste kaudu mõned kuninga kirjad, selgitades läbipaistvalt, et need on kõige süütumad tema kollektsioonis, ja varustas need andmetega «Hirvepargist» — salajasest haaremist, mida peeti Louis XV jaoks ning kus ta käis ühe poola krahvi nime all. ... 1766. a. andis kuningas alla ja käskis iga hinna eest d'Éoniga kirjade äraostmise suhtes kokku leppida. Too vahetas kirjad suure pensioni vastu — 12 000 liiri aastas. Mõningad eriti «pikantsed» kirjad jättis ta aga enesele kui Pariisi rahaliste saadetiste regulaarsuse garantii. Pärast seda sai d'Éonist jälle «kuningasaladuse» luuraja ning rea aastate jooksul saatis ta Pariisi salajast informatsiooni poliitilisest olukorrast Inglismaal, kirjutades šifreeritud depeššidele alla omaenese nime, aga teistele pseudonüümi William Wolfe.

Kuid lõpptehingus oli mõningate andmete järgi üks kummaline punkt: d'Éon pidi talle kuuluva raha regulaarselt kätte saama vaid juhul, kui ta loobub tragunikapteni mundrist ja riietub naiserõivaisse. Miks Louis XV-l seda vaja oli, võib vaid oletada. Kirjanduses on avaldatud arvamust, et sel teel

tahtis kuningas, esiteks, karistada šantažeerijat, teiseks, muuta ta «vanatüdrukuks» ja «tappa naeruga» ning jätta seega ilma igasugusest usaldusest temalt lähtuvate andmete vastu. Teiseks selgituseks peetakse katset hoida sel originaalsel kombel ära d'Éoni duell noore Guerchyga, kes tahtis kätte maksta oma isa eest ...

Kui memuaaride loojaid uskuda, siis kirjutanud uus välisminister hertsog Aiguillon, kes veenis d'Éoni kuninga käsku täitma, järgmiselt: endise tragunikapteni võit diplomaatias või lahinguväljal, kui see kuulub mehele, ei tee teda kuulsaks. Teine asi, kui tegemist oleks naisega: «Tundmatu kõigile kui mees, saate tuntuks naisena, *chevalier*. Tema kõrgeausus andis teile tragunileitnandi, hiljem aga -kapteni aukraadi patendi. See, mida kuningas teile praegu soovib pakkuda, on surematuse patent.»

Kas nüüd need argumendid või siis neid saatev kullakõlin, aga miski mõjus. Võtmata seljast tragunimundrit, kiirustas vahva kapten kohtumisel Prantsuse saatkonna sekretäriga teatama: «Ma olen naine!»

Vastavalt kuulsale kõnekäänule võib Inglise parlament kõike peale mehe naiseks muutmise. Prantsuse luurel õnnestus seegi eksperiment. Kuid ikkagi on olemas dokumendid, mis näitavad, et vähemalt initsiatiiv kuulus d'Éonile endale. Võimalik, et idee tekkis tal seoses asjaoluga, et kuuldus, nagu oleks ta naine, liikus ammu Londonis ringi (arvatavasti «neitsi de Beaumont'i» Peterburi-seikluste järelkajana) ja vaidlus selle üle jõudis ajakirjandusse ning sõlmiti isegi suuri kihlvedusid. Vaenlased süüdistasid kavaleri, et ta ise — muidugi vahendajate kaudu — võttis neist kihlvedudest osa. D'Éon lükkas selle süüdistuse loomulikult õilsa pahameelega tagasi. Mõned d'Éoni suhtes heatahtlikud ajaloolased annavad praegugi edasi versiooni, nagu oleks ta olnud Inglise kuninganna armuke ja, tabatuna tema ruumides, otsustanud troonipärija seaduslikkust mitte kahtluse alla seada ning määranud enda naiserõivastust kandma. Teravmeelitsejad võrdlesid d'Éoni ... Jeanne d'Arciga. Voltaire aga märkis isegi irooniliselt: «Meie kombed on ilmselt lõdvemaks muutunud. D'Éon on Orléans'i neitsi, keda ei põletatud tuleriidal.»

Mõte kanda naiserõivastust muutus avantüristil kindlamaks nähtavasti siis, kui ta veendus oma diplomaadikarjääri uuendamislootuste põhjendamatuses ja mõtles, kuidas edaspidigi säilitada oma odavat, kuid kasulikku populaarsust. *Chevalier* kaebas korduvalt selle üle, et daamirõivad pigistavad teda, kinnitas, et väsib daamikingades käies, ja palus luba seda riietust vaid pühapäeviti kanda (talle öeldi ära). Võib-olla aga oli tal eesmärk anda toitu skandaalikroonikale.

Samal ajal kirjutas d'Éon üllatunud krahv de Broglie'le, kes oma agenti aastaid ülihästi tundis, endast «kui kõige õnnetumast naisest». Teistes kirjades mängis endine tragunikapten välja teema oma neitsiau puutumatusest. Ta olevat seda säilitanud, vaatamata kõigile sõjaväelase elu tujukustele. Kõige tõsisema näoga vandus d'Éon täna, et kavatseb nunnaks hakata, et homme rabada vestluskaaslasi kinnitusega, nagu oleks ta otsustanud võidelda Inglise armee ridades Põhja-Ameerika ülestõusnud kolonistide vastu. Beaumarchais, kes kohtas d'Éoni Londonis, kirjutas, et neitsi de Beaumont ajab väga hooletult habet ja ütleb teravmeelsusi, millest punastaks isegi saksa palgasõdur.

Möödus aastaid... Veidi enne Louis XV surma puhkes uus skandaal «kuningasaladuse» ümber — prantsuse võimud areteerisid kaks krahv de Broglie' agenti — Favier' ja Dumouriez'. Nad mõisteti mitmeks kuuks vangi. Kui Louis XV 1774. a. suri, sai «kuningasaladus» kõigile ammu tuntud saladuseks. Louis XVI hakkas tegelema «saladuse» agentidega, muidugi ka d'Éoniga, kes sai (võimude seisukohalt) hiiglasuurt, mitte millegagi ärateenitud pensioni, aga tema oma arvamuse järgi närust almust oma truuduse ja raskete katsumuste eest. Välisminister Vergennes nõudis d'Éonilt vastutasuks pensioni edasimaksmise garantiile, et see annaks ära kõige väärtuslikumad salapaberid, mida ta hoolikalt säilitas, ja tuleks tagasi Prantsusmaale. Salaagendina sõitis d'Éoniga Londonisse läbi rääkima markii de Pruneveaux. Kuid d'Éon esitas täiesti fantastilised nõudmised: maksta talle välja kaptenipalk 15 Londonis veedetud aasta eest, tasuda talle kõik kulud Briti pealinnas viibimise aja eest. Ta nõudis suurt summat isegi selle eest, et polevat riigiteenistuses olemise ajal erinevatelt isikutelt kingitusi vastu võtnud... Ühesõnaga, veerand miljonit liiri. Pariisis märatseti, kuid läbirääkimisi ei katkestatud. Need usaldati seekord Beaumarchais'le, kes, nagu teame, oli juba enne Londonis käinud analoogilise ülesandega taltsutada Morande. Lõpuks, pärast pikka kauplemist jõuti kokkuleppele. D'Éoni pension säilitati ja talle tehti teisi järeleandmisi, kuid vastutasuks kohustati teda endist viisi kandma kleiti. D'Éon tasus «Sevilla habemeajaja» autorile viimase punkti eest sellega, et mängis farssi «armumisest» Beaumarchais'sse. «Kõik teatavad mulle,» kirjutas viimane vihaselt Vergennes'ile, «et too hullumeelne daam on minusse armunud. Kes pagan võis oletada, et kuninga truu teenimise nimel pean ma muutuma tragunikapteni galantseks rüütliks?» Kuid ei mingi vihastamine takistanud kuulsat dramaturgi saamast kangelaseks ebasündsates asjaarmastaja-näidendites, mida mängiti paljudes Pariisi majades.

D'Éon tegi korduvalt katset põigelda kõrvale kohustuslikust naiserõivastuse kandmisest (teda sunniti seda ilmselt kandma, et vältida veel suuremat skandaali). Kui d'Éon tuli mõneks ajaks Prantsusmaale ja pidi õukonda ilmuma, kaebas ta, et tal pole häid tualette. Ta saadeti otsekohe kuninganna modisti juurde. Kapten proovis ka sellist üsna keerukat konstruktsiooni, et ta on küll vaieldamatult naine, kuid naine, kes vihkab ammu oma sugupoolt ja soovib seepärast kanda meesterõivastust. Kuid 1779. a. kavaler isegi vangistati sõnakuulmatuse pärast ja kohustati teda allkirjaga mitte kandma tragunimundrit. Muide, ühe tolleaegse lehe sõnade järgi näis halvasti raseeritud kavaler «rohkem kui kunagi mehena, nüüd, mil ta on naine». Kinnitatakse, et d'Éoni eeskuju olevat ahvatlenud paljusid ekstsentrilisi vanatüdrukuid väljendama soovi ratsaväes teenida.

Endine luuraja tuli jälle Londonisse tagasi. Üks tema aristokraatlikke sõpru märkis:

«Härra d'Éon muutus iseenese leseks.»

Kõige huvitavam on see, et isegi pärast revolutsiooni algust, mil kuninga pensioni enam ei makstud, jäi d'Éon naiserõivastesse. Ilmselt kandis ta seda originaalitsemise mõttes. *Chevalier*' elukäik meenutas väga mõõga ja mantli komöödiat. Nüüd hakkas ta jälle endale mõõgaga leiba teenima ja temast sai vehklemisõpetaja. Kensingtoni pargi lähedal asus saal, kus *mademoiselle* d'Éon andis õppetunde külmrelva käsitsemises. Poliitiku kaldus *chevalier*'d valerahategijaks pidama. Nii möödusid selle pagendatud *chevalier*'-neitsi viimased eluaastad.

Kohtumine Veenuse grotis

Louis XV diplomaatiat täiendasid temale alluv luure ja luure, mis tegutses monarhi isiklikes huvides. Seejuures olid isiklikud huvid tõstetud riigi vajaduste tasemele. Kuid revolutsiooni-eelsetel aastatel võis jälgida ka täiesti ebatavalist nähtust: üksikisikud kasutasid õukonna eraluuret kuritegelikeks, kriminaalselt karistatavateks tegudeks. Jutt pole mitte arvukatest kõrgel kohal olnud riigikassavarastest, kes kasutasid oma kulissidetagust jõudu ja mõju õukonnas mitmesuguste mahhinatsioonide sooritamiseks. Loos, millest juttu tuleb, kasutati täpset ettekujutust kuninganna suhetest õukondlastega nii osavaks röövimiseks, et selle ohvrid ei saanud kaugeltki kohe aru, kui peenelt neid alt veeti.

Kaldudes omistama suurt tähtsust alkoovilugudele, kirjutavad kodanlikud uurijad, et kuningavõimu langemisele XVIII sajandi Prantsusmaal aitasid kaasa kaks asja: rohkem kui 200 aastat enne seda elanud kuninga Henri II truudusetus oma naisele Katariina di Medicile ja Louis XV raugahimurus, millel lasus tema viimase favoriidi madam du Barry mõju. Kui poleks olnud seda kuninga hilist kiindumust, siis poleks Pariisi juveliiridele Boehmerile ja Bassenge'ile pähe tulnud teha kuulmatult hinnalistest briljantidest kaelakeed. Kui aga Henri II armuke poleks olnud Nicole de Savigny, siis poleks tekkinud suguvõsa, mille viimane esindaja oli keegi 1756. a. sündinud Jeanne Valois. Lugeja muidugi teab, et kuningavõim Prantsusmaal langes palju tõsisemate põhjuste tõttu — sellest ei tule siin juttu. Kuid laguneva absolutismi õhkkonnas valasid niisugused pealtnäha vähe asjasse puutuvad sündmused õli tulle, aidates tublisti diskrediteerida kuningavõimu.

Jeanne La Motte, kes nimetas end Valois'ks (s. t oli võtnud endale endise kuningliku dünastia perekonnanime), sündis täiesti laostunud perekonnas. Lapsepõlves sundis Jeanne'i ema tütarlast kerjama. Noorusaastatel oskas ta omandada küllalda-

sed elukogemused erinevate rahahankimisviiside osas. Selles tegevuses oli ta usin abiline tema mees — sandarmeeriaohvitser, kes nimetas end krahv La Motte'iks. 80-ndate aastate algul kolis lugupeetud paarike Pariisi. Siin tutvus Jeanne ühe kõige rikkama ja tuntuma üliku, Louis de Rohaniga, Strasbourg'i kardinaliga. Kardinal soosis tol ajal kuulsat krahvi Cagliostrot ja oli viimase hea sõber (nagu hiljem selgus, peitus Cagliostro nime taga itaallane Giuseppe Balsamo). Cagliostro rääkis enesest, et ta on sündinud eurooplastele tundmatus Araabias, elanud mufti Jalhaimi õukonnas, et teda ennast kutsuti Ahharatiks ja et muhameedlased varastanud ta lapsena kuulsast kristlaste perekonnast. Muide, nagu näeme, osutus see veel kõige tõenäolisemaks versiooniks. Oli teisigi, märksa veidramaid. Uue saladusliku võluri kuulsus tumestas isegi Saint-Germaini oma. Cagliostro kinnitas, et ta on tunnetanud arstiteaduse «universaalset saladust», mis võimaldab ravida kõiki haigusi, et ta tunneb vanaegiptuse preestrite suuri saladusi ja tal on filosoofiline kivi, mis võimaldab iga metalli kullaks muuta. Kunstkalliskivide loomine, ravimatute haigete imepärane terveksteg emine, vestluskaaslaste kõige salajasemate mõtete ja kavatsuste saladuslik äramõistatamine — kõik see polnud kaugeltki tähtsaim ja arusaamatuim suure maagi üleloomulikes võimetes. Ja kuidas siis mitte imestada, kui koosviibimisõhtutel kutsus Cagliostro kohalviibijate ette välja möödunud sajandite suurte inimeste vaime!

Nende õhtute rohkearvulistes aruannetes räägitakse üksikasjaliselt, kes nimelt surnud kirjanikest, filosoofidest ja riigitegelastest austas neid oma kohalviibimisega. Kohal käisid nii Montesquieu, Rousseau kui ka Diderot. Torkas, tõsi küll, silma, et nende mõistus oli suremisest peale märgatavalt tuhmunud. Ühelgi neist ei õnnestunud kuuldavale tuua ühtki uut mõtet. Sellal kui surnute nimed hoolega kirja pandi, jäid elavate osavõtjate nimed alati teadmatuks.

Utrechti päevalehes ilmus 2. augustil 1787 jutustus sellest, kuidas Cagliostro andis ühele vanale kokotile väikese flakooni nooruseeliksiiriga, mis pidi viimase tervelt 25 aastat nooremaks tegema. Flakooni omaniku äraolekul jõi selles sisalduva vedeliku ära teenijanna Sophie, kes oli 30-aastane. Küps naine muutus paugupealt 5-aastaseks tüdrukuks. Cagliostro naeris südamest selle loo üle, kuid keeldus kategooriliselt andmast vanale daamile veel üht pudelit imettegevat eliksiiri. Selliseid muinaslugusid liikus Cagliostro kohta väga palju.

Paljud Cagliostro trikid olid Saint-Germaini otsene plagieerimine. Kord jäi suurte briljantidega kaunistatud luksuslikus õukonnas jalutav kuulus krahv Strasbourg'is imestushüüdega seisma skulptuuri ette, mis kujutas legendaarset stseeni Jee-

suse Kristuse ristilöömisest. Ümbritsevate küsimusele, mis teda nii üllatas, märkis Cagliostro hooletult, et ta ei saa aru, mil moel kunstnik, kes tõenäoliselt Kristust polnud näinud, saavutas sellise täiusliku sarnasuse.

«Aga kas te ise tundsite Kristust?»

«Meil oli temaga kõige parem vahekord,» vastas Cagliostro. «Kui palju kordi hulkusime koos Tiberiasi järve konnakarpidega kaetud liivasel kaldal! Tal oli lõpmata mahe hääl. Kuid ta ei tahtnud mind kuulata. Ta kõndis piki merekallast; ta kogus enda ümber kerjuste, kalurite, kaltsakate salga. Ja ta jutlustas. Seepärast tal läkski halvasti.» Ja pöördudes oma teenri poole, küsis krahv:

«Kas mäletad õhtut Jeruusalemmas, kui Jeesus risti löödi?»

«Ei, härra,» vastas teener sügava kummardusega. «Te ju teate, et ma olen teie teenistuses olnud kõigest poolteist tuhat aastat.»

Cagliostro väitis, nagu oleks ta sündinud 200 aastat pärast ülemaailmset veeuputust, tundnud hästi piibli prohvetit Moosest, võtnud osa vana-Rooma keisri Nero ja Elagabaluse orgiatest, Jeruusalemma vallutamisest ristisõdijate poolt XI sajandil, ühesõnaga, olnud kõigi sajandite kõigi tähtsamate sündmuste tunnistaja.

Suur maag lõi uue salaühingu, millest võisid osa võtta isikud, kelle aastasissetulek ületas 50 000 liiri. Vastutasuks tõotas ta üsna ahvatlevat kingitust — pikendada nende eluiga 5557 aastani koos ümberkehastumisega iga poolteise sajandi järel. Muidugi pandi sellise ea saavutamine sõltuvusse arvukatest tingimustest, nii et krahvil ei pruukinud eriti muretseda oma lubaduse täitmise pärast. Ühingu liikmete arv oli rangelt piiratud — 13, kuid sinna himustasid pääseda sajad inimesed.

Vähe sellest, et Cagliostrol oli filosoofiline kivi, mis andis talle surematuse. Nii pika elukogemusega inimese puhul oleks muidugi kummaline olnud, kui ta poleks osanud tulevikku ette näha. Ja need Cagliostro tuttavad, kes elasid üle XVIII sajandi lõpul toimunud prantsuse revolutsiooni, olid ise veendunud ja veensid teisigi, et maag oli täpselt ennustanud kogu revolutsiooni käigu.

Kardinal Rohan, nii häbistav kui see kõrgele kirikuametnikule ka polnud, langes täiesti Cagliostro mõju alla ega hoidnud kokku raha viimase alkeemikukatsete tarbeks. Aga nagu selgus, ei suutnud isegi krahvi võlujõud kindlustada Rohanile ühte — anda talle tagasi endist positsiooni ja mõju õukonnas.

Louis XVI esimestel valitsemisaastatel oli Rohan Prantsuse saadik Viinis. Austria keisrinnale Maria Theresiale ei meeldinud prantslane, kes peaaegu iga päev korraldas kärarikkaid jahiretki ja pidusid, kes paistis silma vibulaskmisvõistlus-

tel ega võtnud oma vaimulikku seisust ilmselt üldse tõsiselt. Pepsi keisrinnat šokeeris kardinali irooniline viisakus ja kõrk aupaklikkus, mis kuidagi ei seostunud õukondlaste kombekate ja samal ajal orjameelsete maneeridega. Selle antipaatia kardinali vastu oskas Maria Theresia edasi anda ka oma tütrele — Louis XVI naisele Marie Antoinette'ile. Kui Maria Theresia sai kuulda ülimalt mittelugupidavatest väljenditest enda aadressil, mis leidusid ühes Rohani Pariisi saadetud kirjas, nõudis ta Prantsuse saadiku ärakutsumist. Pariisis võttis kuningas Rohani vastu, kuid kõikvõimas Marie Antoinette keeldus temaga kohtumast. Kardinal, kes oli oma unelmates end juba Prantsusmaa peaministrina näinud, sattus täielikku ebasoosingusse. Vaatamata kõigile Rohani pingutustele ja harrastele palvetele, mida ta esitas kuningannale läkitatud kirjades, vedelesid kirjad avamatult ja õukonda pääs jäi kardinalile suletuks.

Kõigest sellest sai üksikasjadeni teada Jeanne La Motte, osalt kardinalilt endalt, aga enamikus nende isikute osava küsitlemise teel, kes olid kuidagi seotud õukonnaga ja pühendatud selle saladustesse. Teinud endale selgeks paleeintriigide keerulise võrgu, koostas Jeanne oma plaani. Algul kujutas see endast ainult kavatsust kardinalilt raha välja pressida ettekäände all, et Jeanne oskab saavutada kuninganna meelemuutust. Kuid hiljem muutus plaan oluliselt. Jeanne teadis, et juveliirid Boehmer ja Bassenge püüdsid visalt veenda Marie Antoinette'i ostma keed, mille nad olid valmistanud madam du Barry jaoks. Surm takistas Louis XV-l teha oma favoriidile seda kallihinnalist kingitust ja juveliirid ei osanud välja nuputada, mida keega peale hakata, seda enam, et keed moodustavate briljantide ostmiseks olid nad suuri võlgu teinud. Marie Antoinette keeldus ostmast ilma erilise maitseta tehtud keed, kuulutades valju hääli, et selle raha eest võib ehitada Prantsusmaa seisukohalt palju olulisema asja — liinilaeva (parajasti käis sõda Inglismaaga). Prantsuse rahaasjad olid tõepoolest meeleheitlikus seisukorras ja taoline «ökonoomia» pidi tunnistust andma kuninganna hoolitsusest oma riigi heaolu eest. Tõsi küll, paljudel teistel puhkudel, kui jutt oli miljonite raiskamisest ebatavalise luksusega viimistletud Trianoni palee ehitamiseks või uhketest paleepidustustest, ei ilmutanud Marie Antoinette kokkuhoidlikkust. Kuidas lugu ka polnud, aga kee ei leidnud ostjaid. Juveliirid olid meelt heitmas.

Jeanne La Motte püüdis kõigepealt — ja edukalt — veenda kardinal Rohani selles, et ta on kuninganna südamesõber. Selleks kasutas avantürist ära hoolikalt kogutud andmeid kuningaperekonna elu-olu kõigi üksikasjade kohta. Jeanne'il oli armuke, keegi Rétaux de Villette, «spetsialist» valekirjade ja -dokumentide alal. Veendunud tema talendis, julges Jeanne

lõpuks 1784. a. aprillis vihjata Rohanile, et tal õnnestub saavutada muutus kuninganna suhtumises. Seejuures demonstreeriti kardinalile Marie Antoinette'i võltskirju Jeanne La Motte'ile, mis olid muidugi koostatud kõige sõbralikumas ja usaldusliku toonis.

Peagi tehti Rohanile ettepanek kirjutada enese õigustamiskiri. Teinud tosina mustandeid, koostas kardinal lõpuks üsnagi diplomaatilise läkituse. Sellele saadi heatahtlik vastus. Arenes kirjavahetus. Kuninganna kirjad, algul jahedad, muutusid aina sõbralikumaks. Imepärast muutust kuninganna meeleolus kinnitas ka kardinali jaoks kõrgeim autoriteet — Cagliostro. Ta korraldas Rohani majas spetsiaalse seansi. Jeanne'i 15-aastane sugulane vaatles krahvi võlukristalli ja nägi seal muidugi kõike, mida Cagliostro näha tahtis. Kutsudes appi häid ja kurje jõude — Miikaeli ja Rafaeli — teatas Cagliostro, et Rohanil on õnnestunud kuningannas suurt huvi äratada. Kahjuks ei suutnud selgeltnägemine sugugi kaasa aidata sellele, et suur maag oleks aimanud La Motte'i tegelikke kavatsusi.

1784. a. suvel küpses Jeanne'il, kes oli varustatud uute detailidega paleeasjadest, lõplikult plaan varastada briljandid. Kui esimesel etapil olid kasulikud Jeanne'i armukese — paberite võltsija Rétaux de Villette'i anded, siis nüüd tuli pöörduda mehe armukese, noore modisti Nicole Laguay' poole.

Jeanne polnud armukade. Ta kutsus mademoiselle Laguay' enda juurde koju ja nimetas teda paruness Gay d'Olivaks. See noor olend kujutas endast ühe kaasaegse väljendust mööda «aususe ja liiderlikkuse äärmist ühendust». Muidugi ei pühendatud teda mingitesse plaanidesse, vaid öeldi lihtsalt, et kuninganna tahab mängida ühe lõbusa vembu ja abi eest, mida selles kuninganna kapriisis võib osutada «paruness», saab ta suure rahasumma. D'Oliva peab lihtsalt kord õhtul hilja Versailles' pargi alleel andma ühele tuntud ülikule üle kirja ja roosi. «Paruness» oli täiesti rahul selgitustega, mida andis Jeanne La Motte. Jeanne rääkis hiljem: «Mul oli kerge veenda d'Olivad mängima oma osa, sest see neiu on erakordselt rumal.» Tuleb lisada, et figuurilt meenutas d'Oliva kuningannat, ehkki portreede järgi otsustades polnud nad näo poolest üldse sarnased.

11. augustil 1784 läks valgesse pluusi riietatud d'Oliva abielupaar La Motte'i saatel Versailles'sse. Sellist valget pluusi kandis toonitatud lihtsusega sageli Marie Antoinette. Kuu ei paistnud ja pimedust alleel süvendas Veenuse groti kivimassiiv. D'Oliva jäi üksi, kaugemal krigises liiv ja paistis kolm mehekogu. Üks neist, mähitud keepi, silmile tõmmatud mütsis, ligines d'Olivale. Nagu kokku lepitud, pillas neiu roosi, kuid unustas tundmatule üle anda kirja, mis tal taskus oli. Keebis

mees suudles aupaklikult tema kleidiserva. D'Oliva pomises midagi erutatult ja tema ees seisev kardinal veenis end, et kuulis sõnu: «Te võite loota, et minevik on ununenud.» Ta tänas tuliselt ja kummardus. Sel hetkel ilmus mingi vari, mis sosistas, et kõik läheksid kiiremini laiali, sest liginevat printsessid — kuninga vendade naised. «Krahv» La Motte viis d'Oliva ära. Kiiresti eemaldunud kardinal väitis pärast, nagu oleks ta neid sõnu sosistanud mehes ära tundnud Villette'i. Võib-olla. Kuid kardinal ei ilmutanud erilist silmateravust, kui ta pidas d'Olivad kuningannaks, keda ta ometi hästi tundis.

Nii et otsustav samm oli tehtud ja vandeseltslased pühitsesid lõbusalt selle kordaminekut. Edu tuli säilitada, ja Jeanne hakkas kardinalile kuningannalt uusi, üha sõbralikumaid kirju tooma. Rohani nõmedus — Rohan polnud üldiselt sugugi rumal mees — oli niivõrd hämmastav, et hiljem seletasid paljud seda asjaoluga, nagu oleks La Motte olnud kardinali armuke. Ka La Motte ise väitis sama, kuid Rohan eitas seda järsult. (Ja näib, et asjaolusid arvestades võib antud juhul uskuda prelaati.) Aga seni õngitses avantürist kardinalilt suuri summasid just nagu kuninganna jaoks, kes vajavat neid mitmesuguseks heategevaks otstarbeks. Selle raha eest ostis ja sisustas La Motte Pariisis maja. Enda jaoks palus Jeanne ainult õige vähe ja Rohan oli veendunud, et ta on üsna vaene.

1784. a. sügisel tutvus La Motte juveliiride Boehmeri ja Bassenge'iga, kes ikka veel polnud suutnud keele ostjat leida. Aga 1785. a. jaanuaris sai sõidult Elsassi piiskopkonda tagasipöördunud Rohan teada, et Marie Antoinette palunud tal võtta enda peale vahendaja osa läbirääkimistes kee ostmise üle. Kuninganna tahab seda saada, et kanda 2. veebruari pidustuste ajal, ja lubab 1 600 000-liirise summa maksta osade kaupa, üks kord kolme kuu jooksul. Rohan palus Jeanne'il võtta Marie Antoinette'ilt kirjalik kohustus juveliiride jaoks. Jeanne püüdis sellest alguses mööda hiilida, kuid pärast Rohani pealekäimist tõi vajaliku dokumendi kuninganna palvega see salajas hoida — ta ostab kee ilma kuninga teadmata. Pärast seda ajas kardinal asja juveliiridega kiiresti joonde ja kinnitas oma allkirjaga võla kustutamise garantii, mis sisaldus Jeanne'i poolt toodud dokumendis ja kuhu oli alla kirjutatud «Prantsuse Marie Antoinette». Cagliostro juhtis Rohani tähelepanu hiljem sellele, et vaevalt küll oleks kuninganna ise niimoodi, üldse mitte kombekohaselt alla kirjutanud. Kuid selle arvamuse tegi selgeltnägija teatavaks alles siis, kui oli juba hilja midagi ette võtta. Dokument ei äratanud kahtlust ei Rohanis ega juveliirides. Kardinal tõi Jeanne'ile kee ja Jeanne andis tema enese juuresolekul briljandid kellelegi hämaras kõrvaltoas. Jeanne'i sõnade järgi oli see kuninganna saadik. Kardina-

lile näis, et ta tundis ära inimese, kes oli teda Veenuse groti juures toimunud kohtumisel sosinal hoiatanud vajadusest eemalduda. See oli tõepoolest Villette.

Vandeseltslased lõikasid kee kähku tükkideks. Jeanne'i mees sõitis suure hulga briljantidega Inglismaale, kus müüs need Londoni juveliiridele. Villette areteeriti juhuslikult ja leiti tema juurest osa briljante, kuid Jeanne oskas saavutada oma armukese vabastamise. Kõik läks nii, nagu ta oli arvanud. Kui Jeanne oli oma võlad ära maksnud, läks ta pidulikult kodulinna Bar-sur-Aube'i, et uhkeldada sealsete elanike ees, kes enne olid «kerjus Valois'd» põlglikult kohelnud. Talle järgnes kuus tõlda, mis olid täis kalleid asju. Tõsi küll, peagi sõitis Jeanne lühikeseks ajaks Pariisi tagasi.

Seal olid sündmused tema äraolekul kiires tempos arenenud. 2. veebruari pidustuste ajal polnud kuninganna kardinali ja juveliiride üllatuseks pannudki ostetud keed kaela. Kuid Jeanne'il oli vastus valmis: kuninganna leiab, et hind on liiga kõrge. Juveliirid alandasid hinda. Siis teatas Jeanne, et Marie Antoinette ei taha keed kanda, kuna ei pea enne võla lõplikku tasumist seda omaks.

12. juulil sõitis Boehmer Versaille'sse kirjaga Marie Antoinette'i jaoks. Kirja oli dikteerinud kardinal. Kirjas väljendati rõõmu selle üle, et suurel kuningannal on nüüd kauneim kee maailmas. Boehmer andis kirja teenrite kaudu edasi ja sõitis vastust ootamata minema. Kuninganna luges kirja läbi ja arvas ilmselt, et juveliir on peast segaseks läinud, ja käskis oma õuedaamil madam Campanil teatada, et ta ei kavatse mingeid briljante osta. Kuid Marie Antoinette ei pidanud vajalikuks nõuda Boehmerilt selgitust kirja arusaamatu sisu kohta.

Saabus esimese osamaksu tähtaeg ja Jeanne kartis, et asi tuleb enne õiget aega avalikuks. Seepärast sai Rohan 31. juulil «kuningannalt» kirjakese, kus oli palve kanda esimese osamaksu tähtaeg 1. augustilt üle 1. oktoobrile, mil ta 400 000 liiri asemel maksaks välja 700 000 — poole kee uuest hinnast. Esmakordselt tekkis Rohanis ähmane kahtlustunne. Ta võrdles saadud kirjakest eelmistest aastatest säilinud kirjadega. Ei mingit sarnasust! Kuid Jeanne'il õnnestus prelaati rahustada: ta tõi kuninganna nimel esimesed 30 000 liiri. Saanud briljantide müügist sadu tuhandeid, võis Jeanne aja võitmise eesmärgil teha niisuguseid kulutusi. Kardinal oli jälle rahulik — kust oleks nii vaene naine nagu La Motte saanud hankida 30 000 liiri, kui mitte kuninganna poleks neid talle andnud? Ent juveliiridki olid juba rahutuks muutunud. 3. augustil otsustas Jeanne teha julge sammu. Ta teatas Bassenge'ile otsekoheselt, et kuninganna maksukohustus on võltsing. Avantürist arvas, et nurka surutud Rohan tasub skandaali vältimiseks ise kee eest.

Ehmunud juveliirid ei julgenud ilmuda Rohani silma alla, vaid tormasid madam Campani juurde. See kinnitas neile, et Marie Antoinette pole keed saanud. Alles järgmisel päeval, 4. augustil, esitas Bassenge Rohanile saatusliku küsimuse: kas ta on veendunud kuninganna saadiku aususes, kellele anti kee. Just samal ajal kannustas see «isik» — Villette — hobust ja kihutas Genfi, et jõuda Prantsusmaa piiridest välja! D'Oliva, kes oli La Motte'i asemele uue armukese leidnud, saadeti Brüsselisse. Kõrvaldanud teisedki vargusest osavõtjad, ei pidanud Jeanne ise vajalikuks põgeneda, vaid pöördus tagasi Bar-sur-Aube'i ja jäi edasisi sündmusi ootama. Aga kardinal kinnitas ikka veel juveliiridele, et ta sai isiklikult kuninganna korralduse ja et talle on kee eest üle antud juba 30 000 liiri. Kuid pärast juveliiride lahkumist kutsus murelik prelaat välja oma peanõuandja Cagliostro. Suur maag oli praktiline mees ja näitas Rohanile kohe, et garantiikiri, millele oli alla kirjutatud «Prantsuse Marie Antoinette», on kindlasti võltsing. Cagliostro soovitas Rohanil enne kui hilja kõik kuningale ise üles tunnistada ja andestust paluda. Kuid Rohan kõhkles ikka veel. Vahepeal, 12. augustil, sai Marie Antoinette juveliiridelt teada kõik, mis need teadsid vargusest.

15. augustil, jumalaema surmapäeval, pidi kardinal pidama piduliku jumalateenistuse, kuid tal ei lastud jutlustada — Rohan areteeriti kuninga käsul. Sellest teada saanud La Motte sõitis kähku oma koju Pariisi ja põletas kõik kompromiteerivad paberid. Peagi vahistati ka tema. Villette ja d'Oliva anti prantsuse võimudele välja ja nad seisid koos «kee süüasja» peakangelastega Pariisi parlamendikohtu ees. Isegi Cagliostro koos naisega võeti kohtulikule vastutusele. Jeanne püüdis erakordse leidlikkusega kogu süü veeretada Rohani kaela, kes tema sõnade järgi kavatsenud varastada kee, ja Cagliostro peale, kes tema kinnituse järgi olevat võltsinud kuninganna garantiikirja ja lootnud kasutada briljante oma maagiaseansidel. Kuid Villette'i ja d'Oliva tunnistused tõid asjasse varsti selgust. Tulemusena mõisteti Rohan ja Cagliostro täiesti õigeks, ka d'Oliva kuulutati süütuks. Villette pääses pagendusega. Ta tõestas küüniliselt, et tema poolt sepitsetud «garantii» pole võltsing, sest kuninganna poleks ju iialgi kirjutanud alla «Prantsuse Marie Antoinette».

Pehme kohtuotsus polnud kaugeltki juhuslik ega Pariisi parlamendi ammuaegse frondöörimise tulemus. Parlament polnud rahul sellega, et kuningas segas end tema õigustesse. Selline kohtuotsus oli tingitud protsessi ajal tekkinud üldisest rahulolematusest. Cagliostro ja Rohan said väga populaarseks. Daamid kandsid moodsaid punakollaseid linte (kardinalimütsi punane ja õlgkolläne, sest õled olid Bastille' vangidele voodiks).

Salatrükikoda avaldas aruandeid protsessi käigust, advokaatide kõnede tekste müüdi muinasjutuliste summade eest. Kõikjal võis kuulda mõnitavaid värsse kuninganna aadressil. Räägiti, et süüdimõistmise korral oleksid Pariisis puhkenud rahutused. Rahva rahulolematus leidis ettekääande avaldumiseks.

La Motte'i enese süü ei tekitanud kahtlusi. Kohtus viskas ta vihahoos raske pronksküünlajala Cagliostro pihta. Maag tõstis silmad taeva poole ja vastas sõimuvalinguga paljudes tuntud ja tundmatutes keeltes. Seejärel teeskles La Motte hullumeelset. Kambris istus ta pidevalt voodi all. Kohtuotsus kõlas: anda Jeanne La Motte'ile avalikult ihunuhtlust ja märgistada ta tähega «V» (*voleuse* — vargaplika). 21. juunil 1786 viidi kohtuotsus vihast märatseva La Motte'i üle täide ja ta saadeti vanglasse.

Kuningas andis käsu saata Rohan välja oma piiskopkonda. Cagliostrol kästi lahkuda Prantsusmaalt ja ta sõitis Londonisse.

Kuid Veenuse grotis toimunud kohtumisest tekkinud skandaali summutada ei õnnestunud. Et kee lugu sattus suure kella külge, siis sekkusid sellesse aktiivselt Prantsuse ametlik diplomaatia ja salaluure välismaal. Prantsuse õukonnale muutus esmajärgulise tähtsusega ülesandeks kinni võtta kõik varguses osalejad, et tõestada kuninganna süütust. Seepärast polnud kahju ei jõust ega rahast. D'Oliva ja Villette'i väljaandmine (Belgiast ning Šveitsist) saavutati kerge vaevaga, kuid jõuda Jeanne'i Inglismaal viibiva meheni oli märksa raskem. Ent ainuüksi tema võis tunnistada, kuhu kadus suurem osa briljante. Seoses sellega oli Prantsuse saadik Londonis krahv d'Adémar erakordselt õnnelik, kui ta sai d'Acostaks, «Võõrkeelte õpetajaks» kutsutud itaallaselt Francesco Beneventolt kirja, millel oli märge: 20. märts 1786, Edinburgh.

Selles kirjas tegi Benevento ettepaneku organiseerida niihästi La Motte'i kui ka tema käes olevate briljantide salajane äraviimine Inglismaalt. Oma teenete eest küsis too auväärsesse ikka — seitsmekümnenda eluaasta piirile jõudnud pedagoog ei rohkem ega vähem kui 10 000 gini, s. t. 260 000 franki. La Motte tundis tõesti hästi vana itaallast, kes mõningase tasu eest nõustus esitlema «krahvi» oma sugulasena (La Motte kartis, et Inglise politsei leiab ta üles).

Vaatamata itaallase küsitud hirmuäratavale summale pidas d'Adémar ettepanekut vastuvõetavaks ja kiirustas Benevento kirja edasi toimetama Marie Antoinette'ile, kes sai kuningalt ruttu nõusoleku. 4. aprillil teatas välisminister d'Adémarile, et Beneventole võib avansina maksta 1000 gini ja anda kindel garantii ülejäänud summa osas, mille ta saab niipea, kui La Motte on vahi all ükskõik millises Prantsuse sadamas.

D'Adémar teatas d'Acostale, et ta ettepanek on vastu võetud ja tegi asja elluviimise saatkonna esimese sekretäri Sibille d'Aragoni ülesandeks. Minevikus ohvitserina teeninud sekretär oli teoinimene. Ta koostas kiiresti plaani. Benevento peab veenma La Motte'i lahkuma Edinburgh'ist ettekäändel, et kauemaks sinna jääda pole enam ohutu. Pärast seda sõidab itaallane La Motte'iga Newcastle'isse, kus on kerge veenda «krahvi» külastama läheduses asuvat Shieldsi sadamat. Sel ajal järgnevad d'Acostale ja La Motte'ile kaks prantsuse salaagenti. Kaks teist d'Aragoni inimest saabuvad Shieldsi merd pidi väikesel usaldatava meeskonnaga laeval. See laev ei oleks kelleski kahtlust saanud äratada, sest Shieldsist veeti välismaale suurel hulgal kivisütt. Benevento annab «krahvile» unerohtu, La Motte viiakse kiiresti laevale — ja peagi on ta juba Prantsuse õigusemõistmise kätes.

29. aprillil teatas Benevento Edinburgh'ist, et lähemail päevil annab ta teadust oma ärasõidust koos La Motte'iga Newcastle'isse, kuhu nad ka tõepoolest jõudsid. Londonisse saabusid kiires korras Prantsuse politseiinspektorid Quidor ja Grandmaison, kellele oli ülesandeks salamissioon täide viia. Saanud alles d'Aragonilt teada neile pandud kohustusest, polnud politseinikud sugugi vaimustatud. Neile ei meeldinud ilmselt lasta end Inglismaal üles puua, juhul kui varastamisplaan oleks ebaõnnestunud. Kuid selleni asi ei läinud. Selgus, et veelgi vähem rahuldas niisugune perspektiiv avansi kätte saanud Beneventot. Prantslastega kohtumisel tõi ta hulgaliselt ettekäändeid, miks ta varastamisest osa ei saa võtta. Peale kõige muu haistvat «krahv» itaallase sõnade järgi hädaohtu ega soovivat sõita Shieldsi. Tõenäoliselt eelistas Benevento aga kõik La Motte'ile üles tunnistada ja jagada saadud raha omavahel ära. Võib-olla et koguni La Motte ise oli plaani eelnevalt välja töötanud. Sel juhul oleks ta olnud oma naise vääriline õpilane.

Prantsusmaal pidasid paljud kuningannat kee varguses kaasosaliseks. Seda väitis ka 1787. a. vanglast välismaale põgenenud La Motte. (Juba kohtus kinnitas Jeanne, et olevat näinud mitmeid tõelisi kirju, mida kuninganna oli Rohanile saatnud.) Paljude kaasaegsete arvates oli Rohani hämmastavat kergeusklikkust ja arusaamatut pimedust võimalik seletada ainult sel teel, et kuninganna võttis tõepoolest osa kee varguses. (Kuid kaks päeva enne areteerimist oli Cagliostro veennud Rohani, et ta õhtustab ... kuningas Henri IV-ga, kes tapeti 1610. a.) Niipalju kui otsustada võib, polnud kahtlused kuninganna suhtes põhjendatud. Marie Antoinette oli ülbe ja julm inimene, ta põlgas sügavasti rahvast ega olnud harjunud arvestama midagi, kui asi puutus tema tujude rahuldamisse. Mõni aasta hiljem, revolutsiooni ajal, oli kuninganna valmis

valama terve meretäie rahva verd. Kuid ta polnud varas. Tal polnud seda lihtsalt vaja olla.

Kee protsess andis monarhiale tohutu moraalse hoobi ja selles mõttes oli sel revolutsiooniliste meeleolude kasvus üsna suur osa. Üldise rahulolematuse õhkkonnas oli pärast protsessi Inglismaale sõitma sunnitud Cagliostrol ka võlukristallita kerge ennustada Bastille' peatset ründamist.

«Raha! Raha! — ja aegaviitmata!»

Salaluurel käsikäes diplomaatia ja sõjaväega oli tähtis osa Aasia orjastamises. Salaluure tööst võtsid osa nii ristiusu misjonärid (eriti jesuiidid) kui ka kaupmehed, kes tegelesid «rahuliku» kaupade vahetamisega pärismaalastega, ja rändurid, kes näisid olevat huvitatud ainult uute maade ja piirkondade avastamisest.

Just sel kombel alustasid inglise vallutajad Indias ja peaaegu poolteist sajandit (1603 kuni 1740) tegelesid inglased Indias ainult «rahuliku kaubavahetusega». Inglise Ida-India Kompanii ehitas India valitseja Suurmoguli nõusolekul mõned faktooriad. Tõsi küll, kord (1686—1690) püüdsid inglased hõivata suure osa faktooriaid ümbritsevast territooriumist. Kuid keskvõim oli Indias veel liiga tugev ja Ida-India Kompaniid ähvardas maalt väljakihutamine. Tuli kiirustada rahu sõlmimisega ja loobuda mõneks ajaks kõigist plaanidest võõraid maid anastada.

XVIII sajandi alguses teravnes Mogulite impeeriumi kriis. Suurmoguli võim muutus üha formaalsemaks, üksikute piirkondade valitsejad said keskusest faktiliselt sõltumatuks. Siis otsustasid inglased ja teised kolonisaatorid, et nende tund on tulnud.

XVIII sajandi 40-ndail aastail tekkis Inglismaa ja Prantsusmaa vahel äge võitlus India pärast. Lühikese vaheaja järel algas see Seitsmeaastase sõja (1756—1763) päevil uuesti. Mõlemad pooled kasutasid laialt salaluuret, et meelitada üksikuid india vürste enda poolele. Sel eesmärgil osteti ära vürstide õukondlasi, et nad võtaksid osa paleeintriigidest. Kasutades ära kokkupõrget Bengaalia naabobi Suraj-ud-Dowlah'iga, otsustasid inglased hõivata selle India rikkaima provintsi, mis nii rahvastiku arvult kui ka territooriumi suuruselt ületas kaugelt Inglismaa enda. Muidugi pidi kõige aluseks olema sõjaline jõud.

Kogemus näitas, et euroopalikul kombel sõdima õpetatud india sõdurid sipaid võisid võita arvukamaid, kuid halvasti distsiplineeritud ja relvastatud india vürstide väesalku. Ent Bengaalia naabobil Suraj-ud-Dowlah'il oli nii suur armee, et vallutajad ei julgenud kaua aega oma plaani teostama asuda.

Inglise vägede etteotsa pandi Robert Clive. Vaesestunud aadliperekonna noorim poeg oli Indiasse sõitnud Ida-India Kompanii lihtsa kirjutajana. Sõja ajal Prantsusmaaga astus Clive vabatahtlikuna inglaste sõjaväkke ja India oludes, mis nõudsid pidevat otsustavust ja isiklikku initsiatiivi, paistis ta silma tahtejõulise ja leidliku ohvitserina. See oli mees, kes ei soovinud mitte millegi ees peatuda, kui oli vaja sihile jõuda — kindlustada inglaste ülemvõim Bengaalias ja koguda allutatud maa röövimise teel endale hiiglaslik varandus. «Raha! Raha — ja aegaviitmata!» see oli Clive'i deviis.

Ta sai aru, et edu võti peitub salaliitlaste värbamises Bengaalia naabobi väejuhtide ja õukondlaste seast. Õieti sel eesmärgil saadetigi Inglismaa esindajaid formaalselt naabobiga läbirääkimisi pidama, tegelikult aga mõjukaid ülikuid reetmisele ahvatlema. Kuid veel suurem osa oli salakuulajatel, keda Clive saatis Suraj-ud-Dowlah'i õukonda. Need lubasid kõike, mida rahulolematud nõudsid. Loomulikult ei kavatsenudki Clive neid lubadusi täita. Ta esitas isegi «teooria», et suhtlemisel pärismaalastega on lubatud jätta kõrvale kõik moraalset laadi kaalutlused. Clive'i plaan oli põhiliselt järgmine: leppida salajas kokku ühega naabobi peamistest väejuhtidest — Jafar Aliga — ja tõotada talle Bengaalia trooni juhul, kui ta otsustaval hetkel läheb üle inglaste poolele. Aga hiljem, kui see sobivaks osutub, juhtida Bengaaliat Jafar Ali kaudu, kui aga mitte, siis kõrvaldada too marionett, keda enam vaja ei läinud. Esialgu kurseerisid salaagendid intensiivselt Clive'i ja Jafar Ali vahet.

Clive'il oli palju spioone naabobi õukonnas, kes kandsid talle ette igast Suraj-ud-Dowlah'i sammust, tema läbirääkimistest prantslastega, vägede ettevalmistamisest. Kuid nende agentide hulgas oli tähtsaim hindu Omichund, kelle vahendusel inglased pidasid vandeseltslastega läbirääkimisi.

Kord sai Clive ärevust tekitava teate: Omichund on valmis teda reetma. Omichund tundis kõiki vandenõust osavõtjaid; kui ta oleks nad välja andnud, purunenuks kogu Clive'i nii hoolikalt väljatöötatud plaan. Clive kiirustas Omichundile teatama, et teab tema kavatsusi ja on valmis maksma vaikimise eest, tuleb vaid hinna suhtes kokku leppida. Vastus oli jalustrabav: Omichund nõudis vaikimise eest 300 000 naela. Niisugust summat poleks tõenäoliselt isegi siis olnud võimalik koguda, kui oleks konfiskeeritud kõigi inglise kaupmeeste raha

Kalkutas. Kuid, hoolimata Bengaalia nõukogu liikmete protestidest, teatas Clive Omichundile viivitamatult, et tema tingimused on vastu võetud, ehkki ta ei kavatsenudki täita oma lubadust. Ent teinegi lepinguosaline polnud nii lihtsameelne. Omichund nõudis, et lubadus raha väljamaksmisest viidaks salalepingusse, mille pidid sõlmima Clive ja Jafar Ali. Clive nõustus vähimagi vasturääkimiseta. Omichund tahtis, et dokumendil oleks Inglise admirali Watsoni allkiri. Watson pidi olema aus inimene, igal juhul mitte võimeline avalikult petma. Clive nõustus ka sellega, kui Omichund ainult vaikiks.

Peagi sai Omichund rikkalikult kaunistatud dokumendi punasel paberil. See sisaldas lubadust rahuldada kõik pretensioonid, mida esitas hindu. All seisis Clive'i allkirja kõrval admiral Watsoni oma . . .

Alles pärast seda algas avalik sõjategevus. Clive polnud edus kaugeltki kindel. Polnud mingit garantiid, et naabobi reetnud Jafar Ali ei reeda viimasel minutil inglasi. Aga sel juhul oleks Clive'i väikese sõjaväe, milles oli kõigest 3000 meest (neist umbes 1000 inglast, ülejäänud olid sipaid), enda alla matnud Suraj-ud-Dowlah'i hiiglasliku armee.

Arusaadava rahutusega ootas Clive oma salakullerit, kes pidi tooma Jafar Ali kirja. Kõik tähtajad olid möödas, aga kauaoodatud teade polnud ikka veel saabunud. Lõpuks jõudis kuller pärale. Clive harutas palavikulise kiiruga kirja lahti. Kiri lohutas vähe ja peaasi — polnud ka päris selge. Kaval ülik ei soovinud end kuni viimase minutini lõplikult siduda, et näha, kelle poole vaekauss kaldub. Neis tingimustes oli Clive'i poolt kokkukutsutud sõjanõukogu lahingu vastu. Oht hukutada kogu armee ja kaotada seega Inglise ülemvõim isegi hõlvatud väikeses Bengaalia osas oli liiga suur. Algul nõustus Clive nõukogu otsusega. Kuid hiljem sai ta selgesti aru, et lahingust kõrvalepõiklemine teeb samuti lõpu inglaste plaanidele vallutada Bengaalia, võimaldab Suraj-ud-Dowlah'il nad maalt välja kihutada. Clive otsustas anda lahingu . . .

Samal ajal oli olukord naabobi leeris veelgi ärevam. Kaks päeva enne lahingut teatati naabobile, et Jafar Ali on astunud salaliitu inglastega. Kuid naabob ei julgenud areteerida oma võimsat väejuhti. Vastupidi, Suraj-ud-Dowlah ei tundnud end oma laagris julgena. Ta ei usaldanud enam kedagi oma väejuhtidest. Talle näis, et igast küljest ähvardab teda reetmine. 23. juunil 1757 toimus kuulus lahing Plassey all. Ja mitte juhuslikult ei andnud naabob ise lahingumõllus taganemissignaali. Suraj-ud-Dowlah otsustas astuda uude lahingusse siis, kui võib oma abilistele kindlam olla. Ent inglaste survel toimuv taganemine muutus korratuks põgenemiseks.

Jafar Ali lahingust osa ei võtnud. Ta ootas oma eliitväge-

dega, kes tuleb võitjaks. Rohkem polnud Clive'il muide vajagi. Nüüd, mil naabobi armee lakkas olemast, pidi juba Jafar Ali rahutult ootama, kas ei taha Clive katkestada nende lepingut ja heita ebaustav liitlane vanglasse. Kuid Clive arvas, et Bengaaliat on kõige mugavam röövida sel moel, kui pugeda peitu uue naabobi Jafar Ali nime taha. Reetur võeti inglaste laagris austusavaldustega vastu. Uus naabob andis inglastele täie voli rüüstamiseks. Sajad tuhanded, miljonid naelad läksid Clive'i, tema ohvitseride, Ida-India Kompanii ametnike, inglise kaupmeeste taskusse.

Üksnes Omichund ei saanud mitte midagi. Asjatult esitas ta punasel paberil lepingu. Tõelises lepingus Jafar Aliga polnud sõnakestki ei Omichundist ega tema pretensioonidest. Aga admiral Watsoni allkiri — tema ju kinnitas sellega dokumendi punasel paberil? Ja mis siis, allkirja võltsimine oli Bengaalia valitsejale tühiasi — ta oli räpasemaidki asju korda saatnud. Seda enam, et jutt oli pärismaalasest, kellega Clive'i selgitust mööda polnud üldse mõtet tseremoonitseda!

Nii alistati Bengaalia. Peagi jõudis järjekord teiste India riikide kätte. Kaks aastakümmet pidasid inglased sõda Lõuna-India vürstiriigi Maisuri vastu, mis kangelaslikult kaitses oma sõltumatust. Kui 1799. a. algas viimane Inglise-Maisuri sõda, võis Inglise luure hoobelda suure eduga. Tal õnnestus värvata oma vaenlase, sultan Tippoo' lähimaid õukondlasi — peaministrit Purnaiyat, rahandusministrit Sadõkh-Alid, kergeratsaväe ülemat Kamar-ud-Dini. Kõik need isikud viisid Tippoo' eksiteele. Maisuri luure, mis tavaliselt oli suurepäraselt informeeritud inglaste liikumisest, osutus seekord kurdiks ja pimedaks. Tippoo ei teadnud suure Inglise armee edasiliikumisest. See armee ligines Maisuri pealinnale Seringapatamile. 1799. a. aprilli lõpus asusid inglise väed piirama seda rahvarohket ja hästi kindlustatud linna. Reetjad ei tukkunud siingi. Inglaste suur kahurvägi lõi linnamüüri pragusid. Kui sultan Tippoo sõitis sisemüüride vahelt välja, et tagasi lüüa inglaste järjekordset rünnakut, käskis Sadõkh-Ali sulgeda reeturlikult väravad just nagu selleks, et takistada ründavaid inglasi. Tippoo' taganemistee oli läbi lõigatud. Varsti sai ta haavata. Läheduses viibivale inglise sõdurile meeldis Tippoo' kallihinnaline vöö. Viimane proovis veel vastu hakata, ent inglane tulistas talle meelekohta. See toimus 4. mail 1799. Metsistunud inglise sõdurid tungisid linna. Kolm päeva kestis röövimine, mida ei takistanud keegi.

Riigi reetnud spioonide saatus oli erinev. Väravad sulgenud ja Tippoo' taganemistee ära lõiganud Sadõkh-Ali korjas kokku väärtesemed ja püüdis inglaste juurde põgeneda. Kuid Maisuri elanikud said kohe tema kavatsusest aru: rahvas kis-

kus reeturi lõhki. Purnaiya ja Kamar-ud-Din said, vastupidi, rikkaliku tasu oma teenistuse eest Inglise luure agentidena. Maisur muudeti vasall-vürstiriigiks ja Purnaiya sai selle peaministriks, teisiti öeldes säilitas ta koha, mis tal oli Tippoo' ajal. Kamar-ud-Dinile kingiti suured maavaldused.

Nii murti Lõuna-India rahvaste palju aastaid kestnud vastupanu inglise kolonisaatoritele.

Reetmine West Pointis

George Washington, iseseisvuse eest Inglismaa vastu sõdivate Ameerika kolonistide ülemjuhataja, sai oivaliselt aru luure tähtsusest. Juba noorusaastatel, mil ta võttis vabatahtlikuna osa Inglise-Prantsuse sõjast, oli ta tunnistajaks lüüasaamisel, mille osaliseks 13. juulil 1755 said inglaste väed kindral Braddocki juhtimisel Duquesne'i kindluse all (kohal, kuhu hiljem tekkis Pittsburgh'i linn). Lüüa saadi seetõttu, et Braddockil polnud ettekujutust kindlust kaitsvate prantslaste jõududest.

Kaks aastakümmet hiljem, iseseisvussõja alguses, sai Washingtonist kolonistide vägede juht. Otsekohe tegi ta katset luua isiklik luureteenistus. Esimene spioon oli tal ilmselt kuulus Nathan Hale, kelle inglased tabasid ja hukkasid 1776. a. Kuigi Nathan Hale'i nimi on juba legendaarseks muutunud, pole peaaegu midagi teada ei tema vaenlase tagalasse saatmise eesmärkidest ega sellest, mida tal saavutada õnnestus.

Kui kolonistide luureteenistus oli juba jalad alla saanud, usaldas Washington selle täiustamise major Benjamin Talmadge'i hooleks. Major valis välja mõned oma isiklikud tuttavad New Yorgis ja teistes inglise vägede käes olevates rajoonides. Tavaliselt olid ühes rajoonis tegutsevad agendid vanad sõbrad — sel kombel lootis Talmadge korraldada oma inimeste koostööd ja olla kindel, et ühe areteerimise ja hukkumise korral jätkavad kõik teised kahekordse innuga tööd, et sõbra eest kätte maksta. Esimesed Talmadge'i valitud agendid olid õppinud koos temaga Yale'i ülikoolis. Kuigi neil inimestel polnud luuretöös mingeid kogemusi, oskas enamik neist kähku kohaneda oma uue osaga. Kõigil olid varjunimed ja keegi peale Talmadge'i (isegi ameeriklaste leeris) ei teadnud nende tõelisi perekonnanimesid.

Kõige edukamalt tegutses Robert Townsend New Yorgist, kes figureeris Samuel Culper juuniori nime all. Townsend organiseeris firma, mis toimetas toiduaineid ümbruskonna far-

meritelt New Yorki. Hoone, kus ta firma tegutses, oli kogu aeg tulvil ostjaid, sealhulgas ka inglise sõjaväelasi ja nende naisi. Jutuajamistesse, mida keegi ei mõelnud salajas hoida, lipsas sisse palju kasulikku sõjalist informatsiooni. Townsend kirjutas kõik üles ja saatis Washingtoni staapi. Kaks teist luurajat — Abraham Woodhill (Samuel Culper seenior) ja Austin Roy täitsid vastavalt «postkasti» ja kulleri osi. Roy, kes elas New Yorgis Culperi firma teenistuja sildi all, viis ettekanded Woodhillile, kes elas linnast väljas. Informatsiooni saanud Woodhill kiirustas kindlas kohas ja eelnevalt kokkulepitud viisil üles riputama aluspesu. See oli signaal, et kõik on korras, ja teine kuller Brewster, ameti poolest paadimees, toimetas andmed Talmadge'ile (John Bottomile) või ühele tema usaldusalustest. Seejuures kasutati üsna kohmakat koodi, mille šifreerimiseks ja dešifreerimiseks vajati spetsiaalseid teatmikke. Ühtesid tähti asendasid teised, erinevad figuurid märkisid paikkondi, nimesid või lihtsalt kindlaid sõnu. Nii näiteks tähendas arv 711 kindral Washingtoni, 712 — Inglise kindralit Clintonit, 745 — Inglismaad, 592 — laevu.

Washingtonil oli teateid, mida saatsid Townsend ja tema sõbrad, hädasti vaja. Ta andis korralduse, et informatsioon toimetataks tema kätte kohe pärast selle saamist. Vaid üks kord rikkus Talmadge osaliselt seda korraldust. Major ei andnud Samuel Culper juuniori kirja kohe edasi Washingtonile, nagu tal see tavaks oli, vaid tegi kirja ise lahti ja hoidis isegi umbes tund aega enda käes. Selle väikese viivituse tõttu leidsid aset sündmused, millel kolonistide armee seisukohalt oli erakordselt suur tähtsus.

Inglise väed hõivasid väikese linna, kus oli sündinud Robert Townsend. Viimasele kuulus seal maja, mida hooldas Townsendi õde Sarah. Tolles majas asusid Inglise ohvitserid, sealhulgas ka kolonel Simcoe. Sarah Townsend teadis, et vend on kolonistide armee luuraja ja püüdis teda igat moodi aidata. Tehes näo, et ta juhib teenreid, kes Inglise ohvitseridele lõunat pakkusid, püüdis Sarah kõike tähele panna, millest laua taga räägiti.

Kord õhtul — see oli 1780. a. augusti lõpus — vestles kolonel Simcoe hiljuti saabunud tuttavaga. See oli major André, Inglismaale elama asunud šveitsi kaupmehe poeg. Inglise armeesse astunud André liikus kiiresti karjääriredelil ülespoole. Nüüd oli ta juba kõrgel ametikohal Briti ekspeditsioonivägedes Põhja-Ameerikas ja kindral Clintoni usaldusalune. Kõik see ärgitas Sarah Townsendi erilise tähelepanuga kuulama kahe ohvitseri juttu, mis muuseas ei sisaldanud midagi eriti tähtsat. Õhtusöök polnud aga veel kaugeltki lõppenud, kui leidis aset kummaline juhtum: toodi üks kiri John Ander-

soni nimele. Sarah küsis loomulikult Simcoe'lt, kas ta ei tunne kedagi sellenimelist isikut. Siis teatas André ootamatult, et tema tunneb, ja peitis kirja taskusse. Ja mis veel kummalisem: perenaise tähelepanelik silm märkas peagi, et André ei andnud kirja kellelegi edasi, vaid tegi selle ise lahti ja luges läbi. See oli juba siis, kui ohvitserid jõid kohvi ning rääkisid ameeriklaste kindlusest ja peamisest sõjaväelaost — West Pointist.

Sarah Townsend otsustas arukalt, et kõik see peaks venda huvitama. Ta palus ühte oma majas peatuvatest ohvitseridest, nimelt kapten Daniel Youngi saata käskjalaga New Yorki üks pakk firmale, mis varustas neid toiduainetega. Galantne kapten ei saanud kauni neiu palvet muidugi täitmata jätta, seda enam, et Sarah vajas toiduaineid kolonel Simcoe' ja tema ohvitseride toitmiseks. Sarah Townsend andis sõdurile pitseeritud paki. Arvati, et selles sisaldub vajalike toiduainete nimekiri... Kohe pärast õe kirja saamist suunas Robert Townsend selle tavalist teed mööda Talmadge'ile.

Pool tundi enne seda, kui kiri luureülemani jõudis, sai major teise kirja. Sellele oli alla kirjutanud West Pointi komandör kindral Benedict Arnold. Ta teatas, et tõenäoliselt sõidab tema juurde ta lähedane sõber John Anderson, kes ei tunne ümbrust. West Pointi komandör palus tungivalt anda mister Andersonile kaasa mõned sõdurid.

Kolonistidel olid tollal rasked päevad. Rahvas võitles kangelaslikult inglise vägedega, kuid suurem osa rikastest oli algusest peale iseseisvussõja vastu. Teised, kes formaalselt jäid revolutsioonilaagrisse, kruvisid üles hindu, spekuleerisid, ostsid kokku laostunud farmerite maid. Kõik see tekitas rahulolematust Washingtoni sõdurite seas, kui nad said teateid oma perekondade raskest olukorrast. Varakates kihtides aga suurenes nende arv, keda pikaleveninud sõda oli ilmselt ära tüüdanud. Nad jälgisid hirmunult relvastatud rahvast, kelle hulgas kääris tume rahulolematus rikaste ja spekulantidega. Sagenesid jutud «alamrahva võimu» ohust, sellest, et võib-olla pole veel hilja leida vastuvõetavat kokkulepet inglastega.

Kindral Arnold pidi teadma neist meeleoludest ja need vastasid täiesti tema plaanidele. Arnoldil olid isiklikud arved õiendada silmapaistvate Ameerika poliitikutega. Puritaanlikud vagatsejad süüdistasid teda, ja võib-olla alusetult, moraalsete normidega vastuolus olevas käitumises. Arnold oli veendunud, et tema kohal rippuv süüdistus takistab ta karjääri. Asjatult püüdis Washington veenda Arnoldit vastupidises. Kord küsis armee ülemjuhataja isegi, mil moel saaks tõestada, et ta kahtlustel pole alust. «Määrake mind West Pointi komandöriks,» järgnes vastus. Washington nõustus. Aga Arnold, saanud oma võimu alla tähtsa tugipunkti ja kolonistide põhilise sõjaväe-

lao, kus hoiti peaaegu kogu nende püssirohuvaru, leidis olevat sobiva aja üleminekuks vaenlase poolele. Vastutasuks West Pointi loovutamise eest, mis võis viia kolonistide armee täieliku purustamiseni, nõudis Arnold suurt summat — 20 000 naela, ja varjupaika Inglismaal. Sellega seletuski tema liigutav hoolitsus «John Andersoni» eest. Viimane pidi saabuma selleks, et lõpetada Arnoldi ja inglaste väejuhatuse pikaleveninud läbirääkimised.

Arnoldi kiri ei võinud Talmadge'is mingeid kahtlusi esile kutsuda. Aga ainult seni, kuni ta polnud saanud Townsendi ettekannet New Yorgist. Juhuslikult avas luureülem selle saadetise enne, kui viis ülemjuhatajale. Talmadge'i üllatas, et juba teist korda tunni aja jooksul pidi ta lugema John Andersonist, kes, nagu selgus, polnud keegi muu kui inglise major John André.

Iseenesest mõista tekkis küsimus, miks oli Inglise ohvitseril vaja väljamõeldud nime all West Pointi komandöri juurde sõita, aga kindral Arnoldil näidata üles sellist muret Inglise luure salaagendi julgeoleku pärast. Talmadge käskis Anderson kinni pidada ja üle kuulata.

Kuid major André valis teise tee. Ta ei usaldanud eriti Arnoldit ja polnud üldse väga rahul talle usaldatud missiooniga. Seepärast ei läinud ta maad mööda, nagu soovitas West Pointi komandör, vaid jõudis sihtpunkti Hudsoni jõge pidi Briti sõjapaadil «Kite». Öö katte all kohtus André Arnoldiga. Majori läbirääkimised liiga kõrget hinda nõudva reeturiga kestsid hommikuni, mil nende vestluse katkestas kanonaad: ameeriklaste patarei hakkas tulistama hommikul avastatud inglise laeva, mis pidi kähku täiskäigul põgenema.

Kindral Clintoni saadik pidi rõivastuma erariietesse ja koos Arnoldi poolt antud saatjaga asuma maad mööda tagasiteele. Paari miili kaugusel inglise vägede asukohast keeldus saatja edasi minemast.

André läks üksi edasi ja kohtus varsti kolme briti sõduriga. Ta küsis igaks juhuks, kes nad on. Järgnes lühike paus, mispeale üks sõduritest vastas, et nad on Inglise sõjaväelaagrist. Major teatas siis kohe, et ta on Inglise ohvitser kindral Clintoni staabist. Tema tõeline nimi on graveeritud kella tagaküljele, aga reisib ta John Andersoni nime all, kusjuures passi sellele nimele on välja andnud mässajate kindral nimega Arnold. Väikese inglise sõdurite rühma ülem kuulas André selgituse tähelepanelikult ära ja kui viimane näitas oma sõnade kinnituseks kella oma nimega, siis... areteeriti ta viivitamata. André sattus kokku ameerika sõduritega, kes olid briti sõjaväevormi leidnud talust, kust vastane oli kiirustades lahkunud. Saanud kähku aru, mis juhtus, püüdis André mängu

jätkata. Ta teatas naerdes, et on Ameerika ohvitser ja püüdis kontrollida sõdurite valvsust, aga kella võttis ta lihtsalt tapetud inglaselt. Ent revolutsiooniarmee sõdurid osutusid taibukamateks, kui Inglise ohvitser arvas. Nad otsisid oma vangi läbi ning leidsid kompromiteerivad dokumendid, mis André oli saabastesse peitnud. Asjatuks jäi ka majori katse sõdureid suure summa eest ära osta. Nad viisid ta oma ülema, kolonelleitnant Jamesoni juurde.

Varsti pärast seda sündmust andsid kindral Arnold ja tema naine, endine näitlejanna Peggy Shippen lõuna inspektsioonireisil oleva kindral Washingtoni ja teda saatva prantsuse vabatahtlike komandöri Lafayette'i auks. Ootamatult tuli kiri: kolonelleitnant Jameson polnud Talmadge'i plaanidega kursis ja saatis kulleri informeerima kindral Arnoldit «Andersoni» vangistamisest. Arnold vabandas kohalviibijate ees, et ta peab nad hetkeks üksi jätma, ja palus naist endale järgneda. Siis teatas ta naisele, kuidas lood on, ja, pööramata tähelepanu minestusse langenud abikaasale, hüppas hobuse selga ning oli peagi inglise vägede juures.

Arnold sai kindralikraadi ja paistis hiljem silma julma arveteõiendamisega rahuliku elanikkonna kallal. Et korvata tema varanduslikku kaotust, andis Inglise valitsus talle mõni tuhat naela, mis said aluseks Arnoldi tulusatele ärioperatsioonidele. Arnold suri 1801. a. Londonis rikka mehena, teeninud ära reedetud rahva põlguse ning vihkamise.

Major André poodi 1780. a. oktoobris, vaatamata kõigile kindral Clintoni püüetele teda päästa. Kord kartis Robert Townsend, et inglased taipavad, kust informatsioon André sõidu kohta läbi imbus. Kuid André areteeriti asjaoludel, mis polnud seotud Talmadge'ile saadetud ettekandega, ja nii ei saanud inglise võimud midagi teada. Townsend ja tema rühm tegutsesid edukalt kuni iseseisvussõja lõpuni.

Washington hindas kõrgelt Townsendi informatsiooni. Kuid et mitte teha kahju luuregrupis osalejate «heale nimele», käskis ta panna kõik selle tegevusega seotud dokumendid pitseeritud ümbrikusse. Ehkki Townsend ja tema abilised elasid veel kuni 50 ja enam aastat pärast iseseisvussõja lõppu, möödus üle poole sajandi, enne kui sai teatavaks nende teenistus kolonistide revolutsioonilises armees.

Veel enne Arnoldi paljastamist avastati analoogilistel asjaoludel inglaste plaan hävitada Washingtoni armee. Kõrges auastmes Inglise ohvitser paigutati kostile abielupaar Darrah' juurde Philadelphias.

Kord õhtul kuulas revolutsiooni veendunud pooldaja Lydia Darrah ukse taga, mida räägitakse kostilise korteris kokkukutsutud nõupidamisel. Saanud teada, et Briti armee kavatseb

anda kolonistide vägedele ootamatu hoobi, otsustas Lydia iga hinna eest hoiatada Washingtoni. Ta läks ruttu oma tuppa ja teeskles magajat.

Inglise ohvitser koputas igaks juhuks majaproua uksele — formaalselt, et teatada talle külaliste lahkumisest, aga tegelikult veendumaks, et majaperenaine on oma toas ega kuulanud pealt, mis nõupidamisel räägiti. Lydia vastas alles kolmandale koputusele. Ohvitser teatas talle, et tema ja ta kolleegid lähevad nüüd kodunt ära. Paremat polnud tahtagi — Lydia riietus kiiresti ja asus kodustele midagi teatamata teele. Suurte seiklustega õnnestus tal jõuda kolonistide armeeni. Inglaste «ootamatu» pealetung kukkus täiesti läbi.

Doktor Bancrofti kaks korda kinnimakstud patriotism

Ameerikale kõige ohtlikum inglise spioon tegutses tuhandete kilomeetrite kaugusel territooriumist, kus käis tegelik sõda. Kolonistidele oli ääretult oluline toetus väljastpoolt. Ülestõusnud kolooniate saadik Pariisis, kuulus teadlane Benjamin Franklin püüdis visalt saavutada seda, et Prantsusmaa Inglismaa vastu välja astuks. Vaatamata vastikusele ameerika «mässajate» vastu, otsustas Louis XVI valitsus pärast pikki kõhklusi siiski nendega liituda, et maksta kätte vihatud võistlejale Inglismaale, kes veel hiljuti, Seitsmeaastase sõja ajal, oli hõivanud palju Prantsuse kolooniaid, kaasa arvatud Kanada ja suured maa-alad Indias. Inglastel oli seepärast äärmiselt tähtis teada Prantsusmaa ja samuti Hispaania ning Madalmaade plaane, sest need riigid ühinesid hiljem Inglismaa-vastase koalitsiooniga. Inglismaa olukord muutus tõsiseks ja Inglise luure šefil lord Suffolkil ning tema asetäitjal William Edenil ei olnud rahast kahju . . .

Meditsiinidoktoril Edward Bancroftil oli tõsise teadlase kuulsus, mida kinnitas ka tema võtmine Inglise Kuningliku Seltsi liikmeks. Sellist au osutati kolooniatest pärinevatele isikutele haruharva. Ja seda kiiduväärsem, et austusavaldused Inglismaal ei kõigutanud doktor Bancrofti lojaalsust kauge kodumaa suhtes. Bancroftil oli tihe kontakt oma õpetaja doktor Frankliniga ja ta aitas kaasmaalasi, kuidas aga sai. Korduvalt sõitis Bancroft Franklini Pariisi-maja ja Londoni vahet ning tuli Inglise pealinnast alati tagasi tähtsate teadetega Briti armee ja laevastiku edasiliikumisest. Neid teateid oli ta hankinud oma paljudelt kõrgetelt tuttavatelt. Muidugi hilines tema informatsioon ja sisaldas vahel ilmseid valeandmeid, kuid kas see võis vähendada doktori patriootilise tegevuse tähtsust, rääkimata juba riskist, millele ta välja läks! Ja kas pole siis õiglane, et (eriti pärast seda, kui inglise võimud olid ta vangistanud — õnneks mitte kauaks) ta avaldas soovi Kongressilt töö

ja ohu eest kompensatsiooni saada ning lõi lärmi, kui talle ettenähtud palk hilines?

Muidugi, mitte ainult Franklin, vaid kõik teisedki tema kaasmaalased oleksid äraütlemata imestanud olnud teada saades, et kõigi poolt austatud doktor Bancroftist oli ammu saanud vaenlase spioon, kes õngitses oma õpetajalt andmeid Ameerika diplomaatide tegevuse kohta ja varustas neid lisaks veel andmetega, mida oli fabritseerinud Inglise luure. Viimane hindas Bancrofti teeneid väga kõrgelt ja maksis talle 1000 naela aastas — tolle aja kohta enam kui aukartustäratav summa. Muuseas, tulu, mida õpetatud doktor sai selle eest, et müüs inglastele tõelisi, ameeriklastele aga valeandmeid, moodustas üksnes ühe ta tuluartiklitest — peale selle oli ta veel edukas börsispekulant.

Isegi kõigega harjunud Inglise salaluure ülematel hakkas mõnikord imelik käteosavusest, mida näitas üles doktor Bancroft. Need kartused ütles avalikult välja kuningas George III, kes esitas nördinud küsimuse, kas ei reeda Bancroft mitte ainult oma kaasmaalasi, vaid ka inglastest värbajaid.

Nii spionaažis kui ka börsil oli Bancrofti kompanjoniks Paul Wentworth, kes samuti pärines kolooniatest ja oli samal ajal markii Rockinghami kauge sugulane. Ta ei reetnud koloniste mitte raha pärast — sellest tal puudust ei olnud, sest ta oli rikas mees —, vaid talle antud lootuse eest saada baroneti tiitel ja koht Inglise parlamendis.

Esimese aastakümne jooksul pärast Ameerika Ühendriikide moodustamist olid uue riigi suhted endise metropoliga üsna pinevad. Inglismaa ei tahtnud leppida oma kunagiste valduste kaotamisega. Õhus oli sageli tunda püssirohulõhna. Briti luurajad tegutsesid aktiivselt Ühendriikides, õhutades tagant üksikute osariikide inglisemeelseid elemente ja separatistlikke tendentse. Erilist aktiivsust näitasid briti agendid üles Inglise-Ameerika sõja eel 1812—1815. Üks inglise spioon John Henry otsustas reeta oma peremehed ja avaldas 1809. a. ajalehes «Boston Patriot» oma kirjavahetuse Inglismaa riigitegelastega, kus paljastas nende spionaaži Ameerika Ühendriikide vastu.

Paruness Korffi valepass

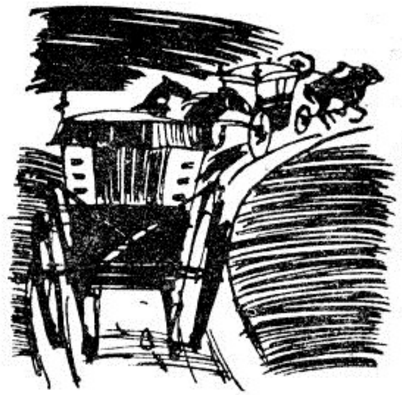

1789. a. puhkes Suur Prantsuse revolutsioon, mis avas maailma ajaloos uue lehekülje. See oli tähtis etapp ka salajase sõja ajaloos.

20. juuni ööl vastu 21-st 1791 seisid Karusselli väljakul kaks suurt vanamoodsat tõlda. Vähehaaval kogunesid ka reisijad ja tõllad asusid teele. Ühes neist istus passi järgi otsustades paruness Korff, tsaariarmee polkovniku lesk. Pärast mehe surma oli paruness asunud Pariisi. Nüüd sõitis ta koos lastega välismaale, sest tundis end revolutsioonisündmustest haaratud linnas ilmselt ebamugavalt. Parunessi saatsid mõned toatüdrukud ja teenrid. Miski ei võinud selle rikka välismaalase sõidu puhul kahtlust äratada. Vastujuhtuvad rahvuskaardiväe patrullid ei võinud ju teada, et üks paruness Korff täpselt niisamasuguse passiga oli jõudnud juba Saksamaale sõita.

Tegelikult leidis aset revolutsiooniperioodi üsnagi tähtis sündmus. Rojalistlikud vandeseltslased, kaasa arvatud Marie Antoinette'i favoriit krahv Fersen, valmistusid ammu kuningat ära varastama. Louis XVI oli revolutsioonilise Pariisi vang. Kui ta oleks välismaale põgenenud, oleks temast saanud kontrrevolutsionääridele külgetõmbepunkt ja ta oleks koos välisarmeede abiga hakanud liikuma Prantsusmaa alistumatu rahva vastu.

Passi dublikaadi sai paruness Korff ettekäändel, et originaal põles ära. Parunessi osa mängis kuninga laste kasvataja hertsoginna de Tourzel. Louis kujutas endast teenrit, aga Marie Antoinette ja kuninga õde paruness Korffi toatüdrukuid. Tõlda saatsid, samuti teenritena, kolm õukondlast ihukaitserügemendist. Tegelikud toatüdrukud sõitsid teises tõllas, mis oli juba varem teele asunud. Lõpuks, teist teed pidi sõitis ja jõudis Belgiasse kuninga vend Provence'i krahv. Kuninga põgenemine toimus kaks päeva ettenähtud ajast hiljem ja seepärast tuli mõned väeosad, mida rojalistlik kindral Bouillé oli tõlla julgestuseks teedele välja pannud, ära viia, et mitte kahtlust äratada. Teel purunes tõllal ratas, nii et kaotati veel terve tund kallist ööaega. Ent kõik oleks korda läinud, kui poleks olnud revolutsioonilise rahva valvsust, mida vandeseltslased õigesti hinnata ei osanud.

Ajal, mil ei tuntud fotograafiat, polnud kerge võõras riietuses inimest joonistuste põhjal ära tunda. Kuid Varennes'i lähedal asuva tillukese asula postmeister Jean Baptiste Drouet oli kindel ja läbinägelik revolutsionäär. Ta teadis, et juba korduvalt on katsutud Louis XVI-t revolutsioonilisest Pariisist minema viia. Drouet'd üllatas paruness Korffi teenri sarnasus kuninga portreega rahapaberitel: seesama paks keha ja kongnina tüüpilisel Bourbonide näol. Otsekohe kinnitasid teised faktid tekkinud kahtlust: hobused tellis parunessi tõllale hertsog Choiseul ise, aga linnale liginev ratsaväesalk monarhistidest õukondlaste juhtimise all oli ilmselt Louis' kaitseks saadetud.

Drouet ei kaotanud aega. Kähku kutsus ta kokku kohaliku rahvuskaardiväe, et kinni pidada väesalka, hüppas hobuse selga ja tormas Varennes'i, kuhu suundus kuninga tõld. Kõrvalteid pidi jõudis postmeister valeparunessi tõllast ette. Tema käsutuses olnud väheste minutite jooksul tõkestasid Drouet' ja üksikud vastujuhtunud elanikud ümberlükatud vankri abil silla, mida mööda tõld pidi sõitma. Siis äratas Drouet linnapea, kes kutsus Varennes'i rahvuskaardiväe relvade juurde. Löödi häirekella, linnast ja ümbritsevatest küladest jooksid kokku relvastatud inimesed. Kui kuninga tõld nähtavale ilmus, oli kõik kohtumiseks valmis. Kuningas ja tema saatjad areteeriti. Päralejõudnud kaardiväeeskadronid keeldusid kuuletumast rojalistidest ohvitseridele ja läksid üle rahva poolele. Rojalistide vandenõu kukkus läbi. Areteeritud saadeti tagasi Pariisi.

Varennes'i põgenemisloos jääb ebaselgeks, kuivõrd oli tsaari saadik parun Simolin pühendatud vandeseltslaste plaanidesse. Tema kirjavahetuses Peterburiga on fraase, millest võib aru saada, et saadik ei teadnud, milleks oli määratud tema käsul väljaantud paruness Korffi passi dublikaat. Kuid samal ajal pole eriti usutav, et tsaari diplomaat, kes oli nii luuraja kui ka politseinik ja jälgis revolutsioonilises Pariisis viibivate venelaste käitumist, sellest midagi poleks teadnud. Simolin lõi oma spionaaživõrgu, sest viis ellu tsaarinna Katariina II kontrrevolutsioonilisi plaane. Saatkonna sekretäri Meškovi kaudu värbas ta oma salaagendiks Prantsuse välisministeeriumi ühe ametniku. Sel teel hankis Simolin ja saatis Peterburi šifri, mida kasutasid oma kirjavahetuses Prantsusmaa välisminister krahv Montmorin ja saadik-asjaajaja Venemaal Genêt. Tulemusena loeti Peterburis vabalt Prantsuse diplomaatilist kirjavahetust. Isegi kui Simolin oli revolutsioonilisest pealinnast lahkunud, sai ta endist viisi üksikasjalisi luureettekandeid oma informeerijatelt Prantsusmaal.

Spioon Rahvapääste-komitees

Ähvardav, revolutsioonilisest võitlusest tulvil 1793. a. sügis. Pariis — vabariikliku jakobiinliku Prantsusmaa süda, mis tõrjus tagasi tervet reaktsiooniliste riikide koalitsiooni eesotsas Inglismaaga, pareeris lööke selga, mida andis sisemine kontrrevolutsioon. Jakobiinid vastasid vaenlase salasepitsustele revolutsioonilise terroriga, kogu rahvas tõusis kaitsma kodumaad interventide eest.

Revolutsiooni sõjastaabiks sai rahvaesinduse, Konvendi poolt määratud Rahvapäästekomitee. Selle komitee 12 liikme ees andsid aru ministrid ja kindralid, see juhtis sõdivat armeed, varustas pealinna leivaga, juhtis püssirohu tootmist, noore vabariigi diplomaatiat.

Salajasel istungil 2. septembril 1793 kuulas Rahvapäästekomitee välisministri Deforgues'i ettekannet. Komitee liikmed arutasid avameelselt Prantsuse saadikute käitumist. Paljud neist olid veel vana korra aegsed diplomaadid. Kas nad on ausad, kas võib vabariik usaldada nende võimeid ja truudust? Palju kibedaid sõnu öeldi mõne diplomaadi aadressil ja seal-hulgas ka Hennini kohta, kes oli Prantsusmaa saadik Konstantinoopolis. Teda kahtlustati isegi müüdavuses.

Mõne nädala pärast sai Hennin kirja oma ammuselt tuttavalt don Simon de Las Caseselt, Hispaania kuninga saadikult Veneetsias. Hispaania oli Prantsusmaaga juba sõjajalal, aga diplomaadid ei pidanud ikka veel vajalikuks vanu sidemeid katkestada. Las Cases hoiatas Hennini sõbralikult ja usaldavalt süüdistuste eest, mida karm Rahvapäästekomitee oli oma istungil tema vastu esitanud. Hennin saatis Pariisi ärritatud kirja, lükates tuliselt tagasi süüdistuse korruptsioonis. Saanud Hennini kirja, tuli Rahvapäästekomitee järeldusele, et tema koosseisus on välismaa spioon. Pole mõtet öeldagi, et see oli esmajärgulise tähtsusega avastus: komitee käsutuses olevate

salajaste andmete läbiimbumine võis teha kujuteldamatult kahju. Jutt oli tuhandete sõdurite elust, sõjaoperatsioonide tulemustest, kogu vabariigi julgeolekust.

Ja väga iseloomulik — märgime seda kohe alguses —, et ei Robespierre ega Saint-Just ega teisedki komitee liikmed ei kahtlustanud kedagi teenistujatest, istungitel viibinud sekretäridest. Kõik olid veendunud, et spioon peab olema üks komitee liikmeid. Selleks oli alust ja meie, kes me ei tea paljut, mida teadsid komitee liikmed 1793. a., kuid teame see-eest mitmeid fakte, mida nemad ei võinud teada, peame tunnistama nende kahtlustuste põhjendatust.

Komitee istungid toimusid hommikuti, enne Konvendi istungeid, vahel aga ka õhtuti, nii et vaidlused kestsid hilisööni. Peale komitee liikmete viibisid istungitel erinevad sekretärid otsuste üleskirjutamiseks ja edasiandmiseks, aru andma kutsutud ministrid ja mõned teised isikud. Nii et kahtlemata oli inimesi, kes osaliselt olid pühendatud komitee saladustesse. Kuid komiteel polnud alalist sekretäri, seega polnud ilmselt kellelgi peale Rahvapäästekomitee enese liikmete võimalust pidevalt teatada sellest, mis toimus istungitel. Komitee võis vaid aimata, et niisugune informatsiooni äravool toimub regulaarselt, aga nüüd, mil on avatud mitme eri maa riigiarhiivid, kus säilitatakse tolle ajastu dokumente, teame seda täiesti kindlalt. Meenutagem aga, kes kuulusid 1793. a. sügisel komitee koosseisu (osa valiti varem, osa aga hiljem). Komiteesse kuulus 12 inimest ja nimelt: 1) Robespierre, 2) Saint-Just, 3) Jean Bon Saint-André, 4) Hérault de Séchelles, 5) Prieur Marne'ist, 6) Barère, 7) Billaud-Varenne, 8) Collot d'Herbois, 9) Carnot, 10) Couthon, 11) Lindet, 12) Prieur Côte-d'Orist.

Komitee oli tohutust tööhulgast üle koormatud, iga päev vajutas ta läbi sadu erinevaid küsimusi, mille analüüsimiseks moodustati kuus sektsiooni (kaks inimest igaühes). Tulemusena hakkasid komitee liikmed juhtima igaüks kindlat haru (Robespierre juhtis asju, mis puudutasid ühiskondlikku arvamust, Saint-Just ja Couthon revolutsioonipolitseid jne.). Välisasjad kuulusid Barère'i ja Hérault de Séchelles'i, aga sõjaküsimused (kaasa arvatud relvade ja varustuse tootmine) — Carnot' ning Côte-d'Orist pärineva Prieuri kompetentsi. Igal komitee liikmel oli oma kantselei.

Kui komitee tutvus Hennini kirjaga, mis andis tunnistust informatsiooni äravoolust, koondusid kahtlused kohe endisele aristokraadile Hérault de Séchelles'ile. Tõenäoliselt oli põhjuseks rohkem see, et Dantoni poolehoidjal Hérault de Séchelles'il olid mingid kahtlased tutvused rahvusvaheliste pankurite ja spekulantide hulgas, ning kindlasti rahulolematus, mis leidis

toitu seoses Hérault' välispoliitilise kursiga. See lõhnas revolutsiooniliste fraaside taha peidetud avantürismi järele ja võis suurendada Prantsuse Vabariigi vastaste niigi pikka nimekirja.

1793. a. novembris-detsembris, kui tuli Hennini kiri, viibis Hérault komitee mingi ülesandega Reini ääres. Ta kutsuti tagasi ja süüdistati Konvendis avalikult. Kuigi Hérault oskas Konvendis end õigustada ja isegi nii, et Konvent ei võtnud tema errumineku palvet vastu, jäi Rahvapäästekomitee seisukoht muutumatuks. Komitee nõudis, et Hérault esitaks kas veenvamaid tõendeid või jääks kindlalt oma errumineku soovi juurde. Sellega asi mõneks ajaks lõppeski, aga juba paari kuu pärast areteeriti Hérault de Séchelles koos teiste Dantoni pooldajatega ning giljotineeriti 5. aprillil 1794 revolutsioonitribunali otsuse kohaselt. Tema kohtutoimikus on koopia Las Casese kirjast, milles teatati detaile 2. septembril 1793 toimunud komitee istungist. Koopia ülaserval oli märge, et need andmed teatas välismaale Hérault. Revolutsioonitegelased jäidki sel kombel oma arvamuse juurde. Kuid see oli viga. Jättes kõrvale küsimuse, kas Hérault oli üldse seotud välisluurega, võib ainult täie kindlusega väita, et teadete allikas komitee istungeist oli keegi teine, sest informatsiooni läbiimbumine jätkus ka pärast Hérault' hukkamist...

Terve sajand pärast revolutsiooni ei langenud vähimatki valgust sellele, mil moel sattusid materjalid Rahvapäästekomitee salajastest istungitest jakobiinliku Prantsusmaa vaenlaste kätte. Kuid 1894. a. ilmus Inglismaal teine köide teaduslikust väljaandest «Skvairi J. W. Fortescue' käsikirjad, mida hoitakse Drompore'is». (Tänu sugulussidemetele sai Drompore'i valdaja päranduseks Inglismaa mitmete suurte poliitikategelaste isiklikud arhiivid.) Köites olid ära toodud 28 informatsioonibülletääni, mida Inglise saadik Genuas Francis Drake läkitas Londonisse ajavahemikus 1793. a. septembrist kuni 1794. a. juulini. Need olid ühe rojalistide agendi ettekanded Rahvapäästekomitee tegevusest. Muu hulgas oli seal ka ettekanne 2. septembril 1793 toimunud istungist, mille materjalid Las Cases lisas Henninile saadetud kirjale. Üle-euroopalise kuulsusega ajaloolased — prantslane A. Aulard, inglane D. Clapham jt. — tunnistasid selle bülletääni üksmeelselt võltsinguks, mille abil rojalistid lollitasid välisdiplomaate, võib-olla aga õngitsesid neilt lihtsalt raha välja. Tõepoolest, bülletäänides on andmeid, mis ei klapi kokku sellega, mida teame mõne revolutsioonisündmuse kohta teistest, kindlasti usaldatavatest allikatest. Neis on juttu mingitest Robespierre'i ja Saint-Justi lahkhelidest, neile väljapaistvatele revolutsionääridele ja teistele komitee liikmetele omistatakse raskesti selgitatavaid ja seepärast väheusutavaid tegusid. Ja siiski teame järgmist: Rahvapäästekomitee ise oli

arvamusel, et välismaale saadetud informatsioon (teisiti öeldes, needsamad bülletäänid) vastas tegelikkusele vähemasti 2. septembril 1793 toimunud istungi osas.

Fortescue' käsikirjade avaldamisest möödus veel 20 aastat. 1914. a. uuris väljapaistev prantsuse ajaloolane Albert Mathiez Drake'i saadetud bülletääne ja tuli järeldusele, et neid ei saa nii lihtsalt ignoreerida, nagu tehti seni. Muidugi on paljut neis leiduvat raske uskuda, kuid mõningad teated, mis algul samuti ei äratanud usaldust, leidsid hoolikal kontrollimisel täielikult kinnitust (sealhulgas sellised detailid, mida tõenäoliselt võis teatada vaid inimene, kes võttis osa Rahvapäästekomitee istungeist). Isegi see, mis esimesel pilgul näis valena, osutus põhjalikumal kontrollimisel õigeks. Näiteks 2. juuni 1794. a. bülletäänis teatati Billaud-Varenne'i saatmisest Põhjaarmeesse. Billaud-Varenne jäi Pariisi, kuid, nagu selgus, otsus tema saatmisest Põhjaarmeed inspekteerima oli tõesti olemas, ent jäi täitmata.

Mathiez tegi ettepaneku: mitte uskuda bülletääne pimesi, vaid püüda mainitud fakte kontrollida. Selle tööga ongi ajaloolased viimastel aastatel ametis olnud ning on avaldanud rea huvitavaid uurimusi. Soovime neile edu, aga ise märgime seni ära kaks asjaolu: esiteks, avaldatud bülletäänid on vaid osa neist, mida hoitakse Inglismaal, ja teiseks, analoogilised informatsioonilised teated sisalduvad ka mitme teise riigi arhiivis. Täiesti ilmne, et rojalistide spioonid saatsid oma teateid eri aadressidel, osutades teeneid kõigile revolutsioonilise Prantsusmaa vaenlastele ja saades samal ajal ühe ning sama kauba eest mitmekordset tasu.

Kes siis oli Francis Drake'i informaator? Isikut, kes materjalid vahetult Inglise diplomaadist luuraja kätte toimetas, teame üsna hästi. See oli keegi krahv d'Antraigues, kes revolutsiooni algul pooldas konstitutsioonilist monarhiat, siis emigreeris aga välismaale ja hakkas Šveitsist juhtima rojalistide luurevõrku Pariisis. Uurides kuningas Louis XVIII (hukatud Louis XVI venna) arhiive — revolutsiooni ajal oli Louis XVIII emigratsioonis, aga 1814. a. pöördus välisvägede toetusel tagasi troonile —, tõestas Mathiez, et d'Antraigues muutis üsna oluliselt agentidelt saadud teateid. Seda tegi ta ilmse sihiga ärgitada välisriike tugevdama võitlust jakobiinide vastu.

Kellelt sai aga informatsiooni d'Antraigues ise? Tema pearesident Pariisis oli aastail 1792—1793 keegi *chevalier* des Pomelles, elukutselt sõjaväelane ning Konvendi liikme Tallieni hea sõber. (Tallienist sai 1794. a. üks 9. termidoori kontrrevolutsioonilise pöörde juhte.) Teine, sugugi mitte vähem tähtis agent oli Pierre Jacques Lemaître — kõrgel kohal olnud ametnik, kes pärast Pomelles'i emigreerimist Prantsusmaalt

1793. a. juhtis luurevõrku. Lemaître'il oli ohtrasti tuttavaid ja ta oskas osavasti informatsiooni hankida: vahel ta lihtsalt küsitles lobisejaid, teistel juhtudel ostis väikeste kinkidega ära kõikuvaid ametnikke või saadikuid. Lemaître'i abilised olid abee Brottier, ajalehe «Journal Général de France» väljaandja, kellel olid sidemed kontrrevolutsionääridega Vendée's, ja Nicolas Sourdat, endine provintsi kohtuametnik. Luurekeskus paiknes keldris, maja ise oli valitsusasutuse käsutuses. Organisatsioonil oli arvukalt konspiratiivkortereid, ta trükkis illegaalseid rojalistlikke lendlehti, paljud materjalid saadeti posti teel Šveitsi arvukatel varem kokkulepitud aadressidel. Et petta Rahvapäästekomitee tsensuuri, kirjutati spionaažiaruanded salatindiga. Kui Lemaître 1795. a. areteeriti ja hukati, jätkas luurevõrk tervikuna tegutsemist. Teadlased leidsid palju d'Antraigues'ile Pariisist saadetud kirju; kahjuks on enamik nähtamatu tindiga kirjutatud ja kirja saamisel «ilmutatud» read on aja jooksul niivõrd tuhmunud, et seni pole neid dešifreerida õnnestunud.

Kellelt aga said rojalistide luurevõrgu liikmed ise andmeid Rahvapäästekomitee istungitest? Siin satume kõige ähmasemasse ja tundmatusse valdkonda. Nagu juba öeldud, räägib palju selle poolt, et informatsiooniallikaks võis olla vaid keegi komitee liikmeist. Aga kes? Lääne uurijad väidavad, et reeturit peab otsima, arvestamata komitee liikmete ajaloolist reputatsiooni. Ülesande kergendamiseks tuleb Rahvapäästekomitee liikmete eespool toodud nimekirjast eraldada need, kes füüsiliselt ei suutnud täita rojalistide informaatori osa. Kellel siis oli alibi? Nagu teame, eelkõige peamisel kahtlusalusel Hérault de Séchelles'il. Peale selle langevad kohe välja Jean Bon Saint-André ja Prieur Marne'ist, sest nad olid kaua Pariisist eemal ega võtnud istungitest osa. 2. septembri 1793. a. istungi ajal, mille aruande d'Antraigues saatis oma välismaa klientidele, polnud Billaud-Varenne ega Collot d'Herbois veel komitee liikmed. Just 1793. a. sügisel oli Couthon pikka aega Lyonis. Saint-Justi Pariisis viibimine vaheldus sõitudega võitlevatesse armeedesse. Lindet viibis riigi lääneosas ja kutsuti Pariisi tagasi alles 1793. a. oktoobri lõpul. Robespierre? Peale selle, et rumal ning teotav on kahtlustada «Äraostmatut», revolutsioonivalitsuse faktilist juhti, ei võtnud Robespierre'gi sageli osa istungeist, mille aruanded sattusid d'Antraigues'i kätte.

Niisiis jääb üle 3 inimest. Nende hulgas on Barère, inimene, kelle reputatsioon pole eriti puhas ja kes oma hilisema karjääriga näitas, et ta on paljukski võimeline. Kuid aruannetes on ohtrasti spetsiifilisi sõjalisi teateid (mis muuseas kontrollimisel õigeks osutusid). Nähtavasti ei saanud Barère neid detaile teada. Jäävad kaks: Prieur Côte-d'Orist ja Carnot — mõlemad

olid kursis sõjandusega. Kumb neist kahest? Formaalse analüüsiga ei saa kumbagi välistada. Ja siin tuleb meile appi d'Antraigues. Tuleb välja, et ta ei hoia oma informaatori nime sugugi saladuses. Kirjades Las Casesele 20. ja 27. augustist 1794 mainib ta otse selle mehe nime — Carnot. Lazare Carnot! Inimene, keda kaasaegsed, aga hiljem kodanlikud ajaloolased nimetasid «Võidu organisaatoriks». Tõsi, kodanlikud ajaloolased pooldasid teda just sellepärast, et Carnot oli jakobiinide seas «valge vares». Ta püüdis «hariliku», regulaararmee loomise poole mitte niivõrd sellepärast, et tahtis lõpu teha anarhiale ja partisaanlusele, kui just seepärast, et tahtis rahva revolutsioonilise sõja ähvardavat stiihiat valjastada, allutada see kodanlaste juhtimisele. Isegi meie päevil kutsub Carnot' suhtes avaldatud kahtlus esile tormilise pahameele Prantsusmaa mõjukate teadlaste hulgas.

Ja üldse, milline on d'Antraigues'i sõnade hind? Kas on mingeid tõendeid peale tolle üsna räpase avantüristi sõnade? Sellele võib vastata: vaevalt küll oli d'Antraigues'il põhjust valetada kirjades Las Casesele, rääkimata juba sellest, et me jõudsime Carnot'ni ka niimoodi, et heitsime kõrvale peaaegu kõik teised komitee liikmed. Andmeid Carnot' sidemetest rojalistide spioonidega Pariisis ei ole. See-eest on olemas kaudne tõend Carnot' ja d'Antraigues'i sidemete kohta. Kui Napoleon Bonaparte'i sõdurid areteerisid d'Antraigues'i 1797. a. Itaalias (sellest tuleb juttu hiljem), siis kirjutas ta Carnot'le, kes endist viisi oli valitsuses kõrgel kohal, ja palus passe oma perekonnaliikmete jaoks.

Rojalistid võisid Carnot' enda poole meelitada mitte niivõrd rahaga kui julgeoleku tõotamisega Bourbonide monarhia restaureerimise korral. Aga Rahvapäästekomitee liige Lazare Carnot ei uskunud sügavas südamesopis ilmselt mitte eriti revolutsioonivalitsuse püsimisse.Kord süüdistati teda isegi otseselt komitee saladuste reetmises. Ta võttis osa 9. termidoori pöördest. Hiljem olid Carnot'l ilmselt rojalistlikud sidemed, mingid kontaktid interventide armeega. Ka d'Antraigues'i bülletäänide sisuline analüüs osutaks nagu Carnot'le. Nagu juba öeldud, teatatakse bülletäänides palju sõjasaladusi. Bülletään 13. märtsist 1794 esitab revolutsiooniarmee kampaaniate plaani Põhja-Prantsusmaal ja Belgias. Käsud, millega prantsuse vägedele tehti korraldused hakata neid plaane ellu viima, oli Carnot alla kirjutanud osaliselt vahetult e n n e, osaliselt kohe p ä r a s t 23. märtsi. Paljud bülletäänides sisalduvad andmed olid kahtlemata valed ega võinud pärineda Carnot'lt. Kuid Carnot (kui see oli tema) polnud ju sugugi ainuke d'Antraigues'i informatsioonallikas. Ja Carnot võis ka ise, et end mitte reeta, anda õigete andmete kõrval vääraid.

Ja ikkagi ... Ja ikkagi pole see veel kaugeltki tõend. Võib ju kujutleda, et spioonide informaator oli mõni Rahvapäästekomitee teenistuja, eriti aga sellesama Carnot' rojalistlikult meelestatud sekretär. See informaator ei pidanud sugugi isiklikult kõigist komitee istungeist osa võtma, et olla üldjoontes kursis revolutsioonivalitsuse kõrgeima organi otsustega tervikuna. Selleks piisas vestlustest kolleegidega, sekretäride poolt koostatud istungite protokollide läbivaatamisest, uutest korraldustest, millele komitee liikmed olid alla kirjutanud. Ühes bülletääniga Londonisse saadetud kirjas vihjab Drake ebamääraselt komitee sekretärile kui informatsiooniallikale. Ent võimalik, et seda tehti konspiratsiooni huvides. Peale selle võis Drake vaevalt enne isiklikku kohtumist d'Antraigues'iga, mis toimus hiljem, teada Pariisis oleva spiooni nime.

Tõenäoliselt leitakse lahendus. Kuid seni hoiavad arhiivid veel oma saladust ...

Aga Danton!

Juba revolutsiooniaastail kahtlustati Dantoni sidemetes Inglise luurega. Teadlaste mõningate oletuste järgi otsustasid just dantonistide protsessi viimasel minutil revolutsioonitribunali vannutatud meestele esitatud tõendid Dantoni sidemete kohta lõplikult kõigi saatuse.

Danton, ükskõik mida tema moraalist ka mõelda, oli suur kodanlik revolutsionäär. Revolutsiooni esimestel arenguetappidel oli tal suuri teeneid. Kuid jakobiinide diktatuuri ajal püüdles ta kogu oma uusrikka eluviisiga, himuga materiaalsete hüvede ning rikkuse järele, kõigi oma ühiskondlike sidemete ning sümpaatiatega kodanlike ringkondade poole, kes polnud rahul revolutsioonilise terroriga, olid hirmutatud ähvardavast omandikaotusest, mis neile viirastus jakobiinide unistustes võrdsusest, ja nii esineski Danton nende ringkondade ruuporina. Võitlus jakobiinide diktatuuri vastu lõppes 1794. a. kevadel Dantoni ning tema sõprade hukkamisega. Hiljem, XIX sajandi lõpul, sai Dantonist prantsuse liberaalsete vabariiklaste tunnustatud kangelane. Tema poole hoidvad ajaloolased nagu A. Aulard vastandasid Dantoni diktaator Robespierre'ile.

Kinda tõstis üles demokraatlik ajaloolane A. Mathiez. Robespierre'i kaitstes ei säästnud ta Dantoni. Palju aastaid kestnud visade arhiiviotsingute, notariaalaktide, ostulepingute ja teiste dokumentide võrdlemise tulemusena esitas Mathiez Dantonile raskeid süüdistusi müüdavuses, koostöös õukonna ning välisluurega.

Kuidas Mathiez oma väiteid tõestab? Ta loeb täpselt kokku Dantoni kõikvõimalikud seaduslikud tuluallikad (advokaadipraksis, deputaadipalk) ja tuleb järeldusele, et need ei saanud kuidagi olla isegi aluseks sellele üsna suurele varandusele, mida endine provintsiadvokaat lühikese ajaga kokku kuhjata jõudis.

1787. a. oli Dantonil kõigest 12 000, aga 1794. a. juba rohkem kui 200 000 liiri eest mitmesugust kinnisvara. Ent kas tuleb tingimata arvata, et see oli raha, mida Danton sai rojalistidelt või Inglise luurelt? Nagu paljud teised kodanlastest saadikud spekuleeris Dantongi arvatavasti rahvusliku omandiga (nii nimetati emigreerinud aadlikelt konfiskeeritud maid, mis lasti revolutsiooni ajal müügile). Peale selle olid ministritoolil oleva Dantoni käes väga suured salajased summad, mida tal oli võimalus peaaegu kontrollimatult kulutada. Ta võis kasutada ka üht-teist saagist, mille Prantsuse armee oli toonud Belgiast (sellegi kohta on dokumentides kaalukaid vihjeid). Kõik see ei kaunista muidugi Dantoni, ent ka süüdistus ostetavuses ja spionaažis pole tõestatud.

Samal ajal on teisigi tõendeid. Juba revolutsiooni algul, 1789. a. novembris kandis Prantsuse saadik Londonis välisministrile ette: «... Pariisis on kaks inglast, üks neist nimega Danton, aga teine nimega Paré (Dantoni sekretär — *J. T.*), keda mõned isikud kahtlustavad selles, et nad on Inglise valitsuse eriagendid.» Raske on kahtlustada Prantsuse diplomaate eelarvamustes Dantoni suhtes. Dantoni nimi oli sellal veel täiesti tundmatu ja saadik pidas teda isegi inglaseks.

Pärast Dantoni areteerimist avastati tema paberite hulgast Inglise välisministeeriumi kiri pankur Perrégaux'le korraldusega maksta välja üsna suured summad isikutele, keda märgiti initsiaalidega. See raha pidi olema tasu Inglismaale osutatud teenete eest, eriti aga provokatsiooniliste kõnedega esinemise eest jakobiinide klubis. Pole selge, kuidas sai see kiri sattuda Dantoni kätte, kui just pankur Perrégaux seda talle ise ei andnud.

Ükskõik kuidas suhtuda otsestesse tõenditesse, aga süüdistus spionaažis saab ka kaudse kinnituse: Danton sai raha Prantsuse õukonnalt. 1851. a. avaldati Mirabeau' kirjavahetus krahv Lamarckiga. Neis 1791. aastast pärinevates usalduslikes, isiklikes kirjades märgib Mirabeau, kes ise õukonnast palka sai, nagu iseenesestmõistetavat fakti, et Danton sai raha selle eest, et ta aitas kuningal kontrrevolutsioonilist pööret ette valmistada. Üks neist, kes koos Dantoniga mahhinatsioonidest osa võttis, oli keegi Talon, seikleja, kuninga salapolitsei ülem ja rojalistliku propaganda organisaator. Talon sõitis välismaale, kogus Inglismaal spekuleerimise teel suure varanduse ja riskeeris kümme aastat pärast Dantoni hukkamist, 1803. a. Prantsusmaale tagasi pöörduda, kuid konsul Bonaparte'i politsei areteeris ta otsekohe. Oma tunnistustes rääkis Talon koostööst Dantoniga, sellest, et viimane hankis talle kohtuministriks olles välispassi, kui tal osutus ohtlikuks Prantsusmaale jääda. Talon väitis, et ta pidanud inglise agentidega läbirääkimisi

kuninga päästmise üle. Selles asjas tuli talle jällegi appi Danton, kes tahtis jõuda sihile pagendamisdekreedi abil. Taloni sõnade järgi nõudnud Danton aga nii suurt summat, et Inglise peaminister William Pitt polnud kuidagi nõus seda maksma, isegi mitte kuninga päästmise nimel. Ei tule mõelda, et oma tunnistustega tahtis Talon Dantoni mälestust mustata. Pigem vastupidi, Taloni kui rojalisti seisukohalt olid need Dantoni teod täiesti kiiduväärsed, ehkki mitte omakasupüüdmatud. Nii et Talonil polnud põhjust valetada.

Tuleb lisada, et veel üks rojalistidest, Théodore Lameth esitab alles XX sajandil päevavalgust näinud memuaarides tälesti sõltumatult Talonist selle loo Dantoni läbirääkimistest välisriikidega, sealhulgas ka Inglismaaga, kuninga päästmiseks kahe miljoni eest ja Pitti keeldumisest küsitud summa maksmisest.

Pole vajadust jätkata ja tuua Mathiez' kombel tunnistusi Taloni ja Lamethi juttude kinnituseks. Prantsuse ajaloolane püüdis selle versiooni kohaselt «revideerida» tervet Dantoni tegevust revolutsiooniaastail. Enamik spetsialiste peab Mathiez' teooriat tervikuna tõestamatuks. Need ajaloolased lükkavad täie õigusega otsustavalt kõrvale tema katse kujutada Dantoni ainult altkäemaksuvõtja ja spioonina, ignoreerides seda objektiivselt suurt revolutsioonilist osa, mida ta mängis paljudes tähtsates sündmustes noil äikeselistel aastatel.

Pitti kuld

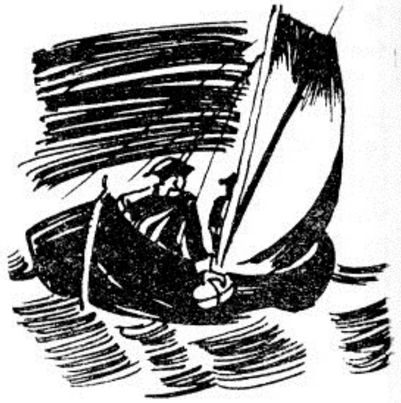

Revolutsiooniaastate vältel säilis Prantsusmaal pidevalt pinevus, kartus, et spioonid teatavad riigisaladused vaenlasele, et patrioodimaski taha pugenud vaenlase agendid annavad jakobiinide vabariigile hoobi seljatagant. Reaktsioonilised ajaloolased armastavad rääkida «spionomaaniast» Suure Prantsuse revolutsiooni aastatel. Alust selleks pole. Tõsi, poliitilise võitluse käigus süüdistati võidetud parteide juhte sidemetes vaenlasega, ja tihtipeale oli see valesüüdistus (näiteks nn. pööraste, pahempoolsete jakobiinide ja teiste poliitiliste voolude puhul).

«Pitti kuld» — need olid lennukad sõnad, mis ei lahkunud oraatorite huulilt ega ajakirjanduse veergudelt. Aga tuleb näha ka teist külge: revolutsioonilisel Prantsusmaal tegutses tõepoolest aadlike-emigrantide agentuur, mis sai raha välisriikidelt; tegutsesid ka nende riikide, eelkõige Inglismaa luureorganisatsioonid. Meil oli juba juttu d'Antraigues'ist, kes bülletäänide müügiga kindlustas faktiliselt oma agentuuri finantseerimise välisriikide valitsuste poolt. Raha ei tulnud ainult Francis Drake'i kaudu, vaid ka Inglismaa Šveitsi-saadiku Wickhami vahendusel. Just Wickham andis Inglismaa subsiidiume edasi Condé emigrantide armeele, kontrrevolutsioonilise ülestõusu juhtidele Lyonis, rojalistliku propaganda organiseerijatele Direktooriumi valitsemise aastatel.

Veel tihedam oli Vendée kontrrevolutsionääride side Londoniga, mis teostus Jersey saare kaudu, kus viibisid tuhanded emigrandid. Organiseeriti regulaarne luure ja uudiste kohaletoimetamise süsteem — «Correspondance». Selle eesotsas oli N. F. Prigent. «Correspondance'i» agendid tegutsesid mitme aasta vältel Põhja-Prantsusmaal. Lipsates mööda jakobiinimeelsetest küladest ning vabariiklaste patruulidest, peatusid need agendid arvukates salakorterites, mida nimetati «Correspondance'i kodudeks». Loodi regulaarsed «Correspondance'i teed» rannikult Pariisi ja teiste Prantsusmaa keskusteni. Üksikud salakorterid avastasid võimud, teised jätsid Prigent'i inimesed ise maha, et vältida kahtlusi. Eriti laialdane oli «Correspondance'i» võrk Vendées ja Bretagne'is. «Correspondance» võttis osa Vendée mässu organiseerimisest ning samuti 1795. a. tehtud katsest maandada emigrantide armee, mille varsti pärast seda purustasid vabariigi väed. Pitti agendid tegid propagandat isegi selle kasuks, et Vendée, Bretagne ja teised Prantsusmaa põhjapiirkonnad liituksid Inglismaaga!

Üks «Correspondance'i» tüüpilisi juhte oli inglise avantürist, kapten, aga hiljem Briti laevastiku admiral Philippe Dauvergne. Juba enne revolutsiooni, Inglise-Prantsuse sõja ajal, sattus ta prantslaste kätte vangi ja Bouilloni hertsog... lapsendas ta. Hertsog suri 1792. a. ja Inglise kapten, kes unistas kasuisa valdustest, vihkas revolutsiooni kogu südamest. Hiljem, Napoleoni valitsemise ajal, lühikesel perioodil, mil katkes sõda Inglismaa ja Prantsusmaa vahel, sõitis Dauvergne Pariisi ajama pärandusasju. Võimud tõttasid tüütut palujat türmi pistma: ta oleks pidanud teadma, et maa-alad, millele ta pretendeeris, olid sattunud esimese konsuli Bonaparte'i kätte.

«Correspondance'i» aktiivsuse kõige ohtlikum vorm vabariigi suhtes oli valerahade paiskamine Prantsusmaale. Neid rahasid hakati juba 1791. a. trükkima spetsiaalsetes vabrikutes Londonis. Valerahategijatena paistsid muuseas silma emigreerinud vaimulikud. Valerahakotid saadeti Prantsusmaale, et varustada rahaga rojaliste ja kutsuda riigis esile rahanduskriisi.

Ei tule mõelda, nagu oleks «Correspondance» toetanud ainult ettevõtmisi, millel polnud edu, ise aga oleks olnud ebaõnnestumisteta. Otse vastupidi. Vabariiklaste luure saatis emigrantide sildi all Jersey saarele oma inimesi, kelle teated näitasid kätte punktid, kus rojalistid kavatsesid maabuda, ja ajasid segi paljud nende plaanid. Nii pääses näiteks 130-st Prantsusmaale paisatud emigrandist eesotsas Prigent'iga ainult tema üksi, teised võeti vangi. Direktooriumi ja Konsulaadi ajal organiseeris politseiminister, tuntud poliitiline kameeleon Joseph Fouché vastuluure, ja «Correspondance'i» agendid hakkasid õige tihti sisse kukkuma. Ent organisatsioon jätkas tegutsemist veel pärast sedagi, kui olid maha surutud rojalistlikud ülestõusud Prantsusmaa põhjaosas, ning isegi esimestel Napoleoni impeeriumi aastatel: nüüd kogus luurevõrk peaasjalikult andmeid Prantsuse armee kavatsetavast sissetungist Inglismaale.

Pärast seda, kui Napoleon 1806. a. kuulutas välja kontinentaalblokaadi, põimus inglise luurajate tegevus tihedalt läbi salakaubavedajate operatsioonidega. Viimased vedasid keelatud kaupu Prantsusmaale ja teistesse mandririikidesse. Salakirjutekandeid peideti rannakivide alla, aeruõõnsustesse ja paadi-

põhjadesse. Paadid oli vaja osadeks lõhkuda, et peidetud läkitust leida. Tekkis uusi šifreerimisviise. Ettekandeid saadeti nootidena, teaduslike töödena, tehniliste kirjelduste ja isegi toiduretseptidena. Kümned ja sajad agendid kukkusid sisse, kuid teised töötasid edasi. Nende töö eest tasus heldelt Briti luureteenistus.

Ettekujutuse sellest, millise jõena voolas Inglise kuld, annab juhtum abee Ratheliga. Konsulaadi ajal (1799—1804) sai lugupeetud abee koos oma abilise, Boulogne-sur-Meris tegutseva prostituudi Julienne Speriga peale oma küllaltki kõrge palga inglastelt veel umbes 300 000 franki agentidele tasumiseks. Mitte just väikese osa sellest suurest summast jättis nupukas isa Rathel endale ja Briti luure pidi tublisti vaeva nägema, et talt kas või natukegi asjaajamise käigus omastatud riigi raha tagasi saada.

Ratheli asemele tulnud abee Leclerc oli kogenud ja osav vandeseltslane. Advokaadina esinev Leclerc ei lahkunud Pariisist isegi jakobiinide diktatuuri ajal, vaid pidas sidet rojalistliku põrandaalusega. Mitmesuguste nimede all sõitis abee tõllas läbi kogu Prantsuse põhjaranniku ja hankis andmeid sõjavägede kohta, keda Napoleon sinna oli kogunud Inglismaale saatmiseks. Neid andmeid täiendas Leclerc teadetega valitud agentidelt. Üks agent oli sõjaministeeriumis kõrgel ametikohal, teine töötas mereväe administratiivosakonnas. Alati leidus ka kalur, kes 500 frangi eest oli nõus «ärimees La Rose'i» kirja salaja Inglismaale toimetama (Leclerc nimetas end sageli La Rose'iks). Kalurid olid veendunud, et veavad erakirju (Leclerc luges neile kirjade sisu isegi eelnevalt ette, jättes muidugi mainimata spioonieettekanded, mis olid salatindiga ridade vahele kirjutatud). 1804. a. oli Leclerci agentide hulgas 18-aastane kergemeelne mademoiselle Roussel de Préville Boulogne'ist hüüdnimega «Nümf». «Nümfist» sai osav ja edukas kuller. Politseiminister Fouché usaldas Leclerci ja tema agentide väljanuhkimise kõige kogenumatele agentidele. Tuginedes luureorganisatsiooni ühe areteeritud liikme tunnistusele, said sandarmid Leclerci ja «Nümfi» Abbeville'is peaaegu kätte, kuid viimastel õnnestus põgeneda ja pärast pikka ekslemist Inglismaale jõuda.

Mitmed inglise luurajad kukkusid juhuslikult sisse. Nii ootas Armand de Chateaubriand (kuulsa kirjaniku onupoeg), «Correspondance'i» volinik, kuu aega rannikul paati, mis pidi ta Jerseyle viima. 1808. a. jaanuari alguses tuli tõesti väike hiljaks jäänud kaluripaat määratud sadamasse ja Chateaubriand võeti pardale. Kuid pärast lühikest sõitu kandis tuul paadi tagasi Prantsusmaa rannikule. «Correspondance'i» agent sidus kiirustades ettekanded ja kaardid veekindlasse riidesse ning

viskas paki merre. Piirivalveohvitser, kelle juurde agendid toodi, uskus nende juttu, et nad on Jersey kalurid. Neid ähvardas üksnes interneerimine. Kuid paar päeva hiljem uhtus meri 30 miili sellest kohast, kuhu maabus paat, kaldale paki ettekannete ja kaartidega. La Manche'i departemangu prefektil olid käes «Correspondance'i» 108 aktiivse agendi nimed. Saanud ettekande valekalurite areteerimisest ja dokumentide paki, taipas ta kohe, milles on asi. Peagi hukati spionaažis süüdistatud Armand de Chateaubriand Pariisis.

Kõige kauem pidas vastu Prigent — ta käis luure otstarbel 184 korda Jerseyst Prantsusmaal, kuid lõpuks, 1808. a. suvel, reetis ta üks impeeriumi poole üle läinud rojalistide agent. Pärast vanglas veedetud ööd palus Prigent kokkusaamist Rennes'i prefektiga ja teatas kuuetunnises vestluses üksikasjaliselt, mida ta teadis «Correspondance'ist»: agentide nimed ja välimuse, salakorterid ning maabumiskohad, paroolid jne. «Correspondance'i» jaoks tähendas see surmahoopi. Prigent'i näpunäidete järgi areteeriti ja mõisteti Rennes'is kohut 30 inimese üle. Muide, ei Prigent ega teda reetnud agent päästnud omaenese nahka — nad kuulusid nende üheksa hulka, keda kohtuotsusega surma mõisteti.

Inglise salaluure edu oli seotud rea talle soodsate faktoritega. Üksikud jakobiinide diktatuuri vastu häälestatud kõrgetel ametikohtadel olevad eraisikud ja sõjaväelased pakkusid vaenlasele ise oma teeneid. Pärast 9. termidoori pööret aktiviseerusid varjatud rojalistid, kellest mõned olid tähtsatel juhtivatel ametikohtadel. Eredaks näiteks on kindral Dumouriez' üleminek vaenlase poolele ja mitme teise kindrali reetmine. Mõned taolised isikud said välisluure palgalisteks agentideks, tihtipeale läbi rojalistlike keskuste välismaal, nagu seda oli d'Antraigues'i organisatsioon Šveitsis.

Näib, et Inglise luure ise ei püüdnud organiseerida atentaate revolutsiooni peategelastele. Täiesti põhjendatult oletati Londonis, et ühe või teise revolutsionääri tapmine ei muuda sündmuste üldist käiku. Peale selle oli rahulikum tegutseda rojalistide ja üldse kõigi revolutsioonivalitsuse vaenlaste käe läbi. Marat' elu lõpetanud Charlotte Corday pistoda suunasid girondiinid, kes olid paljude niitidega seotud vabariigi kurjema vaenlase — Inglismaaga.

Inglismaa äge sõda prantsuse revolutsiooni vastu seostus revolutsioonist osavõtjate teadvuses Inglise kabineti juhi William Pitt noorema nimega. Seepärast pole midagi imestada, et revolutsioonilistes ringkondades räägiti vajadusest vabaduse nimel kõrvaldada prantsuse rahvaga sõjaks valmistuvate türannide peamine innustaja — Briti peaminister Pitt.

D'Antraigues'i bülletäänis on märkus, et seda küsimust

arutati Rahvapäästekomitee istungil septembris 1793. Ega d'Antraigues siin midagi juurde ei mõelnud, et anda oma informatsioonile Drake'i ja tema Londoni ülemuste silmis suuremat kaalu ning hinda? Paistab, et ei. Pärast isiklikku kohtumist d'Antraigues'iga teatas Drake Londonisse kellegi Baldwini nime, kes pidi Pittile atentaadi tegema (analoogiline informatsioon jõudis Londonisse ka teistelt Briti diplomaatidelt, see lähtus samuti d'Antraigues'ilt). Kuid ootamatult saadi teateid hoopis teisest allikast.

13. oktoobril 1793 saabus Inglismaale keegi Richard Ferris mingi ülesandega Prantsuse valitsuselt. Kuid nende ülesannete täitmise asemel ilmus Ferris välisministri Grenville'i juurde ja reetis oma ülemused. Ferris oli enne revolutsiooni Prantsusmaale sõitnud katoliku vaimulik. 1791. a. ei andnud ta kodanikuvannet, nagu revolutsiooniseadus vaimulikelt nõudis, vaid põgenes Prantsusmaalt ja teenis emigrantide armees. 1792. a. lõpus pöördus Ferris Prantsusmaale tagasi ja, esitledes end Inglise alamana (sõda Inglismaaga polnud veel alanud), sai Inglise passi. Prantsusmaa arhiivid annavad tunnistust veelgi tihedamatest sidemetest Pariisi revolutsioonivõimude ja Ferrise vahel (muuseas kavatsusest kasutada teda kontaktiks iiri vabariiklastega). Need sidemed polnud muide kaugeltki pilvitud — 1793. a. augustis areteerisid prantslased Ferrise. 1793. a. lubasid prantsuse võimud iirlasel Inglismaale sõita vastutasuks tõotuse eest seal luuraja funktsioone täita.

Algul jäi Grenville Ferrist uskuma ja otsustas tema abil Prantsuse valitsust lolliks teha — saata sinna valeinformatsiooni. Kuid peagi lakkas Ferris usaldust sisendamast: ta kohtus — inglise võimude seisukohalt — ühe kahtlase emigrandiga Austria Madalmaadest ja varjas Inglismaal kirjutatud «pihtimuses» kindlasti paljutki oma minevikust. Seepärast jõudsid Pitt ja Grenville lõpuks järeldusele, et Ferrisele ei saa anda mingeid ülesandeid, sest pole selge, mida ta kavatseb. Teda peeti isegi Pitti-vastase vandenõu võimalikuks osaliseks ja seati tema järele sisse politseivalve.

Kuid vandenõu peategelane Baldwin ei sõitnudki d'Antraigues'i kinnitust mööda Londonisse. Drake teatas — jällegi d'Antraigues'i suu läbi —, et Baldwin tunnistati nii tähtsa asja elluviimisel kõlbmatuks, areteeriti ja ta istus mõne kuu vanglas. Tema asemel sõitis keegi endine aristokraat ameeriklase Elias Tommini nime all, kuid temagi ei jõudnud Inglismaale. 1794. a. veebruaris andis Drake edasi, et Austria Madalmaade kaudu suunduvad Inglismaale šveitslane Collas ja genualane Godoni. Londonist hoiatuse saanud austria võimud pidasid kinni kaks inimest, kes pidid olema nagu needsamad Collas ja Godoni, ning pärisid Inglise valitsuselt viisakalt järele, mis nad peavad areteeritutega tegema. Grenville vastas otsekohe: «Hoidma neid sõja lõpuni vanglas.» Näib, et vangide vandenõust osavõtu kohta polnud mingeid tõendeid ja nad olid Štšedrini väljendust mööda pandud türmi «kuni süütõendite hankimiseni».

Seega ei võimalda olemasolevad faktid kindlaks teha, kas kõigil või mõnel neist isikutest oli seos Pittile ettevalmistatava atentaadiga, veel enam, kas polnud vandenõu ise hoopis rojalistide spionaaži juhi d'Antraigues'i rikkaliku fantaasia vili. See-eest mõtles Inglise luure isegi niisugusest võitlusvahendist, mida hiljem hakati bakterioloogiliseks relvaks nimetama. Juba XVIII sajandi II poolel, sõja ajal Põhja-Ameerikaga, kavatses lord Amherst, sihiga nõrgestada «mässulisi» indiaanlaste sugutharusid, levitada nende seas rõugeepideemiat. Nakkust kavatseti esile kutsuda nakatatud tekkide abil, mis taheti visata usaldavatele «metslastele». 1804. a. hoiatas Napoleoni sõjaminister Berthier oma alluvaid, et kuulduste järgi kavatsevat inglased visata Prantsusmaa rannikule laiali 6000—7000 katkust nakatatud villakotti.

Krahv d'Antraigues'i portfell

1796. a. suvel, kui noore kindrali Bonaparte'i armee Põhja-Itaalias saavutas võidu võidu järel austerlaste ülekaalukate jõudude vastu, oli d'Antraigues'il agente juba noore komandöri staabiohvitseride seas. Inglise välisministeeriumis säilitatavate paberite hulgas on Drake'i kirju, kus leidub vihjeid, et d'Antraigues'il olid sidemed isegi Bonaparte'i endaga. Selle küsimuse juurde tuleme veel tagasi, seni aga vaatame, mis agendid need Drake'il ja d'Antraigues'il kindral Bonaparte'i armee staabis olid. Juba kirjas 23. juunist 1796, mille Drake Veneetsiast Londonisse saatis, oli mainitud, et tema inimene peab kontakti prantsuse vägede «peakomissariga». Taolist ametikohta Prantsuse armees tollal polnud. Oli aga olemas sõjaväelise administratsiooni ülem, keda nimetati «peakomissar-korraldajaks». Sellel ametikohal vahetus 1796. a. juunis kolm inimest. Esimene neist, Dennie, vallandati kehva tervise pärast ja «energia vähesuse tõttu». Dennie' järglase Lambert'i kohta märkis 1796. a. novembris Itaalias sõdinud armeed inspekteerinud kindral Clarke, et ta on «andekas, kuid ebaaus». Lambert'i vahetas välja Villemanzi, kes sellesama Clarke'i arvamuse järgi suhtus «vabariigisse jahedalt». Seega on kõik kolm neist kahtlased, kes teistest rohkem, seda on faktide puudumise tõttu raske öelda.

Kuid oli veel üks Drake'i ja d'Antraigues'i agent — kindral Boulard. Temalt on säilinud palju kirju, mis sisaldavad luureandmeid. Bonaparte'i armee kindralite nimed on kõik hästi teada ja nende hulgas pole ühtki nimega Boulard. Järelikult agent kas polnud kindrali aukraadis või on Boulard väljamõeldud nimi, mis konspiratsiooni eesmärgil asendas tõelist. Boulard'i kirjad pärinevad kõik ühest kuust — 1796. a. juulist, ja pärast seda kaovad teated temast kuni 1798. aastani. 1798. a. märtsis teatas üks d'Antraigues'i agente Pariisist, et kindral Boulard saabub peagi pealinna ja temast saab Havre'isse suunatava diviisi komandör. Veel mõni kuu hiljem teatas seesama agent, et Boulard kavatseb osa võtta Bonaparte'i poolt ettevalmistatavast ekspeditsioonist (see oli Egiptuse-ekspeditsioon) ja sõitis sel eesmärgil minema laeval «Orient». Ettekandes teatatakse Boulard'i kaaslase nimi — kindral Casabianca, kes säilinud dokumentide põhjal on hästi tuntud.

D'Antraigues'i paberites on tähtis võti Boulard'i tõelise nime määramiseks — on öeldud, et ta sündis Ardèche'is ja oli enne sõjaväeteenistusse astumist advokaat. Itaalias tegutseva Prantsuse armee kindralite hulgas oli Ardèche'ist pärit ainult Baillarde de Beaurevoir. Kuid tema polnud kunagi advokaat olnud ja peale selle jäi ta Itaaliasse kuni 1799. aastani ega saanud järelikult Bonaparte'iga Egiptusesse sõita. Kindral Servier sündis Ardèche'i ligidal ja ta polnud (Clarke'i iseloomustuse järgi) vabariigi suhtes eriti heatahtlik. Kuid tema ei teeninud armees pärast 1797. a. märtsi. Enne armeesse astumist oli advokaat kindral Cervoni. Tema oli sündinud Korsikal. Täiesti võimalik, et enne revolutsiooni võis Cervoni olla Ardèche'is advokaat, kus d'Antraigues teda sel juhul tõenäoliselt tundma õppiski. Kuid selle kohta pole mingeid dokumente. Cervoni sõjaline karjäär langeb üldjoontes ühte «Boulard'i» karjääriga. 1798. a. viidi Cervoni armeesse, mis oli koondatud Prantsusmaa põhjaossa võitluseks Inglismaa vastu. 15. veebruaril 1798 määrati Cervoni kindraliks. Kõigest sellest on aga vähe, et muuta aimus kindlaks teadmiseks, hüpotees täpselt fikseeritud faktiks.

Seoses rojalistide ja välismaa agentide tegutsemisega kindral Bonaparte'i armee staabis tuleb vaadelda nende šefi — krahv d'Antraigues'i areteerimise asjaolusid. Need olid järgmised. D'Antraigues viibis perega Veneetsias, kui prantsuse väed linna ümber piirasid. Krahv püüdis Vene kodakondsust võttes kiires korras koos tsaari saadiku Mordvinovi kaasabiga linnast lahkuda. Prantsuse võimud teadsid nii seda, et d'Antraigues on Veneetsias, kui ka seda, mil kombel ta kavatseb linnast lahkuda. Siiski õnnestus d'Antraigues'il saatkonna töötajate koosseisus õnnelikult prantsuse vägede seast läbi jõuda. Kuid 1797. a. 27. mail tundsid Prantsuse sandarmid ta Triestis ära ja võtsid kinni. D'Antraigues'il oli kaasas vaid üks portfell, mis sisaldas ilmselt eriti tähtsaid pabereid.

Triestist viidi d'Antraigues tugeva valve all Milaanosse, kus teda hoiti ranges vangistuses. Milaanosse sõitsid ka d'Antraigues'i naine ja poeg. Edasisi sündmusi kirjeldab Napoleon Bonaparte oma mälestustes järgmiselt (endast kirjutab ta kolmandas isikus). «Kindralid Berthier ja Clarke kontrollisid kõike, mis tal (s. t. d'Antraigues'il. — *J. T.*) portfellis leidus,

koostasid selle kohta protokolli, võtsid kõik dokumendid ära ja saatsid need Pariisi. Vastuseks käskis Vabariigi valitsus d'Antraigues'i sõjakohtu alla anda, et teda Vabariigi seaduste järgi süüdi mõistetaks. Kuid samal ajal huvitas ta Napoleoni, kes kohtus temaga mitu korda. Tunnetades oma olukorra ohtlikkust, püüdis d'Antraigues meeldida sellele, kellest sõltus tema saatus, ja rääkis temaga avameelselt. Ta avas kõik tolleaegsed intriigid ning reetis oma partei saladused. Meeldida tal õnnestus. Ta saavutas loa elada linnas ausõna peale ja ilma valveta. Mõne aja pärast lubati tal Šveitsi põgeneda.» Napoleon, nagu see memuaaride kirjutamisel temaga sageli juhtus, teatas formaalselt küll kõik asjaolud (eriti kui need niigi teada olid), ent vaikis üsna paljustki. Pole kahtlust, et samuti talitas ta ka antud juhul.

Veidi enne areteerimist kohtus d'Antraigues rojalistliku põrandaaluse teise juhi Montgaillard'iga. Vestluse käigus tutvustas Montgaillard d'Antraigues'i prantsuse rojalistide organisatsiooni süsteemiga tervikuna. Vestluse protokoll oli d'Antraigues'i portfellis ja Napoleon luges selle läbi. Kuid seda protokolli polnud Pariisi läkitatud paberite seas! Selle asemel oli lihtsalt koopia, mille d'Antraigues Bonaparte'i nõudmisel koostas nende pika, tunnistajateta toimunud kohtumise ajal. Hiljem teatas sellest episoodist Mordvinovile rääkinud d'Antraigues, et protokoll oli 33 lehekülge pikk. Arhiivis säilinud «koopias» on kõigest 16 lehekülge. D'Antraigues kinnitas ärritatud rojalistide rahustamiseks, et koopia sisaldas üksnes võltsitud andmeid ja et see kirjutati Bonaparte'i dikteerimise järgi. (Väga tõenäoline, et peale kõige muu püüdis Bonaparte kompromiteerida d'Antraigues'i rojalistide silmis ja meelitada kogenud vandeseltslane sel kombel enda poole üle.) Selle d'Antraigues'i väite lükkab aga ümber asjaolu, et protokolli koopia andmed l a n g e v a d k o k k u teiste materjalidega rojalistide agentuuri tegevuse kohta. Sõnaga, mõlemad pooled, nii Napoleon kui ka d'Antraigues, vaikisid oma seletustes millestki ja kavaldasid. Võib ainult oletada, mida Napoleon protokolli tekstist vajalikuks pidas kõrvaldada — tõenäoliselt midagi, mis kompromiteeris tema ohvitsere või teisi isikuid, kelle au haavamist ta ei tahtnud lubada. Paberid, mis saadeti Pariisi, teatasid ainult kindral Pichegru reetmisest.

Arusaadavalt muutus d'Antraigues pärast areteerimist ja vabaks saamist rojalistide ning nende juhi Louis XVIII silmis kahtlaseks tegelaseks, ehkki ta ei kaotanud oma välismaa tellijate usaldust. Huvitavam on märkida, et nagu me veenduda võime, ei paistnud Napoleoni suhted d'Antraigues'iga kaugeltki silma südamlikkuse poolest. Tõenäoliselt vedasid mõlemad pooled kauplemisel teineteist põhjalikult alt. Napoleon on oma

mälestustes d'Antraigues'i peale eriti pahane pamfleti pärast, kus viimane kirjeldas vangikongi ning piinu, mida ta nagu taluma pidi. Seejuures tutvustas ta inimkonda väärikalt ja tagasihoidlikult vaprusega, mida ta oli üles näidanud. Jälle vaikib Napoleon sellest, kuidas ta kätte maksta püüdis. Viimasest episoodist aga hiljem, kõigepealt Pichegru reetmisest.

Kaklus koidikul

Krahv Maurice de Montgaillard oli üks kõige tähtsamaid Suure Prantsuse revolutsiooni ajal tegutsenud kaksikagente. Selle näotu pikaninalise küüraka tõeline nimi oli Roques. Ta pärines vaesunud aadliperekonnast ja teenis enne revolutsiooni ohvitserina rügemendis, mis sõdis inglastega Martinique'i saarel. Pärast Prantsusmaale tagasipöördumist abiellus ta tulusalt ja oskas saada rahandusminister Neckeri usaldusaluseks, mis suurelt osalt aitas kaasa ta karjäärile. Pärast revolutsiooni algust astus Montgaillard kuninga salaluuresse ja kuulus Louis XVI Varennes'i põgenemise organiseerijate hulka. Jakobiinide diktatuuri ajal jäi Montgaillard Prantsusmaale, kusjuures teda ei areteeritud ega jälitatud. Seda ilmselt sellepärast, et kavalal avantüristil õnnestus astuda revolutsioonivalitsuse salaluuresse.

Kui Montgaillard 1794. a. Austria armee positsioone külastas, hiljem aga Londonisse sõitis, pidasid ühed teda Robespierre'i salaemissariks, teised aga prantsuse emigrandiks, kellel õnnestus sankülottide käest pääseda. Londonis võtsid Montgaillard'i vastu õukonna eliidi esindajad ja peaminister Pitt ise, kes tegi talle ettepaneku astuda Inglise salaluuresse. Prantslane nõustus ettepanekuga, sest teadis, et inglased tasuvad väärtuslikele agentidele heldelt. Kontinendile tagasipöördunud Montgaillard tungis kähku emigrantide 50 000-mehelise armee juhi prints Condé lähikonda. Condé saatis ta Londonisse rahalist abi paluma, sest emigrantide armeel oli hädasti raha vaja. Montgaillard tuli tagasi, kaasas lubadus suurele inglaste subsiidiumile ja täiendavatele assigneeringutele salaluure jaoks. Prints Condé määras ta aegaviitmata luureülemaks.

Montgaillard püüdis otsekohe mingit suurt võitu saavutada ja otsustas sel eesmärgil emigrantide poole võita ühe selle aja (1795—1796) tuntuma vabariiklaste kindrali Pichegru, kes salajas oli rojalistlikult meelestatud. Raskus oli selles, kuidas luua

side Pichegruga, keda jälgis Prantsuse Direktooriumi kolm eriesindajat. Montgaillard kasutas kellegi Louis Fauche-Boreli, väikese Šveitsi linnakese Neuchâteli raamatukaupmehe teeneid. Montgaillard lubas talle monarhia restauratsiooni puhul kullamägesid: miljon luidoori, prantsuse raamatukogude üleminspektori ametikoha, kõrgeid ordeneid ja teisi hüvesid. Ka ebaõnnestumise korral pidi Fauche-Borel saama soliidse summa — tuhat luidoori.

1795. a. juulis asus Fauche-Borel, kellele oli abilisena kaasa antud vana preisi spioon Courant, teele. Lõpuks jõudis ta Pichegruni. Kulutanud heldelt inglaste raha, oskas ta kindraliga läbirääkimistesse astuda. Kuid raamatumüüja pahandas millegagi kindralit, nii et see sõnas isegi oma adjutandile: «Ma jään teile ohtrasti tänu võlgu, kui lasete selle härra maha tema järgmisel katsel minu juurde ilmuda.»

Teated Pichegru läbirääkimistest välismaa agentidega ei jäänud Prantsuse luurel Šveitsis silmapaari vahele. Luureteenistust juhtis seal Prantsuse saatkonna sekretär Bachet ja endine Konvendi liige Bassal. Prantsuse valitsus andis käsu areteerida Fauche-Borel. 21. detsembril võeti ta Strasbourg'is kinni. Fauche-Borel oli põletanud kõik ohtlikud paberid peale ühe. (Võib-olla et Pichegru ise ja kohalik politseiülem Fisher andsid rojalistide nuhile aega hävitada kompromiteerivad dokumendid, teatanud talle eelseisvast vangistusest.) Alles oli jäetud kiri prints Condélt, mille Fauche-Borel oli saanud veidi enne vangistamist ja peitnud oma portfelli salasahtlisse. Fisheri politseinikud ei otsinud portfelli ilmselt väga hoolikalt läbi ja kirja ei leitud. Fauche-Borelil õnnestus ära osta vangivalvur ja kindlustada endale mõjukate isikute toetus. Varsti lasti ta süütõendite puudumisel vabaks. (Läbirääkimisi Pichegruga jätkasid teised agendid.) On vaja vaid lisada, et isik, kes juhtis prantsuse võimud Fauche-Boreli jälgedele, oli tõenäoliselt Montgaillard. Ta arvestas algul, et Fauche-Borel hakkab Londoniga sidet pidama üksnes tema, Montgaillard'i kaudu ja et temale läheb ka lõviosa sellest rahast, mida Pitti valitsus eraldas Pichegru äraostmiseks. Kuid Fauche-Borel otsustas, et parim koht selle raha jaoks on tema tasku, ja astus otsesesse kirjavahetusse Inglismaa Šveitsi-saadiku Wickhamiga. Omalt poolt taipasid inglasedki, ehkki hilinemisega, et raha, mida nad Montgaillard'ile nii heldelt andsid, ei läinud alati Prantsusmaa Vabariigi valitsuse kukutamise heaks ja et krahv pidas neid otstarbekohasemaks raisata edasilükkamatutele asjadele, mille hulka ta liigitas peaasjalikult isiklikud vajadused. Ja mis peamine — nad taipasid, et Montgaillard'ilt võib kõike oodata. 1797. a. novembris saatis Drake Londonisse George Canningi nimele äreva hoiatuse: «Lord Malmesburyl

(ühel tolle aja suurel diplomaadil — *J. T.*) oleks kasulik võtta teadmiseks, et Montgaillard'il on anne täpselt järele teha iga käekirja. Seda teades pöörasin ma erilist tähelepanu sellele, et ta ei saaks näidet minu käekirjast. Iga kord, kui mul oli juhust vastata tema kirjadele, kirjutas minu sekretär talle tähekese, mis formaalselt oli adresseeritud kolmandale isikule.» Tõsi, Drake eksis veidi: «annet» polnud mitte Montgaillard'il endal, vaid tema niisama austusväärsel kaasvõitlejal abee Montél. Kuid mõistagi polnud Inglise luurel sellest kergem. Ent ka krahvile muutus taolise solvava usaldamatuse talumine koormavaks.

Mis jäi oma parimates tunnetes solvatud emigrantide salaluure juhil muud üle, kui kompenseerida kõike sel teel, et hakata teateid Fauche-Borelist ja tema läbirääkimistest Pichegruga Direktooriumile müüma? Selleks sõitis Montgaillard spetsiaalselt Veneetsiasse ja kohtus Prantsuse saadikuga, kellele andis edasi kõik vajalikud teated.

Muidugi muutus tagasipöördumine Condé armeesse pärast sellist sõitu riskantseks. Selle asemel kirjutas Montgaillard printsile veenva kirja, et kavatseb lõpu teha poliitikale ja hakata Prantsusmaal rahulikku elu elama. Ainult tema, Montgaillard, ei tea, mida teha Condé salakorrespondentsiga — ei saa seda ju Direktooriumi kätte anda. Prints mõistis vihjet — kui seda saab vihjeks lugeda — ja saatis talle tšeki 20 000 frangile. Montgaillard võttis tšeki heameelega vastu. Võiks isegi öelda, et petis oli tänulik, kui talle poleks nii hästi selgeks saanud inglise kõnekäänd, et «tänulikkus on tulevaste heategude elav eelnauding». Heategusid ei tulnud Condélt enam oodata ja Montgaillard, pidades üleliigseks jätkata kasutuks muutunud kirjavahetust printsiga, suundus koos kõigi saladokumentidega Prantsusmaale. Igaks juhuks astus Montgaillard enne Veneetsiast ärasõitu sisse d'Antraigues'i juurde ja teatas tema kaudu emigrantide kuningale Louis XVIII-le läbirääkimistest Pichegruga. Tõsi, sõidu ajal ei saanud läbi ebameeldiva vahejuhtumita. Fauche-Borel sai Montgaillard'i kätte ühes šveitsi võõrastemajas. Kasvatamatu külaline äratas ränduri kell 6 hommikul. Endisel raamatumüüjal olid tugevad musklid ja peale selle võttis ta kindluse mõttes kaasa oma onupoja . . .

Mis pärast juhtus, seda teame peaasjalikult «Memuaaride» põhjal, mida hiljem avaldasid mõlemad kaklusest osavõtjad. Nii üks kui teine jätsid nagu kokku rääkinult oma jutustusest välja neile ebameeldivad üksikasjad (need ujusid päevavalgele Fauche-Boreli kirjadest, mida ta värskete sündmuste mõjul kirjutas). Kuid samal ajal sarnanevad mõlemad lood vähe teineteisega. Kumbki avantürist püüdis end ümbritseda

õilsa rüütli oreooliga, esitleda end kartmatu ja laitmatu inimesena, valades samal ajal toobritäite viisi pori oma vastase kaela.

Kuidas asi ka tegelikult polnud, ent Fauche-Borel tiris jõuga Montgaillard'i käest ära tema portfelli. Ent selles polnud mingeid tähtsaid dokumente. Siis sundis Neuchâtelist pärinev isik Montgaillard'i, kes suhtus väga lugupidavalt rusikaõigusse, tunnistama, et paberid on peidikus Baselis. Saanud teada paberite asukoha, laskis Fauche-Borel oma kavala liitlase lõpuks vabaks ja kiirustas Baselisse. Seal ootas teda kibe pettumus. Peidikus olid tõepoolest tähtsad paberid, kuid kõige salajasemad ja rojalistide seisukohalt ohtlikumad dokumendid oli Montgaillard targalt peitnud teise kohta, hoides neid alal kui mugavat šantaaživahendit.

Varsti pärast seda kurvastavat vahejuhtumit hõivasid prantsuse väed Veneetsia ja Bonaparte sai enda kätte d'Antraigues'i paberid, millest ta osa, sealhulgas ka materjalid Pichegru kohta, Pariisi saatis. Pichegru vangistati süüdistatuna reetmises, ent mees põgenes. Krahv Montgaillard'ist sai esmalt vabariiklane, hiljem aga niisama tuline Bonaparte'i pooldaja. 1810. a. pandi krahv peaaegu võlavanglasse, kuid Napoleon maksis tema võlad ja määras talle soliidse palga — 14 000 franki aastas; seejuures kasutas ta Montgaillard'i mitmesugustes luureülesannetes. Pärast Bourbonide restauratsiooni selgitas Montgaillard muidugi kõikjal, et hinges ta oli ja jäi rojalistiks, kuid neil kinnitustel polnud enam menu.

Romaan püramiidide maal ja plahvatus Saint-Nicaise'i tänaval

Juba enne Napoleoni võimule toonud 18. brümääri pööret sai ta mitme Inglise luure poolt organiseeritud vandenõu objektiks.

Oli 1798. a. Direktoorium mõtles sellest, kuidas noor kindral Bonaparte, kes oli Itaalias rea hiilgavaid võite saavutanud, Prantsusmaast võimalikult kaugele toimetada. Bonaparte oli liiga populaarseks muutunud. Auahne kindral osutus üha ähvardavamaks võistlejaks nõrgale valitsusele, kes ei äratanud mingit austust. Ja Idaarmee eesotsas saadetigi Bonaparte Egiptusesse. Salajas ohati kergendatult, kui Inglise admiral Nelson hävitas Abukiri juures Prantsuse laevastiku. Nüüd oli Inglise mereblokaad kindlalt ära lõiganud Prantsuse armee ja tema kindrali tee kodumaale. Püramiidide juures peetud lahingus võitis Napoleon mamelukid — Egiptuse valitsejate feodaalväe, kuid ei suutnud maha suruda rahva vastupanu. Palju kuid ei saadud Prantsusmaal mingeid usaldusväärseid teateid Idaarmee võitudest ja kaotustest.

See-eest sai Briti luure neid külluses. Egiptus ja Süüria sõna otseses mõttes kihasid agentidest. Inglise luure ämblikuvõrk mässis sisse kogu Prantsuse armee. Prantslaste poolt hõivatud sadamate jälgimiseks eraldati Inglise laevastikust spetsiaalsed luurefregatid. Sõjalaeval «Lion» asus luure peakorter. Siin tekkiski ühel juhtidest John Barnettil idee jätta vaenlase armee Napoleoni tapmise läbi juhita. Muidugi võis šansse hästi kaitstud kindralini jõudmiseks olla ainult mõnel tema enda armee ohvitseril, soovitavalt sellisel, keda komandör isiklikult tundis. Barnett otsustas, et kõige paremini võib seda osa mängida üks Prantsuse ohvitser, kellest Bonaparte tahtis vabaneda.

See oli noormees nimega Fourés. Tema ilus naine pääses meesterõivastes sõjalaevale ja jõudis koos Idaarmeega Egiptusesse. Blond kaunitar köitis peagi Bonaparte'i tähelepanu ja sai tema armukeseks.

Pole midagi imestada, et Idaarmee teenistusvalmil staabiülemal kindral Berthier'l tekkis mõte: Fourés on ideaalne kuller viimaks Pariisi teateid prantsuse vägede tegutsemisest Egiptuses! Arvestades Inglise blokaadi, ootas teda ees muidugi ohtlik teekond ja noor ohvitser ei saanud mõeldagi sellest, et talle usaldatud tähtsat missiooni täitma minnes võiks naine kaasa tulla. Niisiis jäi madam Fourés, keda vabariiklaste sõdurid nimetasid «meie idakuningannaks» ja «Kleopatraks», Egiptusesse, aga tema mees läks koos depeššidega laevale, et püüda blokaadist läbi murda.

Peagi leidis ta end Prantsusmaa asemel inglaste vanglast ja John Barnett, kellele kõik hästi teada oli, avas petetud abikaasa silmad. (Kogenud luuraja vaikis vaid sellest, et esmalt oli ta püüdnud oma agendiks saada madam Fourés'd ennast ja alles siis, kui see ebaõnnestus, otsustas ta kasutada mehe teeneid.) Hästi mängitud näidend Inglise laeval, kus Barnett, väliselt väga taktiliselt ja mitte just pealetükkivalt, andis Fourés'le mõista, millise osa Napoleon ja Berthier talle olid määranud, valmistas prantslase peaaegu ette tolleks osaks, mille inglise luuraja talle oli määranud. Vihast põlev ohvitser otsustas Egiptusesse tagasi pöörduda, et kätte maksta oma au eest. Kui aga Fourés inglaste kaasabil Egiptusesse ja seal Idaarmee positsioonidele jõudis, mõjutasid sõduriau ning kaine mõistus teda loobuma vaenlase luure tööriistaks saamast. Ta läks erru ja oskas Prantsusmaale pääseda.

Arusaadavalt ei nõrgenenud Inglise luurel soov Napoleon «ära koristada» ka pärast seda, kui too oli esimeseks konsuliks — Prantsusmaa faktiliselt piiramatu võimuga valitsejaks saanud. Seda soovi püüdis London ellu viia rojalistide kätega.

Juba 1800. a. kevadel kavatsesid šuaanid (Bourbonide relvastatud pooldajad, kes jätkasid oma partisanisõda) kallale tungida esimese konsuli tõlda saatvale konvoile ja varastada Napoleon teel Pariisist Malmaisoni, kus asus tema naise Joséphine'i palee.

... Vabariigi VIII aasta 3. nivoosile (24. detsember 1800) oli Pariisi ooperis määratud Haydni oratooriumi «Loomine» esiettekanne. 250 esmaklassilist orkestranti ja parimate lauljate osavõtt tõotasid ennekuulmatut menu. Piletite eest võeti topelthinda, kuid neid lausa rebiti käest. Oli teada, et kontserdile tuleb ka esimene konsul abikaasaga.

Õhtul, kui Napoleoni tõld mööda kitsast Saint-Nicaise'i tänavat teatri poole kihutas, toimus plahvatus. Ainult tõlla meeletu sõidukiirus päästis Napoleoni. Mõnekümne meetri

kaugusel järgnenud Bonaparte'i naise Joséphine'i tõllal purunesid klaasid. Vahemaa kahe tõlla vahel oli märg verest ja täis surnute ning haavatute kehi. Põrgumasina poolt esilekutsutud plahvatuse jõust andis kujukalt tunnistust seegi, et kannatada said 46 läheduses asuvat maja. Kahvatu, värisevate huultega Napoleon demonstreeris külma verd, kuulas oratooriumi siiski lõpuni ja lahkus seejärel kiirustades teatrist.

Samal õhtul teatas esimene konsul politseiminister Fouchéle: «Olen kindel, et põrgumasina lõhkasid jakobiinid.» Fouché vihjed, et võib-olla oli vandenõu teistsuguse päritoluga, kohtasid vaid pilkeid: muidugi, endine Konvendi liige, endine «vasakpoolne» jakobiin püüab nüüd õigustada oma endisi mõttekaaslasi. Napoleoni veendumust tugevdas veel see, et Saint-Nicaise'i tänaval plahvatanud põrgumasin kujutas endast täpset koopiat masinast, mille oli just sel ajal valmistanud Konsulaadi režiimi vastane revolutsionäär, keegi Chevalier. Fouché sai ühe oma agendi kaudu leiutisest teada. 7. novembri ööl vastu 8-ndat võeti Chevalier' sõbrad kinni ja heideti Temple'i vanglasse. Nüüd, pärast antentaati Saint-Nicaise'i tänaval, saadeti mõned jakobiinid tapalavale. Koostati revolutsiooniliselt meelestatud isikute proskriptsioonide nimekirjad — neid saadeti sunnitööle, kolooniatesse. Fouché täitis kuulekalt esimese konsuli käsku suruda maha «jakobiinlik» opositsioon uue režiimi suhtes.

Kuid nüüd oli politseiminister juba lõplikult veendunud selles, et vandenõu pärines rojalistidelt. Bretagne'i saadeti kogenud nuhk Duchâtelier ülesandega teha kindlaks šuaanide juhi George Cadoudali sidemed Pariisiga. Duchâtelier nuhkis kähku välja, et kaks Cadoudali abilist, Saint-Rejant ja Limoélan olid salaja Pariisi sõitnud. Kuid Cadoudal arvas, et esimest konsulit tappa pole mõtet — tema koha hõivab keegi teine ja rojalistid jäävad jälle pika ninaga. Parem on Bonaparte ära varastada ja hoida teda pantvangina kinni.

Saint-Rejant ja Limoélan jõudsid Pariisi just sel ajal, kui politsei teatas Chevalier' põrgumasina avastamisest. Šuaanid otsustasid Chevalier' eeskuju järgida ja, tuginedes oma sidemetele pealinnas, hakkasid põrgumasinat tegema. 24. detsembril viisid nad Saint-Nicaise'i tänavale vankri koos põrgumasinaga. Kuid nad panid selle tööle sekund hiljem plaanis ettenähtud ajast ja Napoleoni tõld kihutas mööda. Šuaanid varjusid ühte salakorterisse Pariisis.

Uurimist juhtisid Fouché ja tema abiline Réal. Plahvatuskohalt leiti hobuse laip, see loom oli rakendatud põrgumasinaga vankri ette. Hobuseparisnike küsitlemine võimaldas

ruttu kindlaks teha, et hobuse oli ostnud keegi Carbon. Varem oli politsei teada saanud, et Carbon on Pariisi saabunud šuaanide teener. Algasid otsingud. Limoélan jõudis sugulaste abiga Bretagne'i põgeneda, enne kui lõks kinni langes. Hiljem emigreeris ta Ameerikasse. Carbon võeti 18. jaanuaril 1801 kinni kabarees, kus ta oma peidupaigast väljudes käis. Carbon reetis kaks Saint-Rejant'i ja Limoélani aidanud šuaani. Saint-Rejant'i ennast algul vangistada ei õnnestunud — ta oli salakorterist lahkunud kaks tundi enne politsei saabumist, kuid unustanud põletada paberid. Sellest korterist leidsid Fouché politseinikud Cadoudali kirja ja Saint-Rejant'i aruande atentaadi ettevalmistamisest. Täiendavaid andmeid saanud politsei hakkas üksteise järel areteerima vandeseltslasi. Mõni neist jäi vabadusse, ent nende järele seati sisse valve. Nii saadi Saint-Rejant'i jälgedele, kes võeti kinni ja hukati koos Carboniga 20. aprillil 1801. Fouché saatis Cadoudali juurde kaks agenti, kes pidid mürgitama šuaanide juhi. Cadoudalil õnnestus politseiministri plaan läbi näha. Kohus oli kiire — mõlemad agendid poodi lähimate puude otsa. Tundes, et maapind jalge all põleb, oli Cadoudal jälle sunnitud Prantsusmaa piiridest lahkuma.

Mõni kuu pärast ebaõnnestunud atentaati Saint-Nicaise'i tänaval kroonis teises Euroopa pealinnas — Peterburis — kaardiväeohvitseride vandenõu keiser Pauli vastu edu. Paul oli hakanud ellu viima Prantsusmaaga lähenemise poliitikat. Kõigile oli selge, et vandenõu niidid viisid niisamuti nagu Pariisi atentaadi ajalgi Londonisse. Egas ilmaasjata hüüdnud Vene pealinnas asetleidnud sündmustest teada saanud Napoleon: «3. nivoosil lasksid inglased Pariisis minust mööda, kuid nad ei lasknud mööda Peterburis!» Muide, Inglise luure püüdis läbikukkumist Pariisis korvata.

1803. a. alguses esitasid Inglismaal viibiv Cadoudal ja tema abilised Louis XVIII vennale krahv d'Artois'le uue atentaadi plaani. Edu korral pidid võimu haarama populaarne kindral Moreau (keda peeti Bonaparte'iga opositsioonis olevaks vabariiklaseks, kuid kes salajas hoidis rojalistide poole) ja kindral Pichegru, kes oli kolooniasse saadetud ja sealt Inglismaale põgenenud. Hiljem pidi Prantsusmaale rojaliste juhtima sõitma keegi printsidest — krahv d'Artois või Berry hertsog. Üht-teist uuest vandenõust (kuid ilma konkreetsete nimede ning täpsete andmeteta) kuulis Napoleon Inglise diplomaatide juurde saadetud luurajatelt (sellest edaspidi). Kaua aega ei seganud konsuli politsei rojalistide tegutsemist. Napoleon tahtis, et Moreau kompromiteeriks end osavõtuga vandenõust ja Bourboni printsid sõidaksid Prantsusmaale ning satuksid varem valmis seatud lõksu.

Cadoudal otsustas koos mõne poolehoidjaga esimese konsuli ära röövida. Pealinna kogunenud šuaanide seas sai teatavaks, et 30. augustil 1803 saabus Pariisi nende peajuht Cadoudal, kel oli kõigutamatu autoriteet. Juhi saabumisest teatasid nad ühele nende arust täiesti usaldatavale isikule, kes tegelikult oli aga politsei agent. Kuid hangitud informatsioonist ei piisanud Cadoudali kinnivõtmiseks, sest ettevaatuse mõttes ei ööbinud viimane kunagi kaks korda samas majas. Jaht kestis kuid. Šuaanide ninameest avastada ei õnnestunud, ehkki Napoleoni valitsus lõi uuesti nagu Vendée mässu vastu võitlemise aastailgi liikuvad kolonnid paljude rajoonide täielikuks, tihedaks läbikammimiseks nii Pariisis kui ka Bretagne'is, kus Cadoudal end oletuste kohaselt varjas. Fouché laskis käiku isegi oma salarelva — «šuaanigeograafia». Nii nimetas ta politseis koostatud kartoteeki, kus olid üksikasjalised andmed 1000—1200 kõige aktiivsema rojalisti kohta, salakorterite kohta, mida nad kasutasid jne.

1804. a. jaanuaris sõitis mõne emigrandi saatel Prantsusmaale Pichegru. 28. jaanuaril toimus Moreau, Pichegru ja Cadoudali kohtumine. Ainus inimene neist, kellel uuel, revolutsioonijärgsel Prantsusmaal mõju oli, oli Moreau, kuid tema kõhkles, kas on vaja kaasa aidata Bourbonide restauratsioonile. Pooled lahkusid rahulolematult.

Aga sel ajal sattus esimese konsuli politsei ikkagi jälgedele. Areteeriti üks šuaan — see juhatas kätte mõne salakorteri asukoha. Ühes neist avastati Cadoudali teener ja pärast põhjalikku ülekuulamist «katsumistega» (täpsemalt, piinamisega) sunniti vangi reetma, mida ta teadis salakortereist, kus käis Cadoudal.

Aga möödus veel mõni nädal, enne kui politseil, kes sõna otseses mõttes käis šuaanide juhi kannul, õnnestus ta lõpuks kinni võtta. Ülejäänud vandeseltslased püüdis politsei järk-järgult ükshaaval kinni. Paljud neist lõpetasid elu enesetapmisega. Pichegru leiti surnult oma vangikongis. Moreau pagendati eluks ajaks Prantsusmaalt. Nii lõppes Inglise luure järjekordne katse rojalistide käte läbi kukutada Napoleon.

Soovides Bourbone tugevamini hirmutada, käskis Napoleon oma vägedel võõral territooriumil — Badenis — elav Enghieni hertsog (Louis XVIII lähedane sugulane) ja lasta ta maha kui vandenõust osavõtja, ehkki mingeid süütõendeid tema vastu polnud.

Vaatamata ebaõnnestumistele ei lasknud Inglise luure pead norgu. 1804. a. areteeriti Prantsusmaal kaks uut agenti — vennad Daniel ja Charles Thomased, kes Taylori (Inglise konsul Kasselis) ülesandel valmistasid ette veel ühte kallalekippumist

Napoleoni elule. 1806. a. andis Briti luure analoogilise ülesande kahele prantslasele — Dranaube'ile ja valerahategijale Lesimple'ile. Prantsuse politsei avastas Hamburgis Dranaube'i, kes kiirustas pärast vangistamist reetma Lesimple'i. Dranaube oli oma liitlasega juba enne Inglismaalt lahkumist tülli läinud ja oli isegi rõõmus, et sai temaga Prantsuse politsei abil arveid õiendada. Mõlemad terroristid lasti Prantsusmaal maha.

Tüssata saanud Drake

Aeg on aga meie vana tuttava, krahv d'Antraigues'i juurde tagasi pöörduda. Me jätsime ta varsti pärast vangist vabanemist maha Milaanosse. Vabaks saanud krahv asus kohe harjunud töö kallale — salajastelt informaatoritelt saadud ettekanded voolasid jälle Londonisse, Viini, Naapolisse, Sankt-Peterburgi. 1798. a. jaanuaris astus üks d'Antraigues'i agente tema nimel läbirääkimistesse kellegi Vannelet'ga, kes sellest ajast peale hakkas oma uue tööandjaga pidama regulaarset kirjavahetust. Neis kirjades sisaldus üksikasjalisi andmeid Direktooriumi plaanidest ja kavatsustest kahe eksisteerimisaasta jooksul (1798—1799). Vannelet saatis d'Antraigues'ile koopiad instruktsioonidest Prantsuse saadikutele, diplomaatide Pariisi saabunud ettekannetest, mis muide võisid olla võltsitud (riigisaladustega kauplemisel ei saa pettuseta läbi). Algul teenis Vannelet välisministeeriumis, hiljem rahandusministeeriumis ja teatas oma ametikomandeeringutest Šveitsi, Elsassi. Kas sellest piisab spiooni tõelise nime kindlakstegemiseks? «Vannelet» on peaaegu kindlasti konspiratsiooni mõttes võetud varjunimi. Seni pole prantsuse ajaloolaste arhiiviotsingud võimaldanud kindlaks teha d'Antraigues'i korrespondendi nime.

Kuid tuleb välja, et on teine vahend «Vannelet'» tõelise nime väljaselgitamiseks. Ühes kohas ta teatab, et on riigikassa komissar, aga teises — et 1799. a. oli ta arvelduskassa administratiivnõukogu liige. Arvelduskassa oli suur pangaasutus, millest hiljem moodustati Prantsuse Pank. Järelikult tuleb pöörduda nende asutuste kõrgemate ametnike nimekirjade poole 1799. aastast (need avaldati igal aastal trükis) ja leida sealt nimi, mis esineks mõlemas nimekirjas. Kuid täiesti kattuvaid nimesid pole. On kaks väga sarnast, mis erinevad vaid ühe tähe poolest — Desrez ja Desprez. Tuleb välja, et need on erinevad inimesed. Desrez'st on vähe teada, Desprez, vastupidi, oli suur rahaga sahkerdaja, kelle karjäär on hästi jälgitav.

(«Vannelet» kirjutab enda kohta samuti, et on väga rikas.) Osa prantsuse ajaloolasi kaldub «Vannelet'd» nagu mõnd teistki d'Antraigues'i agenti osava krahvi kujutluse viljaks pidama. Selliste väljamõeldud isikute abil kavatses d'Antraigues kõige erinevamatest, vahel isegi teadaolevalt mitteusaldusväärsetest allikatest hangitud teadetele suuremat kaalu anda.

Direktooriumi asendas Prantsusmaal Konsulaat, hiljem aga Esimene keisririik. Sõjad erinevate Euroopa riikidega jätkusid endist viisi. Sõda Inglismaaga käis edasi, kui jätta arvestamata lühike vaheaeg 1802—1803, ja jätkus kuni Napoleoni keisririigi purunemiseni. Inglise luure kahekordistas oma jõupingutusi. Saksamaale ilmus Francis Drake. Sinna suundus ka d'Antraigues. Vanad kolleegid tegutsesid jälle koos, kusjuures Drake'il oli Prantsusmaal peale d'Antraigues'i «võrgu» veel isiklikke spioone. Prantsuse võimude kätte sattus isegi Drake'i kirjalik instruktsioon oma agentidele, milles muu hulgas oli näidatud, kus ja kuidas kasutada salatinti.

Mõlema sõbra tegevus ärritas väga konsulit. Ta nõudis isegi Saksi kuurvürstilt viimase valdustesse asunud d'Antraigues'i väljaandmist. Kuid see toimus enne Napoleoni otsustavaid võite Saksamaa territooriumil austria ja preisi vägede üle ning seepärast võttis Saksi kuurvürst julguse jätta Bonaparte'i nõudmine täitmata.

Varsti pärast seda ilmus Saksimaa pealinna Prantsuse ohvitser Sagot. Saksi võimudel jäi üle ainult pead murda, mis tõi ta Dresdenisse. Tegelikult pidi Sagot esimese konsuli ülesandel hoolikalt tundma õppima d'Antraigues'i asukohta ja esitama plaani tema varastamiseks. Kuid Sagot jõudis nukratele järeldustele: d'Antraigues elas majas, mis oli valmis igasuguseks ootamatuks kallaletungiks, ja teda käratult ära viia oli peaaegu võimatu. Napoleon pidi piirduma kallaletungidega ajakirjanduses. Montgaillard, kes selleks ajaks oli üle läinud Napoleoni poolele, avaldas oma «Salajased memuaarid». Neis süüdistas ülejooksik Montgaillard professionaalset spiooni d'Antraigues'i reetmises!

Ei unustanud Napoleon ka Francis Drake'i. Aga kui juba d'Antraigues'i oli raske varastada, siis seda keerulisem oli lugu Inglise saadikuga . . .

Kui te, lugeja, satute vanasse majja Moskvas, kus asub NSVL TA Ühiskonnateaduste Põhiraamatukogu, ja astute sisse kolmandale korrusele haruldaste raamatute osakonda, siis antakse teile teie palvel meelsasti väike heas köites raamatuke. Nagu tiitlil näidatud, on see trükitud «12. aastal» vabariigi trükikojas Pariisis. 12. aasta, arvestatuna monarhia kukutamisest 1792. Kuid 1804. a., mil see raamat ilmus, oli vabariik juba

ammu varjuks muutunud ja asendatud keisririigiga eesotsas Napoleon I-ga. Raamat ei kuulu ei eriliste bibliofiilsete väljaannete hulka, veel vähem aga raamatute sekka, mis oleksid jätnud jälje ühiskonna, teaduse või kultuuri ajalukku. Ja ikkagi on ta salajase sõja ajaloo uurijale üsna huvitav.

Arusaamatusi võib tekitada pealkiri ise, mis on väga pikk, nagu peaaegu kõigil tolle perioodi teostel. See kõlab: «Prantsuse jakobiinide ja Inglise ministrite liit; esimeste esindaja on kodanik Méhée, aga Inglise ministrite esindajad on härrad Hammond, York ja lordid Pelham ning Hawkesbury. Täiendatud F. Drake'i riugaste, tema kirjavahetuse, tegevusplaanide jms. kirjeldusega.»

Mis arusaamatu liit see siis oli Inglise valitsuse ja vihatud jakobiinide vahel, keda «esindas» keegi Méhée. Ja miks on sellega liidetud meile tuntud Inglise diplomaat ning luuraja Francis Drake? Muidugi oli see «liit» olemas üksnes esimese konsuli Bonaparte'i valitsuse avaldustes, kes püüdis oma positsioonide kindlustamiseks kujutada vasakpoolseid vastaseid — revolutsionääre-jakobiine — Inglismaa agentidena ja isegi rojalistide liitlastena. Kõik see oli vaid valepropaganda ja raamat, millest siin juttu on, kirjutati osalt selleks, et laimav väljamõeldis kuidagi põhjendatumaks muuta. Kuid jutt on siin hoopis millestki muust ja ka peasiht on teine, tihedalt seotud «Francis Drake'i riugastega».

Napoleon sai ruttu aru, et Drake'i varastada tal ei õnnestu. Tuli midagi muud välja mõelda. Plaani elluviimine usaldati kellegi Méhée de la Touche'i hooleks. Politseiametnik Louis XVI ajal, revolutsiooni ajal luuraja, kes täitis ülesandeid Poolas ja Venemaal ning muutus tagasipöördumisel tulihingeliseks revolutsionääriks, Pariisi Linnavalitsuse (kommuuni) ametnik, ajakirjanik jakobiinide diktatuuri perioodil, salajaste revolutsiooniliste organisatsioonide liige Direktooriumi päevil (võib-olla valitsuse informaatorina), varsti Joseph Fouché poolt juhitava sõjaministeeriumi peasekretär — niisugune oli selle inimese poolt läbitud tee. Kuid Konsulaadi ajal arvestas Méhée de la Touche esialgu üsna valesti. Ta ei uskunud uue korra püsivusse ja osutus seotuks poliitilise opositsiooni tegevusega, kusjuures samal ajal seadis ta nähtavasti sisse sidemed nii jakobiinide kui ka rojalistidega. Ta vangistati ja saadeti asumisele. Vabanemisel sõitis Méhée de la Touche isegi Londonisse Louis XVIII venna, krahv d'Artois' juurde kõigi esimese konsuli vaenlaste ühinemise projektiga, kuid rojalistid suhtusid endisesse jakobiini umbusklikult. Siis otsustas Méhée de la Touche jällegi järsult muuta poliitilist kurssi, seda enam, et raha oli lõpukorral. See oli 1803. a. alguses, kui Inglismaa ja Prantsusmaa vahelises sõjas oli lühike vaheaeg. Méhée de la

Touche ilmus oma teeneid pakkuma Prantsuse saadikule Londonis.

Seikleja teened kulusid Prantsuse valitsusele marjaks ära ja Méhée kiirustas üles näitama oma püüdlikkust. Just tema oli see politseiagent, kellele mitte midagi aimavad šuaanid teatasid Cadoudali Pariisi jõudmisest. Napoleon otsustas Méhée de la Touche'i kasutada Drake'i vastu.

Uue ülesande saanud Méhée sõitis Inglismaa valduses olevale Guernsey saarele, mis asus Prantsuse ranniku ligidal ja oli üks Briti luurekeskusi. Méhéel õnnestus kiiresti võita saare valitseja Doyle'i usaldus. Prantslane seletas talle, et tema, Méhée, on rojalist ja salajase «jakobiinide komitee» liige. Komitee eesmärgiks on Bonaparte'i kukutamine. Suurema usutavuse nimel pajatas Méhée, et terve rida komitee liikmeid on muidugi parandamatud jakobiinid, kuid et enamikku osavõtjaist võib kergesti «seadusliku kuninga» poole kallutada. Selleks peavad Louis XVIII ja printsid käituma niiviisi, et need endised jakobiinid nende poole üle läheksid. Komiteel on raha Bonaparte'i kukutamiseks, on poolehoidjaid välisministeeriumis ja politseiministeeriumis. Méhée peab sellest kõigest kiiremini teatama Inglise valitsusele, et viimane, kes alati on rojaliste toetanud, ei laseks sobivat juhust mööda. Kindral Doyle kiirustas muidugi tähtsat uudist Londonisse teatama. Kuid Inglismaa pealinnas ei usutud eriti prantslast, kellel oli nii kahtlane minevik, ega tõtatud vastuse andmisega. Et flegmaatilisi britlasi kiirustama sundida, teatas Méhée konfidentsiaalselt kindral Doyle'ile, et tal on kaasas ka plaan prantslaste maabumise kohta Iirimaal. Kuid seegi ei kiirendanud vastuse saabumist. Esimesena ei kannatanud välja valitseja Doyle. Ta soovitas Méhéel endal aegaviitmata Londonisse sõita ja püüda sundida end ära kuulama. Kui Méhée möödaminnes märkis, et on reisiga veidi puudusesse sattunud, laenas Doyle talle 10 luidoori tulevaste subsiidiumide arvel, mida prantslane pidi Inglise kabinetilt saama.

Londonis osutusid kõik Méhée jõupingutused asjatuks. Teda lihtsalt ei usutud. Pärast pikki asjaajamisi võttis mingi tähtsusetu ametnik välisministeeriumis ta jutule; see kuulas prantslase jutustuse «salakomiteest» ära — ja sinnapaika asi jäigi. Aga sel ajal lõppes raha, mida oli andnud Fouché, ja valitseja Doyle'i luidoorid. Tuli teha võlgu, ja peagi pistsid võlausaldajad prantsuse salakuulaja võlavanglasse. Méhée päästis see, et ta oli jõudnud tutvuda Bertrand de Mollevil-le'iga, kes enne revolutsiooni oli kuninga mereväeminister ja nüüd emigreerinud. Molleville võttis 48 tunniks vastutuse Méhée eest enda peale ja viimane pääses kaheks päevaks vabadusse.

Leidlikul petturil oli juba uus idee tekkinud. Ta otsis üles tuttava prantsuse vabrikandi Baudet', kes oli ära kasutanud rahu sõlmimise ja sõitnud Inglismaale oma äriasju ajama. Ise seda aimamata sai Baudet'st trump Fouché saadiku käes. Méhée rääkis kõigile, et Baudet on kuller, kelle Pariisist oli läkitanud oma esindaja teadeteta äraolekust rahutuks muutunud «salakomitee». Kullerile oli aga antud range korraldus mitte kellelegi teatada oma missioonist peale Méhée enese. Ootamatu kulleri ilmumine oli Molleville'i lõplikult veennud, et Méhéel on õigus, ja ta sõitis oma tuttava lord Hawkesbury juurde. Seekord umbusalduse jää murdus. Molleville tuli tagasi 50 naelaga Méhée jaoks, mida talle oli edasi andnud Inglise minister, ja soovitusega «juhtida» jakobiine «salakomitees» väga ettevaatlikult. Terve nädala käis Baudet ringi, Méhée kaasas, sest ettevaatusest ei lasknud viimane teda sammugi üksi astuda, isegi öösel magas ta temaga ühes toas. Pärast sõitis Baudet sõnagi lausumata ära, millega veenis lõplikult kõiki Méhée poolt kokkuluuletatud loo tõelisuses.

Juba enne Baudet' ärasõitu jõudis Méhée koostada ulatusliku memorandumi «salakomitee» plaanidest. Selles oli juttu ülestõusudest mitmetes Prantsusmaa piirkondades ja prantsuse vägede poolt hõivatud Šveitsis (et ära lõigata Napoleoni Itaalia-vägede taganemistee). Memorandum võeti Inglise valitsevates ringkondades üsna heatahtlikult vastu — otsustades selle järgi, et Méhéele hakati maksma suurt palka kuni komitee kiiduväärsete plaanide elluviimiseni. Inglased püstitasid vaid ühe tingimuse: Méhée peab andma kohustuse mitte midagi teatada «salakomiteest» ... prantsuse rojalistidele, aga muidu, mine tea, võiksid teated imbuda ka Prantsusmaale. Kõhklemata andis Méhée nõutud lubaduse, mis polnud eriti koormav, iseäranis kui arvestada seda kõlisevate müntide hulka, mille vastu ta vahetati. Lõpuks saabus aeg tegutseda ja Méhée lahkus Londonist, kaasas kaks Inglise luure poolt antud passi. Üks neist oli Méhée de la Touche'i nimel, «kes saadeti Prantsusmaalt välja seepärast, et teda kahtlustati jakobiinluses», teine Stanislaw Jablonski, «oma asjade pärast reisiva poola aadliku» nimel. Ärasõidu eel anti Méhéele 200 luidoori reisikuludeks ja 500 naela «salakomitee» vajadusteks.

Londonist läks Méhée Baieri pealinna Münchenisse, otsejoones Inglise saadiku sir Francis Drake'i juurde, keda London oli volitanud andma vajalikku rahalist toetust «salakomiteele». Méhée sai ka instruktsioone edasiandmiseks inglise diversantidele Prantsusmaal. (Viimased kavatsesid vallutada Hüningue kindluse ja Besançoni linna Ida-Prantsusmaal.) Arutanud kõik detailid Drake'iga läbi, võis Méhée lõpuks lõpetada oma teekonna ja Pariisi tagasi pöörduda. Peagi hakati Drake'i Prantsusmaa pealinnast piirama visade rahanõudlustega. 250 naela oli iga kuu vaja «salakomitee» enese liikmete jaoks, siis veel raha komitee poolt Savoiasse saadetud emissari jaoks, 100 naela — ühe «tubli vabariiklase» tarvis, kes võib kasuliikuks osutuda, aga samuti raha, mida on vaja salakulleritele hobuste ostmiseks, raha tõlla ja teenrite jaoks. Kujutlusvõime ei vedanud Méhéed kunagi alt. Peagi teatas ta Drake'ile põrandaaluse trükikoja loomisest, mis nõudis suuri kulutusi. Inglise saadik pidi saatma raha trükikoja sisustamiseks, Bonaparte'i-vastaseid pamflette kirjutama hakkavale ajakirjanikule tasumiseks (selleks kulus 150 naela). 16 naela läks iga kuu trükitööliste palkadeks, 372 naela (peamine on täpsus!) neelas vajaliku paberi ost, 30 naela — pitsatite valmistamine tulevasele «ajutisele valitsusele». 200 naela läks teenistujate kinnimaksmiseks, kes lubasid õhku lasta püssirohulaod. Ohtrasti raha kulus altkäemaksudeks välisministeeriumi ametnikele, et õngitseda neilt informatsiooni, mis saadeti Münchenisse. Drake aina maksis ja maksis ...

Tõsi küll, Prantsuse politsei ei tahtnud panna kõike ühelealainsale kaardile. Drake'ile ja veel ühele Inglise diplomaadile Spencer Smithile pakkusid oma teeneid mitu isikut, kes väliselt olid vähe sarnased, kuid kelle elulugudes oli kõigil ühine joon: kõik nad olid politseiminister Fouché teenistuses ega kavatsenudki sealt ära tulla. Mõnel neist vedas. Nii saadeti Drake'i juurde kapten Rosette Strasbourg'i garnisonist. Rosette tutvustas end kui salaorganisatsiooni liiget Elsassis, kes valmistavat ette relvastatud ülestõusu Konsulaadi režiimi vastu. Drake andis Rosette'ile 65 000 franki kullas.

Kuid peamiseks relvaks Drake'i ja Smithi kompromiteerimisel jäi ikka Méhée de la Touche, kes regulaarselt saatis Drake'ile ja Smithile Fouché ametkonnas fabritseeritud informatsiooni. Kui asi läks küllalt kaugele, avaldati kõik materjalid koos mõnitavate kommentaaridega prantsuse ajakirjanduses. Paljastatud Drake pidi kiires korras diplomaadikohalt lahkuma. Sõites läbi Saksamaa, mille paljudes osades peremehetsesid juba Napoleoni väed, riietus inglane naiserõivaisse, andes sellega põhjust uueks pilgete ja irvituste laineks ...

Jäi üle kahjutuks teha d'Antraigues. Viimane oli jõudnud värvata Prantsuse Viini-saatkonna sekretäri ja veel mitu teist diplomaatilise ametkonna töötajat. Hannoveris olid d'Antraigues'il agendid Prantsuse okupatsioonivägede staabis. Endiselt oli tal palju korrespondente Pariisis. Mõned neist, nagu kindral Dumas või kindral Suchet, olid lihtsalt vanad tuttavad.

Kuid d'Antraigues'iga kirjavahetust pidavate isikute seas oli kaks, kes andsid ilmselt luureiseloomuga andmeid. Nad kirjutasid alla «Sõber Pariisist» või «Sõbratar Pariisist». Mis puu-

tub viimasesse, siis, nagu kirjadest selgub, oli ta enne revolutsiooni d'Antraigues'i armuke, aga pärast viimase emigreerimist abiellus ja jäi peagi leseks. 1803. a., kui «Sõbratar Pariisist» alustas uuesti kirjavahetust d'Antraigues'iga, liikus ta Napoleonile ja tema naisele Joséphine'ile lähedastes ringkondades. Kuid tema informatsioon ei sisaldanud väärtuslikke sõjalisi või poliitilisi teateid. Teine asi oli «Sõbra» informatsioon, mis sisaldas esmajärgulise tähtsusega andmeid.

Ajaloolased on pikka aega püüdnud kindlaks teha «Pariisi sõbra» tõelist nime. Juba möödunud sajandil tehti oletus, et see oli Noël Daru, kes Napoleon I ajal oli paljudel tähtsatel juhtivatel ja sõjaväelistel ametikohtadel. Mitmed andmed, mis meil «Pariisi sõbra» kohta teada on, ühtivad Noël Daru biograafiaga, kuid kaugeltki mitte kõik. Aga eriti tähtis kokkusattumus: «Pariisi sõber» suri 1804. a. suvel, Noël Daru — 30. juunil 1804. Kirjavahetust d'Antraigues'iga jätkas «Pariisi sõbra» poeg, teatades, et tema võib oma positsiooni tõttu jälgida tähtsaid sündmusi veel paremini kui isa.

Noël Darul oli kaks poega — Pierre ja Martial, mõlemad olid tähtsatel ametikohtadel. Pierre Daru määrati juba 1801. a. sõjaministeeriumi peasekretäriks ja järgnevatel aastatel tõusis ta administratsioonitrepil veel kõrgemale. Tema karjäär ei katkenud isegi Napoleoni langemise ja Bourbonide restauratsiooniga. Louis XVIII tõstis Pierre Daru 1819. a. Prantsusmaa peeriks. Pierre ja Martial Daru olid suure prantsuse kirjaniku Stendhali (Henri Beyle'i) lähedased sugulased, kusjuures viimane elas nende juures aastail 1799—1800. Kuid Stendhalil, kes hiljem väga kriitiliselt suhtus Pierre Darusse, pole kuskil vähimatki vihjet selle kohta, et tema nõbu oli spioon. Noël Daru oli kui mitte just miljonär (nagu oma kirjades räägib endast «Pariisi sõber»), siis vähemasti rikas mees nagu tema poegki. Vaevalt küll rahalised motiivid ajendasid teda informatsiooni saatma.

Ent kui tegemist on sellise inimesega nagu d'Antraigues, võib kõike oodata. Prantsuse ajaloolased on esitanud rea hüpoteese, mis selgitavad «Pariisi sõbra» kirjade päritolu. Võib-olla on see väljamõeldud isik, aga võib-olla teatas d'Antraigues bülletäänide ostjatele salaja oma korrespondendi nime, mainides seejuures kedagi Napoleoni lähikonnast ning «kohandades» andmeid «Pariisi sõbra» kohta selle isiku biograafiaga (näiteks tollesama Noël Daru, aga hiljem tema poja omaga). Sel teel võis d'Antraigues täiendada tõena kõlavate väljamõeldistega tõelisi, kuid mitte eriti tähtsaid andmeid, mida talle teatasid agendid. D'Antraigues võis ka tegelikult Daruga kirjavahetuses olla, kuid ei pruukinud talt saada mingeid spionaaži-iseloomuga andmeid. Hiljem koostas ta selle kirjavahetuse alusel «Pariisi

sõbra» väljamõeldud korrespondentsi. Lõpuks, arvestades lugu Mehée de la Touche'iga, on võimalik veel üks oletus: Napoleoni käsul varustasid isa ja poeg Darud d'Antraigues'i sihilikult valeinformatsiooniga. Ainult avaldada seda müstifikatsiooni ei peetud otstarbekaks. Kuid... oletused jäävad oletusteks, kuni neid ei kinnita ümberlükkamatud faktid.

Vahepeal jõudis d'Antraigues astuda Vene diplomaatia teenistusse, siis sõitis ta Inglismaale, kus sai Inglise valitsuselt suurt pensioni. Väidetakse, et nii olevat talle tasutud selle eest, et ta teatas Londonisse Prantsusmaa ja Venemaa vahel sõlmitud Tilsiti rahulepingu salajased sätted. Prantsuse ajaloolane L. Pingaud, kes kirjutas d'Antraigues'ist spetsiaalse uurimuse, peab seda legendiks, sest krahv sõitis Inglismaale veel enne Tilsiti läbirääkimisi. Kuid selline põhjendus ei näita absoluutselt midagi, kui jutt on niisugusest inimesest nagu d'Antraigues, kellel oli agente kõikjal.

12. juulil 1812 tappis eelmisel päeval vallandatud teener itaallane Lorenzo d'Antraigues'i ja tema naise. Mõrva tõelised põhjused jäid saladuseks, sest Lorenzo ise tappis end kohe pärast seda. Kõige tõenäolisemalt oli ta Prantsuse luure agent, kes lõpuks sai kätte oma osava ja ohtliku vaenlase. Nii läks hauda üks peamisi salainformatsiooni hankijaid kõigile vabariikliku, hiljem ka keiserliku Prantsusmaa vastastele.

Oleks eksitus mõelda, et mõlema vaenuliku poole salaluure aktiivsus kontsentreerus põhiliselt informatsiooni hankimisele. Me nägime juba, kui energiliselt tegutses Inglise luure Vendée mässu õhutamisel, vabariiklike kindralite reetmisele tõukamisel, Napoleonile atentaadi organiseerimisel, valerahade trükkimisel. Neid hakkasid trükkima, nagu juba märgitud, emigratsioonis viibivad prantsuse vaimulikud, ent hiljem hakkas jumalale nii meelepärase tööga tegelema Inglise valitsus ise. Et õigus majas oleks, tuleb tunnistada: pühad isad ei saanud pretendeerida prioriteedile. Juba enne neid olid inglise vabrikandid korduvalt tegelenud võõraste riikide metallmüntide tootmisega, aga võimud vaatasid sellele nagu süütule lõbule läbi sõrmede, või lausa toetasid neid, kui see oli kooskõlas Inglismaa poliitika sihtidega. Nii kadusid Preisimaalt kord ringlusest hõbetaalrid. Tuli välja, et Birminghami ühe nööbivabriku peremehed tootsid massiliselt Preisi peenraha, vahetasid selle välja taalrite vastu ja vedasid need Inglismaale. Nii et võttes üle prantsuse paatrite kogemused, jälgis Pitti valitsus samal ajal juba kindlat kohalikku «traditsiooni». Inglismaal trükitud rahapaberid paistsid silma hea kvaliteediga, mille poolest inglise kaubad välismaal kuulsad olid. Kui Napoleoni politseil õnnestus kord kätte saada Inglismaal trükitud Prantsuse raha mitme miljoni frangi väärtuses, oli Bonaparte nii rabatud rahade kva-

liteedist, et käskis konfiskeeritud valeraha «seaduslikuks» muuta ja tasuda nendega sõjaväe moonavarustajatele.

Niisama aktiivselt tegutses Inglise salaluure koos diplomaatiaga kõigis Euroopa riikides (ka Türgis), püüdes neid ära kasutada oma kokkupõrkes Prantsusmaaga. Lõuna-Itaalias seisid inglased 1799. a. kardinal Ruffo seljataga, kes õhutas religioosset fanatismi Naapoli vallutanud «jumalakartmatute» — prantslaste ning nendega koos töötavate itaalia vabariiklaste vastu. Konstantinoopolis sattusid vesiirid, kes ei kuulnud mitte Inglise, vaid Prantsuse kulla kõlinat, ootamatult oma paleedest seitsme torniga lossi vangikongidesse.

Bonaparte'i «Salabüroo»

Napoleon ise organiseeris oma luureteenistuse juba Itaaliakampaania ajal 1796—1797. Kui noor, vähestele tuntud Bonaparte armeesse saabus, põrkas ta kokku kindralite opositsiooniga. Need võtsid «Pariisi advokaatide» poolt (nagu nad Direktooriumi liikmeid põlgusega nimetasid) määratud «tõusiku» vaenulikult vastu. Egas asjata märkinud üks kõige võimekamaid väejuhte Masséna teisele — Stengelile: «Meie ülemjuhataja on idioot!» Napoleonil läks luuret vaja niihästi võitluseks vaenlasega kui ka oma isiklike kindralite järele luuramiseks (eriti pärast seda, kui armee hakkas saavutama võite ja kindralid püüdsid tunduva osa saagist endale haarata).

Algusest peale praktiseeris Napoleon vangide ülekuulamist ja oma agentide värbamist nende seast. Vangivõetud ohvitseridele lubati suurt tasu, kui nad meelitavad kõrgema aukraadi kandjaid prantslaste poole üle.

Kuid erilisi teeneid osutas Bonaparte'ile tema hea tuttav juba 1794. aastast — šveitsi pankur Haller. Oma mälestustes Itaalia-sõjakäigust vaikib Napoleon teadlikult sellest, kuidas vallutati Piemonte tähtsaim kindlus Cherasco. Asi oli selles, et Haller rääkis lihtsalt komandandiga kokku ja see andis kindluse lahinguta prantslaste kätte, ehkki seal oli palju suurtükke ja laskemoona ning läheduses oli ka Piemonte armee, valmis piiratutele appi tulema. Cherasco kindluse garnisoni kapituleerumisel oli suur osa Piemonte nõustumises rahuläbirääkimisteks Prantsusmaaga, mis omakorda aitas suurel määral kaasa Napoleoni armee edasistele võitudele.

Napoleoni edukamaid agente oli Francesco Toli, kes andis austria vägede ülemjuhatajale Melasele valeandmeid prantsuse vägede suuruse ja paigutuse kohta. See aitas tunduvalt kaasa austerlaste lüüasaamisele. Toli hankis Napoleonile ülitähtsaid andmeid kindral Wurmseri uuest Austria armeest; prantslased purustasid ka selle. Itaalia-sõjakäikudel Napoleonit saatnud kunstnik Biogit kirjutas, et iga päev võttis prantsuse

vägede ülemjuhataja vastu palju kõigile tundmatuid isikuid: «Nende hulgas oli elegantselt riietatud daame, vaimulikke, erinevate kihtide inimesi. Ta maksis neile hästi ja teadis seepärast kõike.»

Samal ajal voolasid ülemjuhataja staapi kokku ka andmed luurelt, mida juhtisid Prantsuse diplomaadid. «Kindral, kes ei tegutse mitte kõrbes, vaid asustatud piirkonnas, ega tea küllalt oma vastasest, ei tunne oma tööd,» armastas Napoleon öelda. Paljud kindralid, kes tema juhtnöörid omaks võtsid, täitsid isiklikultki luurajate funktsioone. Nii tungis kindral (hiljem aga marssal) Ney talupojariietes Mannheimi linna, veendus enda poolt kogutud andmete põhjal võimaluses seda linna ootamatult rünnata ja saavutas võidu.

Juba 1796. a. mais, pärast lahingut Lodi juures ja Milaano vallutamist, lõi Napoleon peastaabi ja üksikute kindralite staapide juures asuvate endiste luureorganite asemel «Salabüroo» ja selle etteotsa pandi ratsarügemendi komandör Jean Landrieux. Büroo jagunes kaheks osakonnaks — poliitiline ja üldosakond; esimese ülesandeks oli jälgida okupeeritud territooriumi, maha suruda rahvarahutused jms. Poliitilise osakonna ülem Galdi värbas hulga agente, kelle seas võis kohata kaputsiini munka, amnesteeritud kriminaalkurjategijat, inseneri, daame kõrgemast seltskonnast nagu krahvinna Albanit (Milaanos) ja krahvinna Uggerit (Brescias).

Landrieux saatis oma agente Naapolisse, Rooma, Firenzesse, Torinosse, Veneetsiasse ja Austria armeesse, lõpuks isegi Viini. Sageli koostas «Salabüroo» Napoleonile mitu aruannet päevas. Peale ülemjuhataja oli aruandeid õigus lugeda üksnes staabiülem Berthier'l. Seega tegeles «Salabüroo» nii luure kui ka vastuluurega. Landrieux'l olid agendid Pariisiski, nende kohustuste hulka kuulus jälgida isikuid, keda Direktoorium suunas erinevatele ametikohtadele Itaalias sõdivas Prantsuse armees.

«Salabürool» oli rikkalikult raha, mõnele agendile maksti toodud teadete eest suuri summasid (mitu tuhat franki). Vahel oli «Salabüroo» ettekannetes sisalduv informatsioon sedavõrd ootamatu, et Napoleon keeldus seda uskumast, ähvardades Landrieux'd ametist tagandada. Kuid peaaegu alati osutusid toodud teated õigeteks.

Landrieux ja tema büroo kasutasid tehnikat, mis hiljem juurdus kindlalt luurepraktikasse. Muu hulgas pidas «Salabüroo» keerukat mängu kaksikspioonidega, kellest üks oli näiteks krahvinna Palestrina. Tema kaudu varustati austerlasi valeteadetega. Mängu sekkus Napoleon ise. Mitu korda lõbises ta krahvinna juuresolekul «kogemata» välja tähtsaid asju, simuleerides kord vihahoogu, kord, vastupidi, rõõmupuhangut.

«Salabüroo» kasutas provokatsioonegi. Büroo kaastöötajad organiseerisid «kompromiteeriva materjali» kogumist Veneetsia kohta, kelle territooriumi Napoleon otsustas hõivata, et kasutada seda hiljem vahetusrahana läbirääkimistel austerlastega. Seejuures rakendati mitmesuguseid meetodeid: kord organiseeriti «rahvaülestõuse» Veneetsia valitsuse vastu ja kutsuti prantslasi appi, siis, vastupidi, provotseeriti rahutusi prantslaste vastu ja tapeti Napoleoni armee haavatud sõdureid. Veronas juhtis seda operatsiooni keegi Giovanelli. Ässitanud rahvahulga haavatud prantslaste kallale, kiirustas see linnas töötav provokaator kaduma enne, kui sinna ilmusid Bonaparte'i saadetud väed. Põgenikku otsima ei hakatud... Aga hiljem, juba pärast Bonaparte'i keisriks kuulutamist, tegi Giovanelli prantslaste teenistuses kiiret karjääri. Tõsi, provokatsiooni Veronas ei organiseerinud tõenäoliselt mitte «Salabüroo», vaid Napoleon ise. Mõne aja eest oli ta lakanud usaldamast Landrieux'd, oma senist kõige lähemat ja kõrgelt hinnatud kaastöötajat: «Salabüroo» auahnel ülemal olid oma plaanid, mis ei langenud alati kokku Napoleoni plaanidega.

D'Antraigues'i areteerimise ajal (millest oli juttu eespool) tekkis avalik lõhe. Napoleon süüdistas Landrieux'd selles, et see hoidis d'Antraigues'i portfelli kahtlaselt kaua enda käes ja käskis vihahoos «Salabüroo» ülema 15 päevaks vangi panna. See kuuma peaga antud käsk muudeti peagi ära, kuid meeste vahekord muutus viimse võimaluseni teravaks. Landrieux pidi erru minema ja sõitis Prantsusmaale. Napoleoni valitsemisajal soovitati tal keel hammaste taga hoida. Keiser keelas tema kasutamise ükskõik millisel riiklikul ametikohal.

Pärast Itaaliast Prantsusmaale tagasipöördumist suunas Direktoorium võiduka kindral Bonaparte'i suure armee eesotsas Egiptust vallutama. Teel Egiptusesse hõivas Prantsuse armeed transportiv eskaader käigupealt Malta saare. See strateegiliselt väga tähtis saar kuulus Malta rüütliordule. Pikast piiramisest ei saanud mõeldagi. Prantsuse eskaadrile pidas jahti tugevam Inglise laevastik admiral Nelsoni juhtimisel. Kuidas siis vallutati Malta?

Umbes aasta enne seda oli üks Prantsuse diplomaat, saatkonna kaastöötaja Genuas, keegi Poussielgue, Napoleoni ettepanekul Maltale suunatud. Kogenud prantslane rääkis kiiresti kokku ordu kõige mõjukamate liikmetega ja kui Napoleoni laevastik 1898. a. juunis tugevaks kindluseks muudetud Maltani jõudis, anti see lahinguta prantslastele. Võitjad omakorda maksid heldelt kompensatsiooni rüütlitele, kes näitasid saare müümisel üles korralikke ärilisi võimeid.

Egiptuse ekspeditsiooni ajal ei õnnestunud Napoleonil luua luureteenistust, mis oleks efektiivsuselt võinud võistelda Land-

rieux' «Salabürooga». Siiski õnnestus Prantsuse luurel ära osta üks egiptuse mamelukkide juhte Murad-bei.

Pärast Prantsusmaale tagasijõudmist ja 18. brümääri pööret, mille tulemusena Napoleon sai esimese konsulina võimule, hakkas ta kui esmajärgulise tähtsusega asjaga tegelema oma luure, täpsemalt, mitme luureorganisatsiooni loomisega. Luure- ja vastuluure kohustused pandi Fouché poolt juhitavale politseiministeeriumile, Fouchést sõltumatu Pariisi politseiprefekti Dubois' büroole, esimese konsuli isiklikele agentidele, kes lõid oma erilised organisatsioonid (nende hulka kuulusid sellised silmapaistvad sõjaväelased, nagu Duroc, Davout, Lannes, Junot, Savary — Napoleoni impeeriumi tulevased marssalid ja ministrid). Seda isiklikku luuret juhtis Napoleon oma sekretäri Bourienne'i kaudu.

Hiljem leidus Prantsuse luurel agente kõigis Euroopa pealinnades ja paljudes suuremates linnades. Tavaliselt olid need head tasu saavad residendid. Kui mingi agendi tegutsemisrajoon sattus sündmuste keskpunkti, eraldati sellele agendile väga suuri summasid informatsiooni hankimiseks.

Erilist aktiivsust näitas üles «must kabinet», mida juhtis kogenud luuraja, postidirektor de Lavallette. 1811. a. andis Napoleon käsu asutada «musta kabineti» filiaalid oma hiiglasliku impeeriumi paljudes linnades — Torinos, Genuas, Firenzes, Roomas, Amsterdamis, Hamburgis. De Lavallette muutus faktiliselt teiseks politseiministriks ja üheks Napoleoni vastuluure juhiks. Muuseas, de Lavallette'i kaasabil soetas Napoleon tosina kõrgepalgalisi agente, kes pidid tegema talle salaettekandeid meeleoludest kodanluse ning bürokraatia mitmesugustes ringkondades. Nende agentide hulgas oli tuntud kirjanik madam Genlis. Ettekanded anti pitseeritud ümbrikutes Lavallette'ile, kes toimetas need edasi Napoleoni kätte.

Sageli kasutas Napoleoni luure rojalistlike emigrantide teeneid mitte ainult teiste rojalistide järel nuhkimiseks, vaid ka kõige mitmekesisemate spionaažiülesannete täitmiseks; neid ülesandeid aitas niisugustel agentidel täita nende kui keisririigi režiimi vastaste reputatsioon. Näiteks üks neist, N. E. du Bouchet oli algul emigrant, siis sai temast äärmuslik revolutsionäär ja veidi hiljem muutus ta rojalistlikust põrandaalusest liikumisest osavõtjaks. Ta viibis Louis XVIII õukonnas (1795), kuulutas end kuninga tuliseks poolehoidjaks. Pärast Napoleoni kukutamist ja Bourbonide restauratsiooni esitas Bouchet kirjas Louis XVIII-le oma kangelasteod trooni ja altari heaks, lõpetades Napoleoni võimuletuleku päevaga. «Pärast seda,» lisas Bouchet tagasihoidlikult, «saabus pikk paus, mille jooksul olin ilma jäetud võimalusest esitada Teie Hiilgusele uusi tõendeid oma innust. Ma olin sunnitud selle oma südamesse sulgema.»

Bouchet unustas vaid meenutada, et «sulgedes» selle eespool kirjeldatud «innu» oma südamesse, astus ta kohe Napoleoni politsei teenistusse ja temast sai välisminister Talleyrand'i agent Londonis (1804), pärast spioon Varssavis (1807), kuni ta palumatute nõuannetega tõmbas endale keisri viha.

Püüdes organiseerida ulatuslikku spionaaži oma vastaste vastu, katsus Napoleon samal ajal luua efektiivset vastuluuret võitluseks vaenlase agentidega. Kui Prantsuse armee 1804. a. oli kiirmarsiga Boulogne'i laagrist (sinna oli armee koondatud oletatavaks, kuid mitte ellu viidud dessandiks Inglismaale) Reini äärde Austria vastu paisatud, kirjutas Napoleon politseiministrile: «Keelake ajalehtedel rääkida armeest. Jätke mulje, nagu seda üldse ei oleks olemas.» Eraisikud jäeti ajutiselt ilma võimalusest kasutada tollal eksisteerinud optilist telegraafi. Võeti kasutusele erakorralised abinõud saladuse hoidmiseks. Eriti tähtsate paberite jaoks oli olemas Napoleoni šiffer ja tema staabiülema Berthier' šiffer.

Napoleon ise jäi demonstratiivselt Boulogne'i, siis läks aga Pariisi, kus korraldas uhkeid pidusid. Kõike seda tehti vaenlase desorienteerimiseks. Ent peamist edu saavutati tänu eriti edukale luurajale, kes Austriasse saadeti. Jutt on kuulsast Schulmeisterist.

Lõks Ulmis

Karl Schulmeister sündis 1770. a. Elsassis protestandi pastori perekonnas, ehkki ta väitis hiljem, nagu oleks ta isa olnud ungari aristokraat. See väide oli muuseas ainult üks suurusehullustuse avaldusi: Schulmeisteri sünnipärane auahnus muutus peagi suurusehullustuseks. Väljamõeldist «kinnitavad» valedokumendid ilmusid alles hiljem. Alguses kauples noor Schulmeister rauaga, kuid leidis peagi, et salakaubavedu on märksa tulusam amet. Uuest elukutsest saadav sissetulek lubas Schulmeisteril rahuldada oma ammuaegset kirge elegantse rõivastuse järele, mängida rikast ning kuulsat meest. 1799. a. tutvus ta Prantsuse koloneli Savary, tulevase hertsog de Rovigoga, kes pidi asendama Fouchéd politseiministri toolil. Savaryl polnud oma eelkäija võimeid. Kuid tuleb tunnistada tulevase ministri oskust inimesi hinnata: Schulmeisteri luurajavõimeid oskas ta hinnata varsti pärast mehega tutvumist.

Savary usaldas Schulmeisteri hooleks mõned väikesed asjad ja too viis need sajaprotsendilise eduga lõpuni. Nii tegi Schulmeister järele Enghieni hertsogi armukese kirja, mis võimaldas Prantsuse sandarmitel hertsog võõral territooriumil kinni võtta ja Prantsusmaale toimetada.

1805. a. muutus Napoleoni sõda Austria ja Venemaa vastu ulatuslikumaks. Schulmeister suundus Viini ülesandega teada saada üksikasju austria vägede ülemjuhataja kindral Macki iseloomust, kui aga võimalik, siis ka plaanidest. Vaevalt võis Napoleon arvata, et Schulmeister saavutab enamat, kuid edu ületas kõik ootused.

Schulmeister sõitis Berliini talle juba harjumuspäraseks saanud ungari aristokraadi maski all. Tema sõnade järgi oli ta Prantsusmaalt välja aetud, sest teda kahtlustati spionaažis Austria kasuks. Schulmeister näitas, et ta teab palju olulist olukorrast Prantsusmaal ja eriti Prantsuse armees. Ta võitis peagi

Viini aristokraatliku ringkonna usalduse ja sümpaatia, teda esitleti kindral Mackile, kes oli määratud austria vägede ülemjuhatajaks. Teated, mida Schulmeister Mackile andis, näisid viimasele sedavõrd, tähtsatena, et ta arvas meeldiva, teadja ja tubli inimese oma staabiohvitseride hulka. Schulmeisteril oli kaks usaldatavat agenti — Wend ja Rulski, kes «kinnitasid» tema teateid.

Peagi pakuti Schulmeisterile ametit, mida enne teda polnud pakutud ühelegi luurajale — selle maa luureülema kohta, kuhu ta spioonina oli saadetud. Sel ametikohal avaldus Schulmeisteri talent täiel määral. Vähe sellest, et ta saatis kõik Macki tähtsamad plaanid Napoleoni kätte. Prantsuse keisri käsul trükiti spetsiaalsed ajalehenumbrid, kus teatati rahutustest Prantsusmaal. Sellest rääkisid ka kirjad, mis pea iga päev tulid nagu rahulolematutelt Prantsuse armees. «Soov on mõtte osa,» väidab vanasõna. Mackile hakkas paistma, et Prantsusmaa on Napoleoni-vastase ülestõusu lävel. Neis tingimustes ei tekitanud austria väejuhis mingit kahtlust teated sellest, et Napoleon on hakanud tagasi tõmbama vägesid piki Reini kulgevalt rindelt. Prantslasi tuli muidugi taga ajada, mida Mack ka tegi. Teda üllatas väga see, et austria väed põrkasid tunduvalt varem, kui tema arvestused võimalikuks pidasid, kokku «taganeva», tegelikult aga austerlasi lõksu meelitanud kindral Ney korpusega. Veel suuremaks kasvas Macki üllatus siis, kui ta avastas, et tema väe tiibadel ja tagalas on samuti teiste Napoleoni kindralite — Marmont'i, Soult'i, Lannes'i, Murat' väed. Peagi piirati Macki armee Ulmis sisse. Austria vägede ülemjuhatajal, kes unelmates liikus juba võidukalt Pariisi poole, jäi üle ainult koos oma armeega end vangi anda (33 000 sõdurit, 18 kindralit, 60 kahurit). Parimad austria diviisid sattusid päris sõja algul prantslaste kätte vangi, kogu sõja raskus langes nüüd vene vägede õlgadele.

Koos Mackiga sattus «vangi» ka Schulmeister. Kuid viimane ei pidanud oma missiooni veel lõppenuks. Instseneeriti tema põgenemine Prantsuse vanglast koos valedokumentidega. Nende abil tuli veenda Austria keisrit Franzi, aga peaasjalikult Vene tsaari Aleksander I-st tegutsema niimoodi, et see oleks viinud nende vägede kiire purustamiseni.

Sel korral Schulmeisteril ei vedanud. Osa austria ülikuid hakkas teda kahtlustama ja ta vangistati. Schulmeisteri päästis kohtust ja tõenäolisest surmanuhtlusest see, et prantslased hõivasid kiiresti Viini, mille järel Napoleon määras Schulmeisteri sõjatsensoriks Austria pealinnas.

Vene armee ülemjuhataja Kutuzov ei lasknud end kaua aega kiskuda võitlusse, mis tolleaegse jõudude vahekorra juures pidi lõppema prantslaste võiduga. Siis kordas Napoleon

tegelikult Schulmeisteri trikki. Ta saatis kindral Savary Aleksander I juurde palvega saada audientsi. Aleksander piirdus sellega, et saatis läbirääkimistele oma esindaja — lühinägeliku vürst Dolgorukovi. Vestluses Dolgorukoviga teeskles Bonaparte, et teda kohutavad väga ebasoodsad uudised Prantsusmaalt ja eelseisev lahing. Dolgorukov sattus ülesseatud võrkudesse. Napoleoni sõnade järgi kõnelenud Dolgorukov temaga nagu «bojaariga, keda tahetakse Siberisse saata». Kutuzovi kategoorilisest vastuseisust hoolimata nõudis Aleksander I, et Napoleonile antaks lahing. Tsaari ja Austria generaliteedi rumalad korraldused muutsid liitlaste niigi raske olukorra veel halvemaks. Lahing Austerlitzi juures kaotati, Austria pidi Napoleoniga separaatrahu sõlmima.

Austria-vastase sõja ajal 1809. a. tegutses Schulmeister jälle vaenlase tagalas, areteeriti ja mõisteti mahalaskmisele. Ta jootis valvurid purju, riietus Austria mundrisse ja põgenes. Schulmeister oskas oivaliselt end grimeerida ja muuta tundmatuseni oma välimust. Ta näitas üles harukordset leidlikkust. Tal tuli kord Austria kindrali varastatud mundris viibida Sõjanõukogu istungil keiser Franzi juures ja põgeneda ümberpiiratud linnast kirstus. Mõnda aega ei lahkunud Schulmeister pöetud koerast, kellele ta pani selga käharakarvalise koti. Võltspuudel kandis koti all tähtsaid dokumente. Raha, mida Schulmeister sai Napoleonilt, aga enne seda austerlastelt, tegi temast rikka mehe. Kuid veel suurema varanduse kogus ta altkäemaksude abil sõjaväevarustajatelt, pärast seda kui keiser määras ta 1809. a. peakomissariks Prantsuse armee varustamise alal.

Schulmeister täitis veel mitmeid Napoleoni luureülesandeid (käis isegi Inglismaal), kuid ükski neist polnud eriti tähtis. Napoleoni valitsemise viimastel aastatel segasid luuraja edasist karjääri keisri teise naise — Austria printsessi Maria Luise ja tema kaaskonna intriigid, kes vihkasid Schulmeisterit osa pärast, mida too oli etendanud Austria purustamises 1805. a. Siiski jäi Schulmeister Napoleonile truuks ja võttis osa 100 päeva ettevalmistamisest. Pärast keisri lõplikku lüüasaamist Waterloo all anti Schulmeister kohtu alla. Talle määrati hiiglaslik trahv, mis oli võrdne kolmveerandiga tema varandusest. Ülejäänud osa kaotas Schulmeister börsil spekuleerimisega. Nagu näha, oskasid börsihundid alt vedada ka seda paadunud spiooni.

Schulmeister elas veel peaaegu 40 aastat, kuni aastani 1853. Viimastel eluaastatel lubati tal armulikult müüa väikeses poes Strasbourg'is tubakat, mille müük oli muidu riigi monopol.

Kolmekordne mäng

Prantsuse luuret ja vastuluuret Napoleoni ajal ei tule kujutleda nagu mingit üksust, mis tervenisti oleks tegutsenud keisri heaks. Kuni 1810. aastani oli politseiministri toolil — väikese vaheajaga — kurikuulus Joseph Fouché. Enne revolutsiooni vaimulik, siis konstitutsiooniline monarhist, jakobiinide diktatuuri ajal ultrarevolutsionäär, üks peamisi 9. termidoori pöörde organiseerijaid, politseiminister Direktooriumis, mille ta reetis Bonaparte'ile — see osav poliitiline kameeleon ja elukutseline reetur oli samal ajal parim politseinuuskur, keda keiser endale leida võis.

Fouché sai aru, et rohkem kui ähvardused ja füüsilised piinad mõjub tihti moraalse seisundi õõnestamine, psühholoogiline piinamine, tema kätte langenud vaenlase agentide «vallutamine» kurnamise abil. Fouché käsilastel õnnestus sõbraliku osavõtu sildi all välja pressida kõik vajalikud teated ja alles pärast seda saata täielikult «tühjaks pressitud» ohver giljotiinile.

Fouché oli Napoleonile vajalik, kuid viimane ei usaldanud oma politseiministrit kunagi eriti. Peremees teadis hästi, et teener on valmis igaks reetmiseks, kui ta selle endale kasuliku leiab olevat. Seepärast ei lasknud keisri eraspioonid silmist truud politseiministrit, aga too rakendas omakorda muidugi kogu jõu selleks, et välja selgitada oma käskija nuhke. Fouché lähimad abilised olid politsei peainspektor Réal ja salapolitsei ühiskondliku julgeoleku osakonna ülem Desmarest.

Fouché, kes kunagi ei soovinud kõiki sildu enda taga põletada, pidas rojalistide suhtes väga kavalat joont. Prantsusmaal püüdis tema politsei neid agaralt ning saatis tapalavale. Kuid rojalistidega, kes olid leidnud ohutu paiga Inglismaa pinnal, rääkis politseiminister hoopis teist juttu. Tema agendid ületasid korduvalt La Manche'i ja sosistasid mitmesugustele rojalistli-

kele emigrantidele kõrva, nagu oleks Fouché hingepõhjas alati jäänud «seadusliku kuninga» Louis XVIII poolele. Londonis neelas Fouché sööda ahnelt alla Fauche-Borel, keda tunneme juba seoses Pichegru looga. Napoleoni ministri varjatud «rojalistlikud sümpaatiad» said emigrantide kuninga lähikonna kõneaineks. Kõik läks kenasti, kuid Fouché pidi arvestama, et tema maneerid ei saa Napoleoni spioonide eest pikka aega varjule jääda. Seepärast rääkis politseiminister oma sagedastes truualamlikes ettekannetes Napoleonile üksikasjaliselt oma intriigist, seletades, et teeb seda teenistuse huvides. Ta tahab ju lõhkuda emigrantide laagrit seestpoolt ja meelitada mõned eriti ohtlikud inimesed Prantsusmaale. Tõepoolest, mõned salaja Prantsusmaale saabunud rojalistid, kes olid tulnud eelkõige selleks, et seada jalule side Fouchégа, võeti kinni ja hukati Napoleoni käsul kui inglise spioonid (nende hulgas ka Charles Vitel, Fauche-Boreli sugulane, kellel oli kaasas kiri politseiministrile). Napoleon, kes vähestest lugu pidas, ei suutnud varjata oma imestust «kuningatapja» osavuse üle (Fouché oli Konvendis hääletanud Louis XVI hukkamise poolt), sest too oskas veenda emigrante, et just tema on rojalistide partei lootus. Fouché suhted emigrantidega näisid keisrile üsnagi kahtlastena. Ta otsustas, et ei rahuldu provokaatoritega, keda saatis Fouché, vaid saadab Londonisse oma, n.-ö. isiklikud spioonid sihiga välja selgitada, millised on politseiministri tegelikud sidemed rojalistidega.

1807. a. astus Fauche-Boreliga tihedasse kontakti keegi Perlet, kes kuulutas valjusti oma truudust Bourbonidele. See oli spioon, kelle rojalistide spiooni juurde oli saatnud Pariisi politseiprefekt Dubois. Et rojalistide usaldust võita, andis Perlet neile edasi poliitvangide nimekirja, keda hoiti Pariisis Temple'i vanglas. Perlet veenis Fauche-Boreli, et Prantsusmaal tegutseb rojalistide salakomitee, kes kukutab varsti Napoleoni ja loob ajutise valitsuse. See kutsub aga Louis XVIII Prantsusmaale tagasi. Perlet viis rojalistid Londonis vaimustusse. Nende juurest sõitis ta ülesannetega emigrantide juurde Berliini ning kandis kõigest üksikasjaliselt ette Pariisis. Salakomitee liikmena mainiti ka Fouchéd. Fouchéd oli Perlet' Londoni sõidu suhtes võimatu teadmatusse jätta ja seepärast seletati politseiministrile, et reisi eesmärk oli meelitada Fauche-Borel Prantsusmaale. Minister protesteeris tormiliselt sellise lõksu organiseerimise vastu, viidates humaansetele kaalutlustele. Taolised põhjendused inimese huulilt, kes oli valanud ohtrasti tihtipeale mitte milleski süüdi olnud inimeste verd, olid Napoleonile lihtsalt tõendiks, et Fouché südametunnistus pole puhas, sest ta kardab paljastusi, mida Fauche-Borel teeks vangistamise korral. Napoleon otsustas, et Fouchéd tuleb emigrantide silmis

kompromiteerida. Seepärast sai Perlet ootamatult uue ülesande — tõestada rojalistidele, et nad ei saa arvestada politseiministri abil! Sel moel püüdis Napoleon Perlet' kaudu ärgitada rojaliste loobuma katsetest Fouchéga sidet pidada. Kuid Fouché oskas mitmesuguste manöövritega uinutada Napoleoni kahtlusi. Just sel ajal purustas Fouché politsei inglaste luurevõrgu Prantsusmaal ja areteeris Londoni ning rojalistide ühe peaagendi Prigent'i, mida lugeja juba teab.

Fouchél õnnestus jälle provokatsioonilised «läbirääkimised» Fauche-Boreliga oma kätte haarata. 1808. a. suvel saabus Fauche-Boreli juurde keegi Bourlac, kes jätkas Perlet' mängu ning heietas muinaslugu sellest, et teda saatis rojalistlik põrandaalune organisatsioon — «Salakomitee» — kuhu kuuluvad Napoleoni kõrged ametnikud ja kindralid, et juba on ette valmistatud pööre, mille viib läbi senat, kes kasutab keisri äraolekut. Rojalistide võltsemissari võeti Londonis jälle tõsiselt. Bourlac kohtus minister Cunningi ja Hawkesburyga. Huvitav, et Napoleoni nõusolekul saadetud provokaatoril Bourlacil oli eriülesanne jällegi tõsta Fouché aktsiaid Fauche-Boreli ning rojalistide silmis. Neid oli veidi õõnestanud Viteli hukkamine ja Perlet' intriigid. Bourlac sai Louis XVIII-le teatavaks teha, et Fouché on salajas kuningale truu. Louis kuulas teate väga tähelepanelikult ära ja väljendas soovi koos sellega saavutada marssalite Berthier' ja Macdonaldi, aga samuti emigratsioonis viibiva kindrali Moreau' toetus. Seega võttis emigrantide kuningas üsna heatahtlikult vastu endise «kuningatapja» kinnitused salajasest andumusest.

Kogenud psühholoogina otsustas Fouché, et jätab viimase detaili Bourlaci missiooni kohta Napoleonile esitatud aruandes mainimata. Politseiministri liig suur osavus võis kahtlustavale keisrile jälle vastumeelt olla... Muide, Fouché ei mõelnudki sel hetkel reeta Napoleonit Bourbonidele. Ta pidas kasulikuks teha seda alles pärast Napoleoni suure armee purustamist Venemaal, aga sinna oli veel väga palju aega.

Peagi likvideeris politseiminister «Salakomitee», sest selle järel polnud enam vajadust. Kui aga saabusid Bourbonide restauratsiooni aastad ja rojalistid hakkasid otsima «Salakomitee» jälgi, teatas Fouché, et oli selle tubli organisatsiooni aktiivne liige ja et see võitles kangelaslikult Korsika usurpaatori vastu.

Ahne «Anna Ivanovna»

Napoleoni ülemluuraja Schulmeister oskas silma paista ka Prantsuse ja Vene keisrite Erfurdi-kohtumise ajal (1808. a. sept.), organiseerides hästi korraldatud järelevalve sellest kohtumisest osavõtjate ja eriti muidugi tsaar Aleksander I üle. Tsaari kiiresti vahetuvad armukesed osutusid kõik nagu valitult Schulmeisteri teenistuses olevaiks. Kuid kõiketeadval ülemspioonil, kes ümbritses Aleksander I jälitusvõrguga, jäi siiski märkamata tsaari üks tähtis kohtumine, täpsemalt, ta ei teadnud ega arvanud ära, millest sellel kohtumisel räägiti.

Inglise luurajad, kes pilvena Erfurdi ümber keerlesid, hankisid üsna täpseid ja üksikasjalisi aruandeid keisrite kohtumistest. Neis spiooniettekannetes teatati kokkupõrgetest, mis peitusid kahe võimsa monarhi sõbralike läbirääkimiste fassaadi taga.

Kuid ka kogenud Inglise luure ei saanud midagi teada meid huvitavast episoodist. Tõsi, Napoleon ise hakkas järgnevatel aastatel ähmaselt kahtlustama, et midagi taolist leidis aset, aga kus, millises olustikus ja peaasi — kelle osavõtul, kõik see jäi imperaatorile kuni tema elu lõpupäevadeni saladuseks. Sellest loost jutustas esmakordselt tuntud nõukogude ajaloolane akadeemik J. V. Tarle, kes uuris Vene diplomaatia arhiive.

Peategelased selles episoodis olid vene tsaar Aleksander I ja mõni aeg enne kohtumist erru läinud Prantsuse välisminister vürst Talleyrand, kes muide endist viisi säilitas oma mõju Prantsusmaa välispoliitikale. Neid isikuid esitleda pole tarvidust. Vene tsaar, Puškini iseloomustust mööda «nõrk ja kaval valitseja», on niisama hästi tuntud kui tema vestluskaaslane, kelle nimigi sai diplomaatilise leidlikkuse ja salakavaluse sünonüümiks. See oli toosama vürst Talleyrand, aristokraat, kellest sai Prantsuse riigi diplomaat ja minister (ta ei leidnud ühist keelt vaid jakobiinidega) ning kes reetis seejärel vabariigi

Napoleonile, siis Napoleoni Bourbonidele, et veel poolteist aastakümmet hiljem reeta Bourbonid ning minna üle kodanlasest kuninga Orléans'i Louis Philippe'i teenistusse. Toosama Talleyrand, kelle kohta kaasaegsed ütlesid: ta on nii rikas sellepärast, et on müünud kõiki, kes teda ostsid. Mees, kelle surma järel terava keelega inimesed küsisid: «Talleyrand suri? Huvitav oleks teada, miks tal seda vaja läks?»

Kuid juba 1808. a. oli Talleyrand'i reputatsioon täiesti püsivaks kujunenud. Vene diplomaadid nimetasid teda ametlikus kirjavahetuses «väljaheidetud papiks», «türanni kantseleirotiks», professionaalseks reetjaks ja niisama professionaalseks altkäemaksuvõtjaks ning riigikassavargaks, kes mõlema meetodi abil on kokku röövinud loendamatuid miljoneid. Kuid keegi ei eitanud tema silmapaistvat mõistust, läbi- ja ettenägelikkust, need liitusid valmisolekuga igaks kuriteoks, kui see vaid kasulik oli, ja absoluutse häbitusega, mida ta oskuslikult varjas sündinud üliku suursuguse ning laisa kõrkuse taha.

Selline oli isik, kes seisis Aleksander Pavlovitši ees Erfurdis; pealegi oli see isik tsaarile äärmiselt ebasümpaatne. Kogu elu ei suutnud Aleksander andestada Talleyrand'ile nooti, mida viimane oli Napoleoni käsul koostanud. Selles noodis vihjati rohkem kui selgesti Aleksandri osavõtule tema isa Paul I tapmisest.

Kohtumine «lurjus» Talleyrand'iga oli tsaarile seda ebameeldivam, et Prantsusmaaga lähenemise ja Inglismaaga vaenujalal olemise poliitika, mida pärast Tilsitit ajada tuli, kutsus vene aadelkonnas esile kasvava rahulolematuse, sest see riivas tugevasti tema majanduslikke huve. Aleksander kartis isegi oma isikliku julgeoleku pärast Erfurdis, mille olid hõivanud Napoleoni väed. Alles hiljuti oli Napoleon samasugustel asjaoludel käskinud Bayonnes'is areteerida sinna sõitnud Hispaania kuninga ja kroonprintsi!

Seda üllatavamana näis Aleksandrile tema vestlus Napoleoni lähima abilisega. Talleyrand'i jutu sisu — kui heita kõrvale arvukad kahemõttelised vihjed ja ilusad sõnad — oli järgmine. Tema, Talleyrand, pole nõus Napoleoni ohjeldamatute anastamisplaanidega. Nendega pole nõus ka Prantsusmaa. Riik tahab lihtsalt piire Reini, Alpide ja Püreneede vahel. Kõik ülejäänu — s. t. tubli pool Euroopast, mille Napoleon oli alistanud —, on keisri isiklikud vallutused, millega Prantsusmaal — vürsti lahke selgituse järgi — pole mitte mingisugust pistmist. Teisiti öeldes loobus Talleyrand juba ette neist vallutustest — ta oli kindel, et neid nagunii ei õnnestu kaua enda käes hoida — selle kasuks, kes oleks võinud aidata Napoleoni võimule lõppu teha. Aga selleks, et tugevdada uusi suhteid Aleksandriga, väljendas Talleyrand valmisolekut astuda Venemaa

teenistusse — muidugi salaja — ja mis on samuti iseenesest mõistetav, sel puhul ettenähtud tasu eest. Kõik räägiti läbi ning kooskõlastati muidugi mitte esimesel kohtumisel, vaid mitme järgmise jooksul.

Veel enam, et tõestada oma kavatsuste tõsidust, hakkas Talleyrand kohapeal reetma tsaarile Napoleoni saladusi, näitama piire, milleni võib minna vastuseisus Prantsuse keisri nõudmistele ja plaanidele, kutsumata esile lõplikku lõhet. Aga hiljem Napoleoniga vesteldes ohkas Talleyrand murelikult, kui kuulas keisri kaebusi ootamatu kangekaelsuse üle, mida tsaar läbirääkimiste käigus ilmutab.

Kuigi Talleyrand polnud enam välisministeeriumi juht, oli ta Napoleonile lähedase isikuna endist viisi pühendatud Prantsusmaa välispoliitika kõigisse saladustesse. Peale selle teadis kogenud vürst, et tal ei õnnestu kuidagi varjata oma metamorfoose politseinuuskur Fouché eest, kellel sellistes asjades oli eriti hea nina, ja seepärast pidas Talleyrand paremaks võita viimane enda poole. Fouché, kes nagu Talleyrand'gi mõistis Napoleoni edasise vallutuspoliitika ohtlikkust, asus sõbraliku neutraliteedi positsioonile ja hakkas mõnikord andma Talleyrand'ile isegi puuduvaid andmeid Peterburi saatmiseks. Vene salajases diplomaatilises kirjavahetuses hakati Bénévente'i hertsogit, kõrgeaulist vürst Talleyrand-Périgord'i loendamatute ordenite kavaleri sestpeale nimetama «juriskonsuldiks», «minu sõbraks», «meie raamatumüüjaks», «onupoeg Henriks» või ka lihtsalt «Anna Ivanovnaks».

Peab ütlema, et «Anna Ivanovna» nagu üks Gogoli kangelannasidki polnud kaugelt igas suhtes meeldiv daam. Pakutud kauba eest nõudis ta ilmtingimata teenetekohast tasu ja avaldas niivõrd ebamõõdukat kasuahnust, et Vene Pariisi-saatkonna kirjavahetuses Peterburiga sisaldusid kogu aeg visad palved lisasummade saamiseks. Mida aga lugupeetava isiku poolt esitatud informatsioonist teada ei saadud, oli see, et varsti astus ta (Metternichi, Austria tookordse Pariisi-saadiku vahendusel) kohakaasluse alusel Austria teenistusse ja laveeris osavalt mõlema isanda vahel, kelle huvid loomulikult kaugeltki ühte ei langenud. Ei põlanud «Anna Ivanovna» ka sõjalist spionaaži, andes austerlastele teateid prantsuse vägede liikumisest just Napoleoni uue Austria-sõja eelõhtul 1809. a.

Napoleon ei teadnud muidugi midagi neist diplomaatilistest läbirääkimistest. Kuid keisrile kanti kohe ette Talleyrand'i ja Fouché arusaamatust lähenemisest, sest seni olid nad ilmsed vaenlased olnud. See teade sundis Hispaanias viibinud Napoleonit armee maha jätma ja kiires korras, hobuseid vahtu ajades, Pariisi tagasi pöörduma. Pidulikul vastuvõtul 23. jaanuaril 1809 tungis keiser raevus Talleyrand'ile kallale, meenutades

talle avalikult kõiki tema reetmisi ja osavõttu kõige räpasematest asjadest. «Miks ma pole Teid veel Karusselli väljaku võre külge üles poonud? Aga selleks on, on veel küllalt aega! Te olete siidisukkades kõnts! Kõnts! Kõnts!...» karjus hullunud Napoleon.

Kuid Talleyrand kaldus vähem kui ükski teine surelik tähelepanu pöörama solvavatele sõnadele, isegi kui neid avalikult öeldi, muidugi kui nende tagant ei ähvardanud tõsisemad ebameeldivused. Et aga Napoleon ei teadnud veel vürsti tegevusest kaksikspioonina, siis jätkas «Anna Ivanovna» endise usinusega oma ametikohuste täitmist Peterburi ja Viini ees. Talleyrand nõudis isegi Viinist, kus sel perioodil eriti tema teeneid vajati, mõni tuhat franki kompensatsiooni tekitatud kahju eest.

Töö ei katkenud ka järgmisel, 1810. a. Kuid informatsiooni väärtus, millega vürst kauples, vähenes selle aasta keskel tunduvalt. Kustus peamine informatsiooniallikas — Fouché...

Taassünd tuhast

Kangelane ühes H. Wellsi fantastikaloos käskis Maal seisma jääda. Algas kosmiline katastroof. Surmani ehmunud süüdlane jõudis ainult nõuda, et kõik läheks endisesse olekusse tagasi, ja inimesed ei saanudki midagi teada ei oma hukkumisest ega imepärasest pääsemisest. Midagi taolist juhtus ka Prantsuse salaluurega 1810. a. juunis. Kui Fööniksit poleks olnud, oleks ta ikkagi tõusnud . . . ärapõletatud dokumentide tuhast.

Juba 12 aastat (väikese vaheajaga) oli Joseph Fouché juhtinud politseiministeeriumi ja loonud kõikjale tungiva hiiglasliku luurevõrgu. Nuhiti kogu elanikkonna järel — õukondlaste, sõjaväelaste, nii Prantsuse kui välismaa diplomaatide, Napoleoni valitsuse ametnike ja keisri tsensuuri näpunäidetest innustust hankivate alandlike kirjanike järel. Politsei keelas ära ilma oma esindajateta peetavad rahvarohked koosolekud, isegi perekonnapeod ja sõprade kokkusaamised. Kord kavatses üks tuntud kindral kokku kutsuda mõned sõjakaaslased sõbralikuks õhtusöögiks. Vapper sõjamees sai vihaga teada, et ilma politsei osavõtuta seda teha on keelatud. Ta kaebas Fouchéle. Minister noogutas kaasatundmise märgiks lahkelt pead, kuid oma nõudmistest ei taganenud. Kui kindrali ärritus oli juba kulminatsioonini jõudnud, tuli Fouchéle pähe mingi mõte.

«Kas te ei saaks mulle anda kutsutute nimekirja?» küsis ta ja, heitnud põgusa pilgu vaid paarile-kolmele nimele tosinast, lisas rahulikult:

«Hästi, kindral, politsei esindajate kohalolek pole vajalik . . .»

Fouché oli muutunud jõuks. Ta oli pühendatud kõigisse selle maailma vägevate elu kulissidetagustesse ja nende nõrkustesse, tema ees tunti suuremat hirmu kui keisri enese ees. Fouchél olid suurepäraselt teada kõik keisri perekonnasaladused, sealhulgas ka Napoleoni õdede liiderlikkus ja see, kellega keisri armuke valitsejat pettis. Kuid värsket Otrante'i hertsogit näris

pidevalt rahuldamatu auahnus. Tal oli politseiministeeriumi seinte vahel kitsas. Napoleon viibis Hispaanias, inglased kasutasid tema äraolekut ja randusid Belgias. Keisri nimel lõi Fouché, õpetas välja ja varustas lühikese ajaga terve armee ning saatis selle vaenlase vastu. Inglise dessant pidi kiiresti koju tagasi põgenema.

Kuid Joseph Fouché unistas enamast. Ta teadis, kui ulatuslikult oli levinud soov rahu järele, mis oleks teinud lõpu Inglismaaga peetavale mitmeaastasele kurnavale sõjale, ja et Londoniski on mõjukaid jõude, kes on valmis mõtlema kompromissist, kokkuleppest, mis uuesti avanuks inglise kaupadele Napoleoni poolt kinnipaisatud Euroopa riikide väravad. Fouché jätkas oma initsiatiivil salajasi läbirääkimisi Inglismaaga, mis olid katkenud Napoleoni järeleandmatuse tõttu. Fouché oli valmis loobuma osast prantslaste vallutatud aladest. Tema agent oli räpane tegelinski pankur Ouvrard, kuid seegi arvas, et tegutseb keisri käsul, kelle tahte elluviija politseiminister on. Veel enam, isegi Napoleoni vend, Hollandi kuningas Louis Bonaparte oli kindel, et Hollandi kaudu peetavad läbirääkimised toimuvad kahtlemata keisri teadmisel ja nõusolekul.

Muidugi polnud Napoleonil üksainus politsei Fouché'ga cesotsas, vaid ka teine, kes spioonis Fouché järele, samuti postiasjanduse peadirektori politsei, kes pidi nuhkima politsei järele, mis jälgis kavalat Otrante'i hertsogit. Keisril oli veel teisigi politseisid . . . Kuid ka Fouché ise jälgis tema järel nuuskijaid. Kuidas asi ka polnud, aga madude sisisev põimitis vingerdas edasi ja vajalikku informatsiooni Napoleon oma agentidelt ei saanudki. Fouché tegutsemisest sai ta teada täiesti juhuslikult. Kui Napoleon oma uue naisega, Austria keisri tütre Maria Luisega külastas Hollandit, mainis Louis Bonaparte neid läbirääkimisi kui hästi teadaolevat fakti. Polnud vaja olla Napoleon, et taibata, kes peitus Ouvrard'i selja taga. Märatsev keiser andis sandarmeeria ülemale Savaryle, hertsog Rovigole käsu Fouché agent käratult kinni võtta. Pariisis küsis Napoleon politseiministrilt, kas ta teab midagi Ouvrard'i läbirääkimistest. Viimane tõttas oma esindajast muidugi lahti ütlema. Siis käskis mängu jätkav Napoleon Fouchél areteerida Ouvrard, kes tegelikult oli juba trellide taga. Politseiminister püüdis vastu vaielda ja paljastas end sellega.

Järgmisel päeval määras Napoleon Savary politseiministriks. Tõsi, Otrante'i hertsog teadis liiga palju selleks, et teda oleks saanud lihtsalt jalahoobiga välja kihutada. Nagu juba ühe endise lühiajalise erusolemise vältel saatis Fouché ametist vallandamist seekordki austusväärne Rooma-saadikuks määramine. Kuid Fouché oli hakanud juba perutama. Ta püü-

dis Napoleonile näidata, et ta on rohkem väärt kui ümbritsev õukondlastest meelitajate ja ministriportfellidega alandlike teenrite hulk. Ületamatu politseimasinavärgi lõi Fouché ja tal ei saa olema teist peremeest!

Kui hertsog Rovigo ilmus Otrante'i hertsogi juurde teatega, et tema, Savary, on määratud politseiministri kohale, võttis Fouché oma järeltulija erakordselt armastusväärselt vastu. Savary laskis end petta. Ta isegi ohkas kergendatult. Raske jutu ja tüli asemel vaimuka ning ohtliku mehega toimus sõbralik vestlus inimeste vahel, kellest üks pidi käsu kohaselt asjaajamise üle võtma, teine aga olema rõõmuga valmis loobuma üsna koormavaks muutunud kohustustest. Fouché väljendas isegi valmisolekut olla värskele ministrile igati kasulik tutvumisel paljude uute ja talle tundmatute küsimustega. Muidugi läheb veidi aega, et ministeeriumi asjad joonde ajada — keisri käsk oli ju nii ootamatu, et Otrante'i hertsog ei jõudnud ettevalmistusi teha ministeeriumi kogu keeruka aparaadi üleandmiseks oma järeltulijale. Kui hertsog Rovigo vastu ei vaidle, teeb tema, Fouché, mõne päevaga kõik täielikult korda, aga selle aja jooksul jõuab ka Otrante'i hertsoginna uude korterisse kolida. Savary ei vaielnud muidugi vastu ja lahkus äärmiselt rahulolevalt. Aga Fouché asus koos kõige usaldusväärsema abilisega tööle. Dokumendid, mis puudutasid tähtsaimat salaagentuuri, hävitati või viidi isiklikesse salapeidupaikadesse, et keisri nuhid neid üles ei leiaks. Arvukad agendid — sõjaväelased, ametnikud, õukondlased, vaimulikud — kõik nad on Fouché ja ainult Fouché spioonid ja ta ei soovi neid Napoleoni kätte anda. Näitamiseks jäeti ainult teated vähetähtsatest agentidest, kellelt polnud võimalik midagi tõsist kuulda. Neli ööpäeva kestis palavikuline tegevus. Neli ööpäeva suitses kamin, õgides jäljetult kõik, mida Fouché ei pidanud vajalikuks enda jaoks säilitada ega soovinud samal ajal Savaryle loovutada.

Aga pärast seda toimus asjaajamise üleandmine mitte midagi aimavale hertsog Rovigole. Fouché kogu luurevõrk oli rebitud arvukateks väikesteks, omavahel seostamatuteks tükkideks, mille peaelemendid olid jäljetult kadunud. Ööpäev hiljem taipas seda Savarygi, kes oli kummalisest sündmusest sunnitud keisrile ette kandma. Napoleon saatis Fouchéle nõudmise toimetada varastatud paberid tagasi. Üks, kaks, kolm nõudmist... Kuid Fouché kinnitas vaid, et ta on ammu ära põletanud dokumendid, mida temalt nõutakse. Nagu möödaminnes mainis ta Napoleoni saadikule, et tegi seda keisri perekonna au säilitamiseks (selge vihje, et errusaadetud ministril on käes tähtsad kompromiteerivad paberid). Kuid Fouché arvestas valesti — ta alahindas Napoleoni

otsustavust. Viimane andis kohe oma isikliku politsei ülemale Dubois'le käsu: kas Fouché saadab nõutavad paberid tagasi või ta tuleb suunata kümmekonnast sandarmist koosneva konvoi saatel vanglasse ja ta saab peagi tunda, mis tähendab keisri viha enese peale tõmmata.

Alles nüüd sai Fouché aru, et ta läks liiga kaugele — Dubois pitseeris kinni endise ministri paberid. Muidugi oli kõik oluline ammu kindlasse kohta peidetud, kuid oli selge, et keiser ei peatu mitte millegi ees, et Fouchéd murda. Ja mõneks hetkeks murdus Fouché tõepoolest. Asjatult kirjutas ta Napoleonile alandlikke kirju, paludes audientsi. Talle teatati jämedalt, et tema teeneid ei vajata enam. Paanilisest hirmust haaratud Fouché sõitis Pariisist ära, kihutas Itaaliasse, hulkus erinevates linnades, kavatses ookeani taha sõita: teda hoidis tagasi vaid hirm inglaste kätte sattuda. Samal ajal astus aga Otrante'i hertsoginna sobingusse Napoleoniga. Ta andis üle kõige tähtsamad paberid, mis puudutasid isiklikult Napoleonit ja keisri perekonda. Pärast seda sai errusaadetud minister võimaluse oma lossi tagasi pöörduda. (See polnud viimane etapp Fouché karjääris — teda ootasid uued tõusud ja uued langused.)

Aga seni hakkas Savary, kellel täielikult puudusid Fouché võimed, kuid kes oli töökas ning visa, samm sammu järel taastama purustatud luuremasinat. Mõnda jälge Fouché ei jõudnud hävitada — jäi alles näiteks teisejärguliste informaatorite perekonnanimede ja aadresside registreerimise raamat. Üht-teist teadsid ministeeriumi ametnikud, isegi uksehoidja. Ja kui külastajad — sealhulgas ka palju Fouché agente —, kes ei aimanud midagi hävitustööst, tegid ettevaatuse mõttes mitte millekski kohustava visiidi uuele peremehele politseiministeeriumi hoones, siis konsulteeris minister kiiresti uksehoidjaga, kas antud isik oli Otrante'i hertsogit külastanud. Oma teadmatust varjates õnnestus Savaryl veenda enamikku vastuvõtule saabunud isikutest, et tema käsutuses on kõik materjalid nende mineviku kohta, mis olid Fouchél. Aga sageli oli see materjal palju kindlam agendi truuduse garantii kui raha. Niiviisi taastati järk-järgult, kruvi kruvi järel kogu luurevõrk. Ja ehkki paljud «osad» olid kaotsi läinud, lasti see uuesti käiku. Agendid ei märganud midagi ega aimanudki kaost, mis valitses luuremasinas, mille koostisosad nad olid.

Köiteasjanduse peensused

Napoleoni impeeriumi viimastel aastatel muutus salasõda üha teravamaks. Šoti munk James Robertson ei lasknud end kaua paluda, kui talle tehti ettepanek vahetada kloostrikong töö vastu Inglise luures. Hästi saksa keelt rääkiv erak saadeti Inglise salaluure keskuseks muutunud Helgolandi saare kaudu Põhja-Saksamaale. Mungarüü seljast visanud Robertson sai passi Adam Rohraueri, Breemenist pärineva isiku nimele. Hamburgis tutvus «Rohrauer» ühe hispaania vaimulikuga, viimase vahendusel aga Hispaania kapteniga, kes oli ravil kohalikus hospidalis. Pudukaupmeheks maskeerunud munk sõitis oma uute sõprade saatel Taani. Seal saartel asusid Hispaania armee valitud polgud, mida Napoleon juba enne Hispaania vallutamisele asumist abivägedeks nõudis ja kodumaast kaugemale saatis. Robertson tungis Hispaania korpuse ülemjuhataja kindral La Romana juurde ja ütles talle parooli, mille suhtes viimane oli juba Madriidis Inglise diplomaatilise missiooni sekretäri B. Frere'iga kokku leppinud. Kokkulepitud ajal koondas La Romana peaaegu 10 000 sõdurit nagu vandetõotuse andmiseks Hispaania uuele kuningale Josephile, Napoleoni vennale, ja ... pani nad prantslaste nina all Inglise admirali Keithi laevadele. Need väeosad liitusid Wellingtoni armeega, mis sõdis Hispaanias Napoleoni marssalite vastu. 1810. a. püüdis Inglise luure rojalistide kaasabil varastada kroonprints Ferdinandi, keda peeti Prantsusmaal vahi all, ja anda sel moel Napoleonile mõjus löök. Niimoodi püüdsid inglased süvendada raskusi, millega Prantsuse keiser Hispaanias kokku põrkas. Katse ei õnnestunud ja selle organiseerija parun de Kolli lasti maha. Inglise luure soovis kiirendada Austria sõtta astumist Napoleoniga ja võttis seepärast osa vandenõust keiser Franzi vastu. Märgatavalt tugevnes Prantsuse ja Vene luure võitlus.

Pariisi saabunud tsaari esindaja, tema adjutant polkovnik Tšernõšov uuris tähelepanelikult Prantsuse armeed, kui ta

saatis Napoleonit Austria vastu peetava sõja ajal 1809. a. Loomulikult huvitasid Tšernõšovi eriti ametlikud ettekanded Prantsuse armee kõigi vägede olukorrast, mida sõjaministeerium igal nädalal Napoleonile esitas. Nende materjalide alusel võis selge pildi saada prantsuse vägede suurusest, dislokatsioonist, relvastusest. Muidugi kujutasid need ettekanded endast rangeimat sõjasaladust. Tšernõšov võis näha vaid punaseid kaasi, millesse ettekanded köideti. Kuid sedagi polnud vähe. Ettekanded köidetakse kaante vahele, tähendab, keegi teeb seda. Kas ei saaks selle köitjaga lähemat tutvust soetada? Peagi õnnestus Tšernõšovil tutvuda sõjaministeeriumi köitja Micheliga ja tema abiga vaadata läbi ettekanded, mis olid määratud ainuüksi keiser Napoleoni silmadele. Micheliil olid liitlased — Saget, Salmon, Moses, kes teenisid sõjaministeeriumis, ja austerlane Wustinger — selle hotelli šveitser, kus asus Vene saatkond. Wustinger oli sidepidaja Micheli ja Tšernõšovi vahel.

Alles 1812. a. veebruaris, s. t. rohkem kui kaks aastat hiljem, sattus Napoleoni politsei jälgedele. Kasutades Tšenõšovi äraolekut, korraldasid politseinikud tema korteris ootamatu läbiotsimise ja leidsid ümberlükkamatud tõendid luuretegevuse kohta.

Tšernõšov, kes hiljem, Nikolai I ajal tegi osava pugemise abil suurt karjääri, ei kuulunud tõsiste ning läbinägelike luurajate hulka. Tähelepanu äratab ka asjaolu, et tsaari adjutandi poolt hangitud teated vähendasid tugevasti Prantsuse armee suurust. See viib mõttele Napoleoni teadlikust provokatsioonist.

Venelaste «asiaatlikust kavalusest» pahandatud Napoleon tegi omakorda veel pingelisemaid luure-ettevalmistusi. Prantsuse sõjaline esindaja Venemaal Lauriston kogus üksikasjalisi andmeid Vene armee jõudude ja paigutuse kohta, hankis graveeritud plaate, millelt trükiti salajasi sõjalisi kaarte. Juba 1811. a. lõpul käskis Napoleon parun Bignonil, Prantsuse saadikul Varssavi hertsogkonnas, organiseerida eriosakond, mis oleks tegelnud sõjalise ning poliitilise spionaažiga Venemaa vastu. Napoleon käskis saata Venemaale residente, kellele tegi ülesandeks luua luurerakukesed Peterburis, Moskvas, Baltimaade tähtsamates linnades, reas kindlustatud keskustes, põhilistel teedel, mida mööda Napoleoni armee kavatses läänepiirilt Venemaa südamesse tungida. Kuid Bignonil ei õnnestunud keisri käsku täita.

Juba sõja algul oskas Vene luure suurt edu saavutada. Aktiivset osa Vene luurevõrgu arendamisel Napoleoni poolt orjastatud Saksamaal mängis Stein, endine Preisi valitsuse juht. Stein oli Napoleoni lepitamatu vaenlane ja Preisi kuningas

pidi kurja võitja nõudmisel oma ministri maalt välja saatma. Steini abiga õnnestus Vene luurel Saksamaal Napoleoni-vastast põrandaalust ajalehte trükkida. Vene luure agentideks said Preisi kuninga hingekarjane Schleiermacher, politseiminister Grunner. Nad püüdsid takistada sõjamoona edasitoimetamist Napoleoni armeele mööda Preisimaa teid, organiseerida prantslaste moonaladude süütamist Preisi territooriumil, õhutada deserteerima preisi sõdureid, kes kuulusid abikorpusse, mis Napoleoni nõudmisel Venemaa vastu saadeti. Eriti suure tähtsuse omandas nende tegevus siis, kui selgus, et vene rahvas ja väed on purustanud Napoleon Suure armee. Vene armee vabastusretke ajal Euroopasse paistis luurajana silma kuulus partisanide komandör A. S. Figner, kes itaallasena tungis Prantsuse armeesse ja võitis Napoleoni kindrali Rappi usalduse.

Venemaal endal oli Isamaasõja ajal suur osa inglise luurajal Wilsonil, kes tugevasti intrigeeris Kutuzovi vastu, sest viimane ei soovinud allutada Venemaa huve Inglise poliitikale. Kui Napoleoni keisririik oli juba hukkumise äärel, kasutas London jälle täie usinusega oma rojalistlikku agentuuri, lõi sidemed keisri marssalite ja ministritega, kes püüdsid pääseda vajuvalt laevalt, kiirendades sel moel läheneva krahhi saabumist.

Üks maailmaajaloo suuremaid väejuhte — Napoleon — oli ka andekas luure organiseerija, olles selleski osas üle enamikust vaenlastest. Napoleoni siponaaživõrk hõlmas kogu Euroopa. Ja seni, kuni Prantsuse luure teenis ajalooliselt täidetavaid plaane, saavutas ta suurt edu. Üks ebaõnnestumine hakkas järgnema teisele siis, kui Napoleon püüdis luuret kasutada oma jampslike maailmavallutamise plaanide elluviimiseks. Need ebaõnnestumised hakkasid sagenema pärast seda, kui suur armee oli Venemaa väljadel puruks löödud ja vene väed algasid oma vabastusretke Euroopasse, mis lõppkokkuvõttes viis Napoleoni keisririigi hävimisele.

1814. a. märtsis jõudsid liitlasväed Pariisi. Napoleon loobus troonist ja ta pagendati Elba saarele Vahemeres. Prantsusmaal taastati Bourbonide monarhia. Terved spioonide pilved püüdsid välja nuhkida saladusi diplomaatidelt, kes 1814. a. sügisel Viini kongressil arutasid sõjajärgse Euroopa päevaprobleeme. Inglismaa ja Austria sõlmisid Louis XVIII valitsusega lepingu Venemaa vastu. Kuid Elbal viibiv Napoleon jäi endiselt ohuks Bourbonidele ja Austria ning Inglismaa plaanidele toetuda Venemaa-vastases sõjas Louis XVIII-le.

26. veebruaril 1815 lahkus Napoleon Elbalt, randus väikese väesalgaga Prantsusmaa lõunaosas ja jõudis ühegi lasuta Pariisi. Louis XVIII põgenes. Algasid Napoleoni uue valitsuse

kuulsad Sada päeva, mis lõppesid lüüasaamisega lahingus Waterloo all ja keisri pagendamisega kaugele St. Helena saarele. (Muuseas, Waterloo lahingu võitjal Wellingtoni hertsogil oli efektiivne luure, mida juhtisid Henry Harding, India tulevane asekuningas, ja kolonel K. Grant.)

Viimastel aastatel on inglise ajaloolane P. Bartel esitanud hüpoteesi, nagu oleks «kotka lend» — nii nimetatakse Napoleoni randumist Prantsusmaal ja Sadat päeva — olnud Briti ning Austria luure poolt organiseeritud provokatsiooni tulemus. See mõte polnud võõras paljudele üsnagi informeeritud kaasaegsetele*. Nad arvasid, et Inglise välisminister Castlereagh, Austria kantsler Metternich ja Talleyrand, kes oli üle läinud Bourbonide teenistusse, otsustasid Napoleoni Prantsusmaale meelitada, et ta seal kas siis tappa või luua sel moel ettekääne tema pagendamiseks kuhugi kaugemale Euroopa rannikust. (Enne seda oli tehtud katse tappa Napoleon — atentaadi organiseerimiseks saatis Prantsuse luure Elbale kellegi Brûle'i, kuid plaan ei õnnestunud, sest endisel keisril oli usaldatav ihukaitse.)

1815. a. jaanuaris sõitis Viinist ilma igasuguse kärata ära kindral Koller, Austria komissar Elba saarel. Koller saabus Elbale ja teatas Napoleonile, et Inglismaa ja Austria on valmis soostuma keisri tagasitulekuga troonile, kui ta rahuldab Londoni ja Viini nõudmised. Vihjeid sellele provokatsioonile leidub ka Prantsusmaa Livorno-konsuli Mariotti kirjavahetuses. Mariotti juhtis luurevõrku, kes jälgis Napoleonit Elbal. Muidugi on Mariotti võrdlemisi vähe usaldust vääriv tunnistaja. On aga teisigi. Pärast Waterlood ja Bourbonide Prantsusmaale tagasipöördumist toimus kohus marssal Ney üle, kelle Louis XVIII oli Napoleoni vastu saatnud ja kes viimase poole üle läks. Ney kinnitas, nagu oleks Napoleon teda veennud, et liitlasriigid ei ole vastu, kui keiser troonile tagasi pöördub. Napoleon lisas, et temale rääkinud sellest korduvalt kindral Koller. 26. veebruaril, veidi enne Elbalt põgenemist, märkis Napoleon kohaliku võimu esindajaid vastu võttes, et tema tagasipöördumise Prantsusmaale võtavad välisriigid rahuldustundega vastu.

On olemas ka kaudne tõend — inglise, austria ja prantsuse võimude passiivsus, ehkki nad olid saanud oma agentuurilt Elbal arvukalt (arhiivides säilinud) ettekandeid Napoleoni ettevalmistustest Prantsusmaale tagasipöördumiseks. Metternichi lähedase kaastöötaja krahv Lebzelterni hiljuti avaldatud memuaarides teatatakse, et Austria luure sai kätte Napo-

* Viigide opositsiooni liider parlamendis lord Grey süüdistas Inglise valitsust otseselt «suurel määral kuritegelikus hoolimatuses« oma kohustuste suhtes ja nõudis juurdlust.

leoni salajase kirjavahetuse oma endise marssali ja Naapoli kuninga Murat'ga, mis ei jätnud kahtlust, et Napoleon kavatseb Elbalt lahkuda. Metternich tutvus nende paberitega ... ega võtnud midagi ette. Krahv Ferrand, Louis XVIII mereminister, väidab oma memuaarides, et ta andis käsu saata Toulonist kaks või kolm sõjalaeva Elba saare jälgimiseks, sest sai usaldusväärset informatsiooni Napoleoni kavatsetavast saabumisest Prantsusmaale. Kuid Ferrand läks erru, tema käsk aga tühistati.

Mariotti agendid olid juba varem informeerinud Inglise komissari Elbal Campbelli, et Napoleon kavatseb saarelt põgeneda. Campbell — kogenud sõjaväelane ja diplomaat, sai selle teate ja ... sõitis ise Elbalt tervelt 12 päevaks (16. kuni 28. veebruarini) minema — algul Livornosse, seejärel aga Firenzesse oma armukese juurde. Tõsi küll, 23. veebruaril saatis ta saarele korveti «Partridge». Korveti kapten Adyee tegi Napoleonile visiidi ja lahkus kohe saare lähedusest. Keisril pidi tekkima veendumus, et Campbell pole antud momendil võimeline jälgima tema plaane ja segama nende täideviimist.

Kas Campbell ei sõitnud mitte selleks ära, et hiljem oleks tal võimalus olnud õigustada end vihjega, et ta polnud Napoleoni Elbalt põgenemise ajal kohal? Muidugi pole inglaste ametlikus kirjavahetuses mingeid vihjeid, et Campbell sai taolisi instruktsioone Londonist. Kuid sellistel delikaatsetel puhkudel eelistasid Inglise admiraliteet ja välisministeerium tegutseda jälgi jätmata.

Kahtlemata jääb P. Barteli hüpotees väga halvasti põhjendatuks. Kuid ikkagi tekitab ta Prantsusmaal huvi.

Veel üks taoline hüpotees on seotud prantsuse luuraja Montholoni nimega. Nagu juba märgitud, halvenes keisri luure kvaliteet Napoleoni valitsemise viimastel aastatel märgatavalt. Paljud selle kõige andekamad organiseerijad võeti kohalt maha. Pealegi tavatses ka Napoleon ise aina vähem kuulata tõepäraseid ettekandeid, kui need rääkisid vastu tema plaanidele. 1812. a. lõi Napoleoni luuraja Montholon Würtzburgi linnas spetsiaalse organisatsiooni, mis pidi jälgima Saksamaad suure armee Venemaa-sõjakäigu ajal. Iga nädal teatas Montholon Pariisi välisminister Maret'le üha ärevamaid sõnumeid. 19. oktoobril, kui Napoleon Moskvast taganemist alustas, teatas Maret Montholonile, et viimane on keisri täielikku ebasoosingusse sattunud. Põhjuseks oli Montholoni abiellumine kantsler Cambacérè sugulasega, kes oli enne seda jõudnud juba kolm korda abielus olla ja kelle kõik kolm meest olid end temast lahutanud, süüdistades naist abielurikkumises. Napoleon astus komblusvalvurina välja endale kõige

ebasobivamal momendil, ajal, mil Montholoni ettekanded omandasid erilise väärtuse. Tuleb lisada, et Montholon saatis keisrit St. Helena saarel, aga tema naine, jäädes truuks oma reputatsioonile, sai Napoleoni armukeseks.

Uuringud, mida 1964. a. korraldasid inglise teadlased aatomiuurimise keskuse Harwelli laboratooriumis, viisid järeldusele, et Napoleonit mürgitati St. Helena saarel pikka aega arseeniga. Järeldus tehti pärast seda, kui Napoleoni nelja juuksekarva pommitati neutronitega ja märgati juustes sisaldunud radioaktiivseks muutunud arseeni aatomite kiirgust. Kõige tõenäolisemaks pidasid uurijad oletust, et Napoleoni tappis Montholon, kellele keiser pärandas suure varanduse.

Nende teadlaste hulka, kes Napoleoni juustega katsetasid, kuulusid muuseas füüsik Glasgow' ülikoolist Hamilton Smith ja samuti rootslased Sven Forshufvud ja Anders Wassen. Juba kolm aastat enne seda oli Forshufvud eelnevatele eksperimentidele toetudes avaldanud raamatu, milles püüdis tõestada versiooni Napoleoni mürgitamisest.

Kuuldused briti ja rootsi teadlaste katsetest tekitasid Prantsusmaal palju kära, mõned nägid kogu loos isegi «inglise intriigi», soovi võtta endalt vastutus Napoleoni surmas ja panna see prantslaste õlgadele. Kriipsutati alla, et toodud «tõendid» mürgitamise kohta pole teaduslikult veenvad, et äärmiselt kahtlane on isegi see, kas uurimiseks võetud juuksed kuulusid tõepoolest Napoleonile, et arseen võis juustesse sattuda puudrist või siis, kui Napoleoni surnukeha lamas mulla all.

Ent Prantsusmaal oli levinud keisri surma kohta veel vähem põhjendatud legend. Oli olemas pärimus Napoleoni põgenemisest St. Helena saarelt. Selle järgi olevat bonapartistlik salaorganisatsioon varastanud endise keisri valve alt ja asendanud ta ühe Napoleonile ülimalt sarnase kaprali François Robot'ga, kes suri St. Helenal 5. mail 1821. Napoleon ise olevat Itaaliasse jõudnud, kus asunud elama Veronasse kaupmees Revart'i nime all. Seal elanud ta kuni aastani 1823. Selle aasta septembris Revart kadus, aga paar nädalat hiljem laskis Viinis Schönbrunni lossi valvav tunnimees maha tundmatu, kes püüdis palee kivimüürist üle ronida. Lossis lamas Napoleoni haige poeg. Tapetu surnukeha keelduti otsekohe kohale ilmunud Prantsuse saatkonna esindajatele välja andmast ja ta maeti selle paiga kõrvale, mis oli määratud Napoleoni naise ja poja matmiseks.

Seda lugu on varieeritud kujul korduvalt kirjanduses kasutatud: sellele langes «Napoleoni legendi» helk, sellele maksid lõivu Puškin, Lermontov, Heine. Situatsiooni ebatava-

lisus, millesse endine rahvaste ja maade alistaja legendi järgi sattunud, sünnitas paroodiaidki. Hiljaaegu trükiti ühes prantsuse ajakirjas ära näidend, kus leidus St. Helena saarelt põgenemise uus tõlgendus. Napoleon, kellest saanud väikese poe omanik, käinud kiiresti alla, ta osutunud tervenisti hõivatuks oma pudupoe tühistest muredest. Ja kui Napoleoni marssalid ning kindralid sõitnud lõpuks keisri juurde teatega, et kõik on valmis riigipöördeks tema kasuks, võtnud neid vastu juhmakas pudukaupmees, kes olnud mures, kuidas oma kaupa kitsivõitu ning rahaahnetele naabritele kasulikumalt maha müüa.

Napoleoni keisririigi purunemisega on seotud klassikaline näide kommertsluurest, s. t. andmete kogumisest ärilistel eesmärkidel.

Juba hilisel keskajal tekkis Veneetsia ja teiste kaubanduslike vabariikide riikliku luure kõrval Põhja-Itaalia suurte kaubafirmade eraluure. XVI sajandil oli oma luure Fuggerite pangal Lõuna-Saksamaal, mis varustas rahaga paljusid Euroopa monarhe ja pidi täpselt teadma, kui kindel on tema võlgnike positsioon ja milline on nende maksevõime. Muide, see luure ei võinud muidugi ette näha peavõlgniku — Hispaania Habsburgide täielikku pankrotti, mis õõnestas Fuggerite võimsust. XIX sajandi algul oli oma luure Rothschildi pangal. See tegutses Napoleoni vastu (ehkki viimane omakorda kasutas mitmel puhul nende rahameeste kirjavahetust, et koos vekslite ja trattidega saada regulaarseid luureandmeid Londonist). Tänu sellele sai Londoni pankur Nathan Rothschild 1815. a. juunis esimesena Londonis, ammu enne valitsuse kulleri saabumist teada Prantsuse keisri täielikust lüüasaamisest Waterloo juures. Algul hakkas Rothschild börsil mängima Inglise riigiobligatsioonide hinna alandamisele, aga kuna kõik teda jälgisid, siis ei jäänud kellelgi vähimatki kahtlust, et pankur on saanud andmeid inglise vägede lõplikust purustamisest. Börsitegelased kiirustasid oma pabereid müüma, kartes nende väärtuse edasist langemist. Tekkis paanika, koteering langes üha madalamale ja madalamale. Aga sel ajal ostis Rothschild vahendajate kaudu odavalt kokku hiiglasuure koguse väärtpabereid. Järgmisel päeval said kõik Waterloo lahingust teada. Kurss tõusis kiiresti ja Rothschild ajas «ennetähtaegselt» saadud teate abil kokku hiiglasuure varanduse.

Asjatu sarnasus

Salajase sõja ajaloos on ajuti olnud suur osa juhustel, mida üldse polnudki. Ei olnud, kuid see-eest olid olemas jõud, kelle plaanides või huvides oli kinnitada, et need episoodid tõepoolest aset leidsid. Väljamõeldud süüdistus siponaažis sai sageli relvaks poliitilises võitluses. Sellest oli juba juttu ja sellega tuleb meie raamatus veel mitmel korral kokku puutuda. Kuid oli ka palju vastupidiseid näiteid. Luure arvele pandi see, mida ta kunagi ei teinud, et ülistada väljamõeldud saavutustest ja näivatest kangelastegudest osavõtjaid. Need «juurdekirjutused» omandasid kõige erinevama vormi — kirjanduslikest müstifikatsioonidest kuni isehakanute ilmumiseni, kelle lugude üle vaieldi pidevalt ja tuliselt aastakümneid.

... Pärast Napoleoni langemist ja Bourbonide restauratsiooni tegi palju kära tuntud prantsuse kirjaniku Charles Nodier müstifikatsioon. Ta avaldas raamatu «Armee salaühingud ja sõjalised vandenõud, mis seadsid endale eesmärgi kukutada Bonaparte'i võim» (Pariis, 1815). Selles räägiti laiaulatusliku rojalistliku põrandaaluse tegevusest Napoleoni vägedes. Salaorganisatsioonis osalevad rojalistlikud ohvitserid olid erakordselt vooruslikud; nad olid läbinisti kangelaslikud iseloomud tookord moes olnud romantismi vaimus.

«Filadelflaste» salaühingu ajalool oli aga üks oluline puudus: sel kujul, nagu teda näidati, polnud teda üldse olemas! Tegelikult oli «Filadelflaste» ühing üsna väikesearvuline noorsooring, millega liitusid mõned rahulolematud sõjaväelased nagu kindral Molé. Sellisel kujul ei heitnud ühing Napoleonile isegi ohu varju. Aga see, et Molé 22. oktoobri ööl vastu 23-ndat 1812 püüdis levitada kuuldust Napoleoni hukkumisest Venemaal ja välja kuulutada ajutist valitsust (tal õnnestus petta üksikuid sõjaväelasi ning areteerida mõned ülikud; kogu avantüür likvideeriti mõne tunni jooksul), siis sel polnud enam mingit seost filadelflastega. Nodier oskas

ajalugu fantaasiaga segada. Kui kirjanik jutustas oma osavõtust prantsuse revolutsiooni sündmustest, siis olid paljud tema kuulajaist ühe osavõtja sõnade järgi «niivõrd veendunud, et Nodier lõpetas oma õnnetud elupäevad giljotiini all . . ., et nad küsisid endalt, kuidas tal õnnestus pead tagasi külge kleepida». Jutustusse filadelflastest usuti, sest restauratsiooniaastail olid liiga mõjukad jõud Prantsusmaal huvitatud sellest, et uskuda ise, peaasjalikult aga veenda teisi ohvitseridest õukondlaste «kangelaslikus» võitluses Korsika usurpaatori vastu. Aga nagu sageli juhtub, kutsub tegevus välja vastutegevuse. Kõrvuti jõududega, kes on huvitatud sellest, et usutaks nende leiutatud muinasjuttu, on ringkondi, kes erinevatel motiividel peavad otseselt püüdma kõigi nende väljamõeldiste paljastamise poole. Siis puhkeb ilmsete väljamõeldiste ümber nii avalik kui ka varjatud võitlus. Mõnikord on sel võitlusel ühiskondlik tähtsus, teistel puhkudel peegeldab ta valitsevate klasside rühmituste erahuvide kokkupõrkeid.

Juhus Nodier' müstifikatsiooniga näitab, kuivõrd teravalt andis restauratsiooni ajal tunda võimu juurde tagasi pöördunud rojalistliku aadelkonna täielik jõuetus revolutsiooni, hiljem aga Napoleoni ees. Polnud just väga meeldiv tunnistada, et ainult välismaa täägid andsid võimu emigrantidele tagasi. Peale selle võib — Talleyrand'i lennuka väljendi järgi — tääkidele küll toetuda, kuid neil ei saa istuda.

Võitluseks revolutsiooni ideelise mõju vastu lõid rojalistid tõelise «märtrite» — Louis XVI ja Marie Antoinette'i kultuse. Kuid siin tekkis jälle üks ebameeldiv moment: millega selgitada seda, et rahvas ei rebinud «kurjategijate», s. t. revolutsionääride käest ära «jumaldatud monarhi», ja ka aadlikud osutusid võimetuks kuningat ning kuningannat päästma. See rojalistliku vastupanu jõuetus nn. käputäie kurjategijate ees ei lasknud end kuigi hästi seletada. Sel pinnal tekkis väga vara legend: kuigi kuningat vabastada ei õnnestunud, oskasid rojalistid salaja varastada ja Prantsusmaalt ära viia tema poja ning pärija, keda rojalistlikes ringkondades nimetati Louis XVII-ks. Nõudmine sünnitab pakkumise. Kui nõudmine pärast aastat 1815 kasvas, leiti Louis XVII peagi. Tõsi, korraga avastati mitu Louis'd, kuid ükski neist polnud eriti osav petis ja nad paljastati ilma erilise vaevata. Pretendent leidus isegi ookeani taga. See oli New Yorgi osariigist pärit mestiits Eleazar William, kelle eeskuju leidis ohtrasti järgijaid. Eri aegadel ilmus oma 40 pretendenti! (Üht lõplikult degradeerunud esindajat sellest vähe lugupidamist väärivast «Louis XVII-ndate» seltskonnast on üsna värvikalt kujutanud Mark Twain, kui ta räägib Huckleberry Finni seiklustest.)

Tuleb korrata, et kõik need Louis'd paljastati ruttu. Kõik peale ühe, kelle puhul asi kaugeltki nii selge pole.

Kroonprints, Louis XVI ja Marie Antoinette'i poeg, Normandia hertsog Charles Louis anti revolutsiooni ajal kingsepp Simoni perekonda. Seda abinõu ei dikteerinud sugugi soov «karistada 7—8-aastast last, vaid vastupidi, usk kasvatuse kõikvõimsusse, veendumus, et ainult ausas ja töökas perekonnas saab türanni pojast ühiskonnale kasulik liige. Rojalistlikes ringkondades levinud kuuldused, nagu oleks abielupaar Simon nende hoolde antud lapsega julmalt ringi käinud, olid alusetud. Veendunud jakobiin Simon püüdis poissi kasvatada vabariigi ustava poolehoidjana, aga Simoni naine ilmselt armastas tema hoolde usaldatud last. Pärast jakobiinide diktatuuri kukutamist 9. termidoori kontrrevolutsioonilise pöörde ajal hukkus Simon tapalaval koos Pariisi Kommuuni teiste liikmete, kukutatud Robespierre'i poolehoidjatega. Uued termidoorlikud võimud otsustasid paigutada lapse, kes piiri taga kuningas Louis XVII-ks kuulutati, Temple'i vanglasse: liiga suur oli oht, et rojalistid ta ära varastavad ja ta saab emigreerinud aadlike kontsentreerumise tsentriks. 8. juunil 1795 suri 10-aastane Louis XVII Temple'is. On dokumente, mis tõendavad tema surma ja matmist. Pärast Bourbonide restauratsiooni tehtud katsed leida troonipärija jäänuseid jäid edutuks.

Legend kroonprintsi varastamisest, sellest, et Temple'is suri ja maeti tema asemel teine laps, sündis täpses vastavuses kaanonitega, mille järgi harilikult selliseid lugusid luuakse. Inglismaal tekkis XV sajandil legend, et oma onu, Gloucesteri hertsogi Richardi käsul tapetud alaealine kuningas Edward V pääses imekombel välismaale ja et tema asemel hukkus keegi teine. Jõudis lõpule kuningas Richard III-ks saanud Gloucesteri hertsogi lühike valitsemisaeg. Pärast tema langemist lahingus Bosworthi all, mis tegi lõpu verisele Punase ja Valge roosi sõjale, sai troonile Henry VII Tudor. Kuid veel poolteist aastakümmet vaidlesid tema võimule vastu rida isehakanuid, kes võtsid endale Edward V nime.

Pärast Ivan Groznõi noorema poja tsareevitš Dmitri tapmist (või hukkumist õnnetusjuhtumi läbi) ilmusid Poola-Rootsi interventsiooni ajal XVII sajandi alguses samuti isehakanud Dmitrid; üks neist hõivas interventide abiga isegi lühikeseks ajaks trooni.

Legend troonipärija, Louis XVII pääsemisest tekkis varsti pärast tema surma ja sellesse uskusid (sest tahtsid uskuda) paljud rojalistid. Kuid rojalistide laagris leidus neidki, kes polnud ilmselt huvitatud legendi levimisest. Selline oli Louis XVI vend Provence'i krahv. Saanud teate troonipärija sur-

mast, kiirustas ta end kuningas Louis XVIII-ks kuulutama. Kuuldused troonipärija põgenemisest võisid Louis XVIII prestiižile ainult kahju teha, nagunii olid välisriigid loobunud juba teda arvestamast. Kui Louis XVIII pärast Napoleoni langemist liitlasarmeede tõllas tagasi esivanemate troonile tuli, tahtis ta veel vähem kuulda lugusid oma vennapoja pääsemisest, sest need õõnestasid tema õigusi troonile. Kuid legendi enda jaoks osutus Louis XVIII vaenulikkus isegi kasulikuks: see lubas selgitada muidu seletamatut asjaolu, miks troonipärijast, kes 1795. a. oli pääsenud ja sattunud Prantsuse Vabariigile vaenuliku riigi territooriumile, polnud midagi kuulda, miks ilmus ta uuesti alles aastakümneid pärast põgenemist Temple'i vanglast Pariisis.

Nii põimiti sõlm, mida hiljem aastakümneid on püütud lahti harutada küll ajalehepoleemika ja kohtuprotsessidega, järelepärimistega parlamendis ja valitsuse ametlike avaldustega, sadade uurimuste, spetsiaalse Ajalooühingu tööde abil ja ajakirjas, mis tervenisti tegeles ainult selle küsimusega.

Selles lakkamatus tähelepanus oli oma osa mõjukate ringkondade isiklikel ja poliitilistel huvidel. Restauratsiooni ja juulimonarhia perioodil kutsusid «pääsenud» troonipärija nõudlused esile segaduse monarhistide hulgas ja varjamatu iroonia vabariiklaste seas, kes märkisid ära selle «kõige seaduslikuma», «legitiimse» troonipretendendi ilmumise. Hiljem, XIX sajandi lõpul, sai küsimus troonipärijast üheks armastatuimaks võtteks, mille abil soojendati üles publiku huvi monarhistliku propaganda vastu. Siin põimusid läbi nii monarhistliku restauratsiooni plaanid XIX sajandi lõpu Prantsusmaal kui ka sensatsioonimaia kodanliku ajakirjanduse meelelaad. Louis XVII küsimusele pühendatud uurimusi võib täie õigusega tuua näiteks selle kohta, kuidas kodanlikud ajaloolased tegelevad vähetähtsate teemadega ja eemalduvad tõeliselt olulistest teaduslikest probleemidest. Kõik on küll vaieldamatult nii, kuid ometi on see probleem, millest salasõjast rääkides mööda minna ei saa.

Tähtis ei ole muidugi küsimus, kas pretendendi nõudlused Louis XVII osale olid «seaduslikud» (legitimistide — Bourbonide «seadusliku» monarhia pooldajate seisukohast). Palju huvitavam on kindlaks teha, kas tõepoolest leidis aset see luureagentuuride pingeline võitlus, mis pidi arenema juhul, kui Charles Louis oleks tõepoolest Prantsusmaalt ära viidud ja koos sellega kindlustatud tema täielik «kõrvaldamine», vähemalt poliitikaelust. Kui Louis XVII põgenemine pole väljamõeldis, siis on meie ees üks kõige segasemaid ja sugugi mitte vähetähtsaid episoode salajases sõjas Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni keisririigi perioodil, ajal, mil Bour-

bonide monarhia restauratsioon oli võimalikkus, mis jäi praktilise poliitika sfääri, võimalikkus, mis hiljem muutus tegelikkuseks (1814—1830). Hiljemgi polnud Bourbonide uue restauratsiooni võimalikkus sugugi välistatud; paljud kaasaegsed pidasid seda märksa reaalsemaks, kui see oli tegelikult. Neis tingimustes ei saanud küsimus pretendendist, kes kinnitas, et ta on Louis XVII, olla tühine probleem. See valitsus aga, kellel olid mõjusad tõendid, mis pretendendi õigusi kinnitasid, võis oma vaikimise kallilt maha müüa või veel mingil muul moel kasu lõigata nii tähtsa saladuse valdamisest.

Nagu juba märgitud, pretendentidest puudust ei olnud. Nad ilmusid juba Napoleoni valitsemise aastatel. Ühel neist — avantürist Jean Marie Hervagault'l — oli kõige järgi otsustades aastal 1802 isegi Napoleoni politseiministri salajane toetus. Jääb ebaselgeks, mida paljukogenud reetur Fouché seejuures silmas pidas — kas kuulutada võltspärija nimel, et viimane loobub oma õigustest esimese konsuli Bonaparte'i kasuks või, vastupidi, hoida käepärast inimest, keda asjaolude sobival kokkusattumisel oleks mugav vastandada Napoleonile. Teades Fouché iseloomu, võib julgelt oletada, et ta arvestas mõlemat võimalust.

Pärast Hervagault' surma 1812. a. osutusid uued «troonipärijad» veel ilmsemateks petisteks. Pealegi õnnestus väga ruttu ja ilma erilise vaevata välja selgitada nende tegelikud nimed ja sünnikohad. Kõige huvitavam on, et nende suhtes ei võtnud politsei tegelikult midagi ette ei restauratsiooni ajal ega hiljemgi, pärast 1830. aastat — juulimonarhia perioodil. Politsei ei takistanud raamatute avaldamist, mida nad tegid Louis XVII nime all. Üks pretendente, Richemont, mõisteti 1834. a. mitmesuguste «kunsttükkide» pärast kaheteistkümneks aastaks sunnitööle ja ... lasti varsti kõigi nelja tuule poole lahti. Juba siis tekkis küsimus, kas pole kõik need (või enamik) juba ette teada vale-Louis'd tasulised politseiagendid, kelle ilmumise ainus mõte oli tõeline pretendent ühiskondliku arvamuse silmis naeruväärseks teha.

Selline pretendent leiduski — tundmatu päritoluga isik, kellele Preisimaal anti nimeks Karl Wilhelm Naundorff. Ta ilmus Berliini 1810. a. ja sellest peale on tema elukäiku säilinud dokumentide põhjal kerge jälgida. Prantsuse ametivõimude suhtumine temasse erines ilmselt suhtumisest teistesse pretendentidesse. Võimud vältisid mitmesuguste ettekäänete all pidevalt tema nõudluste läbivaatamist; tema Londonis väljaantud autobiograafia oli Prantsusmaal keelatud — see konfiskeeriti piiril teiste keelatud raamatute seas. Prantsuse valitsuse avaldused tema kohta, nii nagu dokumentaalselt tõestatud on, sisaldasid teadlikult väljamõeldud andmeid.

Oma 1834. a. avaldatud autobiograafias väidab Naundorff, et ta on troonipärija ning varastati 1795. a. vanglast. Algul peideti ta Temple'i pööningule, kambrisse aga pandi suur nukk. Samal ajal saadeti üks laps Strasbourg'i, et juhtida võimud valejälgedele. Hiljem vahetati nukk Temple'is tumma lapse vastu, ja kuulutati see troonipärijaks. Laps suri varsti, ta maeti salaja maha, aga kirstu pandi oopiumiga uinutatud prints. Teel peideti prints tõlda, mis surnukeha surnuaiale viis, tühja kirstu puistati aga mulda. Printsi röövimisest olevat aga osa võtnud Joséphine Beauharnais, Direktooriumi mõjuka liikme Barras'e armuke, hiljem Napoleoni naine. Naundorff väitis, et ta võib kohtule teatada tähtsaid üksikasju varastamisest, kuid Prantsuse valitsus põikles kõrvale ega andnud pretendendile seda võimalust.

Edasi jutustab Naundorff, et ta põgenenud ühe Šveitsist pärit naise saatel, kes esitlenud teda oma pojana, Vendéesse. Teel nad vangistati, kuid hiljem vabastati tänu Joséphine Beauharnais' eestkostele. Põgenikud suundusid Itaaliasse, käisid Veneetsias, Triestis ja Roomas. Kuid Prantsuse Vabariigi väed hõivasid peagi Itaalia ja troonipärija põgenes algul Inglismaale, sealt aga Saksamaale ja edasi Prantsusmaale. Ta vangistati korduvalt ja suurema osa oma noorusaastatest veetis ta üksikkongides. 1809. a. sõdis Naundorff Napoleoni vägede vastu major Schilli partisaniüksuses ja sattus haavatuna prantslaste kätte vangi. Prantsusmaal jäeti ta kõrges palavikus ühte külla maha, aga ta suutis Saksamaale põgeneda. Ta ajas endised tuttavad segadusse ja pidi elu sees hoidmiseks Berliinis kellassepaks hakkama. Et talt aga peagi passi ja muid dokumente nõuti, läks ta Preisimaa pealinna politseiülema Lecocqi juurde. Naundorff andis Lecocqile edasi oma dokumendid, mis näitasid tema tõelist nime ja päritolu. Lecocq võttis need enda kätte, et edasi anda Preisimaa kuningale, ja teatas, et Naundorffil on ohtlik Berliini jääda. Talle anti pass Weimarist pärit kellassepa Karl Wilhelm Naundorffi nimele. Selle nime all asus ta 1812. a. Spandausse elama.

Pärast Bourbonide restauratsiooni saatis ta 1816. a. kirja «oma» õele, Angoulême'i hertsoginnale, keda revolutsiooniaastail hoiti koos temaga Temple'is. Kuid vastust ei tulnud. Vastuseta jäid ka hilisemad kirjad hertsoginnale ja teistele Bourbonide dünastia esindajatele.

Sel ajal jätkas Naundorff preisi väikekodanlase elu Spandaus, abiellus ühe vabrikandi tütrega ning temast sai üha suureneva perekonna pea. 1821. a. sidus ta end maja ostmisel mingite kahtlaste isikutega, kes osutusid valerahategijaiks, ja sattus süüpinki. Kohtus oli ta sunnitud nimetama oma tõelise nime, sest asja uurimise käigus selgus, et Weimaris polnud

kunagi elanud ühtki Karl Wilhelm Naundorffi nimelist isikut. Tema jutt kutsus kohtunikes muidugi esile umbusu ja ta heideti vanglasse. Kõik sõltub vaatenurgast: Naundorffi vastased püüavad protsessi esitada tõendina, et pretendent oli tavaline petis, pooldajad on siingi valmis nägema pääsenud troonipärija vaenlaste sepitsusi.

Pärast vanglat (seal oli ta aastail 1825—1828) kolis Naundorff Krossenisse. Teda segas väga asjaolu, et ta ei saanud tõestada oma päritolu, seda, et ta teadlikult elas valedokumentidega. Saanud teate, et Preisi kuningas andis uuesti käsu tema areteerimiseks, põgenes Naundorff Preisimaalt ja pärast teistes Saksa riikides ekslemist saabus 1833. a. Prantsusmaale.

Selline on Naundorffi jutustus. Mil määral võib seda usaldada? Mitmeid fakte, mida Naundorff teatas, saab kontrollida, ja arhiividokumendid kinnitavad neid täiesti või osaliselt (näiteks Preisimaale asumisega seotud asjaolud), kuid sellest ei järeldu veel, et teisedki eluloo lõigud tõele vastavad, või eelkõige see, et Naundorff oli tõesti Temple'ist põgenenud troonipärija. Paljugi tema põgenemises ja eriti eksirännakutes sarnaneb gooti stiilis õudusteromaaniga. Kuid tol tormilisel ajastul juhtus lugusid, mida ka kõige ohjeldamatuma fantaasiaga inimesel oli raske ette kujutada. Jääb faktiks, et mingeid jälgi Naundorffi päritolu kohta leida pole õnnestunud ja et preisi võimud andsid talle mingil põhjusel teadlikult välja valepassi.

Lisaks tuleb tunnistada, et aruannetes kroonprintsi surma ja matuste kohta on ohtrasti vastuolusid, ebaselgeid ja nagu meelega kahemõtteliselt kõlavaid kohti. Näiteks meditsiinilisele otsusele allakirjutanud neljast arstist oli kahel kõigi andmete järgi veel enne revolutsiooni juhus näha Temple'is surnud last. Seejuures väljenduvad nad oma lõppotsuses väga ettevaatlikult. Neile oleks nagu näidatud surnukeha ja öeldud, et see on Capeti, s. t. Louis XVI poeg. Seda võib võtta lihtsalt fakti konstateerimisena kui ka vihjena, et arstid ei puuduta küsimust, kelle laipa nad vaatasid, ja et nad fikseerisid ainult surnud 10-aastase lapse lahkamise tulemused.

Veidi enne surma külastasid Charles'i Temple'is termidoorliku Konvendi esindajad. Hiljem jutustas üks neist, Harmand, et ehkki laps täitis kuulekalt talle antud korraldused, ei õnnestunud temalt, vaatamata kõigile jõupingutustele, ühtki sõna välja pigistada. Tekkis mõte, et poiss on tumm. Oma mälestustest rääkis Harmand 1814. a., kui Prantsusmaale naasnud Louis XVIII määras ta Ülem-Alpi departemangu prefektiks. Mõni kuu pärast nende mälestuste avaldamist, mis ilmselt ei saanud kuningale meeldida, võeti Harmand oma kõrgelt ametikohalt maha ja ta suri vaesuses.

Kui uskuda Harmand'i ja jätta kõrvale vähe tõega sarnanev hüpotees, et laps vaikis kuude kaupa, «soovimata tegemist teha» vabariiklike võimudega, siis tuleneb siit järeldus, et kroonprints vahetati tõepoolest teise poisi vastu ümber. Huvitav, et keegi Eckard, kes samal 1814. a. avaldas esimese raamatu troonipärijast, varjas tema käsutuses olevat Rahvapäätekomitee agendi Senari märkust. Selles märkuses, mis tehti peagi pärast laiba arstlikku läbivaatust, öeldi otseselt, et surnu polnud kroonprints. Mõni kuu hiljem, 1796. a. märtsis, Senar suri. (Kõne all olev dokument sattus pärastpoole ühe prantsuse ajaloolase kätte.)

Huvitav, et 1. juunil 1795. a., s. t. nädal enne kroonprintsi surma, suri äkitselt teda ravinud arst, kuulus kirurg Desault. Ta tundis hästi oma patsienti ja kui ta olnuks elus, siis igal juhul poleks meditsiinilises otsuses võidud kirjutada, et talle ja tema kolleegidele näidati surnukeha, seletades, et see on Capeti poeg. Desault' sugulane madam Thouvenin tunnistas 1845. a. vande all, et tema tädi, kirurgi lesk rääkis talle oma mehe surmast järgmist. Desault käinud Temple'is ja veendunud, et troonipärija, kelle tervise järgi ta valvas, on asendatud teise lapsega. Kui ta sellest teatas, kutsunud mõned Konvendi saadikud ta lõunale. Pärast naasmist tundnud Desault end haigena, alanud tugevad krambid ja arst surnud peagi. Seda juttu tõendas Londonis doktor Abbeillé, Desault' õpilane, kes kartis tema oma sõnade järgi endagi elu pärast ja põgenes seepärast Prantsusmaalt.

Kui oletada, et troonipärija viidi tõepoolest ära ja vahetati teise lapse vastu, siis pidi paljudel tekkima tahtmine kõrvaldada soovimatud tunnistajad. Esiteks pidi selline soov tekkima neil, kes organiseerisid või aitasid organiseerida põgenemist ning kartsid, et Vabariigi valitsus karistab neid, või neil, kes püüdsid takistada põgeniku vangistamist, kuni ta viibis veel Prantsusmaa territooriumil. Teiseks pidi niisugune soov olema Provence'i krahvi agentidel, sest krahv kiirustas end Louis XVIII-ks kuulutama. Kolmandana tulevad arvesse ametivõimud, kes, veendunud, et kroonprints on põgenenud, pidasid paremaks kuulutada ta surnuks ja diskrediteerida teda isehakanuna, kui ta peaks välismaale ilmuma ja rojalistide külgetõmbeobjektiks muutuma. Võimude tegevusest ei paistnud välja erilist soovi detailselt kindlaks teha, kes siis suri tegelikult 8. juunil 1795. Seadus nõudis, et surmatunnistuse kirjutamise juures viibiksid sugulased. Temple'is hoiti troonipärija vanemat õde, kuid teda ei peetud vajalikuks kohale tuua, et ta laiba ära tunneks.

Tõsi küll, on tunnistusi, mis nagu välistaksid kahtluse, kas 8. juunil 1795 surnud laps oli tõesti Charles Louis. On olemas

Temple'i kahe vangivalvuri tunnistused. Need valvurid olid Gomin ja Lasne; nende ülesandeks oli jälgida kroonprintsi ja nad elasid väga vanaks. Nende tunnistustes esitatakse üksikasjaliselt kõik asjaolud, mis on seotud kroonprintsi haiguse ja surmaga. Siiski on alust kahelda tunnistustes, mis kuuluvad restauratsiooni ja juulimonarhia perioodi: mõlemal endisel valvuril võisid olla tõsised põhjused tõe varjamiseks. Gomin näiteks sai Louis XVIII-lt suurt pensioni ja Angoulême'i hertsoginna määras ta ühe oma lossi valitsejaks. Ühesõnaga, Gominil ja Lasne'il oli palju põhjusi rääkida seda, mis meeldis nende heategijatele. Nende tunnistustes leidub vaieldamatute dokumentidega võrreldes ohtrasti ebatäpsusi, mida võib seletada nii mälu lünkade kui ka teadliku valega.

Tunnistuste vastu võib tuua Laurent'i, kolmanda vangivalvuri kolm kirja aastatest 1794—1795. Kirjadel puudub allkiri, kuid nad võisid pärit olla üksnes Laurent'ilt. Jean Jacques Christophe Laurent oli kreool, pärit Martinique'i saarelt nagu Joséphine Beauharnais'gi. Säilinud ametidokumentidest järeldub, et Gomin määrati Laurent'i abiliseks 8. novembril 1794, aga Lasne hakkas valvurina töötama 31. märtsil 1795, pärast Laurent'i ametist lahkumist. Kui uskuda varastamise versiooni, siis võib oletada, et Charles Louis viidi Temple'ist ära veel enne Gomini vangivalvuri kohale asumist. Sellest räägivadki Laurent'i kirjad.

Esimene kiri kannab kuupäeva 7. november 1794, kolmas ja viimane — 3. märts 1795. Kõik kirjad on adresseeritud «kindralile» (nähtavasti kindral Frottéle, rojalistliku põrandaaluse aktiivsele tegelasele). Neist järeldub, et Laurent võttis osa vandenõust, mille tulemusena troonipärija asendati tumma poisikesega. Kirjades räägitakse sellest, kuidas Harmand külastanud seda valeprintsi. Esimesest kirjast tuleb välja, et asendamine toimus enne seda, kui Gomin ja Lasne asusid vangivalvurite kohuseid täitma. Nende kirjade järgi otsustades ähvardas troonipärijat uus vangistamine, järelikult viibis ta veel Prantsusmaa territooriumil.

Laurent'i kirjad tuvastaksid kaheldamatult troonipärija põgenemise fakti, kui nad ise ei tekitaks kahtlusi. Kirjad on säilinud üksnes koopiates ja ilmusid päevavalgele alles mitme aastakümne pärast. Revolutsiooniajaloo spetsialistide arvamuse järgi on kirjad väga tõepärased. Teisest küljest võib neis aga märgata veidi nagu sihilikku püüdu kõrvaldada tunnistajatena Gomin ja Lasne ning samuti meenutada asjaolusid, mis on fikseeritud alles XIX sajandi 20-ndail—30-ndail aastail teatavaks saanud dokumentides. Ja ikkagi võis Laurent tunnistajana teada kõiki neid asjaolusid ja pidada vajalikuks puudutada neid Frottéle saadetud kirjades. Veel enam, näib, et

mõningad kirjades mainitud detailid leiavad kinnitust hiljem avaldatud dokumentides. Üldiselt on tõepärasuse «poolt» ja «vastu» argumendid nagu tasakaalus.

Tekib küsimus, kas Joséphine Beauharnais' osavõtt kroonprintsi äraviimisest Temple'ist on tõepärane. Vastus: üsnagi tõepärane, arvestades tema tolleaegseid rojalistlikke sümpaatiaid ja seda, et tema armuke Barras pidas rojalistidega läbirääkimisi Bourbonide monarhia restaureerimise üle, mille eest lootis saada mitu miljonit franki. Printsiibilage politikaan ja altkäemaksuvõtja Barras võis tõesti püüda kroonprintsi näol luua veel ühe täiendava trumbi oma keerukas mängus. Teades Charles Louis' asukoha saladust, võis Barras pärast restauratsiooni saada tugeva relva Louis XVIII šantažeerimiseks. Vaevalt on juhuslik see, et kohe pärast 9. termidoori pööret ja Robespierre'i ning teiste jakobiinide liidrite hukkamist kiirustas Barras Konvendi esindajana külastama kroonprintsi Temple'is ja päris lapselt, kas viimasel pole kaebusi selle suhtes, kuidas ülevaatajad temaga ringi on käinud. Veneetsia saadiku Broglie-Solari naine, keda enne revolutsiooni palees vastu võeti ja kes tihti nägi troonipärijat, «tundis» selle ära, kui kohtas «pretendenti» 1810. a. Londonis. Tema mälestustes räägitakse, et ta oli vande all andnud järgmise tunnistuse: 1803. a. talvel kohanud ta Brüsselis oma head tuttavat Barras'd. Kukutatud Direktooriumi liige teotanud õelalt võitjat — «Korsika seiklejat» — ja lisanud, et Napoleoni auahned plaanid ei täitu, sest Louis XVI poeg on veel elus. Pärast Barras' surma, juba restauratsiooni ajal, konfiskeeriti tema paberid Louis XVIII käsul, kuid selleks võis ka kroonprintsita küllalt põhjust olla: endine Direktooriumi liige teadis liiga palju ja pidas salaja kirjavahetust emigrantide kuningaga.

Kaasaegsete mälestustes (sealhulgas ka venelase — Aleksander I kindraladjutandi krahv Trubetskoi tütre vürstinna Vorontsova mälestustes) esineb vihjeid, et 1814. a. teatanud Joséphine Beauharnais tsaarile kroonprintsi Temple'ist põgenemise saladuse. Aleksander I-l oli tollal väga suur mõju (Napoleoni võitnud vene väed olid Pariisis!) ja on arusaadav, kui rahutult võis Louis XVIII jälgida selliseid kuuldusi. Mõningate teiste mälestuste järgi avaldanud Joséphine sellesama saladuse ka üksikutele isikutele Aleksandri kaaskonnast. Sellega seotakse Joséphine'i ootamatut surma; paljud arvavad, et ta mürgitati. Politsei konfiskeeris viibimata tema paberid. Hortense Beauharnais andis hiljem oma ema sõnadega edasi loo troonipärija varastamisest Temple'ist.

On olemas teisigi tunnistusi versiooni kasuks, et troonipärija põgenes. Esiteks, Simoni lese tunnistused. See naine elas pikka aega vanadekodus ja rea aastate jooksul — niihästi

Napoleoni impeeriumi kui ka restauratsiooni ajal — väljendas vestlustes erinevate isikutega veendumust, et troonipärija asendati teise lapsega. Kuid endise kasuema avaldustes — ehkki ta viitas jutuajamistele inimestega, kes tundsid hästi olukorda Temple'is 1795. a. — on ilmselt ebatõepäraseid momente. 1816. a. hakkas Simoni lesega tegelema Louis XVIII politsei ja käskis tal range karistuse ähvardusel jätta igasugune jutt kroonprintsist.

Teiseks tõmbavad endale tähelepanu kelleltki mrs. Atkynsilt lähtuvad tunnistused. Atkyns oli inglanna, kes võttis aktiivselt osa rojalistide intriigidest ning käis isegi salaja Pariisis. Enne revolutsiooni oli ta tutvunud Marie Antoinette'iga ja oli kahtlemata nende rojalistide hulgas, kes unistasid Charles Louis' varastamisest Temple'ist. Atkynsi lähedasi sõpru oli toosama kindral Frotté, kellele, nagu teame, olid adresseeritud vangivalvur Laurent'i kirjad.

2. veebruaril 1795 Inglise peaministrile William Pittile saadetud vastuskirjas märkis Atkyns: «Mr. Pitti jaoks ei ole see uudis, kui ma teatan talle, et Louis XVII ei viibi enam Temple'is.» Kirjas analüüsiti isegi selle asjaolu mõju poliitilisele olukorrale Prantsusmaal. Juba 1794. a. detsembri lõpus sai leedi Atkyns Frottélt kirja, kus viimane andis talle ausõna, et kuningas (s. t. Louis XVII) «on päästetud» ja edasised jõupingutused selles osas üleliigsed. Kuid see ning järgmised Frotté kirjad Atkynsi ja Pitti enese nimele on koostatud kahemõtteliste väljenditega ega ütle otseselt, kas Charles Louis oli Temple'ist ära viidud või mitte.

Analoogilise iseloomuga on ka teise vandeseltslase, parun Yves Cormier' kirjad. Tõenäoliselt neil põhineski Atkynsi kindlus, mis avaldus Pittile saadetud vastuses. Pärast Cormier' kirja saamist (see oli dateeritud 3. juuliga 1795) kirjutas leedi Atkyns juba ettevaatlikumalt, et see oli kirjutatud «enne kroonprintsi tegelikku või näilist surma». Mrs. Atkynsi ristipoeg väitis 1810. a., nagu oleks ta teatanud Inglise valitsusele, et kroonprints on Temple'ist ära viidud, kuid sattunud vaenlase kätte. On tõendeid, et rojalistid tõid Atkynsile lapse, kes nende sõnade järgi olevat Temple'ist varastatud, kuid see osutus Charles Louis'd asendanud tummaks poisikeseks.

Peab lisama, et Atkyns oli Louis XVIII-ga heades suhetes; 1797. a. tänas Louis teda spetsiaalses kirjas teenete eest, mida ta kuninga perekonnale on osutanud, ja isikliku osavõtu eest Prantsusmaa rojalistide põrandaalusest tegevusest. Võib-olla siit tekkiski Atkynsi ettevaatlikum positsioon küsimuses kroonprintsi saatusest. Kuid sisimas oli leedi Atkyns ilmselt kindlalt veendunud, et varastamisplaan läks korda, ja ilmutas suurt huvi iga pretendendi ilmumise puhul.

Seni on kõik, mis räägib põgenemisversiooni kasuks, veel kuidagi võimalikkuse piirides. Kuid teised «tõendid», mida esitas Naundorff, eriti aga tema pooldajad, näivad juba üsna väheusutavatena. Nad püüavad tõestada, et Napoleon laskis Enghieni hertsogi maha, sest viimane teadis Temple'ist põgenemise «saladust» ja et selsamal põhjusel tappis end pärast juulirevolutsiooni ka viimase isa prints Condé, jättes hiiglasliku varanduse Louis Philippe'i pojale, Aumale'i hertsogile. Pretendendi pooldajad väidavad, et Berry hertsog kaldus Naundorffi «tunnistama» ja et politsei protokollis hertsogi tapmise käsitöölise Louveli poolt 1820. a. Naundorff väitis, et sai Berry hertsogilt kirja, milles oli öeldud: «Ma kas kindlustan Teie õiguste eduka taastamise või hukkun.» Muuseas, Preisi Pariisi-saadiku krahv Goltzi ettekandes on öeldud, et mõni päev enne Louveli atentaati ennustanud Berry hertsog oma surma. Liikusid kuuldused, et hertsogi suhted Louis XVIII-ga olid muutunud äärmiselt teravaks. Aga isegi kui see oli õige, ei järeldu siit sugugi, et põhjuseks oli küsimus pretendendist. Muuseas, Naundorffi kaitsjad väidavad, et krahv Chambord'i, legitimistide arvamuse järgi Prantsusmaa seadusliku kuninga lõplik loobumine 1873. a. tekkinud perspektiivist Bourbonide uueks restauratsiooniks oleks nagu seotud olnud sooviga mitte rikkuda pretendendi pärijate õigusi. Tegelikult oli keeldumise põhjuseks asjaolu, et krahv ei soovinud tunnistada Prantsuse kolmevärvilist rahvuslippu — revolutsioonipärandit XVIII sajandist. Peamine osa oli muidugi arusaamisel, et katse Bourbonide võimu taastada võib viia üksnes uue revolutsioonilise plahvatuseni.

Pöördume aga Naundorffi juurde tagasi. 1834. a. ilmus ta Pariisi. Joly, Louis XVI viimane kohtuminister, ja kroonprintsi guvernant madam Rambaud «tundsid» ta ära. Vana daami kinnitust mööda märganud ta Naundorffi juures kõiki kroonprintsi iseloomulikke tunnuseid. Kuid printsi õde Marie Thérèse, Angoulême'i hertsoginna jätkas demonstratiivselt pretendendi ignoreerimist, ei vastanud tema ega ta poolehoidjate kirjadele, mis sisaldasid kohtumispalvet. Hiljem levis laialt legend, et Angoulême'i hertsoginna ise oli «vahetatud» kellegi neiuga, kes kartis loomulikult kohtuda Louis XVII-ga. Kuid on ka lihtsam seletus. Pärast Temple'ist vabanemist 1795. a. pagendati Marie Thérèse Austriasse. Talle anti tagasi osa vanemate varandusest, mille pärijaks oleks saanud tema vend, kui ta oleks ellu jäänud. Egoistlik veidrustega neiu, kellele kõik tema kodumaal toimuv sisendas üksnes õudust ja vastikust, osutus rikkaks pruudiks. Ta anti kiiresti mehele Angoulême'i hertsogile, krahv d'Artois' pojale (tulevasele kuningale Charles X-le), kes pärast onu ja isa pidi pärima trooni. Seega sõltusid hertsoginna šan-

sid kunagi Prantsusmaa kuningannaks saada ilmselt oma venna surnuks tunnistamisest. Marie Thérèse'i rasket iseloomu ja tasakaalutust seletati teadmisega, et ta on kaasosaline venna õigusteta jätmises, usklikuna võis ta arvata, et karistuseks selle eest jäi ta lastetuks. Mitmete mälestuste järgi otsustades saatnud Marie Thérèse oma usaldusmehi pretendendi juurde, kuid kõigile, kes venna «ära tundsid», öelnud ta, et see on osav petis, kes on printsi elu üksikasju ajalooraamatuist lugenud. Hertsoginna keeldus arutamast neid lapsepõlvemälestusi, mida teatas Naundorff, ja mis, kui nad vastasid tegelikkusele, võisid kuuluda vaid Charles Louis'le. Marie Thérèse põikles kohtumisest Naundorffiga kõrvale veel järgnevatelgi aastatel, viidates sellele, et ei soovi aidata avantüristil sihile jõuda. Ühe, võib-olla apokrüüfilise tunnistuse järgi olevat Angoulême'i hertsoginna enne surma nagu tunnistanud pretendenti.

Pariisis tehti Naundorffile atentaat. Pärast pretendendi Prantsusmaalt pagendamist ja Londonisse asumist tehti uuesti katset teda tappa. Aga võib-olla olid need ainult kallaletungi instseneeringud, et anda Naundorffi väidetele suuremat kaalu? 1845. a. Naundorff suri. Tema lapsed (nemad, nagu pretendent isegi, olid välimuselt väga sarnased Bourbonide dünastia paljude esindajatega) asusid Hollandisse elama, kus kuningas andis neile õiguse kanda Bourbonide nime. XX sajandi alguses püüdsid mõned Naundorffi järeltulijaist asjatult saada Prantsuse kodakondsust. Versioon, et Naundorff oli tõepoolest kroonprints, eksisteeris legendina mitme valitsenud dünastia seas (eriti aga Hispaania Bourbonide hulgas), kellel olid võib-olla omad salajased informatsiooniallikad. Aastatega kaotas küsimus poliitilise tähtsuse ja läks üle selgitamata ajalooliste mõistatuste valdkonda. Kas Naundorff oli tõepoolest Temple'ist põgenenud Charles Louis, oli ta petis või, mis tõenäolisem, maniakk, kes puhtsüdamlikult uskus oma väidetesse? Selle mõistatuse lahendus lubaks valgust heita mitte küll eriti olulisele, kuid huvitavale ja korraliku detektiivloo kombel segasele etapile salajase sõja kroonikas.

Tasub märkida, et ühe eriti innuka sakslase, kes uuris luurete võitlust «Louis XVII» eest, paljastasid prantslased 1914. a. täiesti reaalses spionaažis Saksamaa kasuks. Teda süüdistati selles, et ta andis oma valdustest Belle-Ile'ilt Atlandi ookeanis signaale Saksa allveelaevadele. Aga prantsuse monarhistid väitsid šovinismihoos, et Naundorffi pärijad püüdsid oma intriigidega rajada ... keiser Wilhelm II pojale teed Prantsusmaa troonile. Sõnaga, siitpeale algas juba puhas lollus.

Aga pärast Teist maailmasõda väitsid mõned uurijad tõemeeli, nagu oleksid hitlerlased reetur Pétaini asemel kavatsenud Prantsusmaa valitsejaks panna kedagi Naundorffi järg-

lastest. Teise Prantsuse trooni pretendendi, Provence'i krahvi (Charles X järeltulija) pooldajad püüdsid sel kombel kompromiteerida konkurente, unustades, et neil endal polnud ka kõik asjad korras ei patriotismi ega keeldumisega koostööst hitlerlike okupantidega . . .

Huvi selle küsimuse vastu soojendas üles kuulus Prantsuse ajaloolane A. Castelot, kes 1947. a. avaldas raamatu «Louis XVII. Lahendatud saladus». Peatähelepanu selles raamatus tõmbas endale jutustus Naundorffi ja kroonprintsi juuste kohtumeditsiinilisest ekspertiisist (kroonprintsi juukseid hoiti tema toimikus). Ekspertiis kinnitas, et juuksed kuuluvad ühele ja samale isikule! 50-ndate aastate keskpaiku ületas Temple'i saladusest kirjutatud raamatute arv kaugelt 200. Hakkasid ilmuma spetsiaalsed «saladusele» pühendatud ajakirjad. 1954. a. hakkasid Prantsusmaa kõrgemad kohtuinstantsid tegelema Naundorffi järeltulijate järjekordse taotlusega, et tühistataks akt kroonprintsi surma kohta ja tunnistataks ta surnuks aastast 1845, võttes aluseks Naundorffi surmatunnistuse. Kohtus esinesid «poolt» ja «vastu» kuulsad juristid ning ajaloolased. Kohtuliku arutluse käigus tehti selgeks mitmed asjaolud.

Näiteks selgus, et läbirääkimised Madriidiga võisid ärgitada mõningaid termidoorliku valitsuse liikmeid osa võtma poisi varastamisest või kaasa aitama rojalistide vastavatele püüetele. Hispaania Bourbonid panid rahu sõlmimisel (rahu oli Prantsusmaale üsnagi kasulik, sest ta oli sunnitud sõdima vaenulike riikide koalitsiooniga) tingimuseks, et kroonprints tuleb välja anda. Avalikult termidoorlik valitsus selle tingimusega nõustuda ei saanud, ilma et see tema prestiiži oleks alla viinud; seda soovitavamaks osutus kroonprintsi kadumine.

Tuli ilmsiks ka Louis XVIII arusaamatu ja rõhutatud ükskõiksus vennapoja mälestuse vastu: Charles Louis oli ainus kuningliku perekonna liige, kelle mälestuseks kogu restauratsiooniperioodi kestel ei peetud leinamissasid.

Paljud pidasid Naundorffi väidet, et ta andis oma paberid Lecocqi kätte, väljamõeldiseks ja seejuures mitte eriti osavaks. Raske on kujutleda, et dokumendid võisid säilida pärast kõiki neid loendamatuid seiklusi ja hädaohte, mida Naundorffil tema enda kinnitust mööda tuli üle elada. Kuid üks saksa aadlik tunnistas vande all, et Preisi prints August Wilhelm teatas talle 1920. a., nagu oleks ta näinud Saksa arhiivis neid pabereid, mis tingimusteta kinnitasid Naundorffi nõudlusi. Sellised on uued argumendid poolt. Kuid vastulausete või vähemalt arusaamatute küsimuste hulk on veel suuremaks kasvanud. Kas Naundorff võis unustada prantsuse keele, kui ta oli kroon-

prints ja kümnenda eluaastani rääkis ainult prantsuse keelt? Seejuures teatas Naundorff oma deklaratsioonis otseselt, et ta on unustanud oma emakeele. Naundorffi pooldajad püüavad selle vastuargumendi jõudu nõrgendada vihjega, et pärast Prantsusmaale sõitu oskas Naundorff juba prantsuse keelt, sest sai rääkida paljude teda «tunnistanud» isikutega.

Väga tõsine vastuargument on vähimategi teadete puudumine selle kohta, kes nimelt pani toime varguse. Ükski osavõtja ei teatanud kunagi ega midagi avalikult, ehkki selleks oli ohtrasti mitmesuguseid põhjusi. Vandeelased arvasid kindlasti, et kroonprints suri Temple'is. Mitte ühelgi vabariikliku Prantsusmaa vastu sõdinud riikidest polnud nähtavasti põhjendatud motiivi printsi jälitamiseks, tema vanglas hoidmiseks, nagu sellest räägib Naundorff, kuigi ta ei nimeta kuskil täpseid kohti ja kuupäevi. Aga vaevalt võis Louis XVIII emigratsiooniaastatel jälitada Naundorffi ilma mõne teise riigi abita.

Laurent'i kirju, millest eespool juttu oli, tunnistab isegi osa Naundorffi pooldajaist nüüd võltsinguks. Seda enam, et avastati kiri kindral Frottélt (kellele need võltsitud kirjad adresseeritud olid). Selles 1795. a. 28. detsembriga dateeritud kirjas teatas Pariisis käinud ja algallikatest andmeid kogunud Frotté Atkynsile dofääni surmast. Aga sellele teatele eelnenud Atkynsi kirjad Pittile põhinevad tõenäoliselt teadlikult valel informatsioonil, mida andsid üksikud emigrandid, et rikkalt inglannalt raha välja pressida.

Terve sajandi kinnitasid Naundorffi pooldajad visalt, et Angoulême'i hertsoginna teatanud kogu tõe oma testamendis, mis tema soovil pidi avatama alles 100 aastat pärast surma, s. t. 19. oktoobril 1951. Kuid ka pärast seda kuupäeva ei leitud testamendist mingit jälge.

Teadlaste järelepärimistele vastas Vatikani arhiivi juhataja — testament olevat kuulu järgi Vatikanis hoiul —, et ühtki taolist dokumenti pole avastatud. (See ei takista pretendendi pooldajaid kinnitamast, et hiljem olevat paavst Johannes XXIII tutvunud Naundorffi toimikuga ja tunnustanud tema järglaste nõudlusi.) Viini saadetud järelepärimistele saadi vähem kategoorilised vastused.

Uus juuste ekspertiis (isegi kui eeldada, et need olid tõepoolest Naundorffi ja kroonprintsi juuksed) näitas, et juuksed kuuluvad erinevatele isikutele. Castelot pidi avaldama oma raamatust uue väljaande ja tõestama, et Naundorff oli isehakanu . . . Tehti kindlaks ka täiendav fakt. Kroonprintsi oli vaktsineeritud mõlemale käele, aga surnud Naundorffil leiti vaktsineerimisjälg ainult ühelt käelt.

Naundorffi pooldajate kõige tõsisem argument oli, et teda

«tundsid ära» inimesed, kes dofääni olid sageli lapsepõlves näinud, sealhulgas preili Rambaud. Kuid nagu selgub, ei paistnud preili Rambaud silma eriti tugeva mälu poolest — ta tunnistas kroonprintsiks veel ühe pretendendi — Richemont'i, kellest juba ette oli teada, et ta on petis.

Pärast 1830. aasta revolutsiooni polnud Prantsuse valitsusel mingit vajadust tagasi lükata Naundorffi pretensioone, kui need olid põhjendatud. Vastupidi, kuningas Louis Philippe'ile oli isegi kasulik seda laadi «tunnistamisega» tekitada lahkhelisid legitimistidest vastaste leeris, kes pidasid «seadusliikuks» kuningaks Bourbonide vanema haru esindajat, kelle kukutas 1830. a. juulirevolutsioon. Pärast 1830. aastat polnud ka Angoulême'i hertsoginnal näivaid põhjusi Naundorffi mitte tunnistada, kui ta poleks olnud kindel, et viimane on isehakanu.

Selgusid teisedki kroonprintsi surmaga seotud asjaolud. Veidi enne surma külastasid teda Kommuuni ametnikud Guerin ja Damon, kes tundsid printsi juba varem ja oleksid pidanud äravahetamist märkama. Mõlemad kinnitasid (üks aastal 1795, teine — 1817), et nähtud laps oli kroonprints.

Surmatunnistus, nagu näitab selle võrdlemine teiste analoogiliste dokumentidega, oli koostatud ranges vastavuses tookord kehtinud formaalsustega. Need veidrused, millele Naundorffi poolehoidjad tähelepanu juhtisid, osutusid lähemal vaatlemisel tavaliste formuleeringute kordamiseks selles dokumendis. Mis puutub Desault' surma — see leidis muide aset 20. mail, aga mitte 1. juunil 1795, nagu väideti varem —, siis vaevalt küll oli selles midagi salapärast. Haiglas, kus ta töötas, puhkes epideemia, mistõttu peale Desault' suri veel kaks tema kolleegi — Dubut ja Ferrand, kes polnud kroonprintsi näinudki. Nii et mingeid tõendeid mürgitamise kohta pole olemas.

Kõik teated kroonprintsi «asendamisest» teise lapsega on tulvil vastuolusid. Erilist tähelepanu äratab näiteks see, et poiss, keda Konvendi esindajad külastasid, ei vastanud küsimustele ja käitus tummana. Seda peetakse «asendamise» tunnuseks, kuid Naundorffi jutustuses mainitakse, et ta olevat Temple'is raskesti haige olnud ja kaotanud ajutiselt kõnevõime. On olemas ka versioon, et prints vahetati kaks korda ümber: algul ühe, siis teise lapse vastu jne. See on aga juba puhas väljamõeldis. Kuid raamatute vool ei lakka. Varastamisloo puhul on korduvalt püütud rakendada kriminaalromaanidest laenatud uurimismeetodeid.

Üks pretendendi pooldajate seni veel ümberlükkamata argumente on, et ei teata Naundorffi sünnikohta. Kuidkas on vähe neid inimesi, kelle päritolu ei õnnestu selgitada, eriti kui nad ise võtavad kasutusele abinõusid oma mineviku varjamiseks!

Uuringud näitasid, et isegi pärast abiellumist käitus Naundorff mõnda aega nagu luterlane, mitte aga nagu katoliiklane. Kõrvutades mitmeid pabereid saksa arhiividest, võib teatava tõenäosusega samastada Naundorffi ühe desertööriga Preisi armeest. Aga ehkki Prantsuse kohus lükkas Naundorffi pärijate taotluse tagasi, ei kavatsegi tema pooldajad relvi maha panna. Ažiotaaž saladuse ümber, mida toidab peaasjalikult sensatsioonijanu, kuid mis tihti omandab avalikult reaktsioonilise, poliitilise värvingu, ei vaibu ikka veel.

Leonard MacNally süda ja printsiibid

Kui ammu te poleks ka lugenud «Pickwick-klubi järelejäänud pabereid», ei saa kunagi unustada viperusi, mis algasid tublil mr. Pickwickil ja tema sõpradel juba nende teekonna alguses. Uurimispalavikust haaratud Pickwick-klubi president päris voorimehelt üksikasjaliselt tema hobuse vanust. Vastused, mida süngestunud voorimees andis, näitasid selgesti, et ta jäi vestlusega üha vähem rahule — tema sõnade järgi oli hobuse sündimisest möödas 42 aastat! Ta keeldus sõidu eest antud šillingist ja viskas selle raevus vastu maad.

««Kas usute,» jätkas voorimees ümberseisjate poole pöördudes, «kas usute — see nuhk istus minu vankresse, ja mitte ainult minu numbert ei pand ta kirja, vaid peale kauba veel iga sõna, mis ma laususin.» (Mr. Pickwicki peas sähvatas valgus: jutt oli märkmikust.) ... Ja hoolimatu ükskõiksusega oma isikliku eraomandi vastu virutas voorimees oma kübara vastu maad ja lõi mr. Pickwicki prillid eest, andis rünnakut jätkates hoobi mr. Pickwicki nina pihta, teise hoobi mr. Pickwicki rinnale, kolmanda mr. Snodgrassi silma ning neljanda vaheldukseks mr. Tupmani vesti pihta. Siis kargas ta sõiduteele, siis jälle tagasi kõnniteele ja lõi viimaks kogu seekordse õhutagavara mr. Winkle'i kerest välja, — kõike seda poole tosina sekundi kestel ...

«Nuhid!» karjus inimestesumm.»

Kuid siin tuleb meil Pickwick-klubi liikmetest nende raskes olukorras lahkuda ja püüda mõista, mis kutsus juhuslikes möödujates esile nii tormilise pahameelepuhangu.

Inglise valitsevad ringkonnad kasutasid revolutsioonilise liikumise vastu kõige aktiivsemalt spionaaži. Osalt oli see seotud asjaoluga, et kuni XIX sajandi 20-ndate aastateni polnud Inglismaal hästi organiseeritud ja keskusest juhitavaid politseijõude nii nagu mandririikides.

Ainult üks näide. Prantsuse revolutsiooni ajal algas Iirimaal, Inglismaa kõige vanemas ja julmalt rõhutavas koloonias laialdane rahvaliikumine sõltumatuse eest. Ühendatud Iirlaste Ühing, mis tekkis kui liberaalse kodanluse ja intelligentsi partei, hakkas peagi omandama massiiseloomu. Inglise ülemvalitsust hakkas ähvardama oht. Organisatsiooni tunnustatud ideoloog ja juht Wolfe Tone sõlmis sidemed Prantsuse revolutsioonilise valitsusega lootuses, et prantslased teevad Iirimaale dessandi ja annavad abi võitluses inglise orjastajatega. Tone saatis Prantsusmaale ühe mõttekaaslase Jacksoni. 1794. a. tuli Jackson Londoni kaudu Prantsusmaalt tagasi Iirimaale.

Londonis usaldas Jackson kõik oma sõbrale advokaat Cockayne'ile. Viimane kandis kohe kõigest ette peaminister Pittile ja kui ta enne seda ei olnud inglise spioon, siis mainitud hetkest peale sai ta selleks ja hakkas Jacksonit saates iga tema liigutust jälgima. Jackson areteeriti Dublinis, mõisteti surma ja hukati. Ainult õnnelik juhus aitas Tone'il vältida sama saatust ja emigreerida välismaale. Jacksonit kaitses advokaat Leonard MacNally. Just nimelt teda palus hukkamõistetu enne surma hoolitseda oma perekonna eest. MacNallyle anti edasi ka Jacksoni testament, milles ta kirjutas: «Allakirjutatud ja kinnipitseeritud minu kõige kallima sõbra Leonard MacNally juuresolekul, kelle süda ning põhimõtted peavad soovitama teda kui väärikat kodanikku.» Kas võis Jackson teada, et annab selle paberi ühele kõige ohtlikumale inglise spioonile, kes järgnevatel aastatel teeb Ühendatud Iirlaste Ühingule kirjeldamatut kahju, aitab kaasa paljude parimate revolutsionääride hukkumisele?

1797. a. usaldati Ühendatud Iirlaste Ühingu juhtimine salajasele Direktooriumile, kes hakkas intensiivselt ülestõusu ette valmistama. Ja jälle reetmine. Üks Leinsteri provintsi direktooriumi liige (see direktoorium allus kesksele Direktooriumile) — kolonel Reynolds — sai Inglise asekuninga agendiks. 12. märtsil 1798 kogunes ühingu juhtkond koosolekule Direktooriumi ühe liikme, Oliver Bondi majja. Niipea kui kõik nõupidamisest osavõtjad olid koos, piiras politsei maja sisse ja revolutsioonilise ühingu liidrid vangistati. See juhtus siis, kui üleüldise ülestõusu alguseni olid jäänud loetud nädalad. Reynoldsit ei vangistatud ja see äratas loomulikult kahtlust. Ühendatud Iirlaste Ühingu juht S. Neilson, otsustav ja äge vabariiklane, jäi vabadusse. Inimtühjal tänaval haaras ta püstoli ning, surunud toru otse vastu Reynoldsi rinda, küsis viimaselt: «Mis ma pean tegema lurjusega, kes võitis mu usalduse eesmärgiga reeta mind?» Reynolds ei sattunud segadusse: «Te peaksite talle kuuli südamesse saatma.» Rabatud Neilson langetas relva ja hakkas sellest peale avaldama isegi kahtlust Reynoldsi süüs. See oli viimastel, otsustavatel päeva-

del enne ülestõusu algust ja Reynolds võis jätkata oma reetjatööd.

Väljaastumise eelõhtul võeti reedetud salakorteris kinni ja haavati surmavalt ühingu sõjalist juhti, veendunud ja andekat revolutsionääri E. Fitzgeraldit. Tõenäoliselt oli asjasse otseselt segatud Reynolds, kes sõbra maski all kogus andmeid end Dublinis varjava Fitzgeraldi kohta viimase naiselt. Kaks teist vabastusliikumise juhti, vennad Chirce'id areteeriti veel ühe valitsusespiooni, kapten Armstrongi näpunäidete järgi, kes oskas nende usaldust võita. Chirce'id hukkusid võllas.

Ülestõus algas ikkagi, ent ühingu juhtkond oli rivist välja viidud. Seetõttu kaotas liikumine tsentraliseeritud iseloomu, iga piirkond tegutses tegelikult iseseisvalt. Reas rajoonides ja krahvkondades ei alanud ülestõus juhtide vangistamise tõttu üldse. Ja kui 1798. a. ülestõus võttis siiski niisuguse ulatuse, et Inglise armee sai sellega vaevu hakkama, siis kui palju võimsam ja organiseeritum olnuks ta juhtide olemasolu korral! Iirimaa rahvas maksis ebaõnnestunud katse eest heita turjalt võõramaine ike tuhandete tapetute, poodute, mahalastute ja vangikongides piinlejatega ja mis peamine — sellega, et veel enam kui sajandi kestis talumatu rõhumine, mis määras paljukannatanud iiri talupoegkonna näljasurmale.

Oma spioonikogemusi kasutasid Inglismaa valitsevad ringkonnad laialt revolutsiooniliste organisatsioonide vastu ka Inglismaal endal, põranda alla kihutatud ja tagakiusatavate ametiühingute vastu. Tihti esinesid spioonid provokaatorite osas, tõugates näljaseid ja meeltheitvaid töölisi enneaegsetele ning juba ette ebaõnnestumisele määratud väljaastumistele. Igale sellisele väljaastumisele järgnesid tavaliselt kohtuprotsessid, karmid kohtuotsused, tihti ehitati võllaseid ja tapalavale läksid kõige julgemad ning otsustavamad noore töölisliikumise revolutsioonilistest juhtidest.

Londonlastel oli tõesti alust vihastuda, sest nad pidasid Pickwick-klubi süütuid liikmeid vihatud pealekaebajateks.

Ameerika Fouché

Kodusõda Ameerikas (1861—1865) mõjutas tugevasti põhja- ja lõunaosariiklaste salaluuret. Keskne riigiaparaat Põhjas, kaasa arvatud armee, sõna otseses mõttes kihises sõja eel Lõuna mässajate pooldajatest, neist, kes orjanduslikule Konföderatsioonile vähemalt kaasa tundsid, ja neist, kes püüdsid iga hinna eest lepitust saavutada. Salaluuret tuli faktiliselt otsast peale ehitama hakata. Selle tööst hakkasid osa võtma erinevad inimesed. Ühed liitusid sellepärast, et neid haaras kaasa rahva võitlus orjapidajate mässu vastu, teised tegid seda omaenese karjääri huvides, ajasid taga auastmeid ja kulda, kusjuures nendegi seas oli ohtrasti Lõunaga leppimise pooldajaid. Oli muuseas ka arvestavaid karjeriste, kellel polnud ei mõistust, energiat ega tahtejõudu, kes tegid panuse rahva meeleolude, orjapidajate-vastase ägeda võitluse ärakasutamisele kavatsusega omandada isiklikku au ja võimu, teeseldes järjekindlat mässuliste vastu võitlemist.

Nende hulka kuulus kahtlemata ka New Yorgist pärit 36-aastane Lafayette Baker, Põhja-Ameerika kolooniate iseseisvussõja ühe tuntud tegelase lapselaps. 1861. aastal oli Bakeril juba rikkalik kogemustepagas maal ringirändamises. Ta oli San Francisco valvsuskomitee liige ja juba sel ametikohal ilmnesid tema nuuskurivõimed. Osava laskurina oli ta korduvalt tegutsenud revolvri abil, kui talle see kasuliku või vajalikuna näis. Lafayette Baker pidas kasulikuks kanda puritaanliku vagatseja maski: hoidku jumal selle eest, et huuli rüvetaks vulgaarne sõna või pits alkoholi!

1861. a. jaanuaris, kui õhus oli juba tunda püssirohulõhna, sai see tugeva kehaehitusega punaka täishabeme ja külmade hallide silmadega mees aru, et tema tund on tulnud. Läänerannikult lahkunud Baker ilmus Washingtoni põhjaosariiklaste ülemjuhataja kindral Scotti juurde. Baker viidi kabinetti väsi-

nud vanamehe ette, kes oli kodusõja esimeste kuude kaoses täiesti pea kaotanud. Scott ei teadnud, keda usaldada tingimustes, mil paljud kaadriohvitserid olid juba deserteerinud, aga teised ootasid ainult sobivat juhust, et vaenlase poole üle joosta.

Baker oskas usaldust võita. Osavasti jutu sisse poetatud märkus, et Bakeri isa oli sõdinud Scotti juhtimise all sõjas Mehhiko vastu, liigutas vana kindralit ja häälestas ta soodsalt võib-olla liiga enesekindla, kuid ilmselt mitte rumala külalise suhtes. Scott ise mainis raskusi, mida on tekitanud täielik informatsiooni puudumine vastase kohta. Baker avaldas otsekohe valmisolekut hankida vajalikud andmed. Ta oli nõus suunduma mässajate pealinna Richmondi ja tulema tagasi vajaliku informatsiooniga. Kindral võttis ettepaneku vastu ja andis otsekohe külastajale kümme 20-dollarist rahapaberit teekonnakuludeks.

Oma võimeid demonstreerida sooviv Lafayette Baker asus aegaviitmata teele. Ta ei võtnud endaga kaasa ei revolvrit ega föderaal- (s. t. põhjaosariikide) passi, mis oleksid võinud ta reeta. Baker otsustas reisida rändfotograafi sildi all (noil aastatel oli taoline tegevus veel uus asi). Äsjaküpsetatud luuraja varustas end hiiglasuure fotoaparaadiga — väiksemaid siis ei olnud —, ehkki tal oli vaid ähmane ettekujutus, kuidas sellega ringi käia.

Baker tegutses üksinda ja tema ekspeditsioonist ei teadnud ükski põhjaosariikide väejuhtidest. Seepärast oli suuri raskusi rindejoone ületamisega. Aitas välja fotoaparaat: Baker tegi varmalt pilte ja lubas need hiljem ära saata. Pildistada lasknute šansid fotosid kätte saada ei olnud suured. Ükskord rändas Baker laagri pildistamise ettekäändel künkalt künkale, hiljem kadus aga lähedal asuvasse metsa ja jõudis peagi lõunaosariiklaste vägede positsioonidele. Vähemalt Bakerile endale näis nii, seni kui ta ette ilmus järsku ... põhjaosariiklaste vägede tunnimees. Baker saadeti kui lõunaosariiklaste spioon kiiresti konvoiga kindral Scotti juurde. Jälle tuli otsast peale hakata. Teist korda areteeriti Baker siis, kui ta püüdis end märkamatult sokutada rindele minevasse rügementi. Siis lõi Baker fotoaparaadile käega, ostis ära ühe kohaliku farmeri ja jõudiski varsti tõepoolest mööda tillukesi radu konföderaatide rindejooneni.

Kaks esimest vastusattunud lõunaosariiklaste sõdurit areteerisid ta kohe. Kuid ägedal karskuse eest võitlejal õnnestus konvoeerijad täis joota ja kaduda ... et varsti jälle vangi langeda, seekord juba ratsaväelaste kätte. Kogu oma retke mööda lõunaosariike tegi Baker etappide kaupa, peaasjalikult vangina, mis aga sugugi ei seganud teda luurega tegelemast. Vahis-

tatud Baker toodi lõunaosariiklaste tuntud kindrali Beauregardi juurde ja sai viimaselt lahke lubaduse, et ta kohe üles puuakse, niipea kui lõplikult kindlaks tehakse, et ta on «neetud jänkide» (nii nimetati Lõunas põhjaosariiklasi) spioon. Kuid täit kindlust Beauregardil polnud — eksiteele viisid kalifornlase Sam Mansoni nimele välja antud valedokumendid (Mansonit oli Baker kohanud läänerannikul). Manson oli kohtuniku poeg lõunaosariigist Tennessee'st. Bakeri juures avastati ka mitmesugused Washingtonis fabritseeritud kirjad ning äripaberid.

Muide, vangistuse tingimused polnud eriti karmid — mõneks ajaks oli Beauregardi staap asjaõienduste ohtruse tõttu lihtsalt unustanud teatada, milles kahtlustati end Mansoniks nimetavat isikut. Järelejäänud 10 dollarit kuldmünte aitasid Bakeril omandada õiguse jalutada konvoi saatel ümbruskonnas ja, jootnud oma valvuri täis, teha jalutuskäike täielikus üksinduses. Kuid ta sai jagu kiusatusest põgeneda ja pöördus vangikongi tagasi. Aga sel ajal oli juba saadud teade, et ta vangistati kui spionaažis kahtlustatu. Üks vang, kes esitles end samuti põhjaosariiklaste spioonina, püüdis Bakeri usaldust võita. Muidugi edutult. Kord tuli vanglas Bakeri juurde noor naine, kes jagas vangidele usulise sisuga raamatuid. Filantroop sosistas, et ta kavatseb Põhja õe juurde minna ja loodab Beauregardilt läbipääsuloa saada, kas pole vaja midagi Washingtoni edasi anda? Vale-Manson lükkas tundmatu teened viisakalt tagasi. (Nende järgmine kohtumine toimus juba põhjaosariikide poolt hõivatud territooriumil, kui föderaalse salaluure ülem Baker kohtus Lõuna spiooni Belle Boydiga.) Asja uurimiseks viidi Baker peagi Richmondi, kusjuures teel õnnestus tal märgata palju kasulikku. Ootamatult teatati Lõuna pealinna jõudnud vangile, et teda soovib näha orjandusliku Konföderatsiooni president Jefferson Davis, kes isiklikult juhtis luuret ja vastuluuret. Davis püüdis vangi rabada ja teatas talle otse: «Te olete siia spioonima saadetud!» Kuid Bakerit polnud kerge endast välja viia: ta vastas kaebuste vooluga ja kurtis, et ebaseaduslikult on vangistatud inimene, kes tegeleb harilike äriasjadega. Lõunaosariiklaste president näitas kogu oma olemisega, et ta ei usu ühtki sõna. Baker saadeti tagasi vanglasse, kus ta rahutult ootas uut väljakutset Davise juurde. Korduskülsitluse ajal esitas president Bakerile terve rea küsimusi, mis puudutasid põhjaosariiklaste armeed. Viimane püüdis piirduda mingite vähetähtsate teadetega, katsudes samal ajal mitte ilmset valet kuuldavale tuua. Näis, et tema asjad lähevad paremaks. Kuid Baker polnud ilmaasjata valvel. Ootamatult küsis Davis, keda mister Manson tunneb oma kodulinna Knoxville'i elanikest Tennessees. Baker kattus külma

higiga ja surus endast vägisi välja mõned nimed. Ta sai aru, et ees ootab silm silma vastu seadmine. Tõepoolest, Davis helistas ja andis kutse peale sisenenud ametnikule mingi tähekese. See oli käsk tuua kohale keegi, kes on pärit Knoxville'ist. Bakeri võis päästa vaid ime! Ta istus Davise kabinetis täitsa ukse juures ja jõudis märgata, et vastuvõtutoas kirjutasid presidendi juurde kutsutud inimesed sekretäri juures oma nimed väikestele kaardikestele. Hiljem viis korrapidaja need kaardid Davise kätte.

Presidendi korralduse saanud ametnik tuli varsti tagasi inimesega, kes samuti kirjutas kaardikesele oma nime. Seni kui president tegeles muude asjadega, jõudis Baker heita kõõrdpilgu kaardile — seal oli nimi Brock. Kui mees lõunaosariikide presidendi kabinetti juhatati, otsustas Baker, et ainus šanss pääseda on jutuajamine oma kätte võtta. «Aa, Brock,» hüüatas ta. «Kuidas elate, sõber?» — «Kas te tunnete seda inimest?» küsis Davis sisenejalt ja osutas Bakerile. Rabatud Brock lalises: «Jah, . . . aga ma ei suuda praegu meenutada tema nime.» Baker kiirustas talle appi tulema: «Manson, kas te siis ei tunne Kaliforniasse kolinud kohtunik Mansoni poega?» — «Sam Mansoni?» küsis Brock järele mõeldes. «Muidugi!» — «Noh, sel juhul tulite mul meelde.»

Davis jäi uskuma. Kuid oht polnud veel täiesti möödas. Järgmisel päeval ilmus Brock Bakeri kongi. Põhjaosariiklaste luurajale polnud vaja seletada: Knoxville'i elanik tuli veenduma, et ta polnud eksinud, kui ta tema «omakandi meheks» tunnistas. Seekord jättis Baker initsiatiivi vestluses külalisele, piirdudes ebamääraste märkustega ja opereerides osavalt oma väheste teadmistega Knoxville'ist. Baker tegi näo, et saab aru vihjetest sündmustele, millest tal aimugi polnud, ja lagistas naerda niisama arusaamatute vihjete puhul kohalike skandaalide kroonikale. Intervjuu lõppes õnnelikult ja mõne päeva pärast lasti Baker vabadusse, kusjuures ta kirjutas alla kohustusele loata Richmondist mitte lahkuda. Kuid Lõuna pealinna tänavail hulkudes märkas ta korduvalt jälitajaid. Lõuna nuhkidel ei jätkunud muide kogemusi — neil ei õnnestunudki jälgida «Mansoni» arvukaid retki. «Manson» täiendas pidevalt oma teadmisi lõunaosariiklaste sõjalise jõu kohta.

Ühe niisuguse eriti õnnestunud jalutuskäigu ajal hõigati teda: «Baker! Mis teie siin teete?» Talle lähenes üks tuttav endisest tormilisest elust. Vastuseks selgitas Baker talle jäisel toonil: ta ei ole mingi Baker ega ole kunagi tundnud seda nime kandvat džentelmeni. Tema pärisnimi on Manson . . . Ja ehkki tal õnnestus rabatud sõbrast lahti saada, oli Richmondi edasi jääda ohtlik ja polnud enam ka mõtet. Vaja oli kogutud andmed kiiremini kindral Scotti kätte toimetada.

Algas seiklusrohke tagasitee. Uued areteerimised, uued osavad manöövrid ja kõige lõpuks põgenemine pehkinud paadis, lõunaosariiklaste kuulide all Potomaci teisele kaldale, mis oli põhjaosariiklaste käes.

Toodud informatsioon osutus väga oluliseks. Baker sai põhjaosariiklaste kujunema hakkavas luures kohe tähtsaks isikuks ja varsti ta faktiliselt juhtis vastuluuret. Teda nimetati «ameerika Fouchéks» ja isegi kogenumad kolleegid Lääne-Euroopast hakkasid tähelepanelikult tema «tehnikat» uurima.

Pinkerton ja lõbus lesk

Bakeri võistleja, kes organiseeris laialdase luurevõrgu Lõunas ja vastuluure Põhjas, oli eradetektiivagentuuri ülem Allan Pinkerton. (Tema nime on kasutatud loendamatutes kriminaalromaanides.) Šotimaalt pärit politseiohvitseri poega (ta isa tapeti kokkupõrke ajal streikijatega) köitis nooruses — kui tema biograafe uskuda — radikalism ja ta oli sunnitud kodumaalt lahkuma, et vältida vangistamist töölisliikumisest osavõtu eest. Kuidas asi ka polnud, aga Ameerikas näeme teda otsekohe teises rollis — algul Chicago politseivalitsuse nuhina, pärast aga eradetektiivagentuuri organiseerijana, mida juba siis, eriti aga hiljem, hakkasid tööstu rid laialt kasutama tööliste järel nuhkimiseks, provokatsioonide organiseerimiseks streikide ajal jne.

Kuid konfliktis Lõunaga oli Pinkertoni sümpaatia põhjaosariiklaste poolel. Tema agentuur teatas talle lõunaosariiklaste salaplaanidest veel enne kodusõja algust. Nii õnnestus Pinkertonil teada saada atentaadist, mida Marylandi osariigis valmistati ette hiljuti valitud president Abraham Lincolnile. Baltimore'is, selle osariigi pealinnas, pidid mõned vandeseltslased ühel tänaval kakluse lavastama, tähelepanu endale tõmbama, aga kaheksateist meest, kes olid valitud salajase liisuheitmise teel, kavatsesid tormata Lincolni tõlla juurde ja tappa president. Vestluses Lincolniga väitis Pinkerton, et tema agent olevat isegi sellest liisuheitmisest osa võtnud. Saades kõikjalt ärevaid signaale, nõustus Lincoln ettevaatusabinõusid kasutama.

Ameerika rahva väljavalitul tuli jaamast jaama sõita umbselt suletud tõllas; raudteel katkestati liiklus, et hoida ära võimalik kokkupõrge presidendi ekspressiga. Pinkertoni agendid lõikasid läbi telegraafijuhtmed, et vandeseltslased ei jõuaks teatada Lincolni rongi liikumisest. Philadelphias, vastupidi, pidas Pinkerton riuka abil kinni Washingtoni suunduva öise

ekspressi. Ringteed pidi viidi president kinnises tõllas ühest jaamast teise. Seni oli üks naine Pinkertoni agentide hulgast magamisvagunis suure hulga kohti ära ostnud. Ta seletas kõigile, et kavatseb oma haige venna ning selle sõbrad pealinna viia. Pinkerton koos oma abilistega jälgis hoolikalt teed, teades juba ette kohti, kus võidi kallale kippuda.

Rong jõudis Baltimore'i kell pool neli hommikul. Reisi jätkamiseks oli vaja ümber istuda teisest jaamast lähtuvasse rongi. Tõld sõitis läbi terve linna. Teekond mööda öist Baltimore'i kulges seiklusteta — vandeseltslased polnud teada saanud ei marsruudi muutumist ega presidendi läbisõiduaega. Jaamas aga selgus, et rong väljub alles kahe tunni pärast. Kaks tundi koormavat ootamist, mil Lincolni inkognito võis iga hetk avalikuks tulla ja ta oleks peaaegu kaitsetult oma õelaimate vaenlaste kätte sattunud. Muide, presidendil õnnestus piinava pinge tunde meeldivamaks muuta, sest ta rääkis oma kaaslastele igasuguseid lõbusaid lugusid ja anekdoote. Peagi sõitis rong ette ja Baltimore'i 1861. a. vandenõu lõppes täieliku krahhiga.

Sõja esimestest päevadest peale andis Pinkerton end McClellani käsutusse. Lincoln oli McClellani määranud pärast föderaalarmee esimesi ebaõnnestumisi Põhja-armee ülemjuhatajaks. McClellan, põhjaosariikide suurkodanluse soosik ja lemmik, ei pooldanud püüdu muuta Lõuna vastu peetav võitlus rahvasõjaks orjapidamise kaotamise eest. Hiljem sai temast Lõunaga leppimise pooldaja ja Lincolni võistleja 1864. a. valimistel. Seega sidus Pinkerton end ilmselt kõige konservatiivsema osaga Põhja kodanlusest, osaga, mis plaanitses kompromissrahu Lõunaga. Kuid nõustuda orjapidajate tingimustega, lõhestada riiki ei tahtnud isegi need kodanlikud ringkonnad. Ja Pinkerton, kes oli endiselt lojaalne Lincolni valitsuse suhtes, hakkas usinasti püüdma lõunaosariiklaste agente Washingtonis.

Tema tegutsemisele seati aga otsekohe teravad piirid. Pinkerton võis kinni püüda ja areteerida Lõuna otseseid agente, kes andsid luureandmeid põhjaosariiklaste vägede liikumisest. Kuid ta ei julgenud sõrmeotsagagi puudutada neid arvukaid panga- ja äriringkondade esindajaid, kes nõudsid rahu lõunaosariikide plantaatoritega, astusid äraostetud ajalehtedes avalikult välja püüde vastu lõplikult maha suruda orjapidajate mäss ning vabastada orjad. Need «vaskmündid», nagu tookord nimetati isikuid, kes Lõuna poole hoidsid, võisid peaaegu kuni sõja lõpuni praktiliselt takistamatult jätkata oma tegevust. See aga hõlmas nii salakirjavahetust lõunaosariiklaste juhtidega eesmärgiga kokku leppida president Lincolni vastase tegevuse suhtes, kui ka valitsusvastaste rahutuste provotseerimist New

Yorgis ja teistes linnades ning katseid takistada sõdurite armeesse värbamist. Kõik see ei puudutanud ei Pinkertoni ega teisi föderaalse vastuluure organiseerijaid.

Kuid selletagi oli neil tööd kuhjaga. Tundes end karistamatuna, hakkas lõunaosariiklaste agentuur Washingtonis täiesti jultunult tegutsema. Kujukas näide on juhtum spiooni Rose O'Neil Greenhow'ga, kelle villa, nagu lõunaosariiklased hiljem kirjutasid, oli «püssilasu kaugusel Valgest Majast». Varakult lesestunud mrs. Greenhow'l oli ohtrasti tuttavaid pealinna kõige kõrgemate ametnike seas. Paljud tema sõpradest läksid, tõsi küll, üle lõunaosariiklaste poolele ja said Konföderatsioonis tähtsatele ametikohtadele. Kuid neid asendasid teised mõjukad sõbrad, kelle hulgas oli ka riigisekretär Seward. Rose Greenhow'st sai laialt hargnenud luurekeskuse faktiline juht. See agentuur kogus mitmesugust informatsiooni põhjaosariiklaste armee kohta ja saatis selle Lõuna orjapidajate juhtidele. Tuhanded ja tuhanded põhjaosariiklaste armee sõdurid maksid eluga lõbusa lese tegevuse eest Washingtonis, mida kaua aega ei häirinud kellegi vahelesegamine. Greenhow' informatsioon aitas tublisti kaasa lüüasaamistele, mida põhjaosariiklaste armee sai tunda kodusõja esimestel kuudel.

Selle spionaažipesa likvideerimisele pidigi asuma Pinkerton. Päevade kaupa jälgis ta Rose Greenhow' maja. Kord külastas Rose'i üks tema arvukaist austajaist. Nuhk tundis selles ära sõjapolitseis teeniva ohvitseri. Pinkertonil õnnestus märgata, et ta tõi spioonile Washingtoni kindlustuste kaardi, ja kuulata isegi pealt nende vestlust. Muidugi jälgis Pinkerton koos oma abilisega ohvitseri ka pärast seda, kui viimane lahkus võrgutaja külalislahkest majast. Ohvitser nähtavasti märkas, et teda jälitatakse. Pennsylvania avenüü nurgal kadus ta äkki ühe maja ukse taha, kust peaaegu otsekohe tuli välja neli torkevalmis tääkidega sõdurit, kes ... areteerisid mõlemad nuhid. Maja osutus kasarmuks ja ohvitser, pidades end olukorra peremeheks, hakkas vange üle kuulama. Pinkerton nimetas end E. J. Alleniks — see oli pseudonüüm, mida ta nuhina töötades kasutas. Öö veetis Pinkerton pimedas kongis ja see öö poleks kaugeltki ainsaks jäänud, kui tal poleks õnnestunud võita tunnimehe usaldust ja tema kaudu endast teadust saata.

Hommikul lasti Pinkerton muidugi otsekohe vabaks. Pärast vastuluuretöötaja ettekannet sõjaministrile ohvitser areteeriti. Teda hoiti aasta vanglas, kuid ta keeldus mingeid seletusi andmast. Kord leiti ohvitser kongi põrandalt, kõri taskunoaga läbi lõigatud. Jäigi teadmata, kas see oli enesetapmine või enesetapu imitatsioon, mille panid toime Lõuna agendid, et vältida paljastusi. Et valitsusaparaadis oli ohtrasti orjapidajate pooldajaid, siis polnud selles midagi imestamisväärset.

Lõpuks, tõsi küll, Rose Greenhow areteeriti, aga vaatamata sellele, et süüdistus oli tõestatud, hoiti teda vaid mõnda aega vangis ja saadeti siis lõunaosariiklaste poolt hõivatud territooriumile. Seal võtsid Konföderatsiooni juhid spiooni au- ja kiiduavaldustega vastu.

Pinkertonil õnnestus luua oma luurevõrk ka lõunaosariikides. Edukaks luurajaks osutus tema teenistusse võetud New Yorgi 21. jalaväerügemendi reamees Dave Graham. Harjuski, tänavakaubitseja ja pudukaupmehena käis ta risti-põiki läbi paljud lõunaosariiklaste armee positsioonid. Kord laskis ta isegi õhku sõjamoonalaod ja -vagunid. Näib, et Graham ei äratanud lõunaosariikide võimudes kunagi tõsist kahtlust. Tal ei tulnud raskest olukorrast pääsemiseks kasutada isegi oma hiilgetrikki: Graham oskas niivõrd osavalt teeselda langetõvehoogu, et viis eksiteele isegi kogenud arste.

«Lord, Briti mees, on vaba mees...»

Lord, Briti mees,
on vaba mees
ja uhke mees
kui patrioot.
Au kallis tal,
toit kallis tal;
veel kallim tal
on laevapoort.

See vene poeedi Poležajevi tuntud luuletus iseloomustab ülihästi tegelast, keda püüdis kujutada põhjaosariikide üks kõige edukamaid luurajaid.

Enamik agente katsub reeglina jääda võimalikult märkamatuks. Agent, kelle Pinkerton Lääne-Virginiasse saatis — Lääne-Virginia oli Lõuna ja Põhja eriti ägedate kokkupõrgete piirkond —, kasutas otse vastupidist võtet.

Ameerika Ühendriikidesse elama asunud noor inglane Price Lewis ja tema abiline Sam Bridgman, 50-aastane Lõunast pärit mees, suundusid oma ohtlikule teekonnale tõllas, mille kõige nähtavamasse kohta oli seotud niisamasugune reisikohver, nagu neid kasutati Inglise armees. Lewisi abiline kutsus teda nii, nagu teenrid harilikult oma aristokraadist peremehe poole pöördusid ja nagu vabariiklikus Ameerikas üldse tavaks polnud. Arvestus oli väga lihtne. Luurajad lootsid mängida Ameerika varakate kihtide, sealhulgas ka Lõuna orjapidajate üldiselt tuntud lugupidamisel, mis läks otsese lömitamiseni briti aristokraatia ees. Aga veel enam arvestasid nad, et lõunaosariigid on eluliselt huvitatud sellest, kuidas kindlustada iga hinna eest Inglise valitsuse üleminek sõbraliku neutraliteedi positsioonidelt otsesele vahelesegamisele plantaatorite poolel. Kas on vaja öelda, et briti lordile, kelle ametlikud ringkonnad olid tõenäoliselt saatnud selleks, et ta hindaks kohapealset olukorda (sest milleks muidu reisida niisugusel äreval ajal Lääne-Virginia vähetuntud paiku mööda?), oli Lõuna ohvitseride poolt kindlustatud kõige soojem vastuvõtt?

Kuigi Price ehk liiga, võib-olla ülemääraseltki tõstis esile oma lordlikkust, riietudes rõhutatult Londoni viimase moe järgi, kõlbas provintsis seegi. Tal oli kaasas palju dokumente, mis andsid nagu tunnistust tema aristokraatlikest tutvustest. Inglismaal oli Lewis elanud lord Tracy naabruses, ja kui seda vaja läks, kujutas ta end oma endise naabri noorema pojana.

Enamikul juhtudel aga eelistas Lewis oma nime mainimata jätta, mis andis tema missioonile — lõunaosariiklaste arvamuse järgi oli see kahtlemata seotud Londoni kabineti salaplaanidega — veel suurema tähenduse ja tõepärasuse. Veel enam, esmaklassilistes hotellides peatudes nimetas Lewis isegi sissekirjutamisel oma pärisnime. See veenis konföderaate, et milord reisib võõra nime all, ehkki ei vaevu tõelise aristokraadina eriti oma inkognito säilimise eest hoolitsema. Aga esmaklassiline šampus, millega Lewisi tõld hoolikalt täis laaditud oli, hajutas Lõuna ohvitseride viimased kahtlused. Kas oli mõtet norida kõrge külalise kallal, kes ilmselt hoidis lõunaosariiklaste poole, sellepärast, et ta polnud pidanud vajalikuks võtta kaasa passi? Kas sai välismaalasele seda süüks panna, et ta ilmus aeg-ajalt rajoonidesse, mis olid vägede positsioonide lähedal, ise seda ilmselt aimamatagi? Lewis andis vestluskaaslastele mõista, et ta oli osa võtnud hiljuti lõppenud Krimmi sõjast ja tunneb kõiki uuendusi sõjatehnikas, mida kasutati Sevastoopoli kuulsa piiramise ajal. Teda küsitlenud kolonel Patton (II maailmasõja päevilt tuntud Ameerika kindrali vanaisa) ilmutas niisugust ohjeldamatut uudishimu detailide vastu, et Lewisil õnnestus vaid suurivaevu vestlus vähem ohtlikesse rööbastesse juhtida.

Kuid suurim hädaoht ootas «lord Tracyt» ja tema teenrit Lõuna ühes suurimas linnas Charlestonis. Lõunaosariikide vägede juhataja selles piirkonnas kindral Wise oli loonud spionomaania õhkkonna (enne oli Wise Virginia kuberner ja tema oligi andnud käsu hukata kuulus orjuse vastu võitleja John Brown). Wise oli areteerinud juba kümneid inimesi, keda kahtlustati põhjaosariikide aitamises või nende poole hoidmises. Siiski pidi Lewis ise Wise'ilt vastuvõttu paluma — passita enam edasi liikuda ei saanud. Nagu oodata võis, vastas kindral kategoorilise keeldumisega. Siis, otsustades mängida *va banque*, selgitas Lewis kindralile jahedalt, et saab passi ka ilma tema kaasabita.

«Mil viisil?» küsis lõunaosariiklane mõnitava viisakusega.

«Briti konsuli kaudu Richmondis,» lausus külastaja hooletult.

Kui Lewis hotellis konsulile kirja kirjutas ja oma täieliku nime selle alla pani, hakkas tema «teener» Bridgman protesteerima, teatades, et kirja saata tähendab nõuda vastust, mis neid konföderaatide ees paljastab. Lewis vaidles vastu, et enne kui vastus saadakse, ei julge võimud neid puudutada, aga see on ajavõit, mida nad vajavad informatsiooni kogumiseks. Ja tõepoolest, lordi tiitel, täiendatud šampusevarud, aga samuti vestlused Inglise armeest päästsid valla lõunaosariiklaste ohvitseride keelepaelad, kes kiirustasid oma briti sõbrale võrdluseks

välja laduma ohtrasti andmeid omaenese vägede kohta. Tõsi küll, hästi korraldatud elu katkestas ebameeldiv episood. Peremees hotellis, kus Lewis peatus (tõenäoliselt salajane põhjaosariiklaste poolehoidja) kutsus nimeka külalise kord ettevaatlikult kõrvale ja teatas talle, et tema teener ilmunud hotelli tugevasti purjus, kusjuures lubanud endale avalikult solvata lõunaosariikide ohvitsere! Ehkki juhtumil polnud tagajärgi, pidi valelord vaatama ka oma teekaaslase järele, kes oli aldis alkoholile.

Kuid aeg oli Charlestonist lahkuda. Iga päev võis konsulilt vastus tulla, et ta ei tunne ühtki mr. Lewisi ... Esimesel Charlestonist lahkumise katsel riskeerisid mõlemad rändurid, et Wise paneb nad otsekohe trellide taha. Neid aitas õnnelik juhus. Kindral läks kiires korras oma vägedega rindele, aga teda asendanud kolonel Timkins osutus järeleandlikumaks. Tõsi, temagi ei andnud passi, sest tal polnud selliseid volitusi, kuid ta soovitas sõita Richmondi, kuhu Lewis tema oma sõnade järgi ju kavatseski sõita. Timkins soovitas sõita suurt teed mööda, kus nähtavasti ei nõutud läbipääsuluba.

Varahommikul lahkus inglaste tõld kiirustades Charlestonist. Peagi pöörasid Lewis ja tema kaaslane Richmondi viivalt teelt kõrvale ja sõitsid mägedesse, lootes jõuda põhjaosariiklaste poolt hõivatud maa-alale. Eriti ohtlik oli nüüd kohtuda kellegagi Charlestoni tuttavaist, keda võinuks imestama panna marsruudi ootamatu muutus. Ühes väikeses linnas peeti neid ikkagi kinni. Lewis rikkus reeglit, mis nõudis, et alati tuleb esitada enda kohta üks ja sama versioon, ja esitles end seekord inglise suurvabrikandi pojana, kes lootis osta Lõunast puuvilla, vaatamata põhjaosariiklaste blokaadile.

Lõök oli jälle täpselt antud — Lõunas ainult unistatigi sellest, et Inglismaa abiga purustada blokaad, mille põhjaosariiklased merel olid loonud. Nad olid veendunud, et Inglismaa peab neile appi tulema, sest polnud mõeldav, et Inglismaa saaks pikka aega eksisteerida, ilma et Lõuna puuvilla nende vabrikutesse veetaks. See, et ilmus inglise vabrikandi poeg, kes meeleheitlikult püüdis puuvilla hankida, oli parim kinnitus, et Lõuna lootused ei saa kauaks täitumata jääda. Lewis esitas isegi samas vaimus improviseeritud kõne kõigepealt linnas asuvaid vägesid juhatava koloneli, hiljem aga rühma linnaelanike ees, kes algul olid nõudnud kahtlase välismaalase vangistamist. Lõuna külalislahke koloneli juures möödus sõbralikus õhkkonnas, ehkki Lewis pidi ühe silmaga jälgima, et lauda kutsutud Sam ei jooks ülemäära ega rikuks kogu edukat mängu.

Kolonelile meeldis külalise jutt nii väga, et ta palus viimasel esineda isegi kahe kompanii ees, mis pidid rindele minema. Lewis tahtis juba nõustuda, kuid hammustas kohe keelde, sest

sai teada, et kompaniid antakse kindral Wise'i käsutusse. Ei, seletas Lewis kolonelile, kahjuks peab ta koidikul edasi sõitma. Siiski jõudis külalislahke kolonel ikkagi esitleda teda õhtul kümnetele inimestele ja viia isegi kohalikku tantsusaali, kus Lewis väljendas Inglismaa nimel valmilt sümpaatiat Lõunale. Ta vabanes alles kell 2 öösi. Aga kell 5 valmistus juba ärasõiduks ...

Kui Lewis jala tõllaastmele tõstis, ilmus tema ette kolonel ja nõudis karmil toonil, et Lewis talle järgneks. Lewis analüüsis palavikuliselt võimalusi: lihtne kahtlustus, informatsioon kindral Wise'ilt või veel midagi, mis oli reetnud inglise vabrikandi võltspoja. Kõik osutus märksa lihtsamaks. Kolonel oli lahkumise puhuks toonud pudeli head vana veini. Lewisi tõld sõitis minema, kokkukogunenud ohvitserid ja sõdurid aplodeerisid ja soovisid head reisi ...

Omadeni jõudnud Lewis andis kogu olemasoleva informatsiooni Pinkertoni käsul edasi kindral Coxile. Lewis teatas, et Coxi vastas seisab tunduvalt vähem lõunaosariiklasi, kui armee luure oli väitnud. Pärast piinarikkaid kõhklusi uskus Cox toodud andmeid ja alustas pealetungi, mida kroonis edu. Lastes end oma läbinägelikkuse eest ohtrasti kiita, ei pidanud kindral mõistagi vajalikuks meenutada meest, kellele ta võlgnes tänu saadud informatsiooni eest. Ja kas taolisi pisiasju oligi vaja mäletada?

Kuue isanda teener

Erinevalt Lewisist polnud põhjaosariiklaste teine leidlik luuraja Philip Henson seotud Pinkertoniga. See-eest oli tal ühel ajal mitu peremeest. Kuus kindralit pidasid üheaegselt teda oma teenistuses seisvaks. Neli neist kindraleist olid Lõunast, kaks Põhjast. Vaatamata sellisele värbajate küllusele teenis Henson ustavalt peremehi Põhjast ja pettis lõunaosariiklasi. Ta ei tüssanud konföderaate sootuks valede andmetega — see oleks võinud kogu asja ära rikkuda. Tema informatsioon vastas alati tegelikkusele, ent jutt oli ikka üksnes tühistest asjadest. Täielik tõde oli ka see, et Henson oli pärit Lõunast, nagu ta teatas konföderaadi kindralitele, aga sellest, et tema sümpaatia kaldus tervenisti põhjaosariiklaste poole, eelistas Henson vaikida, usaldamata seda pisiasja kellelegi, isegi oma lähimatele sugulastele mitte. Tema naisel polnud õrna aimugi keerulisest mängust, mida mees mängis. Aga teda petta polnud sugugi kergem kui kindraleid Lõunast.

Erinevalt oma sugulastest vältis Henson osavalt lõunaosariiklaste armeesse astumist ja üsna originaalsel viisil: ta läks järelevaatajaks ühe sõbra istandusse, aga Mississipi osariigi seaduste järgi vabastas see sõjaväekohustusest. Kui Põhja väed hõivasid osa Mississipi territooriumist ja tegid dessandi New Orleansi lähedale, tutvus Henson mõne kõrge sõjaväelasega pealetungivast armeest, sealhulgas ka luure juhi Truesdailiga. Algul aitas Henson põhjaosariiklastel puuvilla osta ja välja vedada (seda oli vaja Põhja vabrikute jaoks), aga hiljem nõustus täitma Truesdaili palvet teada saada, millised on Lõuna kindrali Price'i plaanid.

Hensoni jõud oli selles, et mõjukad plantaatorite ringkonnad suhtusid meeldivate maneeridega keskeas lõunaosariiklasesse nagu omainimesesse ja tal oli palju sidemeid. Mis sest, et ta oli andnud formaalse truudusevande valitsusele Washingtonis — nii talitasid paljud plantaatorid, kes viibisid põhjaosariiklaste poolt hõivatud territooriumil. Aga lõunaosariiklaste armee sõdurite jaoks ei saanud džentelmen, kellel alati oli varuks parimat viina, kuidagi olla «neetud jänkide» agent. Usaldades oma suurepärast mälu, ei teinud Henson iialgi mingeid üleskirjutusi, mis võinuksid teda reeta. Seepärast ei osutunud Truesdaili palve Hensonile eriti raskeks. Ta läks lihtsalt lõunaosariiklaste vägede eesliinile, heitis tunnimeestega nalja ja jõudis sel moel ühegi takistuseta Price'i staabini. Peagi võis Henson juba tagasiteele asuda ja, soovinud oma tuttavatele tunnimeestele kõike head, anda kogutud andmed edasi põhjaosariiklaste komandöridele.

Sellised reidid kordusid hiljem sageli. Hensonil oli kõikjal sõpru, kes olid valmis vanduma, et ta on tõeline džentelmen lõunaosariikidest. Tõsi küll, konföderaatide kindral Roddy, kes juhtis Alabama osariigi vägesid, väljendas ikkagi kahtlust ja käskis Hensoni enda juurde toimetada. Kindrali sünge pilk ei tõotanud midagi head. Kuid peagi selgus, et Roddy viha põhjuseks on asjaolu, et Henson ei kuulu lõunaosariiklaste armee ridadesse. Luurajal oli selle peale muidugi õigustus olemas. Tema maja asub põhjaosariiklaste poolt hõivatud territooriumil ja ta loodab kõigepealt perekonna välja aidata, siis aga kindlasti kirjutada end konföderaatide ridadesse. Kindral laskis ta vabaks pärast seda, kui luuraja oli lubanud lasta end värvata Roddy juhtimise all olevasse ratsaväkke.

Selleks ajaks oli Henson üle läinud põhjaosariiklaste kindrali Grenville Dodge'i teenistusse. Dodge sai hiljem kuulsaks transkontinentaalse raudteemagistraali *Union Pacific Railroad* ehitamisega. 1862. a. lõpus seisis ees vaenulike armeede suur kokkupõrge Mississipil ja Dodge tahtis saada andmeid konföderaatide plaanidest. Henson asus uue ülesandega teele ... ja lõunaosariiklaste patrull areteeris ta kohe ning viis kindral Rugglesi juurde. Hensonil ei jäänud midagi muud üle kui kasutada selle kindrali teeneid ning võtta vastu armastusväärselt pakutud raha. Muidugi näis Rugglesile seejuures, et mitte tema ei osuta teenet Hensonile, vaid Henson temale. Kuivõrd taoline illusioon sobis Hensonile ülihästi, ei hakanud ta seda hajutama, vaid võttis, nagu juba öeldud, raha ning lubas koguda luureandmeid lõunaosariiklaste heaks. Nii käis ta pea iga nädal poolteise aasta jooksul Rugglesi ja Dodge'i vahet, saades selle eest koloneliks, millele ei vaielnud vastu kumbki sõdivatest pooltest.

Peagi anti Hensonile keerukam ülesanne. Konföderaadid olid Mississipil asuva Vicksburgi linna muutnud tugevaks kindluseks. Põhjaosariiklaste armee oli palju kuid seda kindlust piiranud. Vicksburgi hõivamisega oleksid nad kehtestanud täieliku kontrolli maa tähtsaima veearteri üle ja lõunaosariikide massajate territooriumi kaheks osaks lõiganud. Arusaada-

valt püüdis põhjaosariiklaste luure saada võimalikult üksikasjalisi andmeid Vicksburgi kindlustuste kohta.

Henson hakkas tegutsema läbiproovitud viisil. Üks tema naabreid oli keegi Johnsy, kelle pojad võitlesid konföderaatide armees ja seejuures just väeosades, mis seisid Vicksburgi ligidal. Ta tegi Johnsyle ettepaneku, et viimane saadaks teda, ja pakkus sõbralikult laenuks head hobust. Seega leiti reisiks täiesti sünnis ettekääne, seda enam, et Hensonit peeti lõunaosariiklaste agendiks, ja kohtumisel konföderaatidega võis ta võita usalduse, andes neile mõningal määral õiget, kuigi vähetähtsat informatsiooni põhjaosariiklaste kohta. Vicksburgi jõudnud Henson hakkas üksikasjaliselt kaebama puuduse üle, mida tunnevad kõik tõelised konföderaadid, kes on sattunud jänkide võimu alla. Kindral Pemberton palus teda avalikult korrata oma jutustust sõdurite ees. Möödaminnes jõudis Henson silmata Vicksburgi kaitseehitiste kohta kõik mis vaja.

Tulnud väärtusliku informatsiooniga tagasi Dodge'i juurde, astus Henson peagi korraga kahe lõunaosariiklaste kindrali — Gholsoni ja Fergusoni teenistusse. Vilunud luurajal õnnestus saavutada seda, milleni tema enne ja pärast tegutsenud kolleegid harva olid jõudnud. Ta mitte niivõrd ei varustanud oma värbajaid Lõunas informatsiooniga, kui just õngitses neilt salamahti välja kõige hinnalisemaid teateid ja toimetas need aegaviitmata kindral Dodge'i kätte. Aga mõningad luksusesemed, mida polnud võimalik hankida blokeeritud lõunaosariikides ja mida Henson rindejoone tagant ühe teda värvanud Lõuna kindrali naisele muretses, ainult süvendasid tema kui asendamatu inimese kuulsust.

Juhtus muidugi ka arusaamatusi. Järjekordse reisi ajal oma sõbra Rugglesi juurde veendus Henson, et kindral on üle viidud teise rindelõiku ja teda asendanud ohvitserid võtsid luuraja üsna kahtlustavalt vastu. Henson vangistati, kuid ta põgenes kohe, olles valve sajakonna kiiresti väärtust kaotava lõuna-dollari eest ära ostnud.

See sündmus ei seganud Hensonit mõistagi külastamast oma teist värbajat — kindral Gholsoni — ja seal sõjaväetelgis puhates kuulamast ettekandeid, mida kindralile tegid luurajad ja väeosade komandörid. Esmajärgulise tähtsusega andmetest tulvil Henson mõtles ainult sellest, kuidas kiiremini Dodge'i juurde tagasi jõuda, ja võttis seepärast valmilt vastu Gholsoni ettepaneku katsuda veel kord põhjaosariiklaste positsioonidele tungida. Tõsi küll, sõjast purustatud paiku mööda sihtkohta jõuda oli üsnagi raske. Näiteks kuidas üle saada Tennessee' jõest, kui kõik paadid olid hävitatud või mõlema armee sõdurid olid need minema viinud? Hensoni päralejõudmisele aitas tublisti

kaasa tema õemees Jansey Nobles, äge konföderaat, kes pidas Hensonit lõunaosariiklaste agendiks.

Üks Hensoni retk osutus eriti ohtlikuks. Seekord tegi Dodge talle ülesandeks sooritada pikk reis konföderaatide poolt hõivatud territooriumil. Eelnevalt avas Dodge lauasahtli, kus olid tema operatiivplaanid, ja tegi Hensonile ettepaneku valida välja see, mis teda lõunaosariiklaste leeris võiks aidata. Henson valis arukalt välja mõned paberid, mis esimesel pilgul näisid tähtsamatena, kui nad seda tegelikult olid. Saanud Dodge'i nõusoleku nende kasutamiseks, asus Henson kiiresti teele — otse lõvi lõugade vahele. Tema teekond viis lõunalaste ühe suurema kindrali Forresti peakorterisse. Forrestit tunti kui halastamatut arveteõiendajat kõigiga, keda kahtlustati selles, et nad mingil moel aitavad põhjaosariiklasi.

Hensoni laia «sõprade»-ringi sattunud Lõuna ohvitseri soovitused ei avaldanud Forrestile oodatud mõju. «Kust te tulite?» küsis Forrest Hensonilt karmilt ja avaliku umbusuga. Nii kummaline kui see ka polnud, aga päästa võis üksnes tõde, loomulikult mitte kogu tõde. «Kindral Dodge'i peakorterist,» vastas Henson otse ja selgitas, et ta tuli kindral Gholsoni korraldusel. Henson ütles seda, teadmata, et Gholson viibib üsna ligidal. Kui Gholson Forresti juurde kutsuti, elas luuraja jälle üle ebameeldiva hetke. Kuid Gholson ei kahtlustanud midagi ja need kaks nädalat, mis Henson pärast nende viimast kohtumist ära oli olnud, näisid kindralile täiesti loomuliku ajana antud ülesannete täitmiseks. Gholson kinnitas Forrestile, et Henson on Lõuna truu agent. Forrest polnud ikka veel veendunud. Kuid temagi lõi kõhklema, kui Henson esitas Dodge'ilt saadud materjalid.

Selles, et vähemalt mõned neist olid õiged, ei saanud Forrest kahelda. Seda enam erutas teda Hensoni toodud uudis, et kindral Dodge on saatnud terve uue rühma luurajaid lõunaosariiklaste tagalasse. Henson lisas tagasihoidlikult, et tunneb neid kõiki nägupidi. Selles teates oli kõik õige peale ühe: need luurajad ei jõudnud sihile ning olid juba põhjaosariiklaste positsioonidele tagasi pöördunud.

Kuid Forrest oli juba otsustanud. Ta andis Hensonile ülesande ühe oma luureohvitseri saatel minna otsima Põhjast saadetud spioone. Forresti, hiljem aga Lõuna teise sõjaväeülema — kindral Polki poolt allakirjutatud passiga pöördus Henson pärast paljude sõjategevuse piirkondade läbisõitmist jälle takistamatult Dodge'i juurde tagasi, tuues kaasa kõige hinnalisemat informatsiooni. See oli juba 1864. a. hiliskevadel, algas viimane sõja-aasta, ligines orjandusliku Konföderatsiooni krahh.

Dodge tegi ettepaneku võtta ette veel üks reis, mis, nagu

ta lootis, jääb viimaseks. Ta ei eksinud, ehkki sündmused arenesid täiesti ootamatul viisil. Pärast rindejoone ületamist sattus Henson lihtsalt kindral Roddy silma alla, kellele ta juba kolm aastat tagasi oli lubanud ratsaväkke astuda.

Seletusi kuulamata areteeris Roddy kohe Hensoni ja saatis konvoiga kindral S. D. Lee', lõunaosariiklaste ülemjuhataja Robert Lee' nimekaimu staapi, kus ta põhjalikult üle kuulati. Hensoni elu rippus juuksekarva otsas ja ta kuulutas julgelt, et on saatusliku vea ohvrina valmis surema armastatud Lõuna eest.

Lõpuks otsustas Lee, kes ikka veel ei teadnud, mida vangist mõelda, ta isiklikult üle kuulata. Kindral küsis, kas ta on olnud linnas, mille olid hõivanud põhjaosariiklased. Henson vastas jaatavalt ja luuletas tõepärase loo oma sõidu põhjendamiseks. Siis küsis Lee otse, kust Hensoni arvates tuleb põhjaosariiklaste uus löök. Henson näitas kõhklemata suuna, kust pidi algama pealetung (ta sai hästi aru, et lõunaosariiklastel pole nagunii enam aega vastuabinõusid kasutusele võtta). Tõepoolest, siinsamas toodigi Lee'le telegramm: põhjaosariiklaste pealetung algas just sealt punktist, mille näitas Henson. Lee saatis vangi kindral Polki juurde ja see oli valmis teda juba vabaks laskma, kuid asjasse sekkus uuesti Roddy, kes veenis Forrestit, et seda ohtlikku inimest tuleb vahi all hoida. Forrest oli aga kogu aeg Hensonit kahtlustanud.

Vangistuskuud venisid... Kuid Henson tuli Forrestile uuesti meelde. Konföderaatide armee elas üle agooniat. Ta vajas meeleheitlikult täiendust ja Forrest käskis vangi Lõuna vägede koosseisu arvata. Henson oskas välja paluda, et ta suunataks Mississipi osariigi elanikest koosnevasse 26-ndasse rügementi. Ta teadis, et rügement läheb Virginiasse ja lootis teel põgeneda. Lõpuks õnnestuski Hensonil seda teha, vaatamata vanglas põetud haigusele ja kurnatusele. Omaste juures salaurgastes istudes (omaksed said alles nüüd aru, et ta ikkagi ei olnud lõunaosariiklaste spioon) ootas Henson föderaalvägede päralejõudmist.

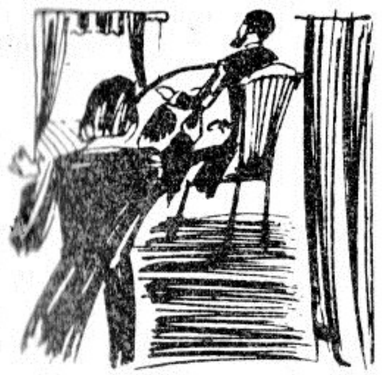

Orjapidajate koopas

Kodusõja ajalugu tunneb mitmeid teisigi luurajaid, kes paljus meenutavad neid, kellest eespool juttu oli, kuid nad olid tavaliselt vähem edukad. Põhjaosariikide agentide seas oli ka naisi.

Operetiartist Pauline Cashman tekitas Louisville'i linna (Kentucky osariik) teatris furoori, kui ta laval tõstis järsku šampanjapokaali lõunaosariikide edu terviseks. Linn oli põhjaosariikide vägede kontrolli all ja taoline avalik sümpaatia väljendamine Konföderatsioonile võeti orjapidajate paljude rikaste pooldajate hulgas vaimustatult vastu. Teatris tekkis segadus, kohalejõudnud sõjaväeosa areteeris näitlejanna, kes hüüdis endist viisi tervitusi Lõunale. Lõunaosariiklased ja nende poolehoidjad arvasid, et Pauline heitis selle julge väljakutse föderaalvõimudele teda salaja külastanud lõunaosariiklastest ohvitseride palvel, kes muutsid oma palve mõjusamaks lubadusega anda rikkalik, 3000 dollari suurune tasu. Kuid tegelikult polnud asi sugugi nii lihtne.

Taolise ettepaneku saanud näitleja esitas endale võib-olla esmakordselt küsimuse oma poliitiliste sümpaatiate kohta — need kuulusid põhjaosariikidele, kes võitlesid orjapidajate mässu vastu. Pauline suundus otsekohe Moore'i, linna sõjapolitsei ülema juurde. Viimane tegi ettepaneku nõustuda Lõuna agentide palvega, mis andis Cashmanile Konföderatsiooni ägeda pooldaja reputatsiooni. 1863. a. mais saadeti Pauline koos teiste naistega, kes ilmutasid poolehoidu mässajatele, välja Lõunasse — kindral Braggi vägede asukohta. Föderaalarmee juhtkond püüdis kindrali vägede kohta üksikasjalisi andmeid saada. Kuid Pauline, kes lootis austajate saatel sõita läbi lõunaosariikide kindlustatud rajoonide, ei saavutanud edu. Kindral Forrest, kelle juurde spionaažis kahtlustatud näitlejanna toodi, isegi ei kõhelnud. Peagi järgnes kohus ja kohtuotsus. Ainult põhjaosariiklaste pealetung päästis vanglas istuva Pauline'i hukkamisest.

Tunduvalt edukam oli Elizabeth Van Lew' tegevus Konföderatsiooni pealinnas Richmondis. Nagu Philip Hensonilgi oli tal üks luuraja seisukohalt hindamatu eelis. Sünnilt ja ühiskondlikult positsioonilt peeti teda Lõuna orjandusliku eliidi hulka kuuluvaks. Tõsi küll, ta ei varjanud oma poolehoidu põhjaosariikidele ja organiseeris kõõrdpilkudest ning otsestest ähvardustest hoolimata Richmondis vahi all olevatele põhjaosariiklaste armee vangilangenutele arstiabi andmise ja nende varustamise soojade rõivastega. Kuid needki avalikult ning demonstratiivselt väljendatud poolehoiuavaldused Põhjale osutusid kasulikuks tema luurajatöös. Raske oli kahtlustada inimest, kes sugugi ei varjanud oma poolehoidu vaenlasele. Luuretöös aitasid teda aktiivselt teenrid, kes põhiosas koosnesid vabaks lastud orjadest. Miss Elizabethil oli linna lähedal maal väike maatükk, kuhu oli rajatud juurviljaaed. See andis mugava ettekääande teenreid linnast välja saata ja need täitsid sidemeeste osa. Veel enam, ta ilmus oma rolli mängides isegi Jefferson Davise juurde vastuvõtule nõudega, et teda kaitstaks naabrite ähvarduste eest. Viimased vihkasid teda kogu südamest seepärast, et ta oli aidanud sõjavange. Mis aga tunduvalt tähtsam: Elizabethi nõuandel astus üks tema endisi orje Mary Elizabeth Bowser teenijaks presidendi majja ja kohtus pimeduse saabumisel sageli oma endise perenaisega . . .

Vähe sellest, et Elizabethil õnnestus luua üsna lai luurevõrk: ta juhtis ka neid luurajaid, keda saadeti Lõuna pealinna Põhjast. Äärmisel juhul võisid nad alati varjuda jälitamise eest ja leida pelgupaiga tema majas. Elizabethi agentide seas olid mõned lõunaosariikide sõjaministeeriumi ametnikud.

Elizabeth Van Lew teatas hulgaliselt tähtsaid andmeid kindral Butlerile ja Põhja-vägede ülemjuhatajale kindral Grantile. Mitu korda saadeti Elizabethi juurde provokaatoreid, korduvalt oli ta sissekukkumise äärel. Kuid kõik läks õnnelikult ja 1865. a. aprillis võis ta tervitada Richmondi saabunud põhjaosariiklaste vägesid. Pärast konföderaatide lahkumist tormas Elizabeth valitsushoone juurde, kus ärapõletatud arhiivide hulgast püüdis leida pabereid, mis pakuksid huvi föderaalvõimudele.

Kindral Ulysses Granti üks esimesi samme Richmondis oli külastada oma peamise luuraja, Elizabeth Van Lew' maja Konföderatsiooni alistatud pealinnas.

9. aprillil 1865 alistusid lõunaosariiklaste armee riismed, keda juhtis kindral Lee, Appomattoxi juures kindral Granti vägedele.

14. aprillil tähistati Washingtonis kodusõja võidukat lõppu. Teatris «Ford» viibis etendusel ka Lincoln. Näitleja Booth, kasutades ihukaitse arusaamatut hooletust, tungis looži, kus

lasus president, ja tulistas Lincolnile kuklasse. Järgmisel päeval Abraham Lincoln suri, tulemata teadvusele. Sellesse tapmisse suhtusid paljud tollal kui Lõuna plantaatorite dramaatilisse kättemaksuakti presidendile, kes kuulutas välja orjuse kaotamise. Aga vaevalt on Boothi lasku vaja käsitleda kui lõunaosariiklaste luure viimast kuritegu kodusõjas. Asi oli keerulisem: paljud niidid pole tänapäevani lahti harutatud.

Hämmastas ihukaitse lohakus ja see, kui kergesti õnnestus Lincolni mõrtsukal kuriteokohalt põgeneda, ja see, et valve oli väljas kõigil teedel peale selle, mida kasutas Booth, ja see, et ta lasti tabamisel maha, vaatamata kategoorilisele käsule ta elavalt kinni võtta. Põhjaosariikides oli mõjukaid jõude, kes polnud huvitatud sellest, et oleks selgunud mõrvari käe suunaja.

Salanõunik Stieberi kaks palet

Umbes 80 aastat tagasi ilmus Berliinis raamat, mis jutustas salanõunik Stieberi isikliku arhiivi alusel tema voorustest ja omakasupüüdmatust isamaateenimisest. Peaaegu mitte midagi sellest, mida lugeja nüüd teada saab, raamatus ei leidunud: Stieber ja tema testamenditäitjad eelistasid vaikida sellest, mis salajase sõja ajaloo seisukohalt erilist huvi pakub.

Wilhelm Stieber sündis Saksimaal 1818. a. Pärast õigusteaduskonna lõpetamist sai ta üsna nimekaks advokaadiks kriminaalasjade alal. Stieberil vedas protsessidel. Tal õnnestus sageli päästa karistusest kliente, kellest oli kindlalt teada, et nad süüdi on. Niisugune edu ei tulenenud kaugeltki mitte advokaadi kõneosavusest. Stieberist sai «Politsei Ajakirja» väljaandja ja tal tekkisid politseis soliidsed sidemed. Nende tugevnemisele aitas kaasa ka Stieberi astumine salaagendina politsei teenistusse. Tema kohustuste hulka kuulus nüüd saksa revolutsionääride usalduse võitmine ja nende tõukamine avantüüridele, mis oleksid aidanud vangistada ja trellide taha saata kõik Preisi monarhia vaenlased.

Sellistes tingimustes vaatasid kohtuvõimud läbi sõrmede asjaolule, et Stieber sai juba varem teada kõik süütõendid, mida politsei kogus tema kurjategijatest klientide vastu, ja võis juba eelnevalt kaitset vastaval kombel ette valmistada.

Kuid Stieberi tõeline karjäär algas 1848. a. revolutsiooni ajal. Kord märtsis oskas ta päästa kuningas Friedrich Wilhelmi, kellele ähvardavalt meelestatud rahvahulk kallale tungis. Stieber tõmbas kuninga lähedal asuvasse hoonesse ja paiskas ukse kinni.

Pärast seda juhtumit võis Stieber kuni 1857. aastani, mil Friedrich Wilhelm, kel ennegi oli avaldunud ebanormaalsuse tundemärke, lõplikult hulluks läks, kindlalt arvestada kuninga heatahtlikkust. Oma vähem edukate kolleegide suureks paha-

meeleks — need pidasid teda matslikuks diletandiks ja tõusikuks — hakkas ta ametiredelil kiiresti edasi liikuma.

Koos teise politseiametniku Wermuthiga avaldas Stieber 1850. a. kaheköitelise teose «19. sajandi kommunistlikud vandenõud», mis teatud mõttes on revolutsioonilise töölisliikumise ajaloo süstemaatilise võltsimise algus kodanlikus kirjanduses.

Stieber fabritseeris dokumente, mis pidid ettekäändeks olema läbiotsimistele, areteerimistele ja politsei teistele aktidele. Stieberi valmistatud dokumentide ebaehtsust pidi tunnistama isegi Preisi kuninglik kohus.

Kuid Stieberi sandarmlik usinus ainult suurendas kuninga heatahtlikkust tema vastu. Pealegi meeldisid kuningale provokaatori ägedalt monarhistlikud vaated. Valitsusringkondades teravmeelitseti: «Stieberil on kõik politseilik, isegi perekonnanimi.» (*Stieber* tähendab saksa keeles politseikoera.) Aga Friedrich Wilhelm kuulas mõnuga iga päev tema pikki aruandeid, mis koosnesid muutumatult kahest osast: esimene puudutas revolutsionääride «valitsusevastast» aktiivsust, aga teine oli pühendatud... kuninga kaaskonnale ja Preisi valitseva maja esindajatele. Nende kohta sai Friedrich Wilhelm kõige üksikasjalisemat informatsiooni, alates lõuna menüüst kuni selleni, millised olid antud päeval kuninga vendade suhted oma armukestega. Teatavast ajast peale hakkas Stieber nagu kogenud õukondlane kunagi andma Friedrich Wilhelmi rahuloluks aruandeid kuninga iga venna kohta taktiliselt kinnistes ümbrikutes.

1854. a. oktoobris tegi kuningas Stieberile ülesandeks organiseerida spionaaž Prantsusmaa, Austria ja teiste riikide vastu. 1855. a. märtsis eraldas Preisi parlament suure summa Stieberi poolt juhitava luuretegevuse finantseerimiseks.

Tõsi, pärast kuninga hulluks minemist katkes Stieberi karjäär mõneks aastaks. Stieber oli jõudnud koguda endale palju vaenlasi, ja mis peaasi, tema tegevus kutsus esile laiade hulkade rahulolematuse. Regent (hiljem kuningas Wilhelm) pidas Friedrich Wilhelmi heatahtlikkust sellise lurjuse nagu Stieber vastu vaid veel üheks tõendiks, et tema eelkäija oli hull. Stieber anti kohtu alla, kuid nuhk pääses karistusest kinnitusega, et kõik talle süüks pandud ebaseaduslikud sammud astus ta Friedrich Wilhelmi käsul. Monarhi süüdi mõista Preisi kuninglik kohus muidugi ei saanud, kuid Stieber pidi ikkagi lahkuma riigiteenistusest. Stieber käis isegi Venemaal, kuhu teda kutsuti «konsultatsiooniks» tsaari salapolitsei reorganiseerimise küsimustes.

Kuid siingi kogus Stieber «igaks juhuks» palju andmeid vene vägede koosseisu kohta, mis Preisi väejuhatusele hiiglasuurt huvi pakkusid.

Sel ajal hakkas Preisimaal tõusma Bismarcki täht. Stieberit esitles Preisi uuele peaministrile Brass, valitsuse poolt äraostetud lehe «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» väljaandja, keda tunti rohkem «Suure roomaja» nime all. Nüüd ei tulnud endisel ametnikul just kaua veenda valitsuse juhti, et tema, Stieber, on üsna kasulik inimene.

Bismarck tegi Stieberile ülesandeks organiseerida luure Austria vastu, kellega Preisimaa sõtta kavatses astuda. Stieber sai aru, et ta peab saavutama suurt edu ja seejuures tingimata ise. Ainult sel juhul võis degradeeritud politseiametnik arvestada uut karjääri. Stieber suundus Austriasse ja hakkas harjuskina maad mööda ringi rändama. Ta müüs ikoone ja pornograafilisi pilte. Stieber jagas inimsoo jumala eeskujul lammasteks ja sikkudeks ning arvas, et tal õnnestub igaüht võrgutada ühega neist kaupadest, kui mitte mõlemaga korraga. Sõites ringi mööda külasid ja elavalt ostjatega vesteldes, oskas preisi spioon vastutasuks tallele pandud linnauudiste eest märkamatult õngitseda andmeid sõjaväeosade dislokatsioonist, kindlustustest ja kasarmute asukohast.

Kahe aasta jooksul, 1864. a. aprillist kuni 1866. a. maini, ajas Stieber sõjategevuse areeniks saava Austria provintsid risti ja põiki rattajälgi täis. Ühes väikeses külas, kus ta sissesõiduhoovis kuulas kahe kaupmehe juttu, tunti ta ära. «See on Stieber!» hüüdis vihaselt üks juuresolijaist, osutades Preisi salapolitsei endisele ülemale. Öösel viidi Stieber kahe austria sandarmi saatel piirile. Kuid Berliini ei pöördunud ta tagasi tühjade kätega. Preisi väejuhatus sai üksikasjalised andmed tulevase vaenlase relvastatud jõudude olukorra kohta. Andmed olid niivõrd üksikasjalised, kui üldse võis saada ilma Austria peastaabi saladokumente varastamata.

Austria territooriumil loodi ulatuslik spionaaživõrk ja kui preisi väed varsti sõjakäigule asusid, leidsid nad igast külast Stieberi poolt näidatud inimese, kes andis detailseid teateid vaenlase vägede asetusest, kohalikest toidu- ja hobusemoona varudest.

Bismarck võis rahul olla. Ta tegi Stieberile ülesandeks luua eriteenistus, formaalselt kuninga ja ministrite elu kaitsmiseks, tegelikult aga vastuluure funktsioonide täitmiseks. Sellist spetsiaalset rahuaegset vastuluureteenistust ei tundnud veel ükski Euroopa riik.

Stieber tegeles ka sõjaväetsensuuri ja sõjalise propaganda organiseerimisega, mille eesmärgiks oli toetada võitlusvaimu siseriigis ja desorienteerida vastast.

1866. a. purustasid preisi väed lühikese kampaania jooksul Austria armee. Bismarck hakkas valmistuma sõjaks Prantsusmaaga, mis jäi peamiseks takistuseks Saksamaa ühendamisel

«raua ja verega» Preisi ülemvõimu alla. Bismarcki visal pealekäimisel langes Stieberile autasusid ja austusavaldusi, ehkki kõrgest soost kindralid kohtlesid politseinikust tõusikut ülbelt. Stieberist sai politseiminister. Isegi kuningas Wilhelm kahetses, et ei osanud nii truualamlikku teenrit kohe õigesti hinnata. Stieberit varustati heldelt rahaga, ja ta mässis Prantsusmaa tihedasti luurevõrku, millist spionaaži ajalugu veel ei tundnud.

Ajavahemikus 1866. a. septembrist kuni 1869. a. oktoobrini sõitis Stieber neli korda mööda Prantsusmaad ringi. Tema ning ta lähimad abilised — poolakas Zernitski ja Baierist pärit Kaltenbach — elasid Prantsusmaal kumbki üle aasta, organiseerides metoodiliselt Preisi luureorganisatsiooni kohalikke rakukesi. Vähehaaval asus tööle terve spioonide armee — Stieberi hilisema kiitleva väite järgi 30 000 või isegi 40 000 inimest. (Tegelikult muidugi vähem, sest Stieberil polnud staapi sellise armee juhtimiseks.) Nende hulgas oli 4000—5000 inimest, kes olid maskeerunud kohalikeks talupoegadeks, kaupmeesteks, alamateks ametnikeks, 7000—9000 kohvikute, restoranide ja hotellide töötajat, 600—700 endist Preisi allohvitseri, kes proovireisijate või ränduritena mööda Prantsusmaad ringi sõitsid ja ise andmeid hankisid või kogusid neid Stieberi teistelt spioonidelt.

Stieberi agente ei huvitanud ainult Prantsuse armee sõjalised plaanid, relvastus, organisatsioon ja dislokatsioon, vaid ka ohvitseride ja kindralite iseloom ning nende perekondlikud sidemed. Nähes juba ette, et preisi väed tungivad Prantsusmaa territooriumile, selgitas Stieber üksikasjaliselt välja kõigi Prantsusmaa teede ja sildade läbilaskevõime, ladude paigutuse, loendas kariloomad ja kodulinnud igas eeldatavas sõjategevuse piirkonnas, sest tulevased okupandid kavatsesid elada kohalike elanike kulul. Juba ette määrati kindlaks kontributsiooni suurus, mida võib panna igale linnale, igale külale, igale talule. 1870. a. tungis Preisi armee Prantsusmaale, kusjuures tal olid andmed kõige kohta, mis kõlbas ära võtta või röövida. Prantslastel, vastupidi, polnud Napoleon III hilisema tunnistuse järgi vastase kohta mitte mingisuguseid andmeid.

Sõjaajal oli Stieber üks halastamatu terrori organiseerijaid Prantsusmaa rahuliku elanikkonna vastu. Inimesi mõisteti surma kõige tühisema või isegi näiva süüteo eest, lihtsa kahtlustuse alusel. Ent kui sõda võttis prantslaste seisukohalt vabadussõja iseloomu, jäid Stieberi edusammud märksa väiksemaks. Sajad ja tuhanded inimesed riskisid eluga ja tungisid tähtsate ettekannetega preislaste poolt sissepiiratud Prantsusmaa linnadesse ning selles salasõjas ei suutnud Stieberi vastuluure võitjaks jääda.

1871. a. jaanuaris saabus preislaste peakorterisse läbirääkimisi pidama Prantsuse minister Jules Favre. Stieber riietus

lakeiks ja uuris Bismarcki ning Favre'i läbirääkimiste ajal hoolikalt Prantsuse delegaadi kirjavahetust. Esimene kord ei jõudnud Stieber veel mõnest dokumendist koopiaid teha ja seepärast lükkas Bismarck istungi meelega mingisuguse ettekääande all ühe päeva võrra edasi. Koopiad said tehtud.

Oma memuaarides kiitleb Stieber, et tal õnnestus Jules Favre'i alt vedada. «Mul on meeles,» kirjutab Stieber irooniliselt, «et ma trepil seistes jälgisin, kuidas Favre'i Pariisi viiv tõld kadus kaugusse. Ehkki ma olin kahest uneta ööst ja väsimusest peaaegu pikali kukkumas, ei saanud ma siiski naeratust tagasi hoida, kui kõlistasin peos münte, mida Favre mulle pihku oli pistnud.»

Stieberi kiitlemine polnud päris aluseta: tal oli tegemist kogenud politikaaniga ja mis peaasi, advokaadiga, kes tundis oma klientide kõiki kuritegelikke riukaid ja kes ka ise vajaduse korral neid kasutas. Favre oskas võltsingute ahela abil välja protsessida suure päranduse, mis tegi temast rikka mehe. Paljastamisest päästis Favre'i ainult Napoleon III kõrgete aukandjate toetus. Favre võttis aktiivselt osa verisest arveteõiendamisest Pariisi töölistega 1848. a. juunis, ta vihkas prantsuse proletariaati. Ta kartis töölishulki ja see hirm oli Favre'i ammugi sundinud kapitulatsiooni teele asuma, ehkki ta teeskles preisi okupantide vastu võitlemist. Jules Favre'i nagu Thiers'i ja nende liitlaste jaoks olid peavaenlasteks prantslaste pealinna kangelaslikud kaitsjad, kes varsti kuulutasid välja surematu Pariisi Kommuuni. Et Pariisi tööliste väljaastumist jälle verre uputada, selle nimel oli Jules Favre kolmekordselt valmis reetma rahvuslikke huvisid, oli valmis igasuguseks lömitamiseks preislaste ees. Aga kõike seda teadis Bismarck suurepäraselt veel enne, kui ta Stieberi abiga tutvus Prantsuse saadiku portfelli sisuga.

Pärast sõja lõppu asus Stieber organiseerima luurevõrku paljudes Euroopa riikides. Spionaažiks kulutatavad salajased fondid kasvasid 10—15 korda. Stieberi agentideks said hotellide teenistujad, tubakapoodide müüjad ja guvernandid rikaste majades, rändkäsitöölised ja elegantsed kokotid, moodsad juuksurid ja postiasutuste tagasihoidlikud ametnikud. Stieberi juures teenisid spioonidena sakslased, šveitslased, belglased, aga samuti selle riigi elanikud, kus tehti luuretööd.

Neil aastail leidis aset üks koloriitseid episoode Stieberi karjääris: juhtum Prantsuse kindrali Cissey'ga. Saksa-Prantsuse sõja ajal sattus see kindral vangi. Temaga käituti rõhutatult hästi. Kindral elas villas Hamburgi lähedal ja sai ausõna peale loa kasutada teatud piirides vabadust. Hamburgis tutvus ta lähemalt noore kauni paruness Kaulaga. Andetu kindral osutus oma kõrgele eale vaatamata suurepäraseks ning vilunud armu-

keseks. Vahekord hakkas niivõrd meeldima, et pehmeks tehtud vanamees leidis pärast sõja lõppu endas vaevalt jõudu jätta maha paik, kus ta vangistuspäevad nii meeldivalt möödunud olid, ja pöörduda tagasi Prantsusmaale. Ta määrati Versailles' vägede ühe korpuse komandöriks. Cissey' käsul lasti maha sadu kommunaare.

1875. a. sai Cissey sõjaministriks. Aeg oli ärev. Bismarck plaanitses uut sõda, et lõplikult purustada Prantsusmaa, kes oli toibumas sõjalisest lüüasaamisest. Stieber kutsus välja paruness Kaula ja palus teda Pariisi sõita, et ta kohtuks uuesti Cissey'ga. Palve oli võrdväärne käsuga, kuid käsk osutus liigseks. Parunessil polnud ilmselt midagi tutvuse uuendamise vastu olgugi vana, kuid see-eest tulise prantslasest austajaga. Stieber varustas oma agenti heldelt rahaga ja Prantsusmaa pealinna asunud Kaula seadis kähku kindraliga sisse endised suhted. Kaula luksuslik maja oli märksa rikkam Cissey' korterist, sest viimane pidi leppima üsna madala palgaga. Puhates Kaula juures oma tööpäevast, jutustas öökuues ja -kingades Cissey tihti oma armukesele teenistuse kasutusest ja saatuse tujudest, Prantsuse armee reorganiseerimise plaanidest. Kõik see meenutas halba farssi, ent kaardile oli pandud liiga palju.

Prantsuse vastuluure — Teine büroo — hakkas peagi huvi tundma parunessi vastu ja tegi kindlaks, et ta kohtub Stieberiga. Kuid Teine büroo sai Kaula vaid kui ebasoovitava välismaalase kiiresti Prantsusmaalt välja saata: president MacMahon ja valitsus püüdsid igati skandaali vältida.

Kuid võitjaks jäi siiski Stieber. Selleks ajaks, kui Kaula Saksamaale tagasi saadeti, teadis Saksa luure kõike, mida tal prantslaste plaanidest vaja oli teada.

Hiljem asendas suurilma kaunitari sakslaste peaspiooni osas uuele sõjaministrile kindral Mercier'le kuuluva tõlla tagasihoidlik kutsar. Selle maski all peitus sakslane Ludwig Windel. Koos Mercier'ga sõitis ta läbi palju Prantsuse kindlusi ja kindlustatud rajoone, mida sõjaminister oma inspektsioonireiside ajal külastas.

Windel avaldas Ameerikas memuaarid, millele lisas graviüüri, kus teda oli kujutatud ministri tõlla pukis.

Windel alustas oma luureteenistust kindralstaabi ohvitserina ja liikus kiiresti ametiredelil edasi. Kord anti talle delikaatne ülesanne kindlaks teha, kes on kirjutanud anonüümkirjad, mis sisaldasid ohtrasti paljastusi kõrgema seltskonna kohta. Windel tuli järeldusele, et nende palju kära teinud kirjade autor oli keiser Wilhelm II lähedane sugulane Schleswig-Holsteini hertsog. Windeli tõendid tunnistati mitteveenvateks ja ta langes kohe ebasoosingusse. Pärast seda ei jäänud tal midagi muud üle kui nõustuda välismaal teenimisega. Sageli Prantsusmaal

käinud Windel oskas edu saavutada: ta paljastas ühe kaksikspiooni ja, riietunud Prantsuse kahurväeohvitseri mundrisse, käis salajastel manöövritel. 1893. a. kästi Windelit kontrollida teadet, nagu oleksid prantslased varastanud saksa torpeedoaparaadi joonised ja kavatsevat seda katsetada Touloni arsenalis. Windel ligines paadiga keelutsoonile. Tunnimees andis talle märku peatuda. Siis tegi Windel näo, et komistas ja kallutas paadi ümber. Kannatanule anti abi, aga sel ajal jõudis ta arsenali territooriumil ära näha kõik mis vaja. Vastupidi Berliini andmetele ei kavatsenud prantslased uut torpeedoaparaati katsetada.

Seega polnud sõjaministri kutsarina teenimine kaugeltki ainus õnnestumine luuraja Ludwig Windeli karjääris.

1875. ja 1884. a., kui Bismarck kavatses provotseerida uut sõda Prantsusmaaga, tegid saksa agendid plaane Prantsusmaa raudteede purustamiseks. Stieberi luurevõrgu olemasolu oli laialt teada, ent enamik Euroopa riike ei loonud efektiivset vastuluuresüsteemi. Stieber aga pidas vastuluuret väga tähtsaks.

Huvitav juhtum leidis aset pärast Stieberi surma. 1893. a. olid Saksa kohtu ees kaks Prantsuse mereväeohvitseri — Dejouy ja Delguet Malavas, keda süüdistati katses koostada Helgolandi kindlustuste plaan. Kohtus selgus, et nende Prantsuse ohvitseride retkest jahtlaeval Helgolandi juurde teadis Saksa politsei veel enne, kui mõlemad ohvitserid olid lahkunud Pariisist.

Peale spionaaži tegeles Stieber veel politseijälituse, hirmutamise ja šantaaži süsteemi organiseerimisega siseriigis.

Üks «spioonide kuninga» — nii nimetas Stieberit tema edusammudest vaimustatud Wilhelm I — uuendustest oli «Rohelise maja» või lihtsalt uhke lõbumaja loomine Berliinis politseiministri vahetu juhtimise all. Kodanlikke poliitikuid ja üldse neid, kelle käes oli võim (kuni kuninga sugulasteni välja) kutsuti lahkelt sinna, tõmmati algul «harilikku» kõlvatusse, mida peagi täiendasid kõik rikutuse vormid. Laialt kasutati ka narkootikume. Stieber kandis hoolt selle eest, et rikutuse tase oleks tema «Rohelises majas» kõrgem kui kuskil mujal Euroopas. Tulemusena sai selle aristokraatliku salaurka ohvrite suhtes rakendada piitsa ja prääniku poliitikat. Prääник võis kergesti piitsaks muutuda: häbiväärse paljastamise ähvardusega liitus sageli ohvri jaoks sugugi mitte vähem piinarikas ähvardus jätta ta ilma «Rohelise maja» teeneist. Stieber sai enda kätte niisugused võimu hoovad, et muutus üheks kõige mõjukamaks isikuks riigis. Võib-olla ilmekaim näide hirmust, mida Stieber sisendas, oli rahvahulga varjamatu ja peaaegu ebasünnis hea tuju tema matustel: paljudele oli see tõepoolest vabanemispidu raudse kantsleri politseivarju ähvarduste ning väljapressimise alt.

Saladused ajalehtede veergudel

Ehkki pamfletid ja nende asemele tulnud nädala- ning päevalehed (viimased tunduvalt hiljem) levisid Euroopas juba XVII ja XVIII sajandil, arvati kaua, et neil pole mingit pistmist riigisaladuste võimaliku reetmisega. Isegi propagandavahendina ei olnud neil väljaannetel suurt tähtsust, ehkki, tõsi küll, nende tähtsus kasvas teravate poliitiliste kriiside ajal, nagu näiteks Inglise kodanlik revolutsioon XVII sajandi keskel, Fronde Prantsusmaal, Inglismaa Põhja-Ameerika kolooniate vabadussõda (1775—1783). Olukord muutus järsult Suure Prantsuse revolutsiooni ajal. Pärast võimu haaramist pani Napoleon I trükisõna range politseilise kontrolli alla, mis tähendas ka sõjatsensuuri. Teisest küljest kasutati ajakirjandust, kaasa arvatud valitsuse häälekandjat «Moniteur», laialt ametlikuks propagandaks: puhuti üles sõjalised edusammud ja vaikiti maha ebaedu, aga samuti kasutati seda vaenlase eksiteele viimiseks. Viimasel puhul ei kasutatud mitte niivõrd ajalehtede valenumbrite trükkimist (mäletatavasti andis Schulmeister niisuguseid lehti edasi Austria kindralile Mackile) kui just valeinformatsiooni paigutamist kõige ehtsamatesse prantsuse väljaannetesse.

Ameerika Ühendriikide kodusõja ajal põrkas Lincolni valitsus kokku faktiga, et ajalehed reetsid paljusid salaandmeid sõjavägede liikumisest. Et enamikus sõjategevuse piirkondades polnud pidevat rindejoont, sattusid need ajalehed kiiresti lõunaosariiklaste kätte. Sõjasaladuste teatavakstegemisel oli vahetevahel kuritegelik iseloom, see oli «vaskpeade» vaenulikkuse tulemus («vaskpeadeks» nimetati mõjukaid ringkondi Põhjas, kes püüdsid kompromissrahu poole orjapidajatega). «Vasksete» ajalehed trükkisid tihtilugu valeinformatsiooni eesmärgiga viia segadusse mitte vastane, vaid põhjaosariikide elanikkond. 1864. a. trükkisid ajalehed «New York World» ja «New York Journal of Commerce» ära president Lincolni valeproklamatsiooni, milles anti sünge hinnang sõjalise olukorra kohta ja

kuulutati provokatsiooniliselt välja veel 400 000 inimese mobiliseerimine armeesse. Mõlemad lehed pääsesid kerge karistusega: nende ilmumine keelati kolmeks päevaks. Põhjaosariikide kindral Sherman avastas, et tema armees viibis eriloata «New York Heraldi» korrespondent T. Knox. Ta käskis reporteri kui vaenlase spiooni kohtu alla anda. Kohus mõistis ajakirjaniku süüdi, kuid president Lincoln tühistas kohtuotsuse. Kõrgemalt poolt vahelesegamisest pahandatud Sherman kuulutas: «Kui ameeriklased juba nõuavad ja peavad saama informatsiooni, isegi tõepärast, kuid ikkagi informatsiooni, las nad siis saavad. Ainult nad meenutavad oma harjumustega joodikut, kes on juba nii rikutud, et leiab rahuldust vaid konjakist.»

Näiteid sellest, kuidas ajakirjandus sõjasaladusi välja lobises, on väga palju. Prantsuse-Preisi sõja ajal möödus 3. Saksa armee pärast Woerthi lahingut lääne poole liikudes mõne päevateekonna kauguselt Mac-Mahoni vägedest, kes liikusid itta. Kuid sakslaste kätte sattus prantsuse ajaleht, kus teatati, et Mac-Mahoni armee on Reimsis. Saksa väejuhatus saatis oma väed põhja poole ja lõi niiviisi segi prantslaste plaanid.

Sõjasaladuste kuritahtliku teatavakstegemise näiteks võib olla ka «Mandžuuria Armee Teataja», mida tsaariarmee ülemjuhatus andis välja Vene-Jaapani sõja ajal. Selles avaldati teateid mitmesuguste väeosade Kaug-Itta jõudmisest, aruandeid väeosade paigutusest, käskkirju, mis sisaldasid andmeid korpuste ja diviiside koosseisu ning olukorra kohta. «Teatajas» trükiti ära hulgaliselt kuulutusi, kus sõjaväelased otsisid taga omakseid ja sõpru. Neid kuulutusi andsid ohvitserid, kes tõid ära oma aadressid, mis näitas veel täpsemalt vene vägede dislokatsiooni Kaug-Idas.

Sõjaväetsensuuri kui vahendit, mille abil takistati sõjasaladuste äravoolu, ning kui relva, mille abil desinformeeriti vastast ja tehti sõjapropagandat, kasutasid preislased laialt Austria ja Prantsusmaa vastu peetud sõdades. Sellega tegeles Stieber. Hiljem, juba I maailmasõja ajal, laienes sõjaväetsensuur ka äri- ja erakirjavahetusele, eriti korrespondentsile neutraalsete riikidega, ja muutus üheks vastuluure tähtsaimaks relvaks.

Kääbus Bismarcki laua all

28. märtsil 1871 järgnesid Marseille' töölised Pariisi eeskujule ja haarasid Lõuna-Prantsusmaa suurimas sadamalinnas võimu. Revolutsionäärid vallutasid postiameti ja telegraafi, seadsid sisse kontrolli väljaminevate kirjade üle.

Versailles' valitsuse juht Thiers usaldas kodanliku «korra» taastamise Marseille's kindral Espivent de la Villeboisnet'le. See nürimeelne monarhist ja klerikaal tegi karjääri teenistusvalmidusega suursuguste daamide salongides ning näitas oma täielikku võimetust sõjas Preisimaa vastu. Nüüd kavatses too alp ja julm timukas Versailles' verise kääbuse käsust rõõmu tundes saada revanš võitluses kommunaaridega, kellel polnud ei padruneid ega toidumoona. Ja siin pakkus kindralile teeneid teine kääbus — frantlikult rõivastatud väike paks mees ülemäära lühikeste kõverate jalgade ja hiiglasuure värdjaliku peaga. «Soliidse» põskhabemega raamitud rasvast nägu kaunistasid pungis silmad ja lihav alahuul. Tema naine andis oma majas peavarju Telegraafi Idakompaniile, kellel oli isiklik kaabel Orani linnas Alžeerias. Kompanii lubas ühendada selle kaabli Versailles'sse viiva kaabliga. Nii seati sisse side Thiers'i valitsusega ja kindral Villeboisnet sai lõplikud instruktsioonid arveteõiendamiseks mässajatega.

Marseille' kommuun uputati verre. Majavaldaja abikaasa volitati aga tasuks spiooniteenete eest sellest isiklikult Versailles'sse teatama.

Kõverate jalgadega kääbuse nimi oli Heinrich Georg Stephan de Blowitz. Ta oli sündinud 1825. a. Tšehhimaal saksa aadliku perekonnas. Kuid Blowitzi elu varasematest aastatest teame ainult tema enda «memuaaride» põhjal, need aga ei meenuta mitte niivõrd mälestusi kui kelmiromaani, mis on, tõsi küll, rikutud autori ja selle loo peakangelase ülemäärasest kuulsusejanust. Kui Blowitzit uskuda, siis ennustanud mustlane ühes kõrvalises külas Horvaatia piiril talle tulevikku. Blowitz olnud tollal 16-aastane.

«Kui nõid minu juurde tuli,» jutustab Blowitz, «elavnes ta äkki ja tema tuhmid silmad lõid särama.

«Mitte kunagi varem pole ma näinud sellist kätt nagu sinul on,» lausus ta. «Sind ootab kadestamisväärt saatus.»

«Mis nimelt?» küsisin mina.

«Sa saad istuma kuningate kõrval ja lõunatama koos printsidega.»»

Ja tõepoolest on Blowitzi mälestused pilgeni täis lugusid tema lakkamatust edust kõrgemas seltskonnas, monarhide heatahtlikkusest, sõprusest ministritega ja kohtumistest teiste tituleeritud isikutega, kes muidugi polnud madalamad krahvidest ja vürstidest. Puudust pole loomulikult ka galantsetest seiklustest, kus diplomaadi põskhabemega Tšernomor esineb tihtipeale esimese armastaja osas. Ta jutustab, et kord saatnud Bismarck ning Saksa luure tema juurde ilusa ja salakavala kaunitari vürstinna Kralti välja uurima üht tähtsat saladust. Õhtul vürstinna salongis viibinud Blowitz oli nii tugevasti tema ilu ja võrreldamatu võlu kütkeis, et oli valmis saladuse välja lobisema. Kuid siin köitis ta tähelepanu üks ebatavaline asi: «Ma märkasin, et peegli juures seisva küünla leek kaldus järsku kõrvale ja hakkas vilkuma. See imestas mind, sest uksed ja aknad olid suletud. Ma ei suutnud kindlaks teha, kust tuli õhuvool, mis küünlaleegi kõrvale kallutas. Kandelaabrile lähenedes tundsin, et tuul puhub peeglist. Nüüd sain kohe aru, et olin lõksu sattunud. Tähelepanelikult peeglit uurides märkasin, et see koosnes kahest poolest, mille vahel oli kitsas pilu. Ilmselt seisis keegi seal ja kuulas pealt. Näitasin vürstinnale vilkuvat küünalt ja pragu peeglis ning ütlesin võimalikult rahulikult:

«Proua, teie kavalused on kasutud. Ma sain kõigest aru.»

Vürstinna vaatas mulle otsa ja surus elektrikella nupule. Ilmus teener. Pilku tõstmata näitas vürstinna mulle ust.»

Kuid kaugeltki kõigil puhkudel ei näidatud meie galantsele rüütlile ust. Sageli esines ta ka salapäraste noorte kaunitaride (kõik muidugi puha printsessid ja hertsoginnad) õilsa päästja osas, ähvardades seejuures nende jälitajaid — enamikus valitsevad vürstid — peaaegu et sõjaga kõigi suurriikide poolt.

Tegelikult kindlustas Blowitzi mõju jõud, mida nimetati Euroopa kuuendaks suurriigiks — inglise ajaleht «Times». Blowitzi tõeline karjäär algas 1871. a. maipäevil, kui verest joobunud versailased korraldasid kohutava arveteõienduse vangivõetud kommunaaride kallal kodanlike daamide kahjurõõmsate ergutushüüete saatel. Verine orgia Pariisis kutsus mõningase pahameele esile isegi täiesti lugupeetavates konservatiivsetes ajalehtedes välismaal. Thiers tahtis, et aruandeid Versailles' vägede massilistest metsikustest avaldataks reservatsioonidega ja üksnes osaliselt, sest see võinuks kuidagi leevendada üldpilti. Seepärast oli ta väga rahul, kui kuulis, et tema vana tuttav Blowitz, kes enne oli teisejärguline ajakirjanik, sai ajutiselt «Timesi» Pariisi-korrespondendi abiliseks.

Mõlemad kääbused kavaldasid: Thiers tahtis Blowitzist teha relva oma eesmärkide saavutamiseks, aga Blowitz tahtis sama Thiers'i suhtes. Kasutades ära oma tutvuse Prantsuse valitsuse juhiga, hankis Blowitz esmaklassilist informatsiooni, mida ei saanud teised korrespondendid. Kord märkas Blowitz eemalt, et Thiers vestleb ühe välismaa (ilmselt Saksa) saadikuga. Kui Blowitz Thiers'i juurde jõudis, oli jutuajamine juba läbi. Veidi segaduses oleva moega valitsuse juht seletas «Timesi» ajutisele kirjasaatjale, nagu oleks saadik teatanud talle, et on rahul Thiers'i ministeeriumi mõningate sammudega. Ent Blowitz polnud väiksem suli kui tema vestluskaaslane ja sai peaministri ilmest aru, et viimane valetab. Blowitz ei saatnud Thiers'ilt saadud andmeid «Timesile», vaid oskas tuttavate küsitlemise teel kindlaks teha vestluse tõelise sisu: saadik avaldas teravat protesti Prantsuse valitsuse tegevuse vastu. Kui «Timesis» ilmus teade peaministri kohtumisest saadikuga, sattusid kõik Thiers'i võistlejad vaimustusse, Thiers ise aga oli tõeliselt raevunud: «Ma ei rääkinud kellelegi oma vestlusest saadikuga,» karjus ta Blowitzile. «Te kuulasite meid pealt, te ei julgenud sellest kirjutada.» Kuid sõnad Blowitzile ei mõjunud ja tülitseda «Timesi» kirjasaatjaga, olgugi ajutisega, polnud kasulik. Peagi leidsid kääbused jälle ühise keele.

1874. a. oskas Blowitz lõpuks saada «Timesi» alaliseks korrespondendiks Pariisis. Seda kohta olid taotlenud mitmed mõjukad isikud. Seekord aitas Blowitzit monarhistlik riigipööre Hispaanias. Sensatsiooni haistev ajakirjanik tormas Hispaania saatkonda, püüdes saada kinnitust teatele, et kindral Campos on Madriidis võimu haaranud. Vabariikliku valitsuse saadik püüdis veenda Blowitzit ja teisi korrespondente, et Madriidis tehti lihtsalt ebaõnnestunud ja kerge vaevaga mahasurutud katse ülestõusu organiseerida. Blowitz aga tegi saatkonna enese asjade seisu jälgides vastupidise järelduse. Saatkonna juht saatis käskjala käskjala järel telegraafi, kuid Madriidist ei tulnud mingeid teateid. Kui valitsus võidab, arutles Blowitz, siis ei ole saatkonnal kunagi puudust võidukatest raportitest, kui aga valitsus, vastupidi, kukutatakse, jõuab kätte saadikute kord pommitada ülemusi asjatult telegrammidega ja paluda informatsiooni. Sõnaga, Blowitz ei uskunud saadikut, ent ei julgenud ka teatada riigipöördest kui sündinud faktist. Blowitz tahtis tormata Pariisis asuva troonipretendendi, Astuuria printsi (pärastise kuningas Alfonso XII) juurde, kuid väravaid valvav politsei ei lasknud kedagi läbi, värava juures seisis aga uudishimulike summ ja valvasid teised korrespondendid. Siiski oskas

Blowitz võistlejatest ette jõuda. Ta otsis üles vana tuttava krahv Banuelose, Astuuria printsi lähikondlase, ja see viis ta oma tõllas pretendendi juurde. Blowitz puges tõlla kõige pimedamasse nurka. Tõld lasti läbi. Viimasel hetkel kõlas lolliks tehtud konkurentide ulgumine: «Blowitz on tõllas!» Kostis sõimu ja needusi, kuid oli juba hilja. Järgmisel päeval trükkis «Times» — ainuke kõigist inglise ajalehtedest — ära üksikasju riigipöördest, aga kolm nädalat hiljem sai Blowitzist lehe alaline kirjasaatja Pariisis.

1875. a. õnnestus «väikesel suurel inimesel», nagu Blowitzit kutsuma hakati, juba eelnevalt teatada Saksamaa kavatsusest alata uut preventiivset sõda kiiresti toibuva Prantsusmaa vastu, ja see ei saanud Bismarcki tema suhtes heatahtlikult häälestada. Aga samal ajal, 1878. a., tuli Berliinis kokku rahvusvaheline kongress, mis pidi järjekordselt hakkama lahendama «ida-küsimust» — küsimust Türgi impeeriumi Euroopa-osa rahvaste ja maa-alade saatusest, s. t. pidi määrama Balkani saatuse ja režiimi Dardanellidel ning Bosporuses.

Bismarckilt muidugi mingit informatsiooni oodata polnud. «Prantsusmaa saadik,» meenutas Blowitz hiljem, «oli arg, Inglise diplomaadid ei teata ajakirjanikele põhimõtteliselt mitte midagi, Vene diplomaadid ei usaldanud inglise ajalehe esindajat, austerlased kartsid Saksamaad ja Venemaad ning vaikisid nagu tummad. Mis puutub Türgi diplomaatidesse, siis värisesid need isegi juba omaenese varju nähes.» Kõike seda arvestades lõi Blowitz oma eraluure. Ta saatis ette avantüristi, kes lugupeetud perekonnast pärit rikka noormehe sildi all pidi võitma ühe diplomaadi usalduse.

Peagi võttis see aukandja seikleja kui palgata sekretäri oma teenistusse, et ta õpiks keerulist diplomaadiametit. Kõiki kantseleiametnikke jälgiti väga hoolikalt, seepärast tegid Blowitz ja tema agent näo, et nad ei tunne teineteist. Nad ainult sõid ühes ja samas restoranis, mida külastasid paljud ajakirjanikud ja diplomaadid, ning ... kandsid ühesuguseid silindreid. Kerge on taibata, et lahkudes pani Blowitz pähe oma agendi silindri. «Selle siidvoodri all olid kongressi istungite ja üksikute riikide läbirääkimiste lühiprotokollid. Kuid need protokollid olid liiga lühikesed ja neist ei piisanud, et täita nendega Londonisse saadetavaid pikki sõnumeid. Võttes aluseks selle vähese, mida tema agent oli jõudnud üles kirjutada, hakkas Blowitz läbi käima tuttavaid diplomaate ja selgitas raashaaval välja kõik lülid, mis kongressi järjekordse istungi täielikust aruandest puudu jäid.

Pugejalikkus, surmav haare vestlustes ja politseikoera nina aitasid «Timesi» korrespondenti korduvalt. Leht trükkis üksikasjaliselt ära Vene esindaja Gortšakovi kõne sisu. Blowitzil

õnnestus varakult teada saada, et pärast kauakestnud lahkhelisid jõudsid Inglise ja Vene delegaadid põhiküsimustes lõpuks kokkuleppele ja Londonisse-sõit, millega Briti peaminister Disraeli oli ähvardanud (demonstratiivselt oli tellitud isegi erirong), jääb ära. Blowitzi telegrammid hoidsid ära paanika börsil, sest teati, et peaministri ärasõit tähendab peaaegu kindlasti sõda Venemaaga ...

Sel ajal hakkas Blowitzit informatsiooniga varustav agent kahtlust äratama. Blowitzil tuli talle suur summa anda ja ta emigrandina Austraaliasse saata, aga enne seda leidis viimane endale asendaja. Kongress lähenes lõpule ja uus agent lubas varakult hankida täpse koopia kokkuleppest, mis lõppistungil alla kirjutatakse. «Nüüd oli mul vaja ületada kaks takistust,» jutustas Blowitz hiljem oma memuaarides. «Esiteks, kongress lõppes 13. juulil, laupäeval. Lepingut oli mul vaja 12-ndal, et see oleks saanud ilmuda 13-nda kuupäeva lehes, sest pühapäeviti leht ei ilmu. Esmaspäeval oleks juba hilja olnud. Teiseks, vähe oli kokkuleppe teksti hankimisest. Minu jaoks oli tähtis ka see, et seda ei saaks teised ajakirjanikud. Saksa lehed olid Bismarcki peale pahased, sest ta ei võtnud nende esindajaid vastu. Ma arvestasin, et kantsler annab neile rahustamiseks lepingu teksti. Kui dokument ilmub saksa lehtedes laupäeval, saan lüüa. Olin meeleheitel. Kuidas küll Bismarcki takistada? Kuidas telegrafeerida lepingu tekst Londonisse? Berliinist oli see võimatu. Pariisist oleks see hiljaks jäänud. Jäin peatuma Brüsselil.»

Blowitzil õnnestus ümber sõrme keerata Belgia saadik Londonis ja saada tema luba iga kell päeval või öösel edasi anda pikk telegramm. Keeruliste manöövrite abil segas Blowitz oma kolleege kallihinnalise dokumendi hankimisel. Aga reedel varastas Blowitzi agent seni veel allakirjutamata kokkuleppe teksti. Selle kätte saanud, suundus Blowitz äärmiselt rõhutud moega jaama, teatades kõigile, et ta on lõplikult kaotanud lootuse lepingu teksti hankida. Brüsseli telegraafis taheti algul telegrammi edasiandmisest keelduda, kui veenduti, et see sisaldab tähtsat diplomaatilist kokkulepet, ent kirjake saadikult ajas asja joonde.

Ajal, mil kongressi delegaadid traktaadile alles alla kirjutasid, olid masinad juba valmis trükkinud «Timesi» laupäevase numbri koos lepingu täieliku tekstiga. Bismarck märatses, aga Stieber sai peaaegu rabanduse. Kaasaegsed väidavad, et Bismarck olevat oma töökabinetti minnes kohe laua alla vaadanud, kas Blowitz äkki seal pole. Kuid «Timesi» diplomaatiline korrespondent nagu kõik Inglise diplomaadidki eelistas võidelda võõraste kätega.

Võltsingute peastaap

Prantsusmaa ajaloos oli suur tähtsus kuulsal Dreyfusi kohtuasjal, mille abil monarhistid ja klerikaalid lootsid anda hoopi vabariigile ja demokraatlikele jõududele. Harva põimub luure tegevus nii tihedalt läbi riigi saatusega. Dreyfusi kohtuasi on kindlalt ajalooõpikutesse läinud, seepärast piisab, kui rääkida siinkohal sellest vaid kui ühest salajase sõja dramaatilisest sündmusest.

Dreyfusi kohtuasja puhul põrkasid eriskummaliselt kokku tõelised patriootilised tunded ja loomalik šovinism, näruse sõjaväelise kliki kasuahnus ja prantsuse rahva huvid, jesuiidid ja vabariiklik kord. Ülev humanism astus välja alatu reaktsioonilise demagoogia vastu. Lai üldsusele teatamine vaheldus rangeima salastatusega, aga tõeline draama operetiga. Kriminaalromaan põimus kindlalt rahvusvaheliste suhete koesse. Tülgastavas ringmängus asendasid üksteist võltsitud dokumendid, kõrged ohvitserid, kes panid ette valehabemed ning mustad prillid ning läksid kohtuma kurjategijaga, et aidata tal jälitamist vältida, lõbumajapidaja, kes võltsimiste eest tõsteti rahvuskangelase seisusesse, ja kuulekad kohtunikud, kes kõiki legende sõjaväelise distsipliini korras varmalt hea usu peale võtsid. Tühise üksikepisoodina alanud Dreyfusi kohtuasi kasvas üldpoliitiliseks kriisiks Prantsusmaal.

... 15. oktoobril 1894 kutsuti mitte midagi aimav kapten Alfred Dreyfus, rahvuselt juut, peastaapi. Toas, kuhu ta viidi, oli mitu ohvitseri. Üks neist, major markii du Paty de Clam tegi Dreyfusile ettepaneku oodata kindralit, aga pärast palus kaptenit mingil ettekäändel kirjutada paberile mõni sõna. Need olid read anonüümsest dokumendist, mida hiljem hakati nimetama *bordereau* (loend), mille autor tegi ettepaneku reeta Prantsuse sõjasaladusi Saksamaale. Juba eelnevalt kõiges kindlad ohvitserid kinnitasid, nagu oleks Dreyfus värisenud, kui kirjutas fraasi *bordereau*'st, aga võtnud end hiljem kokku ja

rahunenud täiesti. See oli ainuke «tõend», kuid osutus küllaldaseks, et areteerida Dreyfus ja teha talle kohe ettepanek end tappa. Pärast mõningaid kõhklusi keeldus kapten end oma vaenlastele kätte mängimast: ta otsustas võidelda ja tõestada oma süütust. Ohvitserid kuulutasid, et see on lisatõend tema reetmisest.

Bordereau' toimetas prantsuse vastuluurekoloneli Henry kätte keegi Bruecker, kes jälgis Saksa sõjaväeatašeed ooberst Schwartzkoppenit. Selle dokumendi tõeline autor oli suurilma avantürist ja luure kaastööline major Esterhazy. Paberi järgi, millele *bordereau* oli kirjutatud, sai Henry suurepäraselt aru, kes selle autor on. Kuid vastuluurekolonel teadis, mida tahavad tema ülemused antisemiitlikult ja klerikaalselt meelestatud kindralstaabist, ning eelistas vaikida.

1894. a. detsembris mõistis sõjakohus, vaatamata tõendite puudumisele, Dreyfusi eluaegsesse kindlusevangistusse. Pariisi garnisoni väeosade juuresolekul viidi läbi avalik degradeerimine: süüdimõistetult rebiti maha ohvitseri eraldusmärgid ja murti pooleks mõõk. Selle rõhuva vaatepildi juures viibijaist teadsid vaid vähesed, et eksperdid eitasid Dreyfusi ja *bordereau*' autori käekirjade samasust, kuid sellest ei teatatud kohtule. Kaitse eest varjati isegi Schwartzkoppeni telegrammide dešifreeritud koopiaid, millest üks tõestas tingimatult Dreyfusi süütust. Dreyfus saadeti sunnitööle Cayenne'i (Prantsuse Guajaanasse), Kuradisaarele, kus surm pidi süüdimõistetud, kuid reaktsioonilisele sõjaväelisele klikile siiski ohtliku inimese varsti «ära koristama». Ohtlik oli ta sellepärast, et vähehaaval hakkasid laiad vabariiklaste ringkonnad Prantsusmaal nägema tundmatu kapteni spionaažiasja ja sellega seoses lõkkele puhutud antisemiitliku kampaania taga sõjaväeliste avantüristide, klerikaalide ja monarhistlike vandeseltslaste katset õõnestada vabariiklikku korda.

Kolonel Picquart, kes 1895. a. Prantsuse luure ülemaks määrati, ei erinenud väliselt millegagi oma kolleegidest. Ta jagas täielikult nende eelarvamusi ja sümpaatiaid — muidu poleks ta kunagi sellisele kohale saanud. Kindralstaabi ülem võttis kohalemääratud Picquart'i vastu ja andis talle Dreyfusi kohtuasja kohta täiesti ühemõttelised juhendid. Ta teatas, et ettevaatuse mõttes tuleb Dreyfusi vastu koguda täiendavaid süütõendeid ja kindlaks teha, mis ajendas teda reetma: kas ta ei mänginud hasartselt kaarte, kas tal ei olnud kalleid armukesi ja üldse, kas tal polnud mingeid salapahesid, mis oleksid talt palju raha nõudnud. Võib-olla kaotas ta raha börsil mängides? Ühesõnaga, miks oli Dreyfusil, üsnagi jõukal inimesel, järsku kähku raha tarvis. See ei olnud soov täiendava juurdluse järele, vaid tahtmine varuda igaks juhuks sobivat materjali. Muide,

Picquart'i eelkäija kolonel Sandherr oli asjaajamise üleandmisel oma järeltulijale sõbralikult soovitanud parem üldse mitte tegelda Dreyfusi asjaga. Picquart märkas üllatunult seda ilmset vasturääkivust. Kuid kolonel Sandherr oli kaua haige olnud ja tema äraolekul juhtis asjaajamist kolonelleitnant Henry.

Saksa luure ülem Prantsusmaal, sõjaväeatašee ooberst Schwartzkoppen oli omakorda mässitud prantsuse agentide võrku. Teine büroo jälgis Schwartzkoppeni samme hetkest, mil ooberst hommikul voodist tõusis, kuni minutini, mil ta õhtul magama heitis. Kõigele lisaks üüris kolonel Picquart, kellest meie loos veel palju juttu tuleb, korteri hoones Saksa saatkonna vastas. Sellessamas majas korrus madalamal elas Schwartzkoppeni abiline major Süsskind, ja kamina kaudu võisid prantsuse vastuluurajad süstemaatiliselt pealt kuulata Saksa diplomaatide jutuajamist. Peale selle pildistasid prantslased märkamatult kõiki saatkonnahoones käijaid.

Paljud prantsuse sõjateoreetikud väitsid, et Prantsusmaa sai 1870.—1871. a. sõjas lüüa peaasjalikult sellepärast, et Preisi luuresüsteem oli parem. Arusaadavalt püüti kõigest väest mitte korrata endist viga ja katsuti halvata saksa spioonide aktiivsust. Prantsuse ohvitserid, eriti aga kolonel Henry, kasutasid laialt ka tuntud kriminaalkurjategijate teeneid. Kuid kõige tähtsam Teise büroo spioonidest oli siiski madam Bastian, koristaja Saksa saatkonnas, kes täitis ka krahvinna Münsteri, saadiku tütre isikliku toatüdruku kohuseid.

Schwartzkoppenile kinnitati, et madam Bastiani pole vaja karta, ja nagu saadik ise neid isikuid tsiteerides kirjutas, olevat naine «lisaks veel liiga rumal, et spionaažiga tegelda». Saksa diplomaat eksis rängalt.

Ametikohustuste tõttu pääses prantslanna igasse tuppa saatkonnas. Selle eest, et kindralstaabi salafond igal aastal suure summa tema nimele üle kandis, nõustus madam Bastian kohakaasluse alusel veidi töötama: ta korjas hoolikalt kokku prügikorvide ja samuti kaminate sisu teenistuskabinettides ning kaks korda kuus andis saagi edasi Teise büroosse. Paberite kohaletoimetamine oli suurepäraselt korraldatud. Madam Bastian täitis tihtipeale uksehoidja kohuseid. Peale selle oli nii mitmekülgsel daamil mitu armukest, keda ta uksehoidjaruumis vastu võttis. Just sealt viiski 1894. a. septembris üks madam Bastiani armukesi, eespool mainitud Bruecker, samuti Teise büroo agent, kolonel Henryle kuulsa *bordereau'*, mille alusel Dreyfus süüdi mõisteti.

1896. a. märtsis teatas madam Bastian tavalist teed pidi tellijatele, et ta võib neile järjekordse saagi kätte anda. Kuid Henryd köitsid sel hetkel täielikult perekonnaasjad, aga kuna ta vältis teiste pühendamist madam Bastiani tegevusse, siis ei saa-

nud viimane oma suureks imestuseks kutset külastada kirikut, kus ta kohtus tavaliselt Teise büroo esindajaga. Madam Bastian sattus ärevusse: ta kartis, et on paljastatud, ja näib, et lisaks sellele polnud tal midagi selle vastu, et just antud ajal saada Prantsuse luurelt kindel rahasumma. Ühesõnaga, ta näitas üles visadust. Kolonel Picquart käskis Henryl kohtuda madam Bastianiga ja võtta vastu hangitud dokumendid. Henry täitis käsu, kuid vaatas madam Bastiani poolt varastatud paberite paki ainult põgusalt läbi. Kui palju oleks Henry andnud hiljem selle eest, et oma hooletust heaks teha!

Kuid seni läks kolonel Henry perekondlikel põhjustel puhkusele ja paberid sattusid tema kohused ajutiselt üle võtnud kapten Lauthi kätte. Kõige muu seas oli mõnikümmend helesinise paberi tükki. Lõhkirebitud kirja kokkuseadmine neist tükkidest ei teinud Teise büroo esindajatele suuri raskusi. Ja varsti lebas kolonel Picquart'i ees taastatud dokument. Sellès oli öeldud:

«Pariis, Bienfaisance'i tänav, maja 27, major Esterhazyle.

«Armuline härra. Kõigepealt loodan saada Teilt üksikasjalisemat informatsiooni kui see, mille Te hiljuti mulle edasi andsite küsimuse kohta, millest oli juttu. Seepärast palun Teid teatada mulle kirjalikult, et mul oleks võimalus otsustada, kas ma võin sidet pidada firmaga R.

C . . . t.»

Kiri murti harilikult kokku ja saadeti adressaadile ümbrikuta. Kuid sellel kirjal polnud postitemplit, järelikult polnud ta postil olnud. Autor ei tekitanud mingit kahtlust — see võis olla ainult ooberst Schwartzkoppen. Tõsi küll, mitte ta ise polnud seda kirjutanud, vaid üks tema sõpradest. Kuid viimane oli ennegi ooberst eest analoogilisi kirju sepitsenud. Allkirja «C . . . t» ja Schwartzkoppeni kaastöölise kergelt muudetud käekirja tundis Teine büroo suurepäraselt tänu madam Bastiani teenetele.

Miks kirja Esterhazyle ära ei saadetud, see jäigi mõistatuseks. Võimalik, et Schwartzkoppen oli ümber mõelnud — ta kavatses katkestada sidemed Esterhazyga, kes lakkas andmast küllalt hinnalisi teateid ja, kirja ootamatult puruks rebinud, viskas tükid juba kustunud kaminasse. Teise versiooni järgi kavatsenud ooberst ise kirja posti viia. Kuid asjatoimetused pidasid teda kinni ja seepärast andis ta selle madam Bastianile, kes suunas selle . . . Teise büroosse. Kuid see versioon seostub halvasti faktiga, et kiri oli eelnevalt tükkideks rebitud — madam Bastianil polnud mingit mõtet seda puruks tõmmata ja hoolikalt kokkukogutud paberitükid pärast oma värbajatele

viia. Kahtlusi ei tekita vaid üks asi — dokumendi ehtsus. Seda tunnistas palju-palju aastaid hiljem Schwartzkoppen ise. Kuid Dreyfusi kohtuasja käigus püüdsid kindralimundrites võltsijad kõike ja igaühte veenda, et kiri on võltsing, sest nad tahtsid eitada nende poolt fabritseeritud võltsingute ebaehtsust.

Picquart oli aus inimene. See tõstis koloneli esile teda ümbritsevate põhimõttelagedate karjeristide seast, kes varjasid end fraasidega patriotismist ja Prantsusmaa ülevusest. Picquart oli veendunud Dreyfusi süüs (sõjakohus mõistis ta ju süüdi!). Ilmselt on olemas veel üks reetur, arutas Picquart ja otsustas tegelema hakata Esterhazy küsimusega. Picquart ei informeerinud sellest oma ülemusi. Kuid ainult see tahtlik või tahtmatu ametialane hooletus, mille eest teda hiljem teravalt hukka mõisteti, andiski võimaluse, et uurimine algusest peale ei soikunud.

Kuid aeg on tutvuda ka ooberst Schwartzkoppeni korrespondendi endaga — Esterhazyga ehk, nagu teda ametlikult nimetati — krahv Marie-Charles Ferdinand Walsin-Esterhazyga. Ta oli sündinud Pariisis, krahvitiitli omistas endale ise, õppis sõjaväeakadeemias Viinis, võttis osa Austria-Preisi sõjast, hiljem aga astus Prantsuse võõrleegioni. Tema edasine karjäär Prantsuse armees näib üsna esinduslikuna. Esterhazy olevat Preisi-Prantsuse sõjas nagu suurt vaprust üles näidanud. Me ütleme «olevat», sest niisugused teated ammutasid Esterhazy sõbrad tema teenistusformularist, mis aga koostati Esterhazy enese etteütlemise põhjal. Ilmne on samuti see, et Esterhazy töötas Prantsuse luure ja vastuluure heaks — spioonis teiste ohvitseride järel. Tal olid sõjaväeringkondades laialdased tutvused. Tema tuttavate hulgas oli keegi ohvitser Henry, kes laenas Esterhazylt soliidse summa — 6000 franki ega suutnud võlga kuidagi tagasi maksta. See oli toosama kolonel Henry, kes sai üheks Teise büroo juhiks.

Kuid Esterhazy ei piirdunud teenimisega Prantsuse armees ja luures. Ta oli valmis teeneid osutama igaühele, kes maksis head raha. Kahtlasest krahvist sai kõige ehtsam rahvusvaheline spioon. Ta müüs salainformatsiooni Inglismaale, Itaaliale, Austriale ja eelkõige muidugi Saksamaale, kes oma tolleaegse peavõistleja — Prantsusmaa sõjasaladuste eest tasus kõige rohkem. Schwartzkoppeni 1930. a. postuumselt avaldatud memuaaride järgi oli Esterhazy tema teenistuses olnud 1894. a. juuli keskpaigast kuni 1897. a. oktoobrini, mil ooberst lahkus Saksa sõjaväeatašee kohalt Prantsusmaal. Esterhazy sai iga kuu 2000 marka, sageli aga lisasummasid Saksa kindralstaabi seisukohast erilist huvi pakkuvate dokumentide eest. See hiilgav aristokraat oli prantsuse kodanluse valitsevate klasside roiskumise kehastuseks; egas ilma põhjuseta pidanud ta Vabariigi

presidenti, multimiljonär Casimir-Périer'd andetuks ning printsiipideta poliitiliseks karjeristiks, sõjaministrit — täielikuks nulliks, kindralstaabi ülemat kindral Boisdeffre'i — jesuiitide kuulekaks marionetiks, aga Pariisi sõjakuberneri kindral Saussier'd lihtsalt rumalaks himuraks vanameheks.

Esterhazyle kõlbasid kõik raha hankimise viisid: börsispekulatsioonid ja lõbumaja pidamine Gâre Lazare'i lähedal, oma endiste armukeste ning Pariisi pankurite Rothschildide šantažeerimine. Kuid šantažeerimisest ja lõbumajast saadavast tulust ei olnud küllalt, börsil spekuleerimine võõraste aktsiatega viis aga tõsiste kaotusteni. Siis hakkas Esterhazy külmavereliselt kauplema sõjasaladustega. Ta säilitas seejuures džentelmeni ning oivalise ohvitseri reputatsiooni ja jäi kiriku ning aristokraatlike salongide pailapseks.

Muidugi sai palju Esterhazy elu teisest, varjatud küljest teatavaks alles hiljem. Kuid piisas sellestki, mida kolonel Picquart 1896. a. kevadel ettevaatlikult kogutud andmete põhjal teada sai.

Picquart'il õnnestus kindlaks teha, et alalistes rahalistes raskustes Esterhazyl olid koopiad tähtsaimatest saladokumentidest ja -joonistest. Algul hämmeldas kolonel Picquart'i Esterhazy jultumus, kes pidas end täielikus ohutuses olevaks ja käis avalikult ning sõjaväevormis Saksa saatkonnas. Picquart andis korralduse jälgida Esterhazyt, aga tema asetäitja kolonel Henry ruttas oma sõbrale ja võlausaldajale teatama sisseseatud valvest. Pärast seda andis Esterhazy Teisele büroole hooletult teada saatkonna külastamise põhjused: ta sai viisa oma ülemuse, 74-nda rügemendi komandöri naise jaoks, kes soovis sõita Elsassi. Kuid Picquart'i ei saanud enam jälgedelt kõrvale juhtida. Ta uuris Dreyfusi kohtuasja toimikut ja oli rabatud, et süütõendid süüdimõistetud ohvitseri vastu faktiliselt puudusid. Teiselt poolt veendus Picquart, kui ta võrdles Esterhazy käega kirjutatud dokumente käekirjaga meile juba tuttaval *bordereau*'l, et need on samased. Küsimus, kes oli saksa spioon, oli tema jaoks otsustatud. Pärast mõningaid kõhklemiskuid võttis Picquart julgust uurimise esialgsetest tulemustest ülemustele ette kanda.

Kindralstaabi ülem Boisdeffre, lugenud Picquart'i ettekande läbi, saatis koloneli sõjaministeeriumi ühe juhi, kindral Gonse'i juurde. Rabatud Gonse oskas vaid öelda: «Tähendab, tehti viga.» Kuid ta kogus end kähku ja käskis Picquart'il uurida Esterhazy asja lahus Dreyfusi süüasjast! Picquart jätkas üha uute süütõendite kogumist. Nendega seisis ta uuesti kindral Gonse'i ees. Picquart toonitas, et võib puhkeda skandaal, mis puudutab armee ja kindralstaabi au. Ta palus sanktsiooni Esterhazy areteerimiseks. Gonse keeldus ja märkis ärritatult, et

ei mõista põhjusi, miks Picquart on huvitatud Dreyfusi süüasjast: seda ei saa uuesti üles võtta — sinna on segatud kindralid Mercier ja Saussier. «Kuid Dreyfus on ju süütu,» püüdis Picquart vastu vaielda. «Sel ei ole praegu mingisugust tähtsust,» järgnes kindrali vastus. «Kuid asja avalikuks tulemise korral langeb häbi kindralstaabile,» tegi Picquart viimase katse.

«Kui te kellelegi mitte millestki ei räägi, ei saa seda keegi teada,» kuulutas Gonse.

«See on alatu, mu kindral!» hüüdis Picquart. «Ma ei soovi seda saladust endaga hauda kaasa viia!»

Sõjaväeline klikk tajus ohtu. Pariisis viibiv Picquart muutus ähvardavaks ohuks, järelikult oli vaja ta viivitamatult pealinnast eemaldada. Sõjaminister usaldas Picquart'ile kiire ja salajase missiooni. See oli niivõrd kiireloomuline, et Picquart'il oli vaevalt paar tundi aega oma asjade kokkupanemiseks Pariisi korteris, niivõrd salajane, et Picquart pidi läbi sõitma mitu Saksa piiril asuvat armeed, peatumata kuskil kauem, kui seda oli vaja ametiasjade kiireks kordaajamiseks. Pariisist jõudsid Picquart'ile järele täiendavad, sõbralikus toonis, kuid kategoorilised kirjad-käsud: rutem, rutem! Täna on Picquart Marseilles's, homme — Lyonis, ülehomme — Grenoble'is. Niipea kui missioon lõpule jõudis, usaldati talle edasilükkamatu asjaõiendus — organiseerida luureteenistus Prantsusmaa kolooniates Alžeerias ja Tuneesias. Peagi määrati Picquart 4-nda jalaväerügemendi komandöri asetäitjaks Alžeerias. See väeosa jälitas prantsuse kolonisaatorite vastu üles tõusnute väesalku. Sellises olukorras peab mässaja (aga võib-olla ka ümberriietunud palgamõrtsuka) kuul vabastama kindralstaabi ebamugavast tunnistajast. Aga et kohusetruud teenrit Picquart'i seni vaikima sundida, läkitasid kindral Gonse ja teised kindralstaabi korüfeed kolonelile kirju oma tulise kiindumuse ja austuse väljendustega.

Igaks juhuks loodi teinegi kaitseliin. Teine büroo, mida nüüd juhtis Henry, fabritseeris kiirustades võltsinguid: anonüümkirju sõjaministrile; nende kirjade sisu pidi viima mõttele, et nad lähtuvad Picquart'ilt. Need kirjad olid kutsutud tunnistama, et Picquart lobiseb välja sõjasaladusi ja et Dreyfusi süüasja uue läbivaatamise pooldajad on ta ära ostnud.

Vaatamata oma austusele kindralstaabi juhtide vastu, hakkas Picquart ähmaselt aimama, mis toimub. Ta kauples välja kaheksapäevase puhkuse Pariisi ja pidas nõu oma vana sõbraga. Alžiiri tagasipöördunud Picquart koostas igaks juhuks testamendi, milles teatas, et Esterhazy on spioon, kes on süüdi tegudes, mille eest süütult ja täiesti seadusevastaselt mõisteti süüdi Dreyfus.

Sõjaväeline klikk otsustas jõuga teed murda. Ta kavatses arveid õiendada Picquart'iga ja sulgeda ühtlasi suu kõigil Dreyfusi süüasja läbivaatamise pooldajatel, kelle hulk üha kasvas. Kui senati asepresident Scheurer-Kestner avaldas kahtlust Dreyfusi süüdiolekus, saatis sõjaminister Billot, keda peeti Scheurer-Kestneri vanaks sõbraks, tema juurde kindralstaabi ohvitseri, kes teatas usalduslikult: senaatoril on parem Dreyfusi kohtuasja mitte puutuda, vastasel korral «võib ta langeda kohutavate insinuatsioonide ohvriks». Vahepeal andis Picquart uue lühikese Pariisi-sõidu ajal advokaat Leblois' kaudu Scheurer-Kestnerile edasi oma kirjavahetuse kindral Gonse'iga.

14. juulil 1897 teatas Scheurer-Kestner senatis pidulikult, et ta on veendunud Dreyfusi süütuses ja teeb kõik, et seda tõestada. Kuid senaator teadis veel väga vähe. Ehkki Picquart'i nime ei mainitud, oli kindralstaabi häiritud sipelgapesale selge, kust Scheurer-Kestner oma andmed sai.

Peagi järgnes uus löök. Juba 1896. a. oli parempoolne ajaleht «Le Matin» Dreyfusi süü tõestamiseks ära trükkinud *bordereau'* koopia. Kuid üks lehelugejaist, pankur Castro, tundis kohe ära oma kliendi Esterhazy käekirja. Dreyfusi pooldajad olid ka ilma Picquart'i teadeteta õigel teel. Nüüd süüdistas süüdimõistetud kapteni vend Mathieu Dreyfus avalikus kirjas sõjaministrile otseselt Esterhazyt kui *bordereau'* autorit.

Esterhazy sõbrad sõjaministeeriumist kutsusid majori äreva telegrammiga Pariisi. Pealinnas otsis ühe oma armukese juures peatuva Esterhazy üles saadik kindralstaabist. Ta ütles, et kuigi Esterhazy poolt on mõjukad isikud, on majori olukord väga tõsine. Tema vastu on tapvaid süütõendeid, mis nüüd on kõigile teada. Kiidetud uljaspea muutus näost sedavõrd, et teda oli raske ära tunda. Ainus, kes võis teda päästa, oli Saksa sõjaväeatašee. Esterhazy võttis voorimehe ja, märkamata kannul käivat politseiagenti, kihutas Saksa saatkonda. Esterhazy anus ooberst Schwartzkoppenit päästa ta elu ja teatada Dreyfusi perekonnale, et kapten oli reetur. Schwartzkoppen mõistagi keeldus täitmast oma spiooni fantastilist palvet.

Kõige vähem ajendasid Saksa ooberstit õiglustunne, elementaarne korralikkusetaju või isegi lihtne soovimatus Esterhazy huvides valetada. Schwartzkoppeni südametunnistus vaikis kõik need pikad aastad, mil teda korduvalt paluti kirjalikult kinnitada, kes on süüdi. Kuid ooberst teadis tõenäoliselt, et keiser Wilhelm II ja tema nõuandjad hõõrusid Berliinis rahulolevalt käsi, saades teateid Prantsusmaal küpsevast poliitilisest kriisist. «Mida sügavamalt Prantsuse vabariik Dreyfusi kohtuasja soosse vajub, seda parem meile,» arutleti Berliinis. Üksnes see fakt oleks sulgenud ooberst Schwartzkoppeni huuled, rääkimata juba sellest, et Dreyfusi (või Esterhazy)

ametlik kuulutamine saksa spiooniks oleks esile kutsunud rahvusvahelise skandaali. Arusaadavalt põrkas Esterhazy otsustavale keeldumisele.

Melodraama läks kiiresti üle operetiks. Hirmust pea kaotanud ja samal ajal raevust metsistunud Esterhazy hakkas Schwartzkoppenit ähvardama hoopis teist laadi paljastustega. Tema, Esterhazy, tunneb hästi kokotti, kellega sõjaväeatašeel vahekord on. Nüüd näitas sugugi mitte vähem vihane Saksa ooberst Prantsuse majorile ust. Esterhazy haaras revolvri ja teatas, et tapab Schwartzkoppeni ning seejärel ka enese. Kuid sakslane nägi araverelise avantüristi juba läbi. Ta tõukas Esterhazy lihtsalt jalahoobiga ukse taha. Farsi järjekordne vaatus oleks jäänud poolikuks, kui Esterhazy mõni tund hiljem poleks uuesti Schwartzkoppeni kabinetti ilmunud. Aga milline muutus oli temaga nende tundide jooksul toimunud! Schwartzkoppeni ees seisis viisakas, veidi ülbe aristokraat, kes tuli oma lugupeetud sõbraga hüvasti jätma . . .

Mis siis oli juhtunud? Kindralstaabi mõjukad liikmed olid niisama erutatud kui Esterhazygi. Kui saatkonnast väljavisatud Esterhazy läbipekstud koerana nende juurde jõudis, hakkasid nad majorit sõbralikult rahustama. Kohtumine toimus Montsouris' pargis. Totralt avaratesse mantlitesse mähitud kindralstaabi ohvitserid, valehabemed ees ja tumedad prillid peas, lohutasid sõbraliku koorina rahvusvahelist spiooni ja Prantsusmaa reetjat, kelle närvid olid vingerpussi mänginud. Esterhazy sai teada, et kindralstaabil on ümberlükkamatu tõend kapten Dreyfusi süü kohta, mis sunnib vaikima tema venna ja kõik need, kes julgesid majorile kahtlusevarjugi heita. Nende lohutavate teadete mõjul end juba täiesti kogunud Esterhazyt nägigi ooberst Schwartzkoppen, kui major tema juurde lahkumisvisiidile ilmus.

Kuid «valehabemed» ei piirdunud lohutamisega. Nad andsid Esterhazyle täpsed instruktsioonid, mida tuleb teha, ja lootusest tiivustatud lurjus hakkas tegutsema. Henry ja Paty de Clami õpetuse järgi hakkas ta kirju kirjutama.

Kõigepealt sõjaministrile. Esterhazy nõudis, et ta jutule võetaks, sest see võib ära hoida suure skandaali tekkimise. Kuid minister — ta oli eraisik ja poliitik — ei riskeerinud kuulda võtta kindralite nõuandeid ja kompromiteerida end majori vastuvõtmisega. Esterhazy väitis, et ta sai Picquart'i «mahhinatsioonidest» teada alles «anonüümkirjast» ega saanud teda duellile kutsuda, sest koloneli polnud Pariisis. Mis puutub tema, Esterhazy ja *bordereau*' kirjutanud isiku käekirjade sarnasusse, siis on seda väga lihtne seletada: Dreyfus oli oma sõprade-pankurite kaudu tõenäoliselt tuttav tšekkidele antud Esterhazy allkirja näidistega. Kui Dreyfus kirjutas *bordereau*', tegi ta majori käekirja lihtsalt järele. Kerge on mõista ka Esterhazy tutvust Schwartzkoppeniga: see pärineb veel ajast, mil majori vanemad tutvusid Karlsbadis Saksamaa tulevase sõjaväeatašeega. (Esterhazy isa oli surnud 40 aastat enne kirja kirjutamist!) Esterhazy püüdis enda kasuks pöörata isegi visiite Saksa saatkonda — kas hakkaks süüdlane ilmuma sinna lausa päevavalgel, nagu tema korduvalt tegi, sest oli täiesti teadlik oma laitmatust käitumisest. Esterhazy kinnitas, et saab õiguse, kui pöördub Saksa keisri poole, kes sõdurina ei või keelduda tunnistamast oma ausõnaga, et Prantsuse majoril pole mitte mingeid taunitavaid sidemeid Saksa sõjaväeatašeega.

Analoogiliste deklaratsioonidega olid täidetud Esterhazy kirjad vabariigi presidendile Félix Faure'ile (kes 1895. a. oli Casimir-Périer' asemele astunud). Neis kirjades ähvardas pettur juba avalikult, et tema, Esterhazy süüdistamine võib viia sõjani Saksamaaga. Tõsi, president ei vastanud Esterhazy läkitustele. Isegi see parempoolne politikaan, kes puges sõjaväemundrites äärmuslike reaktsionääride ees, kartis end vastusega siduda. See-eest sai Esterhazy tasu mingi isiku külaskäigu näol, keda hilisemates kohtuaruannetes nimetati «looritatud daamiks». Lähemal tutvumisel osutus selleks daamiks kolonel Paty de Clam. Ta tõi kaasa Teises büroos fabritseeritud uue võltsingu, mille Esterhazy pidulikult sõjaministeeriumi viis. Sõjaministri korraldusel kutsus kindral Saussier Esterhazy välja ja hurjutas teda sõbralikult kirjades ülesnäidatud pidurdamatuse eest riigi kõrgete aukandjate suhtes.

Tõsi, toimik tuli avada, kuid Esterhazyt veendi eelnevalt, et ta mõistetakse õigeks. Kindral Pellieux, Seine'i departemangu vägede komandör, kuulas üle silmapaistvad Dreyfusi pooldajad, käskis korraldada läbiotsimise Picquart'i korteris. Kindral pidas üksnes üleliigseks otsida läbi Esterhazy korterit! Prokurööriks määratud major Ravary koostas süüdistusakti asemel kiidulaulu major Esterhazy vooruste auks. Ainsaks süüdlaseks — muidugi peale Dreyfusi — kuulutati kolonel Picquart. Kindral Pellieux' poolt julgustatud Esterhazy kirjutas (kindral esines tähelepaneliku toimetaja osas) uhke avalduse, milles nõudis viibimatut välikohtu istungit. Reaktsioonilised ajalehed haarasid Esterhazy avaldusest vaimustatult kinni.

1898. a. jaanuaris toimus kohus Esterhazy üle. Vastupidi ilmsetele faktidele kuulutasid «eksperdid» kangekaelselt, et *bordereau*' autori ja Esterhazy käekirjade vahel pole midagi ühist. Nad läksid kaugemale isegi Esterhazyst enesest, kes, nagu nägime, tunnistas sarnasuse olemasolu.

Esterhazy sai Paty de Clamilt üksikasjalised instruktsioonid selle kohta, kuidas kohtus käituda, mida omaks võtta

ja mida eitada, millistest sidemetest sõjaministeeriumi juhtidega vaikida, aga millistega, vastupidi, avalikult kiidelda.

Kohus muutus komöödiaks. Sõjaväelased, kindralitest kuni nooremate ohvitserideni, andsid «üksmeelseid», ilmselt eelnevalt läbiharjutatud «tunnistusi». Kohtu eesistuja rikkus jämedalt Dreyfusi poolt tunnistavate õigusi, isegi kui tegemist oli selliste inimestega nagu senaator Scheurer-Kestner, rääkimata juba Picquart'ist, kes muudeti faktiliselt kohtualuseks. Kohtul piisas kolmest minutist, et võtta vastu otsus: Esterhazy kuulutati süütuks ja poolehoidjate vaimustatud hüüete saatel lahkus ta kohtusaalist. Temast sai šovinistliku ajakirjanduse ja Pariisi salongide lemmik ning ebajumal.

Aga just sel ajal mürises üle kogu Prantsusmaa 13. jaanuaril 1898 ajalehes «l'Aurore» avaldatud Émile Zola kuulus kiri «Ma süüdistan». Suur kirjanik süüdistas sõjaväelist kildkonda võltsingutes ja õigusemõistmise moonutamises. Ilmnesid ka huvitavad üksikasjad Esterhazy suhtes. Ajalehes «Figaro» trükiti ära majori kirjad ühele oma armukesele. Neis irvitas ta küüniliselt prantsuse rahva üle, väljendas soovi raiuda prantslasi mõõgaga saksa ulaanisalga eesotsas, aga Pariis anda sadade tuhandete purjus välismaalaste röövida. «See on pidupäev, millest unistan,» lisas Esterhazy.

Kui Esterhazy sai teada, et neid kirju hakatakse avaldama, kiirustas ta Henry juurde ja nõudis, et tuleb takistada nende trükis ilmumist. Muidu võidakse tema, Esterhazy giljotiinile saata! Henry kas takistab kirjade avaldamist või tema, Esterhazy, lahkub Prantsusmaalt ja jutustab kogu tõe *bordereau*'st, lisas šantažeerija ähvardavalt (see oli tõepoolest petturi varukäik, sest ta lootis Dreyfusi kohtuasja «salajase loo» müümisest ajalehtedele teenida terve varanduse). Henry vastas omakorda ähvardusega — oli antud korraldus areteerida Esterhazy, kui ta katsub piiri ületada. Samal ajal tehti katset takistada kirjade avaldamist. Rida ajalehti keeldus neid trükkimast. Nõustus vaid bulvarileht «Figaro», kes lootis sensatsiooni pealt suuri kasumeid saada. Kuid varsti avaldati ajalehele survet ja ta kiirustas «unustama» kirju, millega oli oma lugejaid tutvustada lubanud.

Esterhazy mängis endist viisi «rahvuskangelase» rolli ja esines Zola protsessil. Esterhazy edasist karjääri selles valdkonnas segas üksnes ühe delikaatse asjaolu ilmsikstulek: see «laitmatu» ohvitser jõudis möödaminnes varastada 35 000 franki, mida üks tema sugulasi oli palunud panka panna. Tsiviilkohus vaatas kindralstaabi eestkostest hoolimata natsionalistide pailapse järjekordsele «tembule» hoopis teise pilguga, kuid kõik see ei toimunud kaugeltki kohe.

Aga enne maksis reaktsioon ka Zolale kätte: ta võttis kir-

janiku kohtulikule vastutusele, arendas müüdavas bulvarikirjanduses laimukampaaniat tema vastu. Zola oli vangla vältimiseks sunnitud Inglismaale sõitma, kuid ta võitles sealtki edasi.

Nüüd ei saanud enam kõrvale põigelda ei Picquart'i tunnistuse eest kohtus Esterhazy süü kohta, ei Zola kirja ega Dreyfusi pooldajate kogutud tõendite eest. Kindralite klikk vajas mingeid uusi kaalukaid «tõendeid» Dreyfusi vastu. Nõudmine sünnitab pakkumise. Kolonel Henry teadis algusest peale, kes oli tegelikult saksa spioon, ja otsustas uuesti ülemusi aidata. Selleks koostas ta kirja Itaalia sõjaväeatašeele Panizzardile (Itaalia oli Saksamaa liitlane). Võltsingu alguse ja lõpu moodustasid Henry kätte sattunud Itaalia ohvitseri tõeliste depešide tükid, keskele olid aga «monteeritud» fraasid, milles öeldi, et Panizzardi ja Schwartzkoppen vaikivad oma sidemetest kapten Dreyfusiga. Fotokoopiad sellest kunstiteosest taheti esitada Picquart'i uuel protsessil (sõjaväeline klikk arvas, et enne pääses Picquart liiga kergelt, sest ta oli ainult lühikeseks ajaks vangi mõistetud).

1898. a. veebruaris vallandati Picquart armeest, aga sama aasta juulis anti võltsimises süüdistatuna kohtu alla. Kuid sõjaväeprokurör kapten Cuignet (ta ei kuulunud kaugeltki Dreyfusi pooldajate hulka) sai asitõendeid uurides kätte ka Henry võltsingu originaali. Kapten taipas kohe, milles on asi, ega vaikinud. Puhkes ennenägematu skandaal. Henry püüdis algul kogu süü võltsingu eest ... Picquart'i kaela ajada, kuid hiljem tunnistas ta kõik üles ja areteeriti. Järgmisel päeval leiti ta kongist surnuna. Vangi kõri oli habemenoaga läbi lõigatud. Kas Henry tappis enda ise või ta tapeti? Paljud arvasid, et võltsingute autorist otsustati vabaneda. Igal juhul poleks habemenuga tohtinud vangi kätte jääda.

Henry tõeline või näiline enesetapp ei jäänud ainsaks. 3. märtsil 1898 tappis enda hotellis «La Manche», Sèvres'i tänav maja nr. 141, keegi Lucien Roberti. Selle nime taga peitus Lemercier-Picard, kellele Henry oli usaldanud dokumentide fabritseerimise. Lehtedes kirjutati avalikult, et Sèvres'i tänaval ei leidnud aset mitte enesetapmine, vaid tapmine: — ühe versiooni järgi Lemercier-Picard algul mürgitati, seejärel poodi surnuna üles, et instseneerida enesetapmist. Sõjaväeline klikk murdis jõuga teed.

Pärast lühiajalist segadust, mille kutsus esile Henry tegevuse paljastamine, hakkas reaktsiooniline ajakirjandus jälle arendama raevukat kampaaniat Dreyfusi süüasja läbivaatamise vastu. Leht «l'Intransigeant» näiteks kirjutas, et erand (Henry võltsing!) ainult kinnitab reeglit! Ühed parempoolsed ajalehed veensid lugejaid, et Henry kirjutas lihtsalt üles «suulisi luureettekandeid», mis oleksid nagu tõestanud Dreyfusi

süüd. Teised väitsid, et Henry olevat esitanud võltsdokumendi, sest teenistuskohuse tõttu ei saanud esitada originaali ... Dreyfusi vastaste vankuma löönud ridadele kiirustasid appi Vatikan ja jesuiidid.

Picquart jäi vanglasse kuni 1899. a. suveni ja teatas otseselt, et varsti võib-olla leitakse temagi kongist läbilõigatud kõriga ...

Vaatamata sellele et Esterhazyl olid nii kõrged soosijad, tajus ta pärast Henry paljastamist, et maapind hakkab tema jalge all põlema. Ta otsustas välismaale põgeneda ja seal loo oma spioonitegevusest ajalehtedele võimalikult kallilt maha müüa. Ilma mingi pagasita istus kerges riides major ootamatult linnalähirongile, nagu läheks ta jalutama, seejärel istus ringi teisele rongile ja oligi varsti Belgias, kust suundus Londonisse. Seal tunnistas ta üles, et *bordereau* oli tema kirjutatud. Pärast seda hakkasid reaktsioonilised ajalehed kirjutama, et Dreyfusi poolehoidjad ostsid «lurjus Esterhazy» ära, et see võtaks süü enda peale. Ehkki Prantsuse kõrgem apellatsioonikohus avaldas arvamust, et *bordereau'* autoriks on see müüdav avantürist, jätkasid viimase kõrged soosijad endist viisi oma joont. 1899. a. augustis-septembris vaatas sõjakohus Dreyfusi asja uuesti läbi ... ja tunnistas ta jälle süüdi, nüüd juba uue võltsingu alusel. Selleks oli dokument, millel olevat nagu Wilhelmi oma käega tehtud märkused! Kohus tunnistas üksnes «süüd pehmendavaid asjaolusid» ja mõistis Dreyfusi kümneks aastaks sunnitööle. Kuid sündmused olid juba väljunud sõjaväelaste kontrolli alt. Reaktsioonilise sõjaväelise kliki vastane pahameel riigis jõudis äärmise piirini.

Juba enne Dreyfusi kohtuasja teistkordset arutamist suri ootamatult president Faure. Ta leiti surnult mitte eriti rangete kommetega isiku embusest. Nagu Vene saadik Urussov Peterburi teatas, juhtinud Faure hommikul Ministrite Nõukogu istungit, aga õhtul umbes kell 10 heitnud ta «võluva madam Steinheili kätel hinge». Tõsi, šovinistid hakkasid lärmi lööma, et president langes Dreyfusi kohtuasja uue läbivaatamise pooldajate musta salanõu ohvriks, kuid tõestada oli seda üsna raske ... Vastupidi, radikaalide liider Clemenceau, üks Dreyfusi pooldajaist, kuulutas järgmisel päeval oma ajalehes «l'Aurore» täiesti kategooriliselt: «Prantsusmaal ei jäänud vähemaks isegi ühtki meesterahvast ... Mina olen Loubet' poolt.»

Uus president oli kogenud poliitik. Minevikus oli ta segatud Panama Kanali Kompanii rahaliste afääridega seotud suurde skandaali. Tänavail tervitati presidenti irooniliste hüüatustega: «Elagu Panama Esimene!» Loubet oli meister asju kompromissi abil lahendama ja pidas mõistlikuks Dreyfusile armu anda. Kuid rehabiliteerimist tuli Dreyfusil veel kuus aas-

tat oodata, kuni lõpuks 1906. a. muudeti formaalselt tema kohtuotsust. Kuid sõjaväemundrites kurjategijad, kes olid organiseerinud häbiväärse Dreyfusi kohtuasja, jäid muidugi karistamata. Need «patrioodid» tegid isegi Prantsuse armeele tublisti kahju. Clemenceau kirjutas «andetutest ja harimatutest kindralitest, kes ei tea midagi peale selle, et nende mõõgad on üle pritsitud püha õliga». Ta nimetas sõjaminister Billot'd «südametuks närukaelaks», aga kindral Mercier'd «bandiitide pealikuks», sõjaministeeriumi — «röövlite varjupaigaks». Ent see iseloomustus tuli ju inimeselt, kes hiljem, I maailmasõja aastail, sai prantsuse imperialismi kehastuseks!

Dreyfusi vastased ei pannud hiljemgi relvi maha, vaid ülistasid pikalt-laialt Henry ja võltsingute teiste autorite «vooruslikkust» ning «kohusetruudust». Eriti paistsid selle poolest silma prantsuse fašistid, aga samuti nendega täiesti ühel meelel olevad hitlerlased.

1955. a. trükiti ära enne avaldamata osad kuulsa diplomaadi M. Paléologue'i päevikust. M. Paléologue'il oli XIX sajandi lõpul tähtis koht Prantsuse välisministeeriumis ja ta oli suurepäraselt kursis kõigega, mis toimus Prantsusmaa poliitilise elu kulisside taga. Autor töötas päeviku käsikirja tunduvalt ümber palju aastakümneid pärast seda, kui ta oli teinud esimesed märkmed. Seepärast tuleb päevikut vaadelda osalt kui tööd Dreyfusi kohtuasjast.

1899. a. alguses tehtud sissekirjutuses väidab Paléologue, et Esterhazy süüd jagas üks kõrgem sõjaväelane, kes sel ajal endist viisi vägesid juhatas. Esterhazy oli ainult selle «X»-i agent, teine tema usaldusalune oli keegi Weil, kellest tuleb hiljem juttu.

Pärast Paléologue'i päeviku avaldamist ilmus rida ajaloolisi uurimusi, kus püütakse kindlaks teha saladusliku «X»-i tõelist nime. Enamik selliseid raamatuid on ilmselt reaktsioonilise sisuga. Nende autorid püüavad Paléologue'i tunnistust igati muuta tunnistuseks, mis ... peseks puhtaks Prantsuse kindralstaabi! Kõige detailsemalt on seda kontseptsiooni arendanud H. Giscard d'Estaing oma teoses «Esterhazyst Dreyfusini» (trükitud 1960. a. Pariisis). Selles raamatus seletatakse, et tõestagu Dreyfusi süüasi pealegi tema süütust. See tõestas ainult seda ja mitte midagi enamat, vastupidi mõnede Dreyfusi pooldajate arvamusele. Tegelikult oli olemas ainult Esterhazy kohtuasi, millega, näete, saatuslike juhuste haakumise tõttu ühendati Dreyfusi kohtuasi. Veel enam, Esterhazy kohtuasja hakati vaatlema läbi Dreyfusi kohtuasja prisma, mis jättis täielikult varju selle osa ja need sihid, mida jälgis iga neist «asjadest» osavõtja.

Pöördume nüüd tagasi päris algusesse, Prantsuse kindral-

staabi luureosakonda, mille põuest võrsus Dreyfusi kohtuasi ja mida 1894. a. juhatas kolonel Sandherr. Õigupoolest peab meid huvitama peaaegu eranditult osakonna vastuluuresektsioon (sel ajal, muuseas, ei olnud tema funktsioonid nii selgepiirilised kui hiljem, mil nad lahutati teiste salaluureosakondade kohustustest). Selle sektsiooni kaastöötajad olid kolonel Henry ja kapten Lauth. Sektsiooni ülem Henry oli vana ametnik, kes oli oma karjääri alustanud allohvitserina ning oli hästi selgeks saanud sõjaväepolitsei ohvitseri kohustused. Kuid muus osas — seda rõhutab ka Paléologue — ei paistnud kolonel ei teadmiste ega mõistuse poolest eriti silma. Seepärast oli sektsiooni tõeline ülem kapten Lauth.

Lauth oli alles hiljuti, 1893. a. augustis vastuluurereaktsiooni üle viidud ja tema kohustuste hulka kuulus saksakeelsete dokumentide uurimine. Paléologue teatab, et «X» usaldas Lauthi täielikult ja just «X» oli saavutanud talle vajaliku inimese määramise vastuluuresse. Hiilgav ratsaväekapten oskas kähku allutada oma mõjule märksa vähem haritud ning targa ülemuse. Alkoovidetailide suhtes alati tähelepanelik Paléologue täpsustab, et Lauth kasutas oma suurilmavõrgutaja talenti ning saavutas täielikku edu Henry noore ja ilusa naise juures, samuti hankis ta viimase näol lisaabinõu koloneli enese mõjutamiseks. Seega sai «X» Lauthi abil hoida kogu vastuluure tegevust oma kontrolli all.

Kes siis oli «X»? Selleks pidi olema mõni luureorganisatsiooni juht. Sinna organisatsiooni kuulusid Esterhazy ja samal ajal isik, kellel oli vaba juurdepääs — kas vahetult või siis endaga seotud inimeste kaudu — Prantsuse sõjaministeeriumi kõige salajasematele dokumentidele. Ainult «X»-lt võis Esterhazy saada selliseid dokumente nagu need, mis ta andis edasi Schwartzkoppenile ja mille väärtust tunnistas Saksa kindralstaap. Paléologue kirjutab, et «X» oli «kõige kõrgemas auastmes ohvitser, kes mitu aastat mängis tähtsat osa sõjaministeeriumis ja praegu (s. t. 1899. a. jaanuaris — *J. T.*) on vägede juhataja».

Mõistatust lahendada võib ainult ühel viisil: kontrollida eranditult kõigi Prantsuse tolleaegse armee kõrgemate ohvitseride teenistusnimekirju ja valida välja need, kelle kohta käivad andmed langevad kokku Paléologue'i nappide teadetega «X»-i suhtes. Juba ette võib oletada, et ülesandel on mitu või isegi palju lahendusi: kas siis vähe oli kindraleid, kes ministeeriumis olid vastutavatel kohtadel, aga hiljem käsutasid erinevaid väeosi. Kuid selliseid otsinguid sooritanud prantsuse ajaloolased väidavad, et «X»-i tunnustega sobivad kokku ainult kahe isiku elulood — kindralite Mercier' ja Raux' omad.

Mercier oli 1885 ja 1888—1893 sõjaministeeriumi adminis-

ratiivosakonna ülem, aga 1893. a. aprillist kuni 1895. a. 15. jaanuarini sõjaministri kohal. Teisiti öeldes oli ta enam kui kaheksa aastat kõrgem ohvitser, kes mängis tähtsat osa sõjaministeeriumis. Pärast seda lahkus Mercier Pariisist, sest ta määrati 4. armeekorpuse komandöriks. Sellesse ametisse jäi kindral kuni 1899. a. detsembrini ja järelikult sellesama aasta jaanuaris «juhatas ta vägesid».

Teiseks kandidaadiks võib pidada esialgu koloneli, hiljem kindralit Raux'd, kes oli kolme üksteist asendanud kindrali, sealhulgas ka kindral Mercier' kabineti ülemaks. 1896. kuni 1907. aastani juhatas Raux mitmesuguseid väeosi.

Kumb neist kahest oli siis «X»? Tõenäolisemalt Mercier — kui teha valik tema ja Raux' vahel. (Sooritamata spetsiaalseid uuringuid prantsuse arhiivides, tuleb hea usu peale võtta väidet, et ainult nende teenistusnimekirjad sobivad «X»-i omaga.) Kuid selgi juhul pole valik kindral Mercier' kasuks kaugeltki tingimusteta. Selle aluseks on eeldus, et Raux ei saanud tegutseda ilma Mercier' nõusolekuta, muidu poleks viimane teinud Dreyfusist patuoinast või, saanud teada tõelise reeturi nime, poleks lubanud tal edaspidi teenistusredelil ülespoole liikuda. Paléologue'i stiil meenutab «X»-st rääkides tema hinnangut Mercier'le. Kui «X» on Mercier, siis võimalik, et Raux võttis kogu sellest asjast osa, kuid alluvana, lihtsa käsutäitjana nagu kapten Lauthki.

«X»-i tunduvalt aktiivsem kaastööline oli keegi Weil, keda kaasaegsed kujutavad mitte millestki hooliva tegelinski ning küünilise elumehena, umbes Balzaci Rastignaci taolisena. 1875-a. määras meile juba tuttav kindral Saussier, tookordne sõjaminister, tagavaraohvitser Weili tööle luuresse. Luureteenistuse uus kapten muutus sagedaseks külaliseks Stieberi nuhi paruness Kaula salongis... Hiljem oli Weil mitmesugustel ametikohtadel sõjaministeeriumis, tal olid laiad tutvused kindralstaabis, pankades, parlamendis ja ajakirjanike seas. Tihti nähti Weili välismaa diplomaatide auks korraldatud vastuvõttudel — liiga tihti selleks, et seda võinuks seletada üksnes hoolitsusega oma naise saatuse eest (naine pärines Austria-Ungarist).

Weil elas ilmselt üle jõu, kui võtta arvesse muidugi ainult teadaolevaid tuluallikaid. Arusaadavalt peeti teda juba siis — seitsmekümnendail aastail — välismaa spiooniks. 1881. a. paljastati ta kelmuses ja ta pidi erru minema. Ametlikest sissetulekutest ilma jäänud Weil pidi veel aktiivsemalt hakkama tegutsema teiste elatusvahendite otsimisega. Mõne aasta elas ta Hispaanias, kuid ujus siis jälle Pariisi elu pinnale. Ilus madam Weil sai Pariisi sõjakuberneri Saussier' armukeseks, aga tema

mehe aukraadi tõsteti ja ta võeti tööle armunud vanamehe staapi. Saussier'l oli Prantsuse armee kindralite seas kõige kõrgem aukraad.

Mõned prantsuse ajaloolased kalduvad nüüd arvama, et proua Weili võludega äritsemine polnud kelmuses paljastatud tegelinski uue aukõrgenduse ainus põhjus, et sellele aitas tublisti kaasa ka kindral Mercier' sõjaministeeriumi administratiivosakonna juhataja. Lühidalt, Weil oli Mercier' agent, kes sündsa ettekäändena kasutas ära madam Weili sidemeid kindral Saussier'ga (kui rakendada antud juhul seda mitte just täiesti sobivat väljendit) selleks, et oma inimest vajalikule kohale sokutada. Aga koht pidi küllalt tähtis olema, et Weil oleks juurde pääsenud salajastele materjalidele ja võinud ühtlasi pakkuda neid materjale Saksa luurele.

Kuulutades Mercier «X»-ks, tegutsevad konservatiivsed ajaloolased läbipaistva arvestusega matta maha Paléologue'i versioon ja asendada see hoopis teisega — «patriootilise» looga sellest, kuidas Prantsuse kindrali katse sakslasi lolliks teha kutsus välja ootamatud ja kurvad tagajärjed Prantsusmaal endas. Pole ju eriti tõepärane — arvestades tolle aja tingimusi — kahtlustada hiilgavat karjääri teinud kindral Mercier'd selles, et ta oli sakslaste palgaline agent. Et Mercier'd lõplikult sellest — kordame, üsna ebatõenäolisest — kahtlustusest puhtaks pesta, rõhutatakse, et kindral ei reetnud madam Bastiani, ehkki pidi teadma, kes varustas Prantsuse luuret Saksa saatkonnast hangitud dokumentidega. Põhjendus on väga kahtlane: võis olla ülimalt mitmekesiseid motiive, mis võisid sundida «X»-i mitte reetma madam Bastiani.

Kui «X» oli Mercier, siis on muidugi kõige tõega sarnanevam oletus see, et ta viis mitme truu inimese abil Saksa luure lihtsalt segadusse. Teine küsimus — selle unustavad Mercier' kandidatuuri pooldajad üldse kuidagi ära — on see, et ka sakslased ei tohtinud teada, k e l l e l t informatsiooni saadakse, muidu poleks nad uskunud selle tõelisust.

1893. ja 1894. a. oli Mercier'l muudki, mida sakslaste eest varjata peale sõjaministeeriumi tavaliste saladuste (mobilisatsiooniplaani jne.). Jutt on 75 mm kaliibriga kahurist, mis oli parem sakslaste analoogilisest relvast. Saksa luurel ei õnnestunud sellest mitte midagi teada saada. Riigipäev kiitis heaks assigneeringud tunduvalt vähem täiuslike kahurite masstootmiseks. Et 75 mm kahuri saladust säilitada, lõigi Mercier — tema uusaegsete advokaatide arvates — oma «isikliku» luureorganisatsiooni, mille koosseisu kuulusid Lauth, Weil ja lõpuks Esterhazy, kes juba 1881—1882 oli ministeeriumi luureosakonnas läbi teinud stažööriaja ja tundis seepärast spionaažitehnikat. Weili ja Esterhazy reputatsioon oli küllalt vilets, ja Saksa

luurel ei saanud tekkida kahtlust, et soliidse tasu eest on mõlemad valmis reetma. Mis kapten Lauthisse puutub, siis, nagu juba märgitud, pidi ta «katma» kogu operatsiooni vastuluure poolt, s. t. hoolitsema eelkõige selle eest, et teated Mercier' ideest mingil moel prantsuse sõjaväeringkondadesse ei tungiks (see oleks esile kutsunud jutte, mis omakorda jõudnuksid Berliini).

Millised on siis tõendid eespool esitatud teooria kasuks, mille aluseks oli «X»-i samastamine Mercier'ga?

Kõigil üksteisele järgnenud Picquart'i, Zola ja Esterhazy protsessidel, Dreyfusi enese süüasja korduvatel arutamistel jäi välja selgitamata üks äärmiselt tähtis asjaolu ja nimelt: kust võis Esterhazy saada salajasi andmeid, mida ta Schwartzkoppenile andis? Siin oli Dreyfusi pooldajate argumentides haigutav tühik. Peale selle oli Esterhazy kuni 1898. a. suveni tõesti kindel selles, et ta leiab sõjaministeeriumi juhtide poolt alati kaitset (esialgu ei varjanudki ta eriti oma suhteid Schwartzkoppeniga). Võib-olla oli Esterhazy liitlaseks kolonel Henry? Kuid temagi ei pääsenud ligi prantslaste dokumentidele — tema ülesandeks oli avastada sakslaste saladusi. Peale selle ei teinud *bordereau*' saanud Henry nähtavasti mitte mingeid jõupingutusi, et seda oma ülemuste eest varjata. Aga seejuures oleks Esterhazy liitlase seisukohalt olnud loogiline mitte lubada, et *bordereau* kõrgemal seisvate isikute silma alla oleks sattunud. Seepärast jäi neil, kes pidasid Henryd seotuks Esterházyga, üle esitada hüpotees, nagu poleks kolonelil olnud võimalust *bordereau*'d ära peita, sest teda nähti seda dokumenti lugemas.

Paléologue kirjutab, et Henry, kes soovis varjata oma võlausaldaja Esterhazy patte, ja Lauth, kes oli huvitatud «X»-i saladuse säilitamisest, tahtsid *bordereau*' ära hävitada, kuid neid tabas selle dokumendi lugemiselt teise luureosakonna kaastöötaja kapten Matton. Mattoni ootamatu ilmumine sundis mõlemat vastuluuretöötajat oma esialgsest kavatsusest loobuma. Kuid see episood, isegi kui ta leidis aset, lubab ka teistsugust tõlgendust. Matton võis olla lihtsalt esimene, kellele Henry näitas saatuslikku *bordereau*'d. Üldiselt on ebaselge isegi see, millal täpselt *bordereau* saadi ja kui kaua kolonel seda enda käes hoidis, enne kui ülemustele läbivaatamiseks esitas.

Bordereau' avastamisest ettekande saanud Mercier käskis viibimata alustada juurdlust, mille tulemusena ilmneski Dreyfusi «reetmine». Ehkki hiljem kinnitasid kindralid oma tunnistustes, et nad ei teadnud süüdlast ja et alles uurimise käigus langes kahtlus Dreyfusile, ei eita nüüd keegi enam erapoolikust, millega juurdlus korraldati.

Mercier' advokaadid püüavad mängida sel erapoolikusel ja

esitavad pateetilise küsimuse: kas võib uskuda, et sõjaminister ja tema kolleegid läksid otsesele pettusele, süütu inimese hukkamõistmisele ainult sellepärast, et varjata kellegi Esterhazy ja tema liitlase, kahe reaohvitseri tõelist reetmist? Niisugusele küsimusele annavad konservatiivsed ajaloolased muidugi eitava vastuse; nad eelistavad sulgeda silmad selle ees, et kindralitel võisid olla hoopis teised — poliitilised sihid, et Dreyfusi süüdimõistmine oli signaaliks sellise kampaania arendamisele ajakirjanduses, mis vastas reaktsioonilise kindralkonnaga tuhandete niitide abil seotud monarhistlike ja klerikaalsete ringkondade soovidele ning plaanidele.

Kuidas lugu ka ei olnud, kuid eitav vastus oli Mercier' advokaatidel aluseks järgmise järelduse tegemisel: Dreyfus ohverdati selleks, et varjata «X»-i (kõige tõenäolisemalt sõjaministri enese) tegevust ja järelikult tehti seda «rahvuse huvides». Konservatiivsed ajaloolased unustavad, et nad ise tunnistasid uurimise tendentslikkust, ja tõestavad, et peale «X»-i olid kõik teised, saladusse pühendamata kindralid, kindlalt veendunud Dreyfusi süüs.

Muu hulgas kasutatakse ära isegi Schwartzkoppeni ülestunnistus memuaarides, et *bordereau*' ei sattunudki tema kätte. Ooberst sai tõenäoliselt mitte dokumentide «nimekirja», vaid dokumendid ise (ehkki võltsitud). Sel juhul oli *bordereau*' teadlikult madam Bastiani kätte sokutatud, et tema toimetaks selle tavalist teed pidi vastuluuresse. Võimalik, et seda tehti eesmärgiga Prantsuse vastuluuret valejälgedele juhtida. Vastuluure ei aimanud midagi «X»-i kavatsustest, aga sai samal ajal teada, et mingi Prantsuse ohvitser tegi Saksa sõjaväeatašeele ettepaneku salainformatsiooni müüa.

Niisiis, juurdlus toimus, 23. detsembril mõisteti Dreyfus süüdi ja järgmise aasta jaanuaris saadeti ta Kuradisaarele, Esterhazy aga jätkas oma visiite Saksa saatkonda. Kuid 15. jaanuaril 1895 leidis aset järjekordne valitsuskriis. Sõjaministriks sai kindral Zurlinden. Mõneks kuuks jäi Mercier Kõrgema Sõjanõukogu liikmena Pariisi, aga seejärel sai määramise armeekorpuse komandöri kohale ning lahkus pealinnast. Jå just sel ajal hakkas Schwartzkoppen kaebama, et Esterhazy hangitud informatsiooni kvaliteet oli tublisti halvenenud. Kas ei tähenda see, et uus minister polnud pühendatud «mängu», mida mängis Mercier ja mida Esterhazy nüüd oma riisikol jätkas, selleks et ooberst Shcwartzkoppenilt rohkem raha välja meelitada? Provintsigarnisoni üle viidud Esterhazy tolknes siiski pidevalt Pariisis, otsis tutvusi sõjaministeeriumis teenivate ohvitseride seas ilmselt selleks, et hankida õut informatsiooniallikat. See aga ei läinud tal korda ja Schwartzkoppen otsustas suhted väärtuse kaotanud agendiga lõpetada. Nii sün-

dis Saksa atašee kiri Esterhazyle, mis oli kirjutatud atašee armukese madam Weede, Hollandi diplomaadi naise etteütlemise järgi. See dokument, võib-olla mitte ilma Dreyfusi pooldajate kaasabita (näib, et nad seadsid sisse oma isikliku luure Schwartzkoppeni järele, et kindlaks teha tema tõelisi agente), sattus Picquart'i kätte, kes asendas Sandherri Prantsuse luure juhi kohal.

Tõenäoliselt ei teadnud Henry alguses mitte midagi Mercier' «mängust». Kuid nüüd tuli ta saladusse pühendada (võib-olla Lauthi kaudu). Pärast seda hakkaski Henry fabritseerima võltsinguid, mis pidid kinnitama Dreyfusi süüd. Seda tehti selleks, et iga hinna eest «mängu» varjata. Nii et kui Dreyfusi vastased rääkisid Henry «võltspatriotismist», siis ei olnud nad tõest kaugel.

Lõpuks tuleb kooskõlas selle versiooniga veel kord tagasi pöörduda küsimuse juurde Dreyfusi süütusest. Kas pole kummaline, et vaen tema vastu säilis armees isegi pärast rehabiliteerimist? Jättes kõrvale iseenesest pähetikkuva vastuse, et selle põhjuseks oli lüüasaamisest ärapahandatud monarhistide ja klerikaalide vihkamine, on reaktsioonilised ajaloolased valmis põhjust nägema Dreyfusi «raskes iseloomus», peaasjalikult aga säilinud kahtluses, kas ta siiski süüdi polnud. Muidugi, kohtulik rehabiliteerimine, Schwartzkoppeni «Mälestused», Paléologue'i päevikud tegid lõplikult kindlaks, et Dreyfus polnud saksa spioon. Kuid võib-olla oli ta ikkagi spioon, ehkki ei töötanud sakslaste kasuks? Või, mis tõenäolisem — kas ta ei mänginud sedasama «teisiku» rolli, mille «X» määras Weilile ja Esterhazyle? Võib-olla seepärast käituski Dreyfus oma esimesel protsessil nii ebaveenvalt, jättis nagu midagi lõpuni ütlemata, häälestades sellega kohtunikud veel enam enda vastu?

1895. aasta 5. jaanuari hommikul, oodates alandavat degradeerimise protseduuri, tegi Dreyfus teda saatnud politseikapten Lebrun-Renault'le (aga samuti juures olnud kapten Attelule) kummalise ülestunnistuse: «Ma olen süütu; kolme aasta pärast tunnistatakse mu süütust. Minister teab seda, ta käskis mulle sellest teatada Paty de Clami kaudu ja ta teab, et kui ma andsin edasi tähtsust mitteomavaid dokumente, siis ainult selleks, et omandada teisi, tähtsamaid.» Lebrun-Renault rääkis Dreyfusi sõnadest oma kolleegidele ja kirjutas vestluse süüdimõistetud «kurjategijaga» oma märkmikku. Kuid ametlikult ei teatanud ta sellest tähtsast ülestunnistusest kellelegi. Hiljem väitis Mercier, et olevat Dreyfusi sõnad viinud vabariigi presidendi Casimir-Périer'ni, kuid Casimir-Périer eitas seda otsustavalt.

Dreyfusi poolehoidjad märkasid põhjendatult, et kui tunnistus oleks olnud ehtne, oleks kindralstaap kiirustanud seda

ära kasutama, selle asemel et võltsinguid fabritseerida. Ja kuidas sai sellise avalduse teha inimene, kes ainult tund aega hiljem hüüdis murduva häälega, et on süütu? Mercier' uuemaaegsed austajad leiavad muide siitki väljapääsu. Dreyfus olevat degradeerimise ajal nagu protesteerinud selle vastu, et teda reetjaks peetakse, sest ta olevat täitnud ainult sõjaministri korraldust. Mercier aga võis tookord keelata Lebrun-Renault'l teatada midagi Dreyfusi ülestunnistusest, et mitte «mängu» rikkuda.

Mängu kellega? Tuleb välja, et seekord Venemaaga. Võibolla sai Dreyfusist Mercier' korraldusel tsaari spioon? Need olid aastad, mil pandi alus Vene-Prantsuse liidule. Tsaar Aleksander III püüdis saada usaldatavaid andmeid Prantsusmaa relvastatud jõudude olukorrast, täpsemalt, kontrollida neid andmeid, mida Prantsuse valitsus talle andis. Dreyfusi abil otsustaski Mercier anda edasi vajalikul viisil ettevalmistatud informatsiooni. Kindralstaabis oli Dreyfusil just selline positsioon, et ta võis täielikult rahuldada Peterburi uudishimu.

Mingeid tõendeid selle viimase oletuse kasuks muidugi ei tooda. Igaks juhuks vaatasime läbi tsaari Pariisi-sõjaväeatašee arhiivis leiduvad paberid. Noil aastail oli atašeeks parun Fredericks, kuid nagu võiski oodata, ei leidnud me vähimatki vihjet, mis mingil määral oleks seda fantastilist hüpoteesi kinnitanud.

Mida aga üldse öelda versiooni kohta, mis avalikult on suunatud kindralimundrites klerikaalide ja monarhistide «au» kaitseks? Otseste tõendite puudumist tunnistavad ka selle versiooni pooldajad ise. Kuid mis peamine, mainitud versioon põhineb Dreyfusi süüasja poliitilise külje täielikul ignoreerimisel. Aga see just määraski sündmuste käigu. Kogu teooria põhineb eeldusel, et generaliteet (võimaliku erandiga Raux' näol) polnud pühendatud Mercier' «saladusse», vaid uskus Dreyfusi süüsse. Kuid just see ongi oletus, mis kokkupuutumisel faktidega põrmuks pudeneb.

Prantsuse ajaloolane Guillemin tõestas raamatus «Esterhazy saladus» (Pariis, 1962), et kõik sõjaministeeriumi juhid — kindralid Saussier, Gonse, Boisdeffre jt. — teadsid väga hästi, et Dreyfusile esitatud süüdistused olid väljamõeldis ja et tegelik spioon oli Esterhazy. Versioon, nagu oleks Mercier ohverdanud Dreyfusi, et hoida saladuses oma «mängu», puruneb juba ainuüksi selle fakti vastu. Kindralitel oli vaja ainult käskida Henryd, Lauthi, Mattoni ja veel üht-kaht isikut vaikida *bordereau*'st ning poleks olnud mingit vajadust Dreyfusi süüasja järele, kui seda poleks tarvis läinud sõjaväelisele kamariljale hoopis teistel, puhtpoliitilistel motiividel.

Tuleb öelda, et ehkki need motiivid olid kõigile Dreyfusi kaasaegsetele täiesti selged, et ehkki kindralstaabi poliitilistest

sihtidest räägiti ning kirjutati ohtrasti ja õigesti, jäi tema vahetu osa Dreyfusi süüasja organiseerimisel lõpuni välja selgitamata. Ning sugugi mitte juhuslikult. Enamik juhtivaid Dreyfusi pooldajaid kartis riivata armee au ja tegelikult ei takistanud, vaid otse aitas kindralstaabi juhtidel pääseda nii vastutusest sooritatud kuriteo eest kui ka nende osavõtu selgitamisest süüasja fabritseerimisel.

Henry ja Esterhazy kokkuklopsitud võltsingud paljastati. Kuid selle asemel õnnestus kindralstaabil läbi suruda valeversioon sellest, kuidas need võltsingud avastati. Ja paljud Dreyfusi pooldajad haarasid sellest versioonist kinni, sest see pesi kindralid puhtaks. Tegelikult iseloomustas see «võltsing võltsingust» kindralite uut taktikat, sest nad said aru, et tuleb kiires korras kasutusele võtta abinõud, et neid ei tabataks koos asitõenditega, Henry ja Esterhazy kaasosalistena. Selleks otsustatigi ohverdada need kaks, aga samuti Paty de Clam, kes peagi erru saadeti. Nemad muudeti patuoinasteks, kes pidid vastutust kandma kõrgel kohal olevate vandeseltslaste kuritegelike sammude eest. Sellest teatas otseselt ja rohkem kui üks kord Esterhazy, kes 1898. a. suvest kuni umbes 1901. aastani tegi palju tähtsaid tunnistusi. Ohutust Londonist kastis väljavihastatud major nagu tuletõrjevoolikust oma ülemustest liitlasi. «Argpüksid», «silmakirjateenrid», «eeslid», «kretiinid» — need polnud veel kaugeltki kõige kõvemad väljendid. Arusaadavalt valetas Esterhazy oma «paljastustes» Dreyfusi kohtuasja kohta kõigest väest, pestes puhtaks ennast ja valades süü teiste kaela. Kuid see polnud talle alati kasulik. Seepärast ei valetanud ta alati ega kõiges, aga oli ju tema kõige tähtsam tunnistaja, kes seisis otse sündmuste keskpunktis ja teadis suurepäraselt nende tegelikke, varjatud põhjusi.

Muidugi oli Mercier'le, Gonse'ile ja nende liitlastele äärmiselt tähtis, et Esterhazyt poleks nüüd usutud mitte milleski, eelkõige aga selles tunnistuste osas, mis oli kõige ehtsam tõde, sest *bordereau*' autori tunnistused ei jätnud kivi kivi peale versioonist, et võltsingud tehti ilma kindralite teadmiseta, viimased olevat olnud nagu ebaausate alluvate pettuse ohvrid. Aga just nimelt selle versiooni kinnituseks otsustatigi ohverdada niihästi Esterhazy kui ka Henry ja Paty de Clam!

Kindralid ja reaktsiooniline ajakirjandus hakkasid usinalt kirjeldama Esterhazy puhtal kujul kriminaalpatte ja tõestama, et nende hiljutist lemmikut ei saa uskuda absoluutselt mitte milleski. Kõige huvitavam on aga see, et Dreyfusi pooldajate laagri juhid lasksid end sellest manöövrist petta, õigemini, pakkusid kindralitele valmilt auväärset taganemisteed. Dreyfusi pooldajad nõustusid ignoreerima Esterhazy tunnistusi, puhusid suureks tema osa ja vaikisid maha Dreyfusi süüasja tõelised

organiseerijad ja innustajad. Veel enam, mõned Dreyfusi pooldajad tegid reaktsionääridele järeleandmise ja esitlesid majorit kui mittekohalikku elementi, Ungarist pärinevat isikut. Niisugune taktika erines vähe antisemiitide taktikast Dreyfusi süüasja puhul. Ükskõik mida öelda, aga «välismaalaseks» sai Esterhazyt tunnistada täpselt samal määral nagu sadu teisi prantsuse aadelkonna esindajaid, kel oli sugulussidemeid välismaa aristokraatiaga. Juba XVIII sajandi algusest peale oli Esterhazy suguvõsa kuulunud prantsuse aadli ülemkihi hulka.

Üks Dreyfusi vastaste põhiväiteid oli kinnitus, et Esterhazy ei saanud olla *bordereau'* autor, sest ta ei pääsenud juurde kindralstaabi salajastele materjalidele. Nüüd tunnistas Esterhazy ise, et ta kirjutas *bordereau'* kolonel Sandherri etteütlemise järgi. Seega avastati teadmiste allikas, mida kasutas Esterhazy. Endine major ei varjanud, et ta andis materjalid edasi Schwartzkoppenile. Ta väitis vaid, et tegi seda Sandherri korraldusel, kes püüdis Saksa salaluurele valeinformatsiooni sokutada. Selles, et Esterhazy antud juhul ei valetanud, pole praegu põhjust kahelda (ehkki kasusaamise huvides mängis ta major Schwartzkoppeniga omaenese «mängu»).

Kuid *bordereau'*, päritolust rääkides ei öelnud Esterhazy ilmselt kõige peamist. Kõige tõenäolisemalt sai Schwartzkoppen *bordereau*'s loetletud dokumendid ju veel enne, kui *bordereau* Saksa saatkonda sattus? Miks oli siis vaja seda nimekirja veel sinna toimetada? Arusaadavalt mitte selleks, et see satuks Saksa sõjaväeatašee kätte. Ja nagu me oobersti hilisemast ülestunnistusest teame, ei jõudnudki see tõepoolest temani. Eriti tuleb ära märkida fakti, et *bordereau'* toodi saatkonda kohe pärast seda, kui Schwartzkoppen Berliini sõitis (Saksa atašee sõitis ära 24. septembril, tuli tagasi aga alles 9. oktoobril 1894). Sel ajal, kui Schwartzkoppen Pariisi tagasi sõitis, oli *bordereau* juba Henry käes. Erinevalt teistest madam Bastiani toodud dokumentidest polnud *bordereau'* tükkideks rebitud ega isegi mitte kokku käkerdatud. See polnud ilmselt olnudki paberikorvis, kust madam tavaliselt oma saagi hankis.

Paratamatult tekib mõte, et Esterhazy andis *bordereau'* Saksa saatkonda mitte Saksa luure segadusse viimiseks, vaid hoopis teise sihiga — et Dreyfusi süüasja luua. Võib küsida, miks Henryl ja tema ülemustel oli üldse vaja *bordereau*'d saatkonda toimetada, et seda hiljem madam Bastiani kaudu jälle kätte saada? Kas poleks kindlam olnud lihtsalt kuulutada, et prantsuse agent hankis *bordereau'* Saksa saatkonnast, sest riiklikule saladusele viidates polnud sõjakohtule üldse vaja tõendeid esitada? Kuid Henry seisukohalt oli ikkagi kindlam ja rahulikum saada *bordereau'* pärast seda, kui see tõesti oli

saatkonda jõudnud ja madam Bastiani kätest läbi käinud. Sellega loodi tugev garantii juhuks, kui tõeline juurdlus *bordereau'* päritolu kohta ikkagi algab. Ilmusid täiendavad «tõelised» tunnistajad, kelle tunnistustega võis rahustada kartusi ja südametunnistuse jäänuseid kõhklejatel, neil, kes ei tahtnud tingimusteta ja ülepeakaela järgneda kindralitest vandeseltslastele.

Seega hakkas Esterhazy oma kaksikspiooni funktsioonide kõrval täitma kohakaasluse alusel ka Dreyfusi kohtuasja ühe organisaatori kohuseid. Sellise kohakaasluse tõttu tekkiski segadus, mis seniajani takistab paljutki kohtuasja päritolus mõistmast. Algul eitasid Dreyfusi vastased täiesti, et Esterhazy oli spioon, seejärel, püüdes oma lemmikut välja aidata, hakkasid vihjama, et ta oli kaksikspioon, kuid rahvuse huvide tõttu sellest rääkida ei saa. Dreyfusi pooldajad nägid kõiges selles ainult trikki, katset kaitsta kuriteo sooritanud reetjat, kusjuures süüdi mõisteti Dreyfus. Niisuguse versiooni vastu astusid Dreyfusi pooldajad välja veel sellepärast, et selle kehtetuks tunnistamisel polnud neil vaja süveneda osasse, mida kindralstaabi juhid kohtuasja organiseerimises mängisid.

Dreyfusi pooldajad väitsid, et Esterhazy ei saanud olla kaksikspioon, sest 1895. a. Sandherri kindralstaabi luureosakonna juhi kohal asendanud Picquart oleks seda teadnud. Seejuures ei teadnud Picquart kahtlemata mitte midagi ülesandest, mis oli nagu Esterhazyle antud — varustada sakslasi valeinformatsiooniga. Vastupidi, saades madam Bastiani abiga Schwartzkoppeni kirja Esterhazyle, hakkas Picquart asja uurima, kusjuures uurimine viis ta lõpuks selleni, kes oli *bordereau'* tõeline autor. Kuid just sellepärast, et Esterhazy polnud ainult kaksikspioon, vaid ka Dreyfusi kohtuasja fabritseerimisest osavõtnud provokaator, ei pruukinud vandeseltslased mitte midagi teatada majori osast niisugusele läbikontrollimata inimesele nagu Picquart. Veel enam, Henry ja Lauth püüdsid ilmselt varjata Esterhazy rolli oma ülemuse eest. 1896. a. suvel sai Picquart ühelt oma sakslasest agendilt Berliinis teate, et Schwartzkoppeniga peab sidet keegi 45—50-aastane ohvitser (Esterhazy oli tookord 49-aastane). Picquart otsustas organiseerida oma ohvitseride kokkusaamise Berliini agendiga. Prantsuse luureosakonnast saadeti sel eesmärgil Baselisse Henry ja Lauth. Loomulikult ei saanud Picquart mingeid andmeid Esterhazy kohta.

Pärast Londonisse põgenemist esines Esterhazy palju kordi «paljastustega». Aga mõnda tähtsat dokumenti ta ilmselt varjas, soovides neid hiljem kasutada šantaažirelvana oma väärikate liitlaste vastu. Major kiitles isegi ajakirjanduses, et tal on sellised dokumendid olemas. Kuid mingitel põhjustel ta neid ei avaldanudki. Palju aastaid pärast Esterhazy surma, aastal 1934, lubas üks kuulus prantsuse uurija avaldada raamatu

majorist ning tuua selles ära need salajas hoitud dokumendid. Kuid raamat ei näinudki päevavalgust . . .

Isegi pärast Henry ja Esterhazy paljastamist kinnitasid kindralid, et nad on endiselt veendunud Dreyfusi süüs, kuid ei saa rahvuse huvides teatada ülisalajaste dokumentide sisu, millel see veendumus põhineb. Seejuures oli sõnast uskumist nõudvate kindralite peatrump vihje, et nad ise olid avastanud sõjaministeeriumi põues toime pandud võltsingud. Teisiti öeldes muutus juba laialt teatavaks saanud ja võib-olla analüüsida kavatsetavate kuritarvituste tunnistamine «tõendiks» võltsingute ehtsuse kohta. Neid võltsinguid keeldusid vandeseltslased aga demonstreerimast riikliku saladuse hoidmise ettekäändel. Üsna täpselt võib kindlaks teha, millal seda uut taktikat rakendama hakati — 1898. a. juulikuust. Veel 7. juulil 1898 kaitses sõjaminister Cavaignac parlamendis ametlikult endisi võltsinguid, aga poolteise kuu pärast järgnes Henry «paljastamine», mis mängiti maha sellesama Cavaignaci kabinetis.

Kindraleid sundis taktikat muutma terve rida asjaolusid, muu hulgas see, et Esterhazy käes olnud võltsingud sattusid tsiviiluurija kätte, et Itaalia valitsus otsustas ametlikult paljastada Panizzardi arvele pandud võltsingu, et Schwartzkoppeni poolt võisid järgneda ülimalt ebameeldivad seletused. Eelnevad kuud olid täis katseid sundida ebamugavaid tunnistajaid hirmutamise abil vaikima. Juba 1898. a. sügisel hakkas Lemercier-Picard (seesama dokumentide võltsija, kes 4 kuud hiljem, 3. märtsil 1898 leiti poodult oma toast) šantažeerima Saksa ooberstit Schwartzkoppenit võltsitud kirjade abil. Hiljem taheti sedasama ülesannet lahendada sel teel, et ähvardati avaldada Saksa atašee kirjad, mis olid varastatud tema palitutaskust ja määratud armukesele. Samasuguseid katseid tehti Panizzardi suhtes enne viimase ärasõitu Pariisist, ja samuti tulutult. Tõsi, Schwartzkoppen jäi tummaks — Saksa valitsus oli ilmselt huvitatud sellest, et Prantsusmaal jätkuks terav võitlus Dreyfusi kohtuasja ümber, kuid paljastamisähvardus rippus pidevalt vandeseltslaste peade kohal. Ja kindralid eelistasid vabaneda kolmest end kõige rohkem kompromiteerinud agendist. Otsustati ohverdada Henry, Esterhazy ja Paty de Clam.

Cavaignac, keda tige Esterhazy ei nimetanud teisiti kui «eesel» ja «pajats», hakkas ise uut plaani ellu viima. Vahetuks täideviijaks valiti keegi kapten Cuignet, kes näitas seejuures üles avameelsuse ja otsekohesuse maski taha varjatud osavust ning häbematust. Tuleb lisada, et Cuignet' edaspidine saatus erines vähe tema eelkäijate — Esterhazy, Henry ja Paty de Clami saatusest. Ta jõudis vaevalt välja teenida pataljonikomandöri aukraadi, kui «tõugati» juba erru, ühesõnaga, «maur» oli oma töö teinud». Kuid 1898. a. oli Cuignet vande-

seltslaste suurim lemmik ja just temale tehti ülesandeks instseneerida Henry paljastamine.

Vastavalt ametlikule versioonile andis Cavaignac Cuignet'le ülesande veel kord kontrollida Dreyfusi kohtuasja puudutavaid materjale ja kapten, vaadates Henry poolt koostatud dokumenti juhuslikult vastu valget, veendus, et see võltsing on mitmest erinevast paberist kokku kleebitud. Kogu lugu kannab ilmset kunstlikkuse pitserit: naiivne on oletada, et nii jäme võltsing selgus alles tänu õnnelikule juhusele, ehkki enne seda oli see käinud küllalt kogenud ja kvalifitseeritud spetsialistide käes. Selge, et võltsing «paljastati» siis, kui vandeseltslastel seda vaja oli. Cuignet tegi oma «avastuse» 13. augustil 1898, kui Henry oli puhkusel. Miskipärast oodati siis veel paar nädalat, 30. augustini, formaalselt nagu täiendavate tõendite kogumiseks. Alles pärast seda võeti Henry kinni ja viidi otse Cavaignaci kabinetti ülekuulamisele. (Võib-olla palja teatraalse efekti pärast, mida minister püüdis oma autoriteedi tõstmiseks kasutada.) Pärast «ülestunnistamist» saadeti Henry Mont-Valérien'i, aga mitte sõjaväevanglasse — jälle üks arusaamatu kõrvalekaldumine tavalisest protseduurist. Jutustus Henry ülekuulamisest on esitatud halva belletristika vaimus. Pole vaja kahelda, et see ülekuulamine ei kulgenud sugugi nii, nagu Cavaignac koos oma liitlastega seda hiljem kirjeldas.

Tõenäoliselt on aruanne Henry vanglas viibimisest ja sellele järgnenud enesetapmisest samuti tugevasti vandeseltslaste poolt redigeeritud. Teatati, et Henry oli kirjutanud kolm kirja. Ühe kindral Gonse'ile palvega külastada teda vanglas. Kiri lõpetati tunnistajate juuresolekul ja seda ei saanud varjata. Kaks teist kirjutas ta naisele. Esimene neist, mis on kirjutatud varsti pärast vanglasse jõudmist, sisaldab mitte just eriti arusaadavaid ridu: «Ma näen, et kõik peale Sinu on minust lahti öelnud ja nüüd Sa tead, kelle huvides ma tegutsesin.»

Hiljem seletas madam Henry, ilmselt võõraid sõnu korrates, et tema surnud mees pidas silmas «Prantsusmaa huve». See ei kõla eriti veenvalt. Henry oleks tõenäoliselt otseselt kirjutanud, et tegutses rahvuse huvides, kui ta oleks tahtnud öelda seda, aga mitte midagi muud, millest tema lesk vaikida eelistas. Muidugi ei saanud need Henry sõnad (ehkki lubasid end sobivalt tõlgendada) vandeseltslastele meeldida. Kuid sellessamas kirjas väitis Henry, et võltsing oli üksnes koopia mingist tõelisest dokumendist. Seepärast muutus kirja säilitamine kohtuasja organisaatoritele lõppkokkuvõttes kasulikuks.

Teisest naisele saadetud kirjast, mille Henry kirjutas järgmisel päeval, vähe aega enne enesetappu, on säilinud vaid algus. See fragment sisaldab mõningaid fraase, need on kirja pannud inimene äärmise ärrituse seisundis, lähedal hullumeel-

susele. Katkend kinnitas ametlikku versiooni enesetapmisest ja selle säilimine teenis niisuguse versiooni kaitsjate otseseid huve. Kas ei jäänud Henryst järele teisi pabereid, mis vandeseltslastele vähem kasulikud oleksid olnud? Teades Henry ülemuste töömeetodeid, ei ole põhjust kahelda, et nad poleks peatunud ebasobivate materjalide hävitamise ees, kui need olid olemas.

Huvitav, et pärast areteerimist Henryd sõna otseses mõttes jälitas idee, et tema liitlased ohverdasid ta sihilikult omaenese naha päästmiseks. Teel vanglasse ütles ta oma saatjale, kolonel Ferryle: «Milline õnnetus, et pidin tegutsema koos niisuguste armetute inimestega! Nemad on minu õnnetuse põhjus!» Kes nad siis on, need «armetud inimesed»? Kindral Zurlinden kiirustas oma tunnistustes armastusväärselt selgitama, et jutt on ilmselt Picquart'ist ja tema advokaadist Leblois'st. Kindral Roget, Cavaignaci kabineti ülem, kinnitas, et Henry mõtles tõenäoliselt Picquart'i ja Paty de Clami, aga võib-olla veel ka Esterhazyt. Kuid need seletused näivad otsitutena, eriti kui vastandada Henry sõnu fraasiga, mille ta esimeses naisele saadetud kirjas oli üles tähendanud: «Sa tead, kelle huvides ma tegutsesin.»

Dreyfusi vastastel õnnestus Henry leske mõjutada esinema tunnistustega, mida nad tema jaoks olid sepitsenud. Võimalik, et ta hoidis vandeseltslaste poole. Peale selle organiseeriti ju korjandus Henry perekonna toetuseks — samuti väga tõsine «argument». 40 aastat hiljem pöördus madam Henry poole üks ajaloolane palvega teatada mõningaid üksikasju Dreyfusi kohtuasja kohta. Madam keeldus, kuid vihjas samal ajal läbipaistvalt, et uurijate käsutuses olevad dokumendid ei võimalda neil täielikult taastada kohtuasja kulissidetagust ajalugu.

Otsus Henryd ohverdada polnud nähtavasti kaugeltki üksmeelne. Mõni kindralitest hakkas mõtlema, et järg võib varsti temanigi jõuda. Kindral Pellieux palus end erru lasta ja süüdistas oma kirjas ülemusi, «kes sundisid teda tegutsema võltsingute alusel». Cuignet, vastupidi, esinedes vandenõu peajuhtide ruuporina, võttis endale julguse rikkuda kõiki ettekujutusi aukraadi reeglitest ja kritiseerida kindral Gonse'i ennast aegluse eest, mis takistas teda Henry võltsingut paljastamast. (Seda kriitikat ei saadudki sõjaväeringkondades Cuignet'le andeks anda ja see oli ilmselt ka üks tema karjääri purunemise põhjusi.)

Ühesõnaga, ehkki Dreyfusi kohtuasja poliitiline olemus on täiesti selge, jääb sinna veel palju tumedaid kohti. Jääb lahtiseks küsimus sellest, kes oli «X» ja isegi küsimus selle «X»-i eksisteerimisest üldse. Dreyfusi süüasja mõistatuslikud leheküljed ootavad veel lugemist.

Lähis- ja Kaug-Idas

XIX sajandil muutusid idamaad üha laieneva salajase sõja areeniks. Inglise luure hakkas suurt tähelepanu pöörama Kesk- ja Lähis-Idale. XIX sajandi 20-ndail aastail suundusid Ida-India Kompanii agendid üksteise järel Afganistani, Ferganasse, Kokandisse, Hiivasse, Buhhaarasse. Mõned neist hukkusid (Murkfort, siis A. Connolly ja Stoddor Buhhaaras), kuid teised jätkasid visalt luuretegevust. Suur osa selles suhtes oli leitnant Alexander Burnesi sõidul Afganistani 1836. a. Kuid tema katseid inglise mõju levitada takistas Vene ohvitseri Vitkevitši tegevus, kes saadeti 1837. a. Afganistani eesmärgiga ühendada Afganistani feodaalid inglaste surve vastu.

Vitkevitš reisis Hiiva kaupmeheks rõivastatuna. Vene agendil õnnestus sõlmida kokkulepe Afganistani suurte feodaaljuhtidega. Tagasijõudmisel Peterburi 1839. a. mais sai Vitkevitš autasu. Anti käskkiri tema üleviimiseks ratsaväkke. Vitkevitši ees avanes kiire karjääri tee — ja äkki, nädal pärast pealinna jõudmist, lõpetas ta oma elu ilma nähtavate põhjusteta enesetapmisega võõrastemajas. Surmaeelses kirjas mainis ta, et põletas kõik oma väärtuslikud diplomaatilised paberid. Juba siis tekkis kahtlus, kas ei instseneerinud enesetapmist mitte need, kes tahtsid Vitkevitši pabereid oma valdusse saada. Just selle aja paiku algasid inglased sõda Afganistaniga ja need paberid omandasid nende jaoks eriti suure väärtuse.

Lüüasaamine, mille osaliseks inglise väed Afganistanis said, ei viinud mitte inglaste agentuuri kahanemisele, vaid, vastupidi, veel suuremale aktiviseerumisele. See hakkas ette valmistama järgmisi agressiivseid ekspeditsioone sõltumatuse eest võitlevate afgaanide vastu. Briti luurajad tegutsesid Kesk-Aasias ka neil aastakümnetel, mil see oli tsaarivägede valduses (möödunud sajandi 60-80-ndad aastad). Lahingute ajal olid Inglise ohvitserid pealetungivat tsaariarmeed peatada püüdvate väesalkade nõuandjateks.

XIX sajandi lõpust muutus luure aktiivseks relvaks võit-

luses kontsessioonide, tooraineallikate ja odava tööjõu eest rajoonides, kus mitmesugustel põhjustel (eelkõige kapitalistlike riikide konkurentsi tõttu) ei õnnestunud kasutada otsese sõjalise vallutamise meetodit. Nii näiteks võitis vähestele tuntud inglane d'Arcy kõik konkurendid, sealhulgas ka ameeriklased, ja sai Iraani šahhilt õiguse nafta monopoolseks puurimiseks peaaegu tervel Iraani territooriumil. D'Arcy edu saladus peitus selles, et ta esines Inglismaa võimsate finantsjõudude, aga samuti Briti admiraliteedi agendina. Viimane püüdis naftavarusid varakult oma kontrolli alla saada, sest nafta hakkas sütt sõjalaevade kütusena välja tõrjuma. D'Arcy kontsessiooni alusel loodi Inglise-Iraani Naftakompanii, mis oma peaaegu poolteisesajandise ajaloo jooksul andis inglise kapitalistidele muinasjutulisi kasumeid.

XIX sajandi viimasel aastakümnel lülitus Kaug-Idas peetavasse salajasse sõtta, millest varem võtsid osa suuremad Euroopa riigid ja Ameerika Ühendriigid, ka kiiresti tugevnev Jaapan.

Valmistudes võitlema oma võimalike vastastega, aga sellisteks peeti kõigepealt Hiinat ja Venemaad, pöörasid Jaapani valitsevad ringkonnad erilist tähelepanu luureteenistuse arendamisele. Siseriigis oli salajast politseispionaaži praktiseeritud juba keskajal ning seejuures ulatuses, mis Euroopa riikide puhul oli täiesti mõeldamatu.

XIX sajandi 80-ndate aastate lõpuks oli Jaapanil 1868. a. Meidzi revolutsioonist möödas kaks aastakümmet. See revolutsioon pani aluse oma tööstuse loomisele ja selle ümberkorraldamisele Euroopa eesrindlike kodanlike riikide eeskujul.

Laialdast luuret arendama asunud jaapanlased saatsid spetsiaalse missiooni nõu saamiseks Stieberi juurde. Täpselt samuti võtsid nad sõjaväeinstruktoriteks Preisi armee ohvitsere, keda pärast edusamme 1870.—71. a. sõjas peeti ületamatuteks. Luureorganitele kaadrit valides mängisid jaapani võimud patriotismitundel, mille näitajaks peeti tõrkumatut kuuletumist ja valmisolekut anda elu jumaliku mikaado eest.

XIX sajandi lõpul ja XX algul oli Jaapani spionaaži huvitavaks iseärasuseks asjaolu, et sellega ei tegelnud ainuüksi riigiorganid — sõjaväe ja mereväe ametkonnad —, vaid ka patriootilised eraühingud, mida asutasid ja finantseerisid rikkad mõisnikud ning kodanlus. Eriti suur osa oli Musta Ookeani Ühingul, mis loodi 80-ndate aastate lõpul. Just selle ühingu agendid asusid väikekaupmeeste, juuksurite, käsitööliste ja teenritena Põhja-Hiinasse, Mandžuuriasse ja eriti just rajoonidesse, mille olid hõivanud tsaari-Venemaa väed: Port Arturi kindlusse, Daireni linna, küladesse ja linnadesse, kuhu

ehitati kindlustatud punkte või majutati sõjaväeosi. Residendid, Jaapani kindralstaabi ohvitserid, esinesid sageli lõbumajade ja oopiumiurgaste pidajatena, fotograafidena, kaubitsejatena, äriteenijatena, kokkade ja kütjate ja ettekandjatena laevadel. Residendid juhtisid väikesi luuregruppe, mille tööst võtsid osa hiinlased ja korealased. Neid värvati vaeste hulgast, kes olid valmis raskeks ja ohtlikuks tööks kõige armetumate krosside eest, mis aga ajuti päästsid nende perekonnad näljasurmast. Jaapani luure ergutas oma residentide initsiatiivi ja iseseisvust, muutis nad kogu organisatsiooni selgrooks. Värvatud agendid allusid täielikult residentidele.

Jaapanlased kasutasid laialt ära paljude tsaariarmee ohvitseride muretust, mittekompetentsust ja ka lihtsalt müüdavust.

Kui Jaapan 1904. a. jaanuaris sõda kuulutamata Vene eskaadrile Port Arturis kallale tungis, kattis kogu tulevast sõjategevuse areeni jaapanlaste tihe luurevõrk. Kõikjal, kuhu astusid jaapani väed, leidsid nad eest omainimesi, kes tundsid ümbruskonda ja kohalikke tingimusi. Kuid veel suurem tähtsus oli muidugi luuregruppidel, kes jäid vene vägede rindejoone taha.

Need olid rakukesed, mis koosnesid reeglina hiinlastest. Iga alalist spiooni teenindas kolm või neli kullerit, kelle kaudu nad saatsid regulaarselt teateid Jaapani väejuhatusele. Kulleriteks olid rändkaupmehed ja kulid, harimatud olendid, kes sageli ei saanud aru selle mõttest, mida nad tegid. Väga raske oli neid kullereid välja selgitada sellest loendamatust pakikandjate, karjaajajate, kerjuste ja lihtsalt hulkurite seast, kes täitsid Mandžuuria linnu ja teid.

Ettekannete kohaletoimetamiseks kasutati ohtrasti riukaid ja kavalust. Ettekanded peideti taldadesse, rõivaste voltide vahele, põimiti hiinlaste patsidesse, paigutati kuldhammastesse, peideti majapidamiskraamiga laaditud koormatesse.

Juba XIX sajandi keskel püüdis tsaarivalitsus levitada Jaapanis õigeusku, lootes sel teel luua endale tugipunkte. Vähe sellest, et jaapani võimud ei takistanud vene õigeusu missiooni tegevust, otse vastupidi, nad soodustasid seda igati. Asi oli üsna lihtne: paljud ümberpööratuist osutusid jaapani spioonideks, kes otsustasid sel teel vene keelt õppida ja Venemaaga sidemeid sõlmida. Isegi vene-jaapani vestlussõnastik, mille õigeusu missioon avaldas, oli täis puhtspioonlikke küsimusi: kus asuvad vene väed, kui palju neid on, kas on ka ratsaväge. See oli tõeline õppevahend spioonidele. Vastupidi, Venemaal avaldatud jaapani-vene sõnastikud andsid — mitte ilma Jaapani luure abita — valed vasted paljudele mõistetele, mil sõjaasjandusega pistmist oli.

Erilise ulatuse omandas Jaapani spionaaž Port Arturis, kui

Jaapani armee seda piiras. Faktiliselt said jaapani agentideks Port Arturi kindlustatud rajooni ülem kindral Stessel, tema abi kindralleitnant Fok ja teised kõrged tsaariohvitserid. Nad saboteerisid igati jaapanlaste poolt sissepiiratud Port Arturi kindluse kaitsmist, keeldusid sõdivatele väeosadele täiendust saatmast, paigutasid sõdurid jaapani kahurväe tule alla. Stessel ja Fok õhutasid teadlikult lahkhelisid maavägede ja laevastiku vahel, ennustasid avalikult, et kindlus tuleb vältimatult jaapanlastele anda, mille nad lõppkokkuvõttes ka teoks tegid. Just nende reetmine ei andnud tuhandetele sõduritele ja madrustele ning samuti sellistele andekatele ja ausatele väejuhtidele nagu admiral Makarov ja kindral Kondratenko võimalust säilitada Port Arturi, mida nad piiritu kangelaslikkusega kaitsesid.

Kuid Jaapani spionaaž ei piirdunud Kaug-Idaga. Jaapani luurajad tegutsesid aktiivselt ka Venemaa Euroopa-osas. Nii näiteks teenis Jaapani mereväeohvitser Jasunosuke Jamomoto kaua aega Odessas kokana ning kogus andmeid venelaste Musta mere eskaadri kohta. Jaapani sõjaväeatašee 1900. aastast Prantsusmaal, Venemaal ja teistes riikides Akashi sõlmis kokkuleppe Poola kodanlike natsionalistidega (Pilsudski jt.) ning püüdis leida agente natsionalistlike tegelaste seast Kaasanist, Kaukaasiast, Kesk-Aasiast, aga samuti pidas läbirääkimisi esseeride partei «Võitlusorganisatsioon» juhi Azefiga ning kurikuulsa papi Gaponiga, kes, muuseas, olid samal ajal tsaari ohranka teenistuses.

1904. a. septembris areteeriti Peterburis jaapanlased Kenzo Kamakura ja Seiko Akioshi, ühe vene laevakompanii väikesed teenistujad. Mõlemad jaapanlased olid astunud õigeusku ja üks neist, Kamakura, kavatses vangistamispäeval lasta end laulatada oma venelannast pruudiga. Alles pärast areteerimist selgus, et teenistujate maski all olid varjul Jaapani mereväeohvitserid, kes kogusid andmeid Balti laevastiku kohta.

Nagu teada, saatis tsaarivalitsus Balti eskaadri admiral Rožděstvenski juhtimisel sõjaajal Kaug-Itta võitlema Jaapani laevastikuga. See oli isevalitsuse kuritegelik avantüür. Valitsus püüdis kuidagi raskustest välja rabelda, sest oli selgunud tsaari-Venemaa täielik ettevalmistamatus sõjaks Kaug-Idas. Vene meremehed saadeti kindlasse surma. Suurt osa admiral Rožděstvenski eskaadri hukkumises mängis Jaapani salaluure. Kogu mitme tuhande kilomeetri pikkuse tee ulatuses Kroonlinnast Kaug-Itta jälgisid jaapani agendid kõikjal, Taani põhjarannikust kuni Lõuna-Hiina mereni, tähelepanelikult eskaadrit ja teatasid Tokiosse regulaarselt kõik vajalikud andmed.

Jaapani luure edusammud seletusid eelkõige tsaarivõimu täieliku muretuse ning andetusega. Kuid vaatamata sellele, et ainuüksi sõja-aastatel raisati luurele hiiglaslikud summad — 120 miljonit kuldjeeni — ja et jaapani spioonid tegutsesid erakordselt soodsates tingimustes, oli neil siiski mitmeid tõsiseid ebaõnnestumisi. Nii näiteks hindasid jaapanlased sõja esimestel kuudel Kaug-Idas asuvaid vene vägesid kaks korda suuremaks. 1904. a. jaanuaris oli venelastel jaapanlaste arvestust mööda 120 000 meest, tegelikult oli aga 60 000, sama aasta juulis arvati olevat 300 000, tegelikult oli ainult 150 000. Niivõrd ränk valearvestus segas Jaapani armeel efektiivselt kasutamast oma jõudude ülekaalu ja pidurdas pealetungitempot.

Sõda enne sõda

Esimesele maailmasõjale eelnes pikk ettevalmistusperiood, sealhulgas ka salajase sõja kujul. Saksa luure püüdis peaaegu ainsana Euroopa riikide luuretest luua oma tulevaste vastaste piirirajoonides massilist agentuuri. Sellistest saksa residentidest olid tulvil nii Prantsusmaa idadepartemangud kui ka Venemaa läänekubermangud. Näib, et Saksa luure oli ka ainus, kes koostas ulatusliku kartoteegi («musta raamatu»), mis sisaldas teiste riikide kümnete tuhandete elanike nimesid, keda võiks oma teenistusse värvata. Iga «musta raamatusse» kantud isiku kohta avati kaart. Sinna märgiti näidatud isiku varanduslik, ametialane ja perekondlik seis, tema kalduvused, nõrkused, salapahed. Neile andmetele toetudes võis värbamisel kasutada hirmutamist, äraostmist või petmist.

Saksamaa liitlase Austria-Ungari kindralstaap tegutses väiksemas ulatuses, kuid temagi saatis Venemaa edelapiirkondadesse ohtrasti agente. Nende ülesandeks oli muu hulgas ka oletatava sõjategevuse areeni üksikasjalise kaardi koostamine Vene territooriumil. Agendid esitlesid end Austria metsakoolide praktikantidena ja tegid faktiliselt tasuta vene mõisnike mõisate plaane. Ainult ühe sellise «praktikandi» juhuslik areteerimine 1907. a. avas vene võimude silmad Austria luure töö kohta. Austria spioonide saatmine austria-firmade autojuhtidena avastati, vastupidi, alles pärast sõja algust.

Kasutades tsaari-Venemaa tehnilist mahajäämust ja välismaa kapitali ülemvõimu, oskas Saksa luure paigutada paljusid oma inimesi vene tehastesse ja laevaehitustehastesse, millel riigikaitse seisukohalt oli eriti suur tähtsus. Nii kontrollis saksa firma *Blohm & Voss* Putilovi laevatehast Peterburis. Belgias nõustusid Kruppi, Meisseli jt. saksa firmad hanketöid tegema madala tasu eest ning nad tegid ka suurema osa teening mullatöödest Liège'i ja Namuri ümbruses. See selgitab

suurelt osalt suhtelist kergust, millega saksa vägedel õnnestus 1914. a. hõivata need Belgia kindlused. Saksa armee liikus kiirusega 25 kilomeetrit ööpäevas. Kahekümne Belgias liigutud päeva jooksul paiskasid sakslased edasi 3 120 000 inimest. Nende vedamiseks läks vaja 11 000 rongi. Ilma Saksa luure pikaajalise ettevalmistustööta poleks taolised veod võimalikud olnud.

Saksa agendid jagunesid kahte põhikategooriasse. Esimese moodustasid juhid, keda hoolikalt valiti saksa junkurkonna ja kodanluse ülemkihtide seast; osa neist määras isiklikult keiser. Ülejäänud moodustasid Saksa agentuuri põhimassi, millest oli juba juttu. Stieberi süsteemiga võrreldes oli uuenduseks kaubandusfirmade laialdane ärakasutamine luure huvides. Osa neist firmadest olid lihtsalt Saksa luure maskeeritud filiaalid ja tegutsesid neile spetsiaalselt salafondidest eraldatud summade arvel. Oli olemas isegi mitu sellist kamuflleeritud spionaažifirmat, mille osakonnad tegutsesid paljudes maades. Nende hulka kuulus näiteks «Hotelliteenistujate Vennaskond», millel oli 20 000 liiget, $^2/_3$ moodustasid sakslased. Organisatsioon võis tegutseda edukalt: «Vennaskonna» liikmetele maksti ühtelugu topeltpalka — nagu hotelliteenistujatele ja lisaks nagu luurajatele. Nende ülesandeks oli tähelepanelikult kuulata vestlusi hotellides, mis mõistagi olid uudiste arutamise kohaks, korjata andmeid nii riigi siseolukorra kui ka rahvusvaheliste suhete kohta.

Teine massiline rühmitus saksa luurajate seas olid lapsehoidjad ja kasvatajad, keda rikaste majades oli mitmes Euroopa riigis tollal moeks värvata. Uurimine näitas, et sakslannadest guvernantide hulk kasvas kiiresti vastavalt lähenemisele baasidele, laagritele ja teistele suure sõjalise tähtsusega objektidele.

XX sajandil peeti Saksa luuret endist viisi Euroopa parimaks. Kuid selle juhid jäid niisama palju maha Stieberist, nagu Saksa kantsleritoolil üksteist välja vahetavad keskpärased poliitikud olid Bismarcki ebaõnnestunud järglased. Saksa spionaaži uutel ninameestel puudusid leidlikkus ja paindlikkus — vana politseikoera lahutamatud omadused. Stieberi poolt määratud reeglid hääbusid šabloonideks, mida kasutati kujutlusvõime ja leidlikkuseta, ning, mis veel olulisem, ilma muutunud tingimusi arvesse võtmata. Isegi Stieberi peamine «printsiip» — spionaaži massilisus — muutus vahetevahel ebaõnnestumiste allikaks. Stieberil aga liitusid teadmisteraasud, mida hankisid tema agendid, kellest igaüks oli kaugel peamistest informatsiooniallikatest, nagu väikesed, kuid vajalikud elemendid mosaiiki, liitusid nagu osakesed, mille kogum lõi täpse üldpildi.

Nüüd kogunesid sellised terakesed väheväärtusliku ja sageli mittekontrollitava informatsiooni hunnikuks, millest võisid puududa kõige olulisemad lülid. See informatsioon lõi ainult informeerituse illusiooni, paralüseerides sellesamaga püüdu asja paremaks muuta. Jõupingutused ja raha, mida raisati mitte eriti vajalike andmete saamiseks, tõmbasid tähelepanu kõrvale katsest hankida teateid peamiste ja otsustavate küsimuste kohta. Hiljem avaldas Inglise vastuluure juht Basil Thompson arvamust, et sakslased oleksid võinud poole raisatud raha eest osta igas riigis ära mitu isikut, kellel oli ligipääs tõesti tähtsatele dokumentidele. Šabloon valitses nii luuretehnikas kui ka luurevõrgu töö organiseerimises ja meetodites, mis Stieberist peale olid üldtuntuks saanud. Selle eest tuli Saksa luurel maksta suure ebaõnnestumisega kõige vastutavamal hetkel — Esimese maailmasõja alguses.

Oma massilise agentuuri loomisel juhindus Saksa luure nähtavasti reeglist, mille teravmeelitsejad panid Saksa kindralstaabi arvele: «Pole olemas jääke, on reservid.» Kuid samal ajal püüdsid sakslased ikkagi ära kasutada väikest hulka esmaklassilisi luurajaid, kes olid võimelised juurde pääsema tähtsaimatele riiklikele dokumentidele.

Selliste agentide hulka kuulus luuraja, kes varjas end Karl Gravesi pseudonüümi all (rääkimata juba tema teistest väljamõeldud nimedest). Ta on tuntud mälestuste autor, mis ilmusid I maailmasõja alguses. Kahjuks pole kaugeltki selge, mida neis mälestustes võib uskuda. Graves väitis, et ta pärineb tuntud perekonnast, kuid jäi mingite intriigide tõttu ilma õigusest rikkusele ja kõrgele positsioonile ühiskonnas. Ta oli rahvuselt sakslane ja sattunud Saksa salaluure teenistusse Transvaalis. Ülikooli lõpetamise järel elas ta seiklusteotsija elu ja töötas Transvaalis sõjaväearstina. Käis Inglise-Buuri sõda ja hospidali toodi üks paljudest välismaa ohvitseridest, kes oli sõdinud buuride poolel. See oli major von Reitzenstein. Tema tegigi Gravesile ettepaneku hakata Saksa luure agendiks.

Pärast Inglise-Buuri sõda Berliini ilmunud Graves võeti mereväeluuresse. Ta tegi läbi viiekuulise kursuse, kus talle õpetati topograafiat, trigonomeetriat, merelaevaehitust, joonestamist ja muud. Kapten Steffensi juhtimise all õppis Graves tundma kõiki sõjalaevade, allveelaevade, merekahurite, mürskude, torpeedode ja miinide tüüpe. Ta oskas suurelt kauguselt määrata silueti järgi erinevate riikide sõjalaevu.

Graves veendus, et Saksa luure jagunes kolmeks peamiseks osakonnaks: armee, laevastiku ja välisministeeriumi luureteenistused.

Erakorraliste ülesannete puhul polnud Berliin rahaga kitsi. Ühe oma neliteist päeva kestnud luuremissiooni ajal

raiskas Graves 20 000 marka. Iga edukalt täidetud ülesande eest sai ta peale tavalise kõrge palga veel 30 000 marka. Kolmandikku rahast ei makstud muide mitte sularahas, vaid kanti üle agendi arvele. Sel teel püüti tagada tema «lojaalsust» areteerimise puhul.

Ülesannete ring, mis usaldati Gravesile enam kui 10 aastat kestnud luureteenistuse jooksul, oli väga laialdane. Ta ostis ära Singapuris elava India radža, kelle kaudu sai teenistujatelt andmeid Inglise suurima sõjaväebaasi kohta Kaug-Idas, käis Port Arturis kuus nädalat enne Vene-Jaapani sõja algust (sakslased tahtsid kindlaks teha, kuidas kindlus jõuab vastu panna Jaapani kavatsetavale kallaletungile; see kallaletung ei olnud Berliini jaoks saladus).

Pärast mitme ülesande täitmist anti Graves välisministeeriumi käsutusse. Talle tehti ülesandeks välja selgitada, kes türgi õukondlastest sai raha Venemaalt ja Prantsusmaalt. Graves lahendas selle ülesande pärast lähemat tutvust ühe prantsuse kabareetantsijanna Cécile Coursant'iga. Viimane oli mademoiselle Balniaux', suurvesiiri ühe mõjuka nõuandja armukese sõbranna. Cécile Coursant avas peagi kaardid ja tegi Gravesile ettepaneku astuda Prantsuse luure teenistusse. Tantsijanna muutis uue tuttava isegi postkastiks oma spioonikirjavahetuse jaoks. Arusaadavalt saatis Graves saadud kirjad Berliini Wilhelmstrassele, kus asus Saksa välisministeerium.

Gravesile anti kõige erinevamaid ülesandeid, alates Wilhelm II salakorralduse edasiandmisest ristleja «Panther» kaptenile, kes viibis Marokos (see oli «Pantheri» kuulsa hüppe ajal 1911. a., mis oleks peaaegu esile kutsunud sõjatulekahju) kuni Saksamaa, Austria-Ungari ja Suurbritannia riigitegelaste salajase kohtumise organiseerimiseni läbirääkimisteks Briti võimaliku neutraliteedi üle tulevases Euroopa sõjas.

Graves tabati Inglismaal asitõenditega ja areteeriti. Kohus mõistis ta aga seaduses ettenähtud seitsme aasta asemel ainult poolteiseks aastaks vangi. Inglise luure otsustas Gravesi ära osta, viimasel polnud aga mingeid vastulauseid peremehe vahetamise kohta. Lavastati Gravesi põgenemine vanglast ja peagi hakkas ta tegutsema juba inglise luurajana. Ta oskas ära osta New Yorki suunduva Saksa auriku «Kaiser Wilhelm II» pagasiruumi valvuri, avas Saksa valitsuse kulleri Schmidti kohvri ja tegi koopiad tähtsatest diplomaatilistest paberitest — need olid instruktsioonid saksa delegaatidele, kes pidid salaja kohtuma jaapani esindajatega hotellis «Astor» New Yorgis.

Inglismaal tegutses üks Saksa spionaaži juhte kapten Steinhauer. See endine nuhk, pärast sõda avaldatud raamatu «Keisri peaspioon» autor oli tegelikult Wilhelm II soosik.

1913. a. areteeriti Doveris välismaalane, kes pildistas selle tähtsa sadamalinna sõjalisi ehitisi. Areteeritu väljendas oma pahameelt niivõrd ägedalt, tõestas nii veenvalt, et ta fotografeeris lihtsalt kui turist, teadmata ehitiste tähtsust, et ta lasti lõppude lõpuks vabaks. Alles hiljem selgus, et tema Londoni aadress, mille ta võimudele teatas, oli väljamõeldud. Inglise luure sai oma kaksikspioonilt Londonis teate, et Doveris areteeritu oli saksa spioon Steinhauer («Otto Gratz»). Veidi hiljem kohtus grimeeritud Steinhauer tänaval juhuslikult teda välja nuhkinud vastuluuretöötaja Woodhalliga. Inglane kõhkles. Ta ei suutnud uskuda, et habemega tundmatu ongi tagaotsitav saksa agent. Steinhauer jõudis rongi istuda ja lõplikult välja libiseda inglaste seatud võrkudest.

Esimese maailmasõja eelõhtul polnud Saksa merespionaaž Inglismaal efektiivne. Graves areteeriti, ilma et ta oleks midagi olulist jõudnud teada saada. Sakslastel õnnestus värvata Inglise allohvitser George Charles Parrot, kuid see osutus kehvaks luurajaks. Kahtlemata teadis Parrot palju laevastiku tehnilise varustatuse kohta ja oleks võinud anda tähtsaid teateid. Kuid teda hakati jälgima ja tehti kindlaks iga tema samm sõidu ajal Ostendesse, Belgiasse, kus ta kohtus enda sakslastest värbajatega. 1912. a. augustis vallandati Parrot laevastikust. Kuid ta töötas edasi sakslaste heaks. Sama aasta novembris spioon areteeriti. Läbiotsimisel leiti Saksamaalt saadetud küsimustik. See ei andnud tunnistust ei Saksa luure mõistusest ega ka informeeritusest. Suure osa küsitud teadetest võisid nad saada Briti ametlikest väljaannetest, muu hulgas «Naval and Military Recordist», kus teatati Inglise sõjalaevastiku laevade liikumisest koduvetes.

Nende aastate Inglise luurest teame seni veel väga vähe. Tervikuna jälgis Inglise luure Euroopas süsteemi, mis oli vastupidine sakslaste omale. Massilise spionaaži asemel Stieberi meetodil kasutasid inglased peale oma diplomaatia — saadikute, sõjaväe- ja mereväeatašeede, sõltumatute riikide poliitiliste nõuandjate — suhteliselt väheseid spioone, kuid neil olid see-eest suured võimalused ligi pääseda salajastele materjalidele. Luure tööst võtsid osa isegi valitseva ladviku esindajad nagu Winston Churchill ja tulevane feldmarssal Wilson. Wilsoni enese ülestunnistuse järgi sõitnud ta sõja eelõhtul jalgrattal kogu Belgia läbi. Reaktsioonilise noorsooorganisatsiooni asutaja Baden-Powell tõi sisse uuenduse: kindlustusi hakati üles joonistama liblikate või teiste putukatena.

Inglise luure ei teinud panust mitte informatsiooni hulgale, vaid kvaliteedile, et see valgustaks peamist ja põhilist, hajutamata tähelepanu pisiasjadele. Selline tegutsemisjoon

polnud muidugi juhuslik. Suurbritannia valitsevad ringkonnad hellitasid ikka veel lootust, et nagu eelmistes sõdades, õnnestub neil nüüdki sundida teisi riike kastaneid enda jaoks tulest välja tooma. Inglise valitsus ei arvanud sel ajal veel, et tal tuleb kiires korras luua armee saatmiseks sakslaste vastu Läänerindele ja mitmele teisele rindele. Seepärast näisid «pisiasjad», mida võisid teatada paljud spioonid, kuni õige ajani vajalikena pigem Suurbritannia liitlaste kui tema enese jaoks. Aga ülemäärane hoolitsemine liitlaste huvide eest polnud sugugi inglise poliitika traditsiooniks.

Avaliku spionaažiga kukkusid sisse isegi ametiisikud. Kord manöövrite ajal Prantsusmaal võttis Inglise atašee märkamatult üles ja peitis ära killu uuest mürsust, kuid kild oli kuum. Peagi märkasid kõik juuresolijad imestunult tihedat suitsu, mis tõusis atašee paraadmundrist. Mees ise püüdis säilitada paljukiidetud inglise külma verd. Inglise luuraja D. Aston mäletab, kuidas ta joonistas Bosporuse kindlustusi. Kaugelt märkas teda Türgi patrull. Ent seni, kui türgi sõdurid Astonini jooksid, oli viimane leidnud endale asemiku, kelleks oli mitte midagi aimav teekaaslane, kellega koos ta Türgis ringi oli rännanud. Aston kiirustas mingil ettekäändel minema, aga tema «asetäitja» piirati türklaste poolt sisse ja otsiti läbi. Muidugi ei leitud tema juurest mitte midagi. Aga peagi ligines Aston koos mõne teise ohvitseriga sündmuspaigale ja seletas patrulli ülemale, et see on mingisugune arusaamatus. Türgi sõdurid kammisid paikkonna ikkagi hoolikalt läbi, otsides pabereid, mis vangistatud inglane nende arvates oli minema jõudnud visata. Briti mõju Türgis oli sellal nii tugev, et intsidendist kuulda saanud sultan käskis inglastele kindlustuste ülevaatamisel mitte mingeid takistusi teha. Muide, Briti luure ei ignoreerinud ka Stieberi meetodeid, näiteks saatis ta luurajaid guvernantidena saksa kõrgemate sõjaväelaste perekondadesse.

Saksamaal tegi palju kära Inglise kapteni Stewarti paljastamine spionaažis. Tema reetis teine inglise spioon — saksa proovireisija. Sakslane abiellus kasulikult, imbus ootamatult pärast seda läbi patriotismist ja reetis oma inglise värbajad. Keiser püüdis tookord Inglismaaga mängida ja andis Stewartile armu (kapten tapeti esimestel sõjakuudel).

1910. a. detsembris areteeriti Friedrichshafenis, dirižaablite ehitamise keskuses, spionaažis süüdistatuna Prantsuse sõjaväeinsener kapten Luxe. Pärast kohut paigutati Luxe Sileesiasse Gratzi kindlusse. Luxe põgenes. Märkamatult pugés ta kongist välja, saagis läbi aknatrellid koridoris ja laskus vanglapesust tehtud köit mööda maapinnale. Luxe jättis kindluse komandandile armastusväärse kirja, milles tänas

külalislahkuse eest. Prantslasel õnnestus jälitajaid petta ja, vaatamata meeleheitlikule tagaajamisele, Itaaliasse jõuda. Paar päeva hiljem ilmus Luxe juba Pariisi sõjaministri ametlikule vastuvõtule.

Esimesele maailmasõjale vahetult eelnenud aastad olid üksteisele järgnenud teravate rahvusvaheliste kriiside aeg, mis rohkem kui kord viisid maailma sõjakatastroofi äärele. Selles õhkkonnas tugevnes järsult luurete sõda, kusjuures kõige suuremat aktiivsust näitas siingi üles saksa imperialism, mis pidas sõja puhkemist enne Vene armee ümberrelvastumise lõppemist endale kasulikuks. Kuid Saksamaa vastaste luureteenistused ei jäänud temast eriti palju maha. Saksa valitsevad ringkonnad püüdsid elanikke kaasa tõmmata võitlusesse välisagentide vastu ja lõid riigis tõelise spionomaania. Puhudes üles iga tegeliku või näilise spionaaži juhu, mille Saksa vastuluure oli avastanud, kasutas šovinistlik ajakirjandus selle ära rahvusvahelise olukorra veel tugevamaks mürgitamiseks (samasugune spionomaania, mis tegelikult takistas tõeliste luurajate tabamist, haaras sõja esimestel kuudel ka Antanti riike). Kärarikkad protsessid spioonide üle olid ühtlasi vahend, mille abil sunniti Riigipäeva nõustuma üha uute ja uute sõjaliste kulutustega.

Saksa salapolitseil õnnestus kinni püüda suurem osa välisluure poolt värvatud sakslastest. Vene sõjaväe agent ostis ära Thorni kindluse staabikirjutaja Welkerlingi, kuid too ei pääsenud salajaste dokumentide juurde, mida hoiti staabiülema seifis. Aitas juhus. Staabiülem... jättis võtme hajameelsusest laupäeval oma lauale. Kui ohvitser esmaspäeval kabinetti ilmus, oli võti selsamal kohal, kuhu ta jäeti. Kuid kindluse staabiülem ei teadnud, et see võti oli jõudnud läbi teha pika teekonna. Ta oli olnud Varssavis (mis tookord nagu suurem osa Poolastki kuulus Venemaa koosseisu). Seal tegi esmaklassiline meister seifilukkude alal sellest kiiresti jäljendi ja varsti võis kirjutaja staabiohvitseride äraolekul seifi avada. Welkerling avas seifi laupäeva õhtul ja saatis saladokumendid pildistamiseks Varssavisse. Kui Saksa ohvitserid esmaspäeva hommikul staabihoonesse ilmusid, oli kõik jälle oma kohal. Nagu näha, ei tulnud spioonil isegi oma pühapäevast puhkust ohverdada. See-eest vene luurajatel Varssavis oli sel päeval tegemist kuhjaga. Ühel pühapäeval tegid nad näiteks 10 000 fotot.

Welkerling kukkus sisse alles aasta hiljem ja ka siis sellepärast, et hakkas üle jõu elama. Proua Welkerlingi kallid tualetid äratasid kahtlust, mis viiski spiooni paljastamisele. Ta mõisteti hiljem sunnitööle.

Vene luure oskas juba 1904. a. hankida kuulsa Schlieffeni

plaani. See anti edasi prantslastele, kuid viimased pidasid seda võltsinguks. Plaan nägi ette ju Belgia neutraliteedi rikkumist, mis oleks esile kutsunud Inglismaa sõttasekkumise. Aga Berliinis ei oleks tahetud ühegi hinna eest lubada Inglismaa ühinemist Prantsusmaa ja Venemaaga.

Hiljem oskas Vene luure muretseda ainult kolmes eksemplaris valmistatud «korraldused sõja puhuks», millele oli alla kirjutanud keiser isiklikult. Sakslased said teada vene luurajate edust ja otsustasid «korraldusi» muuta. Enne sõda neil seda teha ei õnnestunudki. Kuid prantslased ei uskunud jälle!

Valides agente Austriasse saatmiseks, pööras Vene luure erilist tähelepanu... austria agentidele. Milleks kulutada jõudu ja saata oma inimesi Austria armeesse, kui võib, nagu selgus, erilise vaevata osta ära Austria ohvitsere, kes olid suunatud luuretööle Venemaa vastu?

Rea aastate jooksul komandeeris Austria staap Venemaale stažeerima spetsiaalselt väljavalitud ohvitsere. Nad pidid tundma õppima Vene maad ja vene keelt. Vene luure ei olnud selle vastu, et Austria luure tulevasi juhte Venemaale saadeti. Muu hulgas lubati neil ka Kaasanis elada. Mida Viinis aga ei teatud, oli see, kui edukalt õnnestus austerlasi täis joota, neid võlgadesse viia, ära osta...

Mahaunustatud asitõend

See on lugu, mis väärib kriminaalromaani, lugu, milles saamata jäänud nõudmiseni kiri, sulenoa kaotatud tupp ja ebaõnnestunud jalgpallimatš viisid saladuse avastamisele ja avalikuks tegemisele . . .

26. mail 1913 trükkisid Austria-Ungari keisririigi ajalehed ära kaks teadet, millel polnud teineteisega mingit seost. Üks neist oli kõigis lehtedes avaldatud Viini telegraafiagentuuri teadaanne ooberst Alfred Redli, Austria-Ungari armee 8. korpuse staabiülema ootamatust enesetapmisest. «Väga andekas ohvitser, keda ootas ees hiilgav karjäär,» oli öeldud selles teadaandes, «asus teenistuskohustuste täitmisel Viinis ja hullumeelsusehoos . . .» Edasi teatati paljudest unetutest nädalatest tingitud närvinõrkuse ohvriks langenud ohvitseri eelseisvatest matustest.

Teine uudis kuulus spordi valdkonda ja puudutas Praha linna kahe amatöörjalgpallimeeskonna võistlust. Ootamatu lüüasaamine, mille osaliseks sai «Storm 1» meeskond pühapäevases matšis, köitis ainult ajalehe «Prager Tageblatt» tähelepanu, mis väljendas kaotuse puhul oma nukrat imestust. Ja ometi pidi see väike aruanne jalgpallimatšist ära muutma juba kindlaks määratud pidulikud matused ning avastama ka riigisaladuse, mida ametlik ajakirjandus meeleheitlikult säilitada püüdis.

Kibedus, millega Praha leht teatas «Storm 1» lüüasaamisest, polnud sugugi teeseldud. Aruande autor — üks lehe toimetajaid — oli samal ajal ka selle meeskonna kapten. Tema arvamuse järgi oli kaotuse põhjuseks kahe tugeva mängija puudumine ning, ajalehemärkuse abil südant kergendanud, läks ta pärast lõunat neist ühe — Wagneri juurde.

Oma kapteni etteheidetele võis treial Wagner vastata ainult niipalju, et tal oli puudumiseks täiesti kaaluv põhjus. Tema korterisse ilmusid tähtsad sõjaväelased ja viisid ta mingisse väga rikkasse majja Prahas, mis kuulus ühele kõr-

gele sõjaväelasele, kes sel päeval Viinis ära suri. Majas oli ees juba Praha korpuse komandör ja teised kõrged ametiisikud, kellest osa oli ilmselt Viinist kohale saabunud. Tõenäoliselt otsisid nad testamenti, sest Wagneril kästi lahti murda kõigi sahtlite, kappide ja seifide lukud. See ei olnud sugugi kerge töö — kindral eelistas oma pabereid väga kindlate lukkude taga hoida. Pärast lukkude lahtimurdmist saadi kätte palju pabereid, sõjaplaane, fotosid ja samuti suur rahasumma. Osa neist pabereist oli vene keeles. Leitud materjalid sõna otseses mõttes rabasid ohvitsere, kes ei püüdnudki oma õudust varjata.

Rohkem Wagner midagi ei teadnud, kuid sellestki oli küllalt, et jalgpallimeeskonna kaptenis ajaleheneegrit äratada. Veel midagi taipamata pöördus ta tagasi toimetusse, kus talle hakkas silma Viini telegraafiagentuuri teadaanne Redli enesetapmise kohta. Kõik asus oma kohale. Venekeelsed paberid, sõjalised dokumendid, kiires korras toime pandud läbiotsimine korpusekomandöri ja pealinnast saabunud ohvitseride juuresolekul . . . Seletus võis olla vaid üks: Redl osutus tsaari-Venemaa spiooniks.

Muidugi ei võinud mõeldagi sellest, et kõike seda ajalehes ära trükkida. Politsei oleks konfiskeerinud kogu tiraaži veel enne trükikojast tulemist, aga lehte ennast oleks ähvardanud rahatrahv ja kohtulik juurdlus. Kuid austria ajalehemeestel polnud vaja laenata kogemusi Aisopose keele kasutamise alal, oskuses «läbi lillede» teatada kõike, millest ajakirjanduses ei lubatud teateid avaldada, ja anda uudis edasi selle ümberlükkamise sildi all.

Järgmisel päeval ilmus lehes «Prager Tageblatt» lühike sõnum, millest kohe sai suur sensatsioon: «Üks kõrge ametiisik,» öeldi sõnumis, «palub meid ümber lükata eelkõige sõjaväeringkondades levinud kuuldused Praha korpuse staabiülema ooberst Redli suhtes, kes, nagu juba teatati, lõpetas pühapäeva hommikul oma elu Viinis enesetapmisega. Vastavalt neile kuuldustele süüdistatakse ooberstit nagu selles, et ta olevat reetnud ühele riigile, nimelt Venemaale, sõjasaladusi. Tegelikult oli kõrgematest ohvitseridest koosneval komisjonil, mis sõitis Prahasse selleks, et surnud ooberstl majas läbiotsimist toime panna, hoopis teine eesmärk.»

Enne sõnumi ilmumist olid saladusse pühendatud ainult kümme kõrgemat ohvitseri. Seda varjati isegi keiser Franz Josephi eest. Pärast «Prager Tageblatti» teisipäevase numbri ilmumist sai saladus teatavaks tervele maailmale. Kuid paljud tähtsad üksikasjad tulid päevavalgele alles 1918. a., pärast Austria-Ungari impeeriumi lagunemist.

Redli paljastamine oli nähtavasti juhuse asi. 1913. a. algul

tuli Viini Peapostkontorisse Ida-Preisimaal, Vene piiri lähedal asuvast väikesest Eidkuhneni linnakesest nõudmiseni saadetud kiri. Kaua aega ei tulnud keegi kirjale järele ja see saadeti tagasi Saksamaale. Et saatjat ei tuntud, avati kiri ja Saksa politsei kiirustas selle sisu Austria-Ungari luurele teatama. Nii vähemalt esitab selle loo oma memuaarides Austria-Ungari luure ja vastuluure ülem Max Ronge. Kuid tõenäoliselt ei saadetud kirja üldse Saksamaale tagasi ja Ronge mõtles kogu loo välja, selleks et varjata «musta kabineti» olemasolu Austria-Ungaris.

Ükskõik millisel teel, kuid Eidkuhnenist saadetud kirja sisu sattus Austria vastuluure kätte. Aga lihtsa kirja jaoks polnud sisu sugugi tavaline: pangatähed 6000 Austria kroonile ja kaks aadressi — üks Genfis ja teine Pariisis. Mõlemad aadressid olid Austria vastuluurele hästi teada kui erinevate maade spioonide postkastid. Kahtlemata kujutasid 6000 marka endast tasu spionaaži eest. Sellest ei andnud tunnistust mitte üksnes aadressid, vaid ka niisuguse suure summa kirja teel saatmise fakt ise. Selge, et raha ei saanud saata avalikult, tavalisel teel. Kuidas tabada spiooni, kes elas ilmselt Austrias ega saanud mingitel põhjustel (võib-olla haiguse tõttu) oma teenete eest saadetud tasu välja võtta? Kiri oli adresseeritud kellegi Nikon Nicetasele. Nagu selgus, oli see väljamõeldud nimi. Ainus võimalik moodus oli jälgida postkontorit lootuses, et välismaa luuraja satub ise talle ülesseatud lõksu.

Vahepeal tuli veel üks nõudmiseni kiri, adresseeritud nagu esimenegi Nikon Nicetasele. Selles oli 7000 krooni. Seejärel tuli kolmas kiri. Möödus aprill, pool maid, aga saladuslik Nicetas ei ilmunudki üsna kenakese summa järele, mis sisaldus kolmes nõudmiseni saadetud kirjas (vastuluure viis ka esimese kirja postkontorisse tagasi). Pinge kasvas. Kassaluugil oli otseühendus lähedase politseijaoskonnaga. Piisas postiametniku kellanupule vajutamisest, ja selle paari minuti jooksul, mis oleks kulunud raha väljastamisel vajalike formaalsuste täitmiseks, oleksid kassaluugi juurde jõudnud Viini politsei agendid, kellele oli usaldatud selle asja jälgimine. Kuid möödusid päevad, kirjad aga jäid endiselt postkontorisse.

Laupäeval, 24. mai hilisõhtul läks vastuluure ülem kapten Ronge töölt koju. Niipea kui ta tuppa oli astunud, kõlas telefonihelin — helistas riiginõunik Heyer Viini politseivalitsusest: «Palun sõitke minu juurde büroosse. Juhtus midagi jubedat.»

Laupäeva pärastlõunal tuli kassaluugi juurde lõpuks inimene, kes nõudis teda nii kaua oodanud kirju. Postiametnik vajutas kohe kellanupule ja püüdis külastajat veidi kinni

pidada. Kuid politseinikud ei tulnud ega tulnud — just sel hetkel polnud politseivalitsuses ühtki inimest toas. Klient, saanud oma kirjad, läks postkontorist välja. Minut hiljem tormas kolm kohalekihutanud agenti talle järele. Ebaõnn! Nad nägid vaid, kuidas kirjad saanud inimene taksosse istus ja minema sõitis. Läheduses polnud teisi autosid ja jälitamisest tuli loobuda. Politseinikud jõudsid märgata üksnes auto numbrit. See oli ainus nende kätte jäänud niit. Nad seisid umbes 20 minutit ja arutasid tekkinud situatsiooni, kui nägid äkki vastusõitvat taksot. Number langes kokku, see oli sama auto, mis oli ära viinud tundmatu!

Nuhid istusid taksosse ja küsisid juhilt, kuhu ta oli hiljuti siitsamast ühe nende sõbra viinud. «Kohvikusse «Kaiserhof»,» vastas juht. Uued reisijad palusid sinnasamasse sõita. Teel oli neil aega takso hoolikalt läbi otsida. Seejuures leidsid nad sulenoa halli nahktupe. Mitte eriti kindel jälg, pealegi võis tupe unustada taksosse ka keegi reisijaist, kes oli seda enne kirjade saajat kasutanud.

Kohvikus «Kaiserhof» oli palju inimesi. Ehkki nuhid olid enne vaid tundmatu selga näinud, tegid nad kohe kindlaks, et kohvikukülastajate seas teda polnud. Aga võib-olla ei kavatsenud ta üldsegi «Kaiserhofi» minna, vaid otsustas lihtsalt jälgede segamiseks taksot vahetada?

Lähemas taksopeatuses selgitasid detektiivid välja, et umbes pool tundi tagasi oli keegi mees, kelle tundemärgid langesid kokku tundmatu üldilmega, võtnud auto ja suundunud hotelli «Klomser». Detektiivid kihutasid kiires korras sinnasamasse. Küsimusele, kes oli viimase tunni jooksul taksoga hotelli sõitnud, ei osanud šveitser täpset vastust anda. Oli sõitnud mitu inimest, vähemalt neli, nende hulgas ka hotellis elav ooberst Redl. Detektiivid palusid šveitserit järele küsida, kes elanikest on kaotanud noatupe. Nende vestluse katkestas hästiistuvas ülikonnas mehe ilmumine. Muidugi tundsid nuhid kohe ära oobersti — kindralstaabi tõusva tähe, kes pikka aega oli Austria-Ungari monarhia luureteenistust juhtinud.

«Vabandage, härra ooberst, ega Teie pole juhuslikult sulenoa tuppe kaotanud?» küsis šveitser.

«Jah, see on minu, tänan väga,» vastas ooberst tuppe vaadates. Ja kohe läks ta nägu surnukahvatuks: talle tuli meelde, kuhu ta tupe oli kaotanud. Aeglaselt vaatas Redl üle selle enesepaljastuse kolm tunnistajat ja läks kiiresti uksest välja. Kaks agenti järgnesid talle, aga üks tormas helistama politseivalitsusse riiginõunik Heyerile. Viimane teatas kõik Rongele. Ronge meenutab: «Kuuldes teadet, et palju aastaid meie luurebüroo liige olnud inimene, sõjaline ekspert mitmetes

spiooniprotsessides, on paljastatud kui reetur, ma lausa kangestusin.»

Peagi tõid detektiivid tükke ülestähendustest, mis Redl oli kähku puruks rebinud ja minema visanud. Kui tükid kokku korjati ja tekst taastati, langesid ära viimased kahtlused. Neis oli näidatud rida postkaste, mis tõendasid Redli sidemeid niihästi Venemaa kui ka Prantsusmaa ja Itaaliaga.

Kui Ronge kirjutas vapustusest, mida ta tundis Redli reetmisest kuuldes, ta ei liialdanud. Teda ja ta kaastöötajaid haaras esimesel hetkel lihtsalt kangestuskramp. Redl kuulus nende ohvitseride hulka, kes Austria-Ungari armees oli kiiret karjääri teinud, kusjuures kogu tema teenistus oli seotud spionaažiga. Ta oli töötanud luures 1900-ndast aastast alates ja sisse toonud rea täiendusi, näiteks kõigi tema töökabinetis vastuvõetavate isikute märkamatu pildistamise ja isegi nende jutu salvestamise fonograafil. Tugitoolide käetoed ja sigaretid, mida külalisele pakuti, olid üle puistatud spetsiaalse pulbriga, nii et iga Redli kabinetti siseneja jättis endale märkamatult sõrmejälgi. Redli ülemus kindral Giesel hindas oma alluvat kõrgelt. Kui Giesel viidi Viinist üle Prahasse, kus asus Austria-Ungari armee üks peamisi keskusi, võttis ta kaasa ka oma kogenud luureohvitseri. Sel ajal oli Redl juba ooberst. Viinis asendas teda kapten Ronge. Tema lisas Redli uuendustele veel ühe väga vana võtte — range postitsensuuri, mida enne seda polnud süstemaatiliselt rakendatud. Eesmärk oli vastuluure, kuid isegi tsensoritele sisendati, et nende ülesandeks on võitlus salakaubavedamisega.

Austria luure töötajad pidasid ooberst Redlit oma õpetajaks ja eeskujuks. Tema koostatud salajane instruktsioon «Nõuanded spionaaži avastamiseks» oli järelkäijatele käsiraamatuks. Austria kindralstaabil polnud Redli ees saladusi. See aga tähendas, et polnud saladusi ka vaenulike luurete ees! Paanikasse sattunud Ronge suundus ennekuulmatust avastusest ülematele ette kandma.

... Sel ajal hulkus Redl mööda Viini tänavaid, analüüsides ilmselt oma olukorda ja püüdes kindlaks teha, kas tema järel on sisse seatud valve. Peagi ei saanud selles enam kahelda: nuhid käisid tal kannul. Redl pööras järsult ümber ja läks «Klomserisse» tagasi. Raske öelda, millest ta juhindus. Võibolla ei kaotanud ta lootust minema lipsata, ehkki temataolisel kogenud luurajal võis küll vaevalt olla kahtlusi niisuguse katse teostamatuses, sest ring oli juba sulgunud. Kõige tõenäolisemalt sai see suurilma mänguri ja elupõletaja psühholoogiaga mees aru, et mäng on läbi ja otsustas vähesed tema käsutusse jäänud tunnid kõige meeldivamal viisil veeta.

Seni kui Ronge ülemustele ette kandis ja linna komandandilt areteerimiseks sanktsiooni sai, kohtus Redl võõrastemajas oma sõbra Victor Pollackiga, Ülemkassatsioonikohtu prokuröriga, kes koos ooberstiga oli esinenud spioonide kohtuprotsessidel. Koos läksid nad restorani «Ridthof», kus neile kabinetis luksuslik õhtusöök serveeriti. Et nende juttu pealt kuulata, esitas üks agent hotelli direktorile oma volitused, riietus kelneriks ja hakkas kahte külastajat teenindama. Kuid Redl eelistas pihtida Pollackile ajal, mil kelnerit toas ei olnud.

Pihtimuses tunnistas ta, et oma paheliste kalduvuste rahuldamiseks tuli tal ohtrasti raha hankida. Redl rääkis närvihäiretest, sellest, et ta on muutunud vastutusvõimetuks ega vastuta oma tegude eest. Kuid ooberst ei maininud sõnagagi oma spioonitegevust. Pollack helistas kohe Heyerile, teatades vestlusest ja mainides, et Redl kannatab tõenäoliselt tõsise närvihäire all. Pool kaksteist jättis Redl Pollackiga jumalaga ja läks tagasi «Klomserisse», mille politsei oli igast küljest sisse piiranud. Tema numbritoa uksele koputati. Sisenesid neli vormis ohvitseri ... Redl keeldus küsimustele vastamast — kõik materjalid võib leida tema Praha korterist. Ta palus — või talle pakuti — revolvrit. Ohvitserid lahkusid.

Kell 5 hommikul ilmus üks agent hotelli teatega, et tal on kiiresti vaja Redlile kiri edasi anda. Tuppa sisenedes avastas ta ooberstl laiba — ohvitser oli endale kuuli pähe lasknud. Agent libises kiiresti mööda šveitserist, kes sel varasel tunnil tukkus. Võimud püüdsid varjata enesetapmise põhjusi, kujutada kõike tõeliku ootamatusena. Mõni minut pärast nuhi lahkumist ärataS telefonihelin šveitseri ja kellegi võimukas hääl (mees keeldus oma nime nimetamast) palus ooberst Redli otsekohe vestibüüli telefoni juurde kutsuda. Šveitser läks tuppa, nägi ooberstl surnukeha ja tõstis alarmi. Tuli kohale politsei. Tapetu kõrval oli kirjake, milles Redl teatas kavatsusest lõpetada elu enesetapmisega lunastuseks oma pattude eest.

Ajakirjandusse anti maskeerimisteade ja alustati ettevalmistusi pidulikeks matusteks. Kõik selle katkestas nii ootamatult Praha jalgpallimeeskonna «Storm 1» kaotus.

Spetsiaalne komisjon hakkas palavikuliselt kindlaks tegema Redli poolt tekitatud kahju ulatust, välja selgitama, mis Austria-Ungari sõjasaladustest sattus välisluurete kätte. Lõplikult seda kindlaks teha ei õnnestunudki, sest asjasse sekkusid ka poliitilised kaalutlused. Algul püüti Redli tegevuse mõõtmeid igati vähendada. Sama käitumisjoont jälgis ka Ronge oma mälestustes, kui ta tagantjärele püüdis päästa Austria-Ungari vastuluure prestiiži. Oli ka teine äärmus: Redlit kujutati Austria-Ungari hauakaevajana. Ta olevat ühelt poolt nagu desinformeerinud Austria valitsust Vene armee seisukorra suhtes, vähendanud viimase võimsust ja tõuganud Viini seega avantü-

ristlikule poliitikale, mis kutsus esile sõjalise plahvatuse; teisest küljest nõrgendanud Redl Habsburgide monarhia relvastatud jõude sellega, et reetnud kõik tema sõjaplaanid ja määranud ette ära Austria armee lüüasaamise maailmasõjas.

Muidugi olid kõik need äärmised liialdused: maailmasõda ei puhkenud mitte sellepärast, et Redl desinformeeris Viini valitsust ja ka Austria armee olukord polnud ülemaailmse konflikti käigu määramisel peamine faktor. Kuid kahtlemata aitas see, et serblased teadsid (Venemaa kaudu) Austria mobilisatsiooniplaani, mille reetis Redl, neil pikka aega vastu panna vaenlase ülekaalukate jõudude survele. Saades teada Redli reetmisest, tegi Viini kindralstaap tõsiselt katset muuta mobilisatsiooniplaani, kuid põhiosas tuli see endiseks jätta. Tehtud muudatusi oli kerge mõista, sest teati vana plaani.

Redli spioonitegevus kestis üle kümne aasta — 1902. aastast alates. Ta sai selle eest sadu tuhandeid kroone, ja reedetud saladused väärisid seda. Redli poolt teatatud andmete alusel võis saada täieliku ettekujutuse Austria armee isikkoosseisust, varustatusest, väejuhatuse plaanidest. Sugugi vähem tähtis polnud see, et luure ja vastuluure ülemana reetis Redl kõige ohtlikumad Austria spioonid, kes olid saadetud Venemaale ja teistesse maadesse. Kord pakkus üks tsaariarmee polkovnik Varssavis läbisõidul viibivale Austria sõjaväeatašeele venelaste kallaletungiplaani Austria-Ungarile ja Saksamaale sõja korral. Dokument sattus kõigepealt Redli kätte. See saatis tõelise plaani Peterburi, pannes asemele võltsitud plaani. Pealegi teatas ta tsaari luurele reeturlikust polkovnikust. Ohvitser sai aru, et on paljastatud, ja lõpetas elu enesetapmisega. Austria sõjaväeatašee, kes olevat nagu võltsitud plaani ostnud, kutsuti ära Viini, aga Redl sai tsaari luurelt oma teenete eest kolossaalse honorari.

Tõsi küll, Redli olukord polnud sugugi kerge. Oma prestiiži kindlustamiseks pidi ta spioone püüdma ja samal ajal ei tohtinud ta ärritada värbajaid. Tuli laveerida. 1903. a. katsus ta kinni püüda ühte tsaari luure spiooni, kes oma peremeeste jaoks juba kasutuks oli muutunud. See oli endine sõjaväeprokurör Zygmund Hekailo. Ta areteeriti algul hoopis teise asja pärast — riigi raha raiskamise eest, kuid süütõendeid oli vähe ja vabadusse lastud Hekailo kiirustas Brasiiliasse emigreerima, kus võttis endale Karl Weberi nime. Redl teatas kohtuvõimudele, et tal on tõendid, nagu oleks Hekailo reetnud Vene luurele Saksamaa ja Austria-Ungari ühise sõjategevuse plaani Venemaa vastu. Esitati ümberlükkamatud süütõendid, mille hankimiseks kulutati Redli sõnade järgi 30 000 krooni.

Austria diplomaatidel õnnestus saavutada, et Hekailo anti kriminaalkurjategijana välja (spionaaž vaikiti seejuures maha)

ja saadeti kohtu alla. Uurijad oskasid Hekailolt hankida tähtsa tunnistuse tema sidemetest major Ventškovskiga, kes oli areteeritud. Ventškovski juurest leitud paberid viisid kapten Achti areteerimisele. Acht oli Lvovi linna kuberneri adjutant. Kohtuasi läks suure kella külge. Kuid peaekspert Redli käitumist — Redl oli tookord major — oli raske seletada. Ootamatult hakkas ta meeleheitlikke jõupingutusi tegema, et Ventškovskit ja Achti puhtaks pesta. Need jõupingutused kutsusid esile isegi Austria juristi Haberditzi kahtlusi (Haberditz võttis osa süüdistusmaterjali kogumisest). Ta oli algul Redlisse väga sõbralikult suhtunud, kuid palus nüüd asendada major teise eksperdiga, kes erapooletum oleks. Kuid Haberditzi vihjed ja süüdistused ajasid Redli ülemusi ainult naerma. Redl muutis aga ootamatult positsiooni ja temast sai prokuröri kõige innukam abimees. Kõik süüalused mõisteti pikkadeks tähtaegadeks sunnitööle.

Redli positsiooni muutumisel olid tõsised põhjused. Tsaari luure esitas meeleldi ise materjali Hekailo vastu ja Redl võis 30 000 krooni, mis nagu selle asja uurimiseks raisati, oma taskusse pista. Kuid tsaari luurajad olid mures Ventškovski ja Achti vangistamise pärast ning nõudsid Redlilt ultimatiivselt kõigi jõupingutuste rakendamist mõlema agendi päästmiseks. Ta pidi katsetama — ja veendus, et oli võtnud endale teostamatu ülesande. Siis astus Redl uude tehingusse oma peremeestega — need nõustusid ohverdama Ventškovski ja Achti, aga Redl reetis neile selle eest Austria majori, kes luure-eesmärgil oli saadetud Varssavi sõjaväeringkonda . . .

Huvitav on märkida, et Austria luure blameeris end veelgi, tehes asjatu katse Redli enesetapmise põhjusi varjata. Redli korteri läbiotsimisel ei pööranud luurevalitsuse ülem ooberst Urbanski ja sõjaväeuurija Vorlitschek tähelepanu kahele fotoaparaadile. Need müüdi koos Redli muu varandusega oksjonil. Reaalkooli õpilane, kelle kätte juhtus üks aparaatidest, ilmutas aparaadis olnud plaadid. Neile oli pildistatud salajasi sõjalisi dokumente. Tõsi küll, õpetaja võttis pildid poisilt ära ja andis edasi sõjaväevõimudele. Kuid intsident oli ajalehtedes juba laia vastukaja leidnud ning mättis maha Urbanski luurajakarjääri.

Redli süüasjasse on jäänud veel küllalt tumedaid kohti. Algame näiteks kogenud luuraja puhul raskesti seletatavast lohakusest — hilinemisest rahaümbriku kättesaamisel (nii nagu oleksid need saadetud väljaspool tähtaega). Aga ooberstile antud võimalus end tappa enne üksikasjaliste tunnistuste andmist (neid ei võinud muidugi asendada mitte mingid paberid, mis tema korterist kätte saadi)? Taoliste arusaamatute küsimuste hulka võiks mitmekordselt suurendada. Kas Redl tegutses üksinda, ilma mõjukate liitlasteta? Tõenäoliselt peavad arhiivid siin veel oma lõpliku sõna ütlema.

Juukselõikus pärast matuseid

Saksa luurevõrgu organisatsioon Inglismaal kannatas ühe puuduse all, mis osutus saatuslikuks: kõik saksa agendid pidasid Berliiniga sidet ühe ja sama postkasti kaudu.

Saksa spionaaži purustamine Inglismaal ei alanud sugugi mitte Esimese maailmasõja alguses, vaid Inglise kuninga Edward VII... surmast, täpsemalt, matuste ajal, mis leidsid aset neli aastat enne seda, kui puhkes sõjatulekahju. Kuninga matustele sõitis kokku delegatsioone paljudest maadest, sealhulgas ka rida kroonitud isikuid. Nende seast paistis muidugi silma Saksa keiser Wilhelm II, keda saatis hiilgav kaaskond. Üks saksa õukondlane köitis kohe vastuluurega tegeleva Scotland Yardi eriosakonna tähelepanu. See aristokraat, parun Rostock, oli tuntud kui üks Saksa luure organiseerijaid. (Rostock oli asitõenditega sisse kukkunud, kui ta oli mereväeatašeeks ühes Lõuna-Ameerika vabariigis.)

Rostocki järel seati sisse maskeeritud, kuid hoolikas valve. See näitas, et külaline tunneb huvi Woolwichi arsenali ja pealinna kasarmute vastu. Lisaks kohtas ja vestles saksa luuraja Londoni tsentris asuval Charing Crossil nagu juhuslikult inimesega, keda inglise võimud olid juba ammu spionaažis kahtlustanud. Õhtul kohtusid Rostock ja tema tuttav uuesti kohvikus, misjärel esimene neist läks oma hotelli. Kuid kolm kogenud Inglise vastuluure töötajat, kes jälgisid ohtliku külalise iga sammu, otsustasid kindluse mõttes kontrollida, kas ta äkki hiljem võõrastemajast ei välju. Inglise agendid läksid lahku ja hakkasid valvama hotelli kõiki väljapääse.

Ootetunnid venisid. Kella 12 paiku öösel libises sakslane ettevaatlikult hotelli tagauksest välja ja istus kohe taksosse. Vastuluure töötajad otsisid kähku teise takso, kuid oli juba hilja: esimene oli silmapiirilt kadunud. Inglise agente aitas õnnelik juhus: ühel tänaval tekkis autode ummik, seal seisis ka auto, mis vedas sakslast. Peagi väljus sakslane autost ja

sjenes väiksesse juuksuritöökotta, millest väljus alles tunni aja pärast. See juukselõikamine ja habemeajamine nii hilisel tunnil, mis pole just päris tavaline nähtus, läks Saksa luureteenistusele kalliks maksma. Läbinud mitu kvartalit jalgsi, istus saksa luuraja uuesti taksosse ja, nagu veendusid talle järgnenud Scotland Yardi agendid, pöördus tagasi hotelli.

Põhjused, miks Saksa keisri kõrgel kohal olev õukondlane kesköö aristokraatlikust hotellist kaugel asuvat väikest tänavajuukselõiklat külastas, olid liiga silmanähtavad, et jätta võimalust kahelda. Sakslasel lubati aga järgmisel päeval rahulikult kodumaale sõita. Muidugi oli põhjuseks osalt see, et inglise võimud ei soovinud teda seekord areteerida, mis oleks vältimatult esile kutsunud suure rahvusvahelise skandaali.

Kuid oli ka teisi kaalutlusi: parun külastas ilmselt mingit Saksa spionaaži keskust Inglismaal, ehkki eelnevalt ei saanud öelda, kuivõrd tähtis sõlm oli väike juuksuritöökoda luurevõrgus, mille Stieberi järglased olid pununud.

Pärast mõningaid jõupingutusi selgitati välja osa, mida mängis selle asutuse peremees, Inglismaal naturaliseerunud sakslane. Ta tegeles formaalselt juuksuritöökodade sisustuse impordiga ja iga nädal tuli talle mõnikümmend kirja erinevate välisfirmade teenistusümbrikes. Juuksuritöökoja omanik avas need ümbrikud, mille sees olid teised (adresseeritud erinevatesse Inglismaa osadesse, eriti tähtsamatesse sadamatesse ja sõjalaevade seisukohtadesse), kleepis peale Inglise margid ja laskis postkasti. Nii saadeti laiali instruktsioonid kõigile saksa agentidele Inglismaal.

Ehkki Scotland Yard oli endale üldpildi loonud, ei puudutanud ta muidugi juuksuritöökoja peremeest. Kuid kogu saabuv korrespondents pildistati hoolikalt. Sel teel sai Inglise vastuluure teada kõigi saksa spioonide nimed ja elukohad Inglismaal. Kuid ka pärast seda loobus Scotland Yard kiusatusest peremeest areteerida: hävitatud luurevõrgu asemel oleksid sakslased rahuaja tingimustes tõenäoliselt uue osanud punuda. Inglise vastuluure otsustas arukalt ära oodata sõda, et anda omapoolne, ammu ja metoodiliselt ettevalmistatud löök.

Pärast sõja kuulutamist areteeriti otsekohe kõik saksa spioonid (erinevate andmete järgi kõigub areteeritute arv kahekümnest kuni rohkem kui viiekümneni). Otsustavatel päevadel jäi Berliin täiesti ilma eluliselt tähtsa informatsiooni juurdevoolust Inglise relvastatud jõudude kohta. Veel enam, sõjaajal ei õnnestunudki Saksa luurel Inglismaal uuesti niisugust luurevõrku rajada, nagu oli olnud sõja esimestel päevadel hävitatu. Sellel olid kõige tõsisemad tagajärjed. Muidugi tegi Saksa luure meeleheitlikke pingutusi, et jälle oma agente Inglismaale saata. Ta kasutas nii sakslaste kui ka neutraalsete maade kodanike

teeneid. Harvadel juhtudel õnnestus Berliinil edu saavutada. (Ühe kõige edukama saksa luuraja Silberi seiklustest tuleb juttu hiljem.) Kuid ebaõnnestumisi juhtus sakslastel tunduvalt sagedamini.

Saksa väejuhatus ei teadnud midagi Briti 90 000-mehelise ekspeditsioonikorpuse paiskamisest Prantsusmaale (see toimus põhiliselt nelja päeva jooksul, 10. kuni 13. augustini) ja vahetuks põhjuseks oli asjaolu, et Saksa luure Inglismaal jäi sõja algul «pimedaks». Tõsi, mõned saksa agendid olid ikka veel tabamata jäänud ja püüdsid teatada Berliini Briti diviiside saatmisest Põhja-Prantsusmaa ning Belgia rindele.

Esimestel sõjapäevadel juhtis Prantsuse sõjaväetsensuur Teise büroo tähelepanu telegrammidele, mida Strookeri firma Londonis mitu korda päevas oma Pariisi partneritele saatis. Neis anti suurte tehniliste üksikasjadega andmeid Cardiffist ja Manchesterist Prantsuse põhjasadamatesse saadetava söe ja puuvilla kohta. Prantsuse vastuluure ülem Ladoux pöördus abi saamiseks oma tuttava poole, kes tegeles erinevate kaupade impordiga Prantsusmaale, ja see teatas, et telegrammid näivad üsna tõepärastena. Koguti ettevaatlikult andmeid Strookeri firma kohta Pariisis. See oli asutatud 1914. a. märtsis. Kuid firma kolme esindaja käitumises, kellest üks oli hollandlane, ei äratanud miski kahtlust.

11. augustil vestles Ladoux ühe oma sõbraga, kapten Hilaire'iga. Jutt oli muidugi Saksamaa kontsentreeritud pealetungist. Ladoux märkis, et Prantsuse armeel tuleb üksinda vastu pidada survele, sest raske on arvestada inglaste abivägede saabumist enne oktoobrit. Paremini informeeritud Hilaire märkis, et peagi suudavad inglased lahinguväljale paisata 100 000 inimest ja et juba praegu on Prantsusmaale maabunud 15 000 sõdurit. Hilaire näitas sõbrale dokumenti, kus päevade järgi oli ära märgitud Prantsuse ja Belgia sadamates maabunud inglise väeosade suurus. Ladoux'le näisid need arvud tuttavatena — muidugi, need vastasid arvudele, mis sisaldusid Londonis elava Strookeri telegrammides samanimelisele Pariisi firmale, telegrammides, mille kallal Ladoux ja tema kaastöötajad olid juba mitu päeva pead murdnud!

Kuid kõigest sellest Londonisse teatada ei osutunud sugugi lihtsaks. Et läbi käia prantsuse bürokraatiamasina kõik lülid — neilt tuli saada viisa teadete edasiandmiseks — selleks kulus aega. Ladoux läks algul mööda ametlikke radu, kuid tema ettekanded jäid muidugi arhiividesse, jõudmata määratud kohta. Tuli pöörduda erakanalite poole. Vajalike andmetega sõitis Inglismaale üks Ladoux'le soovitatud ameeriklane.

Telegrammid Strookerilt Londonis lakkasid 25. augustil. Vastuluure jätkas endiselt prantsuse firma jälgimist. Seni kui

vältasid formaalsused areteerimiskäskude saamisel, jõudsid kõik kolm teenistujat Strookeri Pariisi-osakonnast kaduda. Hiljem tehti kindlaks, et nende osi mängisid Saksa ohvitserid. Kuid juba 14. augustist 1914 ei saanud nad Londonist enam tõelisi, vaid Teise büroo poolt koostatud «telegramme». Neis teatati väga nõrkade briti väekoondiste saatmisest. Kui Esimene Saksa armee kindral von Klucki juhtimise all põrkas kokku ja astus lahingusse Inglise ekspeditsioonikorpusega, siis oli see sakslastele täielik üllatus. Väikese Inglise armee ootamatu rindele ilmumine mõjutas sõjategevuse käiku. Kuid prantslaste võidu Marne'il tegi võimalikuks hoopis muu — suurte saksa väekoondiste paiskamine Läänerindelt Idarindele, et tagasi lüüa venelaste pealetungi.

Sakslased olid juba eelnevalt kasutusele võtnud abinõud, et neil oleksid üksikasjalised andmed Vene armee kohta. Saksa ja osalt ka Austria spionaaži arenemisele Venemaal aitasid kaasa mitmed soodsad tingimused. Esiteks, vene majanduse mahajäämus ja saksa kapitali ulatuslik sissetung (nagu juba näidatud, olid paljud Venemaal juuri ajanud saksa firmad luure filiaalid). Teiseks, tsarismi riigiaparaadi lagunemine ja selle müüdavus. Tähtsatele ametikohtadele nihutati inimesi, kes olid valmis kõigeks, kes tegid karjääri verise arveteõiendamisega revolutsioonilise liikumise kallal, riigi «rahustamisega» võllaste, kasakate nuutide ja mustsadalaste pogrommide abil. Kolmandaks, tugev saksameelne vool õukonnas. See kontsentreerus sakslannast tsaarinna ümber, kes võis nürimeelse ja julma Nikolai II, Venemaa isevalitseja tiitlit kandva mehega teha, mida tahtis. Neljandaks, saksa päritoluga aadlike vägivald Balti piirikubermangudes, mõju, mis neil oli Liivimaa, Kuramaa ja Eesti parunitele, keda Peterburi bürokraatlikes ja õukondlikes ringkondades trooni ustavateks tugedeks peeti. Viiendaks, suure hulga saksa asukate olemasolu, eriti maa edelaosas; nende hulgas loodi spionaažipesad peaaegu juba koloniseerimise ajal (19. sajandi teisel poolel). Osa koloniste oli enne sõda isegi Saksa armees teeninud. Et mööda hiilida seadusest, mis keelas välismaalastel maade omandamise piiritsoonis, olid paljud sakslased kahe riigi — Saksamaa ja Venemaa kodanikud.

XX sajandi esimese kümne aasta jooksul tegutses tsaari-Venemaal enam kui tosin suurt organisatsiooni, mille oli loonud Saksa ja Austria luure. Neil õnnestus teada saada kogu tsaariarmee maailmasõjaks ettevalmistamise plaan. Spionaaživõrgu ülesehitamisel kasutasid sakslased sedasama võtet, mis määras nende luurevõrgu Inglismaal sõja algul läbikukkumisele. Vene vastuluurel oli andmeid enamiku saksa luuregruppide kohta. Kuid ikkagi aitasid faktorid, millest eespool juttu oli, Saksa agentuuril löögi alt pääseda.

Loendamatute ohvritega ja hiiglaslike territooriumide kaotamisega maksid vene väed kõrgetel kohtadel olevate spioonide faktiliselt takistamatu tegutsemise eest.

Peale luurekeskuse, mis loodi just Vene armee südames, kindral Suhhomlinovi poolt juhitavas sõjaministeeriumis, paiskas Saksa luure ohtrasti luurajaid vene rinde tagalasse. Spionaaži kõrval oli suur osa faktil, et austerlased ja sakslased dešifreerisid vene sõjaväekoodi, mis lubas neil suurema osa sõjast vabalt lugeda raadio kaudu edasiantavaid tsaari staapide ettekandeid ja korraldusi. Ka see oli Vene armee õigustamatult raskete, tõepoolest veriste kaotuste põhjus.

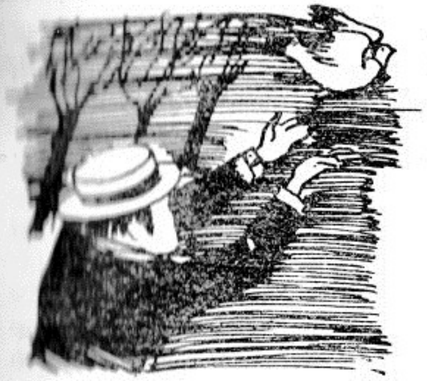

Tuvide mobilisatsioon

Sõda oli imperialistlik. Kuid rahvahulkadele mõju avaldamiseks varjasid valitsevad klassid oma tõelisi sihte, hüüdsid loosungeid isamaa kaitsmisest. Antanti imperialistid kinnitasid, et peavad «sõda, mis teeb lõpu sõdadele», väitsid, et püüavad päästa Euroopa kultuuri saksa militarismist. Saksa imperialistid omakorda kinnitasid, nagu kaitseksid nad Euroopa «vabadust» tsarismi eest, võitleksid selle eest, et eurooplastest ei saaks Inglismaa koloniaalorjad. Oma reaktsiooniliste eesmärkide huvides soojendas kodanlus üles möödunud aegade rahvuslike liikumiste ideoloogia. Nii näiteks agiteerisid prantsuse imperialistid usinasti Elsassi ja Lotringi «vabastamise» poolt. Itaalia kodanlus tõstis häält itaallastest vähemuse kaitseks Austrias, õigustades sel kombel oma osavõttu sõjast, mida peeti rahvusliku rõhumise tugevdamise eest, uute maade ja rahvaste orjastamise nimel.

Sõja käigus hõivasid Saksamaa ja tema liitlased mitmete maade territooriume. Antanti imperialistid, kes rõhusid ja olid paljaks röövinud sadu miljoneid inimesi kolooniates, püüdsid end kujutada nende rahvaste vabastajatena, kelle kodumaa olid okupeerinud sakslased. Imperialistlikud luurajad kasutasid neile omase künismiga laialt ära asjaolu, et selle peene propaganda ohvriks langes ohtrasti inimesi. Antanti salaluure edu sõltus hiiglasuurel, tihtilugu otsustaval määral sellest, et tal õnnestus väikeriikide rahvaste vihkamist saksa okupantide vastu oma huvides ära kasutada.

Esimese maailmasõja aastail anti luure käsutusse tohutud ressursid, alates tehnilistest uuendustest kuni valvekoerteni; luuretööle mobiliseeriti nii ülikoolide matemaatikakateedrid kui ka postituvide leegionid.

Sõda viis relvastatud jõudude ennenägematule kasvule. Juba mitte enam kümned ja isegi mitte sajad tuhanded, vaid miljonid ja kümned miljonid sõdurid võitlesid üksteisega Antanti ja Saksamaa ning tema liitlaste vägedes. Veel kiiremas

tempos kasvas nende võitlejate hulk, kes olid seotud salajase sõjaga. Peamiste sõdivate riikide luured kasvasid kümneid, vahel sadu kordi. Antantil oli mõnede andmete järgi (muide, need on liialdatud) ainuüksi Hollandis üle 500 luurebüroo. Belgias tegutses üle 2000 inglise agendi. Polnud ühtset keskust, mis oleks võinud aru anda kummagi bloki heaks töötavate agentide hulgast. Sakslased uskusid vahepeal, et kuskil on kaart, millele on kantud kõigi Antanti spioonide tegutsemiskohad. Saksa luure püüdis isegi ühe inglase kaasabil seda mitte kunagi eksisteerinud kaarti kätte saada. Luurete jõudude suhe tervikuna vastas vaenulike koalitsioonide jõudude üldisele suhtele. Sõja lõpuks, kui Saksamaa hakkas liginema lüüasaamisele, ilmnes selgesti ka Antanti peamiste riikide luureteenistuste üleolek.

Ühe või teise luureteenistuse laienemisega muutusid selle üksikud väikesed rakukesed hargnenud spiooniorganisatsioonideks, kes lõid agentuuri tuhandetes linnades, külades ja raudteejaamades. Oma struktuurilt — kui ei olnud tegemist ei maaega mereväeluurega — olid need organisatsioonid mõnikord väga sarnased. Väikese rakukese eesotsas seisis resident (tema oli ka postkast). Selle hoolikalt maskeeritud isiku, tavaliselt antud riigi elaniku või — harvem — neutraalse riigi elaniku juurde voolas kokku informatsioon, mille see mingil viisil andis edasi erikulleritele — hangitud «saagi» kogujatele. Tihti usaldati agentide värbamine residendi enda hooleks: tema huvides oli hoolikalt kontrollida iga inimest. Agendid ju üksteist ei tundnud, kõik nad tundsid ainult residenti, keda sel moel pärast iga oma alluva areteerimist ähvardas vangistamisoht. Igal agendil oli oma number või hüüdnimi, mida vaenlase eksiteele viimiseks sageli muudeti.

Mõnikord muutus selline organisatsioon kahe- või kolmeastmeliseks. Peamine resident oli seotud mitme luurajaga, need omakorda olid residentideks ja postkastideks teise astme agentidele jne. Kuid paljud agendid töötasid sõltumatult, andes informatsiooni spetsiaalselt nende juurde saadetud agendile või kui nad oma ametliku elukutse tõttu said seda teha, siis viisid nad andmed ise «tellijale», kes harilikult asus mõnes neutraalses riigis.

Esimese maailmasõja ajal laienes oluliselt küsimuste ring, millele luureteenistused oleksid vastust tahtnud saada. Puhtsõjalistele küsimustele lisandus hulk poliitilisi, majanduslikke, sotsiaalpsühholoogilisi, tehnilisi ja muid probleeme, mille lahendamine oli vajalik sõja edukaks pidamiseks. Nende hulka võisid kuuluda vaenuliku riigi erinevate ametkondade vahelised suhted ja rivist välja langenud vagunipargi asendamise tempo, mereväekood ja toidukaartide järgi väljastatavate toidunormide suurus, uue mürsuliigi loomise plaanid ja elanikkonna meeleolu mõnes paigas, mis sõjategevusest sageli väga kaugel asus. Ajuti olid paljud spioonide toodud andmed vajalikud ainult kui materjal teiste luurajate tööks (andmed mingi tehase kohta, selleks et uus tähtis agent võinuks kujutada endast selle tehase kogenud meistrit; uued instruktsioonid sõjapolitseile — eesmärk oli vältida ohtlikke lõkse, kuhu võisid sattuda spioonid, kes neid instruktsioone ei teadnud jne.).

Luuratavate objektide äärmine kirevus suurendas ka maskide mitmekesisust, mille varjus pidid tegutsema luurajad. Spioon võis peituda igasuguse elukutsega, igast rahvusest inimese maski all. Need olid kõige erinevamas eas inimesed. Agent võis olla keigarlik aristokraat ja vana kerjus tänaval, hästituntud artist ja tehase raamatupidaja, kohalik arst või sissesõitnud tšindkaupmees.

Agentide hulgas oli palju neid, kes armastasid kaubitseda halvaks läinud kaubaga lootuses, et see makstakse kinni enne, kui jõutakse kontrollida. Palju oli ka kaksikspioone, kes andsid andmeid mõlemale sõdivale poolele. Mõnikord oli kaksiklus näiv, s. t. inimene oli ühe luure agent, aga varustas vastase luuret valeandmetega. Tihtipeale sai viimane muide aru, et temaga mängitakse, ja jätkas valeandmete vastuvõtmist ainult sihiga mõista, mida vaenlased püüavad teda uskuma panna. Mõningad kaksikspioonid töötasid «ausalt» mõlema poole heaks. Teised püüdsid müüa võltsandmeid mõlemale poolele, kusjuures, niipalju kui asi puutus ühesse poolesse — Antantisse — müüa oma andmed ühel ja samal ajal mitmele luurele (näiteks prantslastele, inglastele ja ameeriklastele). Neutraalsetes maades oli olemas isegi omapärane «spioonibörs». Selle asemel et vajalikku informatsiooni hankides riskida, kasutas prantsuse agent lihtsalt ära andmeid, mis tal olid Prantsusmaa kohta. Need andmed andis ta edasi saksa agendile ja sai sellelt vastutasuks informatsiooni Saksamaa kohta.

Kodanliku luure teenistusse tulid inimesed väga erinevatel motiividel. Vahel olid need rahvuslikud tunded ja viha okupantide vastu, soov teha karjääri, seiklejakalduvused, kuid kõige sagedamini raha, lootus saada spiooniametist suurt tulu.

Muidugi tuli luurel hoolikalt kontrollida tihtilugu enam kui kahtlastest allikatest saadud informatsiooni. Selleks vastandati antud ja naaberküsimuste kohta olevaid andmeid, mis olid saadud kõige erinevamat teed pidi (maa-, õhu- ja mereväeluured; diplomaatilised allikad; vangide ja desertööride ülekuulamine; tapetud vaenlase sõdurite paberite läbivaatamine; postitsensuuri poolt kogutud materjalid; vastase perioodika uurimine, eriti provintsi osas; telefonikõnede pealtkuulamine; raadioteadete kinnipüüdmine ning dešifreerimine ja palju muud). Lisaks

omandas suhteliselt vähetähtis teade, mingi tühine pisiasi teiste teadete raamis sageli suure tähtsuse.

Kontrollimise tegi sageli keeruliseks see, et puhuti kuulus mõnelt agendilt saadud valeteade (kas ta pettis siis oma tahtel või oli teda petnud vastane) üldisesse desinformatsiooni süsteemi antud küsimuse osas, mille oli välja töötanud vaenlase luure. Näiteks terve seeria vale-ettevalmistusi pealetungiks ühes rindelõigus, kuna tegelikult oli see planeeritud hoopis teises osas.

Näiteks kasutasid sakslased Läänerindel korduvalt järgmist meetodit. Tulevase võltspealetungi koha maskeerimiseks vedasid nad kohale tühje vaguneid ja autosid. Saksa väejuhatus eeldas, et raudteevedusid jälgivad spioonid märkavad kindlasti sõjaväeešelonide tugevdatud liikumist ja arvutavad isegi välja ümberpaisatavate vägede ligikaudse hulga (arvestada oli lihtne: üks ešelon — üks pataljon). Arvestati, et vaenlase nuhid ei saa aru, et ešelonid sõidavad tühjalt. Mõnel juhul see manööver õnnestus, teinekord saadi sellest kohe aru.

Mõnikord osutus desinformatsioon niivõrd õnnestunuks, et viis segadusse vaenlase ja ka . . . oma väejuhatuse. Põhjuseks oli see, et peaaegu igal riigil oli mitu omavahel võistlevat luureorganit.

Tunduvalt mitmekesisemaks muutusid spioonide poolt rakendatavad sidepidamisviisid: šifreeritud kirjad ja laste õhupallid; rindeäärne tuuleveski, mille tiibade pöörlemine oli omapärane kood; teadete kohaletoimetamine lennukitel (siis olid need veel sõjatehnika uudis); omapäraselt üleskütud põllulapid; mürsud, mille sees oli lõhkeaine asemel ettekanne; pealtnäha süütud kuulutused neutraalsete riikide ajalehtedes — ning tuhanded teised viisid, mis ei sarnanenud üksteisega. Mida originaalsem kasutatav viis oli, seda vähem oli šansse, et ta avastatakse. Uue salatindi Inglismaale toimetamiseks immutati sellega harilikke rõivaid, mida vedas kohvrites spetsiaalselt selleks palgatud kuller, neutraalse riigi kodanik. Andmeid saadeti edasi mikrofilmiga, kusjuures lint pandi ümbrikule kleebitava margi tagaküljele.

Rakenduse leidis ka raadio — teine tehnikauudis. Töötasid salaraadiojaamad. Vastuseks lõid vastuluuretöötajad terve raadiopeilingaatorite võrgu nende saatjate avastamiseks. Eriti kuulsaks sai sõjaajal ehitatud inglise raadiojaam Bar-le-Ducis. See oli väike maalapp Belgias, mida igast küljest piirasid Hollandi valdused. Sakslased ei saanud seda hõivata, rikkumata Hollandi neutraliteeti. Kuid sakslased olid ärritatud šifreeritud informatsiooni voolust, mida raadiojaam eetrisse andis (jaama võis palja silmaga näha sakslaste poolt okupeeritud Belgia territooriumilt) ja nad oskasid vastasele löögi anda. Sakslaste

nõudmisel keelasid Hollandi võimud bensiini vedamise Bar-le-Duc (raadiojaam töötas bensiini abil). Siis hakati bensiini kontrabandina vedama. Hollandi ja belgia naised hakkasid kütusenõusid seeliku all kohale toimetama. Kuid Saksa poolelt järgnes uus hoop — nad ostsid ära mõned raadiojaama töötajad ja need hakkasid valeteateid andma. Peagi lakati selle raadiojaama teateid uskumast.

Raadiosaadete abil andsid saksa koodid teada saanud liitlased valekäske Saksamaa allveelaevadele, kes, teadmata, et tegutsevad vaenlase juhendite järgi, liikusid kindlasse surma. Samal ajal lõid raadiovestlused kaubalaevade vahel, millele olid paigutatud radistid Inglise liinilaevadelt, need vestlused eetrist kinni püüdnud sakslastel väära ettekujutuse Briti eskaadrite asukohast.

Luureteenistuse (selle sõna otseses tähenduses) hiiglaslik suurenemine kutsus esile niisama tunduva vastuluure kasvu. Kõiki kirju ja telegramme, eriti neid, mis välismaale läksid, hakati hoolikalt sõjatsensuuris kontrollima. Nii vaadati Londonis läbi kuuekümnes keeles kirju. Tsensoritel tuli dešifreerida ettekandeid kolmekümne ühes keeles. Kahtlasi kirju ja ajalehti hakati keemiliselt töötlema, et kindlaks teha, kas nad ei sisalda salakirja. Eksperdid uurisid kahtlust äratanud kirju ka teisest küljest — kas ei ole süütu tekst šiffer, mis varjab luureteadet. Range kontrolli alla pandi piir neutraalsete riikidega. Rindelähedane riba jaotati väikesteks lõikudeks, igaühte jälgis vastuluure ohvitseridest koosnev erigrupp. Seal, kus võis loota tsiviilelanikkonna lojaalsusele, värvati inimesi, kes pidid teatama vastuluurele kõigist kahtlastest või lihtsalt tundmatutest isikutest. Piirkondades, kus sõjaväevõimud ei saanud arvestada koostööd kohalike elanikega — seda eriti okupeeritud territooriumidel —, viidi sisse ranged keelud liikumise osas. Et isegi lühikeseks ajaks oma elukohast lahkuda, pidid okupeeritud Belgia elanikud saama politseist eriload. Lubade vormi muudeti sageli, et raskendada nende järeletegemist.

Kõigis sõdivates riikides loodi hiiglasuur, kohmakas politseijälitussüsteem.

Luureteenistused püüdsid saata oma inimesi vaenlase vastuluureorganitesse, ehkki nad suhteliselt harva saavutasid edu.

Spionaaži selle sõna kitsamas mõttes täiendas väeosade luure (andmed, mis saadi kaevikuvaatlustest, luurest lahingu ajal, patrullide saatmisest, kahurväe jälgimisest, õhuluurest, desertööride, kohalike elanike küsitlemisest, vaenlase posti kättesaamisest jne.), rääkimata juba materjalidest, mida hankis tsensuur, teadetest, mis saabusid diplomaatilisi või muid kanaleid pidi. Luures töötasid spetsialistid ajakirjanduse, tsensuuri,

salajase side alal, tõlgid, dešifreerijad, keemikud, eksperdid paljudes erinevates küsimustes.

Ettekannete kohaletoimetamiseks kasutasid Antanti luurajad pidevalt postituvisid. Kuni 1914. aastani oli Belgia kuulus oma postituvide poolest. Enne taganemist käskis Belgia vastuluure hävitada üle 30 000 tuvi, mis kuulusid kõige väärtuslikumatesse tõugudesse, et need sakslaste kätte ei satuks. Tuvid olid kiired ja äärmiselt usaldatavad kullerid. Oli juhuseid, kus vaenlase poolt surmavalt haavatud tuvid roomasid tunde maad mööda ja jõudsid ikkagi kodutuvilani. Sageli saatsid kauba- ja sõjalaevad, mida olid torpedeerinud allveelaevad või mis muudel põhjustel olid avarii teinud, tuvidega hädasignaali ja said õigel ajal abi. Sakslaste poolt sissepiiratud Vaux' fordi komandör saatis oma viimase tuviga abipalve. Luurajad, kes vaenlase tagalasse tungisid või langevarjuga alla hüppasid, otsisid tihti kõigepealt kindla varjupaiga oma tuvidele. Puur tiivuliste abilistega seoti tavaliselt mõne harulise puu latva. Sel juhul tuli öösiti märkamatult puu otsa ronida ja tuvidele süüa anda. Sõja lõpuks oli ainuüksi inglastel Läänerindel 6000 tuvi. Prantsusmaal püstitati tuviposti kangelastele isegi mälestussammas ja paljusid neist autasustati ordenitega!

Et tuvisid jälgiti, siis püüti neid ... teisteks lindudeks maskeerida. Inglased lasksid Läänerindel maha papagoiks värvitud tuvi.

Laialt kasutati ettekannete edasitoimetamiseks ka teenistuskoeri. Saksa lambakoer Fritz viis korduvalt luureteateid üle rindejoone, tekitades liitlaste luurele rohkesti peavalu. Fritz oli vaja elusalt kinni püüda. Edu õnnestus saavutada alles siis, kui kasutati emakoera Rozi teeneid: Rozi saadeti neljajalgse postiljoni teele.

Spioonide kohaletoimetamiseks hakati laialt kasutama allveelaevu (eriti Vahemerel) ja lennukeid.

Iga aastaga laienes vahendite arsenal, mille abil ettekandeid kohale toimetati. Sadu viise avastasid vastuluure töötajad, kuid nende asemel leiutati taas uued. Üks saksa spioon lõikas lõhki elusa kala kõhu, pani kirja sisse ja laskis kala jõkke. Kala püüti kinni saksa positsioonide ligidal. Teine saksa spioon, kes asus Prantsusmaa linnas Belfort'is, kasutas niisugust moodust. Luuraja läks rongi, mis suundus neutraalsesse Šveitsi, ja istus restoranvagunis eraldi laua taha. Lõunatanud, väljus ta piirile lähenevast rongist. Esimeses Šveitsi jaamas asus spiooni kohale kohe teine luuraja. Söögi ajal valas ta nagu juhuslikult veidi veini laudlinale ja, katnud selle koha salvrätikuga, sõi edasi. Esimene spioon oli salatindiga kirjutanud teadaande. Teine ilmutas selle veiniga, luges kähku läbi ja ootas, kuni linale ilmunud tähed uuesti ära kadusid. Ettekandeid peideti haavaldemetesse, parukate alla, imikute mähkmeisse, pliiatsitesse, saapapaeltesse.

Ooperilauljanna areteeriti Prantsuse-Šveitsi piiri ületamisel, sest ... ta ei jälginud moodi. Ülemäära tärgeldatud aluskuub näis tolliametnikele kahtlasena. Sellele oli tõepoolest salatindiga kirjutatud luureettekanne. Juhtus ka kurioosumeid. Prantsuse tsensuur pidas kinni kirja, mis oli Hollandist ühele poolilma daamile — blondile näitlejatarile Eva M-le tema villasse «Alcibiade» saadetud. Kiri näis šifreeritud tekstina, seda enam et algas sellise pöördumisega: «Teie pühadus ...» Tegelikult oli see ühe abee õpilase ülitark kiri. Abee oli osa võtnud metsikutest ja kõlvatutest orgiatest «Alcibiade'is». Vastuluuresse see kõik ei puutunud ...

Teadete edasiandmine raadio teel ei levinud laialdaselt. Raadiotehnika tolleaegse taseme juures oli väga raske salasaatjat vastase territooriumil hoida. Siiski oli saksa vägede tagalas Läänerindel, belglase abee Pinti majas selline saatja olemas. Mõnikord oli informatsiooni edasiandmise viis väga keeruline. Prantsuse vastuluure murdis pead selle kallal, mil moel sai Saksa väejuhatus andmeid, et transpordilaevad Marseille'st välja sõitsid. Ehkki ohvitseridele teatati väljasõidu kuupäev ja marsruut alles väljasõidu eelõhtul, andsid sakslased vähem kui ööpäeva möödudes raadio teel vastavaid korraldusi oma Vahemeres tegutsevatele allveelaevadele. Algul otsustati, et informatsioon läkitatakse šifreeritud kirjade abil, kuid uurimine näitas sellise tee väikest tõenäosust. Jäid üle šifreeritud telegrammid, mida oli oma valitsustele õigus saata üksnes välismaa diplomaatidel. Anti kõrraldus pidada mõni päev kinni telegraafis kõik depešid, mis saabusid välissaatkondadest ja -konsulaatidest.

Samal ajal seati sisse järelevalve ühe kahtlase konsuli üle Marseille's. Jälgimine näitas, et konsul kohtub kohvikus regulaarselt ühe inimesega. Viimase jälgimine viis välismaalannani, kes tabati temaga vestlemas. Kiiresti tehti kindlaks, et temake oli saksa spioon. Pärast areteerimist tunnistas ta üles, et sai need andmed auriku «Sevastopol» ühelt ohvitserilt, kes oli tema armuke. Just veidi enne luuraja areteerimist oli «Sevastopol» merele läinud. Aurikul kästi raadio teel marsruuti muuta, kuid äike segas korralduse vastuvõtmist. «Sevastopol» uputati, ükski tema pardal olnud 500 inimesest ei pääsenud.

Luuretöö võtted muutusid sõja käigus. Kaugeltki kohe ei lõiganud sõdivad riigid läbi isegi neid kanaleid, mida mööda oli võimalik informatsiooni massiline äravool. Prantsuse luuraja Lacaze, kes tegutses 1914. a. sügisel territooriumil, kus ühtisid Prantsuse, Saksa ja neutraalse Šveitsi piirid, sattus ootamatult tõelisele «kullasoonele». Nagu ta teada sai, teenis itaallasest kiviraidur Vittorio Cavagnetto ülalpidamist järgmi-

sel originaalsel viisil. Ta käis läbi piiriäärsed prantsuse külad, kus elas palju elsaslasi, kelle sugulased teenisid Saksa armees, ja korjas kokku kirju Saksamaale saatmiseks. Pärast seda läks itaallane üle Šveitsi piiri ja andis saadud korrespondentsi edasi ühele baarimehele, see saatis kirjad adressaatidele. Sama tee, kuid vastupidises suunas, tegid läbi saksa sõdurite kirjad.

Prantsuse kohalikud võimud, kes tegutsesid korralduse alusel, mis keelas igasugused suhted vaenlasega, tahtsid ettevõtliku postiljoni tegevusele lõppu teha. Lacaze otsustas korraldust rikkuda: Prantsusmaale saadetud kirjade autorid olid ju eraisikud ega võinud anda eriti tähtsat informatsiooni, samal ajal kui postikott 250 saksa sõduri kirjaga sisaldas erakordselt väärtuslikke teateid. Kõigil kirjadel olid väliposti templid ja märkused, kus näidati diviisi, korpuse ning armee number. Korralikud saatjad andsid tagastamisaadressi ja teatasid väärtuslikke lisadetaile. Sellel süsteemil oli üksainus puudus: enamik elsaslasi teenis Saksa 14. armeekorpuses, aga Prantsuse luure tahtis saada andmeid ka teiste väekoondiste kohta. Vähehaaval hakkas olukord paranema, sest paljud Elsassi sõdurid sattusid pärast haavatasaamist teistesse väeüksustesse.

Saksa tsensuur taipas oma viga alles 1915. a. suvel. Diviiside ja rügementide numbrid, saatjate aadressid hakkasid üha harvem ümbrikutele ilmuma, pärast aga kadusid hoopis. Kuid selleks ajaks oli Lacaze sisse seadnud eri kaardi iga sõduri jaoks, kes oma sugulastega kirjavahetuses oli. Kaardile kanti kõik sõduri kohta hangitud andmed: väeosa, kus ta teenis, sugulaste ja tuttavate nimed jne. Tulemusena piisas sageli ainult eesnimest kaardil, mis oli adresseeritud mõnele juba kartoteeki kantud perekonnale, et kindlaks määrata, kus mingi saksa väeosa antud hetkel asus. Lõpuks said isegi kohalikud elanikud aru sõdurikorrespondentsi «töötlemise» saladusest; ve'di enne Verduni lahingu algust 1916. a. ei tulnud Saksamaalt enam ühtki kirja.

Kõrvuti olukorrast oleneva meetodite muutumisega muutus ka luureorganisatsioonide struktuur. Näiteks seesama Lacaze, kes pärast mitmeid kokkupõrkeid šveitsi võimudega eelistas pidevalt sõidus olla, lõi oma residentidega omapärase sidesüsteemi. Eelnevalt lepiti kokku kohtumisaeg ja -paik. Kohtumiskuupäeva sai resident teada aga kaardilt, mis talle saadeti veidi enne kohtumist ja mis väliselt näis süütu kirjana kodustelt. Kui agent pidi miskipärast kiiresti edasi andma tähtsaid uudiseid, avaldas ta kohalikus lehes eelnevalt kooskõlastatud kuulutuse. Järgmisel päeval võis Lacaze lugeda kuulutust ja saata kaardi, määrates järjekordse kohtumise. Muidugi ilmus Lacaze eri agentide juurde erinevate varjunimede all, mis samuti vähendas sissekukkumise ohtu.

Okupeeritud Belgias

Salajases sõjas paljastusid imperialistlike kiskjate võitluse kundiseadused. Ei olnud sellist silmakirjalikkuse ja alatuse astet, julmuse määra või kuritegevuse piiri, mille ees kodanliku luure esindajad oleksid tagasi kohkunud. Väikekodanlase valestimõistetud patriotism või nüri ahnus, väsimine vihatud veristest tapatalgutest ja palavikuline kirg seikluste järele, omaarmastus ning professionaalse mõrtsuka oskuslik korralikkus — kõik, mis sattus salajase sõja juhtide kombitsate vahele, võeti arvesse, kohandati ja lasti külmavereliselt käiku selle sügavalt rahvavaenuliku ürituse heaks, mida teenisid eranditult kõik imperialistlikud luured.

Nagu juba märgitud, kasutas sõdivate riikide luure osavalt ära asjaolu, et iseloomult imperialistlik Esimene maailmasõda sisaldas ka rahvuslikku momenti. Muidugi olid Serbia ja Belgia imperialistlike suurriikide sõjaeelses võitluses vaid etturid, aga Serbia ning Belgia valitsusedki olid sellesse võitlusse segatud ja võtsid sellest aktiivselt osa, ehkki teisejärgulistes osades. Kui aga puhkes sõda ja vaenlase armeed okupeerisid need väikeriigid, siis uskus okupantide vastu väljaastuv elanikkond, et kaitseb oma maad, oma kodukollet. Mis sellest, et niisuguses veendumuses polnud sõja iseloomu tegelikku mõistmist, mis sellest, et täiesti väär oli ettekujutus, nagu oleksid maa okupeerinud vaenulikud imperialistlikud riigid kallaletungi ohvriks langenud väikeriigi tõelised sõbrad. Niisugune veendumus oli levinud ja seda püüdsidki ära kasutada imperialistlikud luureteenistused.

Eriti laialt rakendasid seda taktikat Inglise, Prantsuse ja hiljem Ameerika luure Belgias, mille sõja algul hõivasid saksa väed. Sellest jutustab näiteks oma memuaarides Martha Knocknaert, kes Inglise salaluure ülesandel hakkas pidama väikest kohvikut, kuhu kogunesid saksa sõjaväelased. Ta töötas õena sakslaste välihospidalis ja täitis ka teisi korraldusi luureandmete kogumise eesmärgil.

Üks liitlaste tähtsamaid luurajaid oli Louise Bettignies. Ta sündis aristokraatlikus, kuid vaesunud perekonnas Prantsusmaal, sai hariduse Oxfordi ülikoolis ja töötas pärast guvernandina rikastes saksa ja belgia perekondades. Louise rääkis laitmatult mitut keelt. Saksa armee Belgiasse tungimisel 1914. a. augustis põgenes Louise Bettignies Inglismaale ja seal veendi teda kähku astuma liitlaste luure teenistusse. Saanud valedokumendid pitsikuduja Alice Dubois' nimele, pöördus Louise tagasi sakslaste poolt hõivatud Belgia territooriumile. Tema tehtud «pitsid» ei võinud sakslastele meeldida. Louise'i loodud luureorganisatsiooni astusid keemik de Jeyter, kes valmistas tinti salakirja jaoks, kartograaf Paul Bernard, kes osutus võimekaks šifreerijaks, ja teised isikud. Peagi oli organisatsioonis üle 30 liikme. Louise Bettignies' lähimaks abiliseks sai Marie Louise Vanhoutte («Charlotte») Roubaix' linnast. Neil õnnestus toimetada ettekanded Hollandisse inglise luuraja major Cameroni kätte. Louise muutis pidevalt informatsiooni edasiandmise süsteemi: täna peitus ettekanne šokolaaditahvlis, homme pisteti see invaliidi proteesi sisse, ülehomme peideti läbipaistev paber mikroskoopiliste šifrimärkidega Alice Dubois' passile kleebitud foto läikiva pinna alla.

Enesevalitsus ei jätnud Louise Bettignies'd maha ka sagedaste areteerimiste puhul. Kord olid Louise ja Marie Louise rongis, mille kõiki reisijaid kontrollis hoolikalt Saksa vastuluure. Mõlemad neiud roomasid rongi all kuni vagunini, kus kontrollimine oli juba lõpetatud, ja pääsesid õnnelikult. Teinekord kuulas Louise'i üle saksa politsei, kes sundis vangi lahti riietuma ja määris tema kehale erilist ainet, lootes, et ilmutab salakirja. Kuid ettekanne oli peidetud väikesesse kuulikesse, mida Louise keele all hoidis. Tundes, et edasisel läbiotsimisel ei õnnestu ettekannet alles hoida, neelas luuraja kuulikese kähku alla, kuid sakslanna märkas neelatust. Ta nõudis — vangi eest hoolitsemise ettekäändel —, et see jooks ära klaasitäie piima, milles oli lahustatud oksele ajavat vahendit. Louise teeskles köhahoogu... ja pillas ulatatud klaasi maha. Aja jooksul, mis oleks kulunud uue klaasitäie segu valmistamiseks, oleks kuulike juba nagunii jõudnud lahustuda. Ainsa süütõendi hävitanud Louise Bettignies pääses vabadusse.

Palju kordi hoiatati teda ohu eest ja ta vältis vangistust. Kõigepealt reetis provokaator Marie Louise'i. Louise viibis Hollandis, kuid talle saadetud hoiatus, et ta ei tuleks tagasi Belgiasse, jäi hiljaks. Mõnda aega jälgis Saksa vastuluure luurajat, et kindlaks teha tema sidemeid, siis aga areteeris ta. Louise Bettignies ja Marie Louise Vanhoutte mõisteti surma, kuid hiljem asendati see kohtuotsus paljuaastase vanglakaristusega. Louise Bettignies suri Saksa vanglas veidi enne

sõja lõppu. Marie Louise vabastati pärast Saksamaa purustamist.

Niisama tuntud luuraja oli... Kuid kandugem mõttes tagasi sakslaste poolt hõivatud Brüsselisse. Seal, majas nr. 68 Teathernstraßel elas noor Saksa leitnant Henning. Ta oli üürinud kaks tuba — ühe endale, teise oma armukesele. Leitnandi tuba reetis, et siin elab sõjaväelane: kõikjal vedeles topograafilisi kaarte, laual aga olid raamides Saksa armee tuntumate kindralite fotod. Ainult üks foto oli teravas kontrastis uhketes mundrites ja ordenitega ülekülvatud tüsedate vanameeste fotodega. See oli Henningi kena armastatu pilt. Mõni Belgia pealinna elanikest oleks võinud öelda, et fotol kujutatud noort kaunitari kutsutakse Gabrielle Petit. Kuid vaevalt küll keegi neist isegi taipas, et Gabrielle mängis korraga kaht osa — niihästi Saksa ohvitseri armukest, kui ka... leitnant Henningit ennast!

Gabrielle Petit sündis Tournai's 1893. a., nii et sõja puhkemisel oli ta 21 aastat vana. Ta jäi varakult emata ja kasvas üles kloostris, kus õppis soravalt saksa keelt kõnelema. Hiljem kolis ta tädi juurde Brüsselisse ja töötas müüjannana ühes pealinna moodsas kaubamajas. Sõda rikkus Gabrielle'i plaanid: ta oli tahtnud mehele minna. Gabrielle'i peigmees ületas koos temaga Hollandi piiri ja astus Prantsusmaal sõdivasse Belgia armeesse. Kuid Gabrielle pöördus tagasi Belgiasse.

Juba varem oli neiu astunud organisatsiooni, mis tegeles prantsuse ja inglise sõjavangide saatmisega neutraalsesse Hollandisse, samuti saadeti sinna belglasi, kes soovisid astuda Belgia armeesse, mis sõdis Prantsusmaal sakslaste vastu. Üks selle organisatsiooni juhte oli inglise halastajaõde Edith Cavell, kelle sakslased hiljem spionaažis süüdistatuna hukkasid. Peagi õnnestus Gabrielle'il kasutada oma näitlejavõimeid. Ta lõikas juuksed lühikeseks ja hakkas tihtilugu meesterõivaid, sealhulgas ka Saksa ohvitseride mundreid kandma. On andmeid, et mundris olevat ta isegi rindel käinud. Arvatakse, et just Gabrielle oli see saladuslik leitnant Arrasis, keda märgati signaale andmas inglise ja prantsuse vägedele, kuid kes oskas minema lipsata.

Gabrielle Petit töötas tihedas kontaktis Alice Dubois'ga. Nii nagu teised Belgia salaorganisatsioonide liikmed, oli ka Gabrielle seotud Inglise luurega. Pärast seda, kui Saksa vastuluure sai andmeid Gabrielle'i tegevuse kohta, hakkas terve saksa luurajate armee talle jahti pidama. Korduvalt päästis teda õnnelik juhus. Nii oli näiteks siis, kui ta pärast pikaajalist peegli ees treenimist esmakordselt ohvitserimundris rongiga Lille'ist Genti sõitis. Kohe hakkas teda kahtlustama üks samas kupees istuv Saksa hauptmann. Hotelli jõudis Gabrielle oma

uue tuttava — hauptmanni saatel. Varsti kadus neiu külgukse taha, jättes sineli nagisse. Oma korterisse jõudes märkas ta jälitajaid ja hävitas kiiresti kõik kompromiteeriva, sealhulgas ka sõjaväevormi. Tal õnnestus agentide käest minema lipsata ja hotelli ajalehemüüjana tagasi pöörduda. Ta kuulis, kuidas hauptmann ja salapolitsei esindaja pärisid, kas leitnant pole oma sineli järele tulnud.

Sel ajal kogunes Saksa vastuluuresse ohtrasti andmeid Gabrielle'i kohta. Kuid ta jäi tabamatuks. Üha uuesti ja uuesti läks ta just sakslaste valve nina all tähtsate ülesannetega üle piiri. Tema kaudu anti Hollandist edasi teade belglase kohta, kes oli mitu oma kaasmaalast Saksa politseile reetnud. Reetur tapeti.

Endiselt oli üks Gabrielle'i peategevusi liitlaste sõjavangide, aga samuti Belgias olevate luurajate saatmine üle Belgia-Hollandi piiri. Kord saatis ta järjekordset, neljast inimesest koosnevat gruppi. Selles oli kaks Belgia ohvitseri, üks inglise sõdur ja Hollandisse tagasipöörduv inglise luuraja. Kõigil olid valedokumendid, kuid hoolikal kontrollimisel oleks neist vähe abi olnud. Muide, inglise sõduril, kes oskas ainult oma emakeelt, olid paberid mingi hollandlase nimele.

Esimene osa Brüsselis alanud teest möödus suhteliselt rahulikult, aga kui väike rühm jõudis piiritsooni, hakkas oht varitsema igal sammul. Kõik vestlused patrullidega pidas maha Gabrielle ja tal õnnestus saksa sõdureid suurepäraselt lolliks teha. Kontrollimisprotseduur piirivalves võttis kaua aega, kuid lõpuks sai seegi õnnelikult mööda. Gabrielle koos kaaslastega liikus mööda piirini viivat teed. Ootamatult ilmus väikesest metsatukast saksa politseinik ja ütles oma võidutsemist varjamata Gabrielle'ile:

«Ootan Teid juba kuid, mademoiselle!» Ta nõudis, et kogu rühm järgneks talle ja tõstis kiire liigutusega vile suu juurde, kavatsedes valve välja kutsuda. Kuid Belgia ohvitser oli üheainsa hüppega sakslase juures ja torkas noa talle rindu. Pärast üldist segadust kogus Gabrielle end esimesena. Ta sammus vastu kahele aeglaselt lähenevale saksa tunnimehele, aga teised põgenikud tassisid laiba kraavi, viskasid talle oksi peale ja riputasid verejäljed liivaga üle. Gabrielle'il õnnestus seegi patrull «pehmeks rääkida». Just piiri juures esitas Saksa ohvitser Gabrielle'ile mõned küsimused ja kõhkles ilmselt veidi.

«Ega te ei kohanud teel Saksa politseiohvitseri?» küsis ta lõpuks.

Gabrielle vastas jaatavalt ning kirjeldas kohe tapetu tundemärke.

«Ta rääkis mulle kahtlasest neiust ja teatas telefoni teel, et jutt on ühest noorest prantslannast,» jätkas sakslane.

Gabrielle'il oli vastus valmis: tema ja ta kaaslased olid ju seda politseiohvitseri kohanud ja too veendus ise oma kahtluste alusetuses! Peagi oli Gabrielle koos teiste oma rühma liikmetega juba Hollandi territooriumil.

Teinekord peatus Gabrielle teel Hollandisse ühes piiri ligidal asuvas võõrastemajas. Hotell oli tulvil saksa sõdureid. Gabrielle läks kiiresti oma tuppa, kuhu talle pea järgnes erutatud peremees, üks salaorganisatsiooni liikmeid.

Ta teatas, et hotelli on ilmunud ilmselt kahtlane abielupaar. Passi järgi otsustades oli see keegi Henri Durier koos oma naisega, kuid mees, ehkki ta oli erariides, sarnanes väga saksa sõjaväelasega. Oma toa aknast tundis Gabrielle «madam Durier's» ära kellegi Flora, kergete elukommetega isiku, kes juba ammu oli astunud Saksa politsei teenistusse. Nagu hiljem selgus, saatis teda Saksa allohvitser, kes enne sõda oli töötanud Belgias ühe saksa klaverivabriku filiaali direktorina. Saksa politsei saatis ta kui Belgiat tundva inimese luuraja kannule, kes oli Saksa väejuhatusele niipalju peavalu valmistanud. Kuid sakslane ei tundnud Gabrielle'i nägupidi ja seepärast anti talle kaasa Flora, kes oli korduvalt Gabrielle'i näinud. Muide, «abielupaar Durier» olid vähe sarnased. Mees suutis vaevu varjata põlgust, mida tundis oma ootamatult omandatud teisepoole suhtes ja ka Flora ei varjanud kergendustunnet, kui tema sünge abikaasa ajutiselt eemaldus ja ta võis juua rohkem kui ühe klaasi kanget veini koos oma saksa sõduritest austajatega, eriti pikka kasvu teenistusvalmi maakaitseväelasega (nagu selgus, oli see salapolitsei agent, kes saadeti «abielupaar Durier'd» jälgima). Oma ülemuste juurde tagasipöördunud agent võis neile vaid ette kanda, et koos teise sõduriga oli ta maani täis madam Durier' ühe kohaliku elaniku tuppa magama pannud. Valeabikaasal õnnestus proua alles õhtul üles ajada ja järgmisel päeval suundus väärikas paar Hollandisse.

Gabrielle läks koos mitme belglasega üle piiri selsamal ööl, kui ta nägi Florat.

Loomulikult ei õnnestunud perekond Durier'l Hollandis kuidagi Gabrielle'i jälile sattuda ja kindlaks teha, milliseid teid mööda ta piiri ületab. See-eest jälgis Antanti luure ise abielupaari. Leidmata Gabrielle'i, püüdis Flora saavutada mõningast edu, mis oleks teda ülemuste silmis õigustanud. Ta kohtus ühe Belgia tuntud põrandaaluse tegelase Jean Bordiniga, kes ei teadnud, et Flora teenib Saksa politseis. Bordini abil lootis Flora saada andmeid Gabrielle'i ning teiste liitlaste luurajate kohta. Kuid seesamal Gabrielle ja tema seltsilised hoiatasid peagi Bordini. Flora tõi sakslastele valeandmeid. Sakslased, muide, ei lasknud end petta, vaid taipasid kähku, et neid proovitakse alt

vedada. Florale ei antud enam ülesandeid välismaal ja tema «abikaasa» viidi üle teise väeossa.

Gabrielle aga jätkas sel ajal oma surmamängu Saksa vastuluurega. Neiu läks jälle Belgiasse ja peeti peaaegu kohe kinni läbiotsimisel piirilähedases salakorteris. Gabrielle nägi lähenevaid politseinikke juba kaugelt. Tema ja korteriperenaine jõudsid hävitada kõik ohtlikud paberid. Läbiotsimine ei andnud mingeid tulemusi ja seda korraldanud kogenematud politseinikud uskusid Gabrielle'i, et ta oli selles korteris ainult juhuslikult öömaja otsimas. Kuid see oli viimane õnnelik juhus... Gabrielle'i areteeris teda tänaval oodanud saksa politseipatrull. Tema juurest leiti paljastavad dokumendid. Neiu keeldus endale elu ostmast sel teel, et oleks reetnud kõik, mida teadis Belgia organisatsioonidest, kes pidasid salajast sõda saksa okupantide vastu. Sõjakohus mõistis Gabrielle'i surma mahalaskmise läbi. Ta hukati 1. aprillil 1916.

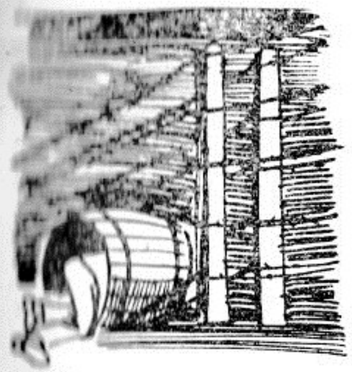

Valge Daami seiklused

Luurevõrku Belgias punuti tavaliselt Hollandi territooriumilt. Hollandis, ehkki mitte kohe, võitis Antanti riikide võistlevate luureteenistuste seas peamise koha Inglise luure (täpsemalt, üks selle osakondi, sest ka Inglise luureorganites enestes, mis allusid esialgu erinevatele ametkondadele, valitsesid kadedus ja konkurents). Inglise luureorganite faktiline juht oli Henry Landau, kes hiljem jutustas nende tegevusest oma memuaarides.

Inglased võtsid arvesse kogemusi, mida saadi nende luurevõrgu sissekukkumisest 1916. a. See pidi jälgima saksa transporti Belgias ja saksa vägede poolt hõivatud Kirde-Prantsusmaal. Inglise agent Frankignoul ehitas selle üles rangelt tsentraliseeritult. Kõik ettekanded koondati ühte kohta ja toimetati kohale ühelainsal viisil: nad peideti trammi, mis sõitis iga päev Belgiast Hollandi linna Maastrichti. Süsteem töötas kaua aega edukalt, kuid lõpuks sai Saksa politsei sellele jälile. Peale selle tundsid Frankignouli agendid üksteist, aga temal endal polnud viise, kuidas alluvaid ohu eest hoiatada. Tulemusena õnnestus sakslastel ühe hoobiga purustada kogu organisatsioon, likvideerida enam kui nelikümmend rongide vaatlusposti ja areteerida peaaegu kõik Frankignouli inimesed. Katse taastada organisatsioon samadel alustel polnud edukas. H. Landau ehitas uue luurevõrgu teisiti üles.

Hollandisse põgenenud belglaste abiga õnnestus Belgia territooriumil moodustada hulga luurerakukesi. Iga rakukese ülem saatis kogutud andmed postkasti Antverpenis, Liège'is või Brüsselis. Siit toimetati need üle piiri vastavasse punkti. Viimaseid oli mitu. Igal rakukesel oli oma sõltumatu postkast ja ületoimetamiskoht. Ettekandeid üle piiri toimetav kuller ei tundnud kedagi luureraku liikmetest peale postkasti. Aga postkast ei tundnud isegi kullereid, kes tõid ja võtsid ettekandeid. Iga tähtsa objekti või rajooni jälgimiseks loodi tihti kaks paralleelselt tegutsevat rühma, kes ei aimanudki teineteise olemasolu.

. . . Juba keskajal oli Ida- ja Kesk-Saksamaal levinud legend Valgest Daamist. Preisimaal räägiti, et keegi 40-ndaks eluaastaks lesestunud Dorothea olevat eraldunud nunnakongi, mis asunud Marienwerderi katedraali ligidal, ja käskinud ukse kinni müürida. Ta surnud pärast neliteist aastat kestnud vabatahtlikku erakuelu. Dorothea arvele pandi ohtrasti imesid. Pärast ta surma saadeti 1414. a. paavstile palve, et Dorothea katoliku pühakute hulka arvataks. Aeg aga ei olnud sobiv. Kirik elas üle suure lõhenemise aegu. Paavste oli korraga kaks ja vahel isegi rohkem. Iga paavst needis ära ja pani kirikuvande alla oma võistlejad — antipaavstid. Ühelgi neist ei jäänud aega, et läbi vaadata kaugelt Preisimaalt tulnud palvekiri. Pärast seda kujunes elanikkonna hulgas veendumus, et inimeste tänamatusest solvunud püha erak ilmutab end valges riietuses ainult selleks, et õnnetusi ette kuulutada.

Mõned saksa ajaloolased lükkavad selle versiooni ümber. Nende arvates oli Valge Daam Brandenburgi nn. Suure Kuurvürsti naine. Ühel vanal gravüüril kujutatakse teda valges rüüs käimas oma mehe kirstu taga; mees suri 1688. a. Kuid teiste andmete järgi olevat Valget Daami esmakordselt nähtud 1486. a. Plassenburgis Bayreuthi lähedal. Lõpuks oli veel ühe versiooni pooldajaid, kes arvasid, et legend Valgest Daamist on seotud kellegi krahvinna d'Orlamundega, kes elanud XIV sajandil kuskil Bayreuthi ligidal. Ta tapnud oma mõlemad lapsed ja siis ka iseenese, sest tema armuke, võimul oleva monarhi sugulane, keeldunud temaga abiellumast.

Valge Daam olevat nagu uuesti ilmunud Berliinis 1799. a. Ta seisnud kuningapalee juures valvanud sõduri ees, valges rüüs, pärlikee kaelas ja elevandiluust sau käes. Sõdur saanud aru, et tema ees on viirastus ja rääkinud rabatult sellest kummalisest sündmusest. Tema jutustuse põhjal trükiti isegi väike raamat, mida kaunistas Valge Daami «portree». Asjatu oleks olnud küsida, kust väljaandjad selle portree hankisid. Kuid nende õigustamiseks tuleb lisada, et seitse aastat hiljem, 1806. a., lõi Napoleon Preisimaa pihuks ja põrmuks.

Ja juba täitsa imelik on see, et Valget Daami, seda nagu puhtsaksa viirastust, nägi Napoleon, kui ta Venemaa vastu sõjakäigule minnes Bayreuthis peatus. Ent kui jätta arvestamata see Valge Daami kohustuste laienemine, siis ilmus ta muutumatult paleesse veidi enne Hohenzollernite dünastiast pärineva järjekordse kuninga surma. Teda nähti 1840. a. Friedrich Wilhelm III surma eelõhtul, 1861. a. lühikest aega enne Friedrich Wilhelm IV surma . . . Lühidalt, Wilhelm II ajal hakati rääkima, et Valge Daami järjekordne ilmumine peab tähendama Hohenzollernite dünastia lõppu. Pole midagi öelda, viimase keisri, endasse armunud, oma võimu jumalikust päritolust segaseks läinud ülbe ja samal ajal ara mehe poliitika andis küllalt alust vana legendi taoliseks muutumiseks.

Valge Daami nime võttis endale suurim luureorganisatsioon, mis tegutses okupeeritud Belgias. See tekkis 1916. a. suvel ja algul oli tal teine nimi («Michelini teenistus», ilmselt firma nimetuse järgi, mis tootis autokumme «B-149»). Üks organisatsiooni asutajaid oli insener Dewé, Dieudonné Lambrechti sugulane. Lambrecht oli töötanud inglaste heaks, kaksikspioon reetis ta sakslastele ja ta hukati. Eelkõige rääkis Dewé oma plaanidest füüsikaprofessor Chauvinile, kellest sai Dewé kõrval teine organisatsiooni juht. Algul hõlmas see väikest rühma Dewé ja Chauvini sõpru. Vaimuliku Des-Onais' abiga õnnestus kontrollida ja «Valge Daami» ridadesse kaasa tõmmata Lambrechti abilisi.

Dewé ja Chauvin osutusid oivalisteks juhtideks. Nad valisid õnnestunult vajalikke inimesi ja ehitasid organisatsiooni ülesse kombel, et üksikisikute areteerimine tegi minimaalselt kahju. Kullerid, keda kõige rohkem ähvardas areteerimisoht, ei tundnud kedagi organisatsiooni üksikliikmeist peale vahendaja (postkasti), kellelt nad said ettekandeid. Loodi isegi oma vastuluure! Seda juhatas Chauvini sugulane — Belgia politsei ülem Liège'is Neujean. Tänu oma ametikohale võis ta suurima efektiga jälgida Saksa salapolitsei, «Valge Daami» peavaenlase tegevust Belgias.

Jäi üle seada jalule side liitlaste luureteenistustega, kes tegutsesid Hollandis. Prantsuse luuraja Fechy sai enne teisi teada Dewé ja Chauvini kavatsustest ja saatis neile koostööettepaneku. Kuid Fechy inimeste hulka tungisid saksa spioonid. Nad reetsid okupatsioonivõimudele kolm tähtsat prantsuse agenti: Fauquenot', Creuseni ja Marie Birkeli, kellest tuleb juttu hiljem. Lõpuks, pärast mitmeid ebaõnnestumisi, milles olid süüdi eelkõige Antanti luurajad, astus «Valge Daam» ühendusse inglastega. Osalt oli põhjuseks see, et ainult Inglise sõjaväeluurel õnnestus korraldada agentide saatmine üle Belgia-Hollandi piiri, mille sakslased tõkestasid okastraataiaga, kuhu lasti veel kõrgepingevool. Seda oskas Henry Landau saavutada jällegi belglase Moreau' abil (Moreau oli Belgia ühe kõrgema raudteeametniku poeg ja tal oli raudteeametnike seas palju tuttavaid). Moreau («Oram») ja tema värvatud abilised organiseerisid piiriületamise salateenistuse, mis funktsioneeris kuni sõja lõpuni.

Inglased võtsid «Valge Daami» finantseerimise enda peale, aga Henry Landau, ehkki tal polnud selleks mingeid volitusi, lubas pidada kõiki sellest osavõtjaid inglise sõjaväelasteks. «Valge Daam» militariseerus — tekkisid pataljonid ja kompaniid. Seejuures jäi organisatsiooni korraldus endist viisi selli-

seks, et oli lihtne «isoleerida» rakuke, kuhu tungis reetur või mille mingil muul viisil avastas Saksa salapolitsei.

Peamine, millega «Valge Daam» tegeles, oli sõjaväeeešelonide liikumise igapäevane, harilik jälgimine. Tagasihoidlik raudteeametnik (tihti naise ja laste abiga) luges oma toa aknast ära mööduvad koosseisud ja oli põhiline kõige tähtsama informatsiooniga varustaja. Summeerides paljudelt sellistelt agentidelt saadud teateid, võisid «Valge Daam» ja Inglise luure saada ettekujutuse saksa vägede dislokatsioonist, sõjamoona juurdevedudest ja seega vaenlase väejuhatuse plaanidest. Kõige keerukam oli saadud informatsiooni edasitoimetamine algul Belgia territooriumil, aga pärast üle piiri. Sakslased viisid sisse range lubade kontrollimise süsteemi, ilma loata oli belglastel keelatud oma elukohast lahkuda. Tihti lõppes edukalt alanud reis ootamatu hüüatusega «Seis!», läbiotsimisega politseijaoskonnas. Salajase informatsiooni avastamine ähvardas kullerit kiirkohtu ja mahalaskmisega. Seepärast oli kulleril areteerimise korral vaja eelkõige vabaneda süütõenditest — salakorrespondentsist. Selleks topiti õhukesed paberilehed väikesesse metalltorusse, mis püüti varrukast märkamatult välja libistada. Üks kuller, noor neiu Juliette, peeti kinni ja mis veel hullem, saksa politseiniku uuriva pilgu all ei õnnestunud tal kuidagi vabaneda väikesest musta kalevisse mähitud pakikesest. Selles olid ettekanded, mille avastamisel oleks tütarlast oodanud kindel surm. Kuid Juliette ei kaotanud pead. Politseijaoskonnas õnnestus tal märkamatu liigutusega torgata pakk küttepatarei taha. Pärast seda ei andnud kõige hoolikam läbiotsimine tulemusi ja Juliette'ile öeldi, et ta on vaba. Jäänud väljudes hetkeks üksi, võttis Juliette hinnalise paki välja ja toimetas selle sihtkohta.

«Valge Daami» Liège'is asuva keskuse kaudu ja ka muul teel jõudsid need ettekanded piirilähedastesse postkastidesse.

Edasi aga algas alati eluohtlik piiriületamine, sest piir oli mähitud okastraati ja seda valvasid verekoertega tunnimehed. Kummikindad ning -saapad kaitsesid voolu eest. Et saksa sõdureid petta, kasutati pidevalt uusi kavalusi. Korduvalt viskasid kohalikud talupojad ettekandeid koos mullakamakatega üle traataia. Enne seda hoiti neid kartulipõllul maa sees. Vahetevahel torgati traadi alla väljalöödud põhjaga tühi tünn ja roniti läbi selle, kartmata elektrilööki. Muide, sakslased ei hoidnud traati kogu aeg voolu all — selleks ei jätkunud elektrienergiat. Traadil võis sageli näha inimeste laipu, kelle vool oli piiriületamiskatsel tapnud. Sakslased keelasid surnukehade ärakoristamise, lootes elanikkonda hirmutada. Kui laibad praksusid, siis tähendas see, et antud hetkel on traadid voolu all.

Kord pidi Saksa politsei peaaegu vangistama «Valge Daami» juhtkonna. Politseinikke viis jälgedele anonüümkiri, mille oli saatnud üks armukade naine, kes ei aimanudki põrandaaluse organisatsiooni olemasolu. Pealekaebuse saanud Saksa politsei otsustas kontrollida kedagi Reimanni, keda nii ebasobival ajal armukadetseti viimase teenri prantslanna Marcelle'i pärast. Oma korteris Reimanni polnud, naabrid ütlesid, et ta on tõenäoliselt «Pääsukeste villas», mille olid üürinud talt mingid tundmatud isikud. Seal asus aga «Valge Daami» sekretariaat. Tammeuksed võisid välja kannatada pikaajalist piiramist, mis aga peaasi — andsid aega kompromiteerivate paberite hävitamiseks. Kuid seekord ei vedanud. Saksa nuhid kohtasid villa sissekäigu ees kullereid, kes näisid neile kahtlastena. Surunud revolvri ühe kulleri meelekohale, sundisid sakslased teda paluma ust avada... Võeti kinni kõik kohalolijad, paberid, relvad. Vangid ei reetnud organisatsiooni. Kuller Franchimond teatas, et ta on villa perenaise Gesselsi armuke, aga teine kuller vandus, et ta oli Franchimond'i sõbrana juhuslikult teda jalutuskäigul saatnud. Ülejäänud areteeritud kinnitasid, et nad olid põgenikel aidanud ainult piiri ületada. Vennad Louis ja Antoine Collard, kes tabati ettekannete ümbertrükkimiselt, kinnitasid, nagu oleksid nad kogunud informatsiooni selleks, et püüda seda Hollandis Inglise või Prantsuse luurele müüa. Sõjatribunal mõistis neli vangi, kaasa arvatud Gesselsi surma, kuid tema ja veel ühe luuraja puhul asendati surmanuhtlus eluaegse vangistusega. Vennad Collard'id lasti maha 1918. a. juulis. Sakslased ei saanudki aru, et nad tabasid ootamatult lausa laialdase luureorganisatsiooni sekretariaadi.

Üks «Valge Daami» kõige efektiivsemaid kui mitte ka kõige olulisemaid edusamme oli luurerakukese loomine... Liège'i peavanglas Saint-Léonard'is. Selle organiseerisid luurajad Fauquenot ja Creusen.

Mõlemad olid Prantsuse luure agendid ja pärast mitut edukalt täidetud ülesannet põgenesid Hollandisse, kus hakkasid looma uut luurevõrku. Kord saatsid nad koos hollandlasest teejuhi-salakaubavedajaga Belgiasse noore õpetaja Marie Birkeli. Tütarlapsest polnud kaua aega teateid (Saksa politsei oli ta areteerinud). Siis ilmus ootamatult keegi Bertram ja teatas, et Birkel on määranud Fauquenot'le ja Creusenile kohtumise piiril okastraataia juures. Bertram äratas kahtlust. Siiski otsustasid Fauquenot ja Creusen minna kohtamisele ning sattusid Bertrami poolt Saksa vastuluure korraldusel ülesseatud lõksu. 30. juuni ööl 1915 tungisid piiri ääres ootavatele belglastele ootamatult kallale saksa agendid, lõid nad pähe antud hoopidega uimaseks ja vedasid Belgia territooriumile. Belgia kohus mõistis mõlemad surma. Nende ainus pääsemisšanss oli teatada

enda röövimise asjaoludest, sest seda tehti Hollandi neutraliteeti rikkudes. Vangla koka, kriminaalkurjategija kaudu saatsid nad kirja; viimane andis kirja edasi nunn Mélanie'le, kes pääses vanglasse, see viis kirja aga Hollandi peakonsulile Brüsselis. Järgnes Hollandi valitsuse protest ja surmaotsus muudeti ära kuus tundi enne selle täideviimist.

Poola rahvusest saksa sõduri kaudu seadsid Fauquenot ja Creusen sisse alalise side «Valge Daamiga». Neid aitasid samas vanglas asuv Marie Birkel ja teised vangid. Vabadusse õnnestus teatada «Valge Daami» agentide areteerimise asjaoludest, sellest, et võeti ära kompromiteerivaid dokumente. Sakslased saatsid kõik vangid pärast kinnivõtmist reeglina Saint-Léonard'i vanglasse. Edasiantud teated hoidsid mitu korda ära organisatsiooni avastamise. «Valge Daam» võis instrueerida oma inimesi, millist taktikat neil tuli kasutada vangistamise korral. Paljudel neist päästis see elu.

1918. a. õnnestus Fauquenot'l ja Creusenil vanglast põgeneda. Poolakast sõdur avas nende kongiukse, tõi konksu ja haamri. Põgenikud haarasid laost linad ja keerutasid neist nöörid, mille abil nad kõrget vanglamüüri mööda tänavale laskusid. Seal ootasid neid sõbrad. Istudes jälgede segamiseks ümber trammilt trammile, jõudsid Creusen ja Fauquenot peagi suhteliselt ohutusse konspiratiivkorterisse. Saint-Léonard'is avastati nende kadumine alles tunni aja pärast. Asjatult küsitleti vange, kes võisid põgenikest midagi teada. Vaimulikurüüs Fauquenot püüdis üle piiri minna. Tema pidas trammis juhuslikult kinni politseiagent, kes teatas, et «juba liiga palju spioone kannab vaimulikurüüd». Fauquenot põgenes ja varjas end sõja lõpuni Liège'is. Creusen areteeriti päris piiri juures. Ta nimetas end kellekski Desméks, kes püüdnud põgeneda Hollandisse. Habe ja vurrud, mis ta pärast põgenemist oli kasvatanud, muutsid teda tundmatuseni. Põgenik paigutati Hasselti vanglasse. Saksa võimud ei aimanudki, et uus vang on seesama Creusen, kelle otsimiseks oli mobiliseeritud kogu politsei.

Viimasel sõja-aastal oli «Valgel Daamil» mitmeid ebaõnnestumisi. Juba enne politsei rünnakut «Pääsukeste villale» areteeriti Neujean, vastuluure ülem. Sakslased said teada, et teda külastas sageli üks belglanna, kes oli sõja algul aidanud põgeneda mõnel prantsuse sõjavangil. Ootamatult vangistati üks kuller, kes tähtsate instruktsioonidega Brüsselist Genti sõitis. Veel olulisem oli sissekukkumine ühes piiriületamise punktis. Informatsiooni toimetasid siin edasi salakaubavedajad, kes samal ajal vedasid salaja toiduaineid Hollandist Belgiasse. Sellele tegevusele vaatas läbi sõrmede isegi sakslaste piirivalve kohalik ülem, kes sai selle eest Hollandist toiduaineid. Seepärast tundsid luurajad end siin üsna julgena ja selle punkti

kaudu hakati üle saatma informatsiooni põhimassi. Seda ootamatum oli moment, kui Saksa salapolitsei agendid vangistasid salakaubavedajad.

Sakslasi vapustas areteerimisel avastatud informatsiooni mastaap. Lõpuks said nad aru, et tegutseb suur luureorganisatsioon. «Kolmanda järgu» ülekuulamisel nimetasid vangistatud salakaubavedajad vanglas kõik neile teada olevad kaheksa «Valge Daami» kohaliku rakukese liiget Hasseltis. Kõik nad vangistati. Ent siin andiski tunda «Valge Daami» läbimõeldud organisatsiooniline struktuur. Agentide rühm Hasseltis oli keskusega seotud ainult ühe inimese — Belgia politseiinspektori Surlemont'i kaudu. Sama ööpäeva jooksul saadeti ta praami trümmis üle piiri. Järgmisel päeval Surlemont'i korterisse ilmunud politseiagendid võisid areteerida vaid tema naise ja tütre, kes ei teadnud midagi isa luurajategevusest.

Sõja lõpuks oli «Valge Daam» muutunud paljuliikmeliseks organisatsiooniks. Üldse kuulus sellesse 1084 inimest, sel oli 51 raudteede jälgimise punkti. Sakslased areteerisid 45 organisatsiooni liiget, neist hukati kaks.

«Valge Daam» polnud ainuke, ehkki jäi peamiseks Antanti luureorganisatsiooniks Belgias sõja teisel poolel. Julgeoleku mõttes juhindus ta printsiibist teiste organisatsioonidega mitte mingit kontakti pidada. Seda printsiipi rikuti vaid õige harvadel puhkudel ja see viis mõnikord ebaõnnestumistele, provokaatorite sissetungile ja üksikute rakukeste avastamisele.

Inglise luureteenistuse edusammud Belgias põhinesid eelkõige okupante vihkava elanikkonna toetusel. Huvitav, et inglastel ei õnnestunud organiseerida ühtki raudteevedude jälgimispunkti Saksamaa enda territooriumil, kus puudus olulisim faktor — kohalike elanike poolehoid.

Peale luure said liitlased Hollandis tähtsat informatsiooni nende saksa desertööride küsitlemisel, kes raha eest olid valmis andma teateid väeosade kohta, kus nad olid teeninud. Muidugi saatis Saksa luure desertööride sildi all mitmel korral oma agente, kes andsid valeteateid. Kuid inglasi alt vedada oli juba raske. Sadade tuhandete saksa vangide küsitlemise ja luureandmete põhjal koostati sõja esimestel aastatel «pruun raamat», mida pidevalt täiendati. See sisaldas kõigi rügementide ja diviiside numbreid, andmeid iga väeosa komandörkoosseisust ja hulgaliselt muid teateid. Kontrollides tunnistusi «pruuni raamatu» järgi, sai kiiresti kindlaks teha, mil määral need tõele vastasid.

Kord tuli Landau juurde saksa desertöör ja pakkus talle sakslaste väliposti salajase teatmiku viimast väljaannet. Sakslane töötas Düsseldorfi postiametis, kust ta oligi teatmiku varastanud. See oli liitlaste väejuhatuse seisukohalt täiesti era-

kordse väärtusega raamat. See oli võrreldamatult üksikasjalisem kui suure vaevaga koostatud «pruun raamat». Saksa sõdur võttis raamatu eest alandlikult vastu talle pakutud 100 naela, ehkki Landau tunnistuse järgi oli luure valmis maksma selle eest sõna otseses mõttes igasuguse summa. Hiljem värvati see sakslane, nime järgi Fleischer, Inglise salaluure teenistusse, sest viimane oskas mängida mehe vihkamisel keisri ja saksa militaristliku kliki vastu. Fleischer sõitis valedokumentidega Saksamaale ja tuli tagasi tähtsate teadetega uute rügementide formeerimise ning riigi majandusliku olukorra kohta. Siis usaldati talle uus ohtlik ülesanne — organiseerida vaatluspunkt Trieris. Uuelt sõidult Fleischer tagasi ei tulnud: võib-olla võeti ta kinni, aga veel tõenäolisem, et ta otsustas mitte riskida eluga uute peremeeste pärast, keda ta oli jõudnud hästi tundma õppida.

Võitlus saladuste eest

Ypres'is, Flandrias, kasutasid sakslased 22. aprillil 1915 esmakordselt mürkaineid. Nad lasksid gaasi balloonidest välja ajal, kui soodus tuul pidi gaasipilve vaenlase kaevikute poole kandma. Algul oli gaaside rakendamisel suur edu. Kuid üks kord muutis tuul järsult suunda ja gaasimürgituse said saksa sõdurid. Sakslased hakkasid palavikuliselt otsima teisi mürkgaaside kasutamise viise. Prantsuse spioon Charles Lucieto veendus selles, kui ta tegi kindlaks, et gaase tootev Badeni aniliinitehas Mannheimis jätkas tööd täie koormusega. Aga kuidas tungida vaenlase kavatsustesse? Lucieto märkas, et gaasitsisternid toimetatakse Kruppi sõjatehastesse Essenis. Luuraja riskis tublisti ja hakkas käima õllebaarides, mida külastasid nende tehaste töölised, ning pealt kuulama nende vestlust. Juteldes tehast valvava politseinikuga, hindas luuraja Saksamaa šansse sõja võitmiseks pessimistlikult. Vastuseks teatas valvur, et töötatakse välja uut relva, mis pöörab sõjategevuse Saksamaa kasuks, — gaasiga täidetud mürske.

Ilmne umbusk, mida Lucieto väljendas, ärritas politseinikku. Sõlmiti kihlvedu suure summa peale. Peagi viis sakslane oma sõbra vaiksesse kohta polügooni lähedal, kus pidi toimuma uute mürskude katsetamine. Sellest varjupaigast võis Lucieto jälgida keisri enese juuresolekul toimuvaid katsetusi. Gaasiga täidetud mürsud tulistati niidul sööva lambakarja sekka. Tulemused olid silmaga näha: vähe sellest, et gaas lämmatas loomad, see sõna otseses mõttes põletas ära kogu taimestiku.

Lucietod veenis kõik see, mida ta oma silmaga oli näinud. Ent kuidas veenda uskmatut juhtkonda Pariisis? Luuraja palus oma politseinikust sõpra jätta talle kihlveost mälestuseks üks mürsukild. Võidutsev politseinik, kes oli oma õigsust tõestanud ja suure summa taskusse pistnud, kinkis otsekohe, kui keiser oli oma kaaskonnaga polügoonilt lahkunud, suuremeelselt Lucietole soovitud suveniiri. Kolme päeva pärast oli kild Pariisis ja enne kui sakslased jõudsid piisavalt uusi mürske valmis-

tada, varustasid prantslased ja inglased oma väed gaasimaskidega ja hakkasid ka ise sama tüüpi mürske tootma.

Inglastel, vastupidi, õnnestus tankide saladust säilitada. Nende loomise idee esitati juba 1914. a., kuid viidi väga aeglaselt ellu. Et raudteel veetavate presendi sisse mässitud kummaliste masinate otstarvet tõepäraselt seletada, pakuti erinevaid maskeerimisnimetusi — tsisternid, reservuaarid, paagid. Peatuma jäädi viimasel ja paak (inglise keeles «tank») saigi uue hirmuäratava relva nimeks.

Tankide esmakordne rakendamine 15. septembril 1916 viis sakslased kohutavasse paanikasse. Kui kaevikust põgenenud sõdur kindrali juurde viidi ja ta seal ette kandis, et «see» liigub ratasteta, siis arvas viimane, et ta alluv on hirmust hulluks läinud. Mis jama see siis on — ratasteta liikuv masin? Tankide massiline rünnak 1918. a. augustis viis laiale läbimurdele sakslaste kindlustatud liinil.

Austria ja Saksa luureteenistuste suur saavutus oli see, et tagati Caporetto lahingu ootamatus 1917. a. oktoobris. Tõsi küll, liitlaste luurajad said ohtrasti otseseid ja kaudseid tõendeid sakslaste ning austerlaste kavatsusest alata pealetungi Itaalia rindel. Kord korjas inglise seersant sakslaste ja inglaste kaevikute vaheliselt ei-kellegi-maalt Prantsusmaal üles kaardi, mille saksa sõdur oli hiljaaegu maha pillanud. Selles kirjutas keegi Heinrich, et tema väeosa puhkab Austrias. Kaardil näidatud väliposti numbri järgi tegid inglased kindlaks, et jutt on Alpikorpusest, ühest Saksa armee löögiväeosast. Ameerika luure teated Šveitsist kinnitasid, et sakslased valmistavad ette lööki Itaalia rindel.

Ja ikkagi tabas 24. oktoobril alanud Saksa-Austria pealetung Itaalia väejuhatust ootamatult. Enne pealetungi algust paisati itaallaste kaevikutele terved hunnikud Austrias trükitud Põhja-Itaalia kõige loetavamate lehtede valeväljaandeid. Neis teatati elanikkonna kokkupõrgetest politseiga, demonstratsioonide tulistamisest, trükiti ära rahutuste allasurumisel tapetute ja haavata saanute nimekirjad. Tõepärasuse andmiseks kõigile neile teadetele kogus Austria luure palju pisiandmeid (teatavate Itaalia linnade elanike tõelised nimed, nende töökohad jne.). Seepärast ei tekkinud kellelgi kahtlust lehtede ehtsuses ja nad õõnestasid tõsiselt Itaalia armee võitlusvaimu, eriti Põhja-Itaaliast pärinevatel sõduritel, piemontelastel, kellest koosnesid kõige võitlusvõimelisemad väeosad. Itaalia kaotas Caporetto lahingus 800 000 meest, poole sellest moodustasid haavatud. Itaalia rinde täielikku purunemist õnnestus Antantil ära hoida vaid sel teel, et Põhja-Itaaliasse paisati kiires korras Prantsuse ja Inglise diviise.

Luure käis käsikäes diversiooniga.

Sõjaaja kõige tähtsamate diversioonide hulka — kui see oli diversioon — tuleb lugeda tsepeliinide süütamist Alchorni lennuväljal. Tsepeliine oli ainult Saksamaal, ja lennunduse tookordse arengutaseme juures näisid nad üsna ähvardava relvana. Tsepeliinid võisid tollal lennata märksa kõrgemal kui lennukid ja, tõusnud maksimaalsele võimalikule kõrgusele, jäid nad praktiliselt väljapoole seniitkahurväe tuleulatust.

1917. a. alguses ehitatud Alchorni lennuväli oli sisustatud tehnika viimase sõna järgi. Angaarides, millest igaüks mahutas kaks tsepeliini, olid ette nähtud kõikvõimalikud tulekahjuvastased ettevaatusabinõud. Tulekahjuohtu polnud aga võimalik täiesti likvideerida, sest tsepeliine täideti kergesti süttiva vesinikuga ja võimatu oli vältida gaasi vähest väljavoolamist.

1918. a. jaanuaris toimusid Alchorni lennuväljal viimased ettevalmistused mingiks tähtsaks operatsiooniks. Tsepeliinid pidid tegutsema koos Saksa laevastiku peajõududega ja kavas oli teha uus katse murda läbi Inglise blokaad. 5. jaanuari varahommikul puhkes angaaris nr. 1 tulekahju, mis haaras kogu hoone. Peaaegu samal ajal algasid plahvatused ning tulekahjud teisteski angaarides. Vähem kui minuti jooksul hävis neli angaari ja viis neis olnud uusima konstruktsiooniga dirižaablit. Katastroofi tulemusena aeti nurja Saksa laevastiku operatsioon avamerel ja anti suur materiaalne ning moraalne löök sakslaste dirižaabliehitusele. Vaatamata kõige hoolikamale uurimisele, jäid katastroofi süüdlased avastamata. Igal juhul pole kahtlust, et Antanti agentidel õnnestus tsepeliinide baasi tungida.

Järgmised edukad õhurünnakud neile baasidele olid võimalikud tänu luurelt saadud informatsioonile. 1918. a. juulis purustati tugeva pommitamisega tsepeliinide angaarid Tøndernis. 1918. a. oktoobris tehti katset lasta õhku tsepeliinide baas Wittmündhafenis, kuid lennuvälja valve avastas angaaride alla paigutatud pommid.

Mõnikord õnnestus luurel luua vaenlase territooriumil salabaase, kuhu nad jõu või kavalusega viisid vajalikke inimesi ülekuulamisele. Üks inglise kogenud vastuluuretöötaja kapten Barry määrati 1915. a. Bassains'i sõjaväelaagrisse Bordeaux' lähedal. Mõni päev pärast laagrisse saabumist sõitis Barry kuhugi ametiasjus ja kadus salapärasel kombel. Tal olid kaasas tähtsad saladokumendid ja suur rahasumma. Otsekohe algasid kõigil Bordeaux' rajooni teedel otsingud, küsitleti sadamas seisvate laevade kapteneid ja meeskondi, kuid tulemusteta. Kapteni sõbrad teatasid, et Bordeaux's peatus Barry Lafayette'i tänaval majas nr. 25. Selles majas elas koos perekonnaga noor neiu Jeanne, kellega Barry kavatses abielluda. Kuid Jeanne ei osanud midagi öelda oma peigmehe asukoha kohta.

Kaks nädalat kammis Inglise vastuluure läbi linna ja Bordeaux' ümbrust, küsitles kõiki ja igaüht, kuid kadunud kapteni jälgi ei leitud. Appi kutsuti kaks vastuluuretöötajat, üks noor inglane ja teine belglane — Dolly ja Louise. Ühes kohvikus sõduritega vesteldes selgitasid nad välja, et kaks mingit meest olid lonkinud laagri ligidal veidi enne Barry kadumist ja et neid ei ole kaua aega ümbruskonnas näha, aga siis ilmuvad nad äkki jälle välja. Peagi õnnestus neidudel need isikud üles leida ja nendega isegi tutvust sobitada. Kui vein keelepaelad valla oli päästnud, hooples üks meestest ettevaatamatult, et neil pole vaja raha pärast muret tunda. Limoges'is on mees, kes maksab kallist hinda nende vaikimise eest, sest on segatud ühte kuriteosse, mida politsei nüüd uurib. Samal õhtul läksid Dolly ja Louise oma uute tuttavate saatel Limoges'i. Loomulikult saatsid märkamatult kogu seltskonda ümberriietunud vastuluuretöötajad. Tundmatud viisid kaks noort naist ühe maja juurde, kus ukse avas neile keegi meesterahvas, kes võeti viibimata koos Dolly ja Louise'i saatjatega kinni. Majas rippus tooli seljatoel Barry munder.

Kuid areteeritud limoožlane teatas, et ta ei tapnud kaptenit, vaid võttis kallaletungist osa vaid selleks, et tema raha endale saada.

«Võib-olla ma olen varas, kuid ma ei ole mõrtsukas.»

«Aga kus on siis Barry?»

«Ma võin teile vaid öelda, et ta on elus. Ärge küsige mult enam midagi muud . . .»

Enamat ei õnnestunud vangilt teada saada ka siis, kui teda Limoges'i politseivalitsuses üle kuulati. Saavutamata sihti jõu abil, otsustati kasutada kavalust. Vang sai piiramatus koguses piiritust ja alkohol tegi ta vähem ettevaatlikuks. Ta lobises välja, et Barryle tungiti kallale Bassains'i ja Bordeaux' vahel. Ohvitser sõitis autos, kui teel seisvad inimesed palusid teda märkide abil peatuda. Niipea kui auto seisma jäi, võeti kapten kinni, topiti narts suhu, seoti ja viidi teadmata suunas minema. Limoožlane sai osavõtu eest oma lubatud 5000 franki ja kavatses selle rahaga veinipoe avada. Pärast mõnetunnilist täiendavat ülekuulamist tunnistas limoožlane, et Barryt hoitakse koobastes Médoci fordi lähedal ja et nädala eest oli ta veel elus. Médoci fordis, mis vanal ajal oli ehitatud Bordeaux' kaitsmiseks mere poolt, peeti suvel sageli pidusid, kuid sügisel jäi seal täiesti tühjaks ja spioonid kasutasid selle ära.

Médoci tuli organiseerida terve sõjakäik. Selleks valiti eriti pime öö ja tungiti ootamatult koopasse. Siiski toimus tõeline lahing. Kolm koopasolijat tapeti, neli võeti kinni, ülejäänud põgenesid. Ka sõdurite ning politseinike seas oli tapetuid ja haavatuid. Barry vabastati, kuid näljast ja piinadest, mida

ta kolme nädala jooksul oli pidanud taluma, oli inglane mõistuse kaotanud. Barryl kaasas olnud saladokumente muidugi ei leitud — need olid juba Barcelonas asuvas Saksa luurekeskuses. Bandiidid, keda Saksa luure oli palganud Barryt varastama, kavatsesid varsti Brasiiliasse sõita.

Peale bandiitide püüdis Saksa luure oma teenistusse saada ka narkootikumidega kaubitsejaid, kellele usaldati harilikult uute spioonide värbamine.

Võitlus saladuste eest oli täis pidevaid ootamatusi. Isegi episoodid kaksikspioonidega, mida paljud peavad ainult seiklusromaanide koostisosaks, polnud salajase sõja ajaloos mingi haruldus. Mõned neist said alguse täiesti juhuslikult.

Kord 1914. a. sügisel istusid Šveitsi piiril asuva väikese Prantsuse linnakese võõrastemaja restoranis lõunalaua taga kaks meest. Üks neist oli meile juba tuttav Lacaze, teine tema sõber Zürichist, insener Grossman, keda Prantsuse luure samuti usaldas. Ootamatult sisenes restorani kohaliku kellakaupluse omanik. Grossmani märgates ligines ta, tervitas rõõmsalt ning nimetas teda nõbu Jules'iks. Alles hoolikamal silmitsemisel märkas kellakaupmees oma eksitust. Lacaze ja Grossman võtsid vastu kaupmehe kutse kohvi juua. Peremehe noored tütred pöörasid samuti otsekohe tähelepanu Grossmani rabavale sarnasusele nende nõbu Jules'iga, Šveitsis elava kellavabrikandiga. Selleks ajaks oli Lacaze'il küpsenud tegutsemisplaan. Prantsuse luurel oli vaja sisse seada side ühe Lacaze'i tuttavaga, Mühlhausenis (Elsassis) elava arstiga. Arst võis osutuda kasulikuks luurerakukese loomisel Saksa armee lähemas tagalas. Grossmani, vaatamata tema Šveitsi passile, Saksamaale saata polnud võimalik: ta oli sakslaste juures halvas kirjas, sest need teadsid tema sümpaatiast Prantsusmaa vastu. Kuid võib-olla saab Grossman teha selle sõidu end mitte millegagi kompromiteerinud Jules'i maski all?

Lacaze sõitis Šveitsi ja lühikeste läbirääkimiste tulemusena veenis Jules'i võtma välispass ja hankima Saksa viisa, seejärel andma aga saadud dokumendid edasi Grossmanile. Igaks juhuks anti passi jaoks Grossmani pildid ja kui Jules läks pilte Saksa konsulaadi kaastöötajatele viima, kammis ta juuksed oma teisiku kombel. Grossmanile anti detailsed andmed Jules'i kõigi sugulaste, tuttavate ja klientide kohta ning samuti kohver müügiks määratud kelladega; kellamüük pidi olema sõidu ettekäändeks. Jules'i paluti mõneks ajaks kodunt lahkuda ja elada väljamõeldud nime all kuurordis, muidugi Prantsuse luureteenistuse kulul. Kõige rohkem muret tegi see, et Grossman ei teadnud kellaasjandusest mitte midagi ja klientidega vesteldes ei saanud ta end esitleda kirjavahetuse põhjal hästi tuntud kellavabrikandina. 'Grossmanil tuli end Jules'iks nimetada

ainult võimude ees, aga klientide juures pidi ta mängima tema venda.

Vaatamata kogenematusele leidis Grossman kahtlust äratamata üles doktori Mühlhausenist ja leppis temaga kokku edasise tegevuse ning sidepidamisviiside suhtes. Kõige ohtlikum oli tagasitee. Piirikomissarile torkas silma, et šveitsi ärimees sõidab koju tagasi, olles Saksamaal ainult veidi üle nädala viibinud. Šveitslane seletas, et paljud tema kliendid keeldusid asju ajamast neutraalse riigi firmaga. Vastus ei rahuldanud komissari. Ta käskis hoolikamalt otsida läbi reisija riietus ja kohver. Kuid kõige hirmsam oli see, et ta hakkas helistama nende kaubamajade esindajatele, mida Grossman oli külastanud, ja pärima, kas nad tõepoolest pidasid läbirääkimisi Šveitsi vabrikandiga. Kui keegi neist oleks öelnud, et ta ei kohtunud mitte vabrikandi enese, vaid selle vennaga, siis oleks Grossmani saatus olnud otsustatud. Ent telefonivestluste käigus seda ainsat ohtlikku detaili ei mainitud. Tublisti hirmu tundnud Grossman jõudis õnnelikult tagasi Šveitsi.

Side arstiga ei laabunud tükil ajal. See-eest 1916. a. veebruaris sõitis ta ise kohale, olles fabritseerinud endale puhkuseloa ja vahetanud Saksa ohvitseri mundri erariiete vastu. Suure vaevaga ületas arst piiri, et anda edasi tema kätte sattunud staabikaart, millele oli märgitud sakslaste kahurväe paigutus suures rindelõigus. Relvade kontsentratsiooni aste rääkis selgesti Verduni pealetungi ettevalmistamisest (seda signaali, nagu paljusid teisigi, ei pannud Prantsuse väejuhatus tähele). Mis onu Jules'i puutub, siis esimene kogemus meeldis talle. Ta hakkas Lacaze'i korraldusel ise Saksamaal käima.

Prantsuse luure kasutas sageli šveitslaste teeneid, kellel oli sugulasi Saksamaal või okupeeritud Luksemburgis. Kohvikuettekandja, kes mitu korda Luksemburgi ema juurde sõitis, tõi iga kord kaasa aluspesusse õmmeldud kirjakese andmetega paljude saksa väeosade asetusest. Baseli hotellipidaja õetütrel oli peigmees — Saksa armee demobiliseeritud allohvitser, kes töötas valveosakonna ülemana ühes Zeppelini tehases Friedrichshafenis. Neiu kavatses ärgitada oma peigmeest suure tasu eest tehast õhku laskma, kuid keegi osutus reeturiks ja saksa võimud vangistasid ta.

Üht-teist õnnestus teada saada otse piiril. Tähelepanelik ja binokliga varustatud luuraja oskas piiriäärset Saksa territooriumi jälgides katkendlike vaatluste põhjal kindlaks teha olulise fakti — sakslaste Alpikorpuse ümberpaigutamise kindlas suunas.

Mõnikord rikkus liitlasluure agendi maskeerimiseks Saksamaa blokaadi. Et luua ühele šveitslasele ettekäänet Saksamaale

sõitmiseks, lubati tal osta prantsuse autokumme ja müüa neid vaenlasele.

Sõdivate riikide luure ja vastuluure funktsioonid kattusid tihtipeale. Eriti sageli juhtus see siis, kui luure- ja vastuluuretöötajad tegutsesid neutraalsete riikide — Šveitsi, Hollandi ja Hispaania territooriumil. Kumbki pool püüdis sokutada oma «agente teise luurevõrku, et välja selgitada vastase spioone ja «kaksikuid». Värbajad pidid alati valvel olema, et mitte sattuda vaenlase agendile (rääkimata juba sellest, et omavahel konkureerivad Antanti luureteenistused püüdsid võistlejate poolt värvatud agente sageli ära osta). Ajuti tekkis kurioosseid situatsioone. Saksa värbaja, kes nimetas end paruness Martha Makowskaks, püüdis sakslaste teenistusse värvata prants'ast Louis Thibault'd, burgundia veinidega kaupleva Rumoner' firma proovireisijat. Enesekindlal noorel kaunitaril ei nõudnud ilmselt erilist vaeva, et tagasihoidlikule teenistujale kustumatut muljet jätta. Nad kohtusid juhuslikult Lausanne'i suunduvas rongis. Uued tuttavad leppisid kokku peatselt Genfis kohtuda. Pärast romantilist sõitu järvel sattusid Louis Thibault ja paruness nagu iseenesest kasiinosse. Prantslane kaotas 200 franki ja tunnistas üles, et tal oli kõigiks muudeks kuludeks jäänud kaks korda väiksem summa.

Õhtul hotellitoas avas paruness šampusepudeli taga kaardid ja pakkus Thibault'le tööd, mille eest makstakse tunduvalt rohkem kui Rumoner' firmas. Järgmisel hommikul andis Thibault oma nõusoleku ja paruness esitles teda ühele keskeas härrale. See palus prantslast sõita Pariisi, anda edasi üks süütu kiri ja tuua allkiri selle kättesaamise kohta: jutt on lihtsalt ühe Pariisi pankuri sõjaeelse võla äramaksmisest, ning teenete eest saab Louis Thibault soliidse komisjonitasu. Prantslane täitis esimese ülesande ruttu ja hiilgavalt. Keskealine härra, kes osutus rittmeister von Schneidtiks, oli rahul ega varjanudki oma tõelist tegevust uue agendi eest. Kui ta oleks teadnud, et Makowska värbas tema teenistusse Lacaze'i, Prantsuse luure ühe juhi Šveitsis! Mis seal siis imestada, et Teise büroo abiga täitis Lacaze rittmeistri esimese ja järgmisedki ülesanded nii hiilgavalt. Kogu loos oli ainult üks raskus: arvukad teenistuskohustused takistasid Lacaze'il von Schneidti agendi osa edasi mängida. Siis esitles Lacaze sakslasele parunessi kaudu üht oma alluvat, Müllerit. Pärast lühikest kõhklemist neelas von Schneidt sellegi sööda alla. Müller teatas von Schneidtile, et ta on valmis mõne ustava inimese abil tegelema diversiooniga. Tõsi küll, Mülleri salk ei suutnud teostada plahvatust mitte ühelgi sakslaste poolt märgitud objektil, kuid see-eest paistis ta silma paljudes muudes Prantsusmaa paikades ja isegi Prantsuse kolooniates Aafrikas. Asi oli väga lihtne: Prantsuse tsen-

suur pidas ööpäeva võrra kinni teated kõigist õnnetusjuhtumeist (tunnelite varisemisest, raudteeõnnetustest jne.). Andmed saanud Müller võis neid juhtumeid kujutada kui diversioone, mida oli sooritanud tema rühm. Aga von Schneidt, kes varsti sai oma agendi teadetele kinnitust ajalehtedest, maksis valmilt välja suured summad, mis läksid Prantsuse luure fondide täiendamiseks.

Komöödia kestis kaua. Müller jõudis armuda parunessi (tema tõeline nimi oli Luise Neumeier) ja saavutas isegi vastuarmastuse. Lõpuks sai von Schneidt aru, et teda petetakse ja et Müller saab raha «diversioonide» eest, millega tal pole mingit pistmist. Kuid rittmeister oskas teda petnud agentidele kätte maksta. Ta korjas kokku allkirjad, mis «Thibault» ja Müller olid talle raha saamisel andnud, ning saatis need Prantsuse sõjaväevõimudele. Pärast seda ei näinud ta tõepoolest enam kumbagi meest. Ta oli kindlalt veendunud, et Prantsuse vastuluure maksis endistele saksa spioonidele tema asemel kätte. Keegi ei pidanud muidugi vajalikuks teda ümber veenda.

Antanti luureteenistuste suureks meelehärmiks ei meenutanud kaugeltki kõik saksa spioonid «Thibault'd» ega Müllerit.

Kõige pingelisemalt otsis Prantsuse vastuluure taga saksa naisspiooni, kes tegutses Irma Staubi nime all. Jälitamishasardis näis, et teda on nähtud kõikjal kogu Prantsusmaal. Nii jõudis Pariisi ühe päeva jooksul viis ettekannet riigi eri osadest: kui neid uskuda, siis oli Irma Staubi märgatud ühel ja samal ajal Nancys ühe sõjalenduri seltskonnas, autos Hispaania piiril, Calais-Nice'i rongis, Pariisi südames ja kaugetes raudteejaamades. See ei takistanud prantsuse vastuluuretöötajatel temaga Šveitsis korduvalt kohtuda. Tuntud prantsuse luuraja Lucieto jutustab järgmist.

Ta istunud koos ühe oma kaastöötajaga Berni restoranis «Belleveue». Saali astunud Irma Staub, keda saatis Saksa hauptmann, üks Saksa spionaaži juhte. Staub tulnud otse laua juurde, kus istusid prantslased, ja küsinud kõige sõbralikuma moega:

«Teie lauas on kaks vaba kohta. Kas härrad prantsuse salakuulajad lubavad meil siia istuda?»

«Mida kõike küll ei tee, et olla meele järgi mademoiselle Irma Staubile.»

Hoop tabas märki. Terav vestlus laua taga siiski jätkus. Seejärel algas aga peadpööritav lugu jälitamiste, ümberriietumiste, varastamiste ja leidmistega, sõnaga, nagu viletsas seiklusromaanis või õigemini selle paroodias: Irma Staubilt võeti ära prantslaste uue lennuki joonised.

Kui midagi sellist toimus sõdivate riikide territooriumil,

siis lõppes see väga sageli mahalaskmisega koidikul ükskõik kus — kas Londoni Toweris või Prantsusmaa mingi vähetuntud provintsivangla õuel.

Kirjanduskriitikud süüdistavad autorit sageli maitselagedusses, kui ta püüab inimsaatuste keerulisi kokkupõrkeid lahendada õnneliku juhuse abil. Kuid vähemalt salasõjas on õnnelik või õnnetu juhus mänginud sageli otsustavat osa.

Inglise luuraja Woodhall jutustas taolisest episoodist. Prantsuse vastuluure Le Havre'is sai anonüümkirja. See puudutas noort ilusat põgenikku Belgiast, kes töötas ettekandjana teemajas, kus sageli käisid inglise ja ameerika sõdurid. Nagu kirjas mainiti, rääkivat ettekandja hästi inglise keelt ja esitavat sõduritele kahtlustäratavaid küsimusi. Prantsuse vastuluure käsutusse saadetud Woodhall asus asja uurima. Ta hakkas sageli teemajas käima ja tutvus edeva ettekandjaga varsti lähemalt. Ettekandja oskas tõepoolest hästi inglise keelt, kuid kordagi — vähemalt mitte Woodhalli juuresolekul — ei proovinud ta sõjalise iseloomuga andmeid hankida.

See-eest köitis Woodhalli tähelepanu vaikiv külaline, kes sageli käis teemajas ja kuulas nähtavasti jutuajamisi pealt. Ettekandja ilmselt vältis ja isegi nagu kartis seda tundmatut. Woodhall kogus andmeid, mis ainult tugevdasid ta kahtlust. Tundmatu osutus šveitslaseks, kes oli teatanud, et ta ei oska inglise keelt. Mis sundis teda sel juhul paljude kohvikute asemel just seda teemaja valima? Kas pole imelik, et teda tõmbas just nimelt asutusse, mida külastasid peaasjalikult inglise keelt kõnelevad sõdurid, eriti kui arvesse võtta, et Šveitsis juuakse teed vähe. Ettekandja kutsuti ülekuulamisele ja kõigepealt tunnistas ta üles, et anonüümkirja ... oli ta ise kirjutanud! Ta tahtnud sel moel juhtida tähelepanu tundmatule, kes tema enda sõnade järgi olevat kahe kuu eest Šveitsist tulnud. Tundmatu öelnud, et teab, kus asub Belgias ettekandja vend, keda varjasid neiu mehevanemad. Kõiki neid ähvardas mahalaskmine. Šveitslane nõudis ettekandjalt, et kui see ei taha oma sugulasi hukatusse saata, siis teatab ta talle kõik, mida kuuleb teemaja külastavatelt sõduritelt. Mees ähvardanud teda tappa, kui neiu ei täida tema korraldusi.

Vastuluure jäi hiljaks. Spioon oli ilmselt milleski kahtlema hakanud, esimese hommikuse rongiga Pariisi sõitnud ja miljonilinnas jäljetult kadunud. Kolm kuud hiljem kohtas hoopis teise asjaga tegelev Woodhall «šveitslast» ühes tuntud rahvusvahelises kohvikus. Spioon istus ühes lauas ilusa noore naisega. Woodhall jõudis kohvikus viibivate prantsuse vastuluuretöötajatega kiiresti kokku leppida. Tundmatu ja tema kaaslane areteeriti, kui nad kohvikust lahkusid. Mees osutus kuulsaks saksa luurajaks André Potiniks, kel muuseas oli rida teisigi nimesid,

aga naine oli üks kõige ohtlikumaid saksa spioone Margarethe Franchlare.

Sõdivate maade salaluurete pideva «kokkupuutumise» tõttu kasutas iga luure oma agentide väga ebatruu truuduse tagamiseks tihti hirmutamist ning terrorit.

Juba kaua enne Esimest maailmasõda «vabanes» Saksa luure otsustavalt millegipärast ebamugavaks muutunud agentidest. Selleks kasutati mitmesuguseid viise: mürgitamisest kuni duellil tapmiseni (näiteid taolistest juhustest toob oma mälestustes muide Karl Graves).

Sõjaajal elas Pariisis näitleja Marussia Destrelles. Keegi ei teadnud täpselt, kust ta pärit on, paljud pidasid teda poolakaks ja ainult mõni üksik teadis, et ta töötab Saksa luure heaks. Kord tuli näitlejanna juurde prantsuse ajakirjanik, kelle hooleks oli lehes teatrikroonika. Näitlejanna palus, et noormees aitaks teda. Marussia Destrelles pidi isiklikes asjades Šveitsi sõitma. Et ta aga polnud Prantsuse alam, siis vaevalt võis ta loota, et saab uuesti Prantsuse viisa. Seepärast palus ta ajakirjanikku saata endale telegramm, nagu oleks teda väga vaja peaossa ühes teatris. See telegramm oleks viisa taotlemisel aluseks olnud.

Ajakirjanik oli valmis täitma kauni naise nii lihtsat palvet. Kui ta aga ära läks, sosistas teda saatev teener ootamatult: «Kui te trepil kohtate söekandjat või toidukaupluse käskjalga, siis ärge erutuge, see on üks meie inimestest.» Rabatud ajakirjanik mõtles järele — ja läks politseisse. Seal naerdi ta välja, kuid Teine büroo võttis asja tõsiselt. Marussia Destrelles oli juba kahtluse all, ehkki tema vastu polnud ühtki otsest tõendit, et ta tegeleb spionaažiga. Muidugi ei saanud Marussia Pariisist mingit telegrammi. Siis andis Saksa luure talle korralduse salaja Prantsuse piir ületada ja elada Pariisis illegaalselt. Samal ajal ilmus Destrelles'i juurde Prantsuse luure esindaja ja tegi avameelse ettepaneku peremeest vahetada. Näitleja sai aru, et prantslased teavad tema tööst saksa spioonina. Seepärast püüdis ta igati kõrvale põigelda ja jätta täitmata korraldus salaja Prantsusmaale tungida.

Ehkki näitlejannal oli oma vastuväidetes isegi tema sakslastest peremeeste seisukohast õigus, siiski ei tohtinud korralduse täitmata jätmine karistamata jääda. Naine kutsuti Saksa saatkonda mingile pidulikule banketile. Järgmisel päeval leiti Marussia Destrelles aga surnult oma toast. Kohtumeditsiiniline ekspertiis tegi kindlaks mürgitamise. Otsustati, et tõenäoliselt lõpetas näitlejanna oma elu enesetapmisega. Viisakusest tegid šveitsi võimud näo, et otsivad tapjaid taga. Otsingud ei andnud muidugi mingeid tulemusi ja katkestati varsti.

Helisalvestuse debüüt

Luurajad, kes ei arvestanud tehnikauudiste poolt avatavaid võimalusi, pidid sageli selle eest kallilt maksma.

Inglise vastuluure võttis süsteemiks kuulata pealt saksa sõjavange mikrofonide abil, mille olemasolu suurem osa sakslasi isegi ei aimanud. Pealtkuulamise ajal õnnestus hankida täiendavat informatsiooni Saksa armee kohta, mida vangid keeldusid ülekuulamistel andmast, ja mõnikord võis saada andmeid ka Saksa luure tegevusest. Asi on selles, et Saksa luure püüdis sisse seada sidet vangidega, kes ehitasid teid, hooneid, kuhu majutati vägesid, ja töötasid muudel taolistel kohtadel.

Kui Inglise luure kaptenile Waltonile tehti ülesandeks püüda kinni saksa spioonid Romorantinis, ameerika vägede paiknemise piirkonnas, siis seadis ta kõigepealt sisse järelevalve läheduses asuva sõjavangide laagri üle. Pealtkuulamine kandis peagi vilja: tehti kindlaks, et salateated voolasid ära Ameerika ohvitseride klubist, kus tegutses saksa spioon — prantslane nimega Picard. See Picard andis ameeriklaste väejuhatuse käsutusse vana maja, kus keegi enam ammu ei elanud, ja nõustus vabatahtlikult ohvitseride köögi jaoks toidumoona hankima.

Walton ei saanud loota Ameerika ohvitseride abile, sest need ei sallinud inglasi ja seda enam ei pidanud lugu briti vastuluuretöötajaist. Vastupidi, enne Picard'i areteerimist tuli leida ümberlükkamatud süütõendid, sest prantslane oli klubis asendamatuks inimeseks muutunud. Selleks tuli kindlaks teha, mis teel ta hangitud informatsiooni edasi toimetab. Hakati jälgima kogu ohvitseride klubi korrespondentsi ja kõiki isikuid, kes ilma ilmsete sihtideta sellesse piirkonda saabusid. Lõpuks küsitleti Picard'i tundvaid ohvitsere (see küsitlus kutsus esile nii tugeva pahameele, et intsidendi likvideerimiseks läks vaja Ameerika kindrali Pershingi vahelesegamist).

Piiludes läbi võretatud akna Picard'i tuppa, veendus Wal-

ton, et see koostab igal ööl mingeid ettekandeid. Kuid kes need ära viib? Kahtlus langes Picard'i 18-aastasele sugulasele Marcelle'ile. Kenal naiivsete silmadega neiul oli ohvitseride seas suur menu, mis suurendas ka tema onu kaitsjate arvu. Marcelle käis tihti Pariisis, et — tema oma sõnade järgi — näha vanemaid ja teha vajalikud sisseostud. Nende sõitude tegelike sihtide väljaselgitamise tegi Walton ülesandeks inglise vastuluureagendile Yvonne'ile. Yvonne sokutati tööle ameeriklaste juurde ja on täitsa loomulik, et nii tutvus ta peagi ka Marcelle'iga, ainsa läheduses elava naisega. Kord palus Yvonne Marcelle'i end Pariisi kaasa võtta. Viimane nõustus meeleldi, kuid kõigist pingutustest hoolimata ei õnnestunud Yvonne'il kuidagi tutvuda Marcelle'il kaasas oleva suure kandekoti sisuga. Marcelle seletas, et ta hoiab selles oma armastuskirju. Siis kasutas inglise luuraja äärmist abinõu. Märkamatult puistas ta Marcelle'i klaasi mingit iiveldama ajavat vahendit. Pulber mõjus ja Yvonne'i kaaslane pidi kähku lauast tõusma. Järelemõtlematult jättis ta maha oma koti, millest ta seni polnud minutikski lahkunud. Picard'i ettekanded sattusid inglise vastuluuretöötaja kätte. Need olid määratud kellelegi madam Bouchard'ile, kes elas Montaigne'i avenüül. Bouchard saatis need edasi Barcelonasse. 1918. a. sügisel lasti Picard, tema õetütar ja madam Bouchard kohtuotsuse põhjal maha.

Helisalvestusseadmed, mida tookord diktograafideks nimetati, levisid sõdivate riikide luureteenistustes sõja teisel poolel õige laialt.

1918. a. septembris palus võltsparuness, kellel oli üsna kahtlane kuulsus, Ameerika salaluure ülemalt Šveitsis audientsi. Daam teatas talle, et Bulgaaria Ministrite Nõukogu esimees otsustas pärast lüüasaamist Makedoonias taotleda separaatrahu ja tahtis teada saada, kas Antanti riigid on nõus tsaar Ferdinandi troonile jätma. Bulgaaria valitsus oli saatnud ühe diplomaadi pinda sondeerima. Paruness tegi ameeriklasele ettepaneku korraldada salajane kohtumine Bulgaaria esindajaga. Seejuures lisas paruness, et ameerika luurajal pole vaja anda mingeid kohustavaid lubadusi — ta peab ainult vaikima ja ära kuulama, mida talle öeldakse. Paruness hoiatas, et ta paneb tuppa salaja diktograafi. Ameeriklane sai Washingtonist vastavad instruktsioonid, läks kohtamisele ja kuulas ära Sofia ettepanekud. Paruness aga oskas plaadi üleskirjutatud vestlusega sakslastele kallilt maha müüa nagu tõendi selle kohta, et Ferdinand kavatseb oma saksa liitlased maha jätta ja separaatrahu sõlmida. Kuid see polnud veel kõik. Plaat müüdi ka šveitsi võimudele, kes ostsid selle kui tõendi, et Antanti luurajad rikuvad riigi neutraliteeti!

Kapten Ladoux' lõoke

Üks kõige edukamaid prantsuse kaksikspioone oli Marthe Richard — ilus 20-aastane naine, kelle mees hukkus rindel esimesel sõja-aastal, ja kes asjatult püüdis sõjalennuväkke astuda. Temaga tutvus Prantsuse sõjalise vastuluure ülem kapten Ladoux ja veenis neidu enda teenistusse astuma. Näib muide, et algul Ladoux ei usaldanud oma uut alluvat eriti; tookord Prantsusmaal valitsenud spionomaania õhkkonnas äratas Marthe umbusku ühes tuttavas, kes teadis, et neiu tunneb üht kahtluse all olevat ajakirjanikku.

Richard'i esimene etteaste luuraja osas lõppes täieliku läbikukkumisega. Ta saadeti Šveitsi lootuses, et ta saab seal astuda sakslaste teenistusse, kuid Saksa luure aimas noores prantslannas kohe Teise büroo agenti ja Marthe'il tuli (pärast mitut ohtlikku seiklust) kiiresti Šveitsist lahkuda ning tagasi Pariisi sõita.

Esimene ebaõnnestumine ei viinud kapten Ladoux'd segadusse. 1916. a. suvel sõitis Marthe Richard moodsasse Hispaania kuurorti San Sebastiáni, kus rikkad turistid sõdivatest riikidest lõbusalt aega veetsid. Marthe võttis endale oma neiupõlvenime, mis kõlas saksapäraselt — Betenfeld. Hispaanias asus tookord suur Saksa luurekeskus, mida peale saadiku juhtisid veel sõjaväeatašee von Kalle ja mereväeatašee von Krohn.

Sakslased olid oma salakuulajate seas range hierarhia kehtestanud. Luure juhtidele allusid vahetult ainult sakslased, nii eraisikud kui ka armee ja laevastiku ohvitserid, olgu siis tegevarmeest või erust, keda sõda tabas Hispaanias. Järgmine lüli olid värbajad («sekretärid»). Agentide põhimassi moodustasid informaatorid, kes reeglina olid hispaanlased. Sakslased ei usaldanud neid, veel enam, arvasid isegi, et tunduv osa informaatoreist töötab mõlema poole heaks. Peale selle oli veel spioone, kes mainitud loendisse ei kuulunud, vaid said aeg-ajalt eriülesandeid. Tuleb lisada, et sedamööda, kuidas Saksamaa

sõjaline olukord halvenes, muutusid informaatorite teated üha tendentslikumateks: nad kujutasid sündmusi oma leivaisadele meeldivas vaimus. Ühes teates õhurünnaku tulemustest Pariisile 1918. a. kevadel öeldi, et linnas on 600 surnut ja miljon (!) haavatut. Peale spionaaži tegeles Saksa luurekeskus mitmesuguste diversioonide organiseerimisega, muu hulgas — kuna asi puudutas Prantsusmaad — mürgitati toiduvarusid, nakatati kariloomi, purustati hüdrojõujaamu, lasti õhku sõjatehaseid.

Saksa luurekeskusega pidas visa võitlust Inglise agentuur. Inglise lõbusõidujahid olid sageli vaatluspunktid, millelt briti luurajad jälgisid Saksa allveelaevade saabumist Hispaaniasse kütusevarude täiendamiseks. Inglased ostsid ära Lõuna-Hispaania salakaubavedajate ninamehe, kelle inimesed jälgisid samuti allveelaevade saabumist ja lahkumist. Sakslased püüdsid vajalikku inimest enda poole üle meelitada. Selleks saadeti Hamburgist kohale isegi üks nägus neiu. Inglise kolonel Thornton närveeris väga, kui ta jälgis kiiresti arenevat romaani salakaubavedaja ja saksa võrgutaja vahel. Lõppkokkuvõttes lõppes kõik õnnelikult — inglastele. Tüdruk lõi kõik saksa võimude kaardid segi. Talle ei paistnud küllalt olevat sellest 10 000 peseetast, mida armunud salakaubavedaja talle kinkinud oli. Hispaanlane tuli Madriidist tagasi kriimulise ninaga ja tulise inglaste poolehoidjana . . .

Ikkagi ei õnnestunud inglastel Saksa luurekeskusse tungida. See tehti nüüd ülesandeks Marthe Richard'ile.

San Sebastiáni linna kasiinos hakkas Marthe'iga kurameerima sakslane, kes juhusliku kohtamise ajal tutvustas teda Saksa mereväeohvitseriga nimega Steffan. Saanud teada, et prantslannal on vähe raha, tegi Steffan järgmisel kohtumisel ettepaneku töötada sakslaste heaks. Marthe nõustus, andes selgesti mõista, et ta ootab head tasu, ja nõudis kokkusaamist Steffani ülemusega.

Kohtumine toimus varahommikul plaažil. Pikka kasvu tumedate prillidega kõhn sakslane pani Marthe'i luksuslikku «Mercedesesse», mis kiiresti mööda tundmatuid tänavaid kihutas. Sakslane andis Marthe'ile ümbriku 3000 peseetaga ja küsimustiku, mis puudutas Pariisi õhutõrjet ja Prantsusmaa pealinna elanike moraalset seisundit. Marthe'ile anti ka spetsiaalne sulepea hõbejas-mustade kuulikestega. Nende lahustamisel vees saadi salatinti kollargooli, mille saksa keemikud alles hiljaaegu olid leiutanud. Saanud Madriidis aadressi, kuhu hangitud teated saata, jättis Marthe oma kaaslasega jumalaga.

Kapten Ladoux võis rahul olla. Pikakasvuline kõhn sakslane oli parun von Krohn, Saksa kindralstaabi mereväeatašee Madriidis ja staabi ühe juhi — kindral Ludendorffi sugulane. Pariisist Hispaaniasse tagasipöördunud Marthe kohtas von

Krohni juba piirijaamas Irunis. Tuli välja, et kiri, mille Ladoux Marthe'i nimel pidi saatma, polnud miskipärast pärale jõudnud: üks Prantsuse luure seletamatuid möödalaskmisi. Kuid von Krohn ei omistanud sellele erilist tähtsust. Ta sai ju, ehkki hilinemisega, Marthe'ilt eneselt näivalt kasulikku informatsiooni. Peale selle oli 50-aastane parun sisse võetud oma noorest kaastöölisest, kellest sai tema armuke.

Krohni ülesandel sõitis Marthe uuesti Pariisi. Kapten Ladoux ei osanud talle midagi mõistlikku öelda kaduma läinud (või üldse saatmata jäänud) kirja kohta.

Von Krohn üüris Richard'i jaoks Madriidis Barquillo tänaval mugava korteri ja hakkas seal isegi oma agente vastu võtma. Koos paruniga sõitis Marthe Hispaania lõunaossa — Cádizi. Sakslased püüdsid sidemeid sõlmida Maroko suguharude juhtidega, kasutades ära nende viha prantsuse koloniaatorite vastu. Marthe oskas akna kaudu kuulata katkeid von Krohni vestlusest ühe tundmatu mehega. Vesteldi kõrvaltoas. Ta kuulis, kuidas see mees teatas saksa keeles täpse koha Hispaania vetes, kus kuus allveelaeva pidi transportlaeva ootama. Enamat tal kuulda ei õnnestunud: von Krohn tõmbas akna kinni. Marthe saatis kohe Pariisi kaardi. Kuid edasi vedas tal veel rohkem. Von Krohn otsustas saata Marthe'i Tangeri instruktsioonidega Saksa agentuuri jaoks. Ta andis Marthe'ile esimesel pilgul tervena paistva kirjapaberipaki. Kuid tubli pool lehtedest, nagu parun Marthe'i hoiatas, sisaldas salatindiga kirjutatud teksti. Tangeri sõiduks oli vaja Prantsuse ja Inglise viisat. Saanud suhteliselt kergesti viisa Prantsuse saatkonnas, riskeeris Marthe ja läks otse Inglise konsuli juurde Madriidis. Ta teatas, kes ta on ja mis eesmärgil sõidab Tangeri, aga samuti pealtkuulatud andmed allveelaevade kohta. Konsul andis viisa. Tangeris teatas pakikandja, kes Marthe'i asjad hotelli numbrituppa kandis, leppeparooli «S-32» (selle numbri all oli Richard märgitud von Krohni agentide nimekirjas). Saanud kirjapaberipaki kätte, määras valepakikandja Marthe'ile järgmisel päeval kohtamise sadama tolliametis. Kuid sinna ta ei ilmunud. Abinõud, mida inglased tarvitusele võtsid, ei andnud sakslastele võimalust Marokosse relvi toimetada.

Selleks ajaks oli von Krohn täielikult oma kauni hoolealuse mõju all ja raiskas tema peale heldelt ka riigi raha, andes ilma igasuguse põhjuseta preemiaid ja autasusummasid. Pariisi voolas väärtuslikku informatsiooni.

Mõne aja pärast usaldas von Krohn Marthe'ile tähtsa missiooni: ta pidi üle ookeani Argentiinasse sõitma ja viima sinna instruktsioonid sealsete saksa agentide jaoks. Peale selle anti Marthe'ile kaks termost, milles olid põllumajanduskahjurid —

kärsakad. Saksa luure lootis nakatada kärsakatega nisu, mida Argentiinast Antanti riikidesse saadeti. Aurikul kohtas Marthe lõpuks Pariisist saadetud abilist leitnant Maryd. Prantsuse luurajad tegutsesid otsustavalt: algul uputasid nad kahjurid, siis aga kuivatasid ja segasid need nisu hulka, mida Marthe õgardlike kahjurite söögina kaasa vedas. Lehed saksa agentidele määratud instruktsioonidega saadeti Pariisi. Selle asemel kirjutas Richard kollargooliga teksti, mis mitte midagi ei tähendanud, ja kastis merevette. Buenos Airesesse jõudnud, andis ta Saksa mereväeatašeele Müllerile üle termosed kahjutuks tehtud kärsakatega ja paberid, mis, nagu Marthe hoiatas, said märjaks, kui vesi läbi illuminaatori tema kajutisse oli tunginud. Loomulikult ei suutnud sakslased märga teksti lugeda ega teadnud, mida teha neile antud termostega.

Teine büroo ei kiitnud heaks paljusid Marthe Richard'i ettepanekuid. Kogu selle loo vältel oli luure arusaamatult passiivsel positsioonil. Aga pärast rikkus Richard'i plaanid autoõnnetus. Marthe'il murdus jalaluu, klaasikillud haavasid pead, temaga kaasas olnud von Krohnil oli terve nägu haavades.

Sel ajal tekkis Richard'il plaan, mis pidi lõpu tegema tema kaksikagendi tööle. Kord segas ta Krohni viimase lõunauinaku ajal, mida see rangelt jälgis, ning palus raha. Viitsimata tõusta, andis mees neiule võtme ja nimetas oma seifi numbrite kombinatsiooni. Marthe lootis varastada sakslaste Hispaaniaagentide nimekirja. San Sebastiánis, kuhu Marthe koos Krohniga oli sõitnud, tutvus ta prantslasest desertööriga, keda lootis oma huvides ära kasutada. Parunile ütles Marthe, et kavatseb selle prantslase sakslaste teenistusse meelitada. Kuid tuli välja teisiti. Selle prantslase «sõbrad», kellele ta Marthe'i esitles ja kes kutsusid ta paadiga sõitma, olid kas Saksa saadiku või siis von Kalle agendid. Luuraja päästis hukkumisest üksnes enesevalitsus. Taibates, milline hädaoht teda ähvardab, paiskas ta paadi ümber ja, ehkki ta polnud haavast veel täiesti paranenud, suutis kaldale jõuda: kohalik arst andis talle esmaabi ja Marthe viidi tema enda palvel hotelli «Continental», mis kuulus prantslannale. Sakslased sinna sisse ei pääsenud. Marthe helistas parunile, ja ütles, et peab mõne päeva hotellis veetma, sest vigastas ujumise ajal kalju vastu oma õlga. Parun teatas talle, et peab ära sõitma. Marthe vastas, et kasutab tema äraolekut oma sõprade külastamiseks — ja sõitis Pariisi.

Marthe esitas kapten Ladoux'le oma plaani, kuidas von Krohni seifi röövida. Selleks vajas ta ainult unerohtu ja abilist, kes oleks kokkulepitud ajal paruni akende all oodanud, et seifi sisu vastu võtta. Kuid Ladoux ei nõustunud, pidades plaani liiga ohtlikuks. Alles pärast pikka veenmist nõustus

kapten näiliselt ja andis Marthe'ile mitu pakikest uinutiga. Marthe jutustas ühele oma sõbrale, kes samuti luures töötas, saadud pulbritest. Viimane puistas kahe paki sisu rahulikult õlleklaasi ja jõi klaasi tühjaks. Pakikestes oli täiesti kahjutu segu.

Vältides teel von Kalle agente, sõitis Marthe jälle San Sebastiáni, siis aga uuesti Madriidi. Teel peeti teda mitu korda kinni ja, kummaline küll, seda tegi Prantsuse saatkond. Peagi määras Richard'ile kohtamise Prantsuse luure uus ülem, kes oli sõitnud Hispaania pealinna. Ta ei teadnud isegi Richard'i konspiratiivnime «Lõoke».

Marthe leidis, et aeg on asjale lõpp teha. Ta teatas rabatud von Krohnile otse näkku oma tööst Prantsuse luures. Parunil jätkus jõudu vaid selleks, et teha hispaania politseiniku abil ebaõnnestunud katse areteerida Marthe' kui spionaažis süüdistatu. Kuid oli juba hilja. Marthe võttis ühenduse Saksa saadiku vürst Ratiboriga. Tehes solvatud naise näo ja esitades paki talle adresseeritud armastuskirju von Krohnilt, nimetas prantslanna mereväeatašee seifi kombinatsiooni! Saadik oli veendunud, et prantslased tunnevad kogu von Krohni loodud luurevõrku. Peagi kutsuti von Krohn Hispaaniast ära.

Pariisis võttis Marthe'i vastu kolonel Goubet, kes püüdis teda noomida selle eest, et ta omavoliliselt oli postilt lahkunud. Marthe ei leidnud eest enam kapten Ladoux'd, kes oli areteeritud ühe oma alluva Lenoiri, tõelise sakslaste agendi ettekande põhjal. Alles tunduvalt hiljem paljastati Lenoir ja hukati. Kohus mõistis Ladoux' õigeks pärast sõja lõppu. Eri raamatus kirjeldas kapten Marthe Richard'i lugu, kes ise samuti pärast ordeni saamist 1933. a. esines ajakirjanduses oma kuulsate mälestustega. Kuid rida momente Teise büroo «Lõokese» ja saksa agendi «S-32» seiklustes on praeguseni jäänud selgusetuks.

Prantsuse luures toimus sel ajal (1916—1917) tõesti kummalisi asju.

Kui Clemenceau' valitsus 1917. a. sügisel võimule tuli, kuulutas ta sõja võiduka lõpetamise nimel välja otsustava puhastuse kõigist reetureist. Kuid selle kategooria alla kuulusid eelkõige revolutsiooniliselt meelestatud töölised ja sõdurid ning samuti mõned patsifistliku mõttelaadiga kodanlikud poliitikud. Tsensuuri ja politsei nõuded muutusid rangemaks, samuti tugevnes kontroll neutraalsete riikide piiril. Kuid nähtavasti ei puudutanud see «puhastus» neid mõjukaid jõude, mis nii sageli ajasid segi paljude prantsuse luurajate kaardid.

... Šveitsi deserteeris elsaslane Dominique Schutter, kes oli teeninud Saksa politseiülema Reiningi käskjalana Lorrachis, Baieris. Reiningi palvel püüdis Šveitsi politseikomissar

iga sorti tõe ja valega sundida teda Saksamaale tagasi pöörduma, kuid tulemusteta. Schutterile ei pannud aru pähe isegi kartser — esimene asi, millega ta «vabas» Šveitsis tutvust tegi. Šveitsi politseiniku vormis saksa sõdur pidi ta lõpuks lahti laskma, kohustades teda kolm korda päevas end politseis registreerima.

Schutterile pööras kohe tähelepanu ka Prantsuse luure, seda enam, et tema sugulane oli juba üks prantsuse agente. Schutter teatas enam kui 20 saksa agendi tunnusmärgid. Kuid Schutteriga vesteldes sai Prantsuse luure esindaja Lacaze teada veel tähtsama uudise: autojuhina töötav Schutteri sõber oli valmis deserteerima ja 30 000 marga eest kaasa tooma Prantsusmaal ning Šveitsis viibiva umbes 200 saksa agendi fotod ja isiklikud kaardid. Ettepanek oli rohkem kui ahvatlev, ent Pariisis vaikiti siiski mõnda aega. Pärast korduvaid visasid järelepärimisi järgnes kummaline vastus: prantsuse agentidel kästi autojuhiga kokku leppida mitte kartoteegi varastamise suhtes, vaid ... selle villa õhkulaskmise osas, kus asus kartoteek. Saadeti — seekord kähku — isegi põrgumasin, mis tuli edasi anda sakslasele. Algul keeldus see üldse talle tehtud ettepanekust, kuid seejärel nõustus, ehkki erilise vaimustuseta.

Lõppkokkuvõttes jäi kogu ettevõte katki: paistab, et autojuht eelistas põrgumasin lihtsalt Reini visata (vähemalt leiti pärast sõda sündmuskoha lähedalt veest lõhkeainet). Keegi Pariisis oli ilmselt rahul ... Veel enam. Dominique Schutterile pandi selga prantsuse jalaväelase munder ja tehti talle ülesandeks näidata ära Prantsuse-Šveitsi piiri ületavad saksa agendid. Mõned isikud tundis ta ära, kuid prantsuse võimud ei areteerinud neist mitte ühtki. See-eest Dominique Schutterit ennast kiirustati isoleerima teda tundvatest prantsuse luurajaist ja interneeriti tsiviilisikute laagrisse. Kõigi nende arusaamatute sammude põhjused on seniajani saladuseks jäänud.

Huvi pakub ka kapten Ladoux' edasine saatus. Ta rehabiliteeriti täielikult, autasustati ordeniga ja tõsteti majori auastmesse. Erru läinud Ladoux kirjutas mõned raamatud luureteenistuste võitlustest Esimese maailmasõja aastatel. Neis raamatutes polnud nagu midagi sellist, mis oleks riivanud mingeid mõjukaid isikuid. Ladoux suri aga 1933. a., veel enne, kui täie hooga hakkas arenema hitlerismi rahustamise Müncheni poliitika ja inimesed, kes säilitasid traditsioonilise vaenulikkuse Saksamaa suhtes, ei sobinud kokku Prantsusmaa «hauakaevajatega», tulevaste kollaboratsionistidega. Ja siiski peab ütlema, et Ladoux' surmaga seotud asjaolud ärratasid tugevat kahtlust. Ladoux' naine jutustas järgmist.

1933. a. veebruaris, s. t. varsti pärast seda, kui Saksamaal tulid võimule hitlerlased, sai major kirja ühelt prantsuse ajalehe Berliini-korrespondendilt. Prantsuse ajakirjanik oli vestelnud kuulsa saksa luuraja frau Doktoriga (temast peame veel juttu tegema). Neil aastail oli daam jäänud poollegendaarseks figuuriks. Ladoux oli temast mitu korda kirjutanud ja sakslanna väljendas soovi kohtuda oma vana vastasega ning jutustada talle, mis tema hangitud informatsioonis oli tõde, mis väljamõeldis. Nüüd oli ju kõik see ajalooks muutunud, neid polnud kunagi eraldanud isiklik vaen ja enam polnud mõtet varjata tõde. Ladoux teadis frau Doktorist piisavalt ega uskunud loomulikult paljusid väljamõeldisi. Kuid teda tegi valvsaks naise ettepanek kohtuda eesseisvate lihavõttepühade ajal Zürichis ja meenutada minevikku.

Ladoux astus kontakti ühe oma kunagise ülemusega, kes mängis endist viisi tähtsat osa Prantsuse salaluures. Viimane pidas kutset samuti lõksuks ja tegi ühele oma agendile Saksamaal ülesandeks välja uurida, mis peitub frau Doktori poolt Ladoux' suhtes ilmutatud huvi taga.

Agent kohtus prantsuse ajakirjanikuga, kelle kaudu anti edasi kutse, ja too avaldas kohe kahetsust, et oli ettevaatamatult asjasse sekkunud. Nagu ta teada oli saanud, polnud frau Doktor sugugi katkestanud sidemeid salaluurega. Tema andmetel oli frau Doktor — Ludendorffi usaldusalune — juba 1923. a. õlleputšist alates nats ja ebasoosing, millesse ta natside võimu all olevat nagu sattunud, oli vaid komöödia, mis varjas frau tagasipöördumist aktiivsesse luuretegevusse. (Muuseas, see prantsuse korrespondent, noor ajakirjanik ja kirjanik, suri varsti veidratel asjaoludel, mis jäidki lõpuni välja selgitamata.) Ladoux põikles muidugi ettepaneku vastuvõtmisest kõrvale.

Kahe nädala pärast, 1933. a. märtsi algul sai Ladoux Niče'is viibides paki frau Doktori kahe fotoga, üks Esimese maailmasõja päevilt, teine üsna hiljuti võetud. Ladoux näitas fotosid naisele ja ütles, et leidnud selle paki kirjakastist umbes kell 3 päeval, ehkki sel ajal posti tavaliselt laiali ei kantud. Peale selle polnud pakil postitemplit. Fotol olid mingid kirjad, mida Ladoux luubi abil püüdis dešifreerida.

Mõni päev hiljem jäi ta haigeks. Algul arvati, et see on lihtsalt gripp, kuid haigus ei taandunud. Arstile, vanale perekonnasõbrale, tunnistas Ladoux, et peab end frau Doktori käsul mürgitatuks ja kordas seda ka ühele sõbrale saadetud kirjas. Major toimetati haiglasse. Selgus, et tal oli mingi tõsine nakkushaigus. Oleks tulnud opereerida, aga Ladoux' oli juba niivõrd nõrgaks jäänud, et ta poleks seda üle elanud. 20. aprillil ta suri. Lesk andis saadud fotod üle ühele oma

tuttavale, kes töötas kõrgel kohal Pariisi politseiprefektuuris. See lubas saata fotod uurimiseks spetsialistidele, kuid tollal puhusid Pariisi politseis (lisame enda poolt — mis kubises fašistidest ja fašistide poolehoidjatest) teised tuuled. Pärast madam Ladoux' visasid meeldetuletusi saadeti talle vaid koopiad frau Doktori fotodest seletusega, et originaalid on arhiivi antud.

Madam Ladoux' püüdis avaldada mehe memuaare, kuid sellesse katsesse suhtusid tavaliselt nii sensatsioonijanulised kirjastajad samuti jahedalt. Üks kirjanik, keda talle memuaaride redigeerijana oli soovitatud — major ei jõudnud seda ise teha —, asus algul usinalt tööle, kuid tõi peagi materjalid madam Ladoux'le tagasi. Kuid mitte kõik. Puudus mingi väga tähtis aruanne Hollandist, mille oli saatnud Ladoux' abiline. Kirjanik seletas, et ta ei saa üldse aru, kuidas dokument võis ära kaduda.

Mida selle loo kohta öelda? Kõige muu põhjal, mida teame, torkavad silma ebatäpsused. Frau Doktor, nagu veendume, ei pöördunud tagasi Saksa luure teenistusse ja natslike võimude ebasoosing oli ilmselt ehtne. Kuid see ebasoosing tuli hiljem, pärast pikkade nugade ööd 1934. a. juunis. Seepärast võis Saksa luure täiesti kasutada ära frau Doktori nime, kui ta alustas oma mängu Ladoux'ga. Ent kas oli natsidel selleks tõsiseid põhjusi? Vaevalt küll võis asi ainult kättemaksus olla — Saksa luurel oli peale Teise büroo eruohvitseri palju teisigi kättemaksuobjekte.

Alust võis kättemaksuks olla vaid ühel juhul — kui Ladoux' teadis midagi tähtsat saksa agentidest, kes olid jäänud paljastamata Esimese maailmasõja ajal ja keda Hitleri luure püüdis uuesti käiku lasta. Dokumendi varastamisega seotud asjaolud viivad nagu sellele mõttele. Kuid kas polnud too paber suurelt osalt ettekujutuse vili või õigemini memuaaride väljaandjate katse tõsta raamatu ümber suuremat kära? Pole eriti tõenäoline, et Ladoux'l olid mingid materjalid, millest Teise büroo juhid ei teadnud, aga sakslased teadsid, et need dokumendid Ladoux' käes asuvad. Muide, Prantsuse Teises büroos toimus Teise maailmasõja eel palju kahtlasi asju ja lood, mis näisid ilmsete väljamõeldistena, osutusid kurvaks tõeks. Kuidas asi ka ei olnud, kuid major Ladoux' surmaga seotud asjaolud on jäänudki paljude salajase sõja seni veel avastamata saladuste hulka.

Kaotatut ei saa tasa teha

Kogu sõja vältel tegi Saksa luure meeleheitlikke jõupingutusi, et taastada oma luureorganisatsioon, mille inglased 1914. a. augustis olid üheainsa löögiga purustanud. Kuid salakavala Albioni sõjasaladusteni jõuda oli üsna raske.

1915. a. esimestel kuudel sai Inglise postitsensuur kätte mõned kirjad, mis olid adresseeritud firmale *Dirks & Co* Hollandi linnas Rotterdamis. Inglise vastuluure oli juba varem kindlaks teinud, et selle hollandi firma maski all peitub postkast, mille ülesannete hulka kuulus luureettekannete edasisaatmine Saksamaale. Väliselt olid kirjad süütu sisuga, kuid nähtamatu tindiga teatati neis mõningaid andmeid, mis sundisid eeldama, et kirjade autor seisab tähtsate sõjasaladuste valdamise lähedal. Kirjad lasti erinevatesse postkastidesse, nii et nende saatja elukohta polnud võimalik kindlaks teha.

Inglise vastuluure otsustas asendada *Dirksi & Co* nimele saadetavad kirjad ja varustada sakslasi valeinformatsiooniga. Aga kuidas avastada spiooni ennast? Kirjades nõuti vahetpidamata raha — tekkis lootus, et spiooni õnnestub avastada siis, kui ta saab tasu kogutud andmete eest. Kuid spioon avastati veel varem. Järjekordses kirjas, mille margil oli Deptfordi linna postiosakonna tempel, teatati, et «Z» sõitis Newcastle'isse ja tegi ettepaneku teatada «201»-st. Mida see arv tähendab? Keegi avaldas arvamust, et see on maja number, kus asub spiooni postkast. Järelepärimine Deptfordist võimaldas kindlaks teha, et ainus maja numbriga 201 asub High Streetil. Majas oli leivapood, mille omanik oli Inglismaal naturaliseerunud Peter Hahn. Läbiotsimisel leiti kustutatud leivaahjust karp kõige vajalikuga salakirja kirjutamiseks ja ümbrikud, mis sarnanesid nendega, nagu saadeti *Dirks & Co*-le.

Hahn keeldus selgitamast karbi päritolu ja teatas, et tal pole aimugi ei «Z«-st ega «201»-st. Rohkemat ei saanud polit-

seile teatada ka Hahni naine, kes ilmselt polnud pühendatud oma mehe saladustesse. See-eest naabrite küsitlemine andis kohe tähtsaid tulemusi. Selgus, et 1913. a. laostunud Hahn oli varsti jälle pagaritöökoja avanud, ehkki kellelgi ei õnnestunud teada saada, kust ta raha hankis. See kinnitas, et Hahn on seotud luurega, mis muide oli juba niigi selge. Tähtsamad olid ühe ligiduses elava naise tunnistused, et Hahni juures käis sageli pikka kasvu hästi riides välismaalane, kelle nimi oli vist Miller. Nüüd hakati mööda hotelle seda välismaalast taga otsima. Nagu selgus, elas ühes pansionis Vene alam Karl Friedrich Miller. Pansioni perenaine teatas, et tema üüriline sõitis Newcastle'isse. See langes täiesti kokku kirjas sisaldunud teatega, et saladuslik «Z» on sõitnud samasse linna. Newcastle'i politsei leidis Milleri kähku üles ja vangistas ta. Miller viidi Londonisse. Tema asjade seast leiti saatmata kiri *Dirks & Co*-le.

Miller eitas algul oma tutvust Hahniga, kuid tunnistas peagi kõik üles. See Lätimaalt pärinev 50-aastane sakslane kogus informatsiooni naiste kaudu, kellega kurameeris, ja meeste kaudu, kellele tõotas osavõttu kasulikest äriasjadest. Miller lasti maha, Hahn sai seitse aastat sunnitöövanglat. Kuid teade Milleri hukkamisest Londoni Toweris ei ilmunud inglise ajalehtedes. Veel kolm kuud pärast spiooni mahalaskmist jätkas Inglise vastuluure sakslaste varustamist valeinformatsiooniga ja sai selle eest firmalt *Dirks & Co* isegi soliidset tasu. Alles pärast seda, kui Milleri Belgias elav õde kuulis venna surmast, jõudis teade sellest ka Saksa luureni.

Teine katse asendada sõja algul sissekukkunud Saksa luurevõrk uuega tehti siis, kui Inglismaale saadeti varuohvitser Karl Lody. Ta rääkis vabalt inglise keelt ja töötas giidina laevaliinil, mis sidus Saksamaad Ühendriikide Atlandi-sadamatega. Kuid Lody polnud kogenud luuraja. Ameerika passiga Inglismaale saabunud mees hakkas peaaegu avalikult tegutsema. Tema esimene saksakeelne telegramm Rootsi äratas kahtlust ja sellest peale ei lastud teda kogu tema sõidu vältel mööda sadamalinnu ja vägede koondamiskohti enam silmist. Pärast seda, kui Lody kavatsused olid täielikult välja selgitatud, areteeriti ta Iirimaal, toimetati Londonisse ja hukati 1915. a. novembris Toweris. (Esimestel sõja-aastatel nõudis Inglise valitsus avalikke protsesse kinnipüütud spioonide üle, teatas surmaotsustest ja nende täideviimisest. Sel kombel püüdis ta seadusliku protseduuri säilitamise ettekäändel hirmutada vaenlase agente. Kuid vastuluure pealekäimisel kadusid hiljem teated vaenlase spioonide kinnipüüdmisest, nii et oli võimalik nende nimel ettekandeid Berliini saata.)

Peale Lody püüdsid inglise võimud erilise vaevata kinni veel mõned niisama nõrgalt ettevalmistatud või luuretööks kõlbmatud saksa agendid. Osa neist oli värvatud saksa emigrantide hulgast Lõuna-Ameerikas. Üks neist, Fernando Buschman, pöördus ikka sellesama firma *Dirks & Co* poole palvega saata antud aadressil raha. Sellel aadressil ilmus aga politsei, ja 1915. a. septembris mõisteti spioon surma.

Teine saksa luuraja Robert Rosenthal vangistati... taani postiametniku vea tõttu. Kopenhaagenist saadeti Berliini ettekanne, et Inglismaale suunatakse saksa agent taani kaubafirma esindaja sildi all. Taani post läkitas ettekande Londonisse. Seni kui kiri jõudis Inglise vastuluuresse, möödus muide mitu nädalat ja spiooni kohta teati vaid seda, et ta kaupleb gaasiseadmetega. Siiski õnnestus ta väga kähku kinni püüda. Erilise kontrolli alla võeti nimekirjad isikutest, kes soovisid Inglismaalt lahkuda, ja mõne aja möödumisel teatas Newcastle, et pärast Šotimaal käimist kavatseb Kopenhaagenisse sõita keegi Robert Rosenthal, gaasiseadmetega kaubitseja. Rosenthal püüdis kõike eitada, kuid tal tehti ettepanek kirjutada mõni rida ning selgus, et tema käekiri oli täiesti identne käekirjaga, millega oli kirjutatud Kopenhaagenist valele aadressile sattunud kiri.

Alates 1916. aastast püüdsid sakslased värvata enda teenistusse ameerika ajalehtede korrespondente välismaal ja saata neid oma ülesannetega Ühendriikidesse. Sellest said inglased üksikasjaliselt teada areteeritud ameeriklaselt George Box Baconilt. Aga tavaliselt ei õnnestunud sakslastel piisavalt hästi oma agente maskeerida. Neid reetsid nii Hollandi postkastide aadressid, mida Inglise vastuluure teadis, kui ka oskamatus tõepäraselt selgitada saadava raha päritolu. Vahel reetis neid isegi telegraafi teel ülekantava summa suurus — pedantsed ülemused Saksamaal saatsid oma agentidele harilikult ühe ja sama summa eelnevateks kulutusteks ja sellise inglastele hästi teada oleva avansi saamine ise oli juba tõsine süütõend. Tõenäoliselt oli Inglise vastuluure edu peapõhjuseks see, et teati aadresse neutraalsetes maades, kuhu spioonid saatsid oma ettekandeid.

Üks mitte päris tavaline, kuid siiski edutu saksa agent oli hollandlane Leo Packard. Ta juhatas liliputtide rühma tsirkuses, mis sõja eelõhtul oli korraldanud ringreisi Inglismaa erinevates rajoonides. Juba siis märgati, et trupp vältis suuri linnu, pööras erilist tähelepanu sõjasadamatele ja paikadele, mis asusid sõjaväelaagrite ligidal. Packardi sagedasi Hollandisõite võis seletada veel professionaalsete kaalutlustega — vajadusega uuendada omapärast truppi. Kuid vaevalt küll oli rändtsirkuse omanikul vaja kohtuda Saksa luure ühe juhi

Steinhaueriga. Need kohtumised toimusid aga ilma erilise salatsemiseta ja ühte neist võisid Rotterdamis jälgida inglise agendid. Mõni nädal enne sõda andis Packardi tsirkus etendusi ühes sõjaväelaagris. Varsti pärast etendust avastati, et saladokumendid on kaduma läinud. Kahtlus langes nupuka hollandlase assistendile kääbus Marie'le. Kuid tema vastu polnud mingeid otseseid süütõendeid.

Sõja alguses likvideeris Packard oma tsirkusetrupi ja hakkas teatridirektoriks Londonis. Hiljem vahetas ta aga veel kord ametit ja hakkas tegelema kinofilmide ekspordi ning impordiga. Seejuures püüdis Packard saata suure osa filme ühel kahtlasel aadressil Hollandis, kuid ei saanud muidugi litsentsi ekspordiks. Packardi järel seati sisse valve. Märgati, et ta hoopleb suurte rahadega, mida teenib, vaatamata katsetele takistada tema kauplemist Hollandiga. Saadi kätte tema kirjavahetus saksa postkastiga Hollandis. Kuigi Packard ei teatanud mitte midagi seadusevastast, soovitati tal vastuskirjas katsuda õnne Inglismaa rannikulinnades. Packard areteeriti; juba esimesel ülekuulamisel väljendas ta valmisolekut müüa maha oma sakslastest peremehed ja töötada siitpeale Inglismaa kasuks. Õngitsenud Packardi tunnistuste valedemerest enda jaoks küllalt kasulikke andmeid, andis Inglise vastuluure hollandlase üle kohtuorganitele. Ta mõisteti eluajaks sunnitööle, kuid pärast sõda oli ta juba vabaduses ja avaldas pikka aega artikleid oma — muidugi väljamõeldud — kangelastegudest.

Sakslased saatsid naisagente Inglismaale harva ja peaasjalikult seepärast, et oli raske välja mõelda tõepärast ettekäänet, miks nad sõja ajal Briti saari pidid külastama. Kuid needki saksa spioonid, kes ikkagi Inglismaale suunati, osutusid määratud osa jaoks täiesti kõlbmatuks.

1915. a. sügisel jõudis Inglismaale 40-aastane Rootsi alam Eva Bournonville. Tema esivanemad pärinesid Prantsusmaalt, millega seletuski prantsuspäraselt kõlav perekonnanimi. Ta oli Saksa luure agent. Enne seda oli Eva Bournonville proovinud paljusid elukutseid — olnud näitleja, guvernant aristokraatlikes perekondades, halastajaõde, teatava aja aga isegi saatkonna sekretär. Ta valdas vabalt kuut keelt.

Eva Bournonville sõitis Inglismaale formaalselt end ravima. Üks tuttav šotlanna soovitas teda Hackneys, Londoni põhjaosas elavatele sõpradele. Eva sõlmis selle perekonnaga tutvuse, kuid äratas kahtlust ebamõõduka uudishimuga. Muu hulgas vaevas rootslanna oma Londoni-tuttavaid küsimustega õhutõrjekahurite arvust ja asukohast, tsepeliinide rünnakute tulemustest. Eva Bournonville palus samuti, et tal aidataks kohta saada postitsensuuri Rootsi sektsioonis, kuid keegi ei riskinud teda soovitada. Sageli võõrastemaju vahetav Eva Bournonville jätkas teenrite ja isegi hotellides kohatud ohvitseride küsitlemist. Teine saksa spioon Silber, kes töötas inglise tsensorina (temast tuleb juttu hiljem), viis kõikvõimalike ettevaatusabinõudega Eva Bournonville'i teadmiseni, et sel teel tõmbab ta endale vaid Inglise vastuluure tähelepanu.

Eva Bournonville saatis oma ettekanded kellegi proua Volströmi nimele. Inglise tsensuur avastas varsti, et kõrvuti süütu, nn. avaliku tekstiga esines salatindiga kirjutatud ridu. Loomulikult ei lahkunud ükski kiri Inglismaalt, ehkki neis teatatud andmed polnud eriti olulised. Pärast seda tegeles Inglise vastuluure adressaadi otsingutega. Ühes kirjas anti saatja aadress — London, hotell Bedfordi väljakul. Selles hotellis elas üle 30 inimese. Et kindlaks teha, kes nimelt neist saksa agent on, saadeti hotelli vastuluuretöötaja. Kahurväeohvitseriks riietunult hakkas ta kahtlustäratavatele elanikele sosistama kõige uskumatumaid lugusid sõjaväe uuest relvastusest. Järgmisel päeval pidas postitsensuur kinni ühe sellise loo täpse üleskirjutuse Kopenhaagenisse saadetud kirjas. Vastuluuretöötaja teadis, kellele ta selle muinasjutu esitas. 15. novembril 1915 areteeriti saksa spioon. Kohus mõistis talle surmanuhtluse, mis asendati eluaegse sunnitööga. 1922. a. saadeti Eva Bournonville tagasi Rootsi.

Veel vähem väärtuslik agent oli sakslanna Elizabeth Wertheim. Ta oli abielus Inglismaal naturaliseerunud sakslasega ja sai sel moel Inglise kodakondsuse. Mehest lahku läinud Elizabethil oli küllalt raha, et üsna jõukalt elada. Ta oli labane lobiseja, kes kandis eredaid kleite ja jättis oma vulgaarsuse ning häbematusega eemaletõukava mulje. Kuid just sellele daamile pööras tähelepanu ringireisiv rikas ameeriklane Reginald Roland. Ebatavaline paar sõitis maad mööda ringi, raiskas ohtrasti raha ja ... saatis kahtlust äratavaid kirju Hollandisse, mis tõmbasidki vastuluure tähelepanu Wertheimile ja Rolandile.

Elizabeth lõi külge tuttavatele ohvitseridele, püüdes neilt välja õngitseda sõjalise iseloomuga andmeid. Tema küsimused olid sedavõrd pealetükkivad, et peagi teatati nii visast uudishimust Scotland Yardile. Elizabeth Wertheim ja tema kaaslane areteeriti. Roland esitas Ameerika passi, mis osutus võltsituks. Ekspertiisiks kutsutud Ameerika saatkonna sekretär tegi kindlaks, et passil kujutatud kotkast oli kopeeritud väga oskamatult: suleliste kuningal olid jalad väljapoole pööratud ja sabast puudus üks sulg. Pitsati jäljendil foto peal oli teine keemiline koostis kui sellel, mida kasutati passe väljaandvates ameerika asutustes. Pärast lühiajalist vastupunnimist tunnistas «Reginald Roland» üles, et tema tõeline nimi

on Georg Breckow ja et ta pärineb Stettinist. Miks Breckowit, klaverivabrikandi poega, elukutselt muusikut, eriti sobivaks peeti just sõjalise ja mereluurega tegelemiseks, jäi Saksa luure saladuseks. Tõenäoliselt mõjus see, et 1908. aastast oli Breckow Ameerikas elanud ja valdas oivaliselt inglise keelt. Ameerikast saadeti Breckow Antverpeni, kust ta pärast luurekoolis õppimist paisati Hollandi kaudu Inglismaale. Breckow hukati Toweris. Elizabeth Wertheim, kes mõisteti kümneks aastaks sunnitööle, suri kaks aastat pärast sõda vaimuhaiglas, kuhu ta vanglast oli toimetatud.

Tsensuuribumerang

Enamikul juhtudel sai Inglise vastuluure saksa spioonide püüdmisega edukalt hakkama. Ent ta sai täielikult lüüa siis, kui asi puudutas kõige kogenumat ja ohtlikumat neist. Täpsemalt, kogu sõja vältel ei kahtlustanudki Scotland Yard, et on olemas väga tähtis saksa luuraja, kes on tunginud Briti vastuluuresse, täpsemalt, postitsensuuri. Selle luuraja, P. Silberi lugu on huvitav näide sellest, kuidas luurajad kasutasid ära vastase vastuluureorganeid.

Juba lapsena Saksamaalt Lõuna-Ameerikasse emigreerinud Silber võttis Inglise armee ohvitserina osa Inglise-Buuri sõjast 1899—1902 ja sattus isegi mõneks ajaks Indiasse, hiljem asus aga Ühendriikidesse. Silber väitis, et üksnes alanud maailmasõda mõjutas teda vastu võtma otsust saada saksa spiooniks Inglismaal. Kuid tema tegevus näitab teda kogenud, elutarga luurajana. Et mitte saada välispassi, milles on näidatud tema rahvus, asus Silber Kanadasse. Inglismaale sõites säilitas Silber oma tõelise perekonnanime, kuid teatas, et ta on sündinud Kanada provintsis Quebeckis. Seda tegi ta sihiga kasutada Inglise armees teenimisest säilinud pabereid. Neis oli näidatud Silberi perekonnanimi, kuid kuskil ei mainitud tema rahvust. Peale nende dokumentide aitasid Silberit väga fotod, millel ta oli jäädvustatud India ühe garnisoni Inglise ohvitseride seas. Just need fotod aitasid ületada kahtlusi, mida kutsus esile Inglismaale sõitnud passita kanadalane.

Londonis pakkus Silber kohe oma teeneid sõjaväetsensuurile. Jälle läksid käiku dokumendid ja fotod. Oma osa mängis ka asjaolu, et ta oli sõjaväetsensuuri organeis töötanud juba Inglise-Buuri sõja ajal. Silber võeti tööle ja talle anti täitmiseks võrdlemisi pikk ankeet. Mitu nädalat möödus pingelises ootuses. Inglise vastuluurel oleks tarvitsenud vaid saata järele-

pärimine Kanadasse või neisse paikadesse, kus Silber oli Inglise armees teeninud, ja pettus oleks avalikuks tulnud.

Tavaliselt kontrollisid Scotland Yardi ametnikud ankeetides toodud andmeid hoolikalt. Kuid seekord tekkis paljukiidetud Inglise salateenistuses tõrge. Silber kutsuti Salisbury House'i, hiiglaslikku hoonesse, kus ajutiselt paiknes sõjaväetsensuur. Teda tööle võtnud kolonel oli kaua aega Inglise India-armees teeninud. Leiti ühiseid tuttavaid, ja viimased umbusu jäänused hajusid. Tõsi küll, Inglise vastuluure ei lõpetanud täielikult kontrollimist. Mõni kuu pärast Silberi ametisse astumist asus tema naaberkorterisse elama noor naine, kes üsna osavalt sõlmis temaga tutvuse. Kuid spioon oli juba valvel. Peagi kadus naine ette hoiatamata, aga Silber leidis, et keegi on tema asjad hoolikalt läbi uurinud. Muidugi ei avastatud neis midagi kahtlast. Tõenäoliselt polnud Inglise vastuluurel tõsist alust Silberit kahtlustada — valvsaks tegi vaid tema perekonnanimi, see sundis rohkem kui kord sõjaväetsensuuri ametnikke talle sõbraliku vestluse sildi taha varjatud eksamit korraldama. Kuid luuraja oli õppinud veest kuivalt välja tulema.

Silberil õnnestus hankida hulgaliselt kasulikke teateid tema käest läbi käivast kirjavahetusest. Kuid Saksa luure jaoks polnud sugugi väiksema tähtsusega see, et Silber sai tsensorina võimaluse teatada need aadressid neutraalsetes riikides, mis köitsid inglaste tähelepanu. Pärast seda võis Berliin «sissekukkunud» aadressid uute vastu vahetada ja raskendada seega Inglismaal töötava Saksa agentuuri väljaselgitamist.

Silber töötas välja üsna lihtsa süsteemi oma ettekannete Saksamaale toimetamiseks. Ta üüris Londonis kolm korterit ja saatis sinna kirju ümbrikutes, millel aadressi jaoks oli läbipaistev aken. Neis olid tavaliselt ajaleheväljalõiked, aga markide väärtusest piisas, et kirja välismaale saata. Sel moel sai Silber margile vajaliku postitempli koos kindla kuupäevaga. Tööl pani ta ümbrikusse oma järjekordse ettekande, kirjutas peale ohutu neutraalse aadressi ja lõi kontrolli templi — kiri ei erinenud väliselt nüüd millegi poolest teistest sõjaväetsensuurist läbikäinud kirjadest.

Peagi sai Silber ametikõrgendust ja ta komandeeriti Liverpoole'is loodud sõjaväetsensuuri osakonda, mis pidi kontrollima kogu kirjavahetust Põhja- ja Lõuna-Ameerikaga. Liverpoole'is oli Silber sõltumatu ja võis veelgi ulatuslikumalt Saksa luuret informatsiooniga varustada. Juba Londonis polnud tal jätkunud aega huvitavate andmete ümberkirjutamiseks ja ta hakkas tähtsatest dokumentidest mikrofilme tegema. Huvitav, et Silber saatis Saksa luurele muude materjalide hul-

gas ka . . . Inglismaal tegutseva ameerika naisspiooni ettekandeid. Too oli iirlanna, kellel olid laiad sidemed inglise ametnikkonna seas. Tsensuur oli ammu tähelepanu pööranud Molly (nii allkirjastas spioon oma korrespondentsi) kirjadele, tegi neist koopiaid, kuid ei puudutanud autorit. Tõenäoliselt ei pidanud inglased taolise informatsiooni Ühendriikidesse voolamist ohtlikuks. Muidugi oleks Inglise vastuluure seisukoht kohe muutunud, kui ta oleks teadnud, et koopiaid Molly ettekannetest saadeti ka Berliini.

Liverpoole'is töötamisega kaasnes Silberi jaoks üks oluline ebamugavus — see lõikas tema ära sidemetest Euroopa neutraalsete riikidega, sest korrespondents käis läbi Londoni. Seepärast sõitis spioon üsna sageli pealinna, käis vanaviisi sõjaväetsensuuri hoones ja torkas sõbraliku vestluse ajal oma ümbrikud osavasti tsensorite poolt läbilastud kirjade hunnikusse.

Teine informatsiooni saatmisviis, mida Silber kasutas, põhines asjaolul, et tsensuur vaatas vaid põgusalt läbi või jättis üldse vaatamata leinateadete voolu — Inglise armee kandis Läänerindel suuri kaotusi. Asja tehniline külg oli lihtne. Postkaardisuurusele fotopaberile trükkis Silber luureettekande, kuid ei ilmutanud seda. Pärast kirjutati samale paberile teade mõne isiku, harilikult väljamõeldu, surmast. Paber kleebiti hoolikalt leinaraamiga paksu ümbrikusse ja alla kirjutati mõni hellitusnimi, mis kriipsutas alla kirja usalduslikku, isiklikku laadi (näiteks Polly). Pärast seda pandi ümbrik, aga samuti väike kiri, milles paluti Pollyt traagiliseks teateks ette valmistada, teise, veidi suuremasse ümbrikusse. Tsensor avas tavaliselt suure ümbriku, kuid ei puutunud sisemist. Aga kui tsensoril olekski kahtlus tekkinud ja ta oleks sisemise paki lahti võtnud, oleks fotopaber valgust saanud ja sel moel oleksid hävinud kõik jäljed luureettekandest.

Peale paljude tähtsate poliitilise iseloomuga teadete õnnestus Silberil edasi anda terve hulk puhtsõjalisi andmeid sõjaväeosade formeerimise ja vägede liikumise kohta. Ta saatis edasi Lloydi teatmiku rangelt salajase uue väljaande, mis oli erakordselt tähtis Saksa allveelaevade jaoks. Saksa spioon oskas teatada Berliini sellest, et inglased ehitavad lõkslaevu (kaubalaevadeks maskeeritud sõjalaevu).

Pärast USA sõtta sekkumist kasvasid raskused informatsiooni edasitoimetamisel Saksamaale järsult. Silber püüdis saata kirju virgatsitega, keda oli läkitanud Saksa luure, kuid peaaegu kõik nad sattusid inglaste kätte. Üks edukaid juhuseid oli korrespondentsi edasisaatmine ühe sakslanna kaudu (1915. a.), kes sõja algul interneeriti Inglismaale ja hiljem Saksamaale saadeti. Piirijaamas päris Saksa ohvitser naiselt, kas ta veab mingeid salaandmeid. Sakslanna oli saanud range

korralduse anda teated edasi ainult Berliini luurebüroosse. Ta vastas eitavalt. See päästiski Silberi, sest naist ülekuulanud ohvitser oli tegelikult inglise spioon.

Kuivõrd hinnaline Silberi informatsioon iseenesest ka polnud, ei saanud ta kuidagi segada Inglise tsensuuri tööd ega seadnudki endale sellist ülesannet. Aga muu hulgas õnnestus tsensuuril, nagu Silber kindlaks tegi, sõja-aastatel koguda erakordselt tähtsat informatsiooni, mida kasutati neutraalsetele riikidele surve avaldamiseks ja Saksamaad ümbritseva blokaadirõnga koomale tõmbamiseks, samuti sai seda kasutada rea teiste tähtsate ülesannete lahendamiseks, sealhulgas ka võitluseks Saksa luurega. Siin võis Silber juhtida kõrvale ainult mõned löögid. Pealegi hilinesid tema teated tihti, sest jõudsid Berliini liiga aeglaselt ja kaotasid seepärast tunduva osa oma väärtusest.

Ettevaatuse mõttes ostis Silber filmi ja fotopaberi erinevatest kauplustest. Et korteriperemeeste valvsust uinutada, jättis ta teadlikult lauale teatri- ning kontserdipileteid, püüdes sel moel selgitada oma sagedasi õhtusi äraolekuid. Üks naaber hakkas siiski teda kahtlustama, aga kui ta oma kahtlustest politseisse teatas, juhatati ta viisakalt uksest välja.

Mitu korda näis Silberile, et ta on avastatud, kuid see oli järjekordselt valehäire. Kui luuraja arvas, et teda kutsutakse ülemuste juurde paljastamiseks ja areteerimiseks, teatati talle järjekordsest ametikõrgendusest. Kõige keerulisem oli vältida sõjaväekohustuse sisseviimisega seotud registreerimist. Registreerimisel nõuti väljavõtet meetrikaraamatust, aga Silber ei saanud seda esitada ega saada ka koopiat oma valekodumaalt Kanadast. Olukord muutus sedavõrd tõsiseks, et spioon tahtis mitu korda Inglismaalt lahkuda, kuid see osutus veel raskemaks. Siiski oskas ta dokumentide esitamist pidevalt edasi lükata ja töötada sõjaväetsensuuris edukalt sõja lõpuni.

Sigarid ja kood

Kuni 1917. aastani neutraalseks jäänud Ameerika Ühendriigid abistasid Antanti armeesid ja Saksa väejuhatuse üks peamisi probleeme oli see, kuidas takistada Ameerikat selles. Kasutati kõikvõimalikke meetodeid — neutraliteedi rikkumise vastasest ajalehekampaaniast (ameerika ajakirjandus vastas kiiresti vastukampaaniaga, kuulutades hanked täiesti seaduspäraseks kaubanduseks) kuni ettepanekuni, et USA-le võimaldatakse piiramatu toiduainete sissevedu Belgiasse, kui ta vastutasuks lõpetab varustuse müümise Antantile. Kuid ameerika «filantroobid», kes valju hääli kaebasid sakslaste julmuse üle Belgias, andsid kohe ärakella, kui neile pakuti tehingut, mis tungis kallale sõjamonopolide kasumitele. Ka allveelaevad ei suutnud sel ajal takistada sõjaliste hangete voolu. Jäi üle üksainus vahend: diversioonid Ameerika sadamates. Berliinis loodeti, et laialdase diversioonitöö korral võib ameerika relvastuse saatmist üle ookeani kas nüüd just katkestada, aga vähemalt äärmiselt raskeks muuta.

1915. a. märtsis istus Oslost New Yorki suunduvale laevale reisija, kes passi järgi oli šveitslane Emile V. Gachet. Selle nime all varjas end Saksa mereväeohvitser Franz Rintelen, kellele usaldati delikaatne missioon Ühendriikides. Gachet' nime ei valitud juhuslikult. See oli ühe šveitslanna neiupõlvenimi, kes oli abiellunud Saksa ohvitseriga. Naine teatas Rintelenile kõik vajalikud andmed oma perekonna kohta, nii et mees sai edukalt oma osa mängida. Tõepoolest, šveitsi ärimees ei tekitanud neutraalsete riikide laevu kontrollivates Inglise ohvitserides mingit kahtlust ja ta jõudis õnnelikult New Yorki. Rintelen tõi endaga kaasa eriti salajase šifri, mille ta andis Saksa sõjaväeatašeele von Papenile (hilisem Saksa kantsler ja Hitleri diplomaadist luuraja) ning mereväeatašeele Boy-Edile.

Rintelenil oli kerge New Yorgis juuri ajada. Teda aitasid otseselt Saksamaalt pärinevad laevaomanikud ja töösturid.

Tema käsutuses oli ka suur hulk meremehi Saksa kaubalaevastikust, keda sõda tabas USA-s ja kelle Inglise blokaad Saksamaast ära lõikas. Kellegi Max Weiseri abiga asutas Rintelen kiiresti kaubamaja *E. V. Gibbons & Co.* Selle ekspordi-impordi kontori sildi varjus hakkaski ta tegutsema. Sakslasest keemik dr. Schele tutvustas talle oma uut avastust. See oli pliitoru vaskkettaga keskosas. Üks toru pool täideti pikriin- ja teine väävelhappega. Mõlemad osad olid kettaga eraldatud. Segu süttis ühinemisel. Reguleerides vaskketta paksust — süttimine toimus alles pärast seda, kui hape oli vaskplaadi läbi söönud — sai eelnevalt välja arvestada tulekahju algusmomendi. Tuttavate meremeeste abiga hakkas Rintelen pliisigareid sõjamoona vedavatele laevadele paigutama. Ärapõlenud sigarid ei jätnud jälgi ja pikka aega oli raske kindlaks teha põhjusi, miks Euroopasse suunduvatel ameerika kaubalaevadel nii sageli tulekahjud tekkisid.

Nüüd tuli Rintelenil korraldada sigarite masstootmine ja lisaks veel nii, et mitte äratada Ameerika politsei tähelepanu ega sattuda vanglasse, kas või ainult Ameerika neutraliteedi rikkumise pärast. Diversandile tuli appi elatanud advokaat New Yorgist Boniface, kes alati — soliidse tasu eest, mõistagi, — oskas leida väljapääsutee Ameerika seadusandluse džunglist. Boniface soovitas organiseerida sigarite tootmine ühel interneeritud Saksa aurikul. Valik langes laevale «Friedrich Suur».

Edu ergutas Rinteleni tegema järgmist sammu — püüdma organiseerida diversioone otse dokkides, mis võinuks pikka aega laevaliiklust häirida. Pannud 300-dollarise honorari vestitaskusse, pidas Boniface Rintelenile ja tema abilistele lühikese loengu teemal, milliste kriminaalkoodeksi paragrahvide järgi karistatakse nende poolt kavandatud diversiooni ja mismoodi tuleb tegutseda, et Ameerika õigusemõistmise karistav mõõk enda pealt kõrvale juhtida. Umbes aasta pärast saavutasid Rinteleni agendid tõsist edu — neil õnnestus õhku lasta peamine sadam, kus laaditi sõjamoona.*

Oht tekkis ootamatust küljest. Kord tuli doktor Schele Rinteleni juurde ja nõudis lisaks juba saadud soliidsele summale, et talle viibimata makstaks välja 10 000 dollarit. Vastasel korral ähvardas sigarite leiutaja kogu asjaloost politseisse teatada. Rintelen pidi väljapressijale andma pangatšeki nõutud summale. Kuid oli juba hilja, pangad olid töö lõpetanud. Rintelen lootis enne järgmist hommikut midagi ette võtta ja muidugi mitte ainult sihiga päästa raha. Oli ilmne, et raha saanud Schele hakkab välja pressima veel suuremat summat või teatab ikkagi politseisse.

* 30. juulil 1916 lõhkasid saksa agendid New Yorgi sadamas 2 miljonit naela püssirohtu. Plahvatust kuuldi 100 miili kaugusele.

Luuraja tegi näo, et tahab kõigest hoolimata säilitada Schelega häid suhteid ja kutsus ta restorani õhtustama. Kui Schele restoranist koju läks, tuli inimtühjas halvasti valgustatud kohas tema juurde kaks meest, kellest üks nõudis, et doktor tagastaks tšeki, kui ei soovi purustatud koljuga merre sattuda. Schelele tehti ka täiesti ühemõtteliselt selgeks, et kui ta kavatseb politseisse minna, siis jätab raudlatiga pähe antud löök lugupeetud doktori igaveseks ilma võimalusest demonstreerida oma kuldhambaid. Sellest keelest sai Schele suurepäraselt aru. Ta võttis ka teadmiseks, et firma *Gibbons* maksab tema teenete eest igal juhul heldemalt kui keegi teine.

Schele oli tublisti ehmunud, kuid ei olnud teada, kas kauaks. Nagu tavaliselt, tuli appi asendamatu õigusemõistmise preester mister Boniface. Mõni päev hiljem läks Schele, pöörane naistekütt, juba hoopis teisele kohtamisele — ühe noore neiuga, kellega mees oli tutvunud praamil üle Hudsoni sõites. Daam võttis meelsasti vastu tema kutse teha autosõit linnast välja. Ent niipea kui auto oli kesklinna tänavatelt kaugemale jõudnud, hakkas neiu valju hääli appi karjuma. Schele jättis auto seisma ja kohe tuli nende juurde mees, kes nimetas end politseiagendiks. Schele kaaslane hakkas doktorit vihaselt süüdistama katses tarvitada tema kallal vägivalda. Tõsi küll, soliidse altkäemaksu abil õnnestus Schelel lahti saada nii ebaõigel ajal ilmunud politseinikust. Ent kui keemik ilmus firma *Gibbons* tuttavasse kontorisse, ootas teda ees uus löök. Mister Boniface selgitas Schelele armastusväärselt, et temagi on kursis ebameeldiva vahejuhtumiga, sest kannatanu on juba pöördunud New Yorgi ühe tuntud advokaadi poole ja tahab algatada juurdlust doktori suhtes. Perspektiiv pikaks ajaks trellide taha minna pani õnnetule naistekütile aru pähe. Mister Boniface lubas armulikult asja summutada, aga Schele hakkas jälle sigareid valmistama.

Tunduvalt raskem oli kõrvale juhtida New Yorgi politsei tähelepanu, sest sellele avaldas erinevate kanalite kaudu survet Inglise diplomaatia. Tõsi, siingi osutus Boniface asendamatuks — tema sõbrad politseivalitsusest teatasid talle eelnevalt abinõudest, mida nad kavatsesid rakendada.

Üks Arhangelskisse suunduvaid aurikuid sai teise sihtpunkti — Marseille, kus ta tühjaks lossiti. Selle auriku trümmi peidetud süütemürsk oli arvestatud pikaks reisiks ega plahvatanud. See avastati auriku lossimisel ja niimoodi saadi sigarite saladuse jälile. Rintelen märkas, et teda jälgitakse. Ta kiirustas likvideerima firmat *Gibbons* ja kadus ajutiselt New Yorgist.

Saksa luuraja asus inglase Brennoni nime all elama suvitusrajooni Stamfordi lähedal Connecticuti osariigis. Seal sai Rintelen teate, et saksa diversantide jälile oli Ameerika politsei juhtinud Inglise atašee, kes peale selle lubas ameerika nuhki-

dele abiks saata Scotland Yardi töötajaid. Juhus aitas Rintelenil Inglise atašeed lollitada. Ta kohtas kahte New Yorgi daami, kellega oli kunagi enne koos olnud ja kes ei teadnud isegi ta nime. See ei takistanud neid aga tutvustamast Rinteleni oma tuttavale — Inglise sõjaväeatašeele. Rinteleni esitleti Inglise mereväeohvitseri Brennonina, kes oli komandeeritud Ühendriikidesse, et kohapeal tundma õppida uut Ameerika torpeedot. Brennon kiirustas jutustama kummalist lugu, mida ta olevat nagu kuulnud inglise ühe kaubalaeva kaptenilt Johnsonilt. Mõni päev enne seda olevat kapten jälginud, kuidas mingid mehed tõstnud sõjamoonaga laaditud laeva pardale mõned kastid. Kahjuks ei näinud Johnson nende inimeste nägusid, kes põrgumasinaid sisaldavad kastid kohale tõid. Asjast huvitatud atašee jutustas omakorda, et ta jälgib ammugi Rinteleni kampa. Rinteleni nime on korduvalt mainitud Saksa saatkonna telegrammides. Kahjuks pole märgatud, et ta oleks segatud kuritegelikesse asjadesse, ehkki ta tolkneb pidevalt dokkide rajoonis ja sõidab seal sageli mootorpaadiga ringi. Kord olevat ta end isegi ühes sadamakõrtsis täis joonud ja oma tõelise nime teatanud. Pole kahtlust, et varsti kogutakse küllaldane süüdistusmaterjal, et nõuda tolle saksa diversandi areteerimist.

Kuid see polnud veel kõik, mida atašee oma meeldivale vestluskaaslasele teatas. Siinsamas ballil oli keegi mees üles otsinud Inglise diplomaadi ja andnud talle edasi äsja saadud teate. Rintelen sai teada, et see puudutab Saksa ristleja «Karlsruhe» asukohta. Ristleja oli Inglise laevandusele tõsist kahju teinud. Inglane kavatses juba telegraafi teel saadud andmetest admiraliteedile teatada, kuid Rintelen peatas ta, rääkides ühest äärmiselt tähtsast uudisest. Ameerika sadamatesse oli interneeritud mitukümmend suurt Saksa aurikut. Mõned neist olid salaja relvastatud kahuritega. Et Ameerika tõenäoliselt Saksamaale sõja kuulutab, siis kavatsevad sakslased jõuga Ameerika sadamatest välja murda. (Seda plaani olid sakslased tõepoolest arutanud, kuid hiljem kõrvale jätnud.) Atašee pidi hoolega järele mõtlema: kas ei vii tema telegramm selleni, et Bermuda saarte juures baseeruv Inglise eskaader ära kutsutakse, mis kergendab sakslaste ootamatut lahkumist Ameerika sadamatest. Lõpuks tegi Inglise atašee otsuse: ta teatas Rintelenile, et telegramm on juba Londonisse saadetud, kuid see pidi avamerele minna katsuvatele Saksa laevadele sürpriisi tegema. Rintelenil õnnestus ajutiselt kõrvale juhtida Saksa ristleja kohal rippunud hädaoht.

Nii vähemalt esitab selle loo Rintelen oma kuulsates memuaarides. Inglise autorid peavad seda algusest lõpuni väljamõeldiseks, kinnitades, et mitte ühelgi Briti sõjaväeatašeel polevat

olnud selliseid volitusi, nagu saksa diversandi loos talle omistatakse . . .

Järgmisel päeval sõitis saksa luuraja New Yorki tagasi. Mister Boniface oli erutatud: ta polnud harjunud klientidega, kes sadamakõrtsides end meelemõistuse kaotamiseni täis joovad. Lugupeetud jurist sai sellest faktist teada ühelt oma arvukatest sõpradest politseivalitsuses. Boniface'i vestitasku rännanud tuhat dollarit ergutasid teda jälle tegutsema. Ta selgitas välja kõik, mida New Yorgi politsei teadis Rinteleni teisikust ja isegi sellest kohast, kus otsustati kontrollida korvide sisu, mida mees mootorpaadil oli vedanud. Rintelen ja tema agendid tegid hiljem kerge vaevaga kindlaks selle isiku nime: ta müüs alkohoolseid jooke ning tubakat ja tal oli mõningat alust karta New Yorgi politseid. Rintelen muutis oma teisiku kuulekaks tööriistaks, kes täitis kõik tema korraldused ega aimanudki, mis osa ta mängib. Sel moel õnnestus politseid pikka aega valejälgedele juhtida.

Sigarite paigutamine käis edasi. Mõnel puhul kasutasid diversandid veel ühte leiutist — põrgumasin kinnitati laeva tüüri külge, nii et pärast plahvatust kaotas laev ulgumerel juhitavuse. Kuid sõjamoona vedavate laevade arv kasvas ja Rintelen proovis uut vahendit. Diversant andis raha ja selle eest loodi «kollane ametiühing», mis püüdis organiseerida streike, meelitades dokitöölisi kõrge abirahaga streigi korral. Rinteleni edu selles osas oli seotud eelkõige asjaoluga, et tema vastasteks olid Ameerika Tööföderatsiooni liidrite kaitse all olevad reaktsioonilised ametiühingud. Dokitöölised teadsid suurepäraselt, et paljud ametiühingujuhid kaitsesid laevaomanike huve. Pole midagi imestada, et mõned töölised läksid algul õnge ning astusid ametiühingusse, mis kutsus organiseerima streike ja millel oli peale selle veel raha, et aidata streikijaid nende võitluse ajal. Muidugi sai Saksa luure edu olla vaid ajutine — see vältas seni, kuni tuli ilmsiks Rinteleni loodud pseudo-ametiühingulise organisatsiooni tõeline pale.

Kord teatas alati hästi informeeritud ja omakasupüüdlikult oma teadmisi jagav Boniface Rintelenile, et Inglise luure oli varastanud sakslaste kõige salajasema šifri, sest oli ära ostnud Saksa mereväeatašee ühe väiksema ametniku. Kapten Boy-Ed kuulis Rintelenilt ebameeldivat uudist ja teatas, et šiffer on tal alati seifis ja pole mõeldav, et keegi oleks saanud seda kopeerida. Tõsi küll, kohe selgus, et peale kapteni enda oli seifi lukustamisõigus ka ühel tema sekretäril. Boy-Ed likvideeris Rinteleni kartused sellega, et teatas jutuajamise lõppedes teravalt: küsimus, kuidas šifrit hoida, on mereväeatašee ja mitte kellegi teise asi. Aga peagi sai Rintelen Boy-Edi kaudu Berliinist korralduse Saksamaale tagasi pöörduda. Jäi selgusetuks,

millest oli tingitud see korraldus. Oma memuaarides oletab Rintelen, et siin ei saadud läbi ilma ühe tema Berliini-tuttava — paruness Schröderita, kelle salongis kohtusid Saksa impeeriumi paljud tähtsad aukandjad. Kaks aastat hiljem lõpetas paruness oma elu enesetapmisega, sest teda hakati kahtlustama spionaažis Ühendriikide kasuks.

Diversioonikeskuse asjade üleandmiseks kulus Rintelenil veidi aega ja seepärast asus ta tagasipöördumise korraldust mõninga hilinemisega täitma. Kuu aja pärast suundus Ameerika-Hollandi kompaniile kuuluva auriku «Nordham» pardal üle ookeani Euroopasse šveitslane E. V. Gachet. Teel pidi tema äärepealt paljastama üks hollandlane, kellega Rintelen oli Berliinis kokku puutunud. Kuid see Hollandi krahv oli jõudnud Rinteleni nime unustada ja ehkki ta algul oli üsna imestunud, jäi ta siiski uskuma, et E. V. Gachet oli olnud Šveitsi saatkonna kaastööline Berliinis.

Kui aurik juba Inglismaa lähedale oli jõudnud, palusid Inglise ohvitserid Rintelenil, vaatamata tema protestidele, maale minna. Mäng jätkus mitu päeva: Rintelen mängis areteerimisest pahandatud šveitslase osa sedavõrd usutavalt, et pani kahtlema niihästi teda kinnivõtnud ohvitserid kui ka Inglise mereluure ülema admiral Reginald Halli. Alles siis, kui Berni saadeti telegraafiline järelepärimine E. V. Gachet' osas, ei hakanud saksa diversant vastust ära ootama, vaid kiirustas teatama, et tema, kapten Rintelen, alistub sõjavangina. See toimus 1915. a. augustis.

Rintelen saadeti sõjavangide laagrisse, kuid Ühendriikidest hakkasid saabuma visad nõudmised tema väljaandmiseks Ameerika kohtule. Need nõudmised muutusid pealetungivamaks pärast ühte episoodi Saksa sõjaväeatašee von Papeniga. USA kuulutas viimase *persona non grata*'ks ja kooskõlas rahvusvahelise õigusega nõustusid inglased teda Saksamaale lubama. Kuid saanud läbipääsuloa enda jaoks, ei taibanud Papen hankida niisamasugust luba oma pagasi tarvis. Selle möödalaskmise kasutasid ära inglise tolliametnikud Falmouthis. Nad konfiskeerisid Papeni pagasi ja saatsid selle Londonisse. Konfiskeeritud pagasi hulgas polnud midagi eriti olulist . . . peale tšekiraamatu, aga selle äärtele olid märgitud isikud, kellele anti raha ja mille eest seda tehti . . . Sealsamas avastati tõendid Rinteleni diversanditegevuse kohta Ühendriikides. Ta anti välja ameerika võimudele, kes ta 1917. a. suvel neljaks aastaks sunnitööle mõistsid. Samal ajal areteeriti umbes 30 tema agenti, kellest osa jätkas sigarite laevadele paigutamist ka pärast Rinteleni Euroopasse sõitu.

Nagu üks Briti vastuluure juhte admiral Hall Rintelenile viimase vangistamisel avameelselt ütles, olevat inglased juba

ammu oodanud saksa luurajat, sest olid kätte saanud ja dešifreerinud teda Saksamaale kutsunud telegrammi. Miks inglased siis ikka kõhklesid, kas kinnipeetud isik oli Rintelen või keegi muu? Ainult sellepärast, et sakslane venitas veidi ärasõiduga eesmärgiga anda oma «asjad» üle kindlatesse kätesse.

Berliin ei pannud tähele Rinteleni hoiatust, kui see andis edasi Boniface'i teate šifri varastamisest, ja kasutas ikkagi sama šifrit. Inglased võisid nüüd raskusteta kõiki sakslaste telegramme lugeda. Sellega seotud kõige dramaatilisem episood oli seotud telegrammiga, mille Saksa välisminister Zimmermann saatis Saksa saadikule Mehhikos. Selles tehti viimasele korraldus pöörduda Mehhiko presidendi poole ettepanekuga astuda Saksamaa poolel sõtta USA vastu ja õhutada Jaapanit reetma Antanti ning minema üle Kolmikliidu poolele. Raske on kujutleda veel absurdsemat ettepanekut, arvestades nende aastate konkreetset olukorda. Veel rumalam oli saata taoline ettepanek telegraafi teel, olgugi šifreeritud kujul. Ameerika president Wilson ja tema valitsus algul isegi ei uskunud telegrammi ehtsust, mille Londonist saatis neile Ameerika saadik W. H. Page. Telegramm läks aga üle Washingtoni: Saksa saadik USA-s Bernstorff telegrafeeris selle teksti saadikule Mehhikos von Eckhardtile. Washingtoni postiametis oli säilinud selle dokumendi koopia. Inglise dešifreerijad dešifreerisid Ameerika saadiku juuresolekul selle sõnumi teksti, mis Washingtonist oli Londonisse läkitatud. Peale selle dešifreeris Inglise luure varsti ja andis Ameerika valitsusele edasi rea teisi instruktsioone Berliinist, mis arendasid ja täpsustasid ministri depešši. Kahtlusi enam olla ei saanud!

Muidugi ei sundinud mitte mainitud telegramm Wilsonit vastu võtma otsust kuulutada Saksamaale sõda, nagu seda väidavad paljud kodanlikud ajaloolased ja diplomaadid. Esimesest maailmasõjast osa võtma kiskusid ameerika imperialismi tema enda laialdased anastusplaanid. Kuid Zimmermanni saamatusel oli üsna suur osa selles mõttes, et Ühendriigid said hea ettekääande, millega avaliku arvamuse silmis õigustada oma sõtta sekkumist.

Ja ometi õnnestus Inglise luurel saavutada, et sakslased jätkasid endise šifri kasutamist. Selleks oli vaja neid veenda, et telegrammid said teatavaks tänu informatsiooni äravoolule kuskil Ühendriikides, aga mitte seetõttu, et Inglise vastuluure oli lahendanud šifri. Oma kuulsates memuaarides väidab Rintelen, et admiral Hall organiseeris artikli trükkimise ajalehes «Daily Mail». Artiklis kritiseeriti Inglise salaluuret, kes ei osanud dešifreerida ameeriklaste hangitud tähtsaid telegramme. Berliinis mindi õnge — seal ei pööratud tähelepanu isegi asjaolule, et sõjaväetsensuur poleks iialgi läbi lasknud

taolist artiklit «Daily Mailis», kui asjasse poleks olnud segatud admiral Hall. Nii räägib Rintelen, tema eeskujul aga ka rida teisi autoreid.

Tegelikult artikkel «Daily Mailis» ei näinudki päevavalgust. Admiral Hall vaid kavatses seda trükkida, kuid viimasel hetkel kartis seda teha kahju pärast, mida see oleks teinud Inglise admiraliteedi prestiižile. Rintelen kuulis sellest loost kas oma vangistuse ajal Inglismaal või pärast sõda, kui tal olid sidemed admiral Halliga.

Kuidas lugu ka polnud, ent Saksa diplomaatia jätkas endise šifri kasutamist. Muide, sakslaste katseid saata korraldusi neutraalsete riikide — Rootsi, Hollandi, Hispaania kaudu «kattis» Inglise vastuluure samuti kindlalt, sest neil oli seal oma agentuur. See tõi Hallile koopiad telegrammidest, kus šifreerimisel oli kasutatud sedasama inglastele teadaolevat koodi.

Peale ilmselt väljamõeldute oli olemas kolm versiooni sellest, kuidas Inglise luure hankis sakslaste diplomaatilise koodi. Sakslased väitsid, et selle reetis inglastele noor austria raadioinsener Alexander Szek. Ta pääses hoonesse, kust anti raadiosaateid Brüsselisse. Sellest Saksa kindralkuberneri majas asuvast ruumist saadeti valitsuse radiogramme välismaal viibivatele Saksa diplomaatidele. Szeki ema oli inglanna. Saksa versiooni kohaselt lubati Szekile suur rahasumma ja ta põgenes koos šifriga Inglismaale. Kõik Szeki jäljed kadusid. Pärast sõda püüdis isa teda otsida, kuid Inglise luure keeldus kategooriliselt andmast mingeid teateid, mis võinuksid valgust heita Szeki saatusele. Võimalik, et saladuse säilitamise eesmärgil koristati ta ära: liiga palju olenes sellest, et sakslasteni ei jõuaks mingeid teateid, mis sundinuksid neid tõde aimama.*

Oma raamatus «Ülemaailmne kriis» esitab W. Churchill ametliku versiooni. Vastavalt sellele tõid šifriraamatud päevavalgele Saksa ristlejat «Magdeburg» uurivad vene tuukrid. «Magdeburg» oli 25. augustil 1914 Balti meres põhja läinud. Veealustele karidele jooksnud ristleja ei suutnud venelaste laevade tule all madalikult pääseda ja laeva meeskond uputas ta. Šifriraamatud olid ühe Saksa allohvitseri käes, kes katastroofi ajal olevat asjatult pääseda püüdnud.

Vene väejuhatus võttis kasutusele kõik abinõud, et sakslased merest saadud hinnalisest saagist teada ei saaks. «Magdeburgi» uurinud tuukritele avaldati noomitus hooletu töö pärast. Seda, et šifrid on venelaste käes, ei aimanud isegi «Magdeburgi» kapten ja vangistatud meeskonnaliikmed. Saanud sellest teada Vene mereväeatašeelt, saatis Briti admiraliteet sõjalaeva kohe

* Inglise luuraja H. Landau väidab, et sakslased võtsid Szeki Hollandi piiril kinni ja lasksid desertöörina maha. Teda saatnud inglise agent jõudnud koos koodi koopiaga Hollandisse.

Arhangelskisse nende šifrite järele. Oktoobris toimetati need Londonisse. Tõsi küll, kood oli vaid üks vahendeid, mida kasutati raadiosaadete saladuse hoidmiseks. Siiski õnnestus inglise ekspertidel 1914. a. novembri alguses juba dešifreerida radiogramme, mida Saksa valitsus ja väejuhatus saatsid.

Lõpuks teatab inglise luuraja E. Woodhall kolmanda versiooni, kinnitades, et ta tundis isiklikult koodi hankinud inimest. See olevat olnud prantslaste Võõrleegioni sõdur, keda Woodhall tinglikult Smithiks nimetab. 1915. a. lõpul astus Smith, kes vabalt prantsuse, saksa ja flaami keelt valdas, tööle luuresse. Ta saadeti Belgia pealinna ülesandega hankida saksa šiffer. Hüpanud Brüsseli ligidal langevarjuga alla, oskas Belgia talupojaks riietunud Smith õnnelikult linna pääseda ja kontakti astuda mõne belglasega, kes olid valmis teda aitama. Eriti tähtsat osa mängis belgia neiu Yvonne. Ta töötas kohvikus, mida sageli külastas temasse armunud Saksa allohvitser. Sakslane töötas raadiojaamas operaatorina. Yvonne veenis oma austajat, et tema ja ta vend (s. t. Smith) on suured raadioasjanduse entusiastid (tollal oli raadioseadmeid veel vähe). Allohvitser oli meeleldi nõus õpetama neile raadioasjandust ja, vastates küsimustele, mida Smith oli varem valmis mõelnud, reetis ta tahtmatult kõik koodi peamised elemendid. Pärast tunde kirjutas Smith saadud andmed hoolikalt üles. Nii kestis see mitu nädalat. Hiljem riietus luuraja Saksa vormi, mille hankisid tema belglastest sõbrad, ja jõudis õnnelikult üle rindejoone.

Kohe pärast tema lahkumist tungisid sakslased kohvikusse, kus töötas Yvonne. Selgus, et Saksa vastuluure oli juba ammu jälginud noore radisti kahtlasi visiite. Kuid Yvonne sai aru, et sakslane ei taibanud ega võinudki taibata nende raadioalaste tundide mõtet, ja ta tunnistas üles vaid selle, et varjas Smithi, keda ta esitas saksa desertöörina. Yvonne'ile määrati pikaaegne vanglakaristus, aga tema sõbranna, kes samuti oli aktiivselt Smithi aidanud, pandi lühemaks ajaks vanglasse.

Need versioonid ei räägi tingimata üksteisele vastu, sest šifri võis üheaegselt hankida mitmel eri teel.* Kuid saladuskate, millesse seda lugu endist viisi mässitakse, sunnib oletama, et võib-olla koodi tõeline varastamislugu jääbki teadmata. Tähtsam on muidugi see, et Inglise luurel õnnestus saada enda kätte

* Veel üks saksa kood leiti dirižaablilt, mis tegi läbi avarii pärast ründelendu Inglismaale. Tsepeliin tulistati lõplikult alla Prantsuse territooriumi kohal. Langemiskoha läheduses olnud Ameerika ohvitserid jõudsid kallihinnalised raamatud minema viia — need õnnestus suure vaevaga suveniiride armastajate käest ära võtta. Inglased asutasid pärast seda isegi spetsiaalse lennukite eskadrilli, mis oli valmis tormama tsepeliinide langemiskohtadele. Sel eskadrillil õnnestus kätte saada veel üks poolpõlenud šifriraamat. Samalaadiline teenistus merel otsis koode uppunud allveelaevadelt.

sakslaste šifrid ja saata Saksa väejuhatuse nimel telegramme. Üks selline telegramm viis inglased suure merevõiduni.

Briti admiraliteedile tegi palju muret admiral Spee juhtimise all tegutsev Saksa eskaader, mis ristles 1914. a. sügisel Lõuna-Ameerika ligidal ja kujutas endast tõsist ohtu Antanti riikide laevandusele. Eskaadri koosseisu kuulusid ristlejad «Scharnhorst» ja «Gneisenau», mis olid varustatud moodsaimate kaugelaskekahuritega. Et nende vastu võideldes edu saavutada, oli vaja eraldada vähemalt kaks moodsat liinilaeva suuremakaliibriliste kahuritega. Selle sihiga ehitati Halli näpunäidete alusel inglise laevaehitustehastes mõne nädalaga... kahe liinilaeva «Invincible» ja «Inflexible» puust maketid. Need pukseeriti Inglismaalt Egeuse merre, kus need kaks drednooti asusid, et takistada Saksa ristleja «Goebeni» läbimurret Dardanellidest Austria mereväebaasi Polasse. Öö katte all asendati ankrud hiivanud liinilaevad makettidega. Laevad olid kaldast küllalt kaugel ja neid ümbritsesid miiniristlejad ning teised sõjalaevad, mis ei lasknud uudishimulikke liiga lähedale. Nii ei märganudki paljud saksa ja austria agendid vahetust. Sel moel lahkusid kaks võimsat liinilaeva sakslaste teadmata Vahemerelt ja läksid Spee eskaadrit küttima. Jäi üle vaid üks asi: eelnevalt teada saada, kus asub Saksa eskaader mingil kindlal päeval.

1. novembril 1914 hävitasid Spee laevad admiral Cradocki juhtimise all olnud nõrgema Inglise eskaadri ja sõitsid pärast seda Valparaisosse. Siin ootas Speed Berliinist saadetud telegramm käsuga minna Falklandi saarte juurde ja purustada sealne raadiojaam. Kuid korralduse polnud saatnud mitte Saksa väejuhatus, vaid selle saatis Berliini telegraafist inglise agent. Ta oskas hankida blanketid, kuhu lõi ise alla mereministeeriumi ekspeditsioonist ja tsensuurist varastatud templid. Nende pitsatitega varustatud depešš võeti ilma igasuguste kahtlusteta telegraafis vastu ja saadeti adressaadile. 7. detsembril 1914 ilmus käsku täitev Spee kohale, mille talle tegelikult oli juhatanud Inglise luure. Aga järgmisel hommikul uputasid inglaste liinilaevade kaugema laskeulatusega kahurid Saksa ristlejad, mis olid Briti admiraliteedile niipalju peavalu teinud.

Kättesaadud saksa šifrid aitasid Antanti kõige erinevamates situatsioonides. Nii näiteks saatis Saksa saadik Argentiinas krahv Luxburg mais 1917 Berliini ettekande, kus ta soovitas jälgi jätmata uputada kaks Argentiina aurikut «Oran» ja «Gauza», mis vedasid Prantsusmaale nisu. Šifreeringus andis sakslane diplomaatiliste armastusväärsusteta hinnangu Argentiina välisministrile, väites, et ta on, «nagu kõik teavad, eesel ja anglofiil». Selle telegrammi, mille sakslased Rootsi saadiku vahendusel kaabli kaudu edasi saatsid, dešifreerisid inglased.

Mõlemad laevad pandi tugevdatud valve alla ning Saksa diplomaat Buenos Aireses pidi oma passid tagasi võtma.

Admiral Hallil ja tema kaastöötajatel oli palju teisigi andmeid diversiooniaktidest, mida sakslased neutraalsetes riikides ette valmistasid. Kuid Inglise vastuluure otsustas need andmed endale hoida, et mitte reeta sakslastele oma informatsiooniallikat. Inglise vastuluuretöötajad mobiliseerisid kogu oma leidlikkuse, mõeldes välja üha uusi ja uusi trikke, et Saksa väejuhatus ei saaks teada koodide dešifreerimisest. Prantsuse salaluure abiga saatis Hall sakslaste juurde kaks ustavat inimest. Esimene oli Prantsuse atašee ühes neutraalses riigis, teine tegutses teises neutraalses riigis. Mõlemad astusid sakslaste teenistusse eesmärgiga võita usaldus ja andsid sakslastele üsna tähtsaid teateid (prantslased muidugi andsid need teated üle mõninga hilinemisega — sellise arvestusega, et saksa võimudel poleks jäänud aega vastuabinõude rakendamiseks). Uued agendid teatasid Saksa luurele, et inglased hangivad informatsiooni vaenlase koodidest ühelt kõrgel kohal olevalt isikult Berliinis. Saksa luure pidas kahelt agendilt saadud teateid teineteisest sõltumatuteks ja järelikult teineteist kinnitavateks. Berliinis algasid hoolikad reeturi otsingud, mis jäid muidugi tulutuks, vaatamata lubatud suurele tasule tema tabamise eest.

Ühel ajal jõupingutustega, mida rakendati vastase desinformeerimiseks, ei põlanud Hall mingeid ettevaatusabinõusid, et hoida toa nr. 40 saladust vanas admiraliteedihoones, kus dešifreeriti saksa telegramme. Tuppa nr. 40 võisid siseneda vaid üksikud hoolikalt kontrollitud isikud. Alles pärast vaherahu allakirjutamist 1918. a. novembris lubas admiral Hall koristajatel lõpuks pühasse tuppa siseneda ja esimest korda nelja sõja-aasta jooksul pühkida sinna kogunenud tolmu...

«Sa ei pea mitte varastama...»

See, et inglased olid kätte saanud sakslaste šifrid, sai teatavaks mõni aasta pärast Esimese maailmasõja lõppu. Tunduvalt hiljem, juba meie päevil, tuli päevavalgele veel üks huvitav fakt. Inglastel õnnestus ära kasutada asjaolu, et üks nende šifreid sattus sakslaste kätte. Erinevalt sakslastest said inglased varsti oma kaotusest teada. Jutt oli koodist, millega anti edasi teateid Saksa allveelaevade poolt loodud miiniväljade likvideerimisest. Üks Saksa allveelaev laskis palju miine Waterfordi sadama (Iirimaal) suudmesse. Inglise vastuluure saatis sakslastele teadaoleva koodiga teate, et need miinid on välja püütud. Allveelaev ilmuski varsti uusi panema... ja lendas õhku ühe eelmisel korral pandud miini otsa.

Kuid veel olulisem oli, et inglise vastuluuretöötajad andsid sakslastele vale koodi, mida nad kasutasid nagu eriti tähtsate ja kiirete teadete edasiandmiseks. Seegi lugu sai teatavaks alles suhteliselt hiljuti. Kood otsustati sakslaste kätte sokutada ja anda aeg-ajalt raadio teel edasi selle koodi abil šifreeritud «korraldusi». Inglise laevade kaptenid ei osanud neid korraldusi muidugi lugeda, sest neid ei varustatud Saksa väejuhatusele määratud valekoodiga.

Arvestus oli lihtne, kuid sugugi lihtne polnud ülesanne, kuidas «heita» sakslastele kood, nii et neil ei tekiks vähimatki kahtlust selle ehtsuses.

Hollandi linnas Rotterdamis oli hotell, kus peatus sageli inglasi ja mis seetõttu oli saksa luurajate hoolika järelevalve all. Inglise vastuluure teadis, et portjee oli sakslaste teenistuses. Kui Inglismaalt sõitis kohale keegi, kes portjee arvamuse järgi vääris saksa luurajate tähelepanu, saabus järgmisel päeval hotelli üks blondiin ja üüris numbri, mis polnud harilikult kaugel uue üürniku numbrist. Inglased olid juba ammu selle blondiini ära tundnud. Ta oli abielus belglasega. Hiljem lasksid prantslased spiooni maha. Londonis hinnati blondi daami võimeid üsna kõrgelt ja otsustati need tema värbajate vastu pöörata.

Peaossa kutsuti Guy Locock, hilisem suurettevõtja, kes tol ajal oli ühe parlamendiliikme sekretär. Enne seda oli Locock mitu aastat töötanud Foreign Office'is — välisministeeriumis, ja tundis hästi kombeid, mida välismaalased pidasid tüüpilisteks Briti diplomaatide käitumisele. Talle usaldatud osa polnud muide keeruline.

22. mai pärastlõunal 1915 saabus Rotterdami keegi Briti ametiisik spetsiaalse teenistuspassiga. Inglane oli ilmselt eriliste volitustega diplomaatiline kuller. Tema pagasi hulgas leidus reisikott, mis oli määratud ametipaberite jaoks ja sellest ei lahkunud ta hetkekski. Lisame — ehkki seda eelnevalt ei võinud teada isikud, kes hoolikalt jälgisid Londoni külalist —, et kotis oli uue ülisalajase koodi koopia.

22. maid ei valitud sugugi mitte juhuslikult. See oli laupäev ja Briti konsulaat, kuhu inglane ilmselt kavatses minna, oli esmaspäevani suletud. Aga võib-olla ka teisipäevani, sest esmaspäeval 24. mail oli kirikupüha — nelipühi teine päev, mida Inglismaal oli kombeks rangelt pidada. Niisiis poolteist, aga võib-olla ka kaks ja pool päeva pidi kott jääma sissesõitnu numbrituppa!

Locock seadis end oma numbris teisel korrusel sisse, lukustas ukse ja läks aeda. Siit oli kerge kindlaks teha, et tema toa aken oli vasakult kolmas. Kõrval oli kaldapealne, kust see aken samuti silma paistis. Kaldapealsel olid hunnikus mingid tünnid. Locock otsis kähku koha, kus tal tünnide tagant oli võimalik jälgida akent. Aeg oli numbrituppa tagasi minna. Seal jäi üle ainult reisikott mantlite juurde nagisse riputada. Sellega lõppesid Lococki laupäevased asjaõiendused.

Pühapäeva pärastlõunal sõitis hotelli blond daam. Ta ei pööranud üldse tähelepanu inglasele, kes vestibüülis mõnusalt tugitoolis lesis ja värsket ajalehte luges ning kes samuti ei ilmutanud mingeid uudishimu tundemärke äsja saabunu suhtes.

Inglasel oli ilmselt igav ja ta ei teadnud, mida võõras linnas ajaga peale hakata. Portjee pidas oma kohuseks hotelli elanikele appi tulla. Kas külalisel on igav? Muidugi on, järgnes vastus. Siis teatas portjee sissesõitnule usalduslikult koha, kus võib hästi õhtut lühendada, ja jutustas üksikasjaliselt, kuidas selle meeldiva asutuseni jõuda. Külaline kiirustas järgima head nõuannet. Ta läks kähku oma tuppa ja mõni minut hiljem väljus juba hotellist. Briti diplomaadil oli niivõrd kiire, et ta unustas kaasa võtta koti, mis jäi tuppa nagisse rippuma.

Tõsi, inglane ei jõudnud paika, mida portjee talle oli juhatanud. Nurga taga tegi Locock haagi ja tuli tagasi tünnide juurde hotelli lähedal kaldapealsel. (Huvitav on märkida, et

sakslased ei püüdnudki kindlaks teha, kas inglise kuller käis asutuses, kuhu portjee teda oli saatnud.)

Blondiin ja tema sõbrad ei kaotanud aega. Pool tundi pärast Lococki lahkumist süttis tema numbris valgus, akna juures vilksatasid varjud. Varsti tuli kustutati: sakslased olid leidnud selle, mida otsisid — šifriraamatu. Tekkis küsimus: kas blondiin tõesti lihtsalt varastab raamatu; see olnuks kirvetöö, mis oleks saagi täiesti väärtusetuks muutnud. Sel juhul oleksid inglased koodi vargusest otsekohe teada saanud ja võtnud tarvitusele abinõud selle asendamiseks. Saksa luuraja pidi arvestama, et inglise kuller on hotellist ära vähemalt kolm tundi, sellest ajast piisab aga fotokoopiate tegemiseks šifriraamatu kõigist lehekülgedest ja raamatu endisesse kohta tagasiviimiseks. Locockil jäi üle vaid oodata, kuni tema toas uuesti valgus süttib.

Inglane ootas kella üheni öösi ja sai oma kannatlikkuse eest tasu. Valgus süttis minutiks-paariks. Niisiis, kott oli oma kohale tagasi toimetatud. Pool kaks murdis purujoobnud diplomaat sisse hotelli vestibüüli. Ta püüdis portjeele selgeks teha, kuivõrd hästi ta oma aega oli veetnud, ent keel kuulas vaid suure vaevaga sõna. Veel keerulisemaks ülesandeks osutus treppi mööda teisele korrusele ronida. Loomulikult aitas lahke portjee tugevasti purjus külalist siingi. Mõlemad pooled jäid teineteisega äärmiselt rahule . . .

Aasta hiljem saadeti toosama Lococ k jälle Rotterdami, kaasas «täiendused» salajase koodi juurde, mis olid määratud veenma sakslasi, et inglased ei aimagi, et see šiffer on vaenlasel teada. Seekord õnnestus Locockil valekoodi valetäienduste eest saada ümmargune summa — 500 naela. Vaevalt nad rohkem võisid väärt olla.

Oma võltsšifri abil tegi Inglise vastuluure Saksa väejuhatuse korduvalt lolliks. Nii näiteks 1916. a. septembris saadeti selle koodiga korraldus mitmele Inglise laevale, et nad peavad varsti osa võtma mingitest dessantoperatsioonidest. Samal ajal tehti mitmele kogenud luureagendile, kes olid erinevatel diplomaatilistel ja teistel ametikohtadel ning käisid sageli Londoni salongides, ülesandeks «lobiseda» inglaste dessandi ettevalmistamisest Saksamaale. Väideti, et ekspeditsioon lahkub Inglismaalt kolme rühmana — Harwichist, Doverist ja Thamesist, kuhu on juba koondatud palju dessantlaevu.

Et sakslasi lõplikult veenda dessandi ettevalmistamises, trükiti 12. septembril 1916 Londoni ajalehe «Daily Mail» erinumber. Sel ei olnud midagi ühist «Daily Maili» sama kuupäeva numbriga, mida kioskites müüdi. Eriväljaanne trükiti kõigest 24 eksemplaris ja muidugi ei mainitud selles kuskil, et see erineb millegi poolest tavalisest, inglise lugeja jaoks määratud lehest. Kuues neist 24-st eksemplaris oli üks lõik paksu musta värviga kaetud. Need kuus eksemplari ja samuti mõned teised saadeti Hollandisse aadressidel, kuhu harilikult saadeti «Daily Maili». Samal ajal katkestati üheks päevaks ühendus Hollandiga.

Inglased teadsid juba ette, et sakslased pööravad tähelepanu värviga kokkumääritud kohale inglise ajalehes, mida nad tähelepanelikult lugesid, ja võrdlevad määritud eksemplari «puhtaga». Saksa luure pidi jõudma järeldusele, et «määrimata» eksemplarid saadeti Hollandisse enne, kui Inglise tsensuur taipas ja andis korralduse katta «ohtlik» koht musta värviga. Lõigus, mille pärast niipalju sekeldusi oli, teatati, et Inglismaa idarannikul valmistatakse ette suurt dessantlaevastikku. Korrespondent, kes sellest nagu Doverist teatas, lisas, et seal pole kombeks küsimusi esitada ja ta ei tea, miks seda tehakse. Siis ei olnud veel õhuluuret . . . ja sakslased hakkasid vägesid rindelt ära tõmbama, et valmistuda dessanti tagasi lööma.

Neist saksa vägede ümberpaigutustest teatas Inglise luure peagi oma väejuhatusele, kes midagi ei aimanud admiral Halli ja tema alluvate keerulistest manöövritest. Tekkis tõeline paanika. Sõduritele anti käsk asuda kaevikutesse rannikul, et tagasi lüüa sakslaste sissetung, algasid palavikulised ettevalmistused tsiviilelanikkonna evakueerimiseks.

Ent admiral Hall polnud isegi täiesti kindel, kas sakslased tõepoolest ei kavatse Inglismaal maabuda ja kas saksa vägede ümbergrupeerimine on tingitud ainult valeinformatsioonist, mille Inglise vastuluure Berliinile «heitis». Seda enam, et inglased olid juba üks kord — 1915. a. kevadel — veennud Saksa väejuhatust, et valmistavad ette dessanti Saksamaale (selle ettevalmistamist simuleerivad inglise võimud keelasid isegi 21. aprillist kuni 3. maini igasuguse side Hollandiga). Tekkis küsimus, kas sakslased ei teinud ainult sellist nägu, et sattusid nagu uuesti õnge, selleks et oma vägesid koondada ja need ootamatult üle La Manche'i paisata. Seda peamurdmisülesannet polnud kerge lahendada, kuid lõppkokkuvõttes selgus, et häire oli aluseta — mingist sakslaste Inglismaale tungimisest juttu ei olnud.

Meremehe saatus

Salajane sõda merel ei piirdunud sugugi Rinteleni sigaritega ja šifrite hankimisega.

... Vaatamata vaenlase jõudude ülekaalule, lõi Vene laevastik Balti merel edukalt tagasi sakslaste rünnakuid. Põhja läks palju venelaste miinidele sattunud sakslaste laevu. Sealhulgas juhtus see ka ühe merelahingu ajal, millel oli huvitav eellugu.

Allohvitser Kurt Bremermann teenis ühel Saksa ristlejal, mis baseerus Liepāja (Liibavi) sadamas. Liibavi olid sakslased sõja ajal hõivanud. Bremermannil oli naiste juures edu ja kaaslaste seas oli tal kindel donžuaani kuulsus. Liibavis tutvus ta ilusa ettekandja Annaga. See oli haritud neiu, kes ei varjanud oma sümpaatiat sakslaste ja vastikust venelaste vastu. Ehkki Anna oli Bremermanni vastu kena, hoidis ta ka teiste saksa sõjaväelastega häid suhteid. Anna ei näidanud üles huvi armuavalduste vastu, mida kirest pea kaotanud ja armukadeduspiinades vaevlev ohvitser tegi. Teda huvitas pigem poliitika ja Kurt pidi oma uuele tuttavale palju jutustama sõjast Venemaa vastu.

Kord tunnistas ettekandja, keda nähtavasti liigutas Bremermanni teesklematu kiindumus, et tal on isiklikke põhjusi venelaste vihkamiseks. Ta oli palavalt armastanud üht Vene ohvitseri. See oli meremees, kes teenis nagu rannakaitses — Anna polnud pidanud võimalikuks seda temalt pärida. Venelane lubas Anna naiseks võtta, aga kui Anna pidi peagi emaks saama, jättis ta tema küüniliselt maha, nimetades teda seejuures müüdavaks naiseks. Anna sai teada, et ohvitser oli abielus ja tal oli kaks last. Ta leidis isegi foto, kus tema armuke viibis oma perekonna keskel. See foto oli portfellis, mida ohvitser ei jõudnud kaasa võtta, sest lahkumine langes kokku momendiga, mil vene väed lahkusid Liibavist.

Armukadedusest piinatud Bremermann laskis algul kõrvust mööda põgusa vihje portfellile, mille Anna truudusetu austaja

oli maha jätnud. Kuid lakei instinkt jäi varsti peale. Rannakaitses teeninud Vene ohvitseri poolt mahajäetud portfell! Bremermann, ehkki ta oli vaid allohvitser, teadis suurepäraselt, kuidas Saksa väejuhatus vajas andmeid vene rannakaitse kohta, sest valmistuti Riiale kallale tungima. Ta küsis Annalt ettevaatlikult, kus portfell nüüd on. Oo, ta olevat foto raevunult puruks tirinud, aga portfelli visanud kuhugi muu prahi hulka. Sakslane põles juba üleni teenistusagarusest. Annale kaastunnet avaldades viis ta jutu jälle diplomaatiliselt portfellile. Mis siis ikka. Anna nõustus ilma erilise vaimustuseta selle üles otsima. Kui Bremermann portfellis olevad paberid välja võttis, ei saanud enam kahtlust olla. Portfell oli täis ametlikke dokumente. Oma tuttavaga õrnalt jumalaga jätnud allohvitser tormas joostes laevale. Peagi oli portfelli kallihinnaline sisu Saksa admirali laual. Seda uurinud sakslased tutvusid kogu venelaste rannakaitsepatareide süsteemiga, samuti miiniväljade ja nende läbipääsude süsteemiga, mida kasutasid Vene laevastiku laevad.

Nüüd ei pidanud sakslaste pealetungile enam eelnema pikaajaline ja ohtlik miinide traalimine. Tee Riiga oli lahti. Igaks juhuks oli vaja ettevaatlikult järele uurida, kas venelaste dokumentides sisalduvad andmed polnud vananenud, ja seejärel tegutseda. Kui sakslaste Läänemere-eskaader polnud seni eriliste edusammudega kiidelda saanud, siis siitpeale paistis ees seisvat õnnelik võimalus käest lastut kuhjaga tasa teha. Öösel korraldatud luure tõi rõõmustava teate — läbipääsud miiniväljades olid endiseks jäänud, täpselt sellisteks, nagu oli näidatud Bremermanni hangitud dokumentides. Nende dokumentide osas langesid ära viimasedki kahtlused.

Alguses arenesid sündmused täpselt nii, nagu oletasid sakslased. Kas on vaja öelda, et edasi hakkasid need kulgema hoopis teisiti? Üksteise järel lendasid Saksa sõjalaevad õhku miinidel, mis ootamatult olid «ohututesse» läbipääsudesse sattunud. Aga vene patareid, mis ei asunud sugugi seal, kus oli arvestanud väejuhatus, tulistasid lõksulangenud vaenlast õige läheda maa pealt. Kaotanud 4 miiniristlejat ja kaks miinilaeva, võisid sakslased paremal juhul vastata tulega nende kohtade pihta, kus Bremermanni dokumentide järgi pidid asuma vene patareid. Tegelikult oli see tühja tulistamine. Saksa laevastik sai lüüa vene vägedelt, kes ise ei kaotanud seejuures ainsatki inimest. Saksa eskaader põgenes kiiresti ja see päästis tema täielikust hävitamisest.

Saksa admiral, kes loorbereid tahtis lõigata, pidi eskaadri komandöri kohalt lahkuma, aga teda valeteele juhtinud Kurt Bremermann suutis vaevu sõjakohut vältida. Mis Annasse puutub, siis polnud temast selleks ajaks enam lõhnagi, kui tuli korraldus ilus luuraja areteerida. Kurt Bremermannil oli säi-

linud Anna foto. Selle järgi tehti Berliinis kindlaks, et tolle nime all peitus riialanna Jekaterina Iselman, kellele Saksa vastuluure juba ammu oli asjatult jahti pidanud . . .

Kõige ootamatumad juhused ja ettenägematud möödalaskmised salajases sõjas viisid katastroofiliste tagajärgedeni. 19. juulil 1918 uputasid inglased Briti ranniku lähedal süvaveepommidega ühe hiljuti rivvi astunud sakslaste allveelaeva. Et uppunud allveelaev lebas madalal põhjal, hakkasid inglise tuukrid usinasti tööle ja peagi oli vigastatud laev üles tõstetud ning sadamasse toimetatud. Kaptenikajutist avastati väärtuslik saak. Siin oli laeva päevik, mille põhjal sai kindlaks teha inglise allveelaevaküttide taktika nõrku ja tugevaid külgi, siin olid tähtsad miiniväljade paigutuse plaanid; kõigi Saksa laevastiku laevade siluetid, mille taglastust oli muudetud, et vastast eksiteele viia; suur merekaart sõjategevuse rajooni kohta, millele olid peale kantud punased jooned. Nende tähendust ei õnnestunud otsekohe kindlaks teha.

Saladust aitasid lahendada lühikesed märkused kaardi servadel. Selgus, et punased jooned märkisid viie kõige edukama allveelaeva marsruute. Neid laevu juhtisid Saksa laevastiku parimad komandörid. Nad otsustasid jagada oma edu saladust sõbraga — hiljuti ehitatud allveelaeva kapteniga. Saksa ässadele ei võinud muidugi pähe tulla, et need nõuanded saavad nende eneste hukkumise põhjuseks. Kõigile marsruutidele ilmusid sõjalaevad, pandi miine. Vähem kui kolme kuu jooksul olid kõik viis allveelaeva hukkunud, sest sattusid lõksu, mida aitasid luua nende kuulsad kaptenid. Need meremehed määrasid oma laevad hukkumisele sellega, et rikkusid sõjasaladust, olgugi et see näis neile kasulikuna.

Tuli ette, et luurajad kirjutasid alla oma surmaotsusele nendesamade edusammudega, mida nad saavutasid. Üks elsaslane, kes teenis Saksa sõjalaevastikus, varustas Inglise luuret pikka aega väga väärtusliku informatsiooniga sakslaste allveelaevade kohta. Kord teatas elsaslane kahe allveemiinilaeva plaanitsetavast reisist. Kui need miinide paigutamiskohale jõudsid, ootasid neid seal juba inglased. Üks miinilaev hävitati otsekohe. Alles palju kuid hiljem õnnestus Inglise luurel kindlaks teha, et koos miinilaevaga hukkus ka nende salaagent. Elsaslane oli sellele allveelaevale üle viidud veidi enne laeva mereleminekut ja tal polnud enam võimalik Inglismaale teadet saata.

Sõjaajal toimus enamiku sõdivate maade sõjalaevadel korduvalt plahvatusi. Osa neist võisid olla õnnetusjuhtumid: taolisi plahvatusi oli märgata ka enne sõda, muu hulgas Jaapanis ja Prantsusmaal. Nende põhjuseks peeti üht teatavat püssirohusorti, mis pika seismisega riknes ja iseenesest süttis. Kuid suurem osa saladuslikest plahvatustest pärast sõja algust oli

tingitud diversioonidest. Erilise ulatuse omandas austria diversantide tegevus, kes püüdsid rivist välja viia Itaalia mereväe kõige võimsamaid laevu. Diversantide juht oli keegi Luigi Fiedler. Nii tema kui ka tema alluvad olid kaua elanud itaallastega asustatud Austria-Ungari piirkondades ning valdasid täiuslikult itaalia keelt. Sõjaväebaasis Polas valmistati põrgumasinaid, mis maskeeriti nafta- või värvitünnideks, konservipurkideks ja teisteks esemeteks.

Maabunud märkamatult Itaalias Aadria mere hõreda asustusega rannikul, tungisid väikesed diversantide grupid hiljem sadamatesse, astusid madrustena laevastikku. Diversandid laskside õhku liinilaeva «Benedetto Brin» veeväljasurvega 13 500 t, seejuures hukkus pool 800-mehelisest meeskonnast. 2. augustil 1916 lendas õhku drednoot «Leonardo da Vinci» veeväljasurvega 22 000 t — Itaalia sõjalaevastiku üks kõige võimsamaid ja kiirekäigulisemaid laevu. Sooritati palju teisigi edukaid operatsioone, kuid Fiedleri katse lasta õhku Itaalia allveelaevade baas Taranto lähedal ei õnnestunud: Itaalia patrull vangistas austria diversandid, kes Taranto lähedal maale tulid.

Vaatamata hästi korraldatud vastuluureteenistusele, ei suutnud ka Inglise laevastik diversioone vältida. 26. novembri hommikul 1914. aastal lendas Scheernessis õhku liinilaev «Bulwork». 800-st meeskonnaliikmest pääses vaid 14, kellest kaks hiljem surid haavadesse. Erineval ajal hukkus plahvatustest mitu väikest laeva. 1917. a. mais lendas õhku uus liinilaev «Vanguard» veeväljasurvega 19 250 t. Hukkus kogu meeskond, mis koosnes 800-st inimesest. Kõigil juhtudel jäid süüdlased leidmata, ehkki areteeriti kahtlasi isikuid. Pole isegi tõestatud, et need juhtumid olid diversiooni tagajärg, ehkki see on üsna tõenäoline. Saksa laevastik kandis kaotusi raskeristleja plahvatuse tagajärjel 1914. a. novembris. Ristleja huku ametliku põhjusena märgiti laskemoonavarude süttimist. 7. oktoobril 1916 lasksid saksa agendid Mustal merel õhku Vene liinilaeva «Imperatritsa Maria». Selle liinilaeva uputamisel oli suur tähtsus, sest see muutis jõudude vahekorra Mustal merel Saksa-Türgi laevastiku kasuks.

Luureteenistused püüdsid korraldada ka diversioone, mille eesmärgiks oli vastase väejuhatuse kõige parema kaadri hävitamine. 1917. a. suve algul pidi Brügges toimuma Saksa allveelaevade Flandria flotilli ohvitseride bankett. Bankett anti veealuse sõja edu auks ja sellest pidid osa võtma kõik laevastiku ohvitserid. Erand tehti vaid mõne noorema ohvitseri suhtes, kellel oli tõsiseid distsipliinirikkumisi esinenud. Need, kes kutset ei saanud, otsustasid banketipäeval demonstratiivselt õhtusöögi korraldada. Kuid tekkis takistus — parimad veinid olid saadetud kasiinosse, sinna, kus pidi toimuma bankett. Kavan-

datud peost osavõtjad ei kaotanud pead: kui juba sõda, siis olgu! Keegi neist juhtis kasiino teenrite tähelepanu kõrvale, aga teised vehkisid sel ajal sisse tosina šampanjapudeleid, mis õhtu jaoks olid valmis pandud. Üks nooremohvitser tassis keldrisse, kus tema ja ta sõbrad lõbutseda kavatsesid, isegi kaks pudelit eriti head šampust. Need pudelid olid pandud flotilli komandöri admiral Schröderi jaoks määratud lauale. Kui pudeleid avama hakati, kõlas plahvatus, mis mattis maja rusude alla kõik lõbusa seltskonna liikmed. Üks neist tuli järgmisel päeval meelemärkusele ja jutustas segaselt õnnetust toonud pudelitest, millest enamik oli endiselt kasiinos. Uuritud pudelid sisaldasid tugevatoimelist lõhkeainet. Piisas vaid ühe avamisest, ja Saksa laevastikul poleks olnud enam peaaegu ühtki Flandria flotilli allveelaevade ohvitseri.

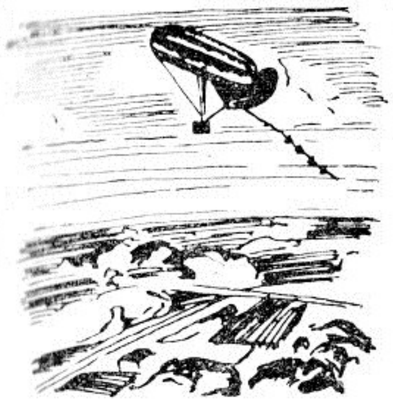

Tseremooniateta

Imperialistlikud riigid ja nende luureteenistused ei kohkunud tagasi mingite kuritegude eest, kuid eriti tseremoonitsemata talitasid nad väikeriikide õiguste ja huvidega. Erilise värvikuse poolest paistsid silma imperialistlike luurete «kangelasteod» Kreekas. Antant püüdis kõigi vahenditega sundida Kreekat loobuma neutraliteedipoliitikast. Sakslased omalt poolt toetusid õukonna saksameelsele osale eesotsas kuninganna Sophiaga, Wilhelm II õega. Nad püüdsid sundida Kreeka kuningat Konstantini Saksa keisrilt abi paluma.

Peamised võitluses osalejad olid saksa parun von Schenck (ametlikult Kruppi firma proovireisija) ja Prantsuse mereväeatašee admiral Roquefeuil. Mõlemad lõid ulatusliku agentuuri, kummalgi olid «oma» äraostetud poliitikategelased ja «oma» ajalehed. Verisesse tapatalgusse veetud rahva tragöödia, Antanti vägede maabumine Salonikis, Ateena blokeerimine Inglise-Ameerika laevastiku poolt oli kurjakuulutav foon alatule operetifarsile — võitlusele Roquefeuil' ja Schencki vahel.

Ei ühte ega teist viinud ilmselt segadusse see, et nende agentide nimekirjades esines palju kokkulangemisi. (Enne Roquefeuil' saabumist oli Schenck osa võtnud öistest orgiatest Prantsuse salapolitsei ülema juures; nende pidude ajal olid nad vahetanud informatsiooni ja agentide nimesid.) Saksa ning Prantsuse agentuurid kihisesid kaksikspioonidest, kes «ausalt» töötasid mõlema poole heaks. Kui Kreeka piirivalve 1916. a. suvel 10 kahtlast isikut areteeris, siis näitasid need kohe Prantsuse luure kaastöötajate märke, mis olid pintsakurevääride alla kinnitatud. Hoolikamal vaatlemisel selgus, et märgi tagaküljel oli Saksa luureteenistuse embleem. Igal vangil oli kaks passi (Saksa ja Prantsuse), aga mõnel neist koguni kaks ettekannet — Roquefeuil' ja Schencki jaoks. Roquefeuil värbas hulga prostituute, kes pidid oma klientidelt informatsiooni hankima. Kuid teadete ümberpumpamine ühelt kliendilt teisele oli

seotud suurte raskustega. Värskeltküpsetatud luurajatel polnud tavaliselt mingeid reaalseid teateid, nad mõtlesid lihtsalt välja informatsiooni, mis võis meeldida nende värbajatele.

Uudishimulik külastajanna küsinud kord loomaaiavalvurilt: «Mis soost on see jõehobu?»

«Madam, see võib huvitada ainult teist jõehobu,» vastanud leidlik valvur.

Võõras mustas pesus soriv Prantsuse luure lakkas aru saamast, et see ei huvitanud kedagi peale tema enda.

Roquefeuil organiseeris väga püüdlikult provokatsioone — plahvatusi liitlaslaevadel, mis oleksid andnud ettekääande Antanti surve tugevdamiseks Kreekale. Kui seegi ei aidanud, organiseeris rühm palgalisi «kallaletunge» Prantsuse saatkonnale (provokatsioonist osavõtjad peideti hiljem Prantsuse sõjaväelaagrisse). Oli mitmeid teisigi operetlikke olukordi. Esinesid isegi kreeka poliitikategelasteks grimeeritud isikud, kelle üks pooltest oli ära ostnud.

Äge võitlus arenes luureteenistuste vahel kolooniates ja sõltuvates riikides.

Oma loos ei räägi me üksikasjaliselt kurikuulsast kolonel Lawrence'ist — temast on niigi liiga palju kirjutatud. Ta tegutses algul luurajana ja tungis tihti Türgi armee ridadesse. Lawrence näitles niivõrd osavasti kohalikku elanikku, et ükskord pidid türklased tema araablase — oma armee desertööri pähe peaaegu maha laskma. Kuid Lawrence'i peamine roll seisis oskuslikus kokkuleppimises araabia šeikidega ja nende kaasabil kontrolli kehtestamises araablaste Türgi ülemvõimu vastase vabastusliikumise üle. Lubadused, mida Lawrence heldelt jagas, heideti pärast Esimese maailmasõja lõppu muidugi kõrvale ja enamik araablaste poolt asustatud territooriume, mis türklaste käest ära läksid, jagati inglise ning prantsuse imperialistide vahel.

Aktiivset diversioonitegevust arendas Iraanis Saksa konsul Wassmuss, kellel oli ohtrasti raha. Tema peaülesanne oli kihutada Lõuna-Iraani suguharud üles seal maabunud inglise vägede vastu. Ülesanne polnud eriti raske, sest Iraanis vihati inglise kolonisaatoreid. Et demonstreerida Saksamaa ja Iraani liitu, abiellus Wassmuss isegi ühe suguharu mõjuka juhi tütrega. Salaluure rahadega korraldatud pulmade ajal valisid ja värbasid Wassmussi abilised kohe kohapeal, külluslikul peol uusi agente. Wassmuss lõi laiahaardelise luurevõrgu ja põhjustas inglastele niipalju ebameeldivusi, et Briti väejuhatus kuulutas välja 3000 naela suuruse tasu sellele, kes konsuli elavalt või surnult nende kätte toob. Hiljem suurendati seda summat 14 000 naelani.

Wassmuss püüdis oma positsiooni kindlustada sel teel, et

levitas fantastilisi teateid sakslaste edusammudest — Londoni vallutamisest ja Inglismaa kuninga George V hukkamisest. Kuid peagi sai nende teadete valelikkus selgeks isegi Iraani kaugemates soppides. Pealegi hakkas Saksamaast äralõigatud Wassmussil raha otsa lõppema ja tal polnud suguharude juhte enam millegagi ära osta. Siiski õnnestus tal vastu pidada kuni sõja lõpuni, mil ta kiirustas oma äravihastatud poolehoidjate eest peitu pugema, sest viimased olid aru saanud, et sakslane pole võimeline oma meelitavaid lubadusi ellu viima. Wassmussi poolehoidjad kinnitasid hiljem, et nad ei reetnud teda üksnes sellepärast, et inglaste poolt pakutud tasu oli liiga suur ja nad ei uskunud, et seda makstakse üheainsa inimese tabamise eest!

Muide, vastu oma tahtmist aitas Wassmuss inglastel kätte saada veel ühe saksa raamatu, mis sisaldas diplomaatilist koodi. Wassmuss kavatses õhku lasta inglaste naftajuhtme Abadani lähedal. Briti luure oskas eelnevalt osava Saksa konsuli plaani kohta andmeid hankida ja inglise väed ründasid ootamatult Wassmussi puhkama jäänud väesalka. Une pealt üles äratatud sakslane kargas hobuse selga ja kappas minema. Kuid tal polnud aega pagasit kaasa võtta. Inglise ohvitseride hulgas ei leidunud aga küllalt arukat ohvitseri, kes oleks taibanud trofeede väärtust. Wassmussi varandus saadeti Londonisse ja paigutati India küsimustega tegeleva ministeeriumi keldrisse. Alles hiljem, juhuslikus jutuajamises Iraanist saabunud ohvitseriga, sai admiral Hall teada, et Wassmussi asjad olid kätte saadud. Ta käskis need enda juurde tuua. Seal oli ka sakslaste šifriraamat. Sakslased kasutasid seda ettekannete saatmiseks liinidel Berliin—Konstantinoopol ja Berliin—Madriid (sealt aga Põhja- ja Lõuna-Ameerikasse). See raamat aitas oluliselt kaasa Inglise mereministeeriumi tuppa nr. 40 kogunenud saksa salatelegrammide dešifreerimisele.

Suundume nüüd Ida-Aafrikasse, kus Inglismaal olid nii nagu Iraaniski palju suuremad jõud kui vastastel. Siiski ei suutnud inglise väed mitme aasta kestel kuidagi purustada Saksa ooberšti Vorbecki väesalka, ehkki viimane oli Saksamaast täiesti ära lõigatud. Tõsi, Vorbeckil oli varuks üks tsepeliin, mis oli peidetud jõetammi taha. Inglise luure oskas lennuaparaadi asukoha kindlaks teha. 6. juulil 1915 lähenes tammile vargsi monitor «Severn» ja hävitas dirižaabli kahuritulega. Berliiniga raadio teel sidet pidav Vorbeck nõudis visalt laskemoona ja ravimeid, selleks et ta võiks jätkata oma poolpartisanisõda, mis hoidis Ida-Aafrikas kinni 300 000 Antanti sõdurit. Tõsi küll, inglased said regulaarselt kätte ja dešifreerisid radiogramme, mida Vorbeck vahetas oma Berliini-ülemustega. Kuid oli vähe šansse hävitada tsepeliin, mille

sakslased võisid sõjamoona lastiga ootamatult Ida-Aafrikasse saata.

Liitlaste agent Bulgaarias teatas Viini saadetud Inglise ohvitserile Mortimerile (erarõivais ohvitser heideti langevarjuga alla austria vägede tagalas), et sakslased on osade kaupa kohale toimetanud ja panevad Bulgaarias kokku supertsepeliini. Sama agendi abiga — see oli mõjukas isik — sõitis Mortimer Šveitsi ja viis saadud teated edasi Londonisse.

16. novembril 1917 lendas tsepeliin Bulgaariast Ida-Aafrikasse, pardal 50 kuulipildujat, vintpüsse, padruneid, ravimeid ja muud varustust. Jõudnud saksa kolooniani Ida-Aafrikas, ei saanud tsepeliin aga maalt kokkulepitud maandumissignaali. Asjatult tiirutas dirižaabel tunde piirkonna kohal, kus Vorbeck eeldatavasti pidi asuma (Saksa ooberst sooritas samal ajal reidi Portugali Ida-Aafrikasse). Sel ajal teatati Berliinist, et Vorbeck on sisse piiratud ja tsepeliin peab koju tagasi pöörduma. Dirižaabel sooritas õnnelikult ka raske tagasilennu. Alles hiljem selgus, et telegramm, mille tsepeliini komandör Berliinist sai, oli vastus Vorbecki radiogrammile. Täpsemalt, nii mõeldi Saksamaa pealinnas. Tegelikult saatis šifreeritud raadiodepeši Berliini Inglise luure, kes teadis niihästi Vorbecki tookordset asukohta kui ka koodi, mida viimane kasutas Saksa väejuhatusega suhtlemisel.

Imperialistlikud luureteenistused poleks olnud nad ise, kui nad oleksid teadnud seda, mida neil polnud vaja kuulda ega näha. Kummalisel kombel ei märganud Inglise vastuluure seda, et briti firmad varustasid neutraalsete riikide kaudu vaenlast. Nagu admiral Consett, kes sõja ajal oli Inglise sõjaväeatašee Skandinaaviamaades, 1927. a. avalikult teatas, said sakslased suure osa lõhkeaine tootmiseks vajalikke rasvu Briti kolooniatest, rääkimata juba loomasöödast jne. Ilma sellise «toetuseta» oleks liitlaste blokaad tõenäoliselt juba tunduvalt varem Saksamaad murda suutnud.

Inglased rakendasid luuret ka valekuulduste ülespuhumiseks, mida sai edukalt börsil kasutada. Pärast kuulsat Jüüti merelahingut teatasid Inglismaa valitsevad ringkonnad kõigi kättesaadavate mitteametlike kanalite kaudu algul oma laevastiku lüüasaamisest, pärast aga selle võidust, mängides algul väärtpaberite langusele, aga hiljem tõusule New Yorgi börsil. Selle miljoneid sisse toonud süütu operatsiooni organiseerijaks peetakse sir Ernest Casselit, üht City juhtidest. Ta oli nn. omainimene ka Briti valitsusringkondades.

Viirastused kütivad saladusi

1918. a. kevadel oli luureteenistuste võitlus Läänes eriti raevukas ja terav. Oli selge, et sakslased püüavad kasutada oma viimast šanssi — kõigi jõududega Läänerindel peale tungida enne seda, kui Antanti armeedele tulevad appi miljonid ameeriklased, kes tookord tegid läbi kiirendatud sõjalisi õppusi. Kuid kus areneb sakslaste pealetung, millises rindelõigus? Selle teadasaamisest sõltus niivõrd palju, et liitlaste luureteenistuste pingutused iga hinna eest vajalikku informatsiooni hankida on täiesti arusaadavad. Informatsioon lähtus erinevatest allikatest, kuid oli katkendlik ja sageli täis vasturääkivusi. Teated, milles näidati otseselt tulevase pealetungi aeg ja koht (need olid osaliselt õiged), tegid valvsaks ja sundisid kahtlema. Aga liitlaste kindralstaabid esitasid sõja lõpuni muutumatu «läbinägelikkusega» oma arvestusi, et sakslased tungivad peale seal, kus nad tegelikult ei kavatsenudki seda teha.

Niisuguses olukorras andis end eriti teravalt tunda Prantsuse luure sissekukkumine. Paarikümne Saksamaalt Šveitsi saadetud prantsuse agendi ettekanded näitasid ühte: sakslaste kevadine pealetung algab prantslaste vastu Champagne'is ja ameerika diviiside vastu Lotringis. Need teated olid vastukäivad informatsioonile, mida saadi teistest allikatest. Kuid juba see fakt ise, et teated lähtusid paljudelt kontrollitud agentidelt, sundis Prantsuse luuret neid põhijoontes õigeks pidama. Seda suuremaks ootamatuseks oli, et sakslaste pealetung algas inglaste vastu Somme'is, 150 km põhja pool kohast, mis oli näidatud prantsuse luurajate ettekannetes. See viis kohutavatele kaotustele Antanti vägedes. Vahepeal näis isegi, et kogu Läänerinne on purunemisohus.

Jälle pöörduti tagasi Saksamaal viibivate prantsuse agentide ettekannete juurde. Hoolikas analüüs näitas, et neis sisaldus mõningaid õigeid fakte, kuid kõrvuti sellega ka suur hulk valeinformatsiooni, mis vaevalt võis olla lihtsalt eksituse tulemus. Teated, mis vastasid tegelikkusele, olid eranditult pea-

aegu kõik prantslastel varemgi teada ja mis peaasi — Teine büroo teadis, et sakslased omakorda teadsid sellisest Prantsuse luure informeeritusest.

Teisiti öeldes, tõenäoliselt lisati need õiged teated prantslaste petmiseks fabritseeritud informatsioonile. Kuid need olid vaid oletused, mis nõudsid kontrollimist. Teine büroo tegi eksperimendi. Ta saatis oma agentidele korralduse hankida aniliinitehase plaanid Ludwigshafenis (Baieris). Agendid ei võinud muidugi teada, et Prantsuse luurel oli tehase detailne plaan juba olemas. Ja Saksamaalt tulidki tehase plaanid. Need kujutasid endast oskuslikku võltsingut. Kahtlusi enam polnud — prantsuse agendid olid kas reeturid või siis areteeritud ja nende nimel saatis ettekandeid Saksa salaluure. Et jutt oli usaldatavatest inimestest, näis tõenäolisena teine oletus — ja see leidis kontrollimisel ka kiiresti kinnitust. Niisiis, Saksa politsei oli kinni püüdnud terve rühma prantsuse luurajaid — üle 20 inimese. Seejuures, nagu selgus, ei areteeritud neid kaugeltki kohe, ehkki jälgiti juba Saksamaa territooriumile ilmumise esimesest hetkest peale. Seega oli Saksa vastuluure avastanud kõik seosed ja harud selles Prantsuse salaluure osas Saksamaal, kasutatavad märgusõnad, šifrid ja muud andmed, mis võimaldaski Pariisi pärast luurajate areteerimist eksiteele viia.

Prantsuse salaluure Šveitsis hakkas otsima lüli, millest informatsioon agentide tegevuse kohta sai läbi imbuda. Vähehaaval viisid jäljed ühe ilmselt suure saksa spioonini, keda prantslased tinglikult *maître* nimetasid. Muide, algul näis, et jutt pole elavast inimesest, vaid tabamatutest viirastustest, kuid viirastustest, kes visalt sõjasaladusi jahivad. Hiljem sulasid need viirastused kokku niisama viirastuslikuks *maître*'iks. Seejärel tekkis mõte, et võib-olla on *maître* ainult koondkuju. Asi oli selles, et jäljed viisid formaalselt eri isikute juurde ja ainult mitte eriti tõepärase hüpoteesina võis oletada, et kõik need üksteisest üsnagi erinevad inimesed olid vaid üheainsa luuraja maskid.

Veidi aega enne eespool mainitud sündmusi ilmus ühte Prantsuse asekonsulaati külaline. See oli pikka kasvu range ilmega keskmistes aastates mees. Külalisel oli kõrk nägu kõrge lauba ja sirge rooma ninaga. Prilliklaaside taga välkusid mustad silmad, aga huuli varjasid tihedad mustad vurrud. Tundmatu teatas, et ta on Šveitsi valitsuse esindaja ja ilmus selleks, et kontrollida, kas asekonsulaat ei riku Šveitsi neutraliteeti. Esitanud Šveitsi politsei märgi, nõudis ta, et avataks rahakapp dokumentidega. Asekonsulaadi ametnik püüdis protesteerida, kuid seejärel alistus. Ta lootis, et seifis pole kompromiteerivaid pabereid, aga avalik skandaal võis viia konsulaadi teiste, palju rohkem päevavalgust kartvate tegude paljastamiseni. Ülbe

külaline vaatas paberid kiiresti läbi ja pani suurema osa neist väikesesse kohvrisse. Prantslane püüdis jälle vastu vaielda, kuid ametnik selgitas kategooriliselt, et ta peab neid pabereid vabal ajal hoolikalt uurima. Siis ei pidanud diplomaat enam vastu ja teatas, et kellelgi pole õigust konsulaadi pabereid ära viia. Tundmatu pistis käe välkkiirelt taskusse ja hetke pärast vaatas prantslasele vastu revolvrisuu. «Mitte sammugi!» hüüdis šveitslane. Ta taganes kiiresti, langetamata relva. Paukus uks, ja varsti kostis automootori mürinat.

Pole mõtet rääkidagi, millise segaduse kutsus esile see külastus, täpsemalt, relvastatud kallaletung asekonsulaadile. Peale selle teatati Zürichist, et ühe kõrge politseiametniku selgituse järgi oli asekonsulaati sõitnud inimene tõepoolest valitsuse esindaja. Kuid see Zürichi politseinik omakorda tekitas tõsist kahtlust: ta figureeris ammu Antanti mustas nimekirjas kui saksa agent. Peale selle saadi teada, et tundmatut keskealist šveitslast, kes esitles end Šveitsi politsei agendina, oli nähtud end Šveitsis raviva inglise lenduri seltskonnas. Tõsi, inglased teatasid kohe, et nende õhulaevastikus ei ole pilooti sellise perekonnanimega, nagu teates näidatud. Kuid samal ajal selgus, et sakslastel on teada öise signalisatsiooni saladus inglaste lennuväljadel. Saksa lendurid, kes lendasid inglaste aerodroomide kohal, saatsid Inglise salakoodiga palve süüdata signaaltuled. Kui tuled süttisid, pommitasid sakslaste lennukid ägedalt lennuvälja. Aga siis tuli veel teade, et Prantsuse luurevõrk Saksamaal hakkas andma valeinformatsiooni ja järelikult olid sakslased vangistanud prantsuse luurajad...

Prantsuse salaluure mobiliseeris appi kõik asekonsulaadi töötajad, kes nägid Šveitsi valitsuse nime taha peitunud kallaletungijat. Varsti jooksis üks neist üliärritunult tagasi: ta oli tundmatut näinud Berni politseivalitsuses. Polnud mingit kahtlust, et see oli sama inimene, kes varastas asekonsulaadi paberid. Prantslane võis jälgida, kuidas tundmatu vestles ja heitis nalja kõrge politseiametnikuga. Asekonsulaadi teenistuja varitses sobivat hetke ja küsis masinakirjutajalt, kes see mees on. Viimane oskas vaid öelda, et ta tunneb hästi üksnes politseinikku, kellega mees sel ajal vestles, ja et nad kohtuvad sageli politseivalitsuses. Prantslane jälgis, kuidas tundmatu väljus politseivalitsusest, võttis takso ja sõitis kaua mööda linna ringi, ilmselt selleks, et jälgi segada.

Ootamatult jäi auto ühe maja ees seisma ja tundmatu kadus ukse taha. Šveitser meenutas välimuselt Preisi allohvitseri. Temalt mingeid andmeid pärida oli mõeldamatu. Jäi üle vaid oodata.

Ootamine polnud muide pikk. Mõne minuti pärast ilmus tundmatu uksele ja kõndis jalgsi minema. Peagi kadus ta sil-

mist. Prantslane otsustas salapärast maja lähemalt silmitseda. Ta ostis ajalehti müüvalt mutikeselt paki lehti ja lehepoisi maski all koputas uksele. Avas keegi Saksa hauptmanni vormis mees. Ohvitser oli tundmatuga ühte kasvu, kuid õlgadest pisut laiem ja teravamate näojoontega. Väikeses korteris polnud ilmselt enam kedagi teist. Prantslane pakkus värsket ajalehte. Hauptmann silmitses uurivalt ajalehtede võltsmüüjat, kuid läks siis peenraha järele. Ta võttis raha mantlitaskust. See oli selle mehe mantel, kes oli varastanud asekonsulaadist paberid, keda prantslane jälitas ja kes äsja majast lahkunud oli . . .

Kui asekonsulaadi teenistuja oma kummalise looga Prantsuse luure ülema juurde ilmus, näitas viimane talle kahtlaste isikute fotosid. Nende hulgas tundis teenistuja kohe ära Saksa hauptmanni. See oli hauptmann von Eimen, kel oli õigus sageli Saksamaalt Šveitsi ja tagasi sõita, sest ta ajas interneeritud saksa sõdurite asju.

Hauptmanni järele seati sisse ööpäevane valve. Üks prantsuse vastuluuretöötajaid järgnes sakslasele siis, kui ta Bernist Zürichisse sõitis. Zürichis istus jälitatu ettetõmmatud kardinatega autosse. Auto liikus võrdlemisi aeglaselt. Kulus pool tundi, enne kui ta jõudis ühele vaiksele tänavale. Limusiini uks avanes ja üks mees astus välja. Kuid see polnud ilmselt Eimen. Väikeses küürakas vanamehes, kelle nägu prantsuse vastuluuretöötaja hoolikalt silmitseda jõudis, oli võimatu ära tunda mehist Saksa ohvitseri. Autost väljunud mees kadus vahepeal ühe maja ukse taha. Prantsuse agent ostis lähedusest korvi juurvilju ja koputas selle maja uksele, kuhu oli kadunud tundmatu. Šveitser oli sakslane ja prantslane eelistas pöörduda naise poole, kes õue koristas.

«Mulle tehti ülesandeks ära tuua juurvili, mille oli tellinud härra Glauber, kes just praegu autost välja astus.»

«Siin ei ela mingit härra Glauberit,» järgnes vastus. «Autost väljus härra Michaelsohn. Ta elab siin juba ammu. Te eksisite aadressiga.»

Agendil jäi nüüd üle vaid Prantsuse salaluure Zürichi osakonnas Michaelsohni kohta andmeid koguda. Tuli välja, et Michaelsohn oli kantud kahtlaste isikute nimekirja. Teda peeti komandeerituks Saksa asekonsulaadi juurde ja ta töötas ametlikult büroos, mis tegeles saksa söe vahetamisega.

Peale emakeele — saksa keele — rääkis Michaelsohn oivaliselt prantsuse ja inglise keelt. Kuid vaevalt võis ta olla tõsine spioon. Sakslane oli elumees, ta vahetas pidevalt armukesi, veetis aega salaurgastes. Zürichis ei olnud midagi kuuldud hauptmann von Eimenist.

Niisiis teadis Prantsuse vastuluure juba kolme maski, mida kandis tundmatu: Šveitsi politseinik, interneeritud sõdurite

olukorraga tegelev Saksa ohvitser ja lõpuks asekonsulaadi teenistuja, Zürichi kõigi prassimiskohtade alaline külaline. Kuid *maître*'i tõelise olemuse tegid prantslased kindlaks alles siis, kui nad ajasid põhjalikult jälgi kurjategijate maailmas. Tuli välja, et *maître*'il on seal ohtrasti agente, keda ta hoidis enda teenistuses kas ähvarduste või siis pististe ja raha abil. *Maître*'il oli agente ka Šveitsi ametnikkonna, eriti aga politseinike ja tolliametnike seas. Tal oli oma inimesi kõige erinevamates ühiskonnakihtides.

Prantslased kahtlustasid, et *maître* oskas ära osta mõned nende inimesed ja tungida sel moel Teise büroo saladustesse.

Pikka aega ei suutnud liitlasluure leida võtit *maître*'i juurde. Aitas juhus. Üks ameerika vastuluuretöötaja kohtus noore sakslasega, kellega oli tutvunud enne sõda Saksamaal. See sakslane, ehkki ta pärines konservatiivse suurkodanluse seast, oli jõudnud vihkama hakata Saksa valitsust — süüdlast hädades, mida sõda oli tema lähedastele ja sugulastele toonud. Ameeriklane mängis osavalt lootustel, mida paljud sõjast väsinud eurooplased sidusid tookord Wilsoni nimega. Oskusliku demagoogia tõttu peeti Ameerika presidenti patsifistiks, imperialistliku agressiooni vaenlaseks, relvitustamise ja rahu pooldajaks. Just neile illusioonidele ehitaski ameerika luuraja oma mängu, kutsudes oma uut tuttavat appi purustama saksa imperialismi. Pärast mõningat kõhklemist andis sakslane nõusoleku. Ameeriklase suureks rõõmuks selgus varsti, et sakslane teenis *maître*'i käe all. Pärast mõnda kohtumist anti ameeriklasele lõpuks viiulikastis üle kuhi saladokumente, mis paljastasid *maître*'i tegevust.

Maître oli saksa suurärimees, hariduselt insener. Šveitsis oskas ta mööda hiilida Šveitsi valitsuse korraldusest defitsiitsete kaupade väljaveo kohta. Tal õnnestus Šveitsi kaudu edasi saata ka paljusid kaupu teistest riikidest, vältides sel kombel liitlaste blokaadi. Samal ajal juhtis *maître* suurt saksa spioonide rühma, keda ta Prantsusmaale oli saatnud. Ta organiseeris Bernis isegi väikese salakooli, kus õppisid tema tulevased agendid. Just *maître* andis teateid 21 prantsuse luuraja kohta, kelle sakslased kinni võtsid ja hukkasid. Et tal olid oma inimesed Šveitsi politseis, siis võis *maître* anda mõjuvaid lööke vaenlase luure pihta. Paljusid liitlaste agente süüdistati tema õssitusel Šveitsi neutraliteediseaduste rikkumises.

Maître tegi vaid kaks viga. Esiteks ei avastanud ta, et ühest tema abilisest oli saanud Ameerika luure agent, ja teiseks ei soovinud ta end milleski piirata ning prassis Michaelsohni nime all Zürichis, mis pidi tahes-tahtmata tähelepanu äratama.

Kui *maître* oli ilma jäänud paberitest, mis viiulikastiga ameerika luurajale anti, olid tema kui Saksa salaluure juhi

päevad loetud. Antanti diplomaadid esitasid šveitsi võimudele kõik andmed *maître*'i tõelise tegevuse kohta. Valitsus Bernis oli segaduses: paberid kompromiteerisid paljusid neutraalse Šveitsi silmapaistvaid ametnikke ning teisi kodanikke. Igal juhul tuli sakslane aegaviitmata vangistada. Usaldamata Šveitsi politseid, piirasid prantsuse agendid *maître*'i korteri igast küljest sisse. Kui šveitsi politseivõimud lõpuks kohale ilmusid, tuli neil kaua suletud ukse taga oodata. Koputamisele ei vastanud keegi.

Uks murti lahti ja politseinikud tungisid korterisse. Seal nägid nad mitte päris tavalist pilti. Nende ees seisis mingi veider värdjalik olend, kelle vasak näopool ei sarnanenud üldse paremaga. Üks pool oli sile ja päevitanud, teine — kahvatu ning krimpsus. Näol oli vaid üks kulm, parukas oli nihutatud küljele. *Maître* teostas muundumist hauptmann von Eimeniks.

Maître'il oli liiga mõjukaid sõpru, kellest paljud püüdsid teda oma huvides igasuguste vahenditega välja rebida Šveitsi õigusemõistmise käte vahelt, mis polnud just kõvad. Ta tunnistati nõdrameelseks ja paigutati üksildases paigas asuvasse haiglasse. Peagi põgenes *maître* sealt Saksamaale. Tema loodud luurevõrk lagunes kiiresti. Pärast sõda alustas *maître* taas oma suurärimehe tegevust.

Keisri poja põgenemine

Ühe suure müstifikatsiooni korraldas Ameerika luure ikka sellesama sihiga — saada 1918. a. kevadeks määratud sakslaste meelest otsustava pealetungi plaane. Selleks kavatseti ameerika spioon Saksa luuresse saata ja saavutada iga hinna eest, et ta võidaks sakslaste täieliku usalduse. See ameerika luuraja (loo omapoolses esituses nimetab E. Woodhall teda tinglikult «koloneliks») sõitis Hispaaniasse, kus esitles ennast Ühendriikide armeest deserteerinud kurjategijana. Põgenemisest (mõistagi, instseneeritust) sai teada Hispaania piirivalve ja selle kaudu ka Saksa luure. Kuid sellega näidendi proloog veel ei lõppenud.

Kolonel peatus kuurordilinnakese San Sebastiáni ühes hotellis. Kui ta ära oli, tungisid tema korterisse ameerika luurajad ja tuhnisid kõik ta asjad läbi. See läbiotsimine sai samuti teatavaks. Hotelli tagasipöördunud kolonel avaldas valjuhäälselt oma pahameelt. Siis astus ameeriklase juurde keegi mees ja lubas armastusväärselt jutustada, kes oli tema toas korraldanud läbiotsimise. Tundmatu elas samas hotellis. Kolonel teeskles kõhklemist, aga nõustus lõpuks. Tundmatu toas esitleti teda mitmele isikule. Vestluse ajal mainis kolonel, et ei valda saksa keelt, mida tegelikult vabalt rääkis. Pärast seda pidasid kaasvestlejad lühidalt saksa keeles nõu ja tegid ameeriklasele otsese ettepaneku töötada Saksa luure heaks. Talle lubati palju raha ja kaitset Ameerika politsei eest. Jälle järgnes kõhklemise komöödia, ja kolonel teatas, et ta on nõus — ta tahab kätte maksta tagakiusamise eest, mille osaliseks ta oli saanud.

Kolonelile usaldatud peaülesanne oli kaasa aidata hiljaaegu prantslaste poolt vangivõetud saksa agendi Mülleri põgenemisele. Tema põgenemist käskis korraldada keiser isiklikult. Peale selle tehti kolonelile ülesandeks hankida tähtsa leiutise joonised.

Raha ja «kindla» Hispaania passiga varustatud kolonel sõitis Prantsusmaale. Algul jälgiti teda ja ta võis oma ootavale kolleegile edasi anda vaid lühikese tähekese. Kuid Pariisis said koloneli ülemused peaaegu ataki, kui kuulsid, milles seisab talle sakslaste poolt antud ülesanne. Mülleri nime varjus peitus vürst Joachim, Wilhelm II armsaim poeg, kelle päästmiseks oli Saksa diplomaatia neutraalsete riikide kaudu tegutsedes juba palavikulisi jõupingutusi teinud. Lõpuks otsustati nõustuda Mülleri põgenemisega. Ameeriklane areteeriti kui kahtlane hispaanlane ja paigutati kongi Joachimi juurde. Seal teatas kolonel võlts-Müllerile otse, et ta on Saksa luure agent ja organiseerib koos teise luurajaga tema põgenemist. Joachimile esitati põgenemisplaan, mida see lubas täpselt täita. See põgenemine läks Prantsuse vastuluure abiga täiesti libedalt. Kui vürst oli jalutamas, tõmbasid kolonel ja tema sõber «major» tunnimeeste tähelepanu endale. Minut hiljem viis võimas auto kõik kolm lõunasse, Hispaania piiri poole. Sealt jõudsid kolonel ja vürst salaradu pidi Hispaaniasse.

Kolonel sõitis veel kord Prantsusmaale, seekord jooniste järele, ehkki Joachim ei tahtnud alguses kuidagi oma päästjat ära lubada. Kolonel hankis ka joonised. Koos nendega saabus veel üks luuraja, «insener». See oli ettevalmistatud inimene ja oskas sakslased juttudega tehnilistest detailidest, millest need mõhkugi ei taibanud, uimaseks rääkida.

Prints Joachim nõudis, et vastupidi rangeimale käsule viidaks Saksa allveelaeval koos temaga Saksamaale ka kaks välismaalast — kolonel ja insener. Kieli saabumisel viidi mõlemad Koblenzi, kus nende järel seati sisse hoolikas valve. Oli selge, et neid kahtlustatakse. Ühes kohvikus astus meeste juurde noor naine ning hakkas hispaania keeles rääkima. Nad tutvusid. Vaevalt võis kahelda, et Grete — nii kutsuti sakslannat — oli nende juurde saadetud vastuluuretöötaja. Inseneri ootasid ebameeldivad vestlused saksa ekspertidega. Oli karta, et kui sakslased pettust kohe ei avastagi, siis, pigistanud insenerilt välja kogu informatsiooni võltsleiutise kohta, püüavad nad temast lahti saada. Mõlemad luurajad otsustasid kaduda, niipea kui selleks juhus avaneb.

Vahepeal kutsuti kolonel saksa vägede ülemjuhataja feldmarssal Hindenburgi juurde. Kolonel maalis ilmselt ülepakutud pildi Ameerika armee võimsusest Prantsusmaal. Luurajate olukord muutus kriitiliseks, aga nad ei olnud oma sihile veel sugugi ligemale jõudnud — nende eesmärgiks oli määrata sakslaste pealetungi kohad ja kuupäevad. Edu tuli üsna ootamatul kombel. Saksa vastuluuretöötaja Grete armus kolonelisse ja reetis oma ülemuste mängu. Veel enam, ta viis ameeriklased kokku kahe ooberstiga kindralstaabist, kes leidsid, et

Saksamaa on sõja kaotanud ja olid valmis koos saksa salaplaanidega ameeriklaste poole üle jooksma ning need plaanid vastutasuks raha ja täieliku ohutuse garanteerimise eest Antantile edasi andma. Ameerika luurajad võtsid ettepaneku mõistagi rõõmuga vastu.

Nende kõrgete Saksa ohvitseride kaasabil said kolonel, insener ja Grete Saksamaalt lahkuda. Peagi jooksid ameeriklaste poole üle ka mõlemad Saksa ooberstid.

Rääkides Antanti luureteenistuse edusammudest, eriti just sõja lõpuetapil, ei tule neid liiga suureks puhuda. Ehkki paljudes Antanti spioonide mälestustes figureerib näiteks kinnitus, et nad olid Saksamaa lähenevat krahhi juba ette näinud, räägivad faktid vastupidisest. Antanti ülemjuhatusel, samuti Inglismaa, Prantsusmaa ja Ühendriikide valitsustel oli kõige ähmasem ettekujutus Saksamaa võimalustest sõda jätkata. Mitu korda järjest püüdsid Antanti kindralid otselöökidega (mis läksid maksma miljoneid haavatud ja tapetud sõdureid) asjatult sakslaste kaitsest läbi murda. Nad lõid end nii palju kordi valusasti vastu sakslaste võimsaid kindlustusi ära, et jõudsid välja töötada tingrefleksi, mis segas neid liginemast Saksa rindele, isegi kui see oli suutnud säilitada vaid endise kuulsuse varju. Veel Saksamaa sõjalise krahhi eelõhtul, pärast sakslaste raskeid lüüasaamisi (1918. a. augustis), olid Antanti riikide valitsused ja staabid visalt ametis üksikasjaliste sõjaplaanide koostamisega 1919. ja 1920. aastaks. Mis siin veel rääkida täpsest informeeritusest, millest kirjutavad inglise, prantsuse ja ameerika luurajad oma memuaarides!

Kaks igast lojusest

Vähe sellest, et luureteenistused värbasid tumedaid tegelasi, petiseid ja iga sorti avantüriste — need ise kleepusid salaluure külge nagu kärbsed.

Selles osas on üheks värvikamaks Inglise parlamendi Alamkoja lugupeetud liikme Ignatius Timothy Trebish-Lincolni elulugu. Ajakirjanik, ristiusu jutlustaja, kaksikspioon, liberaalne poliitik, buda munk, hiina mandariin — sellised on mõned tolle kogenud blufimeistri muundumistest.

Ignatius oli sündinud Ungaris, väikeses linnakeses Doonau ääres kodanlase perekonnas. Juba noores eas vahetas ta korduvalt usku, tegutsedes iga kord oma uue «usu» misjonärina, ja sugugi mitte tulutult. Oma jutlustajaalaste kangelastegude areeniks valis pettur muidugi Ühendriigid, aga usutunnistuse valik sõltus nõudmisest «hingelisel» turul. Selle turu konjunktuuri kõikumised tõid Ignatiuse Inglismaale, kus ta, rahuldumata edusammudega (aga peaasi, sissetulekutega) jumalasõna jutlustamisel, tegeles žurnalistikaga. 1906. a. sai endisest hingekarjasest liberaalide partei aktiivne liige, kes tegutses üsna tuntud ühiskonnategelase Seabohn Rowntree sekretärina. Sekretärikohuste täitmise käigus võltsis Ignatius oma šefi allkirja pangatšekil suurele, 700-naelasele summale. Võltsingut ei avastatud kaugeltki kohe. Enne seda oli Trebish-Lincoln jõudnud 1910. a. saada Alamkoja liikmeks liberaalide partei poolt. Kuid peagi järgnenud valimistel ta enam läbi ei läinud.

Siis algas sõda ning Trebish-Lincoln kui vaenulikult maalt pärit olev isik sattus üsna kahemõttelisse olukorda ja mis peaasi — ta jäi täiesti rahata. Tõsi küll, sõbrad sokutasid Ignatiuse tsensoriks kontrollima Ungari ja Rumeenia posti. Kuid peagi äratas ta seal kahtlust ja pidi teenistusest lahkuma. Raha ei olnud jällegi — ähvardas oht, et Ignatiust palutakse lahkuda aristokraatide klubist, mille liikmeks olemine oli respektaabluse tunnus ja andis võimaluse selle pealt teenida.

1

Just sel ajal koputas Trebish Inglise salaluure uksele. Aferist püüdis kasu lõigata oma ebaõnnestumistest: ta kirjeldavat neid sakslastele ja rääkivat, et tahab Inglismaale kätte maksta. Sakslased tõenäoliselt värbavad ta oma teenistusse ja ta muutub Inglise luure jaoks äärmiselt kasulikuks inimeseks. Ehkki Trebish-Lincolni ettepanek lõhnas juba kilomeetri kaugusele avantürismi ja šarlataanluse järele, tegid endise parlamendiliikme visiitkaart ning mõjukad sõbrad oma töö. Pärast mõningat kõhklemist võeti ta luuresse tööle. Kuid plaan, mis nüüd uue agendi peas sündis, oli juba täiesti fantastiline. Ta palus varustada end andmetega selle kohta, millal lähevad merele väikesed Inglise eskaadrid. Sakslased kasutavad Ignatiuse informatsiooni ära, uputavad need laevad ja hakkavad lõplikult uskuma nii väärt agendilt saadavaid teateid. Siis saadab Trebish neile teate järjekordse väikese eskaadri merelеminekust, sellal kui tegelikult kogu Inglise laevastik hiivab ankru ja hävitab nõrga vaenlase vastu võitlemiseks saadetud sakslaste laevad. Esialgu nõudis Trebish andmeid Inglise laevastiku peatuspaikade ja jõudude paigutuse kohta.

Intelligence Service ei läinud muidugi lõksu, mis ilmselt oli määratud temale, mitte aga Saksa mereväe juhatusele. Liiga ilmne oli see, et Trebishi ainus eesmärk, sõltumata sellest, kuidas areneb tema teravmeelne plaan, oli maksimaalse rahasumma väljapressimine mõlemalt võitlevalt poolelt. Ignatiusele teatati, et vajalikku informatsiooni ta ei saa. Siis tegi ta põrmugi ségadusse sattumata ettepaneku sõita inglise agendina Rotterdami, saada seal saksa spiooniks ja anda Londonisse edasi kõik, mis tal õnnestub sakslaste teenistuses teada saada. Selleks anti talle luba.

Trebish sõitis aegaviitmata Hollandisse ja pakkus oma teeneid Saksa peakonsulile Rotterdamis. Need teened võeti heal meelel vastu. Inglise luure ei lasknud mõistagi silma pealt oma üleliia agaralt saadikult. Mõne aja pärast tõi Trebish informatsiooni, kuid see osutus kõlbmatuks. Tekkis tõsine kahtlus, kas Trebish ei reetnud sakslastele fakti, et ta on Intelligence Service'i teenistuses, ja kas ta ei kavatse üheaegselt teenida (või õigemini petta) mõlemat luuret. Intelligence Service'is öeldi talle otse, et ta on kaksikspioon ja tehti ettepanek lõpetada see ohtlik mäng. Trebish sai aru, et asi on võtnud tõsise pöörde: on ju nii lihtne sattuda ka kohtualuste pinki või siis isegi Toweri võllasse.

Järgmisel päeval pärast vestlust luurevalitsuses viis Ameerika laev «Philadelphia» juba mitme kiriku kadunud poja uuesti Ühendriikidesse. Ameerika pinnale astunud Trebish kiirustas täielikult sidemeid katkestama salakavala Albioniga ja hakkas kohe meelitama Saksa konsulaati ahvatlevate lubadus-

tega. Konsulaat keeldus targalt tema ettepanekust. Trebish ei lasknud pead norgu, vaid hakkas avaldama Antanti-vastaseid artikleid saksakeelsetes ajalehtedes, mida anti Ühendriikides välja Saksamaalt emigreerinute jaoks.

Kõik oleks olnud hästi, kui poleks päevavalgele tulnud lugu tšekivõltsimisega. Trebishist sai lihtsalt kriminaalkurjategija ja 1915. a. augustis andsid ameerika võimud ta inglastele välja. Ignatius vabanes vanglast 1919. a. ja ... alustas uut etappi oma tormilises karjääris. Ta pakkus oma teeneid kukutatud keiser Wilhelm II-le, seejärel reaktsiooniliste putšide korraldajate ninamehele Kappile, siis sõitis ta Hiinasse, veel mõni aeg hiljem astus ta buda usku. Tõusud ja langused jätkusid. Trebish kord sai, kord kaotas raha, sattus igasugustesse afääridesse, ei pidanud halvaks mingeid šarlatanitrikke. Nii kestis see tervelt veerand sajandit, kuni tema surmani 1943. a.

Vähem kui Trebishil vedas avantüristil Despina Davidovitšil. Despina oli sündinud Konstantinoopolis. Juba lapsena õppis ta vabalt rääkima mitut keelt. 17-aastaselt abiellus ta prantslasega, kuid nad läksid varsti lahku ja Despina hakkas elama rikka turisti elu. Pariisis tunti «imekaunist türklannat» Mézie nime all, Londonis ja Madriidis Heskethina, Roomas tema neiupõlvenimega Davidovitš, New Yorgis nimetas ta end mrs. Despinaks, Washingtonis paruness Belleville'iks. Kõikjal õnnestus tal sõlmida sidemeid ühiskonna kõrgemates kihtides, tal oli austajate hulgas mõjukaid inimesi, kes pääsesid riigisaladuste juurde.

1918. a. algul ilmus Hispaaniasse asunud Despina Davidovitš kõikjale kahe sakslase saatel, kellest vanemat nimetati paruniks. See äratas Intelligence Service'i huvi ja agentidel õnnestus ühes Madriidi restoranis pealt kuulata üsnagi ühemõttelist vestlust «imekauni türklanna» ning Saksa luure kõrge ametniku vahel. Pärast seda seati Davidovitši järele sisse salajane, kuid pidev valve, aga see ei andnud tulemusi. Peagi kadus Davidovitš ja ilmus koos paruniga New Yorki. Seal sattusid inglise agendid pitseeritud kohvrile, mida Davidovitš ühes pangas hoidis. Kohvri sisuga tutvunud Inglise vastuluure võis Ameerika politseile üle anda materjalid, millest piisas spiooni ja «paruni» areteerimiseks. Davidovitš keeldus tunnistusi andmast ja lõpetas mõne aja pärast elu enesetapmisega vangikongis. Võimalik, et enesetapmine oli näiline ja mängus oli Saksa luure käsi.

Tuleb märkida, et luureagentide seas esines «saatuslikke kaunitare» võrreldamatult harvemini kui loendamatute bulvariromaanide lehekülgedel. Ent ikkagi esines. Need olid spetsiaalselt valitud, hoolikalt väljaõpetatud agendid, kellele tehti ülesandeks tungida seltskonna kõrgematesse kihtidesse, mingi

riigi valitsuse sfääridesse, et, kasutades kodanliku ja aristokraatliku ladviku kombelõtvust ning müüdavust, hankida eriti olulist informatsiooni.

Selles saatusliku naise ampluaas tegutses rida aastaid inglise luuraja, keda tunti Flora nime all. Tema päritolust ei teatud midagi kindlat — ühed pidasid teda iirlannaks, teised austerlannaks. Ilmselt oli ta saanud hea kasvatuse ja valdas vabalt umbes tosinat keelt. Kui ta salajase ülesandega mõnda riiki saadeti, anti paarile diplomaadile või luurega seotud suurärimehele korraldus Flora seltskonda viia. Rikkalikult rahaga varustatud ja kord ühe, kord teise aristokraatse nime võtnud Flora tegutses edukalt Itaalias, Austria-Ungaris, Türgis ja teistes maades.

1915. a. juunis tutvus ta Montreux's «professor» Erhardti, Saksa Šveitsi-luure ühe juhiga ja sai tema armukeseks. Kord oli ta «professori» majas lõunat söömas. Saatnud sakslase midagi tooma, püüdis spioon tungida tuppa, kus Erhardt hoidis oma agentuuri nimekirju. Kuid tuppa tormas Erhardti sekretär, kellele šefi kaunis tuttav ilmselt kahtlasena näis. Naasnud Erhardt otsustas Flora esimeses vihas kohe vargana Šveitsi politsei kätte anda. Kuid luuraja nuttis ja anus teda iga hinna eest skandaali vältima, lubades vastutasuks avada Inglise spionaaži saladused. Sööt osutus liialt ahvatlevaks ja mõlemad sakslased — ülemus ning sekretär — läksid õnge. Nad lasksid Flora alles pärast mitmetunnilist ülekuulamist minema, olles, nagu neile näis, välja pigistanud palju tähtsaid andmeid. Pole vaja öeldagi, et nähtavasti olid kõik need andmed varem valmis mõeldud vale, ja veidi aja pärast sai «professor» tänu asemel Berliinist range noomituse valeinformatsiooni eest.

1916. a. tegutses Flora ka Belgias, kus kogus informatsiooni saksa vägede edasiliikumise kohta. Hollandi pass oli välja antud Flora Vanpolandi nimele ja selle passiga sõitis Flora sõja haripunktil mööda Saksamaad ringi, käis Berliinis, Hamburgis, Münchenis ja teistes saksa linnades. Sõlmides armusuhteid Saksa mereväeohvitseridega, muuhulgas ka soomusristleja «Kronprinzessin Cecilia» kapteniga, varastas Flora Saksa salajase koodi, kusjuures tema õnnetu austaja kartis vargusest ülemustele teatada. Varastatud šiffer osutas Jüüti merelahingus inglastele hiiglasuure teene. Selle šifri eest maksis Intelligence Service Florale 800 naela. Tema iganädalane palk oli 25 naela — tunduvalt kõrgem kui teistel agentidel. Flora tegutses aktiivselt ka pärast sõda. Kahjuks on võimatu kindlaks teha, mis lugudes tema tegevusest kuulub fantaasia valda (väga kahtlane on muide lugu šifriga, mille varastamine pandi paljude luurajate arvele). Sedasama tuleb öelda ka teiste luurajate kohta, kes tegutsesid saatuslike kaunitaridena.

Legend
Mata Harist

Me peame jälle tõenäoliselt solvama lugeja maitset ja algama jutustust tantsuetenduse kirjeldusest, kus alasti tantsijanna esitas erootilisi tantse, mis olid laenatud kõigilt aegadelt ja rahvastelt, sest selline oli tõepoolest selle loo algus. Kuid lugeja ärgu kiirustagu järeldust tegema, et teda ootab juba tuttav lugu Bütsantsi keisrinnast Theodorast. Ei, tantsuetendus toimus peaaegu 14 aastasada pärast seda, kui Justinianuse tulevane abikaasa oli teravaid vaatepilte himustavat Konstantinoopoli kuldset noorust lõbustanud. Ja see õhtugi toimus tuhandeid kilomeetreid Bosporusest, Seine'i lõbusatel kallastel. Ainult vaimustus, mille moodne uudisasi Pariisis esile kutsus, oli niisama suur nagu vanas Bütsantsis. Nagu näha, oli kõrgema seltskonna maitse 1400 aasta jooksul vähe muutunud. Tõsi küll, veel pool sajandit edasi ei leidunud Pariisis enam neid, keda oleks õnnestunud üllatada tantsuga, mille ajal lahti riietuti, kuid 1905. a. märtsis oli see sensatsioon, seda enam et etenduse lihtsat sisu serveeriti kui vanade müütide rütmilist interpretatsiooni, Buddha, Šiva ja teiste idamaa jumalate auks pühendatud usukommete taaselustamist. Esinemist saatsid asiaatlik muusika ja isegi dresseeritud maod, kes ümbritsesid tantsijanna keha ja olidki tema ainus rõivastusese . . .

Selle naise elust on loodud legende ja nende taga on ajuti raske eristada tegelikkust. Aluse neile legendidele pani tä reklaami huvides ise ja hiljem kaunistas neid heldelt Lääne seiklus- ja detektiivkirjanduse pakkujate fantaasia. Need legendid on sedavõrd püsivad, et isegi tõsiste autorite sulest ilmunud salajase sõja kirjeldustes võis kohata ilmsete legendide kordamist. Nüüd aga, nagu õigesti märkis üks inglise kirjanik B. Newman, tuleb eraldi esitada kaks erinevat lugu — kuulsa spiooni Mata Hari legendaarne ja tõeline elulugu. Järgime Newmani, Mata Hari uurija nõuannet. Alustame legendist.

Vastavalt legendile sündis Mata Hari brahmiini perekonnas

India lõunaosas ja sai religioosse kasvatuse. Süngete templite hämarusest päästis Mata Hari noor Inglise ohvitser, kes peagi abiellus Indiast varastatud neiuga. Sellest abielust sündis poeg, kuid selle mürgitas teener, fanaatiline hindu, kes pidas end kättemaksjaks solvatud jumalate eest. Mata Hari kägistas omaenese kätega tapja. Peagi suri tema mees palavikku ja ta jäi üksi, ilma rahata. Minevikku tagasi pöörduda polnud võimalik. Siis otsustas Mata Hari teha oma elukutseks nende eksootiliste, Euroopas tundmatute tantsude esitamise, mida brahmiinid olid talle õpetanud.

Mata Hari tantsuõhtute menu ületas kõik ootused. Pikka kasvu sihvakas brünett omandas varsti rahvusvahelise kuulsuse. Tema ees pidid vaikima moralistide arglikud hääled, kes mõistsid hukka Mata Hari üha «avalikumaks» muutuvaid tantse. Eriti vaimustatud vastuvõtu osaliseks sai Mata Hari Berliinis. Siin, nagu muide teisteski Euroopa pealinnades, ihalesid tema armastust kroonprintsid ja ministrid, kes suunasid oma riikide poliitikat. Kasvas tema armukeste arv — erootiliste tantsude esitajast sai üks kõige moodsamaid ja kallimaid suurilma kurtisaane.

Kurtisaaniks muutunud Mata Harist sai ka spioon: tema värbas oma teenistusse Saksa luure, kes muutis ta üliefektiivseks agendiks. Mata Hari arvukad armukesed kõigis maades olid ideaalsed informatsiooniallikad. Muidugi pole eriti arusaadav, miks pidi tantsijanna astuma Saksa luure teenistusse. Teda ei saanud ju kuidagi juhtida patriootiline truudus *Vaterland*'i vastu. Spioonitöö ei võinud ju sisse tuua eriti palju raha naisele, kes oli harjunud seda lugematul hulgal oma austajatelt saama. Tõsi küll, Mata Hari raiskas pidurdamatult ja kulutas ilmselt rohkem kui sai. Võib-olla, oletasid mõned, tahtis ta salateenistusse astudes kätte maksta Pariisile, kus tema tantsudest juba tüdinenud oldi.

Saksa luureteenistusel oli kaks spioonikooli: üks Lorrachis Baieris, teine Freiburgis Breisgaus. 1910. a. tegi Mata Hari läbi kursuse Lorrachis. Talle õpetati kõiki võtteid, mida tal uues ametis vaja võis minna — oskust kasutada šifreid, informatsiooni kohaletoimetamise viise ja muud. Kuid Mata Hari kuulsust osutus võimatuks varjata. Mata Harit nähti Lorrachis õppimise ajal. Liikusid kuuldused, et «praktika» mõttes olevat ta koolis isegi ülema ära võlunud. 1914. a. võttis Saksa kroonprints hiilgava kurtisaani kaasa manöövritele Sileesias. Skandaal muutus veelgi suuremaks, kui Mata Hari kasutas kontserdilavana Saksa armee peakorteri ohvitseride ühist lõunalauda.

Aga seejärel algasid jälle gastrollid — seekord juba Saksa salaluure ülesandel. Eksperdid juhtisid tähelepanu sellele, et

numbrid, mida Mata Hari esitas, meenutasid pigem indoneesia kui india tantse. Seepärast hakkas Mata Hari järk-järgult muutma oma elulugu. Uue versiooni järgi oli ta Hollandi farmeri ja jaavatari tütar. Kui tütarlaps sai 15-aastaseks, andsid vanemad ta kloostrisse kasvatada. Seal võrgutas tema üks prantsuse vaimulik. Mata Hari põgenes koos mehega kloostrist. Vaimulik pandi kirikuvande alla ja ta jättis oma armukese maha. Mata Hari pidi vanematekoju tagasi pöörduma. Ema kohtles tütart väga halvasti, peksis teda sageli. Mata Hari saadeti nüüd Indoneesia templisse ja sealt varastas tema üks Inglise ohvitser. Selles punktis ühtib teine versioon esimesega ja hakkab seda täht-tähelt kordama.

Mata Hari külalisetendused muutsid tema kuulsuse jälle püsivamaks, sest ajal, mil ta ei esinenud, oli see veidi kõikuma löönud. Eriti menukad polnud mitte avalikud etendused, vaid esinemised aristokraatlikes salongides. Palju räägiti Mata Hari majast Berliinis. Seal olevat olnud nii salatubasid kui ka salanišše seintes ja peidetud mikrofone. Agent «H-21» (selle numbri all esines Mata Hari Saksa salaluure nimekirjades) hoidis oma käes paljude selle maailma vägevate reputatsiooni. Paljastamist kartes reetsid nad spiooni nõudmise peale täht-said riigisaladusi. Väideti, et just nimelt Mata Harilt sai Saksa luure plaani Prantsuse armee dislokatsiooni ja tegevussuundade kohta sõja korral (kuulus «plaan XVII»). Mata Hari hankis ka kindralstaabi salajasi materjale. Tantsijanna ostis Pariisi eeslinnas kõrge müüriga ümbritsetud villa. Võib-olla sõitis Mata Hari uuesti Pariisi selleks, et püüda alistada suurte lehtede väljaandjaid, kes kujundasid ühiskondlikku arvamust.

Näis isegi, et Mata Haril õnnestus paralüseerida Teise büroo tegevust. Büroo koostas ju pika nimekirja kahtlastest isikutest, kuhu kuulus, nagu selgus, palju kõige aktiivsemaid saksa spioone. Kuid erinevalt Inglismaast, kus saksa agendid kohe sõja algul kinni võeti, hoidusid prantsuse võimud areteerimast sellesse nimekirja kantud isikuid. Võib-olla oli see argus tegutsemissignaali ootavate Saksa luure residentide suhtes Mata Hari «sõprade» vahelesegamise tulemus. Tema võis ka kohale toimetada informatsiooni, mida kogusid eriti usaldusväärsed saksa agendid.

Formaalselt jäi Mata Hari Pariisi oma villat ja väärisesemeid müüma. Dresdeni portselanikogu ostis talt ära Rahvusmuuseum, kes oli eelnevalt mingilt kõrgelseisvalt isikult salajase korralduse saanud. Kui müümisega seotud asjaõiendused olid lõppenud, astus Mata Hari Punase Risti Seltsi ja sai loa sõita eesliinile. Ettekäändeks oli soov hoolitseda haiglas oma kallima — Vene kapteni eest, kes oli raskesti haavata saanud. (Selle kapteni nime annavad Mata Harist kirjutavad välisauto-

rid edasi erinevalt, tavaliselt «Marovina». Oma mälestustes «50 aastat rivis» täpsustab kindral A. A. Ignatjev, et jutt oli kapten Maslovist.) Mata Hari tegelik eesmärk oli koguda informatsiooni 1915. aastaks kavandatud Antanti laialdase pealetungi kohta Läänerindel — Artois's ja Chemin des Dames'is. Ehkki Teine büroo hakkas lõpuks Mata Harit kahtlustama, oli neil kahtlustel ebamäärane iseloom, teda jälgiti loiult ja tulemusena said sakslased kõik neile vajalikud andmed. Prantslaste pealetung lämbus verre. Nad kaotasid 250 000 meest 140 000 hukkunud sakslase vastu.

Järgmisel aastal hakkas Mata Hari Prantsuse väejuhatuse tähelepanu kõrvale juhtima sakslaste plaanitsetavast rünnakust Verduni all, millest Antanti luurajad olid eelnevalt teatanud. Nagu teada, ei võtnud Prantsuse väejuhatus omaenese luure ettekandeid kuulda. Pealetungi eelõhtul purustasid sakslased Prantsuse luurevõrgu saksa võimude poolt okupeeritud Prantsusmaa osas. Ühe päevaga areteeriti 66 prantsuse luurajat. Kes nad reetis? Kas mitte seesama Mata Hari? Aga vahepeal oli viimane osanud tutvuda kuulsa ameerika seikleja lendur Bert Halliga, kes teenis Prantsuse võõrleegionis. Hall toimetas prantsuse agente üle piiri. Algul tegutses ta edukalt, kuid pärast Mata Hariga tutvumist järgnesid ainult ebaõnnestumised. Prantsuse lennuväkke asus tööle ka teine Mata Hari armuke, kes nimetas end Pierre de Montessaciks. See oli suurilma priiskaja ja mängur. Temastki sai saksa spioon ja ta andis Mata Harile hinnalisi teateid, mida see toimetas sakslaste kätte, peaasjalikult läbi neutraalse Hollandi.

Mata Hari teine aktiivne kaastöötaja oli kreeklane Konstantin Coudoyanis, kes nimetas end Smürna krahviks. See osav tegelane valdas paljusid keeli ja müüs salaja narkootikume. Muide, see tema ammune tegevus oli sõjaajal vaid saksa agendi varjate. Võltskrahv arutas kainelt, et parem on sisse kukkuda niisuguse ebaseadusliku tegevusega kui olla paljastatud spionaažis. Coudoyanis otsustas tegelda ka täiesti legaalse asjaga — ta hakkas kauplema puuviljaga. Kuid sõjaajal veeti puuvilja vähe sisse ja tulu ei saanud olla suur. Siis sai kaupmehest ajakirjanik. Keegi ajalehe omanik Salonikis trükkis ära mõned Coudoyanise artiklid. Häda oli selles, et toosama väljaandja oli samuti kahtlusalune isik. Just tema saatis oma korrespondendile Pariisi salatinti ning instruktsioone. Lugu Coudoyanisest sisaldab ka sellise pikantse detaili: «Smürna krahv» oli himur meesterahvas, ja ülemused said aru, et katsed piirata teda selles suhtes on lootusetud, kui tahetakse säilitada tema head tuju ja töövõimet. Nad keelasid tal ainult kategooriliselt sõlmida püsivaid sidemeid. Esialgu rahuldas see nõudmine Coudoyanist, kuid keelatud vili on magus. Kord kohtas

Coudoyanis poolilmadaami nimega Regina. Viimane oskas võltskrahvi kiiresti oma käpa alla panna. Kreeklane jättis teised kiindumused ajutiseks kõrvale ja elas oma uue armukesega. Coudoyanisel ei tulnud pähegi, et tema armuke on Teise büroo agent.

Kord andis Mata Hari Coudoyanisele uusi korraldusi. Seejuures märkas tantsijanna, et kreeklase korteris elas naine ja mees varjas hoolikalt oma vahekorda. Et aga ettevaatlik Coudoyanis oli enne külaskäiku saatnud Regina mõneks päevaks Pariisist ära, polnud Mata Haril tõendeid ja ta vaikis. Kuid teades, et teda jälgitakse, hakkas Mata Hari pärast seda Coudoyanist reetmises kahtlustama. Tantsijanna otsustas kreeklast jälgima hakata ja kohtus sel eesmärgil Reginaga. Tänavatüdrukuks riietunud Mata Hari leidis Regina kergesti ühest Pariisi lõbustusasutusest. Naised tutvusid kiiresti ja sattusid jutuhoogu. Mata Hari küsis Reginalt, kus tema kreeklasest «kallim» nüüd on. Regina vastas, et ta olevat Reimsi sõitnud. Sel moel tegi Mata Hari kindlaks, et kreeklane räägib Reginale palju, kuid see ei andnud veel tunnistust reetmisest, pigem rumalusest. Coudoyanis oli sel ajal tõepoolest koos teiste väliskorrespondentidega Reimsi sõitnud.

Kord tuli Regina koju ja leidis Coudoyanise tegelemast mitte just tavalise asjaga: kreeklane pesi oma sokke. Regina oli veendunud, et ükski mees ei taha seda tööd teha, kui majas on naine. Järelikult, otsustas Regina, peseb Coudoyanis sokke selleks, et hävitada salatindi jälgi. Sellest teatas ta viivitamatult Prantsuse vastuluurele. Mata Hari, kes Regina kaudu loost teada sai, oli äärmiselt mures. Kuid kartused osutusid enneaegseteks. Teine büroo püüdis Regina abil leida Pariisis saladusliku frau Doktori jälgi. Nagu Regina oma uuele tuttavale teatas, lubanud vastuluure talle suure rahasumma, kui ta õhutab Coudoyanist frau Doktorit reetma.

«Kuidas sa kavatsed teda sundida seda tegema?» küsis Mata Hari.

«Kõigepealt ma laostan ta,» vastas Regina.

Ta hakkas tõepoolest vaevama armukest piiramatu kulutamisega, valmistudes teda suure tasu eest Teise büroo teenistusse meelitama. Mata Hari sai aru, et tuleb tegutseda. Kreeklane polnud veel reetnud, kuid võis seda kergesti teha. Ta otsustas, et Coudoyanis peab surema. Peagi sai krahv Mata Harilt salakirja. Selles kirjas tehti talle ülesandeks minna ajakirjanikuna ühe senaatori matustele. Ümbrikusse oli täiendavalt pandud kirjake, mille kreeklane pidi edasi andma inimesele silindris, kes pöördub Coudoyanise poole mingi küsimusega.

Kreeklane, kes selleks ajaks oli teinud juba otsuse reeta

frau Doktor, ilmus matustele. Tema juurde astus kolm meest silindrites! Nad ümbritsesid teda kohe tiheda rõngana ega jäänud hetkekski maha. Coudoyanis sai aru, et sattus lõksu ja taskus olev kiri on tema spioonitegevuse tingimusteta tõestaja. Ta ei saanud enam välja rabelda, ehkki meeleheitlikult püüdis seda teha. Talle polnud veel selge, et Mata Hari oli ta täielikult reetnud. Aga asi oli just nimelt nii. Ühe kaksikagendi kaudu teatas tantsijanna Teisele büroole, et Coudoyanis ilmub spionaažiülesandega, mille ta peab üle andma silindriga mehele.

Coudoyanis kaalutles palavikuliselt, mis ta peab tegema. Ta seisis lahtise haua ääres. Väljapääs! Kasutades hetke, mil rahvahulk pressis silindrites meestele veidi peale, viskas Coudoyanis kirja, mis tal käsi põletas, lahtisesse hauda. Kuid teda jälgivaid vastuluuretöötajaid alt vedada ei õnnestunud. Nad märkasid Coudoyanise kahtlast liigutust, mida ei saanud kuidagi seletada erilise tähelepanuavaldusega kadunukesele. Kui kreeklane lõpuks kalmistult minema hakkas, järgnes talle vaid kaks meest. Coudoyanisel polnud vaja endale selgitada, miks kolmas maha jäi. Nagu võiski oodata, leiti kirjake üles, Coudoyanis areteeriti ja kohus mõistis ta surma.

Kuid Prantsuse luure tahtis Coudoyaniselt saada andmeid Mata Hari kohta. Kreeklase puhul rakendati kolmanda astme ülekuulamist, nagu Läänes tavaliselt nimetatakse piinamist. Coudoyanisele anti soolast toitu, aga ei antud juua. Tema ette pandi vett ja veini, kuid ei lastud neid puudutada, arvestades, et elustava vedeliku nägemine ajendab vangi lõpuks oma saladusi avaldama. Kuid abinõu osutus liiga efektiivseks — Coudoyanis läks hulluks. Katsed talle kas või ajutiselt kokaiini või teiste narkootikumide abil mõistust tagasi anda lõppesid ebaõnnestumisega. Teine büroo ei saanud materjale Mata Hari vastu.

Viimane aga andis sakslastele esmajärgulise tähtsusega andmeid. Tänu sellele informatsioonile suutsid saksa allveelaevad torpedeerida 17 (või isegi rohkem) liitlaste transpordilaeva. Mata Hari sai eelnevalt teada uuest relvast — tankidest, sest ta võrgutas ära ühe saladusse pühendatud Inglise ohvitseri. Temal lasus vastutus inglise vägede ülemjuhataja lord Kitcheneri surma eest. Kitchener hukkus ristlejal «Hampshire», mis uputati allveelaevalt saadetud torpeedoga. «Voodidiplomaatia» abil sai Mata Hari teada peamisest — Kitcheneri kavatsusest sõita «Hampshire'il», aga ülejäänud detailid selgitasid välja teised saksa agendid. Allveelaev ootas «Hampshire'i», enne kui see oli sadamast kümnekonna miiligi kaugusele jõudnud. Mata Hari teatas sakslastele 1917. aastaks määratud kindral Nivelle'i pealetungist, mis seetõttu eba-

õnnestus. Kõige tagasihoidlikumate hinnangute järgi oli Mata Hari süüdi kümnete tuhandete sõdurite hukkumises. Ta oli kõige efektiivsem spioon Esimese maailmasõja ajaloos.

Mida tegi sel ajal aga Teine büroo? Nagu märgitud, olid ähmased kahtlused tantsijanna suhtes juba varem olemas. Mata Hari sõitis ju endist viisi ringi, sealhulgas käis ta ka Berliinis. Kord sõitis ta Kopenhaageni kaudu Inglismaale. Kui laev Doverisse jõudis, ilmus pardale mees, kes Mata Harile midagi kõrva sosistas. Naine ei julgenud Inglismaal laevalt lahkuda. Sama stseen kordus ka Prantsusmaa sadamas. Mata Hari suundus Hispaaniasse.

Vahepeal kogus vastuluure järk-järgult süütõendeid tantsijanna vastu. 1914. a. augustis nägi briti agent Mata Harit einel Berliini politseiülema juures, teda märgati ka Kölni ooperi loožis koos Saksa luure ühe juhiga. Kuid mõlemal episoodil võis olla ka teine tähendus: Mata Hari jätkas oma suurilma kurtisaani elu. Pealegi ilmuvad salateenistuse juhid harva koos oma agentidega teatriloožidesse.

Samal ajal saabusid andmed Mata Hari spioonitegevuse kohta täiesti ootamatust allikast. Prantsuse ohvitser krahv de Chilly, kes oli haavata saanud ja sakslaste kätte vangi langenud, vahetati hiljem välja ja ta pöördus Prantsusmaale tagasi. Pärast paranemist hakkas de Chilly tööle luures. Šveitsis tutvus ta halastajaõde Hanna Wittinguga, kes päritolult oli sakslane. Hanna jutustas oma sõbrale, et kord kuulis ta restoranis, kuidas kaks sakslast rääkisid mingitest «H-21» ettekannetest. Seejuures näis, et jutt on naisagendist. Prantsuse vastuluuretöötajate mõte läks algul tuttavasse rööpasse — võib-olla, arutlesid nad, oli jutt saladuslikust frau Doktorist. Kuid kapten Ladoux, kes asja uurimiseks Šveitsi sõitis, mõtiskles sageli neist rikkalikest võimalustest, mis oleksid olnud Mata Haril, kui ta tegelnuks spionaažiga.

Ladoux tõi Hanna Wittingu Pariisi. Teda esitleti Mata Harile, kes uuesti oli Prantsusmaa pealinna ilmunud. Ülesannet täitev Hanna palus uuelt tuttavalt nõu armuasjades. Kuidas tema, kodanlikust perekonnast pärit naine peaks kinni hoidma sellist aristokraati nagu krahv de Chilly? Tema, Hanna, oli kuulnud, millise vaimustusega rääkis krahv Mata Harist. Tantsijanna oli meelitatud ja andis oma sõbrannale niisuguse hulga «ametialaseid» nõuandeid, et Hanna jõudis lõplikult otsusele — Mata Hari pole spioon. Kuid Ladoux osutus umbusklikumaks. Tema nõuande järgi küsis Hanna ühel sõbraliku avameelsuse hetkel, kas on õige, et Mata Hari võtab oma armukestelt raha? Võib-olla edevusest vastas viimane, et raha saab ta teistest allikatest ja seejuures — piiri tagant.

Nüüd võis Ladoux tantsijanna ülekuulamisele kutsuda. Kaptenil oli küllalt materjali, et anda käsk ta maalt välja saata. Kuid Mata Hari taipas, milles on asi, ja teatas ülekuulamisel ootamatult, et ta on valmis vabatahtlikult tegelema spionaažiga Saksamaa vastu. «Miks?» küsis Ladoux. «Te ei ole ju prantslanna.» Mata Hari vastas, et teda ei ajenda patriootilised kaalutlused. Kuid see pole ka reetmine — ta ei ole ju sakslanna. Ta hoiab Prantsusmaa poole, sest seal hinnatakse nii kõrgelt tema kunsti ja peale selle on tal antud hetkel hädasti raha vaja.

Kuid Ladoux ei lasknud end ümber veenda — ta teadis Mata Hari «sõprade» heldetest kingitustest, villast, kallihinnalistest kollektsioonidest. Vaevalt küll sel naisel nii väga raha vaja oli. Kuid võib-olla otsustas ta oma teeneid Teisele büroole pakkuda ekstravagantsusest ja kaasasündinud avantürismist? «Võtke mind proovile,» tegi Mata Hari ettepaneku. Ladoux ja tema abiline esitasid talle küsimusi Saksamaa kohta, kuid Mata Hari ei teatanud midagi tähtsat. Vestluse lõpul märkis ta ootamatult, et sakslased veavad relvi Marokosse allveelaevadel. Alguses ei suutnud ta mälus taastada, kuhu nimelt ja millal, kuid hiljem tuli tal meelde — Mehediya sadamasse saabuvad märtsis uued allveelaevad relvadega. Ladoux lubas Mata Hari ettepaneku üle järele mõelda. Kui Mata Hari ära läks, esitasid Teise büroo kaastöötajad endale loomulikult küsimuse: kust võis Mata Hari saada nii tähtsaid andmeid. Kõige huvitavam oli see, et informatsioon osutus täiesti täpseks. Kaks sakslaste allveelaeva tulid näidatud ajal tõepoolest sadamasse ja seal neid oodanud Prantsuse hävitajad uputasid nad.

Kui Mata Harilt küsiti, kuidas ta allveelaevade kohta informatsiooni hankis, vastas viimane kõhklemata: ühel diplomaatilisel vastuvõtul Berliinis. See ei näinud eriti tõenäolisena. Tekkis küsimus, kas ei otsustanud sakslased isegi nii kalli hinna eest nagu kahe allveelaeva hukkumine säilitada Mata Harit oma luurajana Prantsusmaal.

Teine büroo pidas võimalikuks Mata Hari proovile panna. Talle teatati, et ta on Prantsuse salateenistusse võetud. Mata Hari tegi ettepaneku toimetada instruktsioonid Brüsseli agentidele ja nende ettekanded tagasi tuua. Prantsuse vastuluuretöötajad tegid näo, et haaravad sellest ettepanekust vaimustusega kinni. Mata Harile anti nimekiri, mis sisaldas kuue belglase nime. Viis neist olid formaalselt prantslaste teenistuses, kuid Teine büroo teadis, et need inimesed olid saatnud sakslased, kuuendat belglast kahtlustati, et ta on kaksikspioon, teda ei usaldatud ja oldi valmis teda ohvriks tooma, kui kahtlused tema suhtes poleks kinnitust leidnud.

Ladoux arvestas, et kui Mata Hari on saksa spioon, siis annab ta nimekirja sakslastele. Need saavad muidugi aru, et viis Prantsuse luure teenistuses olevat saksa spiooni on Teine büroo «avada» suutnud ja loobuvad nende teenete kasutamisest. See ongi tõend, et Mata Hari andis nimekirja sakslastele. Mis puutub kuuendasse belglasesse, siis tema saatust polnud võimalik ette näha.

Mõni nädal hiljem teatas Inglise luure Pariisi, et sakslased lasksid maha ühe nende agendi ja et see agent oli reedetud Pariisis. Kuues belglane oli tõenäoliselt mitte kaksik-, vaid kolmikspioon. Inglased teadsid, et ta töötas paralleelselt prantslaste heaks, kuid ei aimanud, et belglane teenis ka Saksa luuret. Tehti kindlaks, et belglase andis välja keegi naine, kes oli Saksa agentuuri kantud numbri «H-21» all. Muidugi muutis see süütõendid Mata Hari vastu kaalukamaks. Peale selle ei jõudnud ta veel Belgiassegi, kui belglane oli juba maha lastud. Pariisist lahkunud tantsijanna tegi peatuse Hispaanias. Tähendab, ta saatis ettekande sakslastele diplomaatilise postiga. Seda oli kerge teha. Madriidis oli Mata Hari naabriks Saksa mereväeatašee von Krohn, kellele ta tõi ettekandeid sõdurite rahutustest Prantsuse armees. (Mõned autorid arvavad, et see isik polnud mitte von Krohn, vaid Canaris, Hitleri luure tulevane juht, aga sakslaste dokumentidest pole võimalik sellele versioonile kinnitust leida.) Von Krohn käskis Mata Haril Prantsusmaale tagasi sõita. See oli kategooriline käsk ja «H-21» teadis täpselt, milline karistus ootab agente, kes taolist ettekirjutust rikuvad. Tal tuli vastu tahtmist Pariisi tagasi pöörduda. Jaamas olid teda saatmas kaks hästi tuntud Saksa luureohvitseri.

Peagi saabus ühte parimasse Pariisi hotelli kuulsa artisti pagas. Kuid ise oli ta tee peal Teise büroo agentide üllatuseks ära kadunud. Nagu peagi selgus, ei olnud Mata Haril kavatsustki peitu pugeda — üks tema armukesi, väljapaistev välisministeeriumi ametnik oli ta lihtsalt rongilt «maha võtnud». Mõni päev hiljem oli Mata Hari juba Pariisis. Neutraalse saatkonna kaudu sai ta 15 000 franki ja hakkas neid vasakule ning paremale pillama, organiseerides luksuslikke vastuvõtte ja tantsuõhtuid . . .

Aga vahepeal oli raadiojaam Eiffeli tornis kinni püüdnud Hispaaniast saadetud saksa telegrammi, mis oli adresseeritud Antverpeni. Telegramm saadi kätte ja dešifreeriti. Aga kuidas šifri võti hangiti, see on juba omaette lugu.

Lugu juhtus San Sebastiánis. Prantsuse agent üüris toa Saksa salateenistuse ruumide vastas ja naisfotograafi abiga pildistas kõiki, kes selles Saksa luure pesas käisid. Sel teel areteeriti mitu saksa spiooni Prantsusmaal. Kord läks selles

majas töötav saksa ametnik koju tööle. Sakslane oli kaasa võtnud mõned ametipaberid ja šifriraamatu, ehkki see oli keelatud. Teel kohtas ta oma head sõpra, kes tegi talle ettepaneku õhtuks ühe tuttava daami poole sõita. Mõlemad sõbrad võtsid takso ja, astunud teel sisse lillekauplusse, et perenaisele kingituseks lillekimpu osta, suundusid vastuvõtule.

Hilja öösel, kui sakslane oma korterisse jõudis, avastas ta õudusega, et portfell on täis mingeid võõraid pabereid. Ametnik tormas telefoni juurde ja helistas tööle. Seal oli alati korrapidaja, kes võis peagi ametnikku rahustada, et portfell on tema töökabinetis laual. Ametnik otsustas, et ta oli eksikombel kellegi võõra portfelli kaasa võtnud. Kui ta tööle tuli, selgus, et asi oli tõesti nii. Ja sakslane võis kergendusohkega veenduda, et saladokumendid ja šifriraamat olid endist viisi puutumatult tema portfellis. Sellega õieti lõppes episood sakslase jaoks, kes ei aimanudki, et tema portfelli sisu oli juba võõrastes kätes olnud.

Lugu ise oli aga järgmine. Taksojuht oli prantsuse agent, kes oli head juhust oodanud nädalaid. Kui sakslane ja tema sõber lillepoodi läksid, õnnestus tal portfeli ära vahetada. Fotograaf jõudis pildistada neid materjale, kuni portfelli omanik vastuvõtul lõbusasti aega veetis. Pärast seda hiilis prantslaste poolt äraostetud käskjalg, kes muide sakslaste juures töötas, kabinetti ja pani portfelli lauale, kust petetud sakslane selle järgmisel päeval kergendustundega leidis. Seepärast ei tulnud sakslastel pähegi, et šifri võti võiks olla prantslaste käes, ja nad jätkasid endise koodi kasutamist. Sel teel õnnestus prantslastel dešifreerida Madriidist Antverpeni saadetud telegramm. Aga telegrammis teatati, et «H-21»-le on tavalist kanalit pidi saadetud 15 000 franki Pariisis töötamiseks.

Nüüd jõudis Ladoux otsusele, et võib tõestada süüdistuse Mata Hari vastu, kuidas ka viimase mõjukad sõbrad poleks tema eest seisnud. Politseikomissarile Priolet'le anti korraldus vangistada tantsijanna, kusjuures eriti rõhutati vajadust kasutusele võtta kõik abinõud, et ta ei saaks ennast tappa. Sel juhul, oletati Teises büroos, ei saa tõesti vältida ebameeldivusi Mata Hari sõprade ja kaitsjate poolt. Kuid tantsijanna ei kavatsenudki end tappa. Aruanded tema areteerimise kohta sisaldavad kõike, mis võib rabada kollase kirjanduse austaja kujutlusvõimet. Tantsijanna võtnud politseinikud oma toas vastu. Ta lebanud alasti sohval ühes neist poosidest, mida tunti tema erootiliste stseenide «rütmilise» kehastamise põhjal. Priolet teatas Mata Harile, et teda soovitakse näha Teises büroos.

«Oo jaa,» vastas tantsijanna, «tõenäoliselt on see seotud

minu Belgia-sõiduga. Ma pole seal veel käinud, kuid kavatsen sõita. Kas teate, mingid idioodid saatsid mu valele laevale, ja ma avastasin, et jõudsin Belgia asemel Hispaaniasse!»

Ning kiirustamata riietunud Mata Hari suundus all ootava politseiauto poole.

Samal ajal aga toimus dramaatiline stseen. Maja juurde kihutas luksusauto. Selle juht tormas esikusse ja nõudis, et teda viidaks perenaise juurde. Kuid sel hetkel märkas ta politseinikke, kes tõusid treppi mööda Mata Hari tuppa. Siis sööstis autojuht, meeleheide näol, majast välja, hüppas autosse ja sõitis ära. See oli markii de Montessac, kes oli kuulnud eelseisvast areteerimisest ja tahtis oma armsama ära viia. Montessac hilines vaid mõne minuti . . .

Teises büroos päriti Mata Harilt, miks ta Belgiasse ei sõitnud, küsitleti kuuenda belglase saatuse üle, kelle sakslased maha lasksid, nõuti aru 15 000 frangi kohta. Ladoux küsis temalt otse: «Öelge, madam, öelge, «H-21», millal te esmakordselt spioonisite sakslaste kasuks?»

Vapustatud tantsijanna viidi Saint Lazare'i vanglasse. Tribunali ees eitas ta kõike. Raha, seletas ta, on tasu tema armastuse eest. «H-21» on lihtsalt sõbralik hüüdnimi, mille andsid talle saksa sõbrad. Ta nõudis, et Prantsuse ohvitserid, sõjatribunali kohtunikud, ilmutaksid traditsioonilist galantsust ega esitaks talle mittevajalikke või sündsusetuid küsimusi. Ent Mata Hari oli jahmunud, kui sai aru, et prantslased teavad sakslaste salakoodi.

Tribunal kuulas üle tunnistajad. Nii endine minister kui ka kõrge ametnik kinnitasid üksmeelselt, et ehkki nad olid tantsijanna armukesed, ei rääkinud nad temaga iialgi riigiasjadest, et ta ei tundnud huvi mingisuguse sõjalise informatsiooni vastu. Protsessi ajal taheti ette lugeda ühte armastuskirja, näib, et mingilt ministrilt, mis leiti Mata Hari vangistamisel. Tantsijanna protesteeris ja väitis, et autor on perekonnainimene ja ei tohi kutsuda esile lahkhelisid tema perekonnas. Vaatamata sellele, et tribunali istungid olid täiesti salajased, tuli ikkagi välja, et kirja all seisis nimi, mis algas «M»-ga ja lõppes «y»-ga. Ajakirjandus otsustas kähku, et jutt on Louis Jean Malvyst, siseasjade ministrist.

Niisugune otsus polnud juhuslik. Malvy oli küll kodanlik poliitik ja sotsialismi vaenlane, kuid kõige ägedamate imperialistide hulgas oli tal «tabatu» kuulsus ja ta oli Clemenceau'ga vaenulikes suhetes. Senati otsusel saadeti Malvy Prantsusmaalt viieks aastaks välja. Kui ta palju aastaid hiljem radikaalses kabinetis jälle siseasjade ministri portfelli sai, tervitasid parempoolsed deputaadid teda kõrvulukustavate hüüetega: «Mata Hari! Mata Hari!» Malvyl ei lastud rääkida ja ta pidi erru minema.

Samal ajal polnud kirja autor üldse mitte Malvy, vaid kindral Messimy, kes 1914. aastal sai sõjaministriks. See enesega rahul olev elumees, kes oma andetuse ja hooletu suhtumisega teenistuskohustesse Prantsuse armeele palju kahju tegi, oli aga täiesti väljaspool kriitikat. Tema kaitseks astus seinana välja reaktsiooniline sõjaväeline klikk, mis siingi õigustas Dreyfusi kohtuasjaga omandatud reputatsiooni.

Kohus mõistis Mata Hari surma. Kuid tantsijanna ei kaotanud lootust, arvates, et teda aitavad välja arvukad austajad. Mata Hari eest kostsid otseselt või diplomaatilisi kanaleid pidi kaks kuningat, Saksa kroonprints, Hollandi peaminister ja paljud teised. (Hollandi kuninganna Wilhelmine, tõsi küll, keeldus saatmast telegrammi armuandmispalvega, teades Mata Harist ilmselt liiga palju.) Süüdimõistetu tegi ettepaneku, et ta vahetataks välja 10 silmapaistva Prantsuse ohvitseri vastu, kes olid sakslaste juures vangis. Prantsuse võimud vastasid kategoorilise keeldumisega.

Vanglas lubati Mata Haril kasutada oma toaneitsi teeneid. Vang jälgis endiselt hoolikalt oma tualetti, kuid tema lootused hakkasid järk-järgult kustuma. Nunnad, kes teda külastasid, avaldasid isegi kahtlust, kas ta on täie mõistuse juures: teda nähti surmamõistetute kongis tantsimas eksootilisi tantse, mis kunagi olid esile kutsunud suurilma publiku vaimustuse. Liikusid kuuldused, et Mata Hari armukesed oskasid ära osta sõdurid, kes surmaotsuse pidid täide viima, ja need kavatsevad tulistada tühjade padrunitega. Viimasel hetkel teatas Mata Hari advokaat vanamees Clunet, et tantsijanna on rase. Prantsuse seaduste järgi tähendas see pikendust kohtuotsuse täideviimisel. Kuid tantsijanna oli juba 8 kuud vanglas viibinud, kes võis siis ta lapse isa olla? Clunet osutas enesele — selles oli juba vähe advokaadiosavust ning tõepära ja Mata Hari ise lükkas selle versiooni tagasi. Oma viimasel tunnil pidas ta end väärikalt ülal. 1917. aasta 15. oktoobri koidikul võttis ta viimase moe järgi riietatuna vastu saatusliku kogupaugu. Pärast mahalaskmist tulistas ohvitser, nagu seadus ette nägi, kindluse mõttes veel kord tapetule kuklasse.

Kuid kas see oli tõesti kõik? Hulgaliselt uudishimulikke kogunes väikesele surnuaiale, kuhu oli kaevatud haud Mata Hari jaoks. Haud jäi tühjaks. Võib-olla otsustas valitsus, kes polnud veendunud Mata Hari süüs, publiku rahustamiseks teatada tema mahalaskmisest, lubades tal samal ajal Prantsusmaalt lahkuda? Leidus inimesi, kes olevat Mata Harit palju hiljem näinud kuskil üksildases lossis Austrias. 1929. a. leiti Bordeaux' ligidalt rannikult keegi meelemärkuseta naine. Teadvusele tulnuna teatas ta, et tema nimi on Gloria MacAlister. Hiljem muutis ta oma tunnistust ja väitis, et tema

nimi on Benita Adamson ja et ta on sündinud Riias. Liikus visa kuulujutt, et too on Mata Hari, kelle ta sõbrad olevat päästnud lähedal asuvast kindlusest ja paadiga ära viinud. Prantsuse võimud lükkasid selle kuulujutu ametlikult ümber, teatades, et see on lollus. Aga legend elas edasi.

Mata Harist sai Blasco Ibáñezi romaani kangelane, rääkimata juba arvukatest omal ajal populaarsetest teisejärguliste kirjanike teostest Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal, mis olid pühendatud kuulsa spiooni elule, lihtsalt loendamatutest raamatutest Läänes, kus esitati tema elulugu, Hollywoodi filmist, kus Mata Hari osa mängis kuulus näitleja Greta Garbo. Sõnaga, legend oli välja töötatud «vaba maailma» parimate standardite tasemel. Mis selles aga tõsi on?

Mata Hari tõeline nimi on Margaretha Gertrude Zelle. Ta oli puhastverd hollandlanna ja teated, mida veel hiljaaegu võis ajakirjandusest leida, et Mata Hari oli sündinud hollandlase abielust indoneeslannaga, on lihtsalt ta väljamõeldud autobiograafia peegeldus. Margaretha Zelle sündis kodanlase perekonnas 7. augustil 1876. Esimese maailmasõja ajal oli ta niisiis ligi 40-aastane. Ta abiellus noorena Šotimaalt pärineva koloniaalvägede ohvitseri R. Mac Leodiga. Koos mehega sõitis Margaretha Indoneesiasse. Sellest abielust sündisid tütar ja poeg. Margaretha perekonnaelu kujunes õnnetuks. 1902. a. läks ta mehest lahku ja tuli tagasi Euroopasse. Siingi polnud tal kerge. Mac Leodi palk Pariisis oli äärmiselt väike ja Margaretha Mac Leod laskus kiiresti aste astmelt allapoole ning oli varsti päris põhjas. Neist aastatest räägib säilinud, kuid veel avaldamata päevik. Ent järgnesid ka esimesed kordaminekud. Margaretha Mac Leod osutus üsna heaks tantsijannaks, jättes kõrvale need vähe ligitõmbavad võtted, millega ta publikut oma tantsuõhtutele püüdis meelitada. Tema kunsti hindasid positiivselt heliloojad Massenet ja Puccini, kuulus vene ballettmeister Djagilev. Ehkki Mata Hari polnud iludus, oli tal tõepoolest rabav menu suurilma elupõletajate hulgas. Muide, teated tema kõrgetest armukestest on ülimalt liialdatud. Berliini politseiülem von Jagow andis talle umbes 30 000 marka (see tõestati protsessil). Kuid kaugeltki ei tõestatud, et see oli tasu spioonimise eest, mitte aga raha, mida Mata Harile maksti kui kõrgema seltskonna kurtisaanile.

1915. a. sõitis Mata Hari Hispaaniast Hollandisse. Inglise sõjalaevad viisid laeva, millel sõitis tantsijanna, ühte Briti sadamasse kontrollimiseks. Mata Hari kutsuti Inglise vastuluureülema sir Basil Thompsoni juurde. Kuid inglastel polnud mingeid süütõendeid Mata Hari vastu. Seepärast eelistas Thompson oma kaasvestlejale ainult nõu anda, lisades, et tal on selleks õigus, sest ta on temast peaaegu kaks korda vanem

(galantne ülepakkumine peaaegu 40-aastase Mata Hari suhtes!). Nõuande mõtteks oli soovitus, et tantsijanna jätaks tegelemise sellega, millega oli seni tegelnud. Ettevaatuse mõttes saatsid inglased Mata Hari tagasi Hispaaniasse — tõenäoliselt lihtsalt seepärast, et nende arvamuse järgi tahtis Saksa luure tantsijannat millegipärast Hollandisse saata.

Vaieldamatult oli Mata Haril sidemeid Saksa ohvitseridega ja ta sai neilt raha. Küsimus on ainult — mille eest? Selge on vaid see, et ei tema tegelikud ega näilised armukesed ei kavatsenudki talle appi tulla. Saksa kroonprintsi puhul pole isegi nende tutvuse fakt ise ära tõestatud. Hollandi peaminister Van der Linden — teine võltseestkostja — polnud kunagi temaga kohtunud. Malvy polnud teda silmagagi näinud. Tõsi küll, kindral Messimy pidi 1926. a. tunnistama Mata Hari tundmise fakti, kuid ta eitas, et tantsijanna oli tema armuke olnud. Vangistamise ajal tunti tantsijanna pärast tõesti muret, kuid need olid üksnes tema võlausaldajad. Pärast mahalaskmist hukatu laip ei kadunud. On tõestatud, et see anti anatoomikumile arstiteaduse üliõpilaste tarbeks.

Kahtlemata on Mata Hari kui spiooni edukus ülimalt liialdatud. Näiteks prantslaste «plaanist XVII» teadsid sakslased kaua enne seda, kui kuulsid Mata Harist. Väljamõeldis on ka väide tanki saladuse reetmisest. Saladuse andis välja Inglise rumal sõjaministeerium, kes otsustas esimese peotäie uusi sõjamasinaid kohe sõtta paisata. Tuleb ka meeles pidada, et tanki katsetustel viibis palju rahvast, sealhulgas firma teenistujad koos oma naistega ja teised isikud. Esimesel katsetamisel avastatud tõrkeid arvestades tuli isegi teatada, et idee ei õigustanud end. Mata Hari oli sõjalistes küsimustes täielik võhik ja juba ainuüksi seepärast polnud ta nii suur luuraja, nagu legend seda kujutab.

Nüüd markii de Montessacist. Legendis räägitakse isegi tema järgnevast elust. Pärast Mata Hari surma olevat ta nagu mingisse Hispaania kloostrisse läinud. Hispaania kodusõja ajal olevat Montessac kaitsnud kloostrit punaste eest ja lastud siis maha, kui vabariigi väed olid lõpuks hõivanud selle püha varjupaiga. Mis siin ikka öelda, lugu on täiesti värvikas. Tal on ainult üks üsna oluline puudus. Pariisis ei tundnud keegi mitte mingisugust Pierre Montessaci ja sel lihtsal põhjusel, et taolist inimest, näib, ei olnud üldse olemas. Võib-olla saadeti väljamõeldud Montessac Hispaania kloostrisse vene kapteni «Marovi» (tegelikult — Maslovi) asemel, kes olevat nagu armastanud Mata Harit. Kindel on see, et Mata Hari tundis tõepoolest Maslovit. Kuid viimane ei sõitnud Prantsusmaale mitte 1915., vaid järgmisel, 1916. a. Seepärast ei saanud Mata Hari hoolitseda Maslovi eest 1915. a. välihospidalis. Näib, et

mees tutvus tantsijannaga Pariisis (ega kohanud mitte üksainus kord, nagu kalduvad kinnitama mõned Mata Hari eluloo autorid).

Kuidas asi ka polnud, aga kindral A. A. Ignatjev, kes oli sellal Vene sõjaväeatašee Prantsusmaal, jutustab, et Mata Hari tulnud tema juurde vastuvõtule, teatanud demonstratiivselt, et on «meeletult armunud» Maslovisse ning hakanud esitama sündsusetuid küsimusi viimase väeosa paiknemise kohta. Maslov sai haavata sel ajal, kui Mata Hari oli juba vanglas. A. A. Ignatjev teatab oma memuaarides, et Maslov lasknud end mungaks pühitseda. Kuid lääne autorid teatavad midagi muud: 7. juunil 1918 (seega on olemas täpne kuupäev!) abiellunud Maslov ühe prantslannaga ja tulnud tagasi Venemaale.

Legendi ülejäänud osad pudenevad kokkupuutel faktidega veel kergemini laiali. Nii näiteks ei varastatud Saksa koodi sugugi mitte Hispaanias, vaid dešifreeriti Pariisis. Saksa allveelaevu ei saadud uputada Mehediya sadama lähedal, sest sellist sadamat Marokos üldse ei ole! Kõlalt kõige lähem sadam Mehdia asus suure Prantsuse sõjaväebaasi naabruses ja seda ei saanud kasutada sakslaste relvade salajaseks veoks. Ja muidugi poleks keegi lubanud luurel teadlikult ohverdada kaht allveelaeva, mida sakslastel nii väga vaja läks. Mata Haril polnud vajadust teatada paljusid nagu tema poolt hangitud saladusi. Sakslased teadsid neist ka Mata Harita (näiteks kindral Nivelle'i pealetungist ei kuulnud Saksa luure mitte tantsijannalt, vaid vastavad paberid avastati lahingus langenud Prantsuse ohvitseri laiba juures). Ja sakslased polnud jälle üldse teadlikud mõnest saladusest, mida Mata Hari nagu oleks teatanud (näiteks rahutused Prantsuse armees). Ristleja «Hampshire» hukkumisel polnud mingit pistmist Mata Hariga. Ristleja, millel asus Kitchener, liikus varem ettemääratud teed pidi ja uppus, sattunud juhuslikult saksa miinile. Väide, nagu oleks tribunalile esitatud absoluutsed tõendid Mata Hari süü kohta, mis olevat sisaldunud diplomaatiliste dokumentide koopiates, ei leia mingit faktilist kinnitust.

Tekib rida teisigi küsimusi, millele legend ei anna mõistlikku vastust. Miks Mata Haril, «Saksa kroonprintsi armukesel», lubati üldse Prantsusmaale sõita? Miks teda ei areteeritud, sest varemgi pidi olema süütõendeid tema vastu, miks teda ei interneeritud, ei saadetud maalt välja?

Kui Mata Hari tegi ettepaneku astuda Teise büroo teenistusse, väitis ta, et tal ei ole raha. Prantsuse vastuluure olevat nagu tõestanud, et see on vale, et tantsijannal oli suur summa jooksval arvel pangas. Kuid seda väidet ei kinnita jällegi min-

gid faktilised andmed. Ja muidugi pole keegi kokku arvanud laialt elada armastanud Mata Hari võlgu. Vaevalt võib kahelda, et sõjaajal oli tal tõepoolest raha vaja (Mata Hari lõpetas avaliku esinemise pärast läbikukkunud õhtut Haagis 1914. a. lõpul). Kui Mata Hari oleks olnud saksa agent, oleksid sakslased muidugi hoolitsenud tema sissetulekute eest.

Aga kuues belglane? Kuid tema võidi ju kinni püüda niisama, sugugi mitte sellepärast, et Mata Hari ta reetis. Ja miks pidid sakslased riskima sellise väärtusliku agendiga nagu Mata Hari, teatades otseselt Teisele büroole, et tantsijanna andis talle usaldatud vaenlase agentide nimekirja edasi nende kätte? Riskida ainult selleks, et kiiremini areteerida kaksikspioon? Sellelegi pole vastust. Ei ole selge, miks oli Mata Haril vaja avalikult demonstreerida oma sidemeid Saksa sõjaväeatašee von Kallega ja mereväeatašee von Krohniga, kui prantslased niigi teda kahtlustasid ja ta teadis seda. Ei ole selge, miks ta Prantsusmaale tagasi tuli, ehkki pidi taipama, kui ohtlik see on pärast nimekirja sakslastele andmist ja Belgia-sõidust loobumist. Ei ole selge, miks Mata Hari võttis avalikult vastu talle saadetud tšeki 15 000 frangile. Või tegi ta seda rumalusest? Muuseas, kohtus ei esitanud Prantsuse vastuluure sakslaste telegrammi teksti selle kohta, et «H-21»-le on saadetud 15 000 franki. Esitati vaid telegrammi teksti dešifreeritud koopia, mis muidugi ei saanud olla mingi tõend. Muide, pole sõna otseses mõttes mitte mingeid tõendeid sellegi kohta, et Mata Harilt saadud informatsioon aitas saklastel uputada kas või üheainsa transpordilaeva. Küsimused, aina küsimused, mis ei saanudki mõistlikku vastust!

Ühesõnaga, kõige tõenäolisemalt Mata Hari oli spioon, kuid tema protsessil seda ei tõestatud. Kõik see sünnitas lisahüpoteese. Võib-olla, väidavad mõned, otsustas Saksa luure lihtsalt vabaneda sellisest kulukast agendist nagu Mata Hari ja keeldus talle edaspidi tasumast (siit ka katse Teise büroo teenistusse astuda), aga hiljem lihtsalt reetis ta prantslastele. Selle hüpoteesi kasuks näib rääkivat asjaolu, et sakslased teadsid ilmtingimata, et prantslased on dešifreerinud koodi, milles saadeti ettekanne 15 000 frangist «H-21»-le. Ent Mata Hari teadis liiga palju — kui mitte fakte, siis kuuldusi — ja on kuidagi vähetõenäoline, et sakslased reetsid ta ja sundisid sel moel jutustama Teisele büroole kõik, mida ta teadis (kroonprintsist ja teistest kõrgetest isikutest). Mõned autorid arvavad, et Mata Hari reetis Messimy, kes oli oma armukesest tüdinenud. Surmamõistetute kongis jõudis Mata Hari oma mälestused kirja panna, kuid need ei ole seni päevavalgust näinud.

Isegi legendi pisiasjad osutuvad suuremalt jaolt väljamõel-

diseks, seejuures niisuguseks, mis on välja töötatud bulvarilehtede šablooni järgi. Lugu sellest, et Mata Hari olevat rõivasteta diivanil lebades politseinikke vastu võtnud, on väljamõeldis. Ta võttis neid vastu täiesti respektaablilt hommikueinet süües. Episood võltsrasedusega on samuti väljamõeldis. Kohtus esitati Mata Harile selle kohta lihtsalt seaduses ettenähtud formaalne küsimus.

Tunduvalt huvitavam on muu. Ehkki kinnipüütud spioonidest öeldakse lahti, suudavad imperialistlikud luureteenistused hiljem harva hoiduda kiusatusest oma edusammudega hoobelda. Pärast Esimese maailmasõja lõppu polnud sakslastel mingit alust varjata, et Mata Hari töötas Saksa luure heaks. Seevastu 1929. a. eitas kindral Gempp, endine vastuluure ülem ja suur tegelane *Reichswehr*'is, kategooriliselt, et Mata Hari oli ükskõik mis kujul seotud Saksa salaluurega. Mata Harist vaikib ka Saksa luure juht ooberst Walter Nicolai, kes oma memuaarides ei jäta kunagi kasutamata juhust hiilata edusammudega ja jutustab mitme saksa agendi tegevusest.

Huvitav on märkida, et Marthe Richard ei uskunud, et Mata Hari on spioon. Marthe nägi Hispaanias salaalbumit kõigi saksa spioonide fotodega. Nende hulgas polnud Mata Hari fotot. Teatud dokument, mille üleandmises Mata Harit süüdistati, sattus Marthe Richard'i järgi sakslaste juurde teist teed pidi. Richard'i arvamuse järgi ei õigusta end ka väide, et Mata Hari sõitnud kord Šotimaale selleks, et koguda andmeid Inglise laevastiku kohta. Tegelikult külastanud ta Šotimaad hoopis pojaga kohtumise eesmärgil. Kuid just see viimane Marthe Richard'i argument pole õige (Mata Hari poeg suri 3-aastaselt) ja et see kindlalt vale on, siis heidab see varju ka kahele teisele põhjendusele, mida ei saa faktiliselt kontrollida.

Mata Hari süüs hakati kahtlema ka Prantsusmaal — legendi kaitses tingimusteta ainult reaktsiooniline kodanlik ajakirjandus. Hakkas kostma hääli, mis seletasid Mata Hari Prantsusmaale sõitu sellega, et talle lihtsalt ei meeldinud Berliin. Muide, enne seda oli Mata Hari terveks aastaks Berliinist Hollandisse sõitnud, kus tal oli ilmselt raha vaja. Nii et täiesti seletatav on ka tema Pariisi-sõit eesmärgiga müüa maha villa ja kollektsioonid.

Vastupidi, siis kui Mata Hari veel Saksa luure teenistuses polnud, esines ta tantsuõhtutega, mis tõid talle suurt tulu. (Näiteks 1912. a. jaanuaris sai ta etenduse eest 2000 franki.) Pole tõendeid, et Mata Hari tõepoolest õppis spioonide koolis Baieris. Sakslased on seda alati eitanud. Tõsi küll, nagu juba märgitud, sai Mata Hari palju raha Berliini politseiülemalt Jagowilt. Kuid see mees juhtis ainult riigi siseasju (kaasa

arvatud salapolitsei) ega tegelnud luurega. Seda aga, et saksa ametiisikud olid juhuse avanemisel valmis raiskama riigi raha armukeste peale, tõestas oivaliselt Marthe Richard'i lugu.

1964. a. ilmus juba eespool mainitud prantsuse ajaloolase A. Castelot' artikkel. Castelot' oli saanud võimaluse tutvuda Mata Hari toimiku sõjaministeeriumi arhiivis hoitava osaga. Artikkel kinnitab paljusid varem väljendatud kahtlusi ja samal ajal jätab vastuseta mõned küsimused.

Tantsijanna sõitis Prantsusmaale kahel korral: 1915 ja 1916. Teise sõidu ajal kutsus kapten Ladoux ta enda juurde ja tegi ettepaneku töötada Teise büroo heaks. (Oma «Mälestustes» väitis Ladoux, et initsiatiiv lähtus tema vestluskaaslaselt.) Ladoux ei varjanud aga Mata Hari eest, et ta peab teda saksa spiooniks. Mõne aja pärast võttis Mata Hari Teise büroo ettepaneku vastu. Ta avaldas valmisolekut sõita Brüsselisse, kuhu juba varem oli teda kutsunud keegi pankur Warflein, ja sõlmida seal sidemeid silmapaistvate Saksa ohvitseridega. Oma teenete eest palus tantsijanna ei rohkem ega vähem kui miljon franki. Selline ülemäärä suur summa andis tunnistust kas naiivsusest või siis osavast naiivsuse mängimisest. Parimal juhul oleks Teine büroo maksnud oma agendile kümned korrad väiksema summa. Kuid Ladoux, kes mängu ilmselt tõsiselt ei võtnud, lausus:

«See on suur summa, aga kui te tõepoolest osutate meile teene, mida me teilt palusime, siis teile tasutakse.»

Kapten tegi Mata Harile ülesandeks sõita Haagi ja oodata seal instruktsioone, mida toob Teise büroo usaldusalune isik.

«Kuidas ma ta ära tunnen?»

Ladoux naeratas, kirjutas midagi paberitükile ja ulatas selle siis tantsijannale. Seal seisis: «AF-44».

«Kas te ei tunne seda numbrit?» küsis ta ja, saanud eitava vastuse, lisas rahulikult: «See on teie number, see, mille teile andis Saksa salaluure.»

Mata Hari teatas pahaselt, et teda on tüüdanud need solvavad ning alusetud kahtlustused.

Peagi sõitis ta Hispaaniasse, et sealt ringteed pidi neutraalse riigi aurikul Hollandisse suunduda. 9. novembril istus ta Hispaania sadamas Vigos reisiaurikule «Holland».

Kuid tal ei õnnestunud sihile jõuda. Teel pidasid Inglise sõjalaevad auriku kinni ja saatsid selle kontrollimiseks Falmouthi. Inglise võimud kontrollisid hoolikalt tantsijanna kohvreid ja teatasid, et ta on saksa spioon Klara Benedikt ning keeldusid teda läbi laskmast. Mata Hari oli sunnitud Hipaaniasse tagasi pöörduma. Madriidis kapten Ladoux' instruktsioone oodates hakkas ta tema oma sõnade järgi ise tegutsema: kähku tutvus ta Saksa sõjaväeatašee von Kallega ja

õngitses temalt terve rea tähtsaid andmeid (näiteks selle, et sakslased kavatsevad relvi Marokosse viia, ja selle, et Saksa luure tunneb Prantsuse šifrit). Need teated saatis ta Teise büroosse.

Pariisi tagasi jõudnud Mata Hari põrkas Ladoux' veel suuremale umbusule. Tema järel seati kohe sisse valve, aga peagi, 13. veebruaril 1917 järgnes korraldus ta areteerida. Läbiotsimisel leiti kosmeetika- ja grimmitarvete seast salatinti.

Kaks kuud ei esitatud talle süüdistust. Lõpuks sai uurija kapten Bouchardon loa kasutada sakslaste kinnipüütud telegramme. Neis räägiti agendist «H-21», rahast, mida sellele agendile oli makstud, sellest, et ta astus Prantsuse luure teenistusse, kuid et prantslased ei usalda teda. Ühes telegrammis teatati, et «H-21» sõitis prantslaste korraldusel Belgiasse ja kavatseb sinna minna läbi Hollandi territooriumi, sõites välja laeval «Holland», et see agent on varustatud tindiga salakirja jaoks. Telegrammides anti edasi, et inglased ei lasknud «H-21» läbi, ta pöördus tagasi Hispaaniasse ja seejärel Pariisi. Eriti kaalukaks tõendiks selle kohta, et jutt käis Mata Harist, peeti ühes telegrammis sisalduvat palvet anda agent «H-21»-le Hollandis raha tema teenijanna Anna Lintiensi kaudu. See oli Mata Hari teenijanna.

Tantsijanna lükkas otsustavalt tagasi kõik talle esitatud süüdistused, kinnitades, et jutt on mingist talle täiesti tundmatust inimesest. Ta kirjutas uurijale: «Võib-olla sakslased ise suunavad Prantsuse luuret valedele jälgedele, võib-olla on see nende kättemaks? Mis puutub kinnipüütud depeššidesse — kas te olete kindel, et nemad (sakslased) ei tea, et te loete neid depešše? Võib-olla on asi nii, et nad telegrafeerivad seda, mida nad tahavad teile teatada?»

Telegrammides oli kaks viga. Nii näidati, et «H-21» oli Falmouthis 11. novembril, sellal kui Mata Hari viibis seal mõnevõrra hiljem. 26. detsembril 1916 kandis von Kalle ette, et «H-21» sõitis Pariisi, aga Mata Hari lahkus Madriidist alles 2. jaanuaril 1917.

Kui Mata Hari sai aru, et tema vastuväited ei veena kedagi, tegi ta 19. (või 21.) mail 1917 ootamatu ülestunnistuse. 1916. a. mais sai Saksa konsul Amsterdamis Krämer teada, et Mata Hari kavatseb Prantsusmaale sõita ning tegi talle ettepaneku koguda luureinformatsiooni. Mata Hari nõustus ja Krämer andis talle 20 000 franki. Mata Hari olevat tema enda kinnituse järgi raha vastu võtnud, kuid polevat Amsterdami saatnud ühtki teadet peale nende, mida luges lehest, sõnaga, mitte midagi olulist.

«Kas tõesti mitte midagi olulist?» päris uurija. «Sel juhul oleks ju Krämer, kuulnud, et von Kalle teid tööle võttis, talle tingimata seda teatanud?»

Mata Hari püüdis kõike selgitada. Von Kalle maksis talle oma taskust. Uued saadetised Hollandist — Krämeri kaudu — pidid olema kink Hollandi pankurilt, tema ammuaegselt austajalt. Mata Haril õnnestus kohtus tõestada, et ta polnud kunagi ühelt oma kõrgel ametikohal olevalt prantsuse «sõbralt» püüdnud välja uurida tähtsaid andmeid, mida see kindlasti teadis.

Mata Hari toimik või vähemalt see osa, mis päevavalgust nägi, ei näita, et «H-21» tegevus Prantsusmaal oleks kuigivõrd laialdane ja efektiivne olnud. Pole välistatud, et tantsijanna jutustuses sellest, kuidas ta sakslaste teenistusse astus, leidus tõetera. Võib-olla kavatses ta oma teeneid Ladoux'le pakkudes tõepoolest peremeest vahetada. Pole ime, et mõned uusimate uurimuste autorid (näiteks S. Vaagenaar, «Mata Hari tapmine». London 1964) kalduvad pidama kogu süüdistusmaterjali tantsijanna vastu prantsuse sõjaväevõimude, eriti uurija Bouchardoni võltsinguks. Kui Mata Hari oligi spioon, arvavad need uurijad, siis ainult prantsuse spioon, muidu on seletamatu tema tagasipöördumine Pariisi. Ta ei sobinud üldse luuretööks, sest oli piiratud silmaringiga naine ja harjunud kiitlema oma sidemete ning võimalustega. Mata Hari pidas avalikult nõu paljude oma tuttavatega, kas ta peaks astuma Teise büroo teenistusse. Tema areteerimisel avastatud «salatint» oli nähtavasti lihtsalt ravim. Niisama kerge on ümber lükata ka teisi tõendeid, mis Mata Hari vastu koguti ... Selline on viimane versioon, mis hakkab domineerima spionaažikuninganna kohta käivas kirjanduses. Igal juhul on legend Mata Harist väga kaugel tegelikkusest.

Frau Doktor

Mata Hari väljamõeldud elulugu põimub real juhtudel legendiga frau Doktorist. See legend tekkis samuti juba Esimese maailmasõja aastail. Isegi Saksamaa lüüasaamine ja ajakirjanike visad otsingud sõjajärgsetel aastatel ei lükanud seda legendi ümber. Kui aga Saksamaal tulid võimule hitlerlased, hakkas legend Lääne ajakirjanduse veergudel veelgi lopsakamalt vohama. Reaalse informatsiooni puudumise tõttu paljude asjaolude kohta, mis leidsid aset pruunis Reichis, hakati punuma fantastilisi legende ning nähti frau Doktori kätt peaaegu pooltes Hitleri salateenistuse loendamatutes kuritegudes.

Legendi omapära seisab eelkõige selles, et frau Doktori kohale esitab see terve rea saksa tõelisi või võltsluurajaid. «Tiigrisilmadega» naisena nimetasid erinevad autorid küll frau Köhri, fräulein Janssenit, Bertha Heinrichseni, Anna Maria Lesserit, Marta Schragmüllerit. Frau Doktorit esitati saatusliku kaunitarina, kuulutati peaaegu kõigi Euroopa kroonprintside armukeseks, tema kontosse pandi mitmesuguseid romantilisi lugusid, ta kuulutati Saksa luure paljude ettevõtmiste organiseerijaks. Isegi versioonid frau Doktori surmast olid täiesti erinevad. Ühtedes neist kinnitati, et venelased lasksid ta 1914. a. maha, sest teadsid, et ta juba enne sõda oli Viinis saksa luuraja olnud. Sel juhul osutusid valeks kõik teated frau Doktori tegevusest pärast 1914. a. küll Belgias, Šveitsis, Pariisis ja mujal. Teiste versioonide järgi surnud ta pärast sõja lõppu, lõpetanud oma elu enesetapmisega, sattunud hullumajja või mürgitanud end narkootikumidega. Seega on siingi suur diapasoon. On olemas palju lugusid frau Doktori julmusest ja läbinägelikkusest, muutumatult korratakse lugu sellest, kuidas ta käskis end tappa eksperdil, kes tanki loomise idee lolluseks kuulutas, aga tank siiski tõestas oma efektiivsust.

Frau Doktor jälgis tähelepanelikult oma agente. Kui üks

neist hakkas Pariisis kord ühe tantsijanna seltskonnas lõbutsema, tuli talle bulvaril vastu tundmatu ja sosistas: «Te unustasite frau nõuanded.» Frau Doktor saatis kindlasse surma kasutuks muutunud agendid, reetes nad Antanti luurajatele. Need «tolaspioonid» pidid peale kõige muu juhtima tähelepanu kõrvale tõelistelt agentidelt. (Taolist taktikat kasutasid muuseas ka Antanti luureteenistused.)

1954. a. oskas B. Newman Münchenist hankida andmeid frau Doktori kohta viimase lihaselt õelt.

Elsbeth Schragmüller (selline oli frau Doktori tõeline nimi) sündis 1886. a. Dortmundi lähedal asuvas külas. Tema isa oli külavanem. Elsbeth lõpetas ülikooli Freiburgis, saades filosoofiadoktori diplomi. 1914. a. asus ta — suure asjaajamise tulemusena — tööle sõjaväetsensuuri Belgias. Schragmüller paistis selles töös silma ja Saksa okupatsioonivalitsuse juht Belgias kindral von Beseler soovitas teda Saksa luureosakonnale Antverpenis. Schragmüller hakkas üle kuulama areteeritud Antanti luurajaid. Tema edusamme selleski valdkonnas märgiti ära ja ooberst Nicolai saavutas, et talle omistati leitnandi auaste.

Nii sai Schragmüller ainsaks naisohvitseriks keisri armees. Elsbeth lõpetas luurekooli ja temast sai omakorda kuulsa saksa luurekooli üks õpetajaid ja juhte Antverpenis. Kuid Elsbethi ei saadetud luureülesannetega välismaale ja ta polnud see salakaval võrgutaja, kellest nii värvikalt räägib legend. Paljudel legendi episoodidel on aga tõesti alus olemas. Inglastel õnnestus fotografeerida paljusid isikuid, kes käisid hoones, kus asus Antverpeni kool, ja siit võis tekkida versioon sellest, kuidas frau Doktor saatis teadlikult surma mõned oma agendid, andes andmeid nende kohta ühel või teisel teel edasi Antanti luurajatele. Mõningaid frau Doktori õpilasi peeti temaks endaks. Kuid selle vea tegid vaid ajakirjanikud, mitte aga Antanti luurajad.

Pärast sõja lõppu lahkus Schragmüller koos saksa vägedega Belgiast ja pidas poliitökonoomia loenguid Freiburgis, aga kui tuli nõudmine, siis ka loenguid sõjakogemustest. Neil aastail oli Elsbeth juba tõsiselt haige. Tema vend Johann muutus aktiivseks natsiks ja pärast hitlerlaste võimuletulekut sai ta politseiülema koha Magdeburgis. Ta teadis paljugi sellest, kuidas valmistati ette hitlerlikku provokatsiooni — Riigipäevahoone süütamist — ja, sattunud konflikti Himmleriga, ähvardas teda paljastustega. Seepärast tapsid Himmleri löömavennad pikkade nugade ööl — 30. juunil 1934 — sadade mitte küllalt Hitleritruude natside seas ka Johann Schragmülleri. Pärast seda polnud Elsbeth Schragmülleril Heinrich Himmleri asutuses muidugi mitte mingit karjäärilootust. Gestaapo korraldas tema

korteris isegi läbiotsimise. Frau Doktor suri 1940. a. veebruaris ja kohe pärast seda konfiskeerisid Hitleri võimud tema paberid, sealhulgas ka tõenäoliselt huvitava päeviku.

Elsbeth Schragmüller oli vastuluuretöötaja, luurekooli õpetaja. Peale Saksamaa käis ta sõjaajal ainult Belgias. Ehkki ta polnud sugugi saatuslik kaunitar, oli frau Doktor oma ala meister. Nõuandeid, mida ta andis Antverpeni kooli kasvandikele, kordavad paljud luureasjanduse eksperdid tänapäevani. Neis nõuannetes soovitas frau Doktor treenida väsimatult mälu, tegutseda võimaluse korral üksi, usaldamata «pärismaalasi», hoiduda juhuslikest sidemetest, mille tulemusena võib sattuda vaenlase vastuluure võrku.

Frau Doktori instruktsioonide seas oli: mitte kunagi astuda tulevase agendiga läbirääkimistesse mujal kui teie poolt valitud kohas; parem on vestelda pikast teest vaevatud inimesega, kes on erutatud ja kardab teid, sellal kui te ise peate olema puhanud ja valvas; ei tule jahti pidada ainult mingile ühele «teatele»; nii võib end kergesti reeta; tuleb korjata igasugust kasulikku informatsiooni, isegi pisiasjade kaupa, väliselt ei tohi selle vastu mitte mingit huvi üles näidata; kui te peate andmed üles märkima, siis kõige parem on teha seda isiklike väljaminekute vormis; kui te nägite 10 kahurit, märkige, et kulutasite 10 šillingit; kirjade põletamisel tuleb tuhk segi ajada, muidu võib kriminalist paljugi avastada; tuleb vältida ülemäärast originaalitsemist informatsiooni kohaletoimetamise viisides; kui te pole uues meetodis absoluutselt kindel, siis on parem kasutada juba järeleproovitud tehnikat; kunagi pole vaja end salapäraseks teha peale juhtude, kus see võib meeldida teie agendile ja mõjutada tema usinust; tuleb varjata oma lingvistilisi teadmisi, see ergutab teisi rääkima teie juuresolekul.

Frau Doktori nõuannete seas oli ka soovitus: loe piiblit (täpsemalt, lugu Moosese tegudest). Aga nagu uurijad õigusega märgivad, jälgis frau Doktor, võib-olla mitte oma süü tõttu, halvasti piibli prohveti nõuandeid. Mooses valis luuretöö jaoks parimaid, usaldatavaid isikuid, aga Schragmüller töötas väga kahtlase rahvaga ning saavutas üsna keskpärast edu.

Juba Esimese maailmasõja ajal liikus kuuldusi frau Doktori sidemetest Mata Hariga. Frau Doktori õde kinnitas Newmaniga vesteldes neid kuuldusi. Tema sõnade järgi olevat üks Saksa luure juhte major Kefer ja Elsbeth Schragmüller sõitnud spetsiaalselt Antverpenist Kölni, et kohtuda Mata Hariga ja anda talle edasi instruktsioone. Frau Doktor rääkinud Mata Harist kui lõhkemata mürsust ja arvanud, et kapten Ladoux osutas sakslastele teene, vabastades neid mittevajalikust agendist.

Kuid see lugu kutsub esile tõsiseid kahtlusi. Selles on jälle kõik ebaselge. Miks pidi Mata Hari sõitma instruktsioone saama

just üsna hiljuti luuresse võetud frau Doktorilt? Ja üldse ei saanud kogu see episood toimuda enne 1915. aastat, mil Elsbeth Schragmüller asus tööle Saksa salateenistuse Antverpeni osakonda, aga legendile vastavalt sai Mata Harist spioon ammu enne sõda.

Tuleb aga silmas pidada, et ehkki frau Doktori legendi aluseks oli Elsbeth Schragmülleri elu, on üksikud episoodid võetud teiste saksa luurajate, eriti aga fräulein Doktori — Anna Maria Lesseri elust. Luures töötama ajendas teda side husaariohvitser Karl von Wynanskyga. Tema armuke mässis end varsti võlgadesse ja selleks et nendega toime tulla, nõustus astuma salaluuresse. Mõnevõrra hiljem tõmbas Wynansky sellele tööle kaasa ka Anna. Õrn paarike tegutses mitu aastat enne sõda Belgias, joonistades Namuri kindlustusi. Peagi suri Wynansky ootamatult mädase apenditsiidi tagajärjel ja Anna, saanud täiendava hoolika ettevalmistuse, jätkas tegutsemist üksinda. Tema arvele pannakse nõuanne imbuda Liège'i fortide vahelt linna, et paralüseerida fortide kaitsmist. 1914. a. teostas Saksa armee edukalt sellegi plaani.

Peagi sai Anna Maria Lesserist esmaklassiline luuraja, kes rääkis hästi prantsuse ja inglise keelt ning oskas leida ja hankida tähtsat informatsiooni. Vahepeal oli ta Prantsuse ohvitseri armuke Lotringis ning kogus andmeid seal toimuvate manöövrite kohta. Luure eesmärkidel käis ta ka Inglismaal. Ta sõitis sinna 1911. a. šveitslasest õpetajannana. Kuid tema mereasjandust puudutavad küsimused näisid liiga spetsiaalsetena ja äratasid kahtlust. Anna Maria Lesser kiirustas Inglismaa rannikult lahkuma.

Peagi ilmus ta uuesti Belgiasse, kus temast sai inseneriväge ohvitseri René Austini armuke. Kord, kui nad autos sõitsid, läks Anna ridikül juhuslikult lahti ja sealt kukkusid välja mingid paberid. Austin kiirustas neid kokku korjama, kuid seejuures köitis tema tähelepanu mingi leheke märkmetega.

Mõne aja pärast läks ohvitser ühe ettekäände all veidiks ajaks ära. Anna otsustas, et ta läks teda politseisse üles andma. Luuraja istus rooli taha ja hakkas täie kiirusega kihutama.

Selle episoodi ühes saksa versioonis lisatakse niisugune detail: teel sõitis Lesseri auto üle seast, kes läks koos tosina põrsaga üle tee. See oli inimtühi koht. Luuraja lohistas surnud looma autosse ja sõitis mõne miili edasi. Seal nihutas ta korjuse juhiistmele ja süütas auto. Emisele, kes oli ajutiselt kutsutud saatusliku naise dublandiks saama, oli enne seda kõrva sisse torgatud kübaranõel, aga põleva auto kõrvale jättis Anna ühe oma kinda.

Kogu see maskeraad polnud sugugi nii rumal, kui esimesel pilgul paista võib. Seni kui saabusid eksperdid, et uurida söes-

tunud sealaipa, läks hulga aega. Kuidas asi ka polnud, aga Anna oskas aega võita ja kaduda.

Üks maske, mida Anna Maria Lesser kandis, oli intellektuaalse, haritud naise mask ja isegi Prantsuse luure segas teda vahepeal ära Elsbeth Schragmülleriga. Aga erinevalt viimasest liikus Anna sõja-aastatel tõesti Prantsusmaal ringi (enne 1914. aastat jõudis ta veel Varssaviski käia, kuid kogus seal informatsiooni vaid terakeste kaupa ega varastanud sõjaplaane, nagu väidab legend).

Episood kreeklase Coudoyanisega, otsustades saksa allikate järgi, oli seotud just Anna Maria Lesseriga.

Kord saatis ta giidina naisi Lõuna-Ameerikast, kes tundsid huvi Punase Risti töö vastu. Nad sõitsid välihospidali. Ühe palati külastamisel hüüatas seal lebav raskelthaavatu hämmastunult ja teatas giidile osutades, et see on saksa spioon. Haavatu oli René Austin.

Arst andis korralduse haigele kloroformi anda, kuid tõlk istus siiski igaks juhuks autosse ja kadus, jättes delegatsiooni saatuse hooleks.

Mitte alati pole võimalik kindlaks teha, mis lugudes Anna Maria Lesseri seiklustest on tõsi ja mis väljamõeldis. Kindel on ainult see, et juba enne sõda sai temast narkomaan. Sõja teisel poolel töötas ta Saksa vastuluures Belgias ja oskas avastada mõned Antanti luurevõrgu lülid. Ilmselt just sel ajal segasid ajakirjanikud ta lõplikult ära frau Doktoriga.

Palju aastaid hiljem, 23. augustil 1934 ilmus inglise ajalehes «Daily Express» teade, et sanatooriumis Zürichi lähedal suri haige Anna Maria Lesser. Enne surma tunnistas ta üles, et tema tõeline nimi on Elsbeth Schragmüller ja et nimelt tema reetis Mata Hari, sest Saksa luure oli otsustanud vabaneda sellest koormavaks muutunud agendist.

Asja organiseerimisest olevat nagu osa võtnud Canaris, kes sellal oli noor luureohvitser ja üks kuulsa tantsijanna armukesi. Anna Maria Lesseri surmaeelses pihtimuses kordub palju Mata Hari legendist (kaasa arvatud lugu tühjadest padrunitest).

1934. a. oli peaaegu kõike, mis puudutas loo Saksamaa-poolset külge, võimatu kontrollida. Veel enam, on olemas versioon, mille järgi Canaris võtnud kasutusele otsustavad abinõud, et teated pihtimusest ei satuks Lääne-Euroopa ajakirjandusse.

Kuid tähelepanu köidab fakt, et «pihtimus» on ilmselt Mata Hari ja frau Doktori legendi järelkaja, kuni kahe saksa luuraja — Schragmülleri ja Lesseri segamiseni välja. See paneb kahtluse alla kogu loo «pihtimusest» või annab vähemalt tunnistust, et kas Lesser tegi oma ülestunnistused juba mälukaotuse olukorras või siis oli «pihtimust» tundmatuseni moonutatud, enne kui see «Daily Expressi» veergudele sattus.

On pööratud viimane lehekülg raamatust. Aeg on järeldusi teha. Aga muide, kas on mõtet? Me ei kirjutanud ju teaduslikku uurimust, hoiatasime lugejat juba ette. Peale selle on nende tõsieluliste lugude kangelaste seast raske leida eeskuju, keda jäljendada — mõistagi, mitte sellest pole jutt —, vaid raske on leida isegi normaalset inimnägu, ilma šaakali irve või rebase naeratuseta.

Ja see pole sugugi juhuslik. Oma tekkimisest peale on kapital, Marxi kuulsa väljendi järgi, ajanud «välja verd ja mustust igast oma poorist». Kodanlike riikide salateenistus peegeldab eredalt kapitali kaasasündinud omadusi.

Muidugi, salaluure ajaloost viie aastasaja jooksul võib tuua ka ideaali omakasupüüdmatu teenimise, kangelaslikkuse ja eneseohverdamise näiteid. Kuid need juhused uppusid reetmise, salakavaluse ja kuritegude merre. Kapitalistlik kord ja selle poolt sünnitatud rahvusvahelised konfliktid viisid salajase sõja ulatuse hiiglasliku kasvamiseni, selleni, et luure muutus kodanliku riigiaparaadi tähtsaimaks osaks, eriti imperialismistaadiumis ja selle purunemise epohhil, mis algas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võiduga meie maal.

Sel ajastul seati imperialistlike riikide salateenistuste ette ülesanne võidelda mitte niivõrd võistlevate riikidega kui ajaloo poolt hukkumisele määratud ekspluataatorliku korra päästmise eest, areneva ja tugevneva sotsialistliku süsteemi nõrgendamise eest. Just sel pinnal sündisid teooriad, mis omistasid luurele imettegeva võime määrata ühiskonna arengut, teooriad, mille täielik paikapidamatus saab ilmsiks kas või kogu eelneva jutustuse põhjal, kuid mis eriti selgelt tuleb esile uusajal, täpsemalt, salajase sõja ajaloos nüüdisajal. Kuid sellest raamatus, mis on pühendatud luure ajaloole kõige uuemal ajal.

SISUKORD

Spionaaž enne ja pärast maailma loomist 7
Keskaegsed kroonikad jutustavad 13
Luure taassünd 17
Sõbralik «Jeesuse Selts» 23
Mõtisklused Pärtliööl 29
Mõrtsuka pistoda 36
Võistlevad kuningannad 40
Flaamlane Baillie ja suurmärtrid 43
Walsinghami nuuskurid 53
Jesuiitide «Inglismaa küsimus» 56
Kameeleoni seiklused 59
Babingtoni vandenõu 66
«Pool kuningriiki hobuse eest» ehk huumorimeelega paavst . . 70
«Madriidi õukonna saladused» 74
Haarem Enfield Chace'is 80
Kõik algas reetmisest 84
Kaevamine 88
Õhtusöök Hoxtoni lossis 99
Kaks isa Gerardit 104
Phelippes ilmub uuesti 108
Thomas Winteri tunnistuste mõistatus 111
Kui «Pihtimust» mitte uskuda 114
Jesuiitide provintsiaali lõpp 120
Salajane sõda ja William Shakespeare 124
Kardinal ja «hall kardinal» 142
Saatana embuses 152
John Thurloe' «Pitseeritud sõlm» ja «must raamat» 157
Himurus puritaanluse vastu 163
Marlborough ja jakobiinid 168
«Robinson Crusoe» autori sada nime 175
Raudne mask 179
Galantse sajandi uuendused 201
Padaemanda õpetaja 206
Figaro Londonis 211
Peeter Suure võltstestament 215
Kohtumine Veenuse grotis 228
«Raha! Raha! — ja aegaviitmata!» 239
Reetmine West Pointis 244
Doktor Bancrofti kaks korda kinnimakstud patriotism . . . 250

Paruness Korffi valepass 252
Spioon Rahvapäästekomitees 254
Aga Danton? 261
Pitti kuld 264
Krahv d'Antraigues'i portfell 270
Kaklus koidikul 274
Romaan püramiidide maal ja plahvatus Saint-Nicaise'i tänaval . 278
Tüssata saanud Drake 284
Bonaparte'i «Salabüroo» 293
Lõks Ulmis 298
Kolmekordne mäng 301
Ahne «Anna Ivanovna» 304
Taassünd tuhast 308
Köiteasjanduse peensused 312
Asjatu sarnasus 319
Leonard MacNally süda ja printsiibid 336
Ameerika Fouché 339
Pinkerton ja lõbus lesk 344
«Lord, Briti mees, on vaba mees . . .» 348
Kuue isanda teener 352
Orjapidajate koopas 357
Salanõunik Stieberi kaks palet 360
Saladused ajalehtede veergudel 367
Kääbus Bismarcki laua all 369
Võltsingute peastaap 374
Lähis- ja Kaug-Idas 401
Sõda enne sõda 406
Mahaunustatud asitõend 414
Juukselõikus pärast matuseid 422
Tuvide mobilisatsioon 427
Okupeeritud Belgias 435
Valge Daami seiklused 441
Võitlus saladuste eest 449
Helisalvestuse debüüt 459
Kapten Ladoux' lõoke 461
Kaotatut ei saa tasa teha 469
Tsensuuribumerang 475
Sigarid ja kood 479
«Sa ei pea mitte varastama . . .» 490
Meremehe saatus 494
Tseremooniateta 499
Viirastused kütivad saladusi 503
Keisri poja põgenemine 509
Kaks igast lojusest 512
Legend Mata Haristi 516
Frau Doktor 536

Черняк Ефим. ОБ ЭТОМ СТАЛО ИЗВЕСТНО СПУСТЯ ГОДЫ. Художник У. Плоомипуу. На эстонском языке. Издательство «Ээсти раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10. Toimetaja E. Ingar. Kunstiline toimetaja E. Järv. Tehniline toimetaja A. Krebstein. Korrektor A. Langsepp. Laduda antud 29. XII 1970. Trükkida antud 31. III 1971. Paber 60×90/16. Trükipaber nr. 1 — Staicele Paberivabrik, Läti NSV. Trükipoognaid 34. Arvestuspoognaid 34,12. Trükiarv 18 000. Tellimuse nr. 8092. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind rbl. 1.21

1—6—3

H 3/111
[redacted]